

Folyamatok a változásban

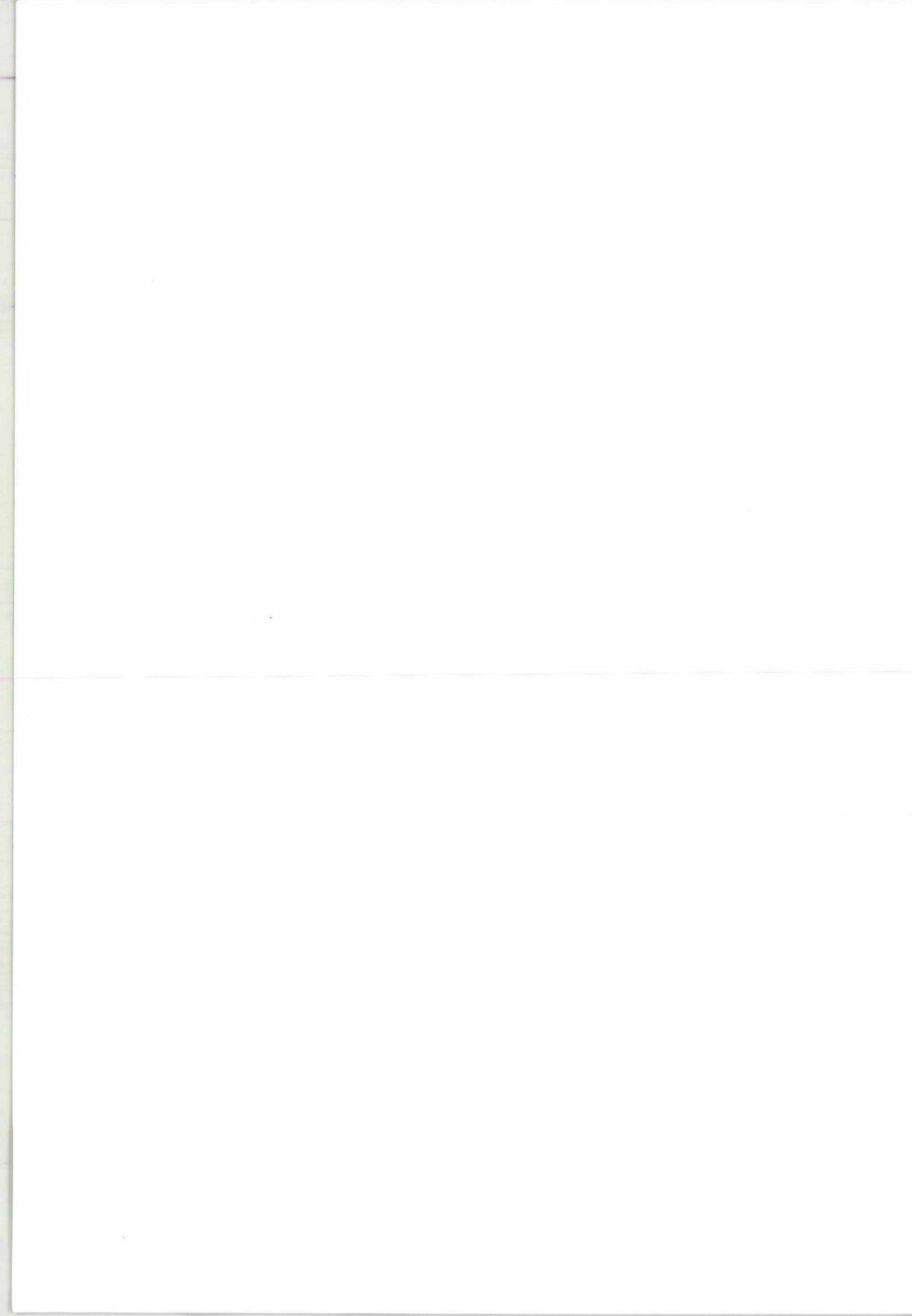
A hatalomváltások
társadalmi hatásai
Közép-Európában
a 20. században

TLA. SOR
T.03.C8

TELEKI LÁSZLÓ ALAPÍTVÁNY

FOLYAMATOK A VÁLTOZÁSBAN

Folyamatok a változásban

A hatalomváltások társadalmi hatásai Közép-Európában a XX. században

Teleki László Alapítvány
Budapest
2005

8625

Készült a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjában

A közölt dolgozatok a Teleki László Intézet
Közép-Európai Tanulmányok Központjában 2004. szeptember 30–október
1-jéig tartott „Folyamatok a változásban” című konferenciáján elhangzott
előadások alapján készültek.

Szerkesztette:
ABLONCZY BALÁZS
FEDINEC CSILLA

2013 DEC 31

© Teleki László Intézet Közép-Európai Tanulmányok Központja

ISBN 963 7081 09 7

2009 DEC 17

Tartalomjegyzék

A FOGALOMÉRTELMEZÉSEK TÖRTÉNETE

- Niedermüller Péter*: Modernitás és politikai közbeszéd
a mai Magyarországon 9

AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS DISKURZUSAI

- Romsics Gergely*: Állam és nép között. A Habsburgok képe
a két világháború közötti német történetírásban 31
- Zahorán Csaba*: Az impériumváltás ábrázolása az új cseh
és román történeti szintézisekben 55
- Szarka László*: A csehszlovák államalapítás
a párizsi békekonferencián 1919-ben. Diplomáciai érvek,
történeti diskurzusok 81
- François Bocholier*: Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás 99
- Horváth Sz. Ferenc*: Utak, tévutak, zsákutcák.
Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről 117

NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS: TECHNIKÁK

- Simon Attila*: Földreform és kolonizáció mint
a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszközei 161
- Popély Árpád*: A nemzetállam építésének eszközei
Csehszlovákiában a II. világháború után:
telepítések és reszlovakizáció 179
- Lagzi Gábor*: Etnikai tisztogatások Ukrajnában
– az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA)
lengyelelles fellépése 1943–1944-ben 205
- Stefano Bottoni*: Kényszerből stratégia: a román állambiztonság
válaszlépései a magyar forradalomra (1956–1958) 221

ÁTALAKULÁS, ÁTALAKÍTÁS, FORRADALOM

- Ablonczy Balázs*: Világvége. Magyarországi elitváltás 1945 után
az emlékiratok tükrében – erdélyi kitekintéssel 257

<i>Tischler János: Az állambiztonság a sztálini Lengyelországban, 1944–1956</i>	271
<i>Majtényi György: Hatalom és tudomány diskurzusairól „Új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után</i>	289
<i>Gagyí József: A magyar kisebbségi elit társadalomképének változása Erdélyben az 1950–60-as években. Hivatalos társadalomkép; élcsapat, tömegek, osztályellenség</i>	319
ÚJ TÁRSADALMAK A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN	
<i>Gyurgyík László: A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980–2001 között</i>	347
<i>Papp Z. Attila: Romániai magyar médiaelit: egy tipológia kísérlete</i>	371
<i>Kiss Tamás: Narratív identitás a szociológiai vizsgálatokban</i>	429

A FOGALOMÉRTELMEZÉSEK TÖRTÉNETE

Modernitás és politikai közbeszéd a mai Magyarországon

Niedermüller Péter

A különböző társadalom-, történet- és humántudományi diszciplínák nagyon különböző módokon, sajátos perspektívákból beszélnek modernitásról, modernizációról, modern társadalomról, s ennek megfelelően eltérő narratívákat hoznak létre ezekkel a kategóriákkal kapcsolatban. A történettudomány például úgy tekint a modernitásra, mint a (világ)történelem egy sajátos korszakára, amelynek minden regionális és lokális eltérésen túl olyan közös strukturális jellemzői vannak, amelyek alapján más történeti periódusoktól világosan elhatárolható. Hogy melyek ezek a strukturális jellemzők, hol, mikor és hogyan alakultak ki, milyen hatást gyakoroltak a modern társadalomra, hogy a modernitásnak milyen különböző formái léteznek, illetve lehetségesek – mindezekről a kérdésekről persze szenvedélyes viták folynak.¹ A társadalomtudományok egy másik perspektívából közelítenek, s a modern társadalmat elsősorban politikai és gazdasági rendnek tekintik, amelynek kialakulásában és működésében a kapitalista gazdaság, a nemzetállam, a politikai demokrácia, a magántulajdon játszik meghatározó szerepet.² A nyolcvanas évektől kezdődően egyre fontosabbá váló kulturális antropológiai megközelítés pedig azt hangsúlyozza, hogy a modernitás, a modernizáció, a modern társadalom nem csupán egy politikai, gazdasági, társadalmi rendszer, hanem mindenekelőtt egy dinamikus kulturális folyamat. Ennek megfelelően ez a diszciplína a modernitás kulturális koncepcióival és jelentésrendszereivel, a modern társadalom kulturális konstrukciójával, s annak változásaival foglalkozik. Arra kérdez rá, hogy a modernizációban, illetve a modernitás különböző formáinak kialakulása során milyen szerepet játszanak a klasszikus társadalomtudományi elméletek által gyakran elhanyagolt kulturális faktorok és tényezők.³ Eközben pedig azzal érvel, hogy az európai modernitás egy történetileg létrejött, közösen birtokolt kulturális rendszer, s így a modern társadalmi rend értelmezése és megértése szempontjából nem nélkülözhető azoknak a kulturálisan kódolt kategóriáknak és koncepcióknak az elemzése, amelyek a nemzeti és regionális különbségeken túlmenően határozzák meg a modernításban élő emberek mindennapi életet, tudását, társadalmi praxisát és kulturális háztartását. Ezzel egyidejűleg a kulturális antropológia arra is rámutat, hogy azok a kategóriák, amelyek segítségével gondolkodunk és cselekszünk, konstitutív részeit al-

kotják a társadalomnak, hiszen ezek a kategóriák és koncepciók alkotják azt a horizontot, amelyen belül magunkat és másokat látunk, társadalmilag érzékelünk és értelmezzük. E két összefüggés kontextusában a kulturális antropológia tehát úgy tekint a modernitásra, mint a „jelenkori valósághoz való viszonyulás egy módjára”,⁴ illetve, mint olyan kulturális rendszerre, egy olyan térben és időben folytonosan és folyamatosan változó kulturális folyamatra, amely a társadalmat különböző, egymástól eltérő, gyakran egymással szemben álló kulturális jelentések és koncepciók összefüggésében szervezi.

I.

Noha az egyes diszciplínák eltérő narratívákban beszélnek a modernitásról, azért a különböző beszédmódok mögött mégis jól láthatóan kirajzolódik a modernitásnak, a modern társadalomnak egy többé-kevésbé azonos vagy hasonló képe⁵, amely különböző – gyakran ugyan csak áttételes vagy közvetett – módokon és formákban visszatükröződik a mai magyar politikai közbeszédben is. Ez a kép, illetve ennek létrejötté azonban egyáltalán nem problémamentes. Egyrészt azért nem, mert a társadalom- és humán tudományok egészen a legutóbbi évekig a modernitás, a modern társadalom univerzalitásából, illetve a modern társadalmak konvergens fejlődéséből indultak ki, s ennek megfelelően a modernitás általánosan elterjedt és mindenütt ismert kritériumait igyekeztek megállapítani. A gyakorlatban azonban ez nem jelentett mást, mint a modernitás, a modern társadalom európai, illetve nyugati formájának az általánosítását. Egyszerűbben fogalmazva, a modern társadalomtudományok egészen a legutóbbi évekig azt nevezték modernnek, ami Európában és Amerikában történt vagy éppen történik, illetve azokat a jelenségeket és folyamatokat tekintették a modernitás univerzális kritériumainak, amelyek a nyugati társadalomfejlődés modelljét követő országokban hasonló módokon zajlanak le, illetve hasonló formákban léteznek.⁶ Azaz a modernitással, a modern társadalommal kapcsolatos tudományos diskurzus alapvetően Európa-, illetve Nyugat-centrikus.⁷ S itt nemcsak azokról az Európához, illetve a Nyugathoz kapcsolódó történeti és kulturális tapasztalatokról van szó, amelyeket ezek az elméletek teoretizálnak – mint például a kereszténység, az antik világ, a reneszánsz, a reformáció, a felvilágosodás stb. –, hanem arról a nyelvről és fogalmi keretről is, amely a modernitás, a modernizáció, a modern társadalmi rend európai formáját az egységes, az egységesülő világ víziójaként írja le, azaz a modernitás és a

modernizáció elméletét a nyugati modernitás monocivilizatórikus narratívájára szűkíti le.⁸

Ez a narratíva a modernizáció és a modernitás nem-európai, nem-nyugati tapasztalatairól alig vesz tudomást, miközben a nyugati modernitást egy jól integrált, azonos elvekre épülő, összetett, komplex rendszerként ábrázolta. A társadalomtudományok a modernizáció Nyugatot jellemző folyamatát két dimenzió mentén írták le. Egyrészt a társadalmi transzformáció fogalmának a segítségével, amely kategória többek között a piac irányította ipusztizialis, illetve kapitalista piacgazdaságot, az állami bürokráciát, a demokratikus kormányzást, a magántulajdont, a nemzetállamokat és a nemzeti kollektívákat, az emberi jogokat, a fejlett tömegkommunikációt, a növekvő mobilitást, az urbanizációt, illetve az ezek közötti strukturális összefüggéseket foglalja magában.⁹ Másrészt pedig a kognitív transzformáció fogalmával, amely kifejezés a tudomány jelentőségének növekedését, a szekularizálódást, a haladásba vetett hitet, az instrumentális racionalitás elsőbbségét, az én individualisztikus értelmezését, a társadalomnak, mint szerződésnek a felfogását, illetve ezen tényezők összekapcsolódását jelöli – hogy e folyamatnak csupán néhány kiragadott elemét említsem meg. E két folyamat érintkezésének az erőterében alakult ki aztán a modernitásnak az ipusztizializációra épülő, nyugati, kapitalista módja, illetve a modern személyiségnek az az új típusa, amelynek történetileg első, sok szempontból máig meghatározó példáját a 18. századi európai városi polgárság jelentette.¹⁰ A kulturális antropológia a modernizációs folyamatnak ezeket a szintjeit kiegészítve az életvilág, a mindennapi élet fontosságára hívta fel a figyelmet, rámutatva, hogy az európai modernitás a kultúrát, a kulturális koncepciókat, a mindennapi élet kulturális gyakorlatát tette a modern társadalmon belüli összeütközések, konfliktusok talán legfőbb forrásává.¹¹ S noha ma már nyilvánvaló, hogy a modern társadalomhoz vezető utak – globális összefüggésekben – nagyon különbözőek; hogy a modernizáció előbb említett összetevői nem feltétlenül és nem mindenütt hoznak létre ugyanolyan társadalmi rendeket; hogy a modernitást alkotó elemek különbözőképpen kombinálódhatnak és valósulhatnak meg, s ennek megfelelően szükségszerűen a modernitás sokféleségéről kell beszélnünk¹², mégis továbbra is úgy tekintünk ezekre az elemekre, összetevőkre, mint a modernitás és a modernizáció univerzális alkotórészeire¹³, amely tényre a mai, globális világ számos politikai konfliktusa vezethető vissza.

Ha a modernitást kulturális rendszernek tekintjük, akkor különösen szembeötlő a társadalomtudományi elméleteknek az az igyekezete, hogy az univerzálisnak tekintett európai, nyugati modernitást egységes, koherens rendszerként jelenítse meg. Ennek az egységességnek, koherenciának az

alapját pedig mindenekelőtt a technikai fejlődés, az industrializáció, illetve az urbanizáció jelentette. „Csupán egyetlen modernitás létezik és ez az ipari modernitás”¹⁴ – ez a felfogás a korai 19. századtól, a lázas és példátlanul gyors, dinamikus európai industrializáció és urbanizáció korától fogva elszakíthatatlan részévé vált a modernitással, a modern társadalmi renddel kapcsolatos elképzeléseknek. Sőt, ez az industrializációra és urbanizációra épülő modernizáció úgy tételeződött, mint a társadalmi fejlődés egyedül lehetséges logikája¹⁵, mint az a csatorna, amelyen keresztül a modernitás, annak nyugati kapitalista, majd később keleti szocialista formája létrejött. Ez az ipari modernitás a kezdetektől fogva összekapcsolódott a kapitalizmus fogalmával, amely kifejezés azonban nemcsak egy gazdasági, politikai, hanem egy világos társadalmi, kulturális rendet is jelentett.¹⁶ Ez a kulturális rend nemcsak kulturális koncepciókra és társadalmi intézményekre terjedt ki, hanem magában foglalta a modern társadalomban való éléssel kapcsolatos elképzeléseket (*social imaginary*) is.¹⁷ Az industrializáció, az ipari kultúra, a technikai fejlettség és fejlődés, a társadalom, a társadalmi élet tervezhetősége, a pozitív jövőképek mélyen áthatották ezeket az elképzeléseket, s létrehoztak egy újfajta életstílust és egy újfajta társadalmi rendet. Azt, amelyet a társadalomelmélet – a tömegtermelés, illetve a termelés szervezésének azon módja nyomán, amelyet először Henry Ford alkalmazott autógyárában az 1920-as és 30-as években – fordizmusnak nevez. Antonio Gramsci erről a társadalmi rendről állapította meg már 1931-ben, hogy az nem állt meg a gyárkapuknál, hanem behatolt az otthonokba és meghatározta az emberek életének legszemélyesebb területeit is, hiszen a munkának, a termelésnek ez az új rendje elválaszthatatlan volt az érzelmek, a gondolkodás, az élet új módjától, a „modern ember” képétől.¹⁸ Noha a fordizmus mindenekelőtt az 1950-es, 1960-as évek Amerikáját jellemezte, s történetileg nézve egy nyúlfarknyi időszak volt – mindössze talán két évtized –, mégis ez a fordista gazdaság- és társadalommodell jelentette a háború utáni nyugati, európai modernitás alapmodelljét, „alaplogikáját”, uralkodó formáját, amelyet ezek a társadalmak messzemenően követni igyekeztek, s amely még ma is jelentős mértékben befolyásolja a modern társadalommal kapcsolatos elképzeléseinket. Azonban nemcsak a kapitalista társadalmak, hanem a kelet-európai szocializmus is ezt a modellt követte – legalábbis részben –, még ha nem is vallotta ezt be nyíltan. A szocializmus – akárcsak a kapitalizmus – jövőorientált volt, gazdasági rendszerének a középpontjába a modern ipart állította, hitt a szinte korlátlan technikai fejlődésben, az innovációban, a haladásban, a jövő tervezhetőségében, az embernek a természet feletti uralmában, abban, hogy a társadalom átalakítása, modernizációja nem ismer határokat. A szocializmus ezt az ipari modernizációt persze egy diktató-

rikus politikai, ideológiai rendszerrel kapcsolta össze, miközben egy olyan, „jobb” modernitást akart felépíteni, amely mintegy korrigálja a kapitalizmus hiányosságait és hibáit. Ebben a kettős értelemben nevezte Zygmunt Bauman a modern szocializmust az európai modernitás ellenkultúrájának, miközben éles iróniával jellemezte annak alapvető ambivalenciáját: „[A modernitásnak ez az] alternatív formája csak kevésbé tudta a hibákat korrigálni és semmi sem tudta e projekt nagyszerűségét a megvalósítás gyarlóságaival szemben megvédeni. [...] S így történt, hogy nem a modernitás kapitalista, hanem szocialista formái mutatták meg radikális módon a modernitás határait: óriási tervek, mindent átfogó szociáltechnológia, hatalmas, de otromba technológiák, a természet teljes átalakítása. A sivatagok öntözésre kerültek (de használhatatlan dágványokká változtak); a mocsaras vidékeket lecsapolták (de sivatagokká változtak); óriási gázvezetékek húzódtak keresztül-kasul az országon, hogy kiegyensúlyozzák azt az egyenlőtlenséget, amivel a természet a maga forrásait elosztotta; [...] milliók hagyták maguk mögött ‘a falusi élet idiotizmusát’ (akiket aztán megmérgezték a racionálisan megtervezett ipari termelés melléktermékei, hacsak nem pusztultak el már korábban). A megerőszakolt és megnyomorított természet nem tudta azt a gazdagságot nyújtani, amit az ember remélt; a totális tervezés csak a pusztítás teljességét eredményezte. [...] A szocializmus egy utolsó próbára tette a modernitást. A kudarccal ugyanolyan végérvényes volt, mint maga a próba.”¹⁹ A modernitásnak ez a fordista formája mindkét politikai rendszerben – a kapitalizmus és szocializmus közötti nyilvánvaló különbségektől függetlenül – nagyon világosan kvantitatív elveket követő és megvalósító gazdaságfilozófiával bírt, miközben azonban egyfajta társadalmi stabilitást és ontológiai biztonságot is eredményezett.²⁰ A fordizmus társadalomfilozófiája szerint a tömegtermelés, a produktivitás állandó növekedése, a tömeges termelést lehetővé tévő technikák és berendezések biztosítása, a kapacitások állandó bővítése és teljes kihasználása jelentette a társadalmi dinamizmus és a gazdasági növekedés garanciáját. Ebből a felfogásból kiindulva alakult ki aztán a hetvenes évekre a jóléti államnak a nyugati modernitást jellemző modellje, amelynek további fontos összetevője volt az államnak a tőke és a munka közötti konfliktusok kezelésében játszott központi szerepe, az árak monopóliuma, a szakszervezetek elismerése, a kollektív szerződések, illetve a béreknek a termelés produktivitásának összefüggésében való megállapítása, valamint az állam által nyújtott standardizált kollektív javak és szolgáltatások.²¹ Mindehhez kapcsolódva egyre nagyobb szerephez jutott a fogyasztás, illetve a mindennapi élet, a nyugati társadalmak egyre dinamikusabbá váló kulturális pluralizálódása és további modernizálódása.

E rövid és éppen ezért némileg felületes áttekintésre azért volt szükség, mert az ipusztuális modernitás Nyugaton meghonosodott rendszere, ennek ideológiai és kulturális reprezentációja, illetve az ehhez kapcsolódó *social imaginery* a szocializmus összeomlását követően meghatározó szerepet játszott a kelet- és közép-európai országokban, aminek okai – furcsa módon ugyan, de mégis – a szocializmusban keresendők. Kiinduló pontként arra a mélyen ellentmondásos helyzetre kell utalni, hogy bár a szocializmus, a szocialista társadalom az európai modernitás számos sajátosságát a sajátjának tekintette, a szocialista társadalmakat sem a „Nyugat”, sem pedig a szocializmusban élő emberek nem tartották ténylegesen – azaz e kifejezés nyugat-európai értelmében – modernnek, hanem a legjobb esetben „félmodernnek”. Ebben a helyzetben a nyugati modernitásnak ez a történetileg kialakult rendszere meghatározó szerepet játszott a szocializmusban is, mivel ez reprezentálta a szocialista társadalmak jövőképét, egy – akkoriban alig elképzelhető – szocializmus utáni világ vízióját. Így, amikor ez a világ mégis csak beköszöntött, amikor a politikai rendszer mégis csak megváltozott, akkor hirtelen és váratlanul felvillant e modernitásdeficit felszámolásának a reménye. S a posztiszocialista rendszerek – Kelet- és Közép-Európában mindenütt – politikai, ideológiai irányultságuktól függetlenül, nagy határozottsággal láttak hozzá e feladat megoldásához. Mindez tükröződött a társadalomtudományi elméletekben is, amelyek a volt szocialista országok helyzetét a szocializmus „félmodernitásából” a nyugati modernitásba való átmenetként, illetve „pótlólagos” vagy „utólagos” modernizációként (*nachholende Modernisierung*) értelmezték.²² S ezt az értelmezést aligha lehet tévesnek nevezni. Hiszen a volt szocialista országokban jószériivel csak a nyugati modernitás átvételében volt politikai és társadalmi konszenzus, hiszen ez pontosan azt hozta magával, amire az Európa keleti felén élő emberek vágytak, ami a szocializmusban hiányzott, azaz a kapitalizmust, a jóléti államot, gazdasági és technológiai fejlettséget, politikai demokráciát, többpártrendszert, az emberi jogok tiszteletben tartását, a magántulajdont, és mindenekelőtt a mindennapi élet nyugat-európai mintáit. A nyugati modernitásnak ez a fordizmusra, illetve a jóléti államra épülő kulturálisan mintázott képe a volt szocialista országok számára a sikeres modernizáció ígéretét jelentette,²³ azt, hogy ezek az országok és társadalmak is a „Nyugat”, a „nyugati civilizáció” részévé válhatnak – politikai, gazdasági és kulturális értelemben egyaránt.²⁴ S pontosan ez a vágy – a volt szocialista országok „nyugativá válása” – jelentette a posztiszocialista társadalmakat átfogó és bizonyos mértékig összetartó, új társadalmi cselekvése-

ket, jelentéseket és jelentés-összefüggéseket, kulturális koncepciókat és eszméket létre hozó *common sense*-t.²⁵ A politikai rendszerváltást követően legalább egy évtizednek kellett eltelnie ahhoz, hogy mind a politikai elit, mind pedig a társadalom ráébredjen arra, az a társadalmi rend, amely az egykor a szocializmusban élő emberek számára a „Nyugatot”, jövőt, a sikeres modernizáció vízióját jelentette, ma már egy visszaszorulóban lévő, egyre inkább érvényét veszítő modell. A jóléti állam, a társadalmi biztonságot, státuszt és identitást biztosító stabil munkahelyek és viszonyok, a teljes vagy azt megközelítő foglalkoztatottság, a jólét és a fogyasztás ezzel összekapcsolódó képei és mintái, az egész modern indusztriális kapitalizmus eltűnőben van. A volt szocialista országoknak ez a történeti helyzete joggal nevezhető drámainak. Hiszen ezek az országok egy olyan cél irányába meneteltek, amely a történeti, társadalmi változások folyamatában feloldódik, eltűnik; egy olyan társadalommodellt igyekeznek megvalósítani, amelyet a példaként szolgáló nyugat-európai társadalmak már elhagytak vagy éppen elhagynak. S ez pontosan annak a kudarcát jelentette, ami a posztoszocialista országok legfőbb célja volt, a pótlólagos vagy utólagos modernizáció, a volt szocialista országok nyugatiasodásának a kudarcát. Hiszen azáltal, hogy ezek az országok a nyugati modernitás „kifutó mintáit” követték, a „Kelet” és „Nyugat” közötti modernizációs különbségek nem hogy csökkentek volna, hanem számos vonatkozásban éppen tovább nőttek.

III.

Az indusztriális modernitás lassú, fokozatos, de feltartóztathatatlan átalakulása, változása valamikor az 1970-es évek közepe táján indult meg,²⁶ aminek a jelei azonban a szocializmusból nézve egyáltalán nem látszottak. Ennek a folyamatnak különböző gazdasági, társadalmi okai voltak. Egyrészt a fordizmus társadalmi és technikai korlátai okán kezdett visszaesni a produktivitás. Másrészt a tömegtermelés expanziója a gazdasági folyamatok növekvő globalizálódásához vezetett, amely tény jelentős mértékben megnehezítette a nemzeti gazdaságok érdekeinek az érvényesítését. Harmadrészt, egyre nőttek és mindinkább kezelhetetlenné váltak az ipari termelés, illetve a jóléti állam fordista modelljének fenntartásához szükséges költségek. Végül pedig, a fogyasztási minták egyre inkább pluralizálódtak és individualizálódtak, amelyeket a tömegtermelés eddigi módjaival nem – vagy csak egyre kevésbé – lehetett kielégíteni.²⁷

Az indusztriális modernitásnak ez az átalakulása a nyolcvanas évek végétől kezdődően rendkívül intenzíven foglalkoztatta a politikát és a társa-

dalomtudományokat.²⁸ Sőt e közös érdeklődés eredményeképpen a társadalom e két nagy területe között új minőségű kapcsolatok jöttek létre. Ennek ellenére nem lehet azt mondani, hogy lenne egy, az európai modernitás változását, átalakulását értelmező, általánosan elfogadott elméleti narratíva. Egyetértés csak abban a tekintetben van, hogy a modernitás eddigi, klasszikus korszaka, ipuszturális formája, az un. „első modernitás” visszavonhatatlanul felbomlóban, mélyen átalakulóban van. Ami azonban nem jelenti azt, hogy az első, az ipuszturális modernitás teljes egészében vagy végérvényesen megszűnt volna. A ma legfőbb jellemzője éppen az, hogy nemcsak globális összefüggésekben lehet a modernitás sokféleségéről beszélni, hanem az egyes társadalmak vonatkozásában is. Azt kell ugyanis megállapítani, hogy ma az első és a második modernitás²⁹ egyidejűleg van jelen az európai társadalmakban, így Magyarországon is, s ez az egyidejűség számos társadalmi konfliktus kiváltó oka. Az első és második modernitás közötti történeti viszony, illetve annak értelmezése a társadalomtudományi elméletek számára is meghatározó fontosságú. Azok a megközelítések, amelyek különböző poszt-kategóriákkal érvelnek, azt igyekeznek megmutatni, hogy miképpen veszítik el jelentőségüket és jelentésüket az első modernitást alkotó alapelvek. Így például azok az elemzések, amely szerint a mai világot mindenekelőtt a globalizáció feltartóztathatatlan terjedése, a transznacionális életformák és kapcsolathálóak kialakulása, s mindezzel összefüggésben a nemzetállamok politikai és gazdasági szerepének és jelentőségének a visszaszorulása jellemzi, következetesen poszt-nacionális világról beszélnek. Azt gondolom azonban, hogy a modernitásnak az a metamorfózisa, amit az utóbbi évtizedekben mindannyian átélünk, mélyebb annál, semmint egyetlen dimenzió mentén leírható lenne. Jelen esetben ugyanis nem arról van szó, hogy a modern társadalmi rend valamely területe vagy összetevője változna meg, alakulna át. Hanem arról, hogy a modern ipuszturális társadalom mintegy lebontja önmagát azáltal, hogy az általa létrehozott, kitermelt társadalmi, politikai és kulturális folyamatok folyamatos és állandó továbbfejlődése, radikalizálódása, illetve az azokra való reflexió magának ennek a társadalmi rendnek az alapjait rendíti meg. A modernitásnak ez az önreflexiója, amelyben benne foglaltatik az ipuszturális modernitással szembeni radikális kétség, a modern társadalmi rend alapvető megkérdőjelezése a modernitásnak egy másfajta, az eddigitől eltérő koncepciójához és rendjéhez vezet. A modernitásnak ez a radikalizálódása tehát azt jelenti, hogy magán az első modernitáson belül jönnek létre olyan jelenségek, folyamatok, problémák, amelyek megkérdőjelezzik ennek a modernitásnak az intézményeit, bizonyosságait, fellazítják társadalmi, kulturális ortodoxiáját. Azaz, ami ténylegesen történik, az a nemzetállami

keretekben működő industriális modernitás önátalakulása, önátalakítása, öntranszformációja, amelynek során feloldódnak az industriális társadalom elvei és kontúrjai, ami egyet jelent a modern társadalom kulturális „magától értetődöttségeinek” és bizonyosságainak, mindennapi rutinjainak a gyökeres átalakulásával, illetve a társadalmi rend új (alap)elveinek a megteremtésével.³⁰ Ez a reflexív modernizációnak is nevezett folyamat pedig azért különösen gazdag konfliktusokban, mert rászorítja a társadalmakat az eddig megkérdőjelezhetetlennek tartott társadalmi bizonyosságok, kognitív tudások és kulturális koncepciók újragondolására és újratárgyalására, új orientációk kidolgozására és elfogadására. Ennek az újragondolásnak vannak strukturális, makrotársadalmi vonatkozásai és következményei, de ugyanakkor vannak olyan, egyáltalán nem elhanyagolható jelentőségű aspektusai is, amelyek a mindennapi életet, a mindennapi életüket élő emberek kulturális tudását és társadalmi helyzetét érintik. Hogy a modernitás metamorfózisa e két dimenziója közötti összefüggéseket, s ezen keresztül a modernitás átalakulásának drámaiságát érzékeltetni tudjam, utalni kell röviden azokra a szimbolikus mechanizmusokra, a kollektív identitásnak azokra a modelljeire, amelyeket az első modernitás dolgozott ki az individuumok társadalmi inklúziójára, politikai szubjektumokká formálására.³¹ A szimbolikus mechanizmusok, a kollektív identitás nagy modelljeinek elsődleges funkciója az individuumok mindenki számára érthető és követhető kategóriákba való besorolása, s ezen keresztül a társadalomba való integrálása volt.³² Ennek megfelelően dolgozta ki az első modernitás azokat a kategóriális rendszereket, amelyek a hozzájuk rendelt társadalmi és kulturális jelentéseken, illetve politikai funkciókon keresztül a társadalom tagjainak osztályozására, „elrendezésére”, integrálására és inklúziójára szolgált. Azaz itt olyan nagy, átfogó, társadalmi érvényű keretekről, kategóriákról van szó, amelyek az egyes individuumoktól függetlenül léteznek, s az individuális akarattól függetlenül a modern társadalom tagjainak besorolására szolgálnak. Nagyon általánosan fogalmazva azt lehet mondani, hogy a modernitás ezeknek a szimbolikus mechanizmusoknak, illetve kollektív identitásmodelleknek három nagy rendszerét, alapformáját dolgozta ki:

(a) Egyrészt létrehozta a kollektív identitásnak azt a modelljét, amelyik az individuumokat egy adott helyhez, lokalitáshoz, territóriumhoz, kultúrához és nemzethez sorolta, s politikailag, társadalmilag és kulturálisan ezen a besoroláson keresztül definiálta. Az első modernitás társadalmi rendjének egyik konstitutív eszméjéről van itt szó, amely szerint a hosszú ideig ugyanazon a földrajzi és társadalmi helyen – ugyanabban a városban, faluban – való élés jelenti a társadalmi bizalom, pozíció, presztízs és elismerés alapját, ez biztosítja – az iskolán, a szomszédságon, a barátságon, a munka-

helyen, stb. keresztül – egy stabil és időtálló társadalmi kapcsolatháló megteremtését, valamint a helyi kultúra, illetve a kulturális hagyományok továbbélését.

(b) Másrészt az első modernitás megteremtette a kollektív identitásnak azt a modelljét, amelyet a társadalmi identitás fogalmával szoktunk jelölni, s amely az individuumokat foglalkozásuk, speciális tudásuk, munkájuk alapján sorolja be társadalmi osztályokba és kategóriákba. A kollektív identitásnak ez a formája ugyancsak központi jelentőséggel bírt, hiszen az ipusztériális modernitás a munkát tette a társadalmi identitás, a társadalmi helyzet, az emberek egzisztenciális biztonságának alapjává.³³ A társadalmi identitásnak ez a modellje arra a felfogásra, arra az elvre épült, hogy az ember megtanult egy foglalkozást, ami aztán egész további életének az alapját jelenti, hiszen a munka az, ami az élet biztonságát, stabilitását és kontinuitását garantálja, önbecsülést és társadalmi elismerést biztosít.

(c) Végül az első modernitás kialakította a társadalmi inklúziónak a nemi identitás kollektív formáihoz kötődő módját, amely az individuumokat nőkre vagy férfiakra osztotta fel, s így tekintette őket a társadalom tagjainak, ennek megfelelően ruházta fel őket társadalmi szerepekkel. Erre a biológiai tekintet, „természetes” megosztottságra építette fel kulturális és társadalmi intézményeit, s ezen keresztül definiálta a természet és kultúra közötti határokat.

A kollektív identitásnak ezek a formái persze nem egymástól függetlenül, hanem éppen egymás összefüggésében, egymással való reflexív kölcsönhatásukban működtek. Azaz az individuumok nem az egyik vagy másik szimbolikus mechanizmuson keresztül integrálódtak a társadalomba, hanem a kollektív identitás ezen modelljeinek az erőterében formálódtak társadalmi és politikai szubjektumokká. Ugyanis ezek a szimbolikus mechanizmusok egy sor olyan fogalmat és koncepciót, olyan kulturális jelentéseket termeltek ki, amelyek meghatározták az emberek mindennapi életét, szociokulturális észlelését, cselekvési stratégiáit és egyidejűleg folyamatosan újratermelték az ipusztériális modernitás sajátos társadalmi valóságát és kulturális rendjét. Ugyanakkor ezek a kollektív identitások regulatív és normatív funkcióikon keresztül azt is megmondták és kijelölték, hogy hogyan kell, illetve, hogy hogyan lehet élni a modern társadalomban, melyek azok az életformák, amelyeket a társadalom elfogad és elismer, illetve melyek azok, amelyeket nem fogad el, kizár vagy stigmatizál. A kollektív identitásnak ezek a modelljei ezzel egyidejűleg azt a közösen birtokolt tudást is kitermelték, amely ahhoz volt szükséges, hogy a társadalom tagjai meg tudják tervezni egyéni életüket, életpályájukat. Azaz az első modernitás ezeken az előbb említett identitásmodelleken keresztül kialakította a modern társa-

dalomban való élés normál formáit is. A második modernitás, a reflexív modernizáció pontosan ezeket az identitásmodelleket, illetve kulturális tudásokat kérdőjelezte meg.

Azt, hogy hogyan és miképpen, különösen jól mutatja az ipari munka, illetve általában a munkával és a társadalmi identitással kapcsolatos kulturális elképzelések átalakulása. Kiinduló pontként azokra a szociológiai kutatásokra, illetve közgazdasági elemzésekre kell utalni, amelyek azt mutatják, hogy az első modernitás lényegét alkotó ipari termelés központi, társadalmi rendet szervező szerepe és jelentősége a nyolcvanas évek elejétől egyre csökken, miközben a legkülönbözőbb szolgáltató ágazatok, az új információs technológiák, s általában mindannak, amit *new economy*-nak nevezünk, a gazdasági és társadalmi jelentősége egyre nő. Ezzel egyidejűleg a megmaradó ipari termelés átstrukturálódik, decentralizálódik és egyre flexibilisebb formákat ölt, amelyek kiszorítják az első modernitást jellemző tömegtermelést. A gazdaság transznacionális jellege egyre dinamikusabbá lesz, az ipari konszernek globalizálódnak, s nem tudnak, de nem is akarnak a nemzeti gazdaságokon belül maradni. A második modernitás, a posztindusztrializmus nem tűri a nemzeti kereteket, a nemzetállam gazdaságot szabályozó mechanizmusait. Az ipari termelés átalakulásával egyidejűleg folyamatosan csökken az állandó jelleggel, időbeli korlátozások nélkül, szociális juttatásokban részesített foglalkoztatottak száma, miközben egyre nő azoknak az aránya, akik időlegesen, részmunkaidőben, vagy valamiféle kiegészítő munkakörben dolgoznak. Ezzel egyidejűleg felszámolódik a teljes foglalkoztatottság, illetve a jóléti állam erre épülő eszméje. Ezek a változások nagyon pontosan visszatükröződnek a társadalmi szerkezetben, azokban a folyamatokban, amelyek nyomán a társadalom egyre inkább három részre szakad, (a) azokra, akiknek állandó, anyagi és szociális biztonságot nyújtó munkájuk, állásuk van; (b) azokra, akik ugyan munkához jutnak, ez a munka azonban időleges, különösebb szakképzettséget nem igénylő, s rosszul fizetett; (c) valamint azokra, akik végérvényesen elvesztették a munkaerőpiachoz való kapcsolódásukat, s hosszú távra, legtöbbször végérvényesen munkanélkülivé váltak. A társadalomnak ez a szerkezeti megváltozása logikusan vezet az első modernitás által kialakított társadalmi osztályok fellazulásához, jelentésvesztéséhez, valamint a politikai, választói magatartás eddigi társadalmi osztályok mentén szerveződő mintáinak a gyökeres átalakulásához.³⁴ Az ipari, gazdasági termelésnek ez a megváltozása, átalakulása azonban nem csupán egy makrogazdasági folyamat, hanem közvetlen hatással van a mindennapi életre, hiszen alapvető pontokon kérdőjelezte meg az embereknek a munkával kapcsolatos kulturális elképzeléseit, társadalmi tapasztalatait, illetve jövőbeli elvárásait, azaz azokat a ma-

gától értetődőségeket, amelyekre a modern ipusztuáialis társadalom épült. Ezek között az egyik leglényegesebb tapasztalat az volt, hogy individuumok társadalmi létét, besorolását, státuszát, presztízsét, szimbolikus tőkéjét legalapvetőbben a munka, illetve a munkavégzés, a foglalkozás alapjául szolgáló tudás határozta meg. Ez a tudás értékálló volt, nem évült el, azaz a társadalmi biztonság egyik lényeges pillérét jelentette. Furcsa módon még a munkanélküliek esetében is így volt ez, hiszen a munkanélküliség csak átmeneti problémának tűnt, s az emberek mindig bízhattak abban, hogy tudásukra, munkájukra előbb vagy utóbb újra szükség lesz. A második modernitásban, posztindusztuáialis gazdaságban azonban éppen ez a bizonyosság tűnt el végérvényesen. A mai társadalmat ugyanis pontosan az jellemzi, hogy a megszerzett tudás nem jelent semmiféle végleges garanciát, illetve társadalmi biztonságot, sőt olyan tudások is vannak, amelyekre egyáltalán nincs többé szükség. A munkanélküliség egy privilegizált szűk réteget kivéve bárkit elérhet, sőt állandósulhat is, azaz a munkanélküliség a második modernitásban olyan „életese ménnyé” vált, amelyet szinte mindenki megtapasztalhat. Ily módon pedig megtört az a szoros kapcsolat, amelyet az első modernitás a tudás, a munka és a társadalmi hovatartozás között megteremtett.

A második modernitás ehelyett egy másik eszmét, a flexibilitás elvét vezette be. Richard Sennett volt az, aki kimutatta ennek a nagyon modernnek tetsző fogalomnak a 15. századi természettudományos gyökereit,³⁵ amit csak azért érdemes itt megemlíteni, mert e kifejezés a társadalomra vonatkoztatva ma is ugyanazt jelenti, mint a természetre vonatkoztatva a 15. században jelentett: a változó körülményekhez való állandó és következetes alkalmazkodást. A társadalmi flexibilitás elve ugyanis abból indul ki, hogy az individuumoknak, a társadalomnak nincs módja megváltoztatni a modernitás radikalizálódását – mint ahogyan a 19. század elején sem volt mód az ipari kapitalizmus feltartóztatására –, hiszen ez a történeti, társadalmi fejlődés logikájából következik. Éppen ezért a társadalmi, a modernizációs sikerességnek az az elsődleges kritériuma, hogy a társadalom hogyan képes alkalmazkodni ehhez a megváltozott modernitáshoz. Ennek az alkalmazkodási folyamatnak az első lépcsőjét pedig szükségszerűen azoknak, az első modernitás által kitermelt rutinoknak a lebontása jelenti, amelyek ezekhez a változó körülményekhez való alkalmazkodásnak a legfőbb akadályai. Az ipusztuáialis modernizációban egész életre társadalmi biztonságot nyújtó tudás meghatározó jelentőségét ebben az összefüggésben váltotta fel a flexibilitás, a hirtelen, váratlan változásokra való nyitottság, a kockázatok vállalására való hajlandóság, a kulturális tudásban gyökerező megszokásokon és rutinokon való túllépés képessége. S hogy mindez mit jelent

a mindennapi életben, azt nagyon pontosan mutatja a gazdaság működése a második modernitásban. Ezt a posztindusztriális gazdaságot alapvetően jellemzi a térbeli flexibilitás, azaz az a tény, hogy a munka és a termelés nem kötődik többé egy helyhez, a közös munka nem követeli meg a földrajzi közelséget, a termelés és az együttműködés nem követel meg egy konkrét, azonos helyet. A gyáracsarnok, ami az első modernitásban épp a közös munkának ezt a territorialitását szimbolizálta, s egyben a közös társadalmi tapasztalatok termelődésének, kicserélésének a színtere is volt, a posztindusztriális gazdaság deterritorializált rendszerében fokozatosan elvesztette, illetve elveszti a jelentőségét. Ezzel egyidejűleg egyre flexibilisebben szerveződik a posztindusztriális gazdaság munkaideje is. Az első modernitás a munkaidő szigorú és szisztematikus rendszerén, a munka- és szabadidő szétválasztásán keresztül alapvetően határozta meg a modern társadalom időstruktúráját. Az időnek, s ezen belül a munkaidőnek ez a rendje azonban a későmodern társadalomban egyre inkább érvényét veszti: a műszakok – ha még egyáltalán vannak – nem állandó ritmusban, hanem a megrendelésekhez kapcsolódóan szabálytalanul váltakoznak, egyre terjed a részmunkaidő, a sűrített munkaidő, amikor a heti munkaidő négy nap alatt kerül teljesítésre, az otthon végzett munkához kapcsolódóan a legkülönbözőbb ritmusokat követő individuális munkaidő, stb. Mindez természetesen újra formálja, megváltoztatja, újratárgyalhatóvá teszi a társadalmi élet nyilvános és a magánszférája közötti határokat is, hiszen a munkahely haza kerül, azaz nincs meg többé az a térbeli és időbeli elhatárolódás, ami az indusztriális modernitásban a munkahelyet és a munkaidőt elválasztotta az otthontól, a magánélet térbeli és időbeli szférájától. Noha a munkaidő egyre flexibilisebbé válása a későmodern társadalom egészét érinti, mégis jól megfigyelhető, hogy a munkaidőnek ebben az új rendszerében hogyan reprezentálódnak, illetve hogyan reprodukálódnak a társadalmi egyenlőtlenségek. Mindazok, akik a későmodern társadalom „új gazdaságában” dolgoznak, s ki tudják használni az új időstruktúra adta lehetőségeket, a gazdaság flexibilitását anyagi és társadalmi helyzetük folyamatos javítására tudják fordítani. Ezzel szemben folyamatosan és feltartóztathatatlanul halad előre mindazok társadalmi marginalizálódása, akiknek az általuk birtokolt tudás okán csupán a *new economy* marginális szféráiban, peremvidékein jutott hely, s ennek megfelelően csak azok a munkaidők maradnak meg, állnak rendelkezésükre, amelyeket más csoportok nem vesznek igénybe. A legnagyobb kihívást azonban az a már említett tény jelenti, hogy a posztindusztriális gazdaságban az emberek nem – vagy csak alig, illetve csak egyre csökkenő mértékben – hagyatkozhatnak korábbi tudásukra, rutinjaikra, megszokásaikra, s állandóan új helyzetekhez kell alkalmazkodniuk, hiszen éle-

tük során többször is kényszerülhetnek, nemcsak munkahelyük és munkaviszonyuk, hanem foglalkozásuk megváltoztatására is.

Ez a tény alapjaiban borítja fel széles társadalmi rétegek életpályájának a tervezését. Az első modernitás ugyanis éppen a hosszú távú tervezést tette a modern társadalom, illetve a társadalmi biztonság alapjává. A hosszú távú tervezés azonban egy olyan társadalmi rendben, ahol az anyagi biztonság sokak számára csak nagyon korlátozott módon tervezhető; ahol az embereknek egyre gyakrabban kell elfogadniuk rövid távú munkaviszonyokat; ahol az egyszer megszerzett tudás nem jelent állandó garanciát; ahol az embereknek a jóléti állam korábban szinte ingyen kapott szolgáltatásait és juttatásait most meg kell venniük, jelentős nehézségekbe ütközik, s új tudásokat, a jövővel kapcsolatos elvárások átalakítását, újrafogalmazását követeli meg. A második modernitásban élő embernek gyorsan rá kell jönnie, hogy életpályáját nem tekintheti többé egy egyenes, előrehaladó vonalnak, amelynek mentén minden megtalálható, s a feladat csupán abban áll, hogy az ember az egyes állomásokat időben érje el. A mai társadalom arra kényszeríti az embereket, hogy ha a szükség megkívánja – és a szükség ezt bármikor megkívánhatja – hajlandók és képesek legyenek eddigi világuk a feladására, elhagyására, új kulturális tudások elsajátítására és alkalmazására.³⁶ Azaz a második modernitásban élő ember drámai módon szembesül azzal a felismeréssel, hogy életét nem tekintheti többé egy additív folyamatnak, az életet nem lehet egy, egymásra épülő emeletekből álló háznak tekinteni, eddigi tapasztalatai érvényüket veszítették, s nem képesek őt a jelenen keresztül vezetni. A második modernitás ehelyett sokkal inkább azt követeli meg, hogy az ember mindig újabb és újabb területeket nyisson meg az életében, hogy mindig újra és újra kezdje az életét.³⁷ S pontosan ezen a ponton, ebben az összefüggésben jön létre a bizonytalanság második modernitást mélyen jellemző érzése. A kérdés, amivel valamilyen formában valamikor mindannyian szembesülünk az, hogy lehet-e egyáltalán hosszú távú tervet megfogalmazni és követni egy olyan társadalomban, amely alapvetően rövid távú elkötelezettségekre épül? Hogyan lehet egy ilyen világban tartós társadalmi kapcsolatokat felépíteni és megtartani, illetve, hogyan lehet koherens élettörténeteket kialakítani, megfogalmazni – szükség van-e ezekre egyáltalán? Mindezen kérdések mögött pedig ott rejlik a második modernitás talán legalapvetőbb problémája, konfliktusa, nevezetesen az, hogy mi történik az elkötelezettségnek, a kötelességnek, a bizalomnak, a szolidaritásnak az első modernitás korából ismert eszméivel ebben a „szép, új világban“.

A modernitásnak ez a radikalizálódása – és erre utaltam már az előzőekben – eltérő módon hat a különböző társadalmi csoportokra és miliőkre. S

ez ugyan a társadalmi változások során mindig így volt, a második modernitás mégis különösen élesen eltérő reakciókat vált ki. Míg az emberek egy része úgy éli meg a modernitásnak ezt a metamorfózisát, mint saját személyes jövőjét formáló új lehetőségek tárházát, addig a társadalom másik része úgy tekint ugyanezekre a változásokra, mint eddigi életvilágának lerombolására, gyökeres felfordulásra, egy mindent átfogó elháríthatatlan válságra.³⁸ Ez utóbbi társadalmi csoportok azzal szembesülnek, hogy a világ, a társadalmi tér olyan mértékben változik és olyan intenzitással pluralizálódik, amelynek nyomán a társadalmi inklúzió megszokott és ismert szimbolikus mechanizmusai egyre kevésbé működőképesek, a modern társadalmi rend kognitív alapjait jelentő kategóriák és koncepciók egyre kevésbé alkalmasak a környező társadalmi világ megragadására és értelmezésére. Azaz jelentős társadalmi rétegek számára tudatosul, saját mindennapi tudásuk, kulturális jelentéseik és háztartásuk egyre inkább érvényét veszti, amiből következően társadalmi helyzetük és státuszuk is folyamatosan romlik.

IV.

Mindezt azért kellett elmondani, mert ez az a történeti és társadalomelméleti kontextus, amelyen belül a modernitással, a modernizációval, a magyar társadalom jövőképevel, vízióival kapcsolatos mai magyar politikai közbeszédet értelmezni lehet, illetve kell. Ami ezt a közbeszédet illeti kevés konkrét elemzéssel, empirikusan megalapozott ismerettel bírunk – bizonyos struktúrákat és folyamatokat azonban így is észre lehet venni. Mindenekelőtt azt kell megállapítani, hogy a modernitás előbbiekben említett változása alig van jelen ebben a diskurzusban. Ami persze nem azt jelenti, hogy Magyarországon ne léteznének olyan partikuláris, azaz a társadalmi élet egy-egy területére vonatkozó időleges diskurzusok, amelyek a modernitás radikalizálódása, a reflexív modernizáció valamely megnyilvánulásához kapcsolódnak, s különböző módokon azt értelmezik. Ezek a partikuláris diskurzusok azonban nem szerveződnek össze egy, a második modernitást értelmező, egységes elméleti modellé, illetve politikai programmá. Ami ehelyett megfigyelhető, az egy hangsúlyaikban, nyelvében, fogalmaiban különböző, eltérő politikai ideológiák és hagyományok mentén artikulálódó, de társadalmi és kulturális logikáját tekintve nagyon is hasonló beszédmód.³⁹ Ennek lényege, hogy a modern társadalom előbbiekben említett változásairól nem – vagy csak nagyon érintőlegesen – vesz tudomást, s az első vagy klasszikus modernitásról továbbra is úgy beszél, mint egy még ma is

érvényes jövőképről, sőt ezt bizonyos vonatkozásokban a második modernitással szembeni alternatívaként jeleníti meg, s önmagát a hegemon, uralkodó helyzetben lévőnek feltüntetett második modernitással szembeni másságon keresztül definiálja és legitimálja. Olyan átfogó – a politikára, a médiára és a tudományra kiterjedő – diskurzus ez, amely a társadalmi élet minden területére megoldásokat kínál, miközben jelentős mértékben leegyszerűsíti a második modernitás által kitermelt társadalmi ellentmondásokat, problémákat és konfliktusokat. Így például folyamatosan munkahelyteremtésről beszél, miközben nem mondja meg, hogy a munkahelyek létrehozásában ma már az állam lehetőségei jelentős mértékben korlátozottak; s még ha létre is jönnek új munkahelyek azok nem ugyanazt jelentik, mint amit korábban jelentettek és nem fognak/tudnak lényegesen javítani a társadalmon belüli munkanélküliségen sem. Így például a nemzeti identitás és kultúra jelentőségét hangsúlyozza egy olyan világban, amelyben a nemzetek régen elvesztették a kulturális jelentések termelésében és terjesztésében egykor betöltött uralkodó szerepüket. Így például kiemeli a családok jelentőségét, miközben kirekeszti és stigmatizálja mindazokat a családformákat és szexuális magatartásokat, amelyek nem felelnek meg a nukleáris család első modernitás által megteremtett modelljének. S noha a magyar politikai közbeszédben belül nyilvánvalóan vannak gyakran lényeges hangsúlybeli különbségek, mégis észre kell venni, hogy ez a diskurzus alig tud valamit kezdeni a második modernitás által kitermelt kihívásokkal.

Ennek a ténynek pedig azért van különös jelentősége, mert megkönnyíti annak a magyar – de európai – politikai közbeszédben is elterjedt társadalom- és jövőképnak a kiformalódását, amelyet a mai társadalomtudományok ellenmodernitásnak (*Gegenmoderne, contramodernity*) neveznek.⁴⁰ Ez a kifejezés első pillantásra azt sugallja, mintha itt valami a modernitással szemben megfogalmazódó, azaz hagyományos életmódról és társadalommodellről lenne szó. Ez azonban nem így van. Az ellenmodernitás filozófiája maga is a modernitás terméke, egy olyan világkép, amely önmagát a mindenkor modernitás uralkodó, illetve alapvetően jellemző formáival és koncepcióival szemben, mint attól eltérő „másik modernitás”, mint a modernitásnak egy másik alternatívája fogalmazza meg. Az ellenmodernitás társadalomképének számos sajátossága van. Összekapcsolódik benne a technológiai, technikai modernizáció korlátozott igenlése, illetve a kulturális autoritás eszméje, azaz a nemzeti autonómia nevében folytatott autoriter kulturális és identitáspolitikai, a saját, a nemzeti kultúrára gyakorolt idegen hatásokkal, a kulturális pluralizálódással, globalizációval és keveredéssel való agresszív szembefordulás. Ennek a modernitás-felfogásnak Kelet- és Közép-Európában fontos elemét jelenti az a sajátos politikai és szimbolikus inver-

zió, amelynek következtében a „Nyugat”, az a metafora, amely a szocializmus idején a szocialista társadalmak jövőképét reprezentálta, mára nem elhanyagolható társadalmi rétegek körében egyre inkább mindannak a jelképévé válik, amit a posztszocialista országok nem akarnak. A posztszocialista országokban a privatizáció, a rasszizmus és antiszemitizmus, a homoszexualitás vagy éppen az abortusz körüli politikai és nyilvános viták – és az ide vonatkozó példákat hosszan lehetne még sorolni – jól illusztrálják ezt a folyamatot. Ami az ellenmodernitás eszmerendszerének a mai magyar politikai közbeszédben jelenlévő formáit illeti, jól megfigyelhető, annak talán legjellemzőbb sajátossága. Nevezetesen az a tény, hogy ez a felfogás egyszerűen nem vesz tudomást a modernizáció reflexivitásáról, illetve a modernitás radikalizálódásáról, s úgy tesz, mintha az e folyamatok által felvetett kérdések, problémák, konfliktusok nem léteznének. Ennek megfelelően mindazt, ami a modernitás radikalizálódása során megkérdőjeleződik, problematikussá válik, igyekszik visszaállítani, azaz továbbra is természetesnek, adottnak és megkérdőjelezhetetlennek feltüntetni. Vagy ha ezek a jelenségek valamilyen oknál fogva mégis megkerülhetetlenné válnak, akkor kizárólag azok politikai és szimbolikus kirekesztésére, megkülönböztetésére, sőt stigmatizálására törekszik, amit pontosan mutatnak például egyes, a homoszexualitással, de általában a kulturális kisebbségekkel kapcsolatos megnyilatkozások. E diszkurzív stratégia, és az ellenmodernitás egész világképe mögött ott rejlik az a történetfilozófiai meggyőződés, amely szerint már csak azért sincs értelme második modernitásról beszélni, mert a klasszikus, indusztriális modernitás és az ahhoz kapcsolódó liberális demokrácia „történelem végét”, a történeti fejlődés vég- vagy csúcspontját jelenti,⁴¹ s így az attól való eltérés szükségszerűen zsákutca. Az ellenmodernitás diskurzusa ebben az értelemben viszi a jövőt vissza a múltba, illetve használja a múltat a jövő rekonstruálására.⁴² Ugyanennek az elvnek a megnyilvánulása az ellenmodernitás diskurzusának az a másik stratégiája, amely naturalizálja és tabuizálja mindazokat a fogalmakat, kulturális koncepciókat és jelentés-összefüggéseket, amelyeket a reflexív modernizáció, illetve a második modernitás megkérdőjelezett. A természet, a nemzet, a nép, a hagyomány, a „mi/ők” szembeállásra épülő identitásmodellek, a saját és az idegen szembeállítása, a nő és a férfi kategóriája – ezek mind olyan kategóriák és viszonyok az ellenmodernitás filozófiájában, amelyeket természetesnek és éppen ezért nem vitathatónak tekint. A második modernitás társadalmának egyre növekvő pluralitását az ellenmodernitás tehát azzal igyekszik ellensúlyozni, „szabályozni”, hogy bizonyos fogalmakat és kulturális koncepciókat naturalizál, azaz úgy jeleníti meg ezeket, mintha jelentésük nem a társadalmi szereplők közötti megegyezésen, alkun múlna, hanem

eleve adott lenne. Mindazokat, akik ezeknek a fogalmaknak és kategóriáknak az érinthetlenségét nem fogadják el, akik ezeket vitatják vagy újradefiniálni akarják, azokat az ellenmodernitás idegenként és ellenségként kezeli, azaz szociokulturális – de ha teheti politikai – értelemben is kirekeszti. Azaz az ellenmodernitás nem a társadalom különböző csoportjai közötti dialógusra és kommunikációra, hanem az ő szemléletétől eltérően gondolkodó és viselkedő csoportok szimbolikus eszközökkel történő körülírására, elkülönítésére és megjelölésére törekszik.

Úgy tűnik, hogy az ellenmodernitásnak ez az itt röviden vázolt filozófiája mindenekelőtt azokat a társadalmi csoportokat szólítja meg, akiknek a kulturális tudása, társadalmi és szimbolikus tőkéje a második modernitásban leértékelődött, s ezáltal ingataggá vált az a társadalmi, ontológiai biztonság, amire eddigi életüket építették. Azaz az ellenmodernitás a társadalom azon rétegei számára jelent vonzó alternatívát, amelyek nem tudnak vagy nem akarnak a társadalmi változásokhoz alkalmazkodni, hanem mereven ragaszkodnak ahhoz a kulturális tudáshoz és tőkéhez, amely az első modernitás keretei között társadalmi státuszukat és presztízsüket biztosította. Nem arra törekszenek, hogy új kulturális tudásokra és új kulturális tőkére tegyenek szert, hanem saját, jelentését veszítő kulturális koncepcióik naturalizálására, mitizálására. S pontosan ebben a funkciójában mélyíti el az ellenmodernitás ideológiája a magyar társadalom kulturális zártságát, növeli annak modernizációs deficitjét – a mindennapi viselkedés és tudás szintjén ugyanúgy, mint a politikai kultúra területén.

JEGYZETEK

- 1 Wittrock, Björn: Modernity: one, none, many? European origins and modernity as a global condition. *Daedalus*, 2000 (Winter). 31.
- 2 Arnason, Johann P.: Communism and modernity. *Daedalus*, 2000 (Winter). 62–63.
- 3 Uo. 64–65.
- 4 Gaonkar, Dilip Parameshwar: On alternative modernities. *Public Culture*, 11. 1999. 12–13.
- 5 Ami persze azzal is összefügg, hogy a modern társadalom- és humántudományok nemcsak leírták, elemezték a modern társadalmi rendet, hanem egyben meg is határozták azokat a kritériumokat, amelyek alapján egyáltalán modernitásról, modernizációról, modern társadalomról lehet beszélni.
- 6 Wittrock (2000) 31–35
- 7 Ennek a ténynek természetesen megvannak a maga politikai következményei is, amint azt a Törökország EU tagsága körüli vita is mutatja.
- 8 Göle, Nilüfer: Snapshots of Islamic modernity. *Daedalus*, 2000a (Winter). 91
- 9 Gaonkar (1999) 2–3.
- 10 Wittrock (2000) 43.
- 11 Gaonkar (1999) 4–8.

- 12 A sokféle modernitás elméletéhez vö.: Sachsenmaier, Dominic, Jens Riedel & Shmuel Eisenstadt (eds.): *Reflections on Multiple Modernities. European, Chinese and Other Interpretations*, Leiden, 2002.
- 13 Tambiah, Stanley J.: Transnational movements, diaspora, and multiple modernities. *Daedalus*, 2000 (Winter). 180.; Göle, Nilüfer: Global expectations, local experiences. Non-Western modernities. In: Arts, Wil (ed.): *Through A Glass, Darkly. Blurred Images of Cultural Tradition and Modernity over Distance and Time*. Leiden, 2000b. 42
- 14 Taylor, Peter: *Modernities. A Geohistorical Interpretation*, Cambridge, 1999. 20
- 15 Hobsbawm, Eric: *Industry and Empire: From 1750 to the Present Day*. New Press, New York, 1999.; Landes, David S.: *The Unbound Prometheus : Technical Change and Industrial Development in Western Europe from 1750 to the Present*. New York, 2003.
- 16 Bell, Daniel: *The Cultural Contradictions of Capitalism*. New York, 1976.; Hall, Stuart: Introduction. in: Uő (ed.), *Formations of Modernity*, Cambridge, 1992. 1–38. E felfogás kritikájához vö.: Santos de, B.: *Toward a New Common Sense*, London, 1995.; Wood, S. M.: Modernity, postmodernity, or capitalism. *Review of International Political Economy* 4. 1997. 539–561.
- 17 Taylor, Charles: Modern social imagineries. *Public Culture*, 14. 2002. 91–124.
- 18 Forgacs, David: *Gramsci Reader*. London, 1988.
- 19 Bauman, Zygmunt: *Moderne und Ambivalenz. Das Ende der Eindeutigkeit*. Frankfurt am Main, 1995. 323–324.
- 20 Sennett, Richard: *Der flexible Mensch. Die Kultur des neuen Kapitalismus*. Berlin, 1998. 26.
- 21 Jessop, B.: Thatcherism and flexibility: the white heat of a post-Fordist revolution. In: Jessop. B. and others (eds.): *The Politics of Flexibility*. Aldershot, 1991.
- 22 Habermas, Jürgen: *Die nachholende Revolution*. Frankfurt am Main, 1990.
- 23 Wittrock (2000) 55.
- 24 Mitchell, Timothy: The stage of modernity. In: Uő. (ed.): *Questions of Modernity*, Minneapolis-London, 2000. 1–34. 1.; Göle (2000b) 41.; Herzfeld, Michael: *Anthropology. Theoretical Practice in Culture and Society*. Oxford, 2001. 83.
- 25 Tenbruck, Friedrich: Repräsentative Kultur. In: Haferkamp, Hans (Hg.): *Sozialstruktur und Kultur*. Frankfurt am Main, 1990. 30.; Herzfeld (2001) 1.
- 26 Ezeknek a változásoknak az egyik első társadalomtudományi reflexiója: Bell, Daniel: *The Coming of Post-Industrial Society*. New York, 1973.
- 27 Nielsen, K.: Towards a flexible future – theories and politics. In: Jessop. B. and others (eds.): *The Politics of Flexibility*. Aldershot, 1991.
- 28 Kumar, Krishan: *From Post-Industrial to Post-Modern Society. New Theories of the Contemporary World*. Oxford, 1995. 1–5.; Hall, Stuart: Brave new world. *Marxism Today*, 1988. October. 24–29.
- 29 Ezekhez a kategóriákhoz vö.: Beck, Ulrich, Anthony Giddens & Scott Lash: *Reflexive Modernization. Politics, Tradition and Aesthetics in the Modern Social Order*. Cambridge, 1994.
- 30 Beck, Ulrich: Das Zeitalter der Nebenfolgen und die Politisierung der Moderne. In: Uő, Anthony Giddens & Scott Lash, *Reflexive Modernisierung. Eine Kontroverse*. Frankfurt am Main, 1996. 19–112. 29.
- 31 Sennett, Richard: Arbeit und soziale Inklusion. in: Kocka, Jürgen & Claus Offe (Hg.), *Geschichte und Zukunft der Arbeit*. Frankfurt am Main, 2000. 431–446.
- 32 Beck (1996) 40–41.
- 33 Beck, Ulrich: *Freiheit oder Kapitalismus. Gesellschaft neu denken. Ulrich Beck im Gespräch mit Johannes Willms*. Frankfurt am Main, 2000. 208.

- 34 Reich, Robert: *The Work of Nations*. New York, 1991.; Hall (1988). Aligha tekinthető véletlennek, hogy e tekintetben talán az európai szociáldemokrata pártok küzdenek a legnagyobb nehézségekkel, amelyeknek választói bázisa különösen erősen kötődött egy társadalmi osztályhoz.
- 35 Sennett (1998) 57.
- 36 Uo. 64.
- 37 Uo. 126–129.
- 38 Taylor (1999) 16.
- 39 Azaz itt nem a politikai értelemben vett bal- és jobboldal szembenállásáról van szó. Vö.: Giddens, Anthony: *Beyond Left and Right. The Future of Radical Politics*. Cambridge 1994.
- 40 Beck (1996) 56–64.
- 41 Fukuyama, Francis: *The End of History and the Last Man*. New York, 1992.
- 42 Giddens, Anthony: Tradition in der posttraditionalen Gesellschaft. *Soziale Welt* 44. 1993. 450.

AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS DISKURZUSAI

Állam és nép között. A Habsburgok képe a két világháború közötti német történetírásban

---

Romsics Gergely

A történetírás vizsgálata az elmúlt évtized egyik kulcsfontosságú témájává nőtte ki magát a német történetírásban. A kérdésfeltevések sorában meghatározó jelentőségűek a Harmadik Birodalom korszakára vonatkozó vizsgálatok, melyek a német történészcéh és a politikai elit korábban csak egyes úttörő munkákban megelőlegezett szimbiózisát tárják fel. Jelen tanulmány ugyanakkor más kiindulópontot választ: a német történetírás alakulását kontinuumként felfogva egységként kezeli a húszas és a harmincas éveket, abban a reményben, hogy ezáltal dokumentálhatóvá válik egy olyan dualizmus, amelyet az 1933-as változások ugyan kétségtelenül befolyásoltak, ám amely egyfelől antedatálta azokat, másfelől pedig alapvető szerkezetében jelentős állandóságot mutatott a harmincas években is. Nézetünk szerint a két világháború közötti korszak historiográfiája értelmezhető egy egyszerű modell alapján, amely a német historizmus utolsó generációjának diskurzusát szegezi szembe az új, a völkisch gondolatból kiinduló megközelítéssel.

I. A HISTORIZMUS UTOLSÓ NEMZEDÉKE ÉS A HABSBURGOK ÁLLAMA

Tanulmányunk szempontjából a historizmus fogalmát tágan értelmeztük, a klasszikus, iggersi analízis egy elemét szükséges és elegendő feltételként alkalmazva.¹ A historizmusához soroltunk minden művet, amely a történelem identitás- és sorsformáló erejének axiómáján nyugszik. A történeti önazonosság forrása ebben a felfogásban maga a történelem, illetve a történelemként íródó eseménysor, amely minden pillanatban kényszerhelyzetek és alternatívák összefüggéseként írható le. Ez az általánosító szemlélet egyfelől igazolható azzal, hogy a historizmus szó tulajdonképpeni módszertani lényegét ragadja meg, másfelől pedig azzal, hogy a völkisch gondolat immanens ahistorizmusának ellentétes fogalompárja, és így megteremt egy Kosellecket követő komplex fogalomelemzés kereteit. Célunk pontosan ez: annak bemutatása, hogy a két világháború közötti német történettudomány diskurzív dichotómiája összefüggésbe hozható a tudomá-

nyos tevékenység szélesebb szociális és ideológiai kontextusával, amelynek révén a tudománytörténeti elemzés helyett a mentalitástörténeti vizsgálat forrásává válhat.

A historizmus fogalmának bármilyen végletesen kiterjesztő értelmezése sem fedi el ugyanakkor, hogy – akár konzervatív, akár liberális történész munkájáról legyen szó – a historizmusba rendkívüli mélységig kódolódott bele a módszertani-poétikai premisszákkal szimbiotikus viszonyban álló kisméret teleológia. A történelemnek identitásformáló erőként és egyszerre kényszerek és választások hálójaként való értelmezése ugyanis megfelelő keretet kínált a német egységeszme kisméret megvalósulásának, és így a Császárság legitimálásához. Ez pedig – körkörösén – a metodológia magyarázó erejének volt fényes bizonyítéka, hiszen megmutatta, hogy a valódi nemzettudat és a ténylegesen erős állam a történelem szükségszerűségeinek és identitásokat oldó és formáló kohójában keletkezik.

A kisméret perspektíva a későhistorizmus diskurzusában a problematizálható csomópontok halmazát is körülhatárolta. Mivel a teleológia végpontját a bismarcki birodalom képezte, a Habsburgok állama csak annyiban jutott szerephez az elbeszélésekben, amennyiben az egyes korszakokban részét képezte az egységben tetőző folyamat alakulását befolyásoló tényezőknek. A historizmus harmadik generációjának központi kérdése minden helyzetben a német államfejlődés maradt, és ennek megfelelően a diskurzuson belüli polémiák is ennek aspektusait problematizálták. A Habsburg-fejlődés különütassága premissza volt, amelyet általánosan elfogadtak, és amelynek megkérdőjelezése gyökeresen más módszertani axiómákat és egy kevésbé merev teleológiát igényelt volna. A liberális/progresszív-konzervatív különbségtétel is ennek figyelembe vétele mellett gyümölcsöztethető: Veit Valentin és Hans Delbrück valóban a konzervatív porosz historizmus nagyelbeszélésének revízióját kísérelte meg életművében. Azonban a revízió kulcskérdése az volt, hogy sikerül-e a polgári liberális, 1848-as programot – valódi alternatívaként bemutatva azt – emancipálni a domináns konzervatív-monarchista értelmezéssel szemben, amely 1871-ben nemcsak a ténylegesen megvalósult, de az egyetlen történetileg kívánatos és lehetséges megoldást pillantotta meg, a politikai fellegjárók közé utalva 1848 nagy alakjait.² Összehasonlításunk szempontjából a kisméret teleologizmus tágabb értelmezésébe az ő munkásságuk is beleillik, módszertani-poétikai alapjai pedig nem különböznek konzervatív pályatársaikétól: mindkét csoport a német egység megvalósulásának nemzet- és államtörténet összekapcsolásából kibontakozó mesternarrációján dolgozott. Így aztán az sem meglepő, hogy elemzésünk kiindulópontjaként leginkább a hiány értelmezése kínálkozik: a német historizmus utolsó nemzedéke a két világháború közöt-

ti nem tett valódi hozzájárulást a Habsburg Birodalom késői történetéhez, amelyet legkésőbb a törökellenes harcok és a spanyol örökösödési háború lezárásától a különállami [eigenstaatlich] fejlődés jegyében fogott fel. Állam és nemzet szoros összekapcsolódásából pedig – mivel az államot tekintették annak a történeti formaközösségnek, amelyben a nemzet saját történetét megéli – következett a német kérdés elsősorban a porosz államiság felől történő értelmezése.

A historizmus diskurzusában a Habsburg-birodalom tehát elsősorban a nemzeti kérdés kapcsán szerepelt a művekben. Ezeknek nemzetfelfogását nagyjából-egészében megfeleltethetjük Hans Ziegler 1931-es könyvében kifejtett völkisch-ellenes elméletének, amely szerint: „Mindenekelőtt nem célravezető a nemzetet ‘természetes kategóriaként’ felfogni, amely [...] mindig is létezett, amely az ember természetéből következik, és amelyet önrendelkezési jogának gyakorlásában csak abszolutista elnyomás gátolhat.”³

Ziegler szembefordulása a völkisch esszencializmussal és biologizmussal paradigmatis jelenség, amelynek párhuzamait egyaránt megtalálhatjuk a baloldali Delbrück és a konzervatív Wilhelm Mommsen munkásságában. Előbbi kifejezetten hangsúlyozza is, hogy a „nép, ez a szellemi egység, nem adott és változatlan az ősidőktől fogva, hanem történetileg keletkezik, és örökké alakulásban van.”⁴ Ez az antiesszencializmus az, amely a historizmus számára lehetővé tette a német birodalom történetének a német nép történetétől való elválasztását, és a modern német nemzet történetének a birodalom kontextusában történő értelmezését. Ezzel a Habsburg birodalom egyszerre vált történetileg autonóm, azaz saját helyzetéből adódó kényszereknek engedelmeskedő, illetve az abból sarjadt lehetőségeket megragadni igyekvő képződménnyé, és került a kisméretű perspektíva periferiájára – hiszen a német nemzet történetéhez nem kapcsolta a völkisch ideológia sarokkövének számító időtlen népfogalom.

A német nép és állam sajátos szétválása a historizmus szerint szintén történetileg kondicionált folyamat volt, amelyet a középkorász Johannes Haller 1931-ben tömören mint a geopolitikai helyzetből következő nyugati védekezés és keleti terjeszkedés imperatívusza által előidézett állami feltöredekezést értékelt. Ez vezetett a 18. századra a visszafordíthatatlan német dualizmus kialakulásához, amelyben a kevésbé „német” állam törvényszerűen egyéb érdekeit is védte, és így alig meglepő módon maradt alul – kezdeti előnyei ellenére – Poroszországgal szemben a német nemzeti mozgalomban.⁵ A Habsburg-Monarchia így egyszerre a német *Ostpolitik* keretében értelmeződik, azonban kizárólag történeti szempontból, mint választásokra kényszerülő, kényszerhelyzetek és lehetőségek között lavírozó államalakulat.

Ez a szemléletmód a Harmadik Birodalom idején sem tűnt el, alátámasztva azt a nézetet, mely szerint a nemzetiszocializmus ideológiája helyett helyesebb ideológiai spektrumból beszélni, amelybe bizonyos kompatibilitás megléte esetén számos értelmezés, áramlat helyet kapott. A beilleszkedés természetesen megkerülhetetlen volt, a nemzetiszocializmus vívmányai előtti tisztelgés a későhistorizmus számos produktumának elő- és utószavában megtalálható.⁶ Ám a szövegek maguk továbbra is a történelem értékeslegesként beállított dinamikáját igyekeztek feltárni, és bár a szerzők nemzeti-értékrendbeli preferenciái a dinamika értelmezésében természetesen megmutatkoztak, semmiképpen sem tekinthetők ezek a munkák egy, a német nép önmegvalósításának nagynarratíváját író völkisch szövegekkel azonos lényegű és poétikájú diskurzus elemeinek.⁷

A korai német történelem tragikus cselekményesítése ezzel együtt általános jellemzője volt a német történetírásnak. Ám a historizmus a Habsburg különállamiság felé vezető tendenciát politikai szükségszerűségekkel magyarázta, azaz a választást nem helyezte etikai vonatkoztatási rendszerbe. Haller a 18. század kapcsán lakonikusan mindössze azt jegyzi meg, hogy „a [német] dualizmus tény volt, akárcsak a birodalom szétszakadása”.⁸ Ez a megközelítés határozta meg a Német Birodalom történetére fókuszáló középiskolai tankönyveket is, amelyek közül egy több mint tíz kiadást megélt munkában a dualizmust ugyan „végtelenül keserű” történeti állapotként mutatják be a szerzők, ám a Habsburgok és a Hohenzollernek történetét összehasonlítva leszögezik, hogy „minden dinasztiaának azonos joga van szuverén politikát folytatni”.⁹ A tankönyv szerint a Habsburgok politikája a 18. század közepéig a német nép és birodalom politikai érdekeivel szinkronban alakult, ám ezt követően a német és osztrák történelmet különböző sorskérdések határozták meg. A történelmi fejlődésminták tehát egyáltalán nem „árulás” vagy „feledés” következtében váltak szét, hanem a geopolitikai helyzet átalakulása miatt, amely alatt nem utolsósorban a hasonlóan egoista porosz dinasztia felemelkedését kell érteni.¹⁰ Bár II. József megpróbálkozott a nyugati orientáció felélesztésével, Bajorország annexiójának kudarca a Habsburgok számára egyben a megkérdőjelezhetetlen birodalmi elsőség végérvényes elvesztését is jelentette, ennyiben pedig a hatalmi kompenzációt ígérő keleti orientációt szükségszerűvé tette.¹¹

A későhistorizmus szűk kisméretű perspektívájában gyakran ugyanazok a kronológiai helyek tettek szert különleges jelentőségre, mint a völkisch történelemszemléletben is, ám ezekhez az évszámokhoz, eseményekhez nagyon különböző értelmezések kapcsolódtak. Mindenekelőtt a napóleoni háborúkról és a porosz államreform éveiről, 1848-ról és az 1866 és 1871 közötti kulcsfontosságú évekről mondható el, hogy mindkét mesternarratívában

sarkalatos fontossággal bírtak. Ám míg a völkisch értelmezés az eseményt mindig a nép öntudatra ébredésének és önfeladásának dualizmusában helyezte el, a hagyományos történetírás a nemzetállam létrehozásának teleologikus cselekménysémáját érvényesítette hasonló következetességgel. 1813 ebben a sémában nem össznémet forradalomnak minősült, hanem Poroszország szükséges újjászületését jelölte, amely előfeltétele volt annak, hogy a német magállam hitelesen hajthassa végre a modern nemzet egyesítését. Ennek megfelelően 1809 – azaz a diadallá magasztosult asperni döntetlen és Andreas Hofer tiroli felkelése – háttérbe szorult a szövegekben, hiszen a mesternarratíva számára nem bírtak jelentőséggel. Az 1813-as újjászületés ellenpontját képező birodalmi széthullás (1806) pedig csak annyiban érdemelt figyelmet, amennyiben a német államfejlődés mélypontját jeleníti meg, a hét évvel később bekövetkező események drámai ellenpontjaként. A napóleoni háborúk időszakának interpretációit szemlélve tehát általánosságban elmondható, hogy a Habsburgok az elbeszélésekben csak perifériális szerephez jutottak, mivel azok számára az időszak egy „válság és reform”-típusú epizódot jelzett, amely a szükséges „lökést” biztosította a megdermedt porosz államnak, hogy nemzeti és polgári alapon születhessen újjá, betöltve történelmi küldetését.

1848 történetét azonban természetesen nem lehetett Ausztria említése nélkül megírni, hiszen a forradalmak során mind ideológiailag, mind földrajzilag lényegesen szorosabban kapcsolódtak egymáshoz a német nyelvterületen lezajló események, mint 1806 és 1813 között. A témához a legnagyobb hozzájárulást a liberális-progresszív Veit Valentin tette, akinek két-kötetes monográfiája a frankfurti nemzetgyűlésről a német baloldal legnagyobb szabású historiográfiai kísérlete volt, hogy a bismarcki birodalomalapítás köré szőtt *grand récit*-vel szemben alternatívát mutasson fel.¹² Az, hogy Valentin számára munkája tétje ennyire világos és egyértelmű, jelzi, hogy a birodalmi német historiográfiai diskurzusban 1914 előtt (hiszen Valentin egy generációval korábbi szerzőkkel polemizál) a Habsburg-Birodalom valóban nem minősült interpretálandó, és főleg a nemzeti történeti mesternarratíva keretein belül értelmezendő történelmi alakulatnak. Ugyanakkor természetesen mind Valentin, mind konzervatív történészek megörökítették az osztrák képviselők frankfurti szereplését, különösképpen pedig Schwarzenberg szövetségi politikáját – ám a völkisch irányzat által démonizált miniszterelnök számukra egyszerűen egy idegen állam ügyes diplomatája volt, nem pedig a németiség ügyének árulója. Az osztrák állam és vezetőinek viselkedését a későhistorizmus szövegei szerint „objektív adottságok” határozták meg: az államérdek eleve kizárta a nagynémet egyiséget, az pedig, hogy a nemzeti egységért egy birodalmat érdemes lehet fel-

áldozni, éppen a historizmus államcentrikussága következtében fel sem merült az interpretációkban. Egy szempontból azonban a Habsburgok mégis beilleszkedtek a kisméret teleológiába: racionálisnak és történetileg következetesnek minősített politikájuk a kisméret egység *ultima ratio*-jaként szolgált.¹³ 1848 így a szimbolikus történelmi pillanattá válhatott, amelyet követően Poroszországnak fel kellett vállalnia szerepét. Ebből a szempontból „jól formált” narratívát tett lehetővé, hogy Bismarck politikai pályafutása is Frankfurtban indult.

Az a tény, hogy a Habsburgok birodalma 1848-ban élet-halál harcot folytatott, csak perifériálisan jelenik meg a szövegekben. Ziegler már idézett könyve ebből a szempontból kivételes: részletes esettanulmányt szentel a nagyvárosokban kibontakozó forradalmaknak, ezzel igyekezve a nacionalizmus potenciális pusztító hatását bemutatni. A polgári forradalmak nemzeti háborúvá történő átalakulása számára azt bizonyította, hogy ezekben az esetekben „sem belpolitikai igazságosságért és szabadságért, hanem nemzeti érvényesülésért és hatalomért folyt a küzdelem.” 1848 univerzális jelentősége eszerint abban rejlett, hogy ekkor „a nacionalista ideológia kötelező erejűvé vált”, és ezzel megpecsételte a soknemzetiségű birodalom sorsát.¹⁴

Ám Ziegler figyelme sem azzal magyarázható, hogy a Habsburg állam történelmét a német történelem részének tekintette volna – célja a nemzeti eszme hatásának bemutatása volt, ehhez pedig Ausztria története kiváló anyagot szolgáltatott. Az általa hangsúlyozott megfigyelés, mely szerint a nemzeti eszme meghatározóvá válása a birodalom halálos ítéletét is jelentette, számos más munkában felbukkan. Schnabel gimnáziumi tankönyvében lakonikusan annyit állapít meg, hogy 1848-ban „felébredtek a [Bécs által] régóta félelemmel szemlélt és elnyomott nemzetiségek”. A dunai birodalom és a metternichi rendszer nagyjából-egészében autoriter kényszerállamként jelenik meg, míg a magyar, német és cseh forradalmárok tulajdonképpen történelmi szempontból hasonló szereplőkként lépnek színre, hasonló motivációval, amelynek jogosságát a szerzők egyenlő mértékben elismerik.¹⁵ Ez természetesen azért lehetséges, mert az események mögül a német kontextus általában hiányzik. Bécsi forradalomról sok helyütt lehet olvasni, de bécsi német forradalomról alig – annak ellenére, hogy szinte mindenütt mártírként szerepel a bécsi forradalmárokhoz küldött frankfurti követ, akit a császári hadsereg elfogott, és statáriális eljárás után kivégezt.

Metternich és a dinasztia egyaránt magára vonta a liberális szerzők kritikáját, ám ez a kritika minden esetben absztrakt demokratikus indíttatású volt, és nem nemzetietlen vagy éppen nemzetellenesként interpretált magatartásukra vonatkozott. A bécsi elitet a „reakciós elemek vezetőinek” látták,

akik „az udvarnál meghatározó súllyal bírtak”.¹⁶ Ennek megfelelően, e történészek a „bécsi néppel” szimpatizáltak, amelyben megért a felismerés, hogy „nem egyes személyeket kell eltávolítani, de a rendszert magát kell megváltoztatni.”¹⁷ Ausztria szempontjából tehát 1848 a jövő előszele volt – ettől kezdve felbomlása reális lehetőség jelenik meg a szövegekben. Erich Brandenburg összefoglalása szerint „az 1848 májusa és júliusa közötti időszak jelentette az osztrák forradalom csúcspontját, egyben pedig ez volt az a pillanat, amikor Ausztria, alkotórészeinek szeparatista törekvései következtében és a központi hatalom hiánya miatt, a legközelebb jutott egységes állami létének felszámolódásához.”¹⁸

Akár a reakcióellenes liberális kritikát, akár a konzervatív szerzők 48-értelmezését tekintjük azonban, az osztrák császárság az elbeszélésekben történetileg önállóvá vált államként szerepel, amelynek története egy – semmiképpen sem „német” – állam élet-narratívája. Autonómiája teszi, hogy csak marginális figyelemben részesül: éppen a német birodalomtörténetből való kiválása, illetve a német államalakulás elbeszélésétől való függetlensége okozza, hogy helyzetének interpretálása a két fentebb bemutatott momentumon – a német egységesülés folyamatából történő szükségszerű kiszorulásán és történelmi végzetének első, fenyegető jelének megmutatkozásán – túl nem kapcsolódik a historizmus fő céljaihoz.

Az 1849-et követő időszak a későhistorizmus mesternarratívájában teljes egészében a nemzeti egység kialakulását megelőző lépcsőfokok bemutatását szolgálja. A szemléletmód teleologikussága érthető módon itt válik a legnyilvánvalóbbá, egyben Ausztria története is itt válik hangsúlyosan „nem-német” történelemmé.¹⁹ A történeti értelmezés vezérfonalát továbbbra is az alternatívákat és szükségszerűségeket vizsgáló megközelítés szolgáltatta, így Ernst Troeltsch-nél is, aki az 1849 és 1866 közötti időszakot az „érés” folyamatként állította be, amelynek a héthetes háború logikus kiteljesedését hozta: „A Birodalmat egyre inkább védőpajzsnak tekintő Habsburg állam mellett szükségszerű volt egy második német nagyhatalom felemelkedése [...] ahogy szükséges volt a Habsburgokkal való konfliktus is.”²⁰

Az 1849 után kialakult helyzet Troeltsch és mások szerint olyan történeti folyamatok eredménye volt, amelyek 1815-től kezdve egyre erőteljesebben mutatkoztak meg, a „Habsburg birtokok tudatos koncentrációja, a dunai állammá és keleti nagyhatalommá való átalakulás következtében”.²¹ Wilhelm Mommsen hasonló szellemben azt állapította meg, hogy „a Habsburg császárok [...] hosszú ideje egyre inkább nem-német [ausserdeutsche] feladatoknak feleltek meg, és apránként, szerves módon eltávolodtak [herausgewachsen] Németországból.”²² Mommsen a folyamatot egyfelől „bizonyos értelemben tragikusnak” látja, másfelől azonban „elkerülhetetlennek” is.

Nézete szerint 1849-ben végérvényesen világossá vált, hogy „hogyan a Habsburgok és a német életérdekektől elidegenült államuk a német birodalmat nem tudhatja úgy életre segíteni.”²³

Az osztrák állam belső válsága ám már pusztán emiatt sem lehetett német válság. Egy soknemzetiségű birodalom centrifugális erői generálták, a nemzeti eszme korában alig elkerülhető természetességgel. Az a „lopakodó válság”, amely Mommsen szerint „az osztrák állam felbomlásához vezetett”, egy olyan folyamat volt, amelynek kielégítő interpretációja egyfelől saját, autonóm kereteinek figyelembe vétele mellett történhetett, másfelől pedig nem befolyásolta a tulajdonképpeni német történelem alakulását.²⁴ Ez utóbbi természetesen a bismarcki politika jegyében állt, amelynek érvényességét a szerző szerint éppen az bizonyította utólagos érvénnyel, hogy – ellentétben az osztrák állammal – „még az 1918-as összeomlást is túlélte”, bizonyítva, hogy „milyen nagy mértékben megfelelt a német létszükségleteknek.”²⁵ Ebben a kontextusban 1866 és 1871 kizárólag a német birodalom-alapítást jelölő szimbolikus évszámok voltak – a historizmus cselekményesítési mintái ebből a szempontból nagyon nagyfokú stabilitást mutatnak. Azt pedig, hogy ez a mesternarratíva igenis képes volt magát a Harmadik Birodalomba átmenteni, kiválóan jelzi Erich Marcks 1909-es Bismarck-életrajzának, a kisméret teleologizmus egyik nagy történészi teljesítményének 1939-es újbóli kiadása, amelyhez éppen az egyik meghatározó völkisch történész, Willy Andreas írt fenntartások nélkül dicsérő előszót.²⁶

A kisméret egység mellett a Habsburg állam belső reformja is az osztrák állam geopolitikai reorientációjának szükségszerű következményeként jelenik meg a szövegekben. Módja azonban csak a „lopakodó válságot” súlyosbította, illetve tette nyilvánvalóvá. Mommsen szerint: „Ausztia a harcképességét kívánta visszaszerezni, ennek érdekében azonban a szükségessé vált reformot elsiették. [...] A szláv problémára nem született megoldás, és a birodalom nyugati felében a nemzetiségi ellentétek hamarosan még kiélezettebb formában kerültek újra felszínre, míg a kiegyezés maga kettéosztotta a Habsburgok államát, amelyben a magyar rész az idő múlásával csak egyre erősebb lett.”²⁷

Amint az Mommsen ítéletéből is kiviláglik, a dualizmus kora a felbomlás korszakaként cselekményesült. Ennek eszmei kiindulási pontját a nemzeti eszme és az autoriter állam feloldhatatlan ellentmondása képezte. Brandenburg nézete szerint „Ausztia-Magyarország és Törökország olyan államok voltak, amelyek egy elmúlt fejlődési szakaszban jöttek létre, a bennük élő nemzetiségek és emberek akarására való tekintet nélkül, és csak nagy nehézségek árán, a tehetetlenségi erő jóvoltából maradtak fenn.”²⁸

A gyengeség ennek megfelelően vezérmotívumként vonul végig az ide-

vágó szövegrészekben. Forrása a kor és az állami struktúra között feszülő feloldhatatlan ellentét. Ez a determinizmus mind a konzervatív, mind a liberális szerzők szövegeit meghatározza, alátámasztva párhuzamos olvasásuk és elemzésük jogosságát. Akár Mommsen, akár Valentin írásait szemléljük, mindkét esetben azt találjuk, hogy a történeti poétika, az alternatívák közötti választások és a szükségszerűségek által létrehozott történelem eszméje ebben az esetben tisztán negatív formában jelenik meg: ha a történelem váza a fenti dinamika, úgy egy hanyatló kor története éppen e dinamika hiányával jellemezhető, a visszafordíthatatlanság ugyanis a szükségszerű változás – 1918 – narratív előfeltétele.²⁹

A felbomlástörténet kapcsán feltétlenül fontos kiemelni, hogy ez nem áll semmilyen kapcsolatban a németiség sorsával. Kizárólag a dunai birodalom agóniájáról szólnak, és nem konstruálnak egy belső német passiót, mint egy második, belső elbeszélést. Ezt különösen aláhúzza Mommsen értékelése a közgondolkodásban a német sorsközösséget szimbolizáló 1879-es szövetségről, amellyel Bismarck nézete szerint „sem Közép-Európának nem akart kereteket teremteni, sem nagynémet ábrándok nem motiválták.” Bismarck, felelős német (azaz kisémet) államférfiként tisztán reálpolitikai megfontolásból lépett Béccsel szövetségre.³⁰

Nemcsak Bismarck személye, de Ferenc József, sőt Ferenc Ferdinánd alakjának interpretálásakor sem aktiválódik az össznémet értékmátrix. A német császár „németiségének” a közbeszédben kritikus helyet elfoglaló kérdése fel sem merül, és a népszerű világháború utáni mítoszokkal szemben a trónörököst elkötelezett dinasztikus reformerként állítják be, és korántsem a birodalmon belüli németiség védelmezőjeként.³¹

Az eddigiekben hangsúlyozott egybeesések nem jelentik azt, hogy az egyes interpretációk adott részkérdések kapcsán ne különböznenek, alkalmanként jelentős mértékben. A világháború kitörésének megítélése rendkívüli módon függött az egyes szerzők politikai nézeteitől. Ez a tengernyi irodalomban megörökített problematika azonban különálló feldolgozást követel, és itt nem is kíséreljük meg ismertetését, mivel – akárcsak az 1848 körül kisémet polémia – a birodalmi német ideológiatörténet részét képezi. Mommsen például úgy véli, 1914 nyarán „az a bizonytalanság és lassúság mutatkozott meg, amely Ausztria-Magyarország diplomáciáját évtizedek óta jellemezte”,³² míg Valentin szerint különösen Aehrenthal nagyformátumú államférfinak bizonyult, az osztrák külszolgálatot pedig általában véve „éles szem” és határozott cselekvés jellemezte.³³ Ez azonban nem távolítja el egymástól a két szerzőt a Monarchia történetével kapcsolatos alapvető, fentebb tárgyalt kérdésekben. A különállamiság központi téziséből következően a világháborúban Németország és Ausztria hadicéljai is elválnak egy-

mástól – míg a völkisch perspektíva éppen ezek egybeolvasztását valósítja meg. További jelentős elem, hogy a szövegekben nem találkozunk a dinasztia és a nemzetiségek éles elítélésével „áruló” magatartásuk miatt.³⁴

A világháború végén bekövetkező összeomlás és széthullás az 1867 utáni osztrák-magyar történetet uraló cselekményesítési minta következtében semmiféle különleges magyarázatot nem igényel a szövegekben. Így nincs szükség váratlan, sorsdöntő események inszcenálására, sem bűnbakképzésre. A felbomlásról adott beszámolók rövideége egyrészt ezzel magyarázható, másfelől jelzi, hogy a Monarchia katasztrófája nem jelenti egyben a németiség tragédiáját. A Második Birodalom összeomlása önmagában jelenti a katasztrófát – ehhez képest a szövetséges bukása egyszerre előre látható, és külső esemény. Ez a narrációbeli különbség nagyon világosan megragadható olyan szöveghelyeken, ahol a kettős monarchia bukását a szerző egyszerűen konstatálja, míg a Német Császárság összeomlása kapcsán teljes mellésélességgel bekapcsolódik a bűnbakkeresés (pontosabban -képzés) folyamatába.

Az osztrák események idegensége a szövegek mikroszintjén is megragadható. Valentin egy helyen például így kezdi mondatát: „Ebben a helyzetben a német vezetés az osztrákoknak azt javasolta”, azaz Bécs Berlin szövetségese, és nem a „másik német állam” fővárosa, amelynek helyzete hatalmi és politikai megfontolásból jelentős, nem pedig a nemzeti összetartozás imperatívusza következtében.³⁵ Az osztrák-németek sorsa sem kerül a középpontba, elmaradnak a háború utáni közbeszédben gyakori anekdoták és összegző megállapítások a német keleti küldetés és a határmenti németiség (Grenzlanddeutschtum) kudarcáról, illetőleg tragédiájáról. Az állam poétikája által éltetett elbeszélés logikus módon a „Habsburg állam teljes szétesése” körül forog.³⁶

Az osztrák-németek szinte csak 1918 után jelennek meg a későhistorizmus történelmének színpadán. Elemzésünkben akár az is kiolvasható lenne, hogy az itt elemzett történészek az Anschlusst sem támogatták – ez a következtetés azonban nem állja meg a helyét. Az általános vélekedés szerint a Monarchia széthullása olyan új helyzetet teremtett, amelyben a korábban az évszázados államhoz kötött osztrák-németek egyszerre légtérbe kerültek. Ezzel pedig lehetővé vált 1848 és 1866 szükségszerű kompromisszumait orvosolni.

Az 1918 utáni időszak konzekvens értelmezése a kisémet egység teleologikus interpretációját célzó későhistorizmus perspektívájából nem volt elvégezhető. Ez a paradoxon talán aláásta volna és megújulásra bírta volna az irányzathoz tartozó historikusokat, ám az államcentrikus megközelítést és a nemzeti célrendszert csak komoly változtatások és engedmények alapján

lett volna lehetséges teljes mértékben kompatibilissé tenni. Ezt a későhistorizmus soha nem valósította meg – az 1918 utáni helyzet rövid felvázolása-kor a szerzők gyakran inkább egy másik diskurzusból merítettek, amely szintén nem a két nézőpont közötti kompatibilitás megteremtésére törekedett, hanem a nemzet népként való újragondolásának során az államot rendelte hozzá az immár történetiből ahistorikussá formált néphez.

II. A HABSBURGOK ÁRULÁSA: A VÖLKISCH OLVASAT

A két világháború közötti német mentalitástörténet és historiográfia előtt tornyosuló, összehasonlítható vizsgálatunk kereteit messze meghaladó feladat a különböző ifjúkonzervatív, konzervatív forradalmár, radikális, népi [volklich], völkisch és völkisch-rasszista irányzatok tipológiájának pontosítása és alkalmazása az empiriában. Ezért a továbbiakban a völkisch kifejezést legszélesebb értelmében használjuk. Ahogy a historizmus kiterjesztő értelmezése esetében is, eljárásunkat itt is azzal tartjuk igazolhatónak, hogy a szövegek olyan közös jegyekkel rendelkeznek, amelyek általában a *Volks-geschichte* a szakirodalomban feltárt jellemzőivel rokoníthatóak. Itt elsősorban politikatörténeti munkák, illetve szövegrészek elemzésére koncentráltunk, noha kétségtelen, hogy a népiségtörténet legjelentősebb újításai a társadalomtörténetre vonatkoztak. A völkisch politikatörténeti mesternarratíva felvázolásával egyrészt megmutatkozik, hogy társadalomtörténeti poétikája hogyan működött a politikatörténeti kontextusban, másrészt pedig megfelelő empiriával támasztjuk alá az irányzat – bizonyos szintű – egységességére vonatkozó hipotézist.

Elemzésünk számára a „völkisch” történeti szöveggel mindössze annyi előzetes elvárást támasztunk, hogy igaz legyen rá az az inkluzív meghatározás, mely szerint a nép központi szereplője legyen, és a néplényeg, a népiség meghatározó, a történelmen kívüli értékmérőként működjön a szövegben. A gyakorlatban ez azt jelenti, hogy a nép a történelem számára egyszerű kiindulópont és végcél, valamint egyszerre történeti szereplő és a történelemtől független szubsztancia. A népiségre való hivatkozás teszi lehetővé a történelem folyamában a felemelkedés és a hanyatlás korszakainak, az értékteremtésnek és az értékvesztésnek azonosítását, kijelölését – függetlenül attól, hogy a szerző a nép fogalmát faji-biológiai, vagy történeti-kulturális alapon definiálja-e. Nem vonjuk kétségbe e megkülönböztetés rendkívül lényeges voltát, ám szempontunkból döntő, hogy a „német nép” fogalma, függetlenül attól, hogy a nordikusság faji eszméje alapján vagy a tér és talaj történelemelőtti fogalma alapján közelítik meg az egyes szerzők, minden

esetben hasonló történelemszemléletet eredményez az áttekintett irodalomban. A döntő tényező tehát nem a nép geneológiai fikciója, hanem az a mód, ahogyan a fogalom a narrációt konfigurálja.³⁷

A *Volksgeschichte* megközelítésében a német teret a német nép- és kultúrta-
laj határozta meg, amely nagyjából-egészében egybeesett *Mitteleuropa*
fogalmával. A németiség ebben a térben a völkisch szemlélet szerint kettős
feladattal bír, amelyet térbeli helyzete és a környező népek karaktere ruház
rá. Egyfelől létre kell hoznia saját birodalmát, amely a néptalaj minél na-
gyobb részére kiterjed, másfelől pedig konföderatív vagy más módon meg
kell szerveznie a német kultúrta-
laj által lefedett térséget – létre kell hoznia
Mitteleuropát.³⁸ Ebben a megközelítésben az osztrák „néptörzs” földrajzi
helyzetéből adódó különleges feladattal bír, ám egyben állandó fenyegetett-
ségben is létezik: „A határvidék nem tisztafajú talaj. A határvidék népe
szinte saját faj, amely újra és újra bizonytalanná válhat saját magát illetően,
és csak akkor képes kibontakozni, ha a nagy népi életritmus irányítja moz-
gását és növekedését, és magával ragadja a hősi sors.”³⁹

Az osztrák határtalaj esetében a veszélyt a „középeurópaiasodás” és az
„elosztrákosodás” jelentette, amelyek nem mást takarnak, mint a német
néptől való elfordulást, a nép és a tér által meghatározott feladatok – tehát a
kolonizáció, a terjeszkedés és a kultúrmisszió feladatának – elhanyagolá-
sát:⁴⁰ „Ausztia feladata az lett volna, hogy Közép-Európa kicsinyített má-
saként a német közigazgatási szellem örökségét a délkeleten kamatoztassa,
hogy hídfő legyen a Balkán és a Közel-Kelet felé. Nem nyugati egységál-
lamként, hanem újabb területek betagolásától nem visszariadó birodalom-
ként. [...] A népek közép-európai együttműködésének során [...] e politiká-
nak az öntudatra ébredő népeket integrálnia kellett volna saját birodalmi
eszméjébe.”⁴¹

A határhelyzetet tehát „dinamikusan kellett volna átélni”, ezzel tágítva
a birodalom és Közép-Európa határait, egyúttal biztosítva a német nép
természetes vezető szerepét.⁴² Ez a viszonylag egyszerű értékminta a leg-
több völkisch munkában felfedezhető. Alapját az a meglátás képezte, mely
szerint „sem az összes németet nem lehetséges egyetlen államban egyesí-
teni, sem nem alkothat önmagában értelmes egészet a németiség egésze.”⁴³
Mitteleuropa így a közös tér és a közös feladat szinonimájaként működött,
és egyben a Habsburgok politikájának állandó értékmérőjévé lett, amely
maga is egy volt a tér törvényeire és kihívásaira adott német válaszok kö-
zül.⁴⁴

Az újkorban e felfogás szerint a német feladat vállalásának és elárulásá-
nak időszakai váltakoztak. A bánáti telepítések értelemszerűen a legna-
gyobb teljesítmények közé tartoznak, amelyeket a középkori porosz és lit-

ván területen folytatott kolonizációval állítanak párhuzamba a szerzők.⁴⁵ II. Józsefnek ugyanakkor nem jutott olyan osztatlan elismerés, mint Mária Teréziának. Megítélése váltakozott, attól függően, hogy reformjaiban az egyes szerzők a német misszió folytatását, vagy éppen az osztrák állam körülbástyázásának szándékát pillantották meg.⁴⁶

A napóleoni háborúk kora ezekben a szövegekben éppúgy kiemelt jelentőséggel bírt, mint a későhistorizmus irányához sorolt munkákban. A nemzeti ébredés toposza is megőrződött, ám lényegesen más tartalmat fedett. Ez abból is következett, hogy a népiségtörténet látásmódja nem, vagy kevésbé volt porosz-centrikus, és az osztrák történelmet integrálni igyekezett a német történelem nagyelbeszélésébe. Az ébredés történetében Ausztriának kifejezetten pozitív szerep jutott. „Amikor Ausztria 1809 elején fegyvert ragadott – írta a korszak legelterjedtebb történeti kézikönyve – először remeggett meg a német nemzet egésze, amelyet Károly főherceg harcba szólított az örök ellenség, a franciák ellen.”⁴⁷ Az eltérő perspektíva következtében az Andreas Hofer vezette tiroli felkelés is bekerült a történeti nagynarratíva főáramába. Ebben a kontextusban a lázadás a Volkstumskampf szélsőséges példájává vált, amely ezáltal egyszerre igazolta az osztrákság és Tirol helyét a német nép egyetemében, másrészt cáfolta az osztrák államfejlődés különutasságából különálló nemzetfejlődésre következtető eszmefuttatásokat. Ebből a szempontból a bécsi kongresszus azonban már bukásnak minősült: hiába szilárdult meg Poroszország újra (amint azt a historizmus hangsúlyozta), a német népiség ügye vereséget szenvedett, mert a Habsburgok dinasztíája visszatért 1809 előtti politikájához. Az egység álom maradt, a „népet megfosztották harcának gyümölcsétől.”⁴⁸

Az osztrák politika nagy alakja, Metternich herceg felváltva érdemelt ki dicséretet és megsemmisítő kritikát. A nagynémet osztrák történészközösség (az ún. össznémet – gesamtdeutsch – iskola) a konzervatív-föderalista nagynémet eszme óvatos hívét pillantotta meg benne, míg a birodalmi német történetírás egyértelműen dinasztikus-reakciós figurát látott benne. A legelnézőbb Hans Rothfels, a königsbergi egyetem népiségtudományi professzora is csak annyit engedett meg, hogy Metternich gondolkodásában valóban felfedezhető egy „kifejezetten német-közép-európai vonás”, melynek következtében helyesen értelmezte a német „feladatokat és sorsot”, ám eszközei végső soron reakciók maradtak, a saját korában pedig már a nagynémet eszme magasabb rendű, népi változata képviselte a legmagasabb rendű értéket – ennek az eszmének pedig szenvedélyes ellenfele volt.⁴⁹

A legtöbb birodalmi német szerző azonban Rothfels-nél lényegesen elítélőbbnek mutatkozott, és Metternich nacionalizmus-ellenességét úgy értel-

mezték, mint a német küldetés elárulását a dinasztikus hűség nevében. Ezzel egyszerre vált „a szabadságért és a népért folytatott küzdelmek” ellenlábasává, aki Ausztriát „merev rendőrállammá alakította”, míg a német térben a reakció legfőbb koordinátorává lett.⁵⁰ Amint a fentiekből is kiderült, a völkisch kritika (és itt jól felismerhető a gyakran elhallgatott emancipatorikus elkötelezettsége), a metternichi államot úgy ábrázolta, amint az a szabadság – valójában inkább egyenlőség – és az ezzel karba öltve fellépő népiesség-eszme ellen fordulva a német nép létérdekeivel szemben létezik, és pusztá fennállása gátolja a népi tudat erősödését, terjedését.

Az emancipatorikus mozzanat mellett a kritikából feltétlenül ki kell emelni az állami különérdek képviselőjének leghatározottabb elítélését. Az 1815-ös határok, amelyek Metternich szándékainak megfelelően „kikerekítették” a Habsburg tartományokat egyben a németiség birodalmi eszméjétől való távolodás egy fontos állomásának számított – bizonyos szempontból az 1806-os szimbolikus árulás geopolitikai kifejeződéséeként. A Birodalom helyén létrejövő Német Szövetség csak „a fennmaradó Németországtól való további szellemi és politikai elidegenedést fejezte ki”, aminek káros hatásait csak fokozta, hogy vezető államában, Ausztriában „a népi és nemzeti megújulás szellemét megfojtották, és az többé nem éledt fel”.⁵¹

Az 1936-tól a *Historische Zeitschrift* főszerkesztőjeként tevékenykedő reprezentatív „társutas” történész, Karl Alexander Müller összegzése szerint: „A régi birodalom odaveszett, és a helyére csak a Német szövetség racionális, szerződéseken alapuló konstrukciója lépett, a császári koronát az elnöki poszt hideg és fakó tisztségével cserélték fel. [...] Semmi sem történet szükségyszerűen – ezúttal Ausztria önként távolodott még tovább a német tértől. [...] Nagy árat fizetett ezzel az egyéb szerzeményekért és a birodalom határainak szabályozásáért.”⁵²

A völkisch diskurzusban Ferenc császár és Metternich nem egyszerűen reakciós politikusnak minősültek, hanem a népi tudatnak híján lévő németeknek, akik „nem voltak képesek megérteni a közös császári méltóság jelentőségét, sem Ausztria birodalmon belüli helyzetét tisztán felismerni”.⁵³

1815 így a német nép ellen elkövetett kétszeres árulás szimbolikus jelentőségű évszáma lett. A völkisch történetírás is megengedte ugyanakkor, hogy ez az árulás nem volt minden német számára látható, és így 1815 után is „sok érvet lehetett találni egy Ausztria vezette új német állam mellett”.⁵⁴ A dunai térségben Bécs továbbra is a németiség univerzális kultúrmissziójának ágense volt, Közép-Európa megszervezésének nagy német feladatát látszólag továbbra is ellátta. A birodalomtól való elfordulás mégis tragikus volt, mivel egyenes út vezetett tőle az 1848-as eseményekhez, amelyek vég-

leg éket vertek osztrákság és németiség korábban összeegyeztethetőnek tűnő fogalmai közé.⁵⁵ 1848 természetesen a német népi ébredés nagy pillanátává stilizálódott, az eszmeileg legnemesebb időnek, amelyhez képest még 1871 is csak a népi érdekeket szolgáló reálpolitika elérhető maximumát jelentette – szemben a forradalmi napok tiszta népiségével. A kétségtelen történelmi kudarcért a felelősséget a völkisch historiográfia elsősorban az Osztrák Császárságra, annak is miniszterelnökére, Schwarzenberg hercegre hárította, aki „a megcsontosodott nagyosztrák eszme” szimbolikus alakjaként működött.⁵⁶ Schwarzenberg azonban nem egyszerűen újfent elárulta a Monarchiát – egy további súlyos bűnt is elkövetett, amely már az általa megőrizni kívánt állam bukását vetítette előre. A nemzetiségi harcok ellenére ugyanis nem ismerte fel a völkisch gondolat Monarchiára vonatkozó alaptézisének igazságát, mely szerint a birodalom csak „német gerinccel” lehet életképes, azaz akkor és annyiban, amennyiben a németek által a németiség örök küldetésének megvalósításán fáradozik. A schwarzenbergi nagyosztrák eszme mint a népiként interpretált nagynémet gondolattal szemben megfogalmazott ideológia ugyanis egyszerre tette Ausztriát idejétműlttá és gyengévé a nacionalizmusok korában.⁵⁷ Az osztrák centralizmus ebben a megközelítésben a „kör négyszögesítésének” minősült, állam és nép természetének gyökeres félreértésének, a két fogalom társadalmi jelentőségének felcserélésén nyugodott.⁵⁸

A Schwarzenberggel szemben megfogalmazott vélemények heveségét az magyarázza, hogy 1848 a népiségtörténet számára sok szempontból még fontosabb volt, mint a későhistorizmus mesternarratívájában. Ebben az esetben ugyanis nem pusztán azzal a funkcióval bírt, hogy szükségszerűségként beállítva igazolja a kisméretű porosz nemzetegyesítés folyamatát, sokkal inkább a modern népi-nemzeti eszme történeti színrelépésének minősült. Más szavakkal: a „Turnvater” Jahn és más előfutárok által megfogalmazott gondolatok ekkor mutatták meg világtörténelmi jelentőségüket, és bukásuk a németiség anomikus létezésének bizonytalan ideig való meghosszabbítását jelentette. És mivel a birodalmi német völkisch történetírás sem a frankfurti képviselők eszméinek megvalósíthatóságával szemben nem támasztott kételyeket, sem az államalapítás ethosza által továbbra is védett porosz monarchia viselkedését nem kívánta kritikának alávetni, a Habsburg dinasztikus érdekek képviselőire hárult minden felelősség.⁵⁹

A német kérdés megoldására 1866 és 1871 között került sor. A historizmus képviselőivel ellentétben a völkisch gondolathoz közel álló történészek azonban a megoldást részlegesnek és tökéletlennek ítélték, és a német-osztrákok 1918-as, illetve 1920-as tragédiájának történetébe integrálták azaz. Az elbeszélésminta alapját az a meglátás képezte, mely szerint Ausztria csak

addig tölthette be közép-európai küldetését, amíg a németiség egésze mögötte állt, és keletre vándorlásával, valamint a németiség egésze által biztosított politikai nyomatékmal biztosította a küldetés belső és külső létfeltételeit. Így fennmaradhatott – a számbeli kisebbség ellenére – a németiség vezető szerepe a birodalomban. Az ellenfelek ebben az értelmezésben értelemszerűen a nemzetiségek lettek, mindenekelőtt a legnagyobb politikai aktivitást tanúsító magyarok. A dinasztia azonban szintén metsző kritikák célpontjává vált: hatalmi és dinasztikus politikája éppúgy felelős volt a német egység csonka megvalósulásáért, mint a birodalom, a második német állam, meggyengüléséért és a német jelleg háttérbe szorulásáért.

1849 után ennek a hatalmi politikának érdekeiben vált a Német Szövetség a reakció fellegrárává, amelynek egyetlen szerepe az volt, hogy szembe szálljon a haladással, és az avított dinasztikus struktúrákat konzerválja. A Szövetség így eleve kizárta „egy erős nemzetállam létrehozásának lehetőségét”, a Habsburgok céljainak megfelelően.⁶⁰ Ebben a kontextusban az osztrák liberális kísérlet jelentősége leértékelődött. A vélemények megoszlottak ugyan Schmerling politikai programját, különösen annak őszinteségét illetően, ezeknél a különbségeknél azonban fontosabb, hogy általános volt a nézet, mely szerint a schmerlingi politika a hatalmi struktúrák szorításában a legjobb szándék ellenére is csak nagyon kis mértékben tudott volna hozzájárulni a nemzeti célok megvalósításához.⁶¹ 1848 után a Habsburgok állama végérvényesen anakronizmussá és a német nép kibontakozásának akadályává lett.

Ebben a megközelítésben 1866 és 1871 szükségszerűen történt – a völkisch historiográfia sem próbálkozott tehát a bismarcki birodalomalapítás delegitimálásával. Az adott pillanatban elérhető maximumként felfogott megoldás azonban nem párosult a historizmus teleológiai fókuszának átvételével, 1871 nem egy évszázados folyamat végpontjává, hanem annak fontos állomásává lett. A fókusz a jövőbe tolódott, hiszen az elbeszélések viszonyítási pontjává egy fiktív népi állam vált, amelynek megteremtése a német nép központi feladatát jelentette. Ebből a perspektívából szemlélve a bismarcki állam „befejezetlensége” nyilvánvalóvá vált, hiszen a „német feladatok” tragikus dualizmusát szemléltette: míg korábban a keleti misszió állama, Ausztria, akadályozta a német állam létrejöttét, 1866 és 1871 között utóbbi azon az áron jött létre, hogy a keleti küldetést felvállaló birodalom végzetesen meggyengült: „Ausztria és történeti hivatása alól egyszerre kirántották a talajt – hiszen a németiség bástyája volt, a német munka, művelődés és gazdaság terjesztője, ám mindig csak annak köszönhetően, hogy a nép egészének közösségéből tölthette fel megcsappant erejét.”⁶²

A historizmus 1871-ben lehorgonyzott teleológiájának érvényességét te-

hát a völkisch történetírás felfüggesztette: a birodalom megalapítását nem tekintette a német állameszme adekvát megoldásának. A birodalom eszméje ugyanis a „népi birodalom” [Volksreich] ideájával vált egyenlővé, és bár a korai Német-Római Birodalom továbbra is hivatkozási pont maradt, utóbbinak is „német népi jellegét” kezdték kiemelni, amelyhez hasonlítva megmutatkozott a bismarcki állam tökéletlensége. A völkisch perspektíva a német népet újra irredentává tette – nagyságrendileg más vízió alapján, mint az áttételesen határkorrekciókat igen, de Közép-Európa térképének újrarajzolását nem legitimáló historizmus.

Az alapvető értéksémát nem gyengítette az sem, hogy számos szerző hangsúlyozta a német eszme háttérbe szorulását a második császárságban.⁶³ Ez ugyanis csak aláhúzta a megoldás átmeneti jellegét, és semmit sem vett el a „második német állammal” szembeni kritikák éléből. A Habsburgok kettős, 1815-ös és 1866-os árulását követően Ausztria elkerülhetetlenül kimaradt az államalapításból. A Hohenzollernek szintén nem stilizálódtak népi fejedelmekké, ám az adott korszakban politikájuk egybeesett a német nép érdekeivel, melynek így legalábbis instrumentumaivá váltak, míg ezzel egyidőben a Habsburgok a legfőbb ellenféllé léptek elő.

A Monarchia 1866 helyzetét a völkisch történetírás meglehetősen sötétén írta le. Általában véve jellemző volt a nézet, hogy „az ellenerőket tekintetbe véve a rendszer magában hordozta saját bukásának magját”.⁶⁴ A birodalom ugyanis „nemzetiségek csokra” [Nationalitätenbündel] maradt a népi ébredés korában, az egészséges népi állam ellentéte. A Habsburg politika pedig „soha nem lett tisztán németté, mindig dinasztikus, osztrák és centralista” maradt, és ezzel csak elmélyítette a válságot. Ebből a szempontból különösen rövidlátó volt a „nemzetiségek kijátszása egymás ellen”, hiszen ez egyeseket a németiség rovására erősített, megoldást azonban nem hozhatott.⁶⁵ Végül a lehető legrosszabb megoldás született: 1867-ben maga az állam is két részre szakadt, annak érdekében, hogy a magyarság a trón támaszává váljon. Ez a megoldás, a kiegyezés egész eszméje kettős tragédiát jelentett: a németiség elvesztette az ellenőrzést a birodalom egyik fele felett, a másikban azonban ettől nem vált jelentősen erősebbé: továbbra is csak egyharmadát tette ki a népességnek, ám relatíve nagyobb számarányú népekkel került szembe a hatalomért folytatott küzdelemben.⁶⁶ Müller összefoglalása az 1867 utáni helyzetről újfent tipikusnak mondható: „Ekkor vált véglegessé a szakadás, ekkor mutatkozott meg kívülről is a birodalom kettéhullása [...] ekkor tehettek a szláv népek először kísérletet a magasabb rendű német kultúrnép háttérbe szorítására, ettől kezdve törhettek be a német szállásterületre, szoríthatták egyre összebb a német népet, kezdhették megszállni a német néptalajt. Az osztrák parlamentek eközben siralmas viták színhelyei-

vé lettek, amely otthon és külföldön egyaránt megtörte az állam szilárdságába vetett hitet, mígnem a belső feszültség kérdése az európai kancelláriák számításaiiban is helyet kapott és aláásta Német-Középeurópa erejét.”⁶⁷

Müller gondolatmenete összefoglalja a völkisch gondolkodás kulcselemét. A dunai birodalom történetében a legfontosabb mozzanat a népi jelleg megtagadása, ez a motívum ismétlődik és válik egyre markánsabbá az egymást követő válságok során. 1867 ebből a szempontból azért különleges, mert ekkor válik végérvényessé a veszteség: a birodalom kettős államalakítása a mélyben zajló folyamatok eredményeként jelenik meg. Ettől kezdve immár nyíltan a birodalom agóniája zajlik. Újfént megmutatkozik az osztrákság *Grenzvölk*-jellege, hiszen a többi német törzsnél sokkal nagyobb terhet vállal, más nemzetiségekkel kényszerül küzdeni, valamint ennek során el is bizonytalanodik saját népi tudatát illetően. A népi jellegüket elvesztett Habsburgok így végül saját államukat is válságba taszítják. Ennek megpecsételése, amikor a dinasztia a nemzetiségi elitekkel kezd egyezkedni saját hatalma érdekében. Ez teljesíti ki „az ausztriai németiség tragédiáját” és a Habsburgok árulását, hiszen félreérthetetlenül megmutatja, hogy a „korona többé nem bennük látta a sok nép között egyedül megbízható testőrségét”.⁶⁸

1867 és a dualizmus kapcsán két megfigyelést is szükséges tennünk. Egyrészt meghatározó a narráció strukturális hasonlósága az 1815-ös és 1848-es eseményekre vonatkozó elbeszélések szerkezetével. Ez azonban érthető: ugyanaz a konfiguráló erő, ugyanaz a poétika, a völkisch gondolat rendezi az eseményeket egy hosszú bukástörténet rendje szerint. Az elbeszélésmintha, mint látni fogjuk, még egyszer visszatér majd az első világháború kapcsán, és egy olyan szerkezetet eredményez, amelyben strukturálisan hasonló történetek ugyanazt a megfigyelést közlik a Habsburgok államáról, crescendoszerűen felerősítve a kulcsmotívumokat. Másrészt szükséges megjegyezni, hogy Ferenc József alakjához nem rendelődik a szerkezetből egyértelműen következő értékelés. Egyfelől ő maga a „dinasztikus politika”, azonban a „népellenes” politika döntéseit ismertető mondatokban egyikét kivételtől eltekintve nem fordul elő a neve. Sokszor előkerül az állítás, mely szerint az egymást követő kormányok németellenessége szinte rákényszerítette az osztrákságot, hogy az *alldeutsch* eszme felé forduljon, ugyanakkor Ferenc József sok esetben ugyanezen művek lapjain megingathatatlan német öntudatú államférfiként jelenik meg. A „fekete-sárga” jelző szitokszóként működik a szövegekben, ám a császár a német becsület jelképe marad.⁶⁹ A völkisch gondolkodás ezen apóriája egy jelentős exogén tényezővel magyarázható: a más szempontból kulcsfontosságú, a háborús felelősség kérdése körül kialakult diskurzusban a húszas években megszilár-

dult Ferenc József érthetően pozitív képe, mint a háborút nem kívánó, ám más kiutat nem látó uralkodóé. Ennek a szerepalakzatnak volt elengedhetetlen kelléke az osztrák diskurzusokból importált „becsületesség-toposz”, amely a weimari államban is megszilárdult. Ferenc József alakjának visszahelyezése a völkisch gondolkodás általános struktúrái közé tehát a háború felelősségről szóló diskurzust ásta volna alá – elmaradása így nem meglepő, annak ellenére, hogy ezáltal valóban sajátos apória alakult ki.

Ferenc József jelentőségét tovább növelte az az ellentétpár, amely az idős császárt és az „utolsó koronás Habsburg”, I. Károlyt állította szembe egymással. Mint láttuk, Veit Valentin „racionálisnak” tartotta Károly diplomáciáját, és a konzervatív történészek is tartózkodtak a Sixtus-levelek kapcsán „árulás” emlegetésétől. Ezzel szemben az utolsó uralkodó a völkisch történetírásban egyértelműen a német érdekekkel való szembefordulásnak, a Habsburgok dinasztikus politikájának vált szimbólumává, és alakja az árulások sorozataként cselekményesített osztrák történelem lezáró-motívumaként működött.

A második német állam felbomlását eredményező világháború értelmezése kulcsfontosságú a fenti dinamika megértése szempontjából. A historizmus felől a népiségkutatás irányába nyitó Hermann Oncken értelmezése szerint a világháború kivételes jelentőségét az adta, hogy „évszázadok óta ekkor harcolt először minden német egyazon táborban”, és ezzel a konfliktus „a nagynémet erők sosem látott és feledhetetlen kibontakozását” idézte elő.⁷⁰ A világháború így tulajdonképpen megvalósította a rég áhított népi egységet, új közösségelményt kínálva a németiség számára, valamint létrehozta a német vezetés alatt álló új Közép-Európát. Az ébredés mitikus hősévé a tiszt és a tartalékos tiszt vált, akiket a szerzők gyakran hasonlítottak Szavojai Jenő alakjához, és akik a mindennapokban helyreállították az összhangot a két német feladat között, szétszakítva a nagypolitikában évszázadokon át konzervált dualizmus kényszerzubbonyát.⁷¹

Ebben az időpontban tehát, „amikor Ausztria németisége minden vércseppjét kész volt feláldozni a szövetségi hűség oltárán”, és a világháború a német nép és a közép-európai népek „sorsközösségét” egyszerre bizonyította be és élesztette újjá, Károly diplomáciai manőverei a „rég metternichi és schwarzenbergi egységállam” dinasztikus önzésének gyakorlatához való visszatérést jelentették.⁷² A narrációkban itt mutatkozik meg Ferenc József alakjának funkciója, amely a károlyi politika elítélését készíti elő, és egyértelműen meghatározza, hogy milyen gyászos következményei voltak a népi szolidaritás feladásának.⁷³ Károly viselkedése egyszerre katolikus és zsidó környezetének terméke, valamint az ezek által meghatározott dinasztikus politika újjáéledésének eredménye, egy olyan „tragikus morális botlás”, amelyet joggal hasonlíthatunk a tördőfés-elméletek különböző variánsaihoz.⁷⁴

A mesternarratíva a fentiek segítségével jelöli ki a Monarchia felbomlásának helyét a cselekményen belül, a Habsburgok nép- és nemzetellenes politikájának eredményeként állítva be azt. Ezen a ponton mutatkozik meg a völkisch történelemszemlélet második apóriája: egyfelől (különösen 1848 kapcsán) már eltemeti a birodalmat, és egyértelműen anakronisztikus képződményként határozza meg azt. Másfelől a német vezető szerep tételéből kiindulva felbomlását tragikus eseményként határozza meg, amelyért éppen a népiségüket feledő Habsburgok a felelősek. Ez ahhoz az ellentmondáshoz vezet, hogy a birodalom túlélését a népek ébredésének korában éppen egy nép vezető szerepe garantálhatta volna. Ennek megfelelően az októberi kiáltvány úgy jelenik meg, mint a felbomlást szentesítő császári irat, tulajdonképpen a károlyi politika és a Habsburg *divide et impera* elvének logikus végkifejlete, az „utolsó árulás” a német nép ellen. Az „eigenständiges Volk” és a „német Közép-Európa” közötti ellentmondás tehát kimutatható a népi történetírás Ausztriával foglalkozó szövegeiben is.⁷⁵ Ahogy előbbi a német nagyhatalmi politika ellentmondásait fedi fel, úgy utóbbi a völkisch történelemszemlélet strukturálisan hasonló, geneológiailag pedig azonos töről fakadó apóriáját hozza napvilágra.⁷⁶

III. KONKLÚZIÓK

A II. fejezet tanúsága szerint a későhistorizmus a német történelmet egy teologikus modell kereteibe illesztve cselekményesítette, melynek végpontját a bismarcki államalapítás jelentette. Ezzel a német történelem mesternarratívájából kiszorította Ausztriát, amely „saját sorsú” államként kapott szerepet az elbeszélésekben. A völkisch történetírás szakított ezzel a megközelítéssel, ám megőrizte az államcentrikus teleológia dinamikáját. A célt a jövőbe kitolva megalkotta a népi birodalom [Volksreich] eszméjét, amely a nemzetek feletti, mégis német vezetésű Mitteleuropával együtt a történelem és a német nép előtt álló feladatként jelent meg. Ez a kettős feladat elkerülhetetlenné tette a Habsburgok birodalmának értelmezését, hiszen az egy nem völkisch Közép-Európa modellként is működött, különösen a kor osztrák publicisztikájában. Ezzel egyszerre ment végbe Ausztria „visszahódítása” a német historiográfia számára, valamint a Habsburg dinasztikus kísérlet leválasztása a „tulajdonképpeni” osztrák törzsi történelemről, amely a *Grenzland* és az *Ostmission* fogalmának asszociációs mezejében nyerte el új jelentését. Tanulmányunkban a két nagy diskurzust igyekeztünk ennek alapján összevetni, történeti csomópontokról adott értelmezések és értékelések összevetése segítségével.

A szétválasztás alapját az a tétel képezte, hogy a historizmus és a völkisch történet szemlélet a történeti/történetietlen múltfelfogás ellentét-párja segítségével értelmezhető. Ennek segítségével válik lehetővé a konzervatív és a liberális történetírás egy csoportba történő sorolása, valamint a számos árnyalatban megjelenő ifjúkonzervatív, völkisch és náci írásmódok közötti strukturális hasonlóságok felmutatása. E heurisztikus segédeszköz segítségével lehetővé válik a Monarchia megítélése és a történeti perspektíva, a történeti poétika közötti szoros kapcsolat elemzése, tulajdonképpen a poészis konfiguratív erejének vizsgálata. Amennyiben a történelem értelmezése antiesszencialista premiszákkal és identitásformáló erejének elismerésével történik, úgy a Monarchia a közép-európai térszervezés és államépítés érdekes és egyszeri jelenségeként jelenik meg, amely ugyan a német nemzeti történet szemléletben nem játszik jelentős szerepet, de éppen ezért bűnbakká sem válik. Amennyiben azonban a történelem értelmezése három abszolút, nem-történetiként felfogott fogalom, a nép – tér – birodalom triádjával megy végbe, a dunai birodalom történeti egyszerűsége éppúgy megragadhatatlanná válik, mint saját – a német népétől független – történetisége. A német nép történetének kontextusában pedig szükségszerűen rosszul elsült próbálkozásként jelenik meg, hiszen a keleti küldetés végrehajtása mellett, illetve helyett valójában a „természetes” népi egységet bontotta meg, és megnyitotta a népi tér gyepűjét az idegen (magyar, szláv) befolyás számára.

Tanulmányunk értelmét ugyanakkor teljes mértékben csak a párhuzamos osztrák és magyar diskurzusok vizsgálata révén nyerheti el. Ha ezek hasonló következtetéseket engednek meg, úgy megnyílik a lehetőség a két háború közötti közép-európai mentalitástörténet vonatkozó részének újragondolására, melynek során a Monarchia recepciótörténetének prizmáján keresztül megmutatkozhat a térséget jellemző ideológiatörténeti dualizmus, amely szakítva a hagyományos konzervatív-liberális, illetve jobb- és baloldali dichotómiákkal az esszencializmus/antiesszencializmus (pragmatizmus) fogalmai mentén strukturálja a korszak történetpolitikai stratégiáit.

JEGYZETEK

- 1 Iggers, Georg: *The German Conception of history: The national tradition of historical thought from Herder to the present*. Middletown, Wesleyan University Press, 1968.
- 2 Valentin, Veit: *Geschichte der deutschen Revolution von 1848–49*. Berlin, Beltz, Quadriga, 1922.; Delbrück, Hans: *Vor und nach dem Weltkrieg*. Berlin, O. Stollberg & Co, 1926.
- 3 Ziegler, Heinz Otto: *Die moderne Nation: Ein Beitrag zur politischen Soziologie*. Tübingen, Mohr, 1931. 138.
- 4 Delbrück (1926) 379.

- 5 Haller, Johannes: *Wendepunkte der deutschen Geschichte*. Köln, Schaffstein, 1934. 30–33.
- 6 Haller, Johannes: *Epochen der deutschen Geschichte*. Stuttgart, Cotta, 1939. [1922]; „Die deutsche Geschichte scheint nach weitem Umweg zu ihren Anfängen zurückzukehren, der Kreis ihres Laufes sich zu schliessen.“; Rörig, Fritz: *Ursachen und Auswirkungen des deutschen Partikularismus*. Tübingen, Mohr, 1937. 33.
- 7 Marcks, Erich: *Bismarck: Eine Biographie 1815–1851*. Stuttgart-Berlin, Cotta, 1939. [1909]
- 8 Haller (1939) 2., 50.
- 9 Schnabel, Franz: *Deutschland in den weltgeschichtlichen Wandlungen des letzten Jahrhunderts*. Leipzig u. Berlin, Teubner, 1925. 15.
- 10 Schnabel (1925) 11–15.
- 11 Uo. 17.
- 12 Valentin (1922).
- 13 Brandenburg, Erich: *Die deutsche Revolution 1848*. 2. Ausg. Leipzig, Quelle & Meyer, 1919. 58.
- 14 Ziegler (1931) 131.
- 15 Schnabel, Franz: *Grundriss der Geschichte für die Oberstufe höherer Lehranstalten*. Bd. IV.: *Geschichte der neuesten Zeit*. Leipzig, Teubner, 1930. [10. Aufl.] 28.
- 16 Brandenburg (1919) 87.
- 17 Uo. 42.
- 18 Uo. 45.
- 19 Schnabel (1925) 96–131.
- 20 Troeltsch, Ernst: *Schriften zur Politik und Kulturphilosophie (1918–1923)*. Kritische Gesamtausgabe. Bd. XV. Berlin, de Gruyter, 2002. 414.
- 21 Schnabel (1930) 3.
- 22 Mommsen, Wilhelm: *Politische Geschichte von Bismarck bis zur Gegenwart 1850–1933*. Frankfurt, Diesterweg, 1935. 35–41.
- 23 Mommsen, Wilhelm: *Volk und Staat in der deutschen Geschichte*. Frankfurt, Diesterweg, 1933 19.; Mommsen (1935) 41.
- 24 Mommsen (1935) 35.
- 25 Rörig (1937) 31.
- 26 Marcks (1939) 568–569.; Haller (1939) 60.
- 27 Mommsen (1935) 42.
- 28 Brandenburg, Erich: *Von Bismarck zum Weltkrieg*. Neue, umgearbeitete Ausg. Leipzig, Insel-Verl., 1939. 447.
- 29 Valentin, Veit: *Deutschlands Aussenpolitik von Bismarcks Abgang bis zum Ende des Weltkrieges*. Berlin, Dt. Verlagsges. f. Politik u. Geschichte, 1921. 174.; Brandenburg (1939) 510.; Mommsen (1935) 146–147.
- 30 Mommsen (1935) 80.
- 31 Uo. 146–147.
- 32 Uo. 153.
- 33 Valentin (1921) 233.
- 34 Schnabel például a világháború tárgyalása során kizárólag a Német Császárság nézőpontjából ismerteti az eseményeket. I. m. (1925) 239–256.
- 35 Valentin (1921) 175.
- 36 Mommsen (1935) 188.; Brandenburg (1939) 490.
- 37 Egy „hivatalos” nemzetiszocialista történet bevezetője hasonlóan inkluzív álláspontra helyezkedik. Schmidt, Erich et al.: *Deutsche Geschichte vom Wiener Kongreß bis zum Ende des Weltkrieges: 1815–1918*. Volk und Boden, Bd. III. Braunschweig, Westermann, 1935. 5.
- 38 Fahlbusch, Michael: *„Wo der deutsche ... ist, ist Deutschland!“: Die Stiftung für Deutsche Volks- und Kulturbodenforschung in Leipzig 1920–1933*. Bochum, Brockmeyer 1994.

- 39 Boehm, Max Hildebert: *Die deutschen Grenzländer*. 2. vermehrte Ausg. Berlin, Reimar Hobbing 1930. 17.
- 40 Boehm (1930) 135–137.; Andreas, Willy: *Österreich und der Anschluss*. Berlin, Deutsche Verlagsgesellschaft f. Politik u. Geschichte, 1927. 3.
- 41 Boehm (1930) 144
- 42 Boehm, Max Hildebert: *Das eigenständige Volk: Volkstheoretische Grundlagen der Ethnopolitik und Geisteswissenschaften*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 1932. 105.
- 43 Rothfels, Hans: *Ostraum, Preussentum und Reichsgedanke : Hist. Abhandlgn, Vorträge u. Reden*. Leipzig, Hinrichs, 1935. 183.
- 44 Uo. 245–246.
- 45 Aubin, Hermann: *Von Raum und Grenzen des deutschen Volkes*. Breslau, Priebatsch's Buchh, 1938. 107.
- 46 Aubin (1938) 102–104.; Boehm (1930) 138.; K. A. von Müller, P. R. Rohden (szerk.): *Knaurs Weltgeschichte: Von der Urzeit bis zur Gegenwart*. Berlin, Knauer, 1935. 632–633.
- 47 Knauer (1935) 632–633.
- 48 Schmidt (1935) III. 23.
- 49 Rothfels (1935) 236–237.
- 50 Schmidt (1935) III. 42–43.
- 51 Feine, Hans Erich: *Das Werden des deutschen Staates seit dem Ausgag des Heiligen Römischen Reiches 1800–1933*. Stuttgart, Kohlhammer, 1936. 128.
- 52 Müller, Karl Alexander von: *Auswärtige Politik Österreichs 1715–1866*. In: Nadler, Josef und Srbik, Heinrich von (szerk.): *Österreich: Erbe und Sendung im deutschen Raum*. Salzburg, Pustet, 1936. 114.
- 53 Feine (1936) 63.
- 54 Uo. 29.
- 55 Rapp, Adolf: *Der deutsche Gedanke, seine Entwicklung im politischen u. geistigen Leben seit dem 18. Jahrhundert*. Bonn, Schroeder, 1920. 151.
- 56 Andreas, Willy: *Die Wandlungen des grossdeutschen Gedankens*. In: Ders.: *Kämpfe um Volk und Reich. Aufsätze und Reden zur deutschen Geschichte des neunzehnten und zwanzigsten Jahrhunderts*. Stuttgart-Berlin, Deutsche Verl. Anst, 1934. 223–224.
- 57 Rapp (1920) 164–165.
- 58 Ritter, Gerhard: *Bismarcks Reichsgründung und die Aufgaben deutscher Zukunft: Ein Wort an Bismarcks „Großdeutsche“ Kritiker*. Freiburg, 1928. 8.
- 59 Oncken (1935) 48–51.
- 60 Schmidt (1935) III. 23.
- 61 Feine (1936) 194–195.; Ritter (1928) 11.
- 62 Andreas (1934) 217.
- 63 Rapp, Adolf: *Grossdeutsch – kleindeutsch: Stimmen aus der Zeit von 1815–1914*. München, Drei Masken, 1922. XLVII.; Ritter (1928) 6.; Aubin (1938) 104.; Rothfels (1935) 243.
- 64 Knauer (1935) 694–695.
- 65 Andreas (1934) 230–231.
- 66 Boehm, Max Hildebert: *Der 18. Januar und die anderen Deutschen*. Jena, Fischer, 1934. 8.
- 67 Müller (1936) 119.
- 68 Andreas (1934) 226.
- 69 Müller (1936) 119.; Schmidt (1935) III. 126.
- 70 Oncken, Hermann: *Nation und Geschichte. Reden und Aufsätze 1919–1935*. Berlin, Grote, 1935. 60.
- 71 Ullmann (1926) 135.
- 72 Andreas (1934) 234–235.
- 73 Schmidt (1936) III. 263.

- 74 Knaur (1935) 794–795.; Schmidt (1935) III. 279–280.
75 Knaur (1935) 809.; Rothfels (1935) 22.; Oncken (1935) 61.
76 Ennek nagyszabású vizsgálata: Elvert, Jürgen: *Mittleuropa! deutsche Pläne zur europäischen Neuordnung (1918–1945)*. Stuttgart, Steiner, 1999.

Az impériumváltás ábrázolása az új cseh és román történeti szintézisekben

Zahorán Csaba

Dolgozatomban néhány szöveg alapján – kulcspontok köré csoportosítva – azt szeretném bemutatni, hogy az új, „nagy” cseh és román történeti szintézisek miként mutatják be az 1918–1919-es impériumváltást.¹

A közelmúltban jelentek meg az első, terjedelmükben a tíz kötetes *Magyarország történetéhez mérhető*, „hivatalosnak” tekinthető, összefoglaló országtörténeti munkák. Azelőtt csehül csupán a Csehszlovák Akadémia gondozásában 1960-ban három kötetben *A csehszlovák történelem áttekintése 1945-ig*,² míg Romániában egy befejezetlen, csupán 1878-ig terjedő összefoglaló mű látott napvilágot.³

Cseh részről két, 2000-ben megjelent műre, a Paseka Kiadó *A Cseh korona országainak nagy története* című munka XIII. kötetére⁴ – szerzője a korszak szakértőjének számító Antonín Klimek –, illetve a Libri Kiadó gondozásában ugyancsak az egész cseh történelmet áttekinteni kívánó, 2000–2003-ban napvilágot látott három részes *Csehország az első köztársaság korszakában* című mű első kötetére⁵ – ennek a szerzője pedig a szintén elismert történész, Zdeněk Kárník – támaszkodtam.

A Román Akadémia gondozásában adták ki a *Románok történetét*, amelynek 2003-as VII. és VIII. kötetének egyes fejezetei foglalkoznak a bennünket érdeklő eseményekkel. Az adott részek szerzői a iasi-i Ion Agriroaiei, a bukaresti Ioan Scurtu, valamint az ugyancsak bukaresti Constantin Botoran és a craiovai Valeriu Florin Dobrinescu.⁶

Magyar vonatkozásban Romsics Ignác 1999-ben megjelent, *Magyarország története a XX. században* című munkáját vettem alapul.⁷ Romsics könyve, kisebb terjedelme ellenére, véleményem szerint jobban tükrözi a mai magyar szemléletet, mint az említett tíz kötetes Magyarország-történet 8/1-es, 1978-ban megjelent kötete.⁸

I. AZ IMPÉRIUMVÁLTÁSRÓL ÁLTALÁNOSSÁGBAN

A *Cseh korona országainak nagy története* elején Antonín Klimek röviden kitér az államalakulást övező diskurzusra, az egyes tényezők szerepére és jelen-

tősségére, és azok eltérő értékelésére. Kiemeli azt a tényt, hogy egyes 1989 utáni cseh történészek (pl. Robert Kvaček) a korábbi hagyománytól eltérően szélesebb – nemzetközi – összefüggésekbe helyezik az államalakulást, ki lépve a hagyományos cseh-központúságból. Nem hallgatja el a kisebbségbe kerültek – elsősorban a németek – véleményét sem, akik főleg a nagyszámú kisebbségek megléte ellenére végbemenő *csehszlovák nemzetállam*-építést bírálják. Ugyanakkor említést tesz azokról a csehek között kialakuló, ellentmondásos eszmékről is, amelyek egyfajta messianizmussal Csehszlovákiát egy példamutató mintaállamnak képzelik el, vagy pedig azt firtatják, hogy haladást jelentett-e egyáltalán a csehszlovák állam megalakulása.

A *Csehország az első köztársaság korszakában* című munkában Zdeněk Kárník a *Nemzeti fordulatok és a formálódó Csehszlovákia területének meghódítása* c. fejezetben a „csehszlovák forradalom” hagyományos fogalmát tárgyalja. A forradalmat az 1918. október 28–30. közti eseményekről kiterjeszti az állam megalakulásához vezető események együttesére és gazdasági és társadalmi alapjainak megteremtésére, azaz egy viszonylag hosszú és összetett folyamatra, amely egészen 1921-ig tartott.

Kárníknál érdekes a forradalom elemzése: a szerző az államfordulat (*státní převrat*), fordulat (*převrat*) kifejezéseket használja. Ez alatt az egyik államhatalom felcserélését érti egy másikkal, mivel egy forradalom általában ezzel kezdődik, de a forradalom későbbi sorsa már lényegesen el is térhet az államfordulat eredményétől. A fordulat elsősorban az államhatalom csúcsát érinti, de az egész országra nézve kell vizsgálni. Helyet kap itt az „ellenfordulat” (*protipřevrat*) fogalma is, sőt, tekintettel a bonyolult helyzetre, Csehországban nem is egy, hanem több fordulatról van szó: külön cseh fordulatról, külön németről (azaz német-osztrákról) és szlovákról, sőt, még egy magyar-szovjetről is, ha önállónak számítjuk a kelet-szlovákiai államalapítási kísérletet.

A szlovák fordulat leírását Kárník azzal a magyarázattal kezdi, hogy bár nem tartozik szigorúan nézve a könyv tárgyához (lévén az Csehország története), mégis kikerülhetetlen, ugyanis egyúttal cseh üggyé is vált. Kárník – a korszak eredményeinek végső értékelésében – azt hangsúlyozza, hogy a fordulat a szlovákok számára döntő jelentőségű volt, amely a lassú elnemzetietlenedés és egy „néprajzilag érdekes, de nemzethalálra ítéltetett etnikai csoporttá”⁹ válás útjáról a teljes nemzeti fejlődés felé indította el a szlovák nemzetet.

Ugyanakkor természetesen mindkét munka elsősorban a jóval nagyobb súlyú és nagyobb problémát is jelentő német-kérdéssel foglalkozik.

A román szerzők munkája ezzel szemben inkább az események „hagyományosabb” értelmezését nyújtja, mind azok leírásában, mind pedig a tör-

ténelmi kontextusba való elhelyezésben. A Nagy Egyesüléssel (*Marea Unire*) kiegészült (Nagy-)Románia (*România întregită*) létrejöttét nemcsak a korabeli diskurzus felidézésével, és az egykorú megnyilatkozásokból, beszédekből vett idézetekkel jellemzik, hanem a körülmények leírásával is, ahogy például nem mulasztják el többször is hangsúlyozni az egyesülést kimondó népgyűlések demokratikus voltát, „népszavazás jellegű gyűléseknek” (*adunări cu caracter plebiscitar*), „spontán népszavazásoknak” (*plebiscite spontane*) nevezvén ezeket. Agrigoroaiei idéz például Ioan Lupaş kolozsvári professzor 1919-es előadásából, felsorolva a román nép egységes fejlődését fenntartó és meghatározó hét „történelmi tényezőt” – a földrajzot, néprajzot, vallást, nyelvet, hagyományokat, jogot, erkölcsöt (köztudatot). Az említett professzor előadását kiegészítve később azt írta A *Románok egységének története* című, 1937-ben megjelent művében,¹⁰ hogy a „mai alakjában kiegészült román államot úgy kell értékelni, mint az egyik legszilárdabbat, lévén, hogy *mély és megingathatatlan alapjai* vannak (kiemelés: I. Lupaş) az ősi föld földrajzi szerkezetében, a román nép természetében és példátlan szívósságában”.¹¹ Hasonló szellemű egy – Gheorghe I. Brătianu 1943-as könyvéből¹² vett – másik idézet is, amely szerint a románok egysége nem múltó körülmények véletlenszerű következménye, hanem „egy hosszú történelmi fejlődés eredménye, amely egy nemzeti élet előre meghatározott értelmét adja, egy olyan térben, amely ténylegesen őt illeti”.¹³ Az újonnan szerzett területek nem román lakosságával ugyanakkor nem nagyon foglalkoznak a szerzők.

Romsics Ignác az impériumváltást a történelmi Magyarország felbomlásának keretében értékeli, amihez előzményként szolgál a mű első fejezetében bemutatott korszak nemzetiségi problémáinak árnyalt elemzése. Az 1918–1920-as események magyar szemszögből való ábrázolása több dologban is különbözik a cseh, illetve román értelmezésektől. Elsősorban természetesen az ország széthullása az, amit érthető módon másként érzékel a magyar fél (különösen a főleg nemzetiségek lakta területek elszakadása-elszakítása mellett a többségében magyar lakta vidékek elcsatolását). Másrészről pedig azt, hogy a hatalmas területvesztések a dualizmussal többé-kevésbé helyreállított középkori magyar állam végét is jelentették, és egy új, kisállami lét kezdetét. A változások érzékeltetésével, amelyek révén szerepcserére került sor a magyarok és a szomszéd nemzetek és államok viszonyában, beleértve a határokon túlra került nemzetrészek kérdését is, a szerző megvilágítja a későbbi magyar külpolitika számos kérdésének okát.

II. KULCSPONTOK

1. A Károlyi-kormány és politikája

Az őszirózsás forradalmat követően hatalomra került Károlyi Mihály-féle vezetésről – néhány általánosságot leszámítva – nem sok szó esik az egyik külföldi munkában sem. Bár mindegyik beszámol az új magyar vezetés autonómia-javaslatairól, de már csak mint a saját – cseh-szlovák, illetve román – nemzeti érdekeket, az egyesülést akadályozó tervekről, amelyek már korántsem elégtették ki a kisebbségek igényeit. Ezzel szemben a magyar nézőpontból az október végi magyarországi fordulat, érthető módon, az előzmények összefüggésében kerül bemutatásra, ami eleve más értékelésre ad lehetőséget.

Klimek a Károlyi-féle vezetés politikájának értékelésében megállapítja, hogy az antant-barát Károlyi-kormány is igényt támasztott Szlovákiára, mégpedig a balkáni antantparancsnokkal megkötött belgrádi fegyverszünet alapján. Azután megemlíti, ahogy a magyar kormány a múlt rendszert elítélve, a szlovákoknak egyenjogúságot és autonómiát ígérve, erőszakmentesen igyekszik eljárni – és a népszavazásban bízik, hogy megtarthatja a „felső-magyarországi vármegyéket”.¹⁴ Elsősorban élelmet, agitátorokat küld Szlovákiába, és támogatja a magyarón szervezeteket és „kormányocskákat”, és a már elveszett déli határokat feladva igyekszik elérni, hogy „észa- kon a békekonferencia döntéséig respektálják az egykori Magyarország területi integritását”.¹⁵ Foglalkozik továbbá Milan Hodža és Jászi Oszkár tárgyalásaival, és ismerteti Jászi javaslatát is a szlovákok Magyarországon belüli autonómiájára. Ugyanakkor azt is hozzáteszi, hogy a Károlyi-kormány a szlovák vezetőkkel folytatott tárgyalásokat a magyar fennhatóság elismeréseként értékelte. Később azonban – a cseh katonaság bevonulását követően – a magyar csapatok ellentámadása sok helyen véres terrort terjesztve buktatta meg a csehszlovák államhoz csatlakozó helyi szerveket.

Kárpátalját illetően Klimek arról ír, hogy a Károlyi-kormány elérte, hogy az Ungvári Nemzeti Tanács és az újonnan megalakult „magyarorosz párt” tiltakozzon „területük cseh, szlovák, román és egyéb nemzetek általi megszállása ellen”,¹⁶ továbbá hogy sikeresen kiépítette az autonóm Ruszka Krajna közigazgatását, ideiglenes kormánnyal, és még választásokat is tartottak, bár meglehetősen zavaros körülmények között.

Kárník, nem említve a belgrádi fegyverszünetet, csak röviden ír arról, hogy a magyar csapatok 1918. novemberében kiszorították a cseheket, miközben a gróf Károlyi Mihály vezette kormány – autonómiát ígérve a szlo-

vákoknak – széleskörű kampányt folytatott, és tárgyalásokat kezdeményezett a Szlovák Nemzeti Tanáccsal.

Ion Agrigoroaiei, a román szintézis *A Nagy Egyesülés* c. fejezetének szerzője, az új kormánnyal kapcsolatban megemlíti, hogy az nemzeti tanácsokat és gárdákat alakított, és az egységes Magyar Köztársaság elismerésére akarta kényszeríteni a nemzetiségeket. A román vezetőkkel folytatott aradi tárgyalások a szerző szerint már az egyesülés módjáról szóltak – azaz Erdély Romániához való csatlakozásáról, megemlítésre kerül a Jászi Oszkár javasolta ideiglenes, Magyarországon belüli, svájci típusú kantonális autonómia terve is. Ugyanakkor a tárgyalások kudarcát épp abban látja, hogy a magyar delegáció ragaszkodott ehhez a „megoldáshoz”,¹⁷ mivel a románok kiktartottak a teljes függetlenség mellett. A magyar kormány és az antant között Belgrádban megkötött fegyverszüneti megállapodást Agrigoroaiei a balkáni antantcsapatok előrenyomulásával kapcsolatban hozza szóba. Megemlíti, hogy a konvenció szerint a magyar kormánynak ki kellett vonnia a csapatait az egyezményben megállapított vonaltól északra fekvő területekre, amelyeket viszont továbbra is az ellenőrzése alatt tarthat. A szerző értékelése szerint ezzel a lépéssel a szövetségesek a saját befolyásukat akarták növelni a térségben – a leendő béketárgyalásokon. Agrogoroaiei R. W. Seton-Watsont idézi a demarkációs vonallal kapcsolatban, amely „ellenkezett minden ismert néprajzi, földrajzi és stratégiai elvvel”.¹⁸

Miután december közepén a román csapatok megkezdtek a bevonulást a volt Monarchia összes románlakta területére, a magyar kormány csak nagyon nehezen engedett a szövetséges parancsnokság döntésének, hogy visszavonja csapatait.

Romsics Ignác több teret szentel a Károlyi-kormánynak: kiemeli, hogy programjában békét, függetlenséget, mélyreható demokratikus reformokat, a nemzetiségekkel való megbékélést – kiterjedt öngazgatási jogokat és a nemzetiségek államalkotó tényezőként való elismerését – ígért, „az ország területi integritásának sérelme nélkül.”¹⁹ A szerző megemlíti, hogy a Károlyi-kormány a forradalom után általános támogatottságnak örvendett, és a demokráciában való bizalom légkörében kezdte meg munkáját. Röviden kitér a szervezkedő nemzetiségekkel folytatott tárgyalásokra, mivel a kormány alapvető feladatának tartotta a nemzetiségi vezetőkkel való esetleges megegyezést. Romsics beszámol Jászi Oszkár nemzetiségi-ügyi miniszter tárgyalásairól a román és a szlovák politikai vezetőkkel – Jászi és munkatársainak Erdélyre vonatkozó kantonizációs terveiről, valamint a szlovákok és ruszinok lakta felső-magyarországi vidékekkel kapcsolatos intézkedéseiről, azaz autonóm területek létrehozásáról. A Károlyi-kormány nemzetiségi politikáját illusztrálja – noha inkább csak szimbolikusan – a magyarországi ru-

szinoknak és németeknek adott széles körű autonómia, amelyhez hozzátartozott a központi kormányzatban való részvétel, és saját törvényhozó és végrehajtó hatalom az általuk lakott vidékeken. A belgrádi katonai konvenciót Romsics a Károlyi-kormány első jelentős lépéseként említi, amelyet az átmeneti megoldásként fogott fel, bízva az antanthatalmak méltányosságában.

2. A felvidéki és erdélyi viszonyok az impériumváltás idején

Mindegyik munka meglehetősen kaotikus állapotokról számol be Magyarország kisebbségek által (is) lakott területein, így a cseh és román művekből jóformán az a kép bontakozik ki, hogy a bevonuló, vagy a hatalmat átvevő cseh, illetve román erők, és testületek gyakorlatilag a rendet állítják helyre és a zavaros viszonyokat konszolidálják. A magyar értékelés viszont inkább a zavargások szociális, nem pedig nemzeti hátterét domborítja ki.

A Felvidékről/Szlovákiáról érkező hírek bomló, bolsevizálódó hadsereg-ről, katasztrofális ellátási viszonyokról, fosztogatásokról, zsidóellenes pogromokról, és a cseh-vagy antant csapatok behívásáról, általános bizonytalanságról, anarchiáról, helyenként pedig kettős uralomról, és a vármegyei szervek őszintétlen viselkedéséről tudósítanak. Továbbá, hogy míg egyes helyeken – főleg a szlovák magterületen, Turóc és Liptó területén – megtörténik az új állam elismerése, másutt azonban – pl. Pozsonyban vagy Kassán, a szlovákok „tehetetlenek“, és cseh-ellenes agitáció folyik. A magyar uralom csehszlovákkal való felváltásával kapcsolatban Klimek megemlíti Károlyi egyik Vix-hez intézett válaszát, amelyben azt írja, hogy a magyar hatóságok első hullámának távozása nem a szlovákok forradalma miatt, hanem az irreguláris cseh csapatok bevonulása következtében történt. Kárník beszámol arról, hogy az 1919 elején a magyarok és magyarónok által szervezett sztrájk gyorsan terjedt, amire a csehszlovák kormány és annak szlovákiai képviselői keményen reagáltak – szükségállapotot rendeltek el.

A *Románok történetében* Ion Agrigoroaiei ugyancsak arról ír, hogy a háborús vereségekhez belső megrázkódtatások is társultak, lázadások, tüntetések, sztrájkok, a társadalmi problémák pedig szorosan összefonódtak a nemzetiékekkel. Egyúttal szélsőséges, bolsevik tendenciák is megnyilvánultak, ezért kiemeli az elnyomott nemzetiségek politikai vezetőinek érdemét, akik egyes nézőpontbeli különbségek ellenére megértették az alapvető célkitűzést – azaz a most megvalósítandó nemzetállam létrehozását, és elvetették az anarchista megoldásokat. Szól továbbá a „nem létező“²⁰ közigazgatás sikeres megszervezéséről a magyar tisztviselők, hivatalnokok és csendőrök elűzését követő helyzetben, helyenként erőszakos zavargások közepette. Később beszámol „a többségi nemzet felhatalmazott képviselőinek“²¹ foko-

zatos hatalomátvételéről november folyamán, majd hogy a gyulafehérvári gyűlést „szabad területen”²² tartották meg, a rendet pedig egész Erdélyben a román nemzeti tanácsok és gárdák biztosították. A magyarok és románok közötti feszültség azonban egyre növekedett.

Romsics megemlíti, hogy a vértelen fővárosi fordulat mellett „a vidéki megmozdulások gyakran torkolltak fosztogatásokba és erőszakoskodásokba”,²³ amelyeket az ellátatlan lakosság mellett a frontról részben fegyverrel hazaözönlő katonák kezdeményeztek, ám hangsúlyozza, hogy a zavargások sokkal inkább a társadalmi feszültségekből eredtek, és politikai követeléseket általában nem fogalmaztak meg. Végül megállapítja, hogy az országsszerte gyorsan megalakuló nemzetőrségek véget vetettek a kilengéseknek. Leszögezi, hogy „a november eleji tömegmegmozdulások határozottan elkülöníthető nemzeti-nemzetiségi jelleggel nem rendelkeztek.”²⁴

3. A helyi társadalmak szerepe

Klimektől eltérően Kárník a szlovákiai impériumváltást egyértelműen elsősorban a cseh politika – a cseh katonai és főleg diplomáciai erőfeszítések – eredményének tudja be. Kárpátalja kapcsán pedig mindketten leszögezik, hogy az még Szlovákiánál is sokkal kevésbé volt alkalmas az önrendelkezés érvényesítésére, amivel a beígért autonómia elhalasztását is magyarázzák. Míg a cseh munkák szerzői (kiváltképp Kárník) tulajdonképpen Szlovákia elfoglalásáról beszélnek, a román szerzők egyértelműen az erdélyi román-ság önrendelkezését, ezzel párhuzamban pedig Erdély „felszabadítását” hangsúlyozzák ki, ünnepélyes, fennkölt stílusban. Összességében az a kép alakul ki az olvasóban, hogy az impériumváltás Erdélyben – igaz, az Ókirályság segítségével – gyakorlatilag önerőből, demokratikusan, a román lakosság általános támogatásával zajlott le, amihez az itteni kisebbségek is csatlakoztak, vagy legalábbis nem tanúsítottak jelentősebb ellenállást. Romsics a nemzetiségeket illetően csupán néhány adat közlésére szorítkozik.

Mindkét cseh történész szerint a nemzeti érzelmű szlovák értelmiségiek kis csoportján belül a Magyarországon belüli autonómiát követelőket háttérbe szorították a csehszlovakisták. De míg Klimek a turócszentmártoni gyűlést és a Szlovák Nemzeti Tanács megalakulását a prágaihoz hasonló fordulatként értékeli, Kárník szerint október 30-án „szigorúan véve Szlovákiában nem kezdődött el a fordulat”,²⁵ mivel ott nem volt a csehországihoz mérhető nemzeti mozgalom, sem pedig helyi nemzeti tanácsok, sőt, épp ellenkezőleg, a hivatalokat a magyarok tartották a kezükben. „A szlovák fordulatot ezért elsősorban Prágából kellett végrehajtani”.²⁶ A szlovákiai fordulat végül az antant a felső-magyarországi megyék kiürítésére felszólító

jegyzékével, és – jelképesen véve – az 1918. december 21-i, Párizsban elért demarkációs vonal meghúzásával végződött, miközben azonban a java még hátra volt – el kellett foglalni Szlovákiát.

Klimek megemlíti a csehek helytelen – „bár őszinte segítőkészségből fakadó”²⁷ – paternalizmusát a szlovákokkal szemben – azaz az autonómia visszaautasítását.

Utalásszerűen megjelenik a helyi magyar társadalom is: „déli és keleten kikiáltják a csatlakozást Magyarországhoz”²⁸ Pozsonyban pedig helyi nemzeti tanácsok alakulnak a budapesti forradalom hatására. Kárnik szól a magyarok és magyarónok sztrájkjairól, amelyek főleg a magyar többségű, vagy magyar-párti területeken, „azaz majdnem az összes jelentősebb szlovákiai városban folynak”.²⁹

Kárpátaljával kapcsolatban elsősorban az amerikai – csehszlovák-párti – ruszin mozgalomról és a helyi ruszin szervezkedés megosztottságáról – egy magyar-, egy ukrán-orosz- és egy csehszlovák-párti mozgalomról – számol be Klimek, megemlítve, hogy míg Masaryk szerint az ukrán vezetőknek nem volt kifogásuk a Csehszlovákiához való csatlólás ellen, az ukrán történészek azonban ezt tagadják.

Megjelenik a szlovák-cseh konfliktus is, a cseh katonaság bevonulásával, főlényes, vallásellenes viselkedésével, illetve a szlovák autonómiával kapcsolatban, amelyről az egyik centralista – szlovák – vezető úgy nyilatkozott, hogy az autonómia programját a magyarok „tenyésztették ki”.³⁰

Az erdélyi román vezetők tevékenységét Ion Agrigoroaiei a demokrácia sikerének tartja, szembeállítva azt a szélsőségekkel, és „a Magyarországon egyre inkább helyet kapó balos tendenciákkal”.³¹ A (román) társadalom nemzeti egységét azok a megfogalmazások szemléltetik, amelyek szerint a Központi Román Nemzeti Tanács Erdély egész románságát képviselte, megalakulását több társadalmi csoport üdvözlölte, a hatalomátvitelben pedig a politikai lelkesedés jegyében, demokratikus módon gyakorlatilag az egész társadalom részt vett.

Agrigoroaiei megemlíti Ion I. C. Brătianu levelét is, amely a feltétel nélküli unió minél korábbi, minél szélesebb körű kimondására buzdít, amit népszavazásként fognak értelmezni, és ez megalapozhatja a békekonferencia döntését is. A gyulafehérvári Nagy Nemzetgyűlés népszavazás útján megerősíti az erdélyi (és a magyarországi) románok akaratát.

A terület nem román népeiről – elsősorban a magyar lakosság hozzáállásáról – kevés említés történik (még a kolozsvári magyar gyűlésről sem, amit pedig más román munkák megemlítenek, valahol 3000 „fanatikus”, másutt pedig 40 000 magyar és székely részvevővel), ugyanakkor szólnak a szászok csatlakozásáról a gyulafehérvári határozatokhoz 1919 januárjában,

akik a „kívről jövő diverzáns próbálkozásokat visszautasítva”³² később meg is erősítik határozatukat.

Szó esik még azokról az akadályokról, amelyek a Bánság egy része feletti közigazgatás átvételét akadályozták – azaz a szerb katonai megszállás, az „egyes elmagyarosodott sváb vezetők hozzáállása és Budapest akciói következtében”³³ kialakult számos nehézségről. A szerző említést tesz azokról a felmerült elképzelésekről, amelyek alapján a „Bánság a bánságiaké” jelszóval magyar védelem alatt létrejött volna egy Románia és Magyarország közötti „független” ütközőállam. A terület valódi egyesülését és a román közigazgatás felállítását pedig az 1919. augusztus 10-i temesvári nagygyűlés ünnepelte, ahol a románok és a kisebbségek képviselői kinyilvánították az egész Bánság csatlakozását Romániához, majd kifejezték tiszteletüket a román hadsereg iránt „a felszabadításért, a magyar bolsevizmus legyőzéseért és a magyar fővárosba való diadalmas bevonulásért”.³⁴

„A Nagy Egyesülést kimondva-kimondatlanul a nemzeti kisebbségek [...] is elismerték, miközben azonban megnyilvánultak – a főleg Moszkvából és Budapestről irányított revizionista álláspontok is”.³⁵

Romsics szerint – a fentiekől eltérően – „a nemzetiségi parasztság 1918 novemberében [...] nemzeti célokat nem fogalmazott meg, s még 1918 végén, 1919 elején, amikor a történelmi ország de facto felbomlott, inkább tárgya és nem alanya volt a szeparatizmusnak.”³⁶ A szerző ugyanakkor említést tesz az Osztrák-Magyar Monarchia egyes nemzeteinek önszerveződéséről, a nemzeti tanácsok megalakulásáról és a függetlenségi nyilatkozatokról is, beleértve a Szlovák Nemzeti Tanács csatlakozását a csehszlovák államhoz, valamint a Román Nemzeti Tanács törekvéseiről, amelyek végül a Romániával való egyesülést kimondó gyulafehérvári gyűléshez vezettek. Ír a szlovákokkal folytatott, biztatóan induló tárgyalásokról is, amelyek a nyelvhatárnak nagyjából megfelelő demarkációs vonal kijelölését eredményezték, ám „más szlovák vezetők és különösen Prága számára elfogadhatatlan volt egy ilyen megoldás”.³⁷ A szerző végül megállapítja – anélkül, hogy részletesebben kitérne arra, hogyan jutottak el a magyarországi nemzetiségek a magyar állammal való szakításig -: csupán a szétszórta élő németek és a legfejletlenebb nemzetiségnek számító ruszinok egyik irányzata mutatott lojalitást Magyarország iránt. Megemlíti viszont a magyar közvélemény reakcióját is az eseményekre: „Ezek az eredmények (a német és ruszin autonómia – Z. Cs.) azonban eltörpültek Erdély, a Felvidék, és Délvidék [...] elvesztése mellett, amelyet a magyarság túlnyomó többsége mindaddig elképzelni sem tudott, s amely mind a kormányt, mind a közvéleményt mélységes megdöbbenéssel töltötte el.”³⁸

4. A katonai beavatkozás

A cseh szerzők ismertetik a csehszlovák politikusok azon szándékát, hogy minél előbb kész helyzetet teremtsenek, és az erre hivatott első, ám kudarccal végződő katonai kísérletet, majd az antant-jegyzéket követő sikeres bevonulást.

A román történész pedig elsősorban a feszült helyzet feloldásának szándékával magyarázza a demarkációs vonal átlépését, kiemelve a felszabadítóként üdvözölt román csapatok kifogástalan viselkedését. A későbbi román előrenyomulást pedig az 1916-os megállapodás szerint mintegy „megelőlegezett” Nagy-Románia megvédéseként szemléli. Romsics aláhúzza egy részről a külső katonai beavatkozások jelentőségét az ország felbomlásában, más részről pedig a szervezett és összehangolt magyar ellenállás teljes hiányát.

Mindkét cseh munka beszámol az első, sikertelen, cseh bevonulásról, amit a lényegesen erősebb magyar hadsereg ellentámadásának, és „a prágaiak naivitásának és tájékozatlanságának”³⁹ tudnak be – Kárník leírja, hogy a hatalomátvételt 250 fővel akarták végrehajtani, „nyilván arra számítva, hogy a városok elfoglalása a lakosság lelkes üdvözlése mellett zajlik majd”.⁴⁰

Klimek bemutatja, hogyan látta a helyzetet Szlovákia minisztere, Vavro Šrobár: „elfoglalni Szlovákiát gyorsan és késlekedés nélkül, amíg a magyarok fel nem ocsúdnak a vereségből... Aki elsőként ráteszi a kezét Szlovákiára, az szerzi meg tartósan.”⁴¹

Végül az antant nyomására a magyarok visszavonultak, ami jelezte, hogy a helyi, néha ágyúdörgéssel kísért csetepaték ellenére a vitát nem fegyveresen kívánták a felek eldönteni. Klimek ennek alátámasztására megemlíti a kb. 200 fős (1918 végéig) csehszlovák veszteséget. Az ismét bevonuló csehek ezt követően csak „az országot teljesen uraló magyar hivatalnokok passzív ellenállásába ütköztek”.⁴² Kárník megemlíti, hogy a csehszlovák hadsereg délen egyes helyeken átlépte a demarkációs vonalat, és a „senki földjére”⁴³ lépett, miközben a magyar hadsereg a román intervenció ellen védekezett keleten.

Erdély kapcsán Agrigoroaiei leírja, hogy a gyulafehérvári gyűlés napján a román hadsereg Délkelet-Erdélyben volt. A belgrádi fegyverszüneti vonal azonban – nem részletezve miért – „feszült helyzetet eredményezett Erdélyben”,⁴⁴ majd decemberben folytatódott a román előrenyomulás, egyes helyeken fokozatosan átlépve a demarkációs vonalat. A román csapatok viselkedését a vezérkar utasításainak szigorú betartása, a rend fenntartása, az élet- és vagyon biztonságának – tekintet nélkül a nemzetiségre – óvása jelle-

mezte. A román tanácsokkal és gárdákkal, és a (román) Kormányzótanáccsal együttműködve szigorú intézkedésekre került sor a fosztogatás megakadályozására. December közepére az erdélyi csapatok parancsot kaptak a bevonulásra a „volt Osztrák-Magyar Monarchia összes román területére”,⁴⁵ miután a szövetségesek engedélyezték a demarkációs vonal átlépését.

A magyarok a román hadsereg bevonulásával kapcsolatban kerülnek még elő, ahogy a román csapatok lefegyverezték „az elszigetelt magyar és székely bandákat”.⁴⁶ A kolozsvári bevonulást a városi és a környező román lakosság lelkesen üdvözlötte (a bevonulást a szerző a következő idézettel dokumentálja: „a város épületein és emlékművein most a büszke román trikolór lobogott, a történelem új fejezetének kezdetét jósolva”⁴⁷), Traian Moşoiu tábornokot pedig Nagyszebenben fogadta ünnepélyesen a román Kormányzótanács.

A román egységek elérték az erdélyi szigethegység csúcsait, hogy kedvező állásokat foglaljanak el a további nyugati előrehaladáshoz az „egész nemzeti terület [...] felszabadításának”⁴⁸ a céljából. A szövetségesek azonban ismét beavatkoztak, és nem engedték meg, hogy a román hadsereg átlépje az „önkéntesen kijelölt, új demarkációs vonalat”,⁴⁹ amely a román államon kívül hagyta a Körös-vidéket és a Bánságot. Erdélyben az új választóvonal egyes pontjain fokozódtak a magyar provokációk, „a román lakosság feletti terror egyre nagyobb méreteket öltött, és számos támadás érte a román csapatokat”.⁵⁰ A szerző gyakran hivatkozik, és idéz egy korábban megjelent, meglehetősen emelkedett stílusú, „hazafias” szemléletű hadtörténeti műből.⁵¹

Agrigoroaiei ezenfelül kiemeli, hogy a békekonferencián tevékenykedő román küldöttség szerint az 1918–1919-es hadműveletek célja „a születőfélben lévő egységes román nemzetállam megvédése, és létének bebiztosítása volt, bizonyos bolsevikká váló rendszerek követeléseivel szemben”.⁵²

Romsics a Károlyi-kormány már említett tárgyalásaival kapcsolatban hangsúlyozza, hogy a külföldi – főleg a cseh és a román – katonai beavatkozás megnehezítette az esetleges megegyezés esélyeit a nemzetiségi vezetőkkel. A román bevonulásról szűkszavúan megállapítja, hogy a gyulafehérvári, az egyesülést kimondó gyűlést követően „a román hadsereg átlépte a Belgrádban kijelölt demarkációs vonalat, s megkezdte a bukaresti szerződésben neki ígért területek bekebelezését.”⁵³ Az idegen csapatok megállítása nem történt átfogó intézkedés, annak ellenére sem, hogy azok részben a demarkációs vonalakat is átlépték. Romsics szerint Károlyiék attól tartottak, hogy a szervezett ellenállás rontotta volna az ország esélyeit a békekon-

ferencián. Mindazonáltal említést tesz „részben spontán jellegű ellenállásról”⁵⁴ a Felvidéken, valamint arról, hogy az Erdélyben szerveződő, a visszavonulás közben a románokkal időnként harcba bocsátkozó székely különítmény „csak korlátozott támogatásban részesült”.⁵⁵ Károlyi pacifizmusa csupán 1919. első hónapjaiban változott meg, amikor az önrendelkezés védelmében és az ország feldarabolását megakadályozandó „elszánta magát a cseh légiókkal és a román hadsereggel szembeni fellépésre.”⁵⁶ A korábbi állásponttal való radikális szakítást a szövetségesek döntése, konkrétan az ún. Vix-jegyzék váltotta ki, amely mögött az addigra államfővé lett Károlyi elfogadhatatlannak tartott, végleges politikai rendezést sejtett.

5. A Tanácsköztársaság

Sem a cseh, sem a román szerzők nem foglalkoznak a Tanácsköztársaság kiáltásának körülményeivel, az esetleges külső kiváltó okokkal, a román munka ugyanakkor azt sugallja, hogy az őszirózsás forradalmat követő magyarországi rendszer fokozatosan „tolódott” egyre inkább balra, vált bolsevikká. Ugyanakkor a magyar-román határ megállapítása kapcsán megemlékezésre kerül, hogy Brătianu megalapozatlannak nevezte Wilson és Lloyd George azon vádjait, amelyek szerint Románia hozzájárult volna a magyarországi bolsevizmus uralomra jutásához. Ezzel szemben a szerzők több helyen is méltatják Románia szerepét a bolsevizmus megfékezésében.

A magyar történész művében viszont jól nyomon követhető a Károlyi-kormány ellehetetlenülése, és a szomszéd államok területszerzési igényeinek hatása a magyarországi belpolitikai fejleményekre. Romsics a Tanácsköztársaságot komoly törésként értékeli a magyar történelemben, amely nemcsak jellegében, hanem puccszerű hatalomra jutásában is különbözött az őszi, polgári demokratikus forradalomtól.

Klimek szerint a március 21-i budapesti fordulattal Magyarországon „szovjet típusú állam keletkezett”, amelynek példája „a környező országok destabilizálásával fenyegetett.” Az új rendszer, Kun Bélával az élén, összekapcsolta a radikális szociális követeléseket a felkorbácsolt magyar nacionalizmussal.⁵⁷ A nagyhatalmak diplomáciai megoldásban bíztak, mialatt Kun megszilárdította rendszerét és megszervezte a „vörös hadsereget”, amelyet Kárník „szocialista, és főképp nemzeti lelkesedéssel telt”⁵⁸ sereggént jellemez. Klimek leírja, hogy a csehszlovák vezetők tévesen ítélték meg a helyzetet, és szükségesnek tartották a Romániával való összeköttetést. Ehhez Kárpátalja elfoglalásának jóváhagyását kérték, amit Foch önhatalmulag megadott. Miután a románok április 16-án megtámadták (!) a Tanácsköztársaságot, a csehszlovákok 27-én lendültek támadásba, elfoglalták az igényelt

vasútvonalat és benyomultak a salgótarjáni szénmedencébe is, bár erre nem kaptak felhatalmazást, amit a védelmi miniszter is elismert. Mindkét cseh szerző ismerteti a nagyhatalmak rosszallását a csehszlovák „kalandor-akció” miatt, majd a magyar Vörös hadsereg ellentámadását. Szólnak arról is, hogy a magyar csapatok – bár vörösök – élvezték a szlovákiai magyarok rokonszenvét, és említést tesznek a magyarok pártfogásával kikiáltott, a cseh Antonín Janoušek vezette Szlovák Tanácsköztársaságról. Kárník a „cseh imperializmus igája alóli felszabadítást” célul kitűző Szlovák Tanácsköztársaságban Kun Béla kísérletét látja, amellyel megpróbálta mintegy „leválasztani a szlovák „szocialista forradalmat” a magyartól”.⁵⁹ Klimek értékelése szerint a Magyar Tanácsköztársaság elleni csehszlovák fellépés során „Csehszlovákia nem szerzett túl sok babért tulajdonképpen egyetlen háborújában”,⁶⁰ amelyet végül a diplomaták nyertek meg, nem a katonák.

Érdekes módon értékeli Klimek Masaryk szerepét is, aki a háború során „nagyobb héjának”⁶¹ bizonyult, mint Beneš, és mind politikailag (a korridor megszerzése), mind gazdaságilag (rekvirálások) ki akarta aknázni a csehszlovák támadást.

Kárník leírja, hogy a magyarországi bolsevik puccs után a csehszlovák kormány és Šrobár keményen reagáltak – Szlovákiában rendkívüli állapotot hirdettek ki, lezárták a határokat, továbbá, hogy letartóztatták a politikailag veszélyes elemeket, akiket túszként internáltak, majd Csehszlovákiába szállítottak. Említést tesz „a titkos és messzemenő magyar tervekről”⁶² is, amelyek az összeköttetés megteremtésére irányultak az orosz és az ukrán szovjetköztársasággal.

Botoran és Dobrinescu beszámolnak róla, hogy a Magyar Tanácsköztársaság vezetői a belgrádi fegyverszünet rendelkezései ellenére megerősítették a hadsereget, mozgósítottak, és két alkalommal megtámadták Romániát, amelynek így nagy szerep jutott a Közép-Európát fenyegető vörös veszély korlátozásában. Tényként kezelik – mondhatni hagyományosan – a magyarok 1919. április 16-ai támadását az erdélyi szigethegységben.⁶³ A román hadsereg, „miután visszaverte a támadást, május 1-jén megállt az antanttal 1916. augusztusában rögzített határokon, valójában a Tiszánál. De július 20-án a budapesti kormány ismét támadott, a visszavágás ezúttal határozottabb volt és Budapest megszállásával zárult [...] aminek következtében a kommunista kormányt megdöntötték.”⁶⁴

A román megszállás meglehetősen egyoldalúan kerül bemutatásra – „a román csapatok [...] nemcsak, hogy nem viselkedtek elnyomó vagy feleslegesen megtorló módon, hanem épp ellenkezőleg [...] hatékonyan részt vettek az ország gazdasági életének helyrehozásában [...] amit a magyar hatóságok is észrevételeztek”.⁶⁵ Ennek ellenére Romániának el kellett viselnie

egyes amerikai és angol diplomaták láthatóan ellenséges hozzáállását – a szerzők külön megemlítik H. H. Bandholtz-ot –, amit teljes mértékben kihasználtak a szélsőséges és sovíniszta magyar körök.

Romsics megállapítja, hogy mivel a Vix-jegyzék bebizonyította korábbi külpolitikája kudarcát, Károlyi „azt tervezte, hogy Szovjet-Oroszországra támaszkodva meghirdeti a nemzeti ellenállást, s [...] megmaradva államfőnek, szociáldemokrata kormányt nevez ki.”⁶⁶ A szociáldemokraták azonban nem vállalták az önálló kormányzást, és miután megegyeztek a fogságban lévő kommunistákkal, megalakult a Magyar Tanácsköztársaság, amely célul tűzte az ország megvédését „a román bojárokkal és a cseh burzsoáziával szemben is.”⁶⁷ A Tanácsköztársaság külpolitikájával kapcsolatban Romsics vázolja az antant koncentrált támadásra irányuló terveit és az alig 40 ezer fős magyar hadsereg felkészületlenségét. Az idézett román szerzők állításával szemben a magyar munkában április 16-án román támadás szerepel, amit a cseh alakulatok előrenyomulása követett. A bolsevizmus és nacionalizmus különös keverékét a szerző egy korabeli újságíró idézve ábrázolja: „Abban, hogy ősi földünket nem engedjük, találkozhatik a kommunista a nacionalistával”,⁶⁸ a hazafias lelkesedésnek és a szakszerű irányításnak tudja be az északi fronton elért sikeres ellentámadást is, amelynek célja „a cseh és a román hadsereg szétválasztása, s [...] a szovjet Vörös Hadsereggel való együttműködés lehetőségének a megteremtése volt.”⁶⁹ A Szlovák Tanácsköztársasággal kapcsolatban csupán annyit jegyez meg, hogy azt magyar támogatással kiáltották ki.

Romsics a román szerzőktől kissé eltérő képet fest „a bolsevizmus elleni harc ürügyén saját hódító törekvéseit realizálni akaró Romániáról”, és Magyarország tekintélyes részének román megszállásáról: „az ország keleti fele [...] román katonai közigazgatás alatt állt, amelynek közegei számos helyen és alkalommal kíméletlen brutalitással léptek fel a magyar forradalmárokkal szemben. Internálótáborokat állítottak fel, százakat deportáltak Romániába, és több helyi vezetőt kivégeztek.”⁷⁰ Majd: „a megszállt területeket lényegében a román katonaság »pacifikálta« – néhol a helyi közigazgatás vezetőivel együttműködve, máshol önállóan. Mindeközben vagonok százaiban szállították Romániába az új termést, az állatállományt, az ipar és a közlekedés gépparkját. A Nemzeti Múzeum aranykincsének eltulajdonítását – a legenda szerint lovaglőostorát használva – Bandholtz tábornok, a szövetséges katonai misszió amerikai tagja akadályozta meg.”⁷¹

6. Diplomácia, béketárgyalások

Mind a cseh, mind pedig a román szerzők részletesen kitérnek a diplomácia szerepére és a békekonferenciára. A cseh történészek kihangsúlyozzák a diplomácia rendkívüli jelentőségét Csehszlovákia megteremtésében, főképp pedig Szlovákia megszerzésében. A *Románok története* nyolcadik részének első fejezetében a szerzők – Constantin Botoran és Valeriu Florin Dobrinescu viszont a párizsi döntéseket inkább csak mint a román népakarat, az egyesülés jóváhagyásaként értékelik, amit azonban diplomáciailag is ki kellett harcolni. Agrigoroaiei pedig ezzel kapcsolatban Ioan Lupuş említett, 1937-es munkáját idézi, amely szerint az 1918-as nemzeti-politikai egység nem a civilizált világ adománya, hanem egy évszázados készülődés természetesen következménye. Romsics könyve is bőven foglalkozik az új rendezéssel és annak következményeivel, amit térképekkel és táblázatokkal is illusztrál.

Klimek és Kárník egyöntetűen döntő fontosságúnak – és sikeresnek – festik le a Beneš vezette cseh diplomácia Párizsban kifejtett tevékenységét – Klimek azt is megemlíti, hogy a leendő csehszlovák külügyminisztert az egyik legügyesebb európai diplomatának tartották. Itt is – a román munkákhoz hasonlóan – előkerül a bolsevik veszély, amikor Beneš azzal érvelt két memorandumában, hogy a „Bécsset és Budapestet fenyegető” (és a „Magyarországról terjedő”) „bolsevizmust”⁷² csak a (felkészült) csehek tudják megállítani. Végül nemcsak, hogy előnyös – pl. a Hodža és Jászi által megállapítottnál jóval kedvezőbb – demarkációs vonalat, majd határokat tudott elérni, hanem a Tanácsköztársaság elleni háborút is gyakorlatilag a diplomácia nyerte meg. Kárník úgy fogalmaz, hogy a csehszlovák állam „azokon a területeken vette át a hatalmat, amelyeket diplomáciailag megszerzett, és képes volt katonailag elfoglalni”.⁷³

Klimek rámutat, hogy a csehszlovák területi követeléseket a delegáció nem indokolhatta meg egyféleképpen, Csehország esetében történelmi érveket hoztak fel, amelyeket gazdasági és katonai-stratégiaiakkal támogattak, Szlovákiánál pedig elsősorban a nemzeti érv került elő, ugyanakkor Beneš igyekezett elkerülni a német kisebbség betagolásának megindokolását. A szerző leírja, hogy Masaryk és Beneš Csehszlovákiát mint a stabilitás, a demokrácia szigetét, a revansizmus és a bolsevizmus gátját mutatták be. Klimek megemlíti, hogy a határok kérdésében „főleg az olaszok elleneztek Magyarország túlságos megcsonkítását”⁷⁴ (de említést tesz Lloyd George állítólagos, „Cseh-Szlovákia otromba követeléseiről”⁷⁵ tett kijelentéséről), amit végül a francia támogatás ellensúlyozott. Míg a nyugati határok esetében a gazdasági érvek döntöttek, „keleten nehezebb volt megvédeni a hatá-

rokat, ahol a csehszlovák követelések túlmentek az elvárásokon és a néprajzi vonalon is, azokat csak 1919. májusában hagyták jóvá”.⁷⁶

Klimek viszonylag árnyaltan értékeli az ún. versailles-i rendszert, amely a csehek nagy része számára igazságosnak tűnt, és számos sérelmet és hibát eltüntetett. „A kemény, egyes pontokban teljesíthetetlen békefeltételek azonban mélyítették a győztesek és a vesztesek közti ellentéteket, főleg a gazdasági klauzulák, amelyek még a győztesek közt is viszályokat keltettek; ez adta a rendszer instabilitását, amely megnyitotta az ajtót a revíziós szándékok előtt.”⁷⁷ Kárník is megjegyzi, hogy a világháborút lezáró békét követően, annak ellenére, hogy az új közép-európai országok nemzetállamnak deklarálták magukat, valójában legfeljebb csak a vesztes, megcsónkított államok voltak azok.

Agrigoroaiei részletesen ismerteti az 1917-től zajló intenzív külföldi, főleg párizsi propagandatevékenységet a Prut és a Dnyeszter közötti románok felszabadítására, amelyet annak a dokumentálásaként értékel, hogy „a szóban forgó (Erdély és Bukovina) tartományok egyesülése nem csak a Nyugatra menekültek kis csoportjának, hanem egy egész nemzetnek a törekvése volt”.⁷⁸ Botoran és Dobrinescu a magyar-román határ kijelölése kapcsán az 1916-os megállapodást veszik viszonyítási alapként. Bőven tárgyalják a békekonferencia és a román vezetés vitáját a kisebbségi szerződés kapcsán, miközben idézetekkel dokumentálják, hogy a román vezetők végig jó kapcsolatokra és együttműködésre törekedtek a szövetségesekkel, a Magyarországról való kivonulás halogatását pedig Románia biztonságával indokolták. A magyar békeszerződéssel kapcsolatban megemlíti az olasz, angol és amerikai ellenvetéseket és Apponyi és a magyarok vádjait, akiknek az érvei azonban „nem feleltek meg a történelmi és etnikai valóságnak”, hangoztatóit pedig „vagy saját érdekeik kötötték a volt dualista birodalomhoz, vagy pedig tudatlanok voltak Közép-Kelet-Európa történelmét és földrajzát illetően”.⁷⁹ A szerzők szerint a román diplomácia 1920. márciusában több memorandumban válaszolt a magyar érvekre, a népszavazás iránti kéréseket pedig a békekonferencia azért utasította vissza mint alaptalanokat, mert épp egy többnemzetiségű államot eredményeztek volna.

Botoran és Dobrinescu megemlékeznek a román népgyűléseknek az Egyesülést legitimizáló mivoltáról, idézik Charles Seymour amerikai történészt, aki szerint „az Osztrák-Magyar Monarchia a békekonferencia megnyitásakor már csupán a múlt egy intézménye volt, a birodalom népeinek hűsége egy hónap alatt elpárolgott... A románok felszabadítókként érkeztek Erdélybe.”⁸⁰ A Magyarország „korszerűtlenségéről” vallott véleményt egyéb idézetekkel is alátámasztják, mégpedig, hogy „a Magyar királyság nagyrészt már a békekonferencia munkájának kezdete előtt szétesett”, és

hogy „az nem volt más, mint egymástól különböző, egyes esetekben ellenséges fajok mesterséges és erőltetett konglomerátuma.”⁸¹

Romsics is beszámol röviden a magyar békefeltételek kialakulásáról – a környező államok igényeiről, és azok összehangolásának szándékáról az antant részéről. Megállapítja, hogy nagyrészt 1919 tavaszára eldőlték Magyarország új határai, és „a békekonferencia [...] a nemzetiségi területek mellett elszakításra ítélt döntően magyarlakta területeket, s köztük olyanokat is, amelyek nemzetiségi szigetek beékelődése nélkül közvetlenül kapcsolódtak az ország központi, nyelvileg-etnikailag magyar részéhez.”⁸² Említést tesz a nemzetiségi elvnek jobban megfelelő amerikai és brit határjavaslatokról, ám „szembesülve a környező államok mohóságával, amelyeket etnikai érvek híján az érintettek általában stratégiai, gazdasági és közlekedési szempontokkal támasztottak alá [...] álláspontjukat mind az amerikaiak, mind a britek feladták.” Hozzáteszi, hogy az „utódállamok legextrémebb igényeinek”⁸³ viszont már ellenállt a békekonferencia. Romsics is terjedelmesen foglalkozik a magyar békedelegáció munkájával és párizsi szereplésével, valamint a különféle alternatív lehetőségek keresésével, megemlíti például az 1920-as magyar-francia tárgyalásokat, illetve a különféle „kalandor fegyveres akciók”⁸⁴ terveit. Végül kitér magára a békeszerződés rendelkezéseire, és néhány mondat erejéig magyarországi fogadtatására is: „A trianoni békeszerződést a magyar társadalom égbekiáltó igazságtalanságként fogta fel.”⁸⁵ A szerző külön megemlíti a soproni népszavazást is, amelyben kései példát lát egy méltányosabb, „stabilabb és kölcsönösen elfogadhatóbb”⁸⁶ határrendezésre, a Magyarország és új szomszédjai közötti békésebb viszony és kölcsönösen előnyös együttműködés érdekében.

III. AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS KONSZOLIDÁCIÓJA, A TERÜLETEK INTEGRÁLÁSA

Mind Klimek, mind pedig Kárník elég tág teret szentelnek az új állam konszolidációjának, főképp a német-kérdés tekintetében. A román szerzők viszont elsősorban a nemzeti egység megvalósulása szempontjából elemzik a Nagy-Románia létrejöttét kísérő nehézségeket. Romsics a határokon túlra került magyarság helyzetére már nem tér ki.

A cseh szerzők szerint az impériumváltás a magyar csapatok kivonulásával gyakorlatilag megtörtént, bár a folyamat természetesen még elhúzódott egy ideig. Klimek a csehszlovák alkotmánnyal kapcsolatban megemlíti, hogy az nemzetállamként határozta meg az új országot, de megjegyzi, hogy a csehszlovák nemzet *nem* polgári nemzetként lett megfogalmazva, és ezért

nem vonatkozhatott a németekre vagy pl. a ruszinokra. Ezzel kapcsolatban idézi Kramár egyik kijelentését, hogy „a csehszlovák nemzet minden tagjának, főleg azoknak, akik német környezetben kénytelenek élni, éreznie kell, hogy az államnemzet tagja”.⁸⁷ Kárník szintén – mégpedig meglehetősen árnyaltan – elemzi az alkotmányt és azt a konfliktust, amely a németek föderatív-, valamint a csehszlovák vezetés nemzetállami elképzelései között alakult ki, és amelyben végül a cseh(szlovák) államérdek győzedelmeskedett. A nyelvi rendelkezések kapcsán pedig elismeri, hogy a „kisebbségek nyelvi jogainak korlátozásában [...] Csehszlovákia utolérte [...] Ciszlajtániát”,⁸⁸ igaz, a körülmények nem voltak azonosak. Szlovákia autonómiáját Klimek szerint a szlovák képviselők többsége épp a magyar múlt miatt utasította el 1920. februárjában, arra hivatkozva, hogy azt csak cseh támogatással lehet kiépíteni és megvédeni. Kárník ismerteti az új csehszlovák közigazgatás kiépítésének fokozatos és nehéz folyamatát is.

A kisebbségek parlamenti jelenlétével kapcsolatban Klimek azt írja, hogy „a német és a magyar képviselők a Nemzetgyűlést szószékké igyekeztek változtatni, ahonnan világgá kürtölhették panaszukat az állam állítólagos jogtalanságai miatt”,⁸⁹ ugyanakkor megemlíti, hogy a kommunisták a kisebbségek centrifugális törekvéseinél most Csehszlovákiát jobban fenyegették. A német képviselők megjelenését a csehszlovák parlamentben Kárník is hasonlóképpen értékeli.

Az egyházi viszonyok kérdésében Klimek beszámol róla, hogy „Szlovákiában minden egyházi főméltóság magyar volt, klérusuk és Budapest pedig a békeszerződés aláírásáig bármilyen változás jogosultságát visszautasította”.⁹⁰ Beneš utasítására két püspököt kiutasítottak Csehszlovákiából, Šrobár pedig légiósokkal az államhatárra kísértette a nyitrai püspököt 1920. márciusában.

A Szlovákiában uralkodó viszonyokkal kapcsolatosan Klimek megemlíti, hogy az amerikai katonai attasé 1920 augusztusának végén a határ menti járáásokban kihirdetett ostromállapotról, a magyar tisztviselők tömeges elbocsátásáról és a magyar érzésű lakosság ellen létrehozott kiterjedt besúgó-rendszerrel beszélt – „talán magyar befolyás alatt”.⁹¹ 1920 őszén pedig egy magyar parlamenti képviselő memorandumot adott át a prágai diplomátáknak, amely a „legvadabb terrorizmusról”, a légiósok „garázdálkodásáról”, a „magyar városlakók és munkások tömeges kiutasításairól”⁹² tudósított, amit a szerző kommentár nélkül hagy.

A második magyarországi királypuccs idején végrehajtott mozgósítást a csehszlovákiai kommunisták mellett a németek és a magyarok egy része elenezte – míg a „mérsékeltek” hallgattak, a „kifejezetten nacionalista képviselők”⁹³ tiltakozásuknak adtak hangot. A mobilizáció „eredménye” 1919-

hez képest sikeres volt (Kárník szerint is), annak ellenére, hogy sokan – főleg a kisebbségi területeken – nem vonultak be, de a várakozás ellenére nyugat felé volt több gond. Szlovákiában és Kárpátalján rendkívüli állapotot vezettek be, Pozsonyban pedig ledöntötték Mária Terézia emlékművét, majd zavargásokra került sor, amit gyülekezési tilalom, valamint több egyesület és újság betiltása, internálások követtek. Ugyanakkor Klimek a kisebbségek mozgolódását bár gyakorinak, de nem teljeskörűnek nevezi.

Kárpátaljával kapcsolatban Klimek szól az 1919. június 6-án, a francia hadvezetés által bevezetett katonai diktatúráról, amely teljesen csak 1922-ben ért véget. A kisebbségvédelmi szerződésben előírt önkormányzatok kiépítését „nem hajtották teljesen végre”,⁹⁴ a terület 1919. novemberében kapott ideiglenes általános statútumot, amelyet 1920-ban kormányrendelettel, majd 1927-ben újra – ugyancsak ideiglenes jelleggel – módosítottak. Nem alakult meg azonban sem a tartománygyűlés, sem a helyi kormány. Az okok között a centralista kurzus felülkerekedését tünteti fel (Masarykkal szemben), amely számára a kárpátaljai autonómia kényelmetlen precedenst teremtett volna a szlovákoknak és a németeknek. Továbbá, hogy „az ottani emberek nem nagyon szorgalmazták a jogok bővítését, a külföld azonban néha kritizált [...] sőt, az amerikai ruszinok »csehszlovák ígáról« beszéltek.”⁹⁵ A magyar uralommal összevetve ugyanakkor a kormány nem törekedett „csehszlovakizálásra”,⁹⁶ sőt, még cigány iskola is létesült. Kárník könyvének második kötetében foglalkozik részletesen Kárpátalja kérdésével – Csehszlovákia itteni, egyfajta civilizátori küldetésével, amely azonban – számos eredménye ellenére – végül a külső körülmények hatására nem járhatott sikerrel, az autonómiával kapcsolatban a szerző szintén a terület „éretlenségéről” ír.

Klimek beszámolója a csehszlovák hadsereg stabilizálásáról is a bizonytalan helyzetet szemlélteti. Idézi az ideiglenesen védelmi miniszterként tevékenykedő Maurice Pellé tábornok kijelentését, amely szerint rendkívül veszélyes lenne az – eredetileg tervezett – milícián alapuló hadsereg „egy olyan államban, amely épp elnyelt 3 millió (valójában körülbelül négy – a szerző megj.) más nemzetiségű embert határai mentén. A német Csehországban és a magyar Szlovákiában szervezett milíciák az első alkalommal felkelő hadsereggé vagy egy külföldi invázió előőrsévé válhatnak.”⁹⁷ A szerző még a Tanácsköztársaság utóhatásaként megemlíti, hogy a hadseregben egy 1919. augusztus 14-i utasításban elrendelték a fegyelem erősítését, „mivel különösen Magyarországról jött sok kommunista elem, amelyek titkon agitálnak hívek szerzése céljából, és esetleg fegyveres felkelés kirobantása végett... Fő céljuk a hadsereg megszerzése”, a jelentés szerint „a

szlovák csapatok nyitottak a »cseh elnyomást« hirdető propaganda iránt, »magyarónok« és bolsevik agitátorok találhatók bennük”.⁹⁸

A gazdasági kérdésekkel és a földreformmal kapcsolatban is inkább a cseh-német viszony tárgyalása dominál. Klimek foglalkozik a német vagy magyar kézben lévő vállalatokat érintő, 1918 decemberétől készülő, ún. nosztrifikációs törvénnyel, amely alapján a részvénytársaságok székhelyét és igazgatóságát át kellett telepíteni Csehszlovákiába „csehszlovakizálni” kellett a vezetőségüket, és a részvények többségét „ellenséges”⁹⁹ kezekből hazai tulajdonba kellett juttatni. Ausztria viszonylatában a szerződés megkötésére már 1920-ban, míg Magyarországgal csak 1927-ben került sor.

A földreform kapcsán mindkét cseh történész – rövid nemzetközi összehasonlítást végezve – megállapítja, hogy a csehszlovák reform végeredményben a legkiterjedtebbek és a sikerültek közé tartozott. Kárník, aki jelentős teret szentel a kérdésnek, leszögezi, hogy az elsősorban a nagybirtok ellen irányult, amely történetesen főképp német kézen volt. Mindkét cseh szerző megemlíti a reform hivatalos ideológiáját is – azaz „Fehérhegy következményeinek felszámolását”, és hogy a földreform – Masaryk szavaival – „a fordulat betetőzését és tulajdonképpen megvalósítását jelentette”.¹⁰⁰ Kárník a telepítésekkel kapcsolatban megjegyzi, hogy a közvetlenebb nemzeti szándékú telepítések végül kisebb mértékűek voltak a tervezettnél, és Szlovákiában és Kárpátalján volt nagyobb szerepük. Dél-Szlovákiában a termékeny, főleg magyar területeken 90 telep keletkezett közel 2000 gazdasággal, észak-szlovákiai, észak morva, hazatérő emigráns és légiós telepesekkel. Mindkét történész főleg a Szlovákiában és Kárpátalján végbement telepítéseket tartja hangsúlyosnak.

A *Románok története* vonatkozó fejezetének szerzői – Ion Agrigoroaiei és Ioan Scurtu – megemlítik az egyesüléssel járó nehézségeket is. Az egyesülést megelőzőkhöz – a háború, az áldozatok, stb. – hozzáadódtak azok a gondok is, amelyeket az új állam különböző területeinek egyesítése-egységesítése jelentett. Ezek kiegészültek a főképp az első években elkövetett hibákkal, visszaélésekkel és a külső komplikációkkal. Ismertetik, hogy az egyesülést követően „azonnal megkezdődött a történelmi tartományok integrálása az egységes román nemzetállamba”¹⁰¹ – az egyesülést ratifikáló dekrétumok kibocsátásával, Erdély esetében pedig a terület három képviselőjének a kormányba történő bevonásával, és a Kormányzótanács a közügyek ideiglenes vezetésével való megbízásával.

A továbbiakban a szerzők egységes nemzetállamként mutatják be a háború utáni Romániát, és ennek megfelelően is foglalkoznak a nemzetiségek problémájával, azaz néhány megállapítást leszámítva alig. Igaz, szóvá tesz, hogy megnőtt a kisebbségek aránya és szerepe (főleg az új területe-

ken), „de területi szétszórtságuknak és az állam politikájának köszönhetően nem fejlődtek ki olyan szeparatista mozgalmak, amelyek veszélyeztették volna a nemzeti egységet, mint ahogy az Csehszlovákiában, Lengyelországban vagy Jugoszláviában történt”¹⁰², megemlíti továbbá azt a 200 000 embert, akik a magyar állampolgárságot „választották”.

A későbbi, társadalmi folyamatokról – összefoglaló munka lévén – szűkszavúan esik szó, megállapítják, hogy a városokban lényegében 1940-ig nem módosult a ('18 előtti) budapesti politikának köszönhetően kialakult helyzet, azaz hogy a legtöbb erdélyi város magyar vagy nemzetiségi többségű maradt. Megemlékeznek a lakosság lelkiállapotáról, amelyet jelentősen meghatároztak az 1918-as „népszavazási gyűlések”, és ez az emberek politikai öntudatosodásával járt. Ugyanakkor „a romániai magyarok pszichológiai tekintetben rendkívül nehéz helyzetbe kerültek”,¹⁰³ mivel évszázadok során hozzászoktak a domináns nemzeti státuszhoz, arisztokráciájuk lenézte a románokat („bűdös oláhoknak” – *vlahi puturoși* – nevezve őket), de profitálva a demokratikus jogokból és szabadságokból a romániai kisebbségek megszervezhették saját közösségi életüket. Az egyes nemzetiségek azonban különböző helyzetben voltak, pl. a németek megszokták a kisebbségi létet, új státusuk nem okozott nekik problémát, sőt, épp ellenkezőleg, „a szászok és svábok kinyilvánították, hogy jobban érzik magukat, több jogot és szabadságot élvezhetnek az előző időszakhoz viszonyítva, amikor a Magyar királyság [...] részét képezték”.¹⁰⁴ Így eltérő volt viszonyulásuk is az új állapothoz – míg a németek a kormány közvetítésével akarták elérni céljaikat, a Magyar Párt kritikusan, sőt ellenségesen állt hozzá a román kormányzathoz. Ioan Scurtu szerint a magyar kisebbség vezetői az egyesülést követő időszakban a „passzív ellenállást” választották, bízva a párizsi békekonferencia kedvező döntésében, de 1919. novemberében egyes magyar politikai szervezetek már részt vettek a parlamenti választásokon. Scurtu, miután röviden ismerteti a Magyar Párt programját, Bányai László (romániai) magyar történészt idézi, aki szerint a magyar politikai vezetők „személye szimbolizálta az arisztokrata-konzervatív elemek túlsúlyát”, ami a párt vezetőségének „kasztpolitikájában”¹⁰⁵ nyilvánult meg.

A szerzők beszámolnak róla, hogy a magyar értelmiség elsősorban Trianon után aktivizálódott, politikai tevékenysége a sajátos jogok megvédésének eszméjéből indult ki, továbbá az erdélyi földreform elleni akciókban nyilvánult meg. Főleg arra irányult, hogy a magyar földbirtokosok minél több földet tarthassanak meg. A Magyar Párt többnyire izolacionista politikát folytatott, elutasítva a román pártokkal való együttműködést, és memorandumokat küldözgetett a Népszövetségnek. Ennek eredményeképpen pedig számos „szakértő”¹⁰⁶ érkezett Romániába, és vonta felelősségre a ro-

mán kormányt. A Népszövetséghez való fordulás azonban a későbbiek során veszített hatékonyságából, miután a legtöbb panasz „megalapozatlannak”¹⁰⁷ bizonyult.

Agrigoroaiei és Scurtu megállapítják, hogy a román hatóságok általában pozitívan viszonyultak a kisebbségekhez, azért, hogy elősegítsék a nemzetiiségek alkalmazkodását az új viszonyokhoz és a román államba való integrálódásukat. A kisebbségeknek kedvezett az 1926-os választási törvény is, melynek köszönhetően abszolút többséget szerezhettek egyes megyékben, a megyei és a helyi tanácsokba az egész időszakban a kisebbségek képviselőit választották be, továbbá magyar, német vagy más nemzetiségű polgármestereket választhattak.

A kisebbségek anyagi helyzete a románokéhoz hasonló volt, gazdasági ügyekben nem volt etnikai megkülönböztetés, így teljes egyetértésben dolgoztak egymással a románok, magyarok, zsidók, németek stb., megszokott volt a vegyes házasság is.

Ami a földreformot illeti, a szerzők leszögezik, hogy végrehajtása során Romániában nem tettek különbséget etnikai szempontból, amit adatokkal is alátámasztanak: Erdélyben összesen 23,14%-nyi, összességében pedig több mint 200 000 kisebbségi (több mint 46 000 magyar) jutott földhöz. Megemlíti ugyan a magyar földbirtokosok tiltakozását, de az idézett számokkal azok alaptalanságát, és a kérdés inkább politikai, mintsem anyagi természetét bizonyítják.

*

Mindkét cseh szerző Csehszlovákia megalakulásának és első időszakának a bemutatását az 1929-es évvel fejezi be. Míg Klimek művének első kötetében a politikátörténetre, főképp pedig a belpolitikai eseményekre összpontosít – amit a szerző azzal is magyaráz, hogy a cseh történetírásban mindeddig (2000) ez a téma kevésbé volt feldolgozva – a korszak kultúráját és művészetét pedig a második kötet ismerteti, Kárník saját, összesen három kötetes munkájában behatóan foglalkozik a korszak történetének minden területével, a politikától a gazdaságtörténeten át egészen a városfejlődésig és a lakosság életmódjáig. A két cseh történésznel, kivált Kárníknál, megfigyelhető, hogy a dolgokat több nézőpontból is látják és láttatják, vagy legalábbis felvillantják az egyéb nézőpontokat. Kárníknál – főképp a román történetekhez képest – például különösen rokonszenves vonás, ahogy a történetekről elmélkedik, leszögezvén, hogy tőle idegen az az elképzelés, amely szerint a csehszlovák állam létrejötte egyfajta nemzeti-történelmi szükségszerűség volt.

A román szerzők azonban épp a „nemzeti” értékelés hagyományát követve-megújítva az egységes román állam megszületésének törvényszerűségét domborítják ki. Az egyesülés egy hosszú történelmi folyamat és a román nemzeti fejlődés eredményeképpen, majdhogynem elkerülhetetlen eseményként kerül bemutatásra, egy több száz éves folyamat logikus kiteljesedéseként. Épp az ilyen jellegű értékelés helyénvalóságát kérdőjelezte meg *Történelem és mítosz a román köztudatban* című művében Lucian Boia román történész.¹⁰⁸

Az impériumváltást is bemutató kötetek (a VII. rész 2. kötete és a VIII. rész) mindazonáltal ugyancsak széles körben tekintik át a korszak történetét, annak gazdasági és társadalmi vetületével együtt.

Botorság lenne természetesen azt várni, hogy az elemzett munkák *magyar szemszögből* mutassák be azokat az eseményeket, amelyek már természetükből kifolyólag ellentétes érzelmeket váltanak ki az érintett felekből, és ennek megfelelően ellentétes értékelést is eredményeznek. De míg a cseh szerzőknél inkább megfigyelhető a „nemzeti” szempont mellett is a tárgyilagosság, a román történészek figyelmen kívül hagyják az eltérő értékelési alternatívákat. Ennek egyik oka valószínűleg – az eltérő koncepció mellett – a csehszlovák állam törekenyebb mivoltában is rejlik, hiszen itt a kisebbségi kérdéshez hozzáadódott magának a két (állam-)nemzetnek a konfliktusa is. Nagy-Romániát pedig a román szerzők (ahogy általában a román történetírás is) vitán felül egységes nemzetállamként jellemzik.¹⁰⁹ Mindazonáltal, bár a Román Akadémia sorozata a mai román történetírást hivatott képviselni,¹¹⁰ a művet, illetve annak egyes szerzőit bírálókat érték a román történettudományon belül,¹¹¹ többek között a Ceaușescu-rendszer nemzeti-kommunista szellemiségének képviselője miatt.

Mivel összefoglaló munkákról van szó, a szerzők szükségszerűen leegyszerűsítene, és nem árnyalnak – nem is árnyalhatnak – kellőképpen. Más művekből ugyan jóval részletesebb képet nyerhetünk a témával kapcsolatban, mégis főképp azért tekintettem ezeket a munkákat megvizsgálásra érdemesnek, mivel az egyes („nemzeti”) történetírásokon belül ezek adják meg az alaphangot az adott időszak és eseményeinek értelmezéséhez. A témát csak felszínesen érintő, abba jobban el nem mélyülő olvasó is ezeket fogadja el viszonyítási pontnak.

JEGYZETEK

1 Az elemzésbe bevont művek mellett az impériumváltás diplomáciai, politikai valamint hadtörténelmi vonatkozásaival, majd az azt követő társadalmi folyamatokkal, a „városok

- meghódításával” stb. az alábbi román és cseh munkák foglalkoznak részletesebben: Lucian Leuștean: *România și Ungaria în cadrul „Noii Europe”* (1920–1923). Polirom, Iași, 2003.; Irina Livezeanu: *Cultură și naționalism în România Mare 1918–1930*. Humanitas, Bukarest 1998. Ford.: Vlad Russo (angol nyelven: *Cultural Politics in Greater Romania*. Cornell University Press, 2000.); Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan: *În apărarea României Mari – Campania armatei române din 1918–1919*. Editura Enciclopedică, Bukarest, 1994.; Lucian Leuștean: *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920*. Polirom, Iași, 2002.; Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească*. Humanitas, Bukarest 2002. (magyar nyelven: *Történelem és mítosz a román köztudatban*, Kriterion Könyvkiadó, Bukarest – Kolozsvár, 1999. Ford.: András János.); Lucian Boia: *România – țară de frontieră a Europei*. Humanitas, Bukarest 2002. (angol nyelven: *Romania – Borderland of Europe*. Reaktion Books, London, 2001. Ford.: James Christian Brown.); Gheorghe Iancu: *The Ruling Council. The Integration of Transylvania into Romania 1918–1920*. Centru de Studii Transilvane, Kolozsvár 1995.; Václav Král, Miroslav Kropilák, Jurij Křížek (szerk.): *Přehled československých dějin*, díl III. 1918–1945. Nakladatelství ČSAV, Praha 1960.; Eva Irmanová: *Maďarsko a versailleský mírový systém*. Albis International, Ústí nad Labem, 2002.; Dušan Tomášek: *Nevyhlášená válka. Boje o Slovensko 1918–1920*. Epoque, Praha, 2005.
- 2 *Přehled československých dějin I-III*. ČSAV, Praha, 1960.
  - 3 *Istoria României I-IV*. București, 1964.
  - 4 Antonín Klimek: *Velké dějiny zemí Koruny české. XIII. Paseka, Praha-Litomyšl, 2000.*
  - 5 Zdeněk Kárník: *České země v éře první republiky (1918–1938) I. Vznik, budování a zlatá léta republiky (1918–1929)*. Libri, Praha, 2003.
  - 6 *Istoria Românilor VII./II*. Ion Agrișoara. Coord.: Gheorghe Platon. Editura Enciclopedică, București, 2003.; *Istoria Românilor VIII*. Constantin Botoran, Valeriu Florin Dobrinescu. Coord.: Ioan Scurtu. Editura Enciclopedică, București, 2003.
  - 7 Romsics Ignác: *Magyarország története a XX. században*. Osiris, Budapest, 1999.
  - 8 *Magyarország története 1918–1919, 1919–1945*. Főszerk.: Ránki György. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1978.
  - 9 Zdeněk Kárník i. m. 17.
  - 10 Lásd. I. Lupaș: *Istoria Unirii românilor*. (Cuvânt înainte de Ioan Scurtu.) București, 1993. 13–14.
  - 11 *Istoria Românilor VII/II*. i. m. 529.
  - 12 Lásd. Gheorghe Brătianu: *Originile și formarea unității românești*. Ediție, studiu introductiv și note de Ion Toderașcu. Iași, 1998. 3.
  - 13 *Istoria Românilor VII/II*. i. m. 530.
  - 14 Antonín Klimek i. m. 40. (idézőjel az eredetiben)
  - 15 Uo.
  - 16 Uo. 50.
  - 17 *Istoria Românilor VII/II*. i. m. 514. (idézőjel az eredetiben)
  - 18 Uo. 498.
  - 19 Romsics Ignác i. m. 110.
  - 20 *Istoria Românilor VII/II*. i. m. 510.
  - 21 Uo.
  - 22 Uo. 519.
  - 23 Romsics Ignác i. m. 112.
  - 24 Uo.
  - 25 Zdeněk Kárník i. m. 45.
  - 26 Uo.
  - 27 Antonín Klimek i. m. 37.

- 28 Uo. 38.
29 Zdeněk Kárník i. m. 47.
30 Antonín Klimek i. m. 143.
31 *Istoria Românilor* VII/II. i. m. 510.
32 Uo. 526.
33 Uo.
34 Uo.
35 Uo. 527.
36 Romsics Ignác i. m. 112.
37 Uo. 115.
38 Uo.
39 Zdeněk Kárník i. m. 46.
40 Uo.
41 Antonín Klimek i. m. 39.
42 Zdeněk Kárník i. m. 46.
43 Uo. 47.
44 *Istoria Românilor* VII/II. i. m. 527.
45 Uo.
46 Uo.
47 Uo.
48 Uo.
49 Uo.
50 Uo. 528.
51 Dumitru Preda, Vasile Alexandrescu, Costică Prodan: *În apărarea României Mari – Campania armatei române din 1918–1919*. Editura Enciclopedică, București, 1994.
52 *Istoria Românilor* VII/II. i. m. 528.
53 Romsics Ignác i. m. 113.
54 Uo. 115.
55 Uo.
56 Uo. 121.
57 Antonín Klimek i. m. 67.
58 Zdeněk Kárník i. m. 47.
59 Uo.
60 Antonín Klimek i. m. 70.
61 Uo. 71.
62 Zdeněk Kárník i. m. 47.
63 Amivel vizsont Lucian Leuștean iași-i történész vitába száll *România, Ungaria și Tratatul de la Trianon 1918–1920 c. munkájában*. Polirom, Iași, 2002. 77–86.
64 *Istoria Românilor* VIII. i. m. 16.
65 Uo. 19.
66 Romsics Ignác i. m. 121.
67 Uo.
68 Uo. 128.
69 Uo. 129.
70 Uo. 128.
71 Uo. 132.
72 Antonín Klimek i. m. 29–30.
73 Zdeněk Kárník i. m. 48.
74 Antonín Klimek i. m. 61.
75 Uo. 63.

- 76 Uo.
- 77 Uo. 67.
- 78 *Istoria Românilor* VII./II. i. m. 480.
- 79 *Istoria Românilor* VIII. i. m. 23.
- 80 Uo. 6.
- 81 Uo. 25.
- 82 Romsics Ignác i. m. 139.
- 83 Uo. 140.
- 84 Uo. 141.
- 85 Uo. 146.
- 86 Uo. 147.
- 87 Antonín Klimek i. m. 147.
- 88 Zdeněk Kárník i. m. 111.
- 89 Antonín Klimek i. m. 211.
- 90 Uo. 150.
- 91 Uo. 211.
- 92 Uo. 212.
- 93 Uo. 303.
- 94 Uo. 89.
- 95 Uo. 91.
- 96 Uo.
- 97 Uo. 135.
- 98 Uo. 136.
- 99 Uo. 107. (kiemelés a szerzötől)
- 100 Zdeněk Kárník i. m. 286.
- 101 *Istoria Românilor* VIII. i. m. 38.
- 102 Uo. 34.
- 103 Uo. 58.
- 104 Uo.
- 105 Uo. 238.
- 106 Uo. 60. (idézőjel az eredetiben)
- 107 Uo.
- 108 Lucian Boia: *Istorie și mit în conștiința românească*. Humanitas, București, 2002. (Első kiadás: 1997, magyarul a romániai Kriterionnál jelent meg 1999-ben.)
- 109 Igaz, már feltűntek ezzel polemizáló hangok is, Lucian Boia például az első világháborút követően újjászerveződött Romániát a nemzetállam és a többnemzetiségű állam határesetének nevezi. Lucian Boia: *România – țară de frontieră a Europei*. Humanitas, București, 2002. 88.
- 110 Boia az egyik szerzőt – ugyan nem épp hízelgő összefüggésben – „jelenleg a leghivatalosabb román történésznek” nevezi. Lucian Boia: *Istorie și mit...* i. m. 6.
- 111 Victor Neumann: *The Alternative History of Romania Textbooks as Places of Memory*. 2. (kézirat a szerző birtokában), valamint Ovidiu Pecican: *Istoria naționalistă și conservatoare a românilor*. Lásd: <http://www.observatorcultural.ro/arhivaarticol.phtml?xid=4235>

A csehszlovák államalapítás a párizsi békekonferencián 1919-ben.

Diplomáciai érvek, történeti diskurzusok

Szarka László

A 20. századi csehszlovák állam alapításának cseh és szlovák historiográfiájában öt egymástól jól elkülöníthető megközelítés, interpretációs keret figyelhető meg. A leginkább elterjedt felfogás szerint – a két nemzet emlékezetében mélyen rögzült történeti hagyománynak megfelelően – az 1918–1919. évi államalapítás a cseh és szlovák nemzet évszázados nemzeti felszabadító küzdelmének befejező része volt, s mint ilyent általában a történelmi fejlődésből adódó szükségszerűségként, a „történelem értelmét” bizonyító folyamatként ábrázolják. Ezt a tradíciót elsősorban a Tomáš Garrigue Masaryk 19–20. század fordulóján készült munkái alapozták meg.

A „cseh kérdés” mibenlétéről kialakult történetfilozófiai polémia, illetve a két világháború közti csehszlovák szellemiségű cseh és szlovák történetírás a nemzeti szabadság és függetlenség kérdéskörét vizsgálva az önálló államiséget a nemzet történelmi fejlődése szempontjából kulcskérdésnek tartotta.¹ A cseh és szlovák történetírás nemzeti vonulatának folytonossága a kommunista korszakon átívelően a 20. század utolsó évtizedében is megfigyelhető volt.²

Egy másik megközelítésben Csehszlovákia létrejöttét a Monarchia felbomlásának, a dualizmus kori cseh-szlovák együttműködésnek a hátterével, de nem hosszú távú történeti fejlődés, evolúció eredményeként, hanem radikális változásként, nemzeti forradalomként értelmezi a cseh és szlovák történészek egész sora. Ebben az interpretációs keretben különösen nagy szerep jutott az első világháborús csehszlovák emigráció tevékenységének, a franciaországi, oroszországi csehszlovák légióknak, illetve a Monarchia területén kifejtett „hazai ellenállás” történetének.³ A kommunista korszak csehszlovákiai historiográfiája jórészt ezt a történeti diskurzust igyekezett áthangszerelni: a nemzeti helyett a szociális forradalmat, a párizsi békekonferencia helyett az oroszországi forradalmak mintáját és hatását, a határkérdések helyett a kommunizmus, bolsevizmus terjedésének nemzetköziségét, Wilson helyett Lenint emelték ki a csehszlovák államalapítás nemzetközi történeti kontextusában. A pártállami időszak historiográfiája, a fentebb jelzett forradalmi diskurzus keretei közt – a maga ideológiai megkötöttségeit

nyíltan vállalva és a diplomáciai források közzétételéről, elemzéséről már-már tényleg elhatárolódva és lemondva – a kelet-közép-európai szociális és nemzeti átalakulásnak a 20. század második felében úgymond szükség-szerűen a szocialista forradalmakba torkolló folyamatának részeként mutatja be a csehszlovák államalapítás történetét. A cseh és szlovák kommunista történészek az oroszországi bolsevik forradalom hatását tekintették döntő-nek. Ez a felfogás azt hangsúlyozta, hogy a nyugati nagyhatalmak a béke-konferencián elsődlegesen a szovjet-oroszországi változások tovább terjedé-sét kívánták megakadályozni Európa periferiáján, amivel csak azt tudták el-érni, hogy minden tekintetben átmeneti állapotok alakultak ki a két világhá-ború közötti időszakban. A cseh marxista történetírás antinacionalista vo-nulatában Karel Pomaizl és Jan Galandauer jelentős forrásanyagot feldolgo-zó monográfiái sok tekintetben folytatható előzményt jelentenek.⁴

Önálló interpretációs konstrukciónak tekinthetjük azt az értelmezést, amelyben a párizsi békekonferencián aratott csehszlovák diplomáciai győ-zelem T. G. Masaryk *Nová Evropa* (Új Európa) címmel 1917–1918-ban kelet-kezett politikai röpiratában megfogalmazott eszméinek, politikai céljainak a jegyében az államalapítás annak a regionális léptékű strukturális átalaku-lásnak a része, amely a soknemzetiségű birodalmakat felváltó nemzetállá-mok egyikeként tárgyalja a csehszlovák állam kialakulását, s azt együtt a többi új állammal a kisnemzeti emancipáció diadalaként mutatja be. Ez a diskurzus tűnik a leginkább visszafogottnak, itt találhatóak a leggyakrab-ban a témakör tárgyalásában egyébként igen szerény kritikai (ön)reflexiók is nagyobb számban.⁵

CSEHSZLOVÁK TERVEK, IGÉNYEK ÉS ÉRVEK

Az alábbiakban a békekonferenciának a csehszlovák államalapítás szem-pontjából meghatározó jelentőségű 1919 szeptemberéig terjedő időszaká-ban, az 1919. június 28-i versailles-i német és az 1919. szeptember 10-i Saint German-i osztrák békeszerződések, valamint az osztrák békeszerződéssel egyidőben aláírt csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés előkészítés során használt érvrendszert vizsgálom. Elsősorban abból a szempontból, hogy a csehszlovák delegáció által Csehszlovákia nemzetközi jogi legitimációja és a területi igények érvényesítése érdekében használt argumentumok miként épültek be a cseh és szlovák történetírásba.⁶

Az államalapítás két cseh vezérpolitikusa – az 1918. december elején az Egyesült Államokból több mint négyéves távollét után Prágába hazatérő T. G. Masaryk és a világháború alatti emigrációs tevékenységét megszakítás

nélkül immár az új állam külügyminisztereként Párizsban tovább folytató E. Beneš – az 1919. január 19-én megnyílt békekonferencia első feléve alatt intenzív levelezésben állt egymással.⁷

A világháború utáni közép- és kelet-közép-európai átrendezésével kapcsolatos csehszlovák elképzeléseket, terveket elsőként Masaryk *Új Európa* című politikai röpirata fogalmazta meg. Masaryk rendezési elképzelésének kiindulópontját a Németországtól keletre eső európai területek radikális államjogi átalakításának, a nemzetállamok megteremtésének szükségessége jelentette: „Az lenne kívánatos, hogy az országok és a nemzetek területileg egybeessenek. A nemzetek az emberiség természetes szervezetei; a nemzeti lét a legjobb biztosítéka a nemzetköziségnek, és mindkettő célja az európai fejlődésnek. [...] Az államokat nemzetivé kell tenni. A dolgok jelenlegi állás szerint számolni kell avval, hogy egyelőre még nem lesznek tiszta nemzeti államok: gazdasági és forgalmi okokból továbbra is nagy számban lesznek nemzeti kisebbségek.”⁸

A kis és nagy nemzetek egyenjogúsága, a nemzetközi kapcsolatok új alapokra fektetése ennek az egész Európára kiterjedő nemzetállami államszerkezetnek a további fontos Masaryk által is szorgalmazott feltétele. A békekonferenciát a cseh politikus – ebben az 1917. őszi forradalmi Péterváron elkezdett és 1918 novemberében Washingtonban befejezett munkájában – arra is alkalmasnak tartotta, hogy szakítson a be nem avatkozás „elavult és őszintétlen diplomáciai elvével”. Hangsúlyozta, hogy a békekongresszuson minden érintett nemzetnek biztosítani kell a részvétel jogát: „A békekongresszuson a hadviselő nemzeteket nemcsak kormányaik tagjai, hanem különböző megbízottaik is képviselni fogják, és általában mindazon népek képviselői jelen lehetnek itt, amelyeknek a sorsáról szó lesz, és amelyeknek joguk van az önrendelkezésre.”⁹

Masaryk tisztában volt azzal, hogy a világháborút lezáró békeszerződések legtöbb vitát kiváltó rendelkezései a területi változásokra vonatkozó döntések lesznek: „A békekongresszus legnehezebb feladata a területi kérdések rendezése lesz. A német hódításvágy és a pángermanizmus előretörése Kelet felé az oka annak, hogy a nemzetiségi kérdés Kelet-Európában a legakutabb. Poroszországot, Ausztria-Magyarországot, a Balkánt, Oroszországot politikailag újra kell szervezni.”¹⁰

Az új európai államszervezet megteremtésére hivatott békekonferencia céljainak megfogalmazása közben Masaryk a győztes államok és nemzetek hangján szólt. Nemcsak a békekonferencia folytatásaként elképzelt népszövetségi fórumot, hanem magát a konferenciát is egyfajta ítélőszékként képzelte el. Igaz, ő még, mint láttuk, valamennyi érintett nemzet képviselőjének helyet adott volna a tanácskozáson. Elképzeléseiben rendre keveredtek a ra-

cionális érvek, a győzteseknek kedvező tervek, a megvalósíthatatlannak bizonyult nemzetközi jogszabályok és az irreális víziók. Elmaradt például a „nemzetközileg garantált törvény” megalkotása a nemzeti kisebbségek kulturális és nemzeti egyenjogúságáról, az egyforma kritériumok alapján kiírt és ellenőrzött népszámlálások nemzetiségi adatszolgáltatásáról vagy éppen az alkoholizmus problémájának nemzetközi kezeléséről.

A békekonferencia előkészítése, működése során az osztrák békeszerződés 1919. szeptember 10-i aláírásáig a csehszlovák érdekek legfőbb képviselője, a békedelegáció tényleges Edvard Beneš külügyminiszter volt. Formálisan ugyan a békedelegációt az első másfél hónapban Karel Kramář miniszterelnök vezette, a világháború éveiben szerzett ismertségét, tekintélyét ugyanis kamatoztató Beneš árnyékában a pánszláv érzelmű, konzervatív Kramář teljesen háttérbe szorult, míg nem Masaryk kezdeményezésére visszahívták őt delegációvezető tisztségéből. Beneš a delegáció irányításában az a szlovák nemzetiségű Štefan Osuský segítette, akit a világháború idején az amerikai szlovák szervezetek delegáltak az emigrációs politikai munkába.¹¹

Beneš a békekonferencián a csehszlovák érdekek érvényesítésében, a békedelegáció irányításában három alapelvhez igyekezett ragaszkodni. Mindenekelőtt arra törekedett, hogy a csehszlovák területi követeléseket történetileg mindenben igazolt, katonailag pedig lehetőség befejezett tényként mutassa be. Már a békekonferencia előtt tudatosította annak fontosságát, hogy a területi igények érvényesítésében perdöntőnek bizonyulhat, mely állam tényleges ellenőrzése alatt álló területekről alakulhatnak majd ki viták a békekonferencián a csehszlovák-magyar határok esetében. 1918. november 29-én Kramář miniszterelnökhöz küldött táviratában a belgrádi fegyverszüneti megállapodás nyomán kérdésessé váló szlovákiai területekre vonatkozóan a következő utasítást küldte: „Kérem, ügyeljenek arra, hogy amint megérkezik a hadseregünk, ezeket a vidékeket *via facti*, nagy felhajtást mellőzve el kell foglalni. Itt a csöndben végrehajtott *fait accompli* és a helyzetek megnyugtató kezelése dönt. Erre most jogot adtak nekünk. A közvéleménynek minderről nem kell semmit sem tudnia.”¹²

Masaryk nemzetiségi konfliktusoktól tartó óvatossága, mértéktartása, Kramář és a csehszlovák kormány több miniszterének nagyravágyó területi imperializmusa között Beneš igyekezett a reális és hosszabb távon is védhető lehetőségek határain belül maradni. A csehszlovák kormány 1919. január 2-án tárgyalta azt a négy tervet, amely a csehszlovák területi követelésekről a világháború befejezését követően kialakult. Az első, minimális változat, amely végül is többé-kevésbé megvalósult, a 8 milliónyi cseh és szlovák mellett 5,6 milliónyi német, magyar, lengyel és rutén népességgel számolt. Az első vál-

tozat ugyan Csallóköz egy részét Magyarországnál hagyta volna, mégis 1,2 milliónyi magyar népességre tartott igényt az új állam számára. A második, harmadik, illetve negyedik forgatókönyv a pilisi szlovák enklávét, Váctól Salgótarjánig, illetve még délebbre Gyöngyöstől Miskolcig terjedő magyar sávot vont volna csehszlovák fennhatóság alá, 1,4–1,6 milliónyi magyar anyanyelvű népességgel. Masaryk köztársasági elnök levélben érkező rendszeres utasításainak megfelelően Beneš igyekezett önmérsékletet tanúsítani mind a lengyelekkel, mind pedig a magyarokkal szemben.¹³

A kész tények politikáját azonban a későbbiek során is szívesen alkalmazta. A Magyar Tanácsköztársasággal szembeni közös román-jugoszláv-csehszlovák fellépést szintén ilyen megfontolásokból szorgalmazta. Azt tervezte ugyanis, hogy az antibolsevista hadjáratral sikerülhet a békekonferencia által elutasított további, Magyarország ellen irányuló katonai követeléseket is keresztülvinnie. E tekintetben, a legváltáságosabb 1919. júniusi hónapokban egyébiránt a jóval óvatosabb Masaryk elnök is hajlott volna az újabb területek megszerzésére.¹⁴

A csehszlovák külügyminiszter ezen kívül nagy súlyt helyezett arra, hogy a nem cseh és nem szlovák többségű területek nemzetiségi jellegét elhomályosítsa, relativizálja, részben a statisztikai adatok megbízhatatlanságára való folyamatos utalásokkal, részben az igényelt terület határain túl élő csehek, szlovákok számának tudatos felnagyításával. E tekintetben a Legfelsőbb Tanács előtti 1919. február 5-i fellépése, illetve a területi igényeket rögzítő hivatalos csehszlovák békememorandumok tartalma a legjellemzőbb. Ebbe az argumentációs körbe tartozik Benešnek a békekonferencián kétségkívül nagy és pozitív visszhangot kiváltó bejelentése, amely szerint Csehszlovákia kisebbségei részére igyekszik olyan messzemenő kisebbségi jogokat, egyebek közt széleskörű önkormányzati jogosítványokat biztosítani, hogy az országot a svájci minta követése alapján egyfajta „keleti Svájcá” válják.¹⁵

Beneš igazi politikusi erényeit azonban legjobban a csehszlovák külpolitikának a békekonferencia előkészületei és lefolyása alatt kialakult francia orientációjában figyelhetjük meg. Már az 1915–1918. évi emigrációs tevékenysége során arra a mély meggyőződésre tett szert, hogy a cseh nemzeti célokat legjobban a szoros francia szövetség kialakítása szolgálhatja. Egyebek közt őt igazolta az a tény, hogy a világháború utolsó másfél évében a németellenesség még a Habsburg-monarchiával kapcsolatos mérsékelt francia megfontolásokat is képes volt felülírni. A francia-csehszlovák közös németellenes front egyébként hosszútávon úgy kívánta volna Európa békéjét biztosítani, hogy Németország nyugati és keleti határain egyaránt erős, egymással szorosan együttműködő németellenes politikai és katonai szövetség működött volna.

A békekonferencián előterjesztett csehszlovák emlékiratok egyikéből sem hiányoznak a németellenes kitételek és a francia érdekeknek megfelelő politikai célkijelölések. Így például *A csehszlovákok. Történelmük és kultúrájuk. Harcuk és munkájuk. Jelentőségük a világban* című 1. számú memorandum vezérgondolata éppen az évszázados cseh-német szembenállásra épülő történeti okfejtés.¹⁶

E szerint a csehek a vallásháborúban, a Habsburgok ellen irányuló korai rendi felkelésekben éppen úgy a németek ellen harcoltak, mint a 18–19. századi polgárosodás nyelvi és iskolaharcaiban. A csehek mint a szláv világ legfejlettebb és legnyugatibb része a pánszláv mozgalmakból is minden esetben azok németellenes potenciálját kívánták saját maguk számára hasznosítani. A csehszlovák memorandum a cseheknek a többi szlávokéval részben megegyező, s részben eltérő történeti fejlődésében éppen a németellenességet tekintette a nemzeti függetlenséghez vezető legfontosabb érdemnek.¹⁷

Amilyen szerepet a németellenesség kapott a cseh történelemben, a szlovákok múltját bemutató memorandumban ugyanaz a szlovákok magyarellenes küzdelmeként jelent meg. A világháború alatti csehszlovák emigrációs politikai röpiratok, propaganda és sajtótermékek, Masaryk, Beneš hivatalos nyilatkozatai a magyar kormányok háborús magatartását kezdettől fogva a pángermanizmus legfontosabb kelet-közép-európai támaszaként értékelték. A magyar-német világháborús együttműködéssel szemben a csehek és szlovákok ellenállását úgy igyekeztek beállítani, mint a háborús hátország legfontosabb ellenállási mozgalmát, amelynek ráadásul évszázados előzményei voltak.

A szlovák kérdésnek szentelt 5. számú csehszlovák békememorandum ennek megfelelően a csehek által elszenvedett osztrák-német „elnyomáshoz” hasonlítja a magyar nemzetiségi politikát. A kiegyezés kori magyarországi asszimilációs politika kétségtelen hibáit és mulasztásait a szlovákság ezeréves nemzeti mártíriumának bizonyítékaként hangsúlyozza a memorandum. A magyarul idézett „tót nem ember” szólástól kezdve, Bánffy Dezső parlamenti sovíniszta hitvallásán, Grünwald Bélának a magyarosító középiskolákkal kapcsolatos vízióján keresztül a szlovák gimnáziumok bezárásáig, a gazdasági nacionalizmus néhány felnagyított megnyilatkozásáig, illetve felvidéki kolerajárvány idején az árván maradt szlovák gyermekek alföldi családokhoz küldését emberrablásként értékelő hatásvadász kijelentésekig terjedtek a memorandum történeti bizonyítékai arról, hogy a szlovákok történelmében a magyarok a barbár németek „szellemi rokonaiként” jelennek meg.¹⁸ A szlovák történetírás ezekkel a toposzokkal jórészt ugyanebben a szellemben fog-

lalkozik, a dualizmus korszakát 1989 előtt hivatalosan is a fokozott nemzeti elnyomás periódusaként tartotta számon a szlovák historiográfia.¹⁹

A francia orientációval, amelynek jelentőségével Beneš és Masaryk egyaránt tisztában voltak, sokan nem értettek egyet. Így például Milan Rastislav Štefánik, a csehszlovák emigrációs trojka harmadik, s egyúttal szlovák tagja a csehszlovák hadsereg kialakítását, a Csehszlovákia által igényelt csehországi német, morvaországi lengyel, magyarországi szlovák, rutén és magyar lakta területeken zajló katonai akciók vezetését olasz tábornokokra kívánta bízni. A francia orientációnak azonban Benešék számítása szerint volt egy pótolhatatlan rövidtávú és egy nem kevésbé fontos hosszú távú haszna. A francia diplomácia a fegyverszünet után azonnal, s még inkább a békekonferencia idején minden más nagyhatalmi delegációnál hatásosabb támogatást tudott biztosítani a csehszlovák követeléseknek, amit a csehszlovák delegáció igyekezett maximálisan kamatoztatni.²⁰

Volt a francia orientációnak még két rendkívül fontos hozadéka: a csehszlovák alkotmány, az állam politikai berendezkedése, köztársasági államformája, a népi kezdeményezéseket, pártpolitikai alternatívákat rugalmasan befogadó nyitott, könnyen változtatható politikai szerkezete Csehszlovákiát a régió legdemokratikusabb államává emelte. A francia bank- és kereskedelmi tőke intenzív jelenléte pedig segítette áthidalni a kialakuló csehszlovák gazdaságot azokon a strukturális, regionális értékesítési, ágazati és iparszerkezeti válságokon, amelyek szükségszerű velejárói voltak a korábbi nagy piacok beszűkülésének, akárcsak az úgynevezett történeti országrészek (Cseh- és Morvaország, valamint Szilézia), illetve Szlovákia és Kárpátalja közötti hatalmas gazdasági különbségeknek.²¹

TÖRTÉNETI JOG ÉS ETNOPOLITIKA

A csehszlovák államalapítás alighanem legtöbbet vitatott sajátosságát az jelentette, hogy a Szent Vencel koronájához tartozó úgynevezett történeti országok – Csehország, Morvaország, Cseh-Szilézia területe – a történeti közjog, a korábban semmilyen önálló államisággal, történeti-közjogi különállással nem rendelkező Szlovákia esetében a természeti jog, Kárpátalja esetén pedig egyfajta közvetett önrendelkezés formájában a társulási jog alapján került az új állam keretei közé. A jogalapok különbözősége az ország regionális szerkezetében éppúgy igen jelentős különbségek forrásává vált, mint a köztársaság etnikai összetételében. A Csehszlovákiához került kisebbségek közül a legnagyobb ellenállásba a csehszlovák államalapítók a

3,5 milliós csehországi és a 180 ezres szlovákiai-kárpátaljai, együttesen 3,68 milliós csehszlovákiai német kisebbséggel kapcsolatosan ütköztek.

A német kérdésnek szentelt 3. számú csehszlovák békememorandum ennek megfelelően igyekezett minden érvet mozgósítani. A történeti érvek közt nagy hangsúlyt kapott az a tény, hogy Monarchiában maguk a csehországi németek elleneztek jó ideig a cseh országrészek nemzetiség szerinti kettéosztását, azt csak a nagyosztrák-tervek és az 1918. október 16-i császári manifesztum emelte a reformtervek középpontjába. A memorandum szerzői természetesen az osztrák statisztikai adatközléseket is hamisításokkal vádolták és a németek számát 800 ezerrel kevesebbre becsülték.²²

A német többségű csehországi Szudéta-vidékre való csehszlovák igények legnyomósabb érveit a földrajzi-stratégiai (Csehország hegyi határai jelentik az ország közép-európai erődtítményjellegének legfontosabb garanciáit), illetve a gazdasági érvek jelentették. A magashegységi földrajzi határok mellett az észak-csehországi bánya- és textilipari központok nélkül Csehország ipari-gazdasági túlsúlya az utódállamok közt azonnal megszűnt volna.²³

A negatív, németellenes érvelés legtöbb vitára okot adó és leginkább diszkriminatív érvrendszerét a németek középkori kolonizációkra visszavezetett megkülönböztetése jelentette: a csehországi németek ebben az értelmezésben kolonistáknak, telepeseeknek, bevándoroltaknak számítottak. Ezt az érvelést maga Masaryk köztársasági elnök is alkalmazta 1919. újévi beszédében, ami hatalmas felzúdulást váltott ki a német kisebbség körében. Masaryk ezt követően elhatárolódott ettől az érveléstől. Ezzel szemben Edvard Beneš a második világháborút követően a kisebbségek ellen irányuló köztársasági elnöki dekrétumok érvrendszerében, illetve az 1945. augusztus 2-i potsdami határozat kieroszakolásában ismételten alkalmazta ezt a nyilvánvalóan történetietlen argumentációt.

A kisebbségekkel kapcsolatos pozitív csehszlovák érvelésnek három fontos eleme volt. Az emigráció éveiben, majd köztársasági elnökként Masaryk, a békekonferencia legfontosabb tanácskozásain pedig Beneš nagy meggyőző erővel azt hangoztatták, hogy Csehszlovákia demokratikus jogállamként minden kisebbségi jogot biztosít a németek számára beleértve a területi és kulturális autonómiát is. Amint azt fentebb már jeleztük, Beneš 1919. február 5-én a Legfelső Tanács előtt elmondott beszédében arra is ígéretet tett, hogy a kisebbségi önkormányzati jogok fokozatos kiterjesztésével Csehszlovákia „keleti Svájc” lesz, és a német területek a svájci kantonokéhoz fogható jogokat kapnak majd.²⁴

Az *Új Európa* című politikai röpiratban Masaryk is azt hangsúlyozta, hogy Csehszlovákián belül a csehországi németek számára sokkal több lehetőség adódik a fejlődésre, mint Németországban, amely a háború okozója

volt. Ráadásul a Habsburg-monarchián belül a cseh-német együttélésnek számos településen igen sok pozitív előzménye, eredménye is volt. Ezek kifejtését, példaként állítását azonban a memorandumok általános csehellenessége nem tette lehetővé.²⁵

S végül a csehszlovák állam soknemzetiségű szerkezetének kevés pozitív hatása közül a leginkább szembetűnőnek a békekonferencia idején a nemzetközi kisebbségvédelmi előírásoknak a csehek általi viszonylag akadálymentes elfogadása, és a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződés aláírása, parafálása, illetve a belső jogrendszerbe való beépítése volt. Ennek a kisebbségvédelmi kötelezettségvállalásnak a részelemei közül azonban jószerivel csak a nyelvi, oktatási rendelkezéseknek lehetett érvényt szerezni.²⁶

A cseh történeti közjog, valamint a közvetett formában, a csehszlovák államhoz való kapcsolódás kinyilvánításában megjelenített szlovák és ruszin önrendelkezési jog alapján Csehszlovákia határait még nem lehetett volna pontosan meghatározni. Az etnikai határvonalak nemcsak a történeti közjoggal, a nemzeti önrendelkezés alapelveivel voltak ellentétesek, de összeegyeztethetetlenek bizonyultak az új állam gazdasági, közlekedési, stratégiai, katonai érdekeivel. A fenti érvek ötvözésén alapuló csehszlovák területi önmeghatározás meglehetősen sajátos, eklektikus argumentációt eredményezett.

A történeti közjog azonban Csehszlovákia Morva folyótól nyugatra eső felén sem bizonyult elegendőnek. Csehszlovákia az úgynevezett történeti országrészek esetében az etnikai területeknél jóval nagyobb történeti államterület integritását biztosító cseh történeti közjog talaján állt. Szent Vencel koronájának három országa – Csehország, Morvaország és Szilézia – közül előbbi kettő esetében a németek, Szilézia esetében a németek és a lengyelek vitatták a cseh történeti közjog létjogosultságát. A sziléziai történeti közjogi vitában a sziléziai örökösödési háború eredményeinek elismertetése helyett Beneš a Legfelsőbb Tanács előtt és a csehszlovák bizottság munkájában is a gazdasági érvekre (az ostravai-karvinai feketeszén-medence stratégiai fontosságára) helyezte a hangsúlyt. A lausitzi-lužicei szorbok, Kladsko, Hlučínko (Glatz hercegség) esetében viszont az etnikai rokonság és a történeti érvek kombinációja dominált.²⁷

Szlovákia vonatkozásában viszont az emigráció által körülírt államterülethez a szlovák etnikai rokonság, azaz a természeti jog, a szlovákok önrendelkezési joga volt a hivatkozási alap, amelyet az 1918. október 30-i turócszentmártoni szlovák nemzeti deklaráció a következőképpen rögzített: „A Szlovákiában élő szlovák nemzet nevében csak a Szlovák Nemzeti Tanács jogosult szólni. A Magyarországon honos cseh-szlovák nemzet Nemzeti Tanácsa kinyilvánítja: 1. A szlovák nemzet nyelvi és kulturális-történelmi szempontból is az egységes cseh-szlovák nemzet része. Valamennyi kulturális harcban,

amelyet a cseh nemzet vívott, s amelyek ismertté tették az egész világon, a szlovák ág is részt vett. 2. E cseh-szlovák nemzet számára mi is követeljük a korlátlan önrendelkezési jogot a teljes függetlenség alapján.”²⁸

Kárpátalja esetében a helyzet a szlovákiaihoz volt hasonló, de a kárpátaljai önrendelkezési igényt az amerikai ruszinok szervezeteinek és gyűléseinek deklarációi voltak hivatottak szimbolizálni, egészen 1919 januárjáig, amikor is a csehszlovák katonai alakulatok elfoglalták Kárpátalját. A nyugat-dunántúli burgenlandi csehszlovák-jugoszláv korridor esetében pedig a leplezetlen katonai-stratégiai érdek volt a meghatározó. A cseh és szlovák történetírás mindazonáltal ezeket a kérdéseket mindig is a mellékhadszíntérnek kijáró érdektelenséggel övezte.²⁹

Milyen alapelvek szerint ötvözték a csehszlovák békejegyzékek a történeti közjogi, etnikai, stratégiai és gazdasági érveket? Beneš február 5-i expozéja egyértelművé tette, hogy a csehszlovák igények annak a masaryki tervnek a megvalósítását célozzák, amely az Oroszország és Németország közötti „kisnemzeti viharzónában” a kisnemzetek számára is biztosítja az önálló állami létezését. A memorandumok ennek megfelelően a cseh-szlovák nemzet részére nem egyszerűen az etnikai terület feletti önrendelkezést követelték, hanem az állam működéséhez, biztonságához, fennmaradásához szükséges területi, gazdasági, közlekedési és stratégiai biztosítékokat is kérték.³⁰

A csehszlovák nemzet történeti fejlődését áttekintő első jegyzékben a szláv nemzetek megosztottságának, alárendeltségének, államnélküli fejlődésének fő okát a szlávok individualizmusában és az arra visszavezethető belső viszályokban jelölte meg. Ezzel együtt Csehországnak a Monarchiában betöltött kiemelkedő gazdasági, politikai szerepe a memorandum szerint a cseheket legalább a szláv világban vezető szerepre predesztinálta, s ennek számos bizonyosságát adták a világháború évei, amikor is a csehszlovák emigráció és ellenállás a szláv világban mértékadónak és irányadónak számított. Ez az érvelés Beneš és Kramář egybehangzó véleménye szerint azt a regionális vezető szerepet volt hivatva megalapozni, amely közvetlen oka volt a csehszlovák-lengyel regionális rivalizálásnak.

A szlovákiai nemzetiségi viszonyok bemutatásában a szlovák tárgyú memorandum a dualizmuskori asszimilációs folyamatokat a magyar statisztikák, népszámlálások hamis adatközléseinek hangsúlyozásával fejelte meg. Jóllehet a korabeli magyar statisztikai irodalom majdnem hogy hivatkozva állította magáról, hogy a nyelvismereti adatokkal a frissen elmagyarosodó nemzetiségi rétegek számának megállapításához is támpontot tudott adni, az 547 ezer szlovákul beszélő magyar anyanyelvű számadatát a memorandum mint a magyar népszámlálási csalások fényes bizonyítékát mutatta be. Az asszimilációs folyamatok jellegének, tényleges hatásának, következmé-

nyeinek megítélésében a magyar és a szlovák történetírás továbbra is igen csekély elmozdulást mutat. A kérdéskör szlovákiai vizsgálata a hagyományos nacionalista diskurzus fogságában rekedt.³¹

A DIADALMAS NEMZETÁLLAM AVAGY A 20. SZÁZADI NEMZETISÉGI KONFLIKTUSOK KEZDETEI

Az Edvard Beneš vezette párizsi csehszlovák béke delegáció kétségkívül a legjobban felkészült, legtöbb szövetséges kapcsolattal és tapasztalattal rendelkező kelet-közép-európai delegációnak számított. Beneš külügyminiszter a négyévi párizsi emigráció összes személyi, politikai kapcsolati tőkéjét, propaganda- és politikai sikerét mozgósítani tudta, amikor a delegáció vezetőjeként 1919. február 5-én több mint három órán keresztül győzködte a Legfelső Tanács tagjait, a győztes nagyhatalmak első számú vezetőit a csehszlovák államalapítás és a csehszlovák területi követelések jogosultságáról. A meghallgatás eredményeként a békekonferencia vezetői megalakították a csehszlovák bizottságot, amely az első hónapokban főként az új állam határkérdéseivel foglalkozott. A csehszlovák bizottság jegyzőkönyvei azt mutatják, hogy Beneš és a csehszlovák béke delegáció tagjai igyekeztek minden eszükön megragadni az eredeti területi követelések érvényesítése érdekében.³²

A legtöbb problémát a csehszlovák bizottságban és annak területi albizottságaiban a csehszlovák-magyar határ véglegesítése jelentette. Az amerikai, olasz, angol delegációk kezdetben a magyar-szlovák nyelvhatárhoz közelebb álló határ kialakítását támogatták, s a Duna-Ipoly határt követelő csehszlovák álláspontot teljes egészében csak a franciák osztották. A bizottság ezért 1919. február 27-i ülésén, amelyen elvi döntés született Kárpátalja Csehszlovákiához kerüléséről, albizottságot küldött ki a csehszlovák-magyar határ megvitatására, a Csallóköz hovatarozására, illetve az Ipoly menti határszakasz és Sátoraljaújhely kérdésének tisztázására. Az albizottság március 4-i ülésén meghallgatták Beneš csehszlovák külügyminisztert.³³

A Csallóközre vonatkozóan Beneš az albizottsági vitában hatféle érvet mozgósított. Hangsúlyozta a terület gazdasági függőségét Pozsony és Komárom piacaitól. A magyar anyanyelvű népesség számát közel 30 ezerrel csökkentve ugyan, de elismerte a terület magyar etnikai jellegét. Ugyanakkor arra hívta fel a figyelmet, hogy a szlovák lakosság folyamatosan dél felé törekszik a Vág mentén. Az amerikai aggódalmakat leszerelendő kijelentette, hogy nem tart a csallóközi magyarok ellenállásától, „mezőgazdasági, következőképpen jámbor, békés népességről van szó”. Összességében elmondható, hogy Csallóközre vonatkozó érvelésének középpontjában a gaz-

dasági argumentáció állt: „Cseh-Szlovákia jövőbeni ereje elsősorban az iparban rejlik. Ezért a cseh-szlovák kormányzata területi kérdéseket az ország gazdasági szükségleteiből kiindulva vizsgálja.”³⁴ Ugyanakkor a Csallóköz esetében a békekonferencia legtöbb delegációjában érő fülekre találó katonai-stratégiai érvekkel is előhozakodott. „Ha a Csallóközt a magyaroknak adnák, ezzel megfojtanák Pozsonyt.”³⁵ Ezért Prága nem fogadhatja el, hogy a Duna balparti területe, s vele együtt Komárom magyar kézen maradjon, „mivel a város országuk ellen irányuló hídfőállást alkotna. Ugyanúgy nem nélkülözhetik a Csallóközt sem, hacsak nem akarják magukat kitenni annak, hogy Pozsonynál és Komáromnál torkon ragadják őket.”³⁶

Amikor a csehszlovák követelések csehországi és szlovákiai vitás kérdései már jórészt megoldódtak és a tescheni kérdésben is sikerült a lengyelek globális megoldási javaslatát megtorpedózni, a csehszlovák külügyminiszter a prágai parlament külügyi bizottságához küldött 1919. március 7-i bizalmas jelentésében megnyugvással írhatta le a következőket. „Ha a mi közvéleményünk tudatosítani tudná, milyen légkör uralkodik a konferencián, ha mindenki tisztán látná azt, hogy a konferencia egészében véve a sematikus megfogalmazott nemzetiségi elvek bővületében tevékenykedik, holott a helyi viszonyokról teljességgel tájékozatlan, akkor azonnal beláthatnák, hogy ezek a megoldások a mi igazi győzelmünket jelentik. Ez a mostani győzelem annál nagyobb, hogy ezzel egy időben a németekkel és magyarokkal szemben is olyan határokat ítélt meg nekünk, amelyek minden tekintetben megnyugtathatnak bennünket.”³⁷

Benešnek ez a jelentése három dolgot jelez. Egyrészt a csehszlovák területi követelések képviselőjének abszolút prioritását, másrészt „a sematikus megfogalmazott nemzetiségi elvekkel” szembeni fenntartásait. Az általa vezetett csehszlovák békedelegáció arra törekedett, hogy a Csehszlovákia szempontjából optimálisnak tekintett államhatárok megszerzése érdekében a történeti-jogi, etnikai, stratégiai, földrajzi és gazdasági érvek leleményes kombinációjával, mindenkor a helyzethez igazított ötvözésével maximális mértékben kiaknázza a döntéshozó nagyhatalmak támogatását. Harmadsorban azt is kiolvashatjuk a jelentésből, hogy a külügyminiszter minden kötelező diplomáciai óvatossága ellenére 1919. márciusi jelentésében valódi győzelemként értékelte a határkérdésekben elért nagyhatalmi döntéseket.

A párizsi békekonferencián Csehszlovákiának sikerült a leginkább valóra váltania területi követeléseit és igényeit: „Meg vagyok győződve arról, – írta jelentése végén – hogy a konferencia számunkra olyan eredményeket hoz – hogy elfogulatlan és tárgyilagos megítélés szerint is számunkra a háború és a konferencia igazi politikai és diplomáciai diadalt jelent.”³⁸

Amennyiben a békekonferenciára benyújtott csehszlovák memorandum-

moknak a csehszlovák állam belső berendezkedésére, nemzetiségi összetételére, valamint kelet-közép-európai regionális szerepvállalására vonatkozó részeket elemezzük, azt látjuk, hogy a csehországi német területek mellett főleg Szlovákia kérdése volt az a tényező, amely elve destabilizáló hatást váltott ki. A csehszlovák állameszme Masaryk és Beneš értelmezésében, de általában a meghatározó prágai politikai kormány- és pártpolitikai körökben a szlovák kérdést mint a cseh államiság újrateremtésével együtt járó átmeneti körülményt kezelte.

A szlovák nyelv használatának engedélyezésében ugyan hamar kialakult a konszenzus, a csehszlovák kisebbségvédelmi szerződésben vállalt, 1938-ig meg nem valósított kárpátaljai autonómiához hasonló önkormányzati megoldást Szlovákia esetében a prágai kormányok 1938 őszéig nem voltak hajlandóak támogatni. A szlovák kérdést a párizsi békekonferenciára Andrej Hlinka szlovák néppárti politikus magánutazás keretében átnyújtott memorandum formájában próbálta tematizálni, de a francia hatóságok megakadályozták a szlovák követelések közvetlen kézbesítését.³⁹

A még megszerezni kívánt területek közötti különbségek (a lausitz-lužicei szorb vidék, a nyugat-magyarországi csehszlovák-jugoszláv korridor, illetve a Kapuvár-Győr-Esztergom-Kisoroszi-Salgótarján-Gyöngyös-Miskolc-Sátoraljaújhely pontok mentén elképzelt „optimális” csehszlovák-magyar határvonal) kérdése sokkal inkább izgatta a cseh közvéleményt, mint a Szlovákiával, Kárpátaljával kapcsolatos rengeteg feladat számbavétele. A kisebbségekkel szembeni ígérek és kötelezettségvállalások szempontjai is gyorsan háttérbe szorultak, mindaddig, amíg a német és magyar kisebbségi parlamenti képviselők radikális ellenkezése nem figyelmeztette a cseh politikai osztályt a csehszlovák nemzetállam alapvetően soknemzetiségű jellegére. A mai határnál jóval délebbre tervezett csehszlovák-magyar határvonalat előkészítő úgynevezett második demarkációs vonal ügye az elmúlt évek csehszlovák történetírásában is empatikus elemzések tárgyává vált.⁴⁰

A csehszlovák államalapítás nagyhatalmi támogatásában a cseh és a szlovák nemzeti önállóság felkarolása mellett kétségkívül igen fontos szerepe volt a Monarchia katonai kikapcsolását célzó törekvésnek, valamint a régió pacifikálását elősegítő államjogi megoldás mielőbbi – lehetőség szerint továbbbi francia, brit, amerikai, olasz beavatkozás nélküli – kialakításának. Ez a kérdés jórészt a békekonferencia előtt indított cseh, lengyel, jugoszláv, román katonai akciókkal, illetve a Magyar Tanácsköztársaság ellen indított csehszlovák-román hadjáratral lezárult. Ezzel párhuzamosan a régió nemzetállami szerkezetének kialakítása a wilsoni önrendelkezési elvek folyama-

tos átértelmezésével, a politikai, stratégiai, katonai, gazdasági, közlekedési céloknak egyre inkább alárendelten történt.

A nemzeti önrendelkezés történeti értelmezésében, értékelésében a cseh és a szlovák történetírás általában Masaryk és Beneš érveit ismétli: Csehszország esetében a történeti államjog alapján egységesnek és oszthatatlannak tekintett történeti államterületről, Szlovákia és Kárpátalja esetében pedig a stratégiai, gazdasági, katonai rendezőelvek figyelembevételének szükségességéről. Érdemi viták kizárólag a cseh-szlovák viszonyról, a csehszlovák nemzetegység fikciójáról folytak. A hosszú évtizedeken át külföldön élt és alkotott Zbyněv Zeman cseh történész angolul és csehül is megjelent Beneš biográfiájában a szlovák kérdés megoldatlansága mellett arra is felhívta a figyelmet, hogy az 1920. február 29-i első csehszlovák alkotmány az egységes csehszlovák nemzet államként határozta meg a köztársaságot, de említést sem tett az ország lakosságának egyharmadát kitevő kisebbségekről.⁴¹

Zeman szerint a történelem iróniája, hogy a Wilson elnök tanácsára a nemzeti önrendelkezés jegyében vezetett háború eredményeként a nemzeti állam ideálját a leginkább a vesztes Ausztriában és Magyarországon valósították meg. A mindössze felerészben cseh, és csupán kétharmadában „csehszlovák” állam ezzel együtt francia és brit minta szerint nemzetállamként jelent meg Európa térképén: „A Csehszlovák Köztársaság tehát elindult végzettszerű útjára és rövid fennállása alatt valóban hatalmas sikereket aratott. A világháború után kialakult államok közül a leghaladóbbak közé tartozott. A háború utáni káoszban és nyomorban Beneš Csehszlovákia számára váratlan politikai és diplomáciai győzelmeket szállított. Maradt azonban a kérdés, vajon sikerült-e ezeket a győzelmeket tartóssá tenni és megőrizni.”⁴²

ÖSSZEGZÉS

A cseh és szlovák történetírás a 20. század folyamán hosszú utat tett meg a csehszlovák államalapítás történetének kritikai feldolgozásában. Az első, illetve a második Köztársaság 1938 és 1939. évi megszűnése, a szovjet érdekszféra kialakulása és a pártállami időszak ugyancsak megnehezítette annak az államalakulatnak az elemzését, amelynek összetett etnikai, szociális, regionális szerkezete az állampolgárok különböző csoportjaiban eleve más és más viszonyulást, lojalitást váltott ki. Az államalapítók ugyan a cseh és szlovák, illetve a csehszlovák nemzet önrendelkezését tekintették az államalapítást legitimáló alapvető rendezőelvnek, maga Masaryk azonban rögtön a békekonferencia harmadik napján Benešhez küldött részletes emlékeztetőjében üres jelszóként minősítette.⁴³

Csehszlovákia mást jelentett a csehek, más a szlovákok és a rutének számára, s egészen mást a német, magyar, lengyel, illetve a hivatalosan először elismert zsidó kisebbség számára. Ez az alapvető oka annak, hogy a lezáratlan, megoldatlan szlovák kérdés a csehszlovák állameszme átmeneti szlovák elfogadása után az állam legfeszítőbb belső ellentmondásává, s végső soron az 1939. évi felbomlás és az 1992. évi kettéválás kiváltó tényezőjévé válhatott.

A csehszlovák memorandumok érvrendszere ott visszhangzik a 20. századi cseh és szlovák történetírásban, az első világháborús emigráció és a békekonferencia memorandumainak nacionalista toposzai, a politikai, diplomáciai propaganda diskurzusa meghatározó szerepet játszottak a két világháború közötti és a kommunista periódusban. Újabban sok jel mutat abba az irányba, hogy erősödik a kritikai szemlélet. Ez azonban a szudétanémet kérdés, a beneši dekrétumok lezáratlan ügye miatt igen lassú folyamat. Mindazonáltal a kritikai forráskiadványok, a Masaryk és Beneš személye, szerepe iránti szűnni nem akaró nemzetközi érdeklődés, a kettéválás után kialakult igen termékeny és szélsőségektől jórészt mentes cseh-szlovák történeti viták nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy a csehszlovák államalapítás történetét egyre hitelesebben és sokoldalúbban lehessen feldolgozni.

JEGYZETEK

- 1 A „cseh történelem értelméről” 1895–1938 között jórészt azonos szereplők, de folyamatosan változó államjogi, bel- és külpolitikai helyzetben lezajlott történeti, történetfilozófiai vitairódalomnak három fontos csomópontját kell témánk szempontjából kiemelnünk: Masaryknak a *Česká otázka. Snahy a tužby národního obrození* (Cseh kérdés. A nemzeti megújulás törekvései és vágyképei) címmel 1895–96-ban megjelent tanulmánygyűjteménye egy politikai program történeti megalapozását szolgáló konstrukció megfogalmazásaként az elveszített cseh államiség helyett nem az állami, hanem a minél teljesebb cseh szellemi függetlenség újrateremtését tűzte ki célul, s ezzel az állam és nemzet viszonyát központi teorémaként kezelő korabeli cseh közgondolkodás többségi véleményével szállt szembe. A kritikai, illetve korabeli szóhasználatból élve „realista” történeti megközelítés a cseh társadalomtudományosságra is üdvös hatással volt. Rövid időn belül lezajlottak azok a viták, amelyek a módszeres tudományos megközelítés létjogosultságát bizonyították szemben a romantikus nemzetfelfogással, társadalom- és történelemszemlélettel. A cseh történelem „értelmét” a vita egymással élesen szembeálló résztvevői közül Masaryk és Josef Pekař, a történész-politikus Kamil Krofta, valamint a polémia általános tanulságait legjobban megfogalmazó Emanuel Rádl vagy éppen a kommunista Zdeněk Nejedlý jórészt egybehangzóan a cseh nemzet szabadságvágyában, szabadságszeretetében jelölték ki. A Masaryk nevével összefonódott 1918. évi csehszlovák államalapítás történeti, filozófiai kontextusában fontos szerepe volt ennek a polémianak. A polémia gazdag dokumentációját ld. Havelka, Miloš: *Spor o smysl českých dějin 1895–1938*. Praha, 1995.
- 2 A csehszlovák államalapítás cseh historiográfiájáról ld. Hanzal, Josef: *Cesty české*

- historiografie 1945–1989. Praha, 1999. 145–167.; Heumos, Peter: Probleme des Neuanfangs: Bemerkungen zu Konzeptionen und Methoden der tschechischen zeitgeschichtlichen Forschung nach 1989. In *Bohemia* 1993. (34) 2. 359–380.; Harna, Josef: Die Erste Tschechoslowakische Republik in der tschechischen Historiographie. In: *Bohemia* 1999. (40) 1. 129–145.; Zeman, Pavel: Na okraj historiografie dějin první republiky v období tzv. normalizace, <http://www.clavmon.cz/archiv/polemiky/prispevky/zemannaok.htm>; Pekař, Josef: *Světová válka. Stati o jejím vzniku a jejích osudech*. Praha, 1921.; Opočenský, Jan: *Vznik národních států v říjnu 1918*. Praha, 1927.; Peroutka, Ferdinand: *Kdo nás osvobodil?* Praha, 1927.; Krofta, Kamil: *Čechové a Slováci před svým státním sjednocením*. Praha, 1932.; Werstadt, Jaroslav: *Masarykova a Kramářova cesta k osvobození*. Praha, 1948.; Lettrich Josef: *History of Modern Slovakia*. New York, 1955.
- 3 Masaryk, Tomáš Garrigue: *Světová revoluce za války a ve válce 1914–1918*. Praha, 1925. (Második magyar kiadása T. G. Masaryk: *A világforradalom 1914–1918*. Budapest, 1990.); Beneš, Edvard: *Světová válka a naše revoluce. Vzpomínky a úvahy z bojů za svobodu národa*. I–III. k. Praha, 1927. (Magyarul: *Nemzetek forradalma*. I–III. k. Bratislava, 1935–1936.); Šrobár, Vavro: *Osvobozené Slovensko. Pamäti z rokov 1918–1920*. I–II. k. Praha, 1928. A világháborús emlékiratok mellett fontos szerep jutott a külföldi csehszlovák légiók és a „Cseh Maffia” néven közismert hazai cseh ellenálló mozgalom történetével foglalkozó munkáknak. Paulová, Milada: *Dějiny Maffie, odboj Čechů a Jihoslovanů za světové války, 1914–1918*. 1–2. k. Praha, 1937.; Kalina, Antonín, Svatopluk: *Krví a železem dobyto československé samostatnosti*. Praha, 1938.; Az államalapítást forradalmi változásként értékelő legjobb munkák: Medvecký, Karol: *Slovenský prevrat*. I–IV. k. Bratislava, 1930–1931.; Kárník, Zdeněk: *Socialisté na rozcestí: Habsburg, Masaryk, či Šmeral?* Praha, 1968.; Kalvoda, Josef: *The Genesis of Czechoslovakia*. East European Monographs, Boulder, New York, 1986. (Cseh kiadása: *Genese Československa*. Praha, 1998.); Hronský, Marián: *The Struggle for Slovakia and the Treaty of Trianon*. Bratislava, 2001. (Az eredeti szlovák nyelvű kiadás: Hronský, Marián: *Boj o Slovensko a Trianon 1918–1920*. Bratislava, 1998.)
- 4 Král, Václav: *O Masarykově a Benešově kontrarevoluční politice*. Praha, 1953.; Holotík, Ludovít: *Štefánikovská legenda a vznik ČSR*. Bratislava, 1958.; Kvasnička, Ján: *Československé légie v Rusku 1917–1920*. Bratislava, 1963.; Pomaizl, Karel: *Vznik ČSR 1918. Problém vědecké marxistické interpretace*. Praha, 1965.; Křížek, Jurij: *Říjnová revoluce a česká společnost*. Praha, 1967.; Uő.: *Vznik Československa*. Praha, 1978.; Galandauer, Jan: *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, předpoklady*. Praha, 1988.
- 5 Masaryk, T. G.: *Nová Evropa. Stanovisko slovanské*. Praha, 1920. (Magyarul: *Az új Európa. A szláv álláspont*. Košice, 1923. A magyar fordítás fontosabb részeit közli: T. G. Masaryk: *Az Új Európa. A szláv álláspont. Részlet*. In T. G. Masaryk: *A világforradalom...* i. m. 413–463.); Zeman, Zbyněk A. B.: *The Masaryks. The Making of Czechoslovakia*. London, 1976.; Zeman, Zbyněk: *Edvard Beneš, Politický životopis*. Praha, 2002.; Pichlík, Karel: *Zahraniční odboj bez legend*. Praha, 1968. Michálek, Slavomír: *Diplomat Štefan Osuský 1889–1973*. Bratislava, 1993.
- 6 Az elemzéshez vizsgált időszak legfontosabb cseh forráskiadványait és legújabb feldolgozásait használtam: Dejmek, Jindřich – Kolář, František (red.): *Československo na pařížské mírové konferenci 1918–1920*. I. k. (listopad 1918 – červen 1919) Praha 2001.; Ádám Magda – Ormos Mária (szerk.): *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéből 1918–1919*. Budapest, 1999.; Uő.: *Francia diplomáciai iratok a Kárpát-medence történetéről 1919–1920*. Budapest, 1920.; *Versailleská mírová konference a Československo*. Brno, 1999.; Dejmek, Jindřich: *Československo, jeho sousedé a velmoci ve 20. století (1918–1992)*. Praha, 2002.; Irmanová, Eva: *Maďarsko a Versailleský mírový systém*. Ústí nad Labem, 2002; Macmillan, Margaret: *Peacemakers*. London, 2003. (cseh nyelven: Macmillanová, Margaret: *Mírotvorci. Pařížská konference 1919*. Praha, 2004. Hronský, Marián: *The Struggle for*

- Slovakia... i. m.; A téma magyar irodalmából ld. Ormos Mária: *Padovától Trianonig 1918–1920*. Budapest, 1983.; Galántai József: *A trianoni békekötés*. Budapest, 1990.; Salamon Konrád: *Nemzeti önpusztítás 1918–1920. Forradalom – proletárdiktatúra – ellenforradalom*. Budapest, 2001.; Zeidler Miklós (szerk.): *Trianon*. Budapest, 2003.
- 7 Masaryk és Beneš világháború alatti és 1919. évi levelezését három forráskiadvány adta közre: Hadler, Frank (Hrsg.): *Weg von Österreich! Das Weltkriegsexil von Masaryk und Beneš im Spiegel ihrer Briefe und Aufzeichnungen aus den Jahren 1914 bis 1918. Eine Quellensammlung*. (Quellen und Studien zur Geschichte Osteuropas 34.) Berlin, 1995.; Hájková, Dagmar – Šedivý Ivan (ed.): *Korespondence T. G. Masaryk – Edvard Beneš 1914–1918*. Praha, 2004.; Šolle, Zdeněk: *Masaryk a Beneš ve svých dopisech z doby pařížských mírových jednání v roce 1919*. I-II. k. Praha, 1994.
- 8 Masaryk, T. G. : *A világforradalom...* i. m. 417.
- 9 Uo. 418.
- 10 Uo. 420. Masaryk az egész kelet-európai területi, államjogi átalakítás vezérelvének ugyan a nemzetiségi elvet tekintette, de hangsúlyozta annak fontosságát, hogy „minden egyes esetben tekintettel kell majd lenni a jelenlegi adott gazdasági körülményekre és történeti sajátosságokra”. (Uo.) Azt hogy ez a gyakorlatban mit is jelenthet, arra vonatkozóan a hárommilliót csehországi német mellett ugyancsak a csehszlovák államhoz került, együttesen hozzávetőleg egymillió szlovákiai és kárpátaljai magyar kisebbségre vonatkozó érvelését érdemes idézni: „Ami a magyar kisebbséget illeti, hangsúlyozni kell, hogy Szlovákiában eredetileg kevés magyar volt, viszont irgalmatlanul magyarosították a szlovákokat. [...] Csak az igazság diadala lesz, ha vége szakad ennek a brutális, embertelen politikának, és a magyarok rákényszerülnek, hogy beérjék saját nemzeti erőikkel. A déli határ mentén lakó magyarok egy része Szlovákiának fog jutni, ennek fejében azonban jelentékeny szlovák kisebbség marad Magyarországon.” Uo. 421–423.
- 11 Michálek, S.: *Diplomat Štefan Osuský...* i. m. 41–52.
- 12 Milan Hodža budapesti tárgyalásainak, a Bartha-Hodža demarkációs vonalra vonatkozó párizsi, prágai, budapesti egyeztetéseknek az anyagát ld. *Slovenský rozchod s Maďarmi roku 1918. Dokumentárny výklad o jednaniach dra Milana Hodžu ako čl. plnomocníka s Károlyiho maďarskou vládou v listopade a prosinci 1918 o ústupe maďarských vojsk zo Slovenska*. Bratislava, 1929. 34.
- 13 Dejmek, J. – Kolář, F. (red.): *Československo...* i. m. 130–135.
- 14 Június 14-i levelében Masaryk a Párizsban tartózkodó Benešnek küldött „szigorúan bizalmas és titkos” levelében a „nagyon bizalmas és titkos” második részben a pozsonyi hídfő megszerzése mellett a Duna Komáromig terjedő jobb partját, Vácot, Váctól pedig – a június 12-i Clemenceau-jegyzékben kijelölt – demarkációs vonalig terjedő területet jelölte meg mint további lehetséges területi igényt. Šolle, Zdeněk (red.): *Masaryk a Beneš...* i. m. 279–282.
- 15 Raschoffer, Herman: *Die tschechoslowakischen Denkschriften für die Friedenskonferenz von Paris 1919/1920*. Berlin, 1937. A legfontosabb csehszlovák memorandumok elérhetőek a müncheni Ungarisches Institut digitális dokumentációjában: <http://www.forost.ungarisches-institut.de/pdf/19180000-1.pdf>
- 16 Raschoffer H.: *Die tschechoslowakischen Denkschriften...* i. m. 3–33.
- 17 Uo. 31–33.
- 18 Uo. 171–180.
- 19 Sallai Gergely – Szarka László: Önkép és kontextus, Magyarország és a magyarság történelme a szlovák történetírásban a 20. század végén. *Regio* (11) 2000. 2. sz. 71–107.
- 20 Zeman, Z.: *Edvard Beneš...* i. m. 41–43.
- 21 Dejmek, J.: *Československo, jeho sousedé a velmoci ve XX. století (1918 až 1992). Vybrané kapitoly z dějin československé zahraniční politiky*. Praha, 2002. 15–18., 263–265.

- 22 Raschoffer, H.: *Die tschechoslowakischen Denkschriften...* i. m. 85–87.
- 23 Uo. 91–94.
- 24 Uo. 345–348.
- 25 Galandauer, J.: *Vznik Československé republiky...* i. m. 146–162.
- 26 Rychlík, Jan: *Češi a Slováci ve 20. století*. 1. k. Bratislava, 1997. 32–40.
- 27 A lausitzai szorbokkal foglalkozó 7. sz. memorandum, illetve a sziléziai területi igényekkel foglalkozó 8. sz. memorandum szövegét ld. Raschoffer, H.: *Die tschechoslowakischen Denkschriften...* i. m. 225–255., 257–265.
- 28 A turócszentmártoni szlovák nemzeti nyilatkozat szövegét idézi Kováč, Dušan: *Szlovákia története*. Pozsony, 2001. 171–172.
- 29 Galandauer, J.: *Vznik československé politiky...* i. m. 170–178.; Hronský: *The Struggle...* i. m. 151–152. A kárpátaljai szempontokat legrészletesebben elemző feldolgozás Švorc, Peter: *Zaklata krajina Podkarpatská Rus 1918–1946*. Prešov, 1996.
- 30 Dejmek, Jindřich: *Počátky československé diplomacie*. In Dejmek, J. – Kolář, F. (red.): *Československo...* i. m. 24–28.; Raschoffer, H.: *Die tschechoslowakischen Denkschriften...* i. m.
- 31 Sallai G. – Szarka L.: *Önkép és kontextus...* i. m. 98–102.
- 32 Dejmek, Jindřich: *Počátky československé diplomacie*. In Dejmek, J. – Kolář, F. (red.): *Československo...* i. m. 26.
- 33 Ádám M. – Ormos M. (szerk.): *Francia diplomáciai iratok 1918–1919...* i. m. 171–172.
- 34 Uo. 172.
- 35 Uo. 171.
- 36 Uo.
- 37 A csehszlovák területi bizottságban és annak a dunai -csallóközi határszakasszal foglalkozó albizottságában március elején dőlt el, hogy az amerikaiak véleményével szemben a franciáknak sikerült a csehszlovák balparti igényeket teljes egészében győzelemre vinniük. „Élénken vitatták a Csallóköz kérdését, ugyanis az amerikaiak azt az álláspontot képviselték, hogy ez a megoldás feleslegesen sok magyar adna nekünk, és azt szeretnék volna, hogy adjuk fel ezt a területet. Én viszont következetesen ragaszkodtam a Duna alsó folyásához, s noha elvben ezt senki sem ellenezte, a bizottság azon valós aggodalom miatt, hogy ne legyen túlságosan sok idegen lakossága államunknak, azt próbálta elérni, hogy más megoldást találjunk. A mostani helyzet alapján úgy ítélem meg, hogy végleges döntés született arról, hogy a Csallóköz a miénk legyen.” Dejmek, J. – Kolář, F. (red.): *Československo...* i. m. 245.
- 38 Uo. 248.
- 39 A memorandum szövegét ld. Mikus, A. Joseph: *La Slovaquie dans le drame de l'Europe (Histoire politique de 1918 à 1950)*. Paris, 1955. 424–436. Német fordításban közli Hoensch, K. Jörg (Hrg.): *Dokumente zur Autonomiepolitik der Slovakischen Volkspartei Hlinkas*. München-Wien, 1984. 120–127. A szlovák memorandum a szlovák tárgyú magyar békejegyzék mellékleteként bekerült a hivatalos konferenciaanyagok közé. *Magyar béketárgyalások. Jelentés a magyar békeküldöttség működéséről Neuilly-sur Seine-ben*. I. k. Budapest, 1920. Hlinka missziójának francia akadályozásáról, a cseh-szlovák békepolitikával szembeni jellegről ld. Michálek, S.: *Diplomat Štefan Osuský...* i. m. 46–47.
- 40 Hronský, M.: *Boj o Slovensko...* i. m. 156–168.
- 41 Zeman, Z.: *Edvard Beneš...* i. m. 49–50.
- 42 Uo. 51.
- 43 „Ad vocem: önrendelkezés. Igen a németek önrendelkezésére, de úgyszintén igen a cseh kisebbségek és az egész cseh nemzet önrendelkezésére! És a bécsiekére stb. Ergo: üres jelző, amennyiben általában beszélünk róla.” Šolle, Z.: *Masaryk a Beneš...* i. m. 156.

Iuliu Maniu nemzedéke és az impériumváltás

François Bocholier

Iuliu Maniu 80 évesen, elfeledve halt meg máramarosszigeti börtönében, ahová az őt megrágalmazó kommunisták zárták, holott egyike volt azoknak, akik elérték, hogy Erdély Romániával egyesüljön, s két ízben miniszterelnökké is választották. Élete végén, tanúk visszaemlékezése szerint, nyílt nosztalgiával gondolt vissza az Osztrák-Magyar Monarchia idejére, sőt, római katolikusként és nem görög katolikusként kívánt meghalni¹ – pedig 1918 óta minden nyilvános állásfoglalásában elutasította Erdélynek a román királyságtól való függetlenedését célzó törekvéseket.

Hogyan is lehetne megragadni e személyiséget? Nem meglepő, hogy a mai napig sem készült komolyabb életrajz Iuliu Maniuról.² magánkézben lévő dokumentumgyűjtemények nincsenek vagy hozzáférhetetlenek, s a levéltári fondok amelyek mégis hozzáférhetőek a közlevéltárakban, azok majdhogynem üresek.³ Gyakran csak kortársak visszaemlékezései és Maniu írásai állnak rendelkezésünkre. Mindez sajnálatosan kevés ahhoz, hogy alakját a maga összetettségében megérthessük.

Tanulmányomat nem is kizárólag a Maniu alakjának szentelem, hanem belőle kiindulva annak az erdélyi román politikai elitnek az életpályáját szeretném végigkövetni, amely a XX. század elején jelent meg a politikai színtéren, és vezető szerepet játszott az 1918-as unió megalkotásában. Az orvos Alexandru Vaida-Voevodra (sz. 1872), az ügyvéd Aurel Vladra (sz. 1875) és Aurel Lăzarra (sz. 1872) gondolok. De ide tartozókként említhető még a valamivel idősebb tanár és folyóiratszerkesztő Vasile Goldiş (sz. 1862) és Valeriu Branişte (sz. 1869), csakúgy, mint az ügyvéd Ştefan Cicio Pop (sz. 1865) és Ioan Suciú (sz. 1862).⁴ E nemzedékre jellemző, hogy két, egymástól gyökeresen eltérő közéleti szerepet töltöttek be: először a történelmi Magyarország Budapestjén, 1905–1906-tól kezdődően, a román nemzeti mozgalom zászlóvivőiként, majd a Nagy Romániában az erdélyi románok képviselőiként. E két egymást követő közéleti szerep az utódállamok sok más politikusát is jellemezte.⁵ Érdemes lenne egyébiránt részletekbe menő összehasonlító kutatásban megvizsgálni, hogyan alakult a Monarchia politikusainak sorsa az utódállamokban.

Tanulmányomban a következő kérdésre keresem a választ: mennyiben változtatta meg az impériumváltás e Maniu köré csoportosuló politikai elit társadalmi helyzetét és öntudatát? Mi e momentum helye és szerepe az ő egyéni életpályáikban? Miben más ez a generáció, mint a többi? De mielőtt a tulajdonképpeni impériumváltásra rátérnénk, fel kell idéznünk az ezt a nemzedéket ért meghatározó tapasztalatokat, amelyek mind az első világháború előtti időkhez köthetők.

A MEGHATÁROZÓ TAPASZTALAT: A MEMORANDUM ÉS KÖVETKEZMÉNYEI

Mint arra Claude Digeon francia történész rámutatott, egy nemzedékre azok a meghatározó események hatnak igazán, amelyek azt körülbelül 20 és 30 éves kora között érik; s hogy egyazon drámai esemény – amilyen az első világháború volt – nem ugyanazt a hatást fejt ki, ha a fenti fogékony életkorban, avagy ez után éri a nemzedéket.⁶

Iuliu Maniu 1870 körül született nemzedéke számára *nem az impériumváltás a meghatározó élmény*. Korábban, az 1890-es évek elejére kell visszatekintnünk: ekkor nyújtott be az erdélyi román nemzeti mozgalom Bécsben a császárnak egy panaszjegyzéket, az ún. Memorandumot, amelyben az erdélyi magyarosítási politika ellen tiltakoztak, és e tartomány autonómiájának visszaadását követelték. Bécs figyelmen kívül hagyta a Memorandumot, s ráadásul a magyar állam nagy vihart kavarázó pert indított az RNP (Román Nemzeti Párt – *Partidul Național Român*) vezetői ellen. Ők alkotják a Maniu előtti nemzedéket Ioan Rațiu (1828–1902) doyen vezéralakja köré csoportosulva. E korábbi politikai nemzedék elutasította Erdély unióját a Magyar Királysággal, amit 1868-ban hirdettek ki, és vissza akart térni az 1860-as évekbeli állapotokhoz, amikor a románokat „negyedik rendi nemzet”-nek ismerték el a történelmi Erdélyben, s nagy számban jelenhettek meg a helyi önkormányzatban Bécsnek csak a távolból, halványan érzékelhető gyámsága alatt.⁷

Ám a Memorandum teljes kudarcával az efféle stratégia és gondolatrendszer, illetve látásmód zsákutcába jutott. A hivatalosan betiltott párt ekkor mély válságba jutott, egészen az 1905-ös, újjászületést hozó kongresszusáig. Az átalakulás e 15 éve alatt Maniu, aki Budapesten és Bécsben diák, a budapesti egyetemen a román nacionalista diákok Petru Maior Egyesületének elnöke, majd ügyvéd a balázsfalvi görög katolikus érsekség szolgálatában, nemcsak meghatározó élményeket él meg, hanem az RNP-ben megjelenő új nemzedék zászlóvivője lesz.⁸ Ez a nemzedék veszi át 1905-től a párt irányítását, s ezen a poszton találjuk az impériumváltás idején is.⁹ Mindez nem je-

lent az előző nemzedéktől való éles elszakadást sem családi, sem társadalmi szempontból: maga Maniu például Ioan Rațiu unokaöccse és az 1848-as román vezér, Simion Bărnuțiu unokaöccsének öccse. Érdeemes megjegyezni ugyanakkor, hogy a korábbi nemzedék tagjai gyakran rendelkeztek állami tisztségben szerzett tapasztalattal (az 1850–1880 közötti időszakban), s közvetlenül a papok és felekezeti iskolákban oktatók közegeből kerültek ki. Az új nemzedékben a szabad foglalkozásúak dominálnak, azon belül is az ügyvédek. A későbbiekben erre még részletesebben visszatérek.¹⁰

Maniu nemzedéke két fontos politikai tanulságot vont le az ifjúkori harcokból:

1. A román nemzeti mozgalomnak gyakorlatiasan, a jelen valóságához kell igazodnia. Ezt nevezzük „új aktivizmusnak”: a Habsburg uralkodó kegyeiért folyamodás és a történelmi Erdély autonómiája mint cél – már a múlté. Ezentúl Maniu nemzedéke magát a kiegyezés utáni Magyarország teljes román lakossága szószólójának tekintette. E központosított Magyarország létét kénytelen-kelletlen el kellett fogadni. Keretein belül kellett tevékenyen küzdeni, a választásokon részt venni, képviselőket küldeni Budapestre, hogy munkálkodjanak az ország demokratizálódásán, a magyarországi románok kollektív nemzeti jogainak tiszteletben tartásán (a nemzeti ségek jogairól szóló 1868-as törvény értelmében), az Osztrák-Magyar Monarchia valamikori föderációvá alakulásának reményében.¹¹

2. Rendkívüli óvatossággal kell eljárni az erdélyi román mozgalom és a fiatal Román Királyság közötti kapcsolattartásban, mert ez utóbbiak nem ismerik az erdélyi viszonyokat. Maniu nemzedékét megbotránkoztatták a liberális pártot, majd az 1890-as években a kormányt vezető Sturdza esetlen kísérletei (még az RNP legmélyebb válságakor, 1895-ben is), arra, hogy átvegye az RNP fölötti irányítást, hogy aztán, politikai pragmatizmustól és a *Realpolitik* szellemétől indítva „magukra hagyja” az erdélyieket, arra hivatkozva, hogy nem akar a Monarchia belügyeibe avatkozni.¹² Maniu először 1892-ben, egy diákkongresszusra utazott a Regátba: elismeréssel fogadta az ifjúság lelkesedését a nemzeti ügy iránt. Ugyanakkor bizalmatlan volt a helyi politikusokkal szemben, akik a Kárpátokon túli társaik sorsának kérdését belpolitikai célokra használták fel. Az RNP mindenekelőtt a saját erejére számíthatott, bár a bukaresti hatóságokkal rendszeresen konzultáltak. Mindenesetre az irredentizmust, mint veszélyest és konkrét távlatokat nem nyújtót, elutasították.¹³

Maniu 1905-től a háborúig, akárcsak nemzedéktársai, közéleti tevékenységének első szakaszát élte: az RNP alelnöke, majd 1906 és 1910 között a budapesti parlamentben képviselő. Zaklatott politikai életbe tanult bele, ahol szívósságával és a Függetlenségi valamint az Alkotmánypárt körül csoport-

tosuló többség fűttyével dacoló bátor beszédeivel tűnik ki.¹⁴ Rendíthetetlen-sége a Tisza István és az RNP közti 1910-es és 1913-as tárgyalásokkor mutatkozott meg: Maniu egyre inkább az erdélyi románok vitathatatlan vezéréként szerepelt. Igaz, hivatalosan továbbra is az idősebb generációhoz tartozó (sz. 1835) Gheorghe Pop de Băsești a párt vezére, és a nagybirtokos Teodor Mihali (sz. 1853) biztosítja a pénzügyi hátteret, de Maniu már ekkor a pártvezérség legesélyesebb várományosaként lépett fel.

Ő az, aki – Bukarest és Bécs együttes nyomása ellenére – végül elutasítja a gróf Tisza Istvánnal való megállapodást 1914 februárjában.

MANIU NEMZEDÉKÉNEK SZELLEMI, ÉRZELMI, SPIRITUÁLIS HÁTTERE

Milyen képet alkot e nemzedék magának önmagáról és küldetéséről? Mely elvekért harcol Maniu ekkora meg nem alkuvással, s mely társadalmi valóságra vonatkoztatható mindez?

Nemzedéke „új aktivizmus”-án túl Maniu szellemi és családi szempontból a 18. századra visszanyúló erdélyi román görög katolikus értelmiségi hagyományhoz kapcsolódik. Ez az értelmiség a románok lakta területek összességén kulcsszerepet játszott a modern román nemzeti tudat kialakulásában. A témáról részletes elemzést Sorin Mitu könyveiben találhatunk.¹⁵ E világlátásból itt csak a szempontunkból fontos következő három aspektust emelném ki:

1. Számukra Erdély maga a románság szíve, ahol az őshonos román lakosság közvetlenül a római dákoktól származik. Ez azt jelenti, hogy a havasalföldi és moldvai románokat sokáig úgy tekintették, mint akik szellemi téren erdélyi testvéreikre vannak utalva és lemaradásban vannak hozzájuk képest: tény, hogy az első nagy román enciklopédiát nem Bukarestben, hanem Nagyszebenben adták ki 1898-ban. A török, a görög vagy az orosz kultúra hatásának Bukarestben szembetűnő nyomait ellentmondásos érzelmekkel fogadják. Még igen erős erdélyi román öntudat, büszkeség jellemző Maniu nemzedékére, amely e történelmi örökségre támaszkodik, s amely jelentős szerepet fog játszani az 1920-as években.

2. A másik fontos aspektus: az az érzés, hogy a magyarosítás megalázkodás és végzetes az erdélyi román elit körében. Ez, az egy korábbi korszakban a román kisnemesség körében természetesként jelen lévő folyamat, a polgárosodás korszakában kiterjedt a tisztviselőkre és a szabadfoglalkozásúakra is.¹⁶ Maniu nemzedéke, míg a magyar politikai életben részt vesz, kíméletlen küzdelmet folytat ezek ellen a románok, a „népáruelők” ellen, akik a választásokon magyar pártok színeiben jelentek meg. A magyarosítás az

állam hivatalos politikájává lépett elő, s ez az önazonossággal összefüggő értékrend egyértelmű merevebbé válását vonta maga után. Az 1848-as hősök kultusza megerősödött: Maniu, bár egy 80%-ban magyarok lakta kisvárosból származott, ahol apja bíró volt, ebben a hazafias román légkörben élt; csatlakozott idős nagybátyja, az 1848-as román mozgalom hőse, Bărnăușiu és a Memorandum-per során a nemzeti ügy mártírjává lett nagybátyja, Coroianu kultuszához.

3. E világlátás utolsó pontja: az erdélyi román nemzeti politika alapja a parasztság volt. Az erdélyi román politikai elit magát a parasztság világából közvetlenül származónak tekintette. Azt állította, megőrizte annak értékeit: a becsületességet, a munkát és a vallásosságot. Magát e parasztság legitim szószólójának tartotta. Maniu is ezen értékeket vallotta. S mellé konokul követelte még az általános választójogot: így állt elő a paternalizmusnak és a demokráciának az a sajátos, ellentmondásos elegye, amely a két világháború közti erdélyi román Nemzeti Parasztpárt meghatározó sajátossága lett.

MANIU NEMZEDÉKÉNEK TÁRSADALMI HÁTTERE

Milyen társadalmi valóság rejlik e kép mögött, amelyet Maniu nemzedéke akart magáról nyújtani?

Egyfelől, miközben a román parasztság alkotta Erdély lakosságának többségét, a román elit afféle nagyon kis létszámú mikroelit: a modern társadalom foglalkozási ágait és tereit Erdélyben a magyarok, a szászok és az elmagyarosodott zsidók uralták. A kisszámú román elit másodlagos szerepet játszott, gyakran kisvárosokba rekedten, elszigetelten élt, s Erdélyen túl nem mutatkozott számukra perspektíva, csak ha elmagyarosodnak.

Másfelől a XIX. század végén valójában a kisszámú román elit már világosan elkülönült a parasztság világától, amelyhez tartozónak vallotta magát még mindig. Itt utalok Vasile Dobrescu és Ábrahám Barna tanulmányaira.¹⁷ A Maniu családnak már legalább 4 nemzedéke tartozott egy a görög-katolikus papokból és felekezeti iskolákban tanítókból álló értelmiséghez. E körben viszonylag erős volt az endogámia. Ugyanakkor földrajzilag több területet különíthetünk el: a legismertebbek a különleges jogokkal rendelkező határhozrezdekben szolgálók leszármazottai (Naszód és Karánsebes környéke) és a középkori Királyföldből alakult Nagyszeben körüli zóna. A XX. század elején ez az elit még nagyrészt Erdély nagytelepülésein élt. Az 1860-as évektől kezdve alakult ki a tisztviselők és szabadfoglalkozásúak új rétege, akik az 1870-es évektől kezdve részt vettek az erdélyi román bankrendszer kiépítésében és beáramlottak a nyugati nagyvárosokba: Aradra, Nagy-

váradra és Temesvárra. 1914-re Nagyszebennek és Brassóval szemben Arad lett a politikai vezetés új központja.¹⁸ Összességében tehát a politikai, társadalmi és gazdasági elit szoros összefonódása jellemző a román nemzetiségre. A tanulmány elején a Maniu politikai nemzedékének megtestesítőiként említett tizenegy személyiség közül legalább hét bankok igazgatótanácsának tagja,¹⁹ s hárman jelentős földbirtokosok.²⁰

Ami magát Maniut illeti, egy további jellegzetesség járul a fentiekhez: igen vallásos, a görög katolikusokhoz tartozik, akik akkoriban majdnem ugyanannyian voltak, mint az ortodoxok Erdélyben. Társadalmi szempontból saját hatalmi hálózattal rendelkeznek, amelynek központja Balázsfalva, különösen befolyásosak és nagy számban vannak jelen a tartomány északi részében. Ennek megfelelően Maniu családja Szilágy megyéből származott, s apja Szilágy-somlyón, a történelmi tartomány északnyugati peremén volt bíró. Ugyanezen görög katolikusok között a legerősebb a magyarosodás. Így aztán kijelenthetjük, hogy Maniura erősen hatott a magyar habitus és értékrend. A balázsfalvi görög katolikus felekezeti iskolai alapfokú képzés után visszatért Szilágy megyébe, hogy a zilahi Wesselényi Református Kollégiumban végezze középfokú tanulmányait szorgalmas, példás magaviseletű, kitűnő tanulóként.²¹ Maga számol be róla, hogy ekkoriban beleszeretett egy fiatal magyar lányba, Klárába, egy szilágy-somlyói patikus családjából, de úgy döntött, nem kéri meg a kezét, mivel már ekkor a román nemzeti mozgalomban való harcra szánta el magát.²² Míg a társadalmi környezet és a társasági élet a magyarosodás irányába hatott, a családi légkör és a politikai közeg éppen ellenkezőleg: egy elkülönülő önazonosság megerősítésére buzdított. Maniu egyébként nőtlen maradt, egész életét a nemzeti ügynek és a görög katolikus egyháznak szentelte. Ez utóbbi alkalmazásában volt ügyvéd 1898 és 1918 között, miután befejezte bécsi és budapesti egyetemi tanulmányait, a korabeli román politikai elit szokásos életpályájának megfelelően.

Végül még egy momentum a szociális kérdések köréből: Maniu politikai nemzedéke a szabadfoglalkozásúak, többségében ügyvédek nemzedéke. Ez a jövedelmező foglalkozás biztosította számukra az anyagi függetlenséget és a lehetőséget a politikai pályára lépéshez. Az 1906 és 1914 közötti Budapest politikai tapasztalata, a törvények és a jogalkalmazás elmélyült ismerete, a helyi ügyvédi kamarákban a magyar kollégákkal való kapcsolataik egyre inkább hajlamosították őket, paradox módon, hogy integrálódjanak a magyarországi helyi politikai, gazdasági és társadalmi rendszerbe.²³ Iuliu Maniu, Aurel Vlad és Alexandru Vaida 1914-re már negyvenes éveikben jártak, mint tekintélyes polgár, középbirtokos, banki részvényes jelentek meg.²⁴ A háború korszakához érve végső soron nem meglepő, hogy mindnyájan a Monarchiához való hűséget választották 1914-ben, sőt, még 1916-ban is.

Azok, akik saját elhatározásukból a Regátba települtek az első világháború idején, fiatalabbak, és/vagy a rendszernek inkább a peremén elhelyezkedő foglalkozásúak (papság, felekezeti iskolák tanítói, művészek) voltak, élükön az irredenta költővel, Octavian Gogával (sz. 1881), az 1910-es évek-től kezdődően egyfajta szakadár, a fennálló rendszerrel és így Maniu nemzedékével szemben álló politikai csoportot alkottak.²⁵ Említésre méltó Brasso román politikai elitjének sajátos helyzete is: részben 1916 után távoztak, az 1916 őszén a megszálló román hadsereggel való megalkuvásuk, illetve a Regáttal való nagyobb számú kapcsolataik miatt. Példaként Maniu kortársát, Mihai Popovici alakját idézhetnénk fel, aki nagykereskedő családból származott és számos üzleti és személyes kapcsolat fűzte a bukaresti elithez.

A SORSFORDÍTÓ ÉVEK (1914–1920): AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS ÉS MANIU VÍZIÓJA A DEMOKRÁCIÁRÓL

Maniu 1914-ben már kiforrott nemzedéke számára az 1914-től 1920-ig terjedő évek veszélyesek, csapdákkal teliek voltak, amikor egy, Erdély kereteit jócskán meghaladó konfliktus tüze alatt és két nemzetállam versengése közepette, roppant óvatosan kellett eljárni, hiszen jóval több volt a veszíteni való, mint a várható nyereség, elég volt egy rossz gesztus vagy egy alkalmatlan időben tett kijelentés. Másfelől viszont Maniu és számos barátja számára 1918. december 1-je politikai tevékenységük csúcspontját hozta el: azt a történelmi pillanatot, amikor több tízezer ember jelenlétében kikiáltották Erdély Romániához csatolását.

Nem könnyű ezeket az éveket rekonstruálni: a rendelkezésünkre álló források legtöbbször a háború utáni időből származik, s hajlamos a történeteknek a Nagy Románia megteremtése irányába mutató teleológiát adni.²⁶ A háború 1918 nyaráig gyakran a szenvedés időszakaként van elbeszélve, sőt: mint a nemzeti mártíromságé, amely során a végső megszabadulást a Román Királyság (*Regát*) eljövételétől várják. Valójában 1914 augusztusában, a szerbek és oroszok elleni háború idején a román elit osztozni látszott a Monarchiát csatasorba állító hazafias lendületben. Sokan kompromittálták magukat nyomás alatt született hazafias kijelentésekkel vagy a központi hatalmaknak hódoló diplomáciai balettel. Vaida odáig elment, hogy bécsi és berlini tárgyalásai során felvetette annak lehetőségét, hogy a románok lakta területek összességét – beleértve a Regátot – integrálják az Osztrák-Magyar Monarchiába.²⁷ Goldiş úgy próbálta megmenteni a párt általa szerkesztett újságját, hogy hűségét biztosító gesztusokat tett Tisza István grófnak. Cicio-Pop nagy visszhangot kiváltó kijelentést tett Románia ellen a budapesti par-

lamentben. És folytathatnánk a sort. Ami Maniut illeti, természettől fogva taktikus és rendíthetetlen lévén, inkább a háttérben maradt. A balázsfalvai érsekség intézkedései dacára, amellyel megpróbálták elejét venni annak, hogy Maniunak be kelljen vonulnia, végül úgy döntött 1915-ben, hogy önkéntesként jelentkezik, s ezáltal maga választhatta meg, hová vezényeljük. Az olasz fronton szolgálva kerülte a lelkiismereti vitákat és a hűségnyilatkozatokat, amelyeket a magyar állam kért 1917–1918-ban. Az RNP főbb vezetői közül ő az egyetlen, aki megerősödve került ki a háború próbatételéből.²⁸

1918 őszén Maniu lett a gyakorlatiasság, a meg nem alkuvás és a határozottság, a dönteni tudás megtestesítője. Már szeptember 20. körül szabadságra engedték az olaszországi hadszíntérről: feltehetően sikerült ezt követően Budapesten maradnia, annak dacára, hogy a hatóságok hivatalosan visszarendelték a frontra.²⁹ A magyar fővárosban Vaidával és az RNP más vezéreivel a párt új erőre élesztését készítették elő. A külügyek felelőseként októberben Bécsbe küldték,³⁰ így nem vett részt a párt október 12-én Nagyváradon megrendezett vezetőségi ülésén. A forrongó Bécsben Maniu feladata a leszerelés megszervezése, az erdélyi román katonák átcsoportosítása volt. Fel kellett vennie a kapcsolatot a Monarchia más nemzeti mozgalmával is.³¹ Egyelőre nem a még németbarát és passzív román kormány felé való fordulás volt a legfőbb teendő.³² Maniu október 30-ára hívott össze Bécsben tanácskozást az erdélyi románok számára: talán az volt a stratégiája, hogy nyomást gyakoroljon Bécsre a Monarchia teljes átszervezése érdekében, ezáltal a románok felszabadulhassanak a magyar fennhatóság alól. Másfelől azonban a fővárosban uralkodó általános zűrzavar, s az, hogy a csehek 28-án kikiáltották a függetlenségüket, arra engedtek következtetni, hogy az önállóság ideje jött el. Dokumentumok híján a dilemma feloldatlan marad: lehetséges, hogy Maniu nyitva akarta hagyni az utat mindenféle megoldás irányába.³³

Am felgyorsultak az események: Magyarországon kitört a forradalom, összeomlott a fennálló hatalom, Magyarország kikiáltotta a függetlenségét, magyar nemzeti tanácsok alakultak mindenfelé a függetlenségi és szövetségeseik nyomására. A Bécshez kötődő megoldás lehetőségét végképp elvetik, mivel a francia és szerb hadsereg november 1-jén elfoglalta Belgrádot és elérte a magyar határt. Erdélyben a zavargás katonai lázadásban, fosztogatásban, földfoglalásban tetőzött. Az RNP vezérei főhadiszállásukat Aradra helyezték: ezúttal az volt a céljuk, hogy magukhoz ragadják a hatalmat Erdélyben és a román többségű területeken: november 10-én ultimátumot nyújtottak be a budapesti hatóságoknak. Ugyanebben az időszakban eldöntötték, hogy újra fölveszik a kapcsolatot a román kormánnyal.³⁴ Az erdélyi zavargásokkal, a tanácsok és a nemzetőrségek jelentette fenyegetéssel

szembesülve, abban a pillanatban, amikor a szerb hadsereg önkényesen elfoglalta a Bánságot (november 13-ától kezdődően), az kezdett a legésszerűbb és leghatékonyabb megoldásnak tűnni, hogy felszólítsák a román hadsereget a katonai beavatkozásra.³⁵

Ebben a bonyolult helyzetben került sor 1918. november 13-án és 14-én a híres aradi tárgyalásokra a Jászi Oszkár vezette budapesti kormányküldöttséggel.³⁶ Míg az RNP vezéreinek egy része habozni látszott, a második napra egyenesen Bécsből érkező Maniu kereken kimondta, hogy a cél ezúttal már a „teljes elszakadás”, s nem pedig a széles körű autonómia Magyarországon keretein belül. Maniu, aki az ekkori RNP-vezérek közül a leginkább tisztán látó és a legmerészebb volt, már levonta az új geopolitikai helyzetből adódó következtetéseket.³⁷ Úgy lépett fel, mint a Nagy Romániával való unió elszánt harcosa: már november 15-én, a Jászival folytatott tárgyalások kudarcának másnapján elhatározták, hogy gyűlést hívnak össze Gyulafehérvárra. A Iaşival való kapcsolatok megsokszorozódtak december 1-jé előtt: a romániai hatalmat ismét kezében tartó Brătianu november 20. körül átadott üzenete szerint az uniót feltétel nélkül és igen gyorsan meg kell valósítani.³⁸ Ezzel szemben a Gyulafehérvári Határozatok megszövegezésének előkészítésével megbízott Vasile Goldiş pontosan felsorolta egy esetleges autonómia feltételeit, amelynek időtartamáról és formájáról egy alkotmányozó gyűlés hivatott dönteni.³⁹

A párt vezetői 1918. november 30-án gyűltek össze Gyulafehérvárra, hogy előkészítsék a december 1-jei, több tízezer küldött és szimpatizáns előtt az unió szentesítése céljából tartandó Nagygyűlést. Az e napon zajló sorsdöntő viták arra vallanak, hogy Maniu nemzedéke, hasonlóképpen a párt idősebbjeihez és a szociáldemokratákhoz, inkább az autonómia gondolatát támogatta. A lényegi kérdés inkább az volt, hogy milyen jellegű legyen az autonómia: hangsúlyozzák-e az ideiglenes jellegét vagy sem, s hogy meghatározzák a hatályát. Az igazi törésvonalak inkább az 1880-as években született fiatal nemzedékkel szembesülve rajzolódnak ki: ők tömegesen a feltétel nélküli unió mellett kardoskodtak.⁴⁰ Végül Maniu szerzett érvényt a maga álláspontjának, anélkül, hogy tudható lenne, befolyásolta-e a feltétel nélküli unió hívei általa gyakorolt nyomás.⁴¹ Az autonómiának egy áttekinthető, tömör szövegezésű változatára esett a választás, amely saját törvényhozó testületről szólt, ugyanakkor világosan meghatározta az is, hogy érvénye ideiglenes, csak az új ország alkotmányozó gyűlésének összehívásáig tart. Így kötötte össze Maniu a legteljesebb patriotizmust a demokratizálódás igényével.

Maniu az RNP más vezetőivel egyetértésben, megőrizve korábbi, még a Memorandum idejéből örökölt óvatosságát és bizalmatlanságát a regáti vezetőkkel szemben, ily módon állított fel sajátos erőviszonyt a román Nem-

zeti Liberális Párttal (PNL) szemben. Ezt a stratégiát siker koronázta a Bukarestben 1918. december 14–23. között folytatott tárgyalások során: Brătianu elfogadta az ideiglenes autonómia gondolatát, cserébe annak reményéért, hogy saját hasznára kamatoztathatja az erdélyiek regátsági rendkívüli népszerűségét⁴²

Gyulafehérvár Maniu pártja számára a két világháború közti időszakban mindvégig megmaradt mitikus vonatkoztatási alapnak: e helyet a feltöltődés helyévé változtatták az erdélyi románok számára. 1918 és 1940 között minden fontos gyűlést Gyulafehérvárra hívtak össze. A híres Gyulafehérvári Határozatokat 1920. áprilisában beemelték a pártprogramba, és állandó hivatkozási alappá vált, az ehhez való visszatérést javasolta Maniu a Romániában való jó kormányzás érdekében.⁴³

Az impériumváltás folyamatát lezáró időszak a Kormányzó Tanácsé, amely ideiglenes szerv Maniu elnökletével, s 1920. áprilisáig kormányozta Erdélyt. Erre a gyakorlatilag független kormányra Maniu élete végéig büszke volt. Maniu afféle miniszterelnöki szerepet töltött be Erdélyben, saját minisztertanáccsal, Alexandru Vaida vezetésével szakértőket küldött a párizsi béketárgyalásra, budapesti küldötte volt Ioan Erdélyi személyében, és volt erdélyi parlamentje, amely 1919 nyarán gyűlt össze, hogy megszavazzon egy, az RNP-nek kedvező választási törvényt. Igaz, hogy vállalnia kell a magyar tisztviselők passzivitás-politikájának következményeit, ugyanakkor viszont alkalma nyílt arra, hogy híveit fontos pozíciókhoz juttassa. Végezetül majdhogynem egyenrangú félként tárgyalta a bukaresti kormánnyal és politikai erőkkkel, amelyek igyekeztek megnyerni támogatását.⁴⁴

AZ IMPÉRIUMVÁLTÁS UTÁN: A NAGY ROMÁNIÁBAN BEKÖVETKEZETT TÉRVESZTÉS (1920–1940)

Amikor 1919-ben Maniu és nemzedéktársai az RNP-vel vezető pártként bekerültek Nagy Románia első parlamentjébe, s Maniu a párt elnöke lett, Maniunak valóságos kultusza teremtődött a hívei körében. Az alig ötven éves Iuliu Maniu és nemzedéktársai számára egy második, reményekkel teli politikai élet vette kezdetét. Pedig az impériumváltás tisztavirág-életű, jövőtlen diadalnak bizonyult.

Iuliu Maniu két világháború közti számos kudarcának okait vizsgálva (1928 és 1930 között és 1932-ban pár hónapra miniszterelnök, 1920-tól 1928-ig, majd 1933–1944-ig állandóan ellenzékben) jellemvonásbeli gyengéit (melegség, lassú döntéshozás), unokaöccse pénzügyi visszaéléseit szokták említeni, s hogy nem tudott kormányzati szerepkörbe kerülni azok után, hogy

a magyar uralom alatt rendíthetetlen ellenzéki volt. Valójában egész politikai nemzedéke vallott kudarcot: nem sikerült tartósan megszerezniük sem a politikai, sem a gazdasági hatalmat:

1. *A politika terén:* a királynak és bukaresti liberális szövetségeseinek eltökélt szándéka az 1920-as években, hogy Maniu nemzedékének hatalomra kerülését megakadályozzák. A bukaresti országgyűlésben újrakezdődtek a budapesti parlamenti harcok: Maniu és a képviselők maroknyi csapata, akik az erdélyi választási csalások ellenére bekerültek a parlamentbe, szembeálltak az ellenségeskedő többséggel.⁴⁵ Helyi szinten a román elit vezetőit eltávolították a magas tisztviselői posztokból, a regátiak, vagy még gyakrabban az 1914 előtt apolitikus vagy „népáruló” erdélyi románok javára. Amikor Maniu régi társai a Regát partjaiba léptek, hamar a partvonalra szorították őket, vagy a helyi szervezetekben játszott szerepre szűkítették mozgásterüket. Ez történt a Nemzeti Liberális Párt (PNL – *Partidul Național Liberal*) erdélyi tagozatával, ahová egyetlen meghatározó személyiség sem kerül be Maniu korosztályából.⁴⁶ Ellenben a szakadár Goldiș 1926-ban több tagot is magával vitt közülük.⁴⁷ És a PNL-belinél a Néppárt (PP – *Partidul Poporului*) erdélyi vezetői is alig-alig tudtak jelentékenyebb hatást gyakorolni.⁴⁸

Míg Ionel Brătianu a román nemzeti politika vezéralakja maradt, addig az RNP, amely a Parasztpárttal (PT – *Partidul Țărănesc*) való egyesülése után Nemzeti Parasztpárttá (PNT – *Partidul Național Țărănesc*) vált, nem tudott 1926-ban újra hatalomra jutni. Az idős liberális pártvezér 1927 végi halála után Maniu, akit a nép szavazatai és reménysége vitt győzelemre, került pozícióba. Ám a világgazdasági válság nehéz körülményei közepette rövidesen csalódást okozott: az 1918-as Gyulafehérvári Határozatok szellemében fogant reformokat csak nagy nehézségek árán és a PNL erőteljes ellenállása mellett szavazták meg, vagy meghatározatlan időre elhalasztották. Az 1929. augusztusi közigazgatási reformnak, amelynek az ország decentralizálását és regionalizációját tűzte célul, nehézségekbe ütközött a végrehajtása.⁴⁹ Ami pedig a gyulafehérvári ígéretek valóra váltását lehetővé tévő kisebbségi törvényt illeti: végleg elnapolták, olyannyira, hogy végül nem Maniu kormánya, hanem Iorga alapvetően regátiakból álló kabinetje hozott létre a kisebbségek részére egy helyettes államtitkárságot. Maniu egyébiránt már a '20-as évektől kezdve erőteljesen megváltoztatta álláspontját az 1918-ban az autonómiáról tett nagy ígéretekkel illetően: az 1924. júniusában Bukarestben az *Institut Social Român*-ban tartott híres előadásában a Gyulafehérvári Határozatokban kihirdetett, nagyfokú autonómiához való jogot igen csak szűkítő módon értelmezte.⁵⁰ Később, az 1930-as évek elején azt állította – a valóságnak ellentmondva –, hogy kormánya megoldotta a kisebbségi kérdést.

2. Gazdasági téren az 1914 előtt a Maniu nemzedéktársai birtokában levő erdélyi bankhálózatnak nem állt rendelkezésére elegendő forrás ahhoz, hogy az Erdélyben maradt magyar-német tulajdonú pénzügyi társaságok fölött megszerezzék a hatalmat, de legalábbis jelentékeny részt vállaljanak azokban. Annak ellenére, hogy 1919 elején megkíséreltek felállítani három nagy önálló erdélyi román intézményt, – az *Agrárbankot* (*Banca Agrară*), a *Központi Ipari és Kereskedelmi Bankot* (*Banca Centrală pentru Industrie și Comerț*), és az *Erdészeti Vállalkozásokat* (*Întreprinderile Forestiere*)⁵¹ – a nagy liberális bankok körül csoportosuló bukaresti tőke – a *Román Banknak* (*Banca Românească*), amely a legnagyobb, és a liberálisok irányítása alatt álló román bank volt, 1920 végén már nyolc fiókja volt Erdélyben⁵² – szerzett döntő részt (a még magyar vagy német kisebbségi kézben maradt tőkerészekről kötött megállapodással) az erdélyi iparban és nagy bankokban.

3. Igaz, hogy Maniu és nemzedékének helyzete nem hanyatlott a társadalmi hierarchiában az impériumváltás után. Sokuk személyes hasznát húzta a változásokból: közszférabeli pályalehetőségek nyíltak meg fiaik számára, bekerültek az új igazgatótanácsokba, megerősítették a kisebbségekkel szembeni tekintélyes, vezető helyzetüket, gyakran költöztek át egy nagy erdélyi városba: Kolozsvárra, Brassóba, Nagyszebenbe vagy akár, ritkábban, Bukarestbe, ahol házat és vagyont szereztek.⁵³ Aurel Lazăr Nagyváradon, Vasile Goldiș vagy Ioan Suciu Aradon, Popovici Brassóban, Teodor Mihali vagy a Hațieganu fivérek Kolozsvárott, Aurel Cosma Temesvárott foglalt el központi helyet e városok közigazgatásában az 1920-as években. Mindannyian tagjai bankok igazgatótanácsának, és néhányukat, mint például Cicio-Popot, Goldișt vagy Vaidát bukaresti tőkéjű nagyvállalatok testületébe is kooptálták.⁵⁴

Végezetül milyen magának Maniunak a helyzete? Afféle kivétel ő, hiszen nem lépett be igazgatótanácsokba, s kitartott viszonylag szerény életmódja mellett, bădăcini (badacsonyi) családi otthonában, Kolozsvárott és Bukarestben. Nőtlen és gyermektelen maradt, ám szűkebb családjá teljes mértékig hasznát látta az impériumváltásnak: fivére, Cassiu Kolozsvárott a jogi kar egyetemi tanára lett; unokahúgai férjei, Romul és Zaharia Boilă, akik a háború előtt Dicsőszentmártonban ügyvédkedtek, Kolozsvárott telepedtek le. A korábban ügyvéd Romul az alkotmányjog egyetemi tanára lett, s 1928-ban a Szenátus alelnöke. A fiatalabbik, Zaharia először újságíró, majd főszerkesztő, s 1928-ban, 36 évesen már Kisküküllő megye prefektusa, nagybátyja miniszterelnöksége alatt.⁵⁵

4. Ám az, hogy politikai, gazdasági és szociális téren csak részeredményeket sikerült elérni, igazából a *reprezentáció* és a szimbólumok terén mutatkozik meg. Mint azt a tanulmány elején láttuk, Maniu nemzedéke, amely

a Memorandum utáni küzdelem légkörében formálódott, s büszke öntudattal vitte tovább az erdélyi román szellemi örökséget, ám egyúttal a Monarchia habitusát és szabályrendszerét is, nem tudott teljes mértékig beilleszkedni az egyesített Romániába, amelynek eljövételét pedig olyannyira óhajtotta. Minduntalan visszatértek Gyulafehérvárra: 1920-as, 1928-as és 1940-es gyűlés alkalmával is, mintegy jelképesen újrajátszva az 1918. december 1-jén történeteket, megerősíteni változatlan hazafiságukat s az egyesített Romániához való kötődésüket, ám egyúttal tiltakozva is annak megvalósítási módja ellen.⁵⁶

ÖSSZEGZÉS: AZ EGYSÉGES ROMÁNIA OLTÁRÁN FÖLÁLDOZOTT GENERÁCIÓ

Maniu nemzedéke számára az impériumváltáskori siker pürrhoszi győzelem volt. E kudarcból táplálkozott, mint láttuk, a két világháború között mindvégig látens regionalizmus. Ugyanakkor, mint azt már több kutató is bemutatta, ez a regionalizmus sohasem tudott nyíltan kifejezésre jutni, mégpedig két okból:

1. Maniut és nemzedékét szeparatizmusuk miatt azzal vádolták már 1919-től, hogy nem elég patrioták, s akár hazaárulásra is képesek lehetnek. E vádak a háború eseményeire támaszkodtak, illetve a számos alkalomra, amikor az erdélyiek az új hazájukkal szembeni elégedetlenségüknek adtak hangot az 1920-as évek során.⁵⁷ További nyomás nehezedett a görög katolikusokra, köztük Maniura, akiket azzal vádoltak, hogy inkább a Vatikánt szolgálják, vagy hogy magyarbarátok, és felszólították őket, hogy haladéktalanul olvadjanak be az egységes, nemzeti ortodox egyházba.⁵⁸ Mindezek a támadások mélyen megbántották a Maniuhoz hasonló embereket, akik, mint az az elmondottakból kitűnt, már régóta a nemzeti hagyomány hordozói voltak, és akik az impériumváltást küzdelmeik, célkitűzéseik beteljesedésének tekintették. Maniunak tehát nyilatkozataiban minduntalan bizonygatnia kellett a trón, az ország egysége iránti feltétlen hűségét.⁵⁹

2. A másik akadályja annak, hogy a regionalizmus problémája Erdélyben nyíltan megjelenhessen és a nyilvánosságban állandóan jelen lehessen: az, amit K. Lengyel Zsolt a disszertációjában *Doppelkonflikt*nak nevezett: az erdélyiek konfliktusa egyrészt a központtal, másrészt a többi történelmi kisebbséggel.⁶⁰ A magyar irredentizmus és a magyarok általi fenyegetettség állandó érzése következtében Maniu egyre inkább fenntartásokkal viseltetett az erdélyi nemzeti autonómiák iránt. Kitűnt ez abból, ahogy a kisebbségeknek a Gyulafehérvári Határozatokban rögzített jogait egyre inkább korlátozóan értelmezte.

Amikor legutóbb újraolvastam Iuliu Maniu több írását arról, hogyan alakult az általános helyzet Erdélyben 1918 után, meghökkenve tapasztaltam, hogy ugyanazok az érvek és panaszok ismétlődtek 1920 és 1944 között: aggodalom a magyar fenyegetés miatt, megkeseredettség az Erdély kormányzásához nem tiszta, helyi erőkre támaszkodó bukaresti politika okán, és az 1918 és 1920 között végzett munka fölötti büszkeség. Egyik, a bukaresti minisztertanács ülésén tett utolsó nyilatkozatában Iuliu Maniu amellett érvelt, hogy egy új ideiglenes autonóm román hatóságot kell felállítani az 1944 őszén felszabadított Észak-Erdélyben, amelyben viszontlátjuk a fenti érvek mindegyikét, mintha az 1914 előtti politikai harcok összessége nem tudott volna érvényes, maradandó érvényre jutni az impériumváltás két rövid évében, mintha mindaz, ami ezt követte, csak egyetlen hosszú stagnálás lett volna. Íme egy részlet Maniu beszédéből: „Be kell fejeznünk egyszer ezt az ádáz központosítást, amely megakadályozta ezen ország természetes fejlődését, amely megtömte a vidéket a közigazgatásban alkalmatlan emberekkel. Azért veszítettük el lelkileg Besszarábiát és Bukovinát. Elvesztettük őket lelkileg, mert a politikusok azért küldtek oda tisztviselőket, hogy azok bizonyos szívességeket tegyenek nekik, a helyi jog, a világ szellemének teljes figyelmen kívül hagyásával, akik számtalan visszaélést követtek el. Ez a dolog így nem mehet tovább. [...] Az erdélyi románoknak – az ottani őslakos románokról beszélek – nem viselték gondjukat. Ők szegényebbek, mint Nagy-Románia létrehozásának pillanatában.”⁶¹

„Szegényebbek”: igencsak erőteljes kifejezés ez! Ám tény, hogy még az impériumváltás adta társadalmi fölemelkedés – az egyetlen kézzelfogható eredmény a nemzetegyesítés megannyi kudarca közepette – is megroggyant a második világháborúban Erdély megosztásával és a két világháború közti román elit Kolozsvárról Nagyszebenbe vagy Bukarestbe üzésével. De ez csak a kezdet: az 1940-es évek végére a sztálinizmus akár a szó szoros értelmében is megsemmisítette az erdélyi román elitet: Maniut 1947 nyarán tartóztatták le. Ő maga, s akik még nemzedékéből éltek, nyomorúságos körülmények között, börtönben haltak meg, avagy a börtön következményeként fellépő betegségekben, javaikat pedig elkobozták.⁶² A görög katolikus egyház hatalmának alapjait egyszer s mindenkorra tönkretették. Az 1960–70-es évektől kezdődő fölépülés pedig igencsak részlegesnek bizonyult.⁶³

Az 1990-es években Bukarestben szobrot emeltek Maniunak a régi királyi palota előtt: a kortárs művész törekeny sziluettet mintázott meg, rajta a szenvedés nyomaival, melyek a kommunista diktatúra börtöneiben tönkretett feddhetetlen ember összetüport méltóságát jelképezik. De sajnos csak ekként, a kommunista diktatúra mártírként él tovább Maniu. Az általa megtestesített világ, azé a nemzedéké, amely egyszerre kötődött a Monar-

chiához és az utódállamokhoz, sohasem kapott központi helyet az egyesített Romániában. Akár azt is mondhatnánk, hogy sohasem értették meg igazán. 1990 óta december 1-je a románok nemzeti ünnepe, az 1918. december 1-jén Gyulafehérvárott megvalósult impériumváltásról emlékezve meg ezáltal, ám sajnálatosan leegyszerűsítő, központosító és a román nemzeti emlékezetből egész lapokat kitörlő változatban.

Fordította: Barkász Emőke

JEGYZETEK

- 1 Iuliu Maniu în fața istoriei. Bukarest, Editura Gândirea Românească, 1993.
- 2 A rendszerváltás utáni két életrajz sok kívánnivalót hagy maga után: Ioan Scurtu munkája (*Iuliu Maniu, activitatea politică*. Bukarest, Enciclopedică, 1995. 300 o.) meglehetősen színtelen és az 1918 előtti időszakról nem ír azt az megillető részletességgel és alaposággal. Apostol Stan kötete (*Iuliu Maniu*. Bukarest, 1995. 512 o.) egy rajongó munkája: túl idealizáló és felszínes. Magyarul létezik egy rövid és kiváló bevezetés: Bárdi Nándor és Wéber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes* 1998. 4. sz. 243–256.
- 3 Túl azon, hogy a román titkosszolgálat valószínűleg elkobzott Maniutól tárgyakat az 1947-es letartóztatásakor, s azon, hogy a mai napig is milyen homály övezi a szocialista korszakkal kapcsolatos dokumentumokat, úgy tartják, hogy magának Maniunak bevett szokása volt rendszeresen megsemmisíteni a leveleit és a személyes feljegyzéseit.
- 4 E csoporthoz tartozóknak tekinthetünk még három fiatalabb, 1878–1879-ben született vezetőt, akik Maniu nemzedékével megegyező tapasztalatokkal és feladatkörökkel rendelkeztek: az üzletember Mihai Popovici, a bíró Emil Hațieganu és az ügyvéd Victor Bontescu. E tanulmányban a velük kapcsolatos adatok az erdélyi román elittről (1910–1930) készített adatbázisomból származnak.
- 5 Pl. Gasperi útja Bécsből Rómába, Hodžáé Budapestről Prágába.
- 6 Claude Digeon Franciaországban klasszikusnak számító könyve az 1870-es háború és a németekkel szembeni vereség okozta traumát vizsgálja a francia értelmiség több generációjában. (Digeon Claude: *La crise allemande de la pensée française, 1870–1914*. Paris, Gallimard, 1959.)
- 7 Ezekről a kérdésekről ld.: Hitchins, Keith: *A Nation affirmed: The Romanian National Movement in Transylvania, 1860–1914*. Bucuresti, Encyclopedica, 1999. 53–86.
- 8 Stan i. m. 14–32.
- 9 Hitchins i. m. 159–166.
- 10 A részletesen ld. lent. Az ügyvéd Maniu apja bíró.
- 11 Az aktivizmushoz való visszatérés körülményeiről ld.: Orga Valentin: *Aurel Vlad, Istorie și destin*. Kolozsvár, Argonaut, 2001. 99–155.
- 12 E válságot idézi fel: Hitchins, Keith: *România 1866–1947*. Bucuresti, Humanitas, 1996. 128. A Sturdza által 1895 októberében tett híres Iași nyilatkozatról ld.: Jancsó Benedek: *A román irredentista mozgalmak története*. Budapest, Bocskay Szövetség, 1920. 106–120. Új kiadás Máriabesnyő–Gödöllő, Attraktor, 2004.
- 13 Vaida-Voevod emlékezik vissza erre a bizalmatlansággal teli korszakra egy, a háború után Bukarestben, a képviselőházban tartott beszédében. Ld. *Desbăterile Adunării Deputaților* július 1920. 475–480.

- 14 Mândruț Stelian: *Mișcarea națională și activitatea parlamentară a deputăților P.N.R. din Transilvania în 1905–1910*. Oradea, Fundația Cele Trei Crișuri, 1995.
- 15 Mitu Sorin: *Geneza identității naționale la Românii ardeleni*. București, Humanitas, 1997.
- 16 A néparulóknak a román képzeletben betöltött helyéről ld.: Mitu i. m. 240–244. 1905–1906-ban több olyan román is megválasztottak képviselőnek, aki az RNP-től eltérő listán szerepelt, ilyen például: Petru Mihályi, Mihai Kökényes Máramarosban; Szilárd Burdia Krassó megyében, Ioan Ciocan Beszterce megyében; Nicolae Șerban Fogaras megyében. Ld. Bíró Sándor írását arról, hogy az RNP sajtójában hogyan bántak el a néparulókkal: *Kisebbségben és többségben: Románok és magyarok (1867–1940)*. Budapest, 2002. 1. rész, 5. fej.
- 17 Dobrescu Vasile: *Elita românească în lumea satului transilvan 1867–1918*. Târgu Mureș, Ed. Universității Petru Maior, 1996. Ábrahám Barna: *A hazai románság polgárosodása a 19. század második felében*. Csíkszereda, 2004.
- 18 Míg 1880 és 1914 között robbanásszerűen megnőtt Nagyszeben román lakosságának a lélekszáma (+220% a város lakosságának 72%-os növekedésével szemben), az RNP egyetlen fontos vezetője sem lakott itt 1914-ben. Brassó kívül esett azon a területen, ahol a nagykereskedők alkotta hagyományos román elit lélekszámban valamelyes növekedést mutatott, Brassóban a Monarchia és Románia közötti vámháborúk következtében a nagykereskedők helyzete nehezebbé vált.
- 19 Jelesül: Victor Bontescu, Ștefan Cicio-Pop, Vasile Goldiș, Aurel Lazăr, Mihai Popovici, Ioan Suciu és Aurel Vlad.
- 20 Név szerint: Aurel Vlad, Alexandru Vaida-Voevod és Ștefan Cicio-Pop.
- 21 Stan i. m. 507., 509.
- 22 Uo.
- 23 Érdekes volna megvizsgálni az 1914 előtti erdélyi ügyvédi kamarákat, történetesen azt, hogy milyen volt a viszony magyar és román tagjaik között. Míg a nagy, központi kamarákban (Arad, Brassó, Kolozsvár, Marosvásárhely, Máramarossziget) túlnyomó többségben (80–90%) magyarok voltak, addig a kisebb, helyi kamarákban kiegyensúlyozottabbak az arányok. Az ekkoriban szövődött ismeretségekkel lehetne magyarázni azt, hogy fennmaradtak informális kapcsolatok Maniu nemzedéke és a magyar kisebbség vezetői között az 1920-as években.
- 24 Rendszerint kis alaptőkével rendelkező erdélyi helyi bankokról van szó, amelyek azonban fontos szerepet játszottak a kisszámú román elit megerősödésében. Az aradi Victoria Bank kiemelkedő jelentőségű Maniu nemzedéke számára (itt találjuk ugyanis Vasile Goldișt, S. Cicio-Popot). De a leghíresebb és legrégebb az 1872-ben alapított nagyszebeni Albina Bank, amely körül csoportosult a politikai szférához kapcsolódó, de már félig szakosodott pénzügyi elit. Így pl. Ioan I. Lapedātu (sz. 1876-ban és valóságos mintapéldája ennek az új elitnek. Ld. visszaemlékezéseit: I. Lapedatu Ion: *Memorii și amintiri*. Iași, Institutul European, 1998.), Mihai Șerban, Nicolae Schiau, Octavian Rusu, Savu Raicu, Dominic Rațiu stb.
- 25 Orga i. m. 214–222. A Goga körüli legfontosabb személyiségek tanárok (Ioan Lupaș, Alexandru Ciura, Onisifor Ghibu, Sextil Pușcariu), publicisták (Ion Montani, Ghița Popp, Octavian Tăslăuanu), művészek (Aurel Bănuț) és egyházi emberek (Roman Ciorogariu, Ion Moța). Inkább társadalmi szempontból térnek el tehát a Maniu nemzedéktől, semmint életkorukat tekintve.
- 26 Az RNP tagjai ellen (Maniu kivételével) a bukaresti sajtóban indult számos támadás, melyek vádjai szerint e személyek 1914 és 1918 között elárulták a románság érdekeit, arra kényszerítette emezeket, hogy megkonstruáljanak maguknak egy titkos korábbi irredenta múltat. Ld. pl. a Bukarestben a képviselőház 1920. július 16-i ülésén kitört vitát (*Desbătările Adunării Deputaților [DAD] iuliet 1920. 351–372.*), s különösen Vaida 1920. július 24-i hosszú visszatekintő magyarázóbeszédét (DAD. 475.).

- 27 Bocholier, François: Les projets de réforme du statut de la Transylvanie dans le contexte des relations internationales en Europe centrale et orientale (1890–1920). In Sandu, Traian (szerk.): *L'Europe centrale dans les relations internationales de l'Entre-deux-guerres*. Paris, L'Harmattan, 2005. (megjelenés alatt)
- 28 Mivel tudott több társa politikai tévelygéseiről, és hogy 1920-as évek bukaresti politikusaitól érkező hangos számonkérési felhívásokat megválaszolja, 1921-ben Kolozsvárott egy kötetnyi helyreigazítást és magyarázatot adott közre. Ld. Maniu Iuliu: *Ardealul în timpul războiului, Pagini istorice*. Cluj, 1921.
- 29 Boilă Zaharia, Boilă Matei, Pop Ionel: *Amintiri despre Iuliu Maniu*. Cluj, Dacia, 1998. 52.; Clopoțel Ion: *Revoluția din 1918 și Unirea Ardealului cu România*. Cluj, 1926. 53.
- 30 Clopoțel i. m. 53.
- 31 Maniu bécsi tevékenységéről ld.: G. Cădere Victor: Pregătirea diplomatică a Unirii. In Gusti Dimitrie (szerk.): *Transilvania, Banatul, Crișana, Maramureșul, 1918–1928*. București, Cultura națională, 1929. I. k. 103–118.
- 32 Románia november 6-án vált kormányt, s csak 1918. november 10-én lép vissza a háborúba.
- 33 Ez a hipotézis Károlyi Mihály gróf visszaemlékezésein alapszik (*Egy egész világ ellen*. I. k. München, 1923.) amelyben az RNP vezetőségével Budapesten 1918 októberének második felében folytatott hosszú tárgyalásokról ír, ahol Erdély széles körű autonómiájának alapjairól szóltak.
- 34 November 5–10. körül döntöttek az első küldött útnak indításáról. (Több forrás összevetéséből valószínűsíthető dátum.)
- 35 Egymással egybehangzó, de némiképp eltérő álláspontú források 1918. november 16–20. körülre teszik az erdélyi követek Iașiba érkezését: DAD, 1920. nyár. 512., 574.; I. G. Duca: *Memorii*. IV. k. 174.; *Revue Generația Unirii* 1929. 3. sz. 3. és 1930. 11. sz. 13.
- 36 Erről az eseményről készült egy pontos bibliográfia. Hivatkozhatunk itt egy kiváló szakmunkára: Haslinger, Peter: *Arad, November 1918, Oszkár Jászi und die Rumänen in Ungarn 1900 bis 1918*. Wien, Böhlau Verlag, 1993.
- 37 Clopoțel i. m. 81–99.
- 38 Duca i. m. 174. Teodor Mihali in *Generația Unirii* 1929. 3. sz. 3.
- 39 Clopoțel i. m. 111–118.
- 40 Ezt az álláspontot nemcsak az Octavian Gogához közel állók osztják, hanem más fiatal vezetők is, pl. Păclișeanu vagy Ioan Broșu (ld. uo.).
- 41 Maga Vaida és a hozzá csatlakozó Aurel Lazăr szerint amennyiben nyíltan és nyomatékosan az autonómiát kérik, az meggyengíti a román pozíciót a leendő békétárgyaláson. Ld. Clopoțel i. m. 115.
- 42 Ld. az 1918. december havi bukaresti sajtót, jelesül: *Izbânda* 1918.XII. 27. 1.; *Îndreptarea* 1918.XII.30. 1. Tudtommal a román állami levéltárakban nincsen e tárgyalásról dokumentum.
- 43 Alba-Iulia: *hotărîrile Adunării naționale din 1 decembrie 1918, hotărîrile Congresului din 24 aprilie 1920 cu programul partidului*. Kolozsvár, 1924. Az egyik legnagyobb visszhangot kiváltó gyűlés 1928. május 6-án volt.
- 44 Gheorghe Iancu könyve elfogult bár, de az egyetlen létező szakkönyv a Kormányzótanácsról. *The Ruling Council: the integration of Transylvania into Romania, 1918–20*. Cluj, Centre d'Études Transylvaines, 1995. Gyengébb munka: Galea, Aurel: *Formarea și activitatea Consiliului Dirigent al Transilvaniei, Banatului și Ținuturilor românești din Ungaria (2 decembrie 1918 – aprilie 1920)*. Târgu-Mureș, Tipomur, 1996.
- 45 Magyar nézőpontból: ld.: Szász, Zsombor: *The Minorities in Roumanian Transylvania*. London, The Richards Press Limited, 1927. 347–362. A budapesti parlamentbeli viták: DAD, 1920. július ; DAD, 1922. március; DAD, 1926. március.

- 46 Az PNL erdélyi tagozatának elégedetlenségéről ld.: *Adevărul* 14 octombrie 1924.; uo. 5 februarie 1925.
- 47 Ellenben azok, akik Goldişsal együtt lépnek ki, gyakran a legfiatalabb (1880–1890 körül született) nemzedékből kerültek ki, továbbá csatlakozik még néhány másodvonalbeli személyiség, pl. Ioan Lupaş, Silviu Dragomir, Ion Agârbiceanu, Victor Moldovan.
- 48 1927 márciusában Vasile Goldiş és barátai kénytelenek hivatalosan belépni a Néppártba (PP). Goldiş ezután hű marad a PP-hez, anélkül, hogy ebből bármi előnye is származna.
- 49 1930-ban kezdődik a végrehajtása, és már 1931 közepén véglegesen elvetik. Kolozs megyei levéltár, fond Directoratul General – Cluj.
- 50 1924. május 11-én a Fundația Universitară Carol I-ben, az Institut Social Român szervezésében tartott előadás. Magyarul kiadta és jegyzetekkel ellátta: Bárdi Nándor és Weber Péter: Kisebbségben és többségben: Iuliu Maniu nézőpontjai. *Limes* 1998. 4. sz. 243–256.
- 51 A Banca Agrară és a Banca Centrală pentru Industrie și Comerț meglehetősen hiányos anyagai a Kolozs megyei levéltárban találhatók.
- 52 A következő városokban: Arad, Brassó, Kolozsvár, Nagyvárad, Szatmár, Nagyszeben, Marosvásárhely, Temesvár.
- 53 Az elitek regionális földrajzi eloszlását tekintve immár Kolozsvár játszott központi szerepet a románok körében. Brassó elitjei is nagy hasznot húztak újdonsült központi helyzetükből. Ezzel szemben az Alföld peremének városai, Arad, Nagyvárad és Szatmár stagnáltak: erős maradt bennük a magyar elitek és a magyar modell szerepe, ám a románok szempontjából elvesztik a háború előtt még meglévő jelentőségüket (az RNP újságja nevet vált, s Aradról átköltözik Kolozsvárra).
- 54 Az adatok adatbázisomból származnak.
- 55 Uo.
- 56 Néhányan, pl. Valeriu Braniște vagy Ioan Suci, akik Maniunál valamivel idősebbek, már sosem tudták elfogadni és megszokni az impériumváltás utáni világot. Braniște 1928-as haláláig elvonultan élt, a közügyektől távol tartotta magát. (Pușcariu, Sextil, *Memorii*. București, Minerva, 1978. 795). Az új Romániához való nem-alkalmazkodásnak egy egészen különleges esete az erdélyi román nacionalista író, Ioan Slavici. (Ld. pl. *Închisorile mele*. București, Alfa, Paideia. Reprint: 1996.).
- 57 Az ebben az értelemben leginkább példaértékű kötet a következő: Rusu-Abrudeanu Ion: *Păcatele Ardealului față de sufletul Vechiului Regat*. București, 1930.
- 58 E témáról a két világháború közötti Romániának igen kiterjedt propagandairodalma van, melyekben az „eltévedt görög katolikus bárányokat” visszahívogatják ortodox anyjukhoz. Ilyen Onisifor Ghibu, Valeriu Moldovan vagy Ioan Lupaş számos írása.
- 59 Így volt ez az 1922–1923-as nagy politikai válság idején is: Arhivele Naționale din România, sediul central, Casa Regală, 31/1922, Maniu távirata Ferdinánd királynak.
- 60 K. Lengyel, Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß: Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, Verlag Ungarisches Institut, 1993. 133.
- 61 In Vincze Gábor – Nagy Mihály Zoltán: *Autonomisták és centralisták*. Kolozsvár, Pro-Print, 2004. 129.
- 62 Maniu és Aurel Vlad 1953-ban haltak meg a máramarosszigeti börtönben. Emil Hațieganu 1950 és 1955 között internálták, s kevéssel rá meghalt. A példákat folytathatnánk.
- 63 Matei Boilă egyike a ritka 1989 utáni román politikusoknak, akik közvetlenül Maniu nemzedékéhez kötődnek.

Utak, tévutak, zsákutcák.

Paál Árpád két világháború közti politikai nézeteiről

Horváth Sz. Ferenc

„A politikai viták mind arra szeretnek fordulni, hogy az elváltozókat bírálják, pedig ezzel semmit sem érnek és igaztalanok, mert nem tudhatják, hogy miféle lelki folyamatok okozzák a változást. Lehetnek tiszteletre méltó, és kevésbé tiszteletre méltó okok erre, de ez soha kiderülni nem fog, akárhogyan firtatják. Csak a tények határoznak, s a tényeket ez a firtatás nem tudja érinteni”. (Paál Árpád)¹

„Nem érzünk ellenségeskedést a világ egyetlen népével se [...] Csak magunk lehetünk tehát a magunk ellenségei. Kishitűség, irigység, gyűlölség, rabló indulatok, mik a magunk véreből szilajodnak a magunk vére ellen, – csak ezek árthatnak Magyarországnak feltámadott új életének. [...] A Nemzeti Tanács a régi közhatalomból az új néphatalomba való átmenetnek a szervezete [...] Tehát nem rendetlenségeket akar, nem a hatóságok és törvények elleni tobzódásnak akar utat nyitni, hanem épp ellenkezőleg: az eddigi alapokon a nép egyetértésével és komoly okosságával a kivívott új Magyarországnak új alapjait akarja lerakni” – hirdette meg 1918 novemberében az újonnan alakult székelyudvarhelyi Nemzeti Tanács elnöke, Paál Árpád szervezetének célját a helyi lapban.² Az idézett sorok már tartalmazzák azokat a fő problémákat is, amelyek Paál Árpád két világháború közti gondolkodásában – néhány jelentős színváltozást is beleértve – mindvégig kimutathatók.

Paál Árpád (1880–1944) a romániai magyar kisebbség egyik vezető politikusa volt a két világháború közti időszakban. Politikusi szerepvállalása mellett (előbb a román, majd 1940 után a magyar parlamentnek volt a tagja) közreműködött az Erdélyi Szépművés Céh létrehozásában, több erdélyi lap alapítója és (fő)szerkesztője, újságíróként pedig egy időben a bánági és az erdélyi magyar újságírók szervezetének elnöke volt. A romániai magyarság anyagi problémáival is törődött: 1939-ben a leégett bukovinai Józseffalva felépítéséhez akkori lapja nagy összeget gyűjtött össze.³ Paál politikai munkásságának elemzését, vezércikkeinek és rangos korabeli folyóiratokban megjelent tanulmányainak mondanivalóját egy kutató sem kerülheti meg, aki a romániai magyarság akkori történelmével foglalkozik. Belőlük ugyan-

is – véleményünk szerint – minden alkalommal e kisebbség egy részének jól megfogalmazott világnézete olvasható ki. Paál életművének sokoldalúságát és jelentőségét már a vele foglalkozók szakmai sokfélesége is mutatja: irodalomtörténészek, politológusok és történészek boncolgatták a hol transzszilvanistának, hol inkább baloldali pártpolitikusként tekintett Paál eszméi és politikai célkitűzéseit.⁴ Áttekintve a vele foglalkozó szakirodalmat, feltűnő egy olyan munka hiánya, amelyik Paál gondolatvilágát a maga összességében tárgyalná és a benne levő törésvonalakat bemutatná. Az előbb említett munkák ugyanis mind a Paál által az 1920-as évek elején megfogalmazott problémákat taglalják, de későbbi politikai elképzelései elemzésére és bemutatására még senki sem vállalkozott. Jelen tanulmánynak ezért két fő célja van. Egyrészt arra a szinte lehetetlennek tűnő feladatra vállalkozik, hogy egy hosszú, eredményekkel és kudarccal teli életben lezajlott szellemi fejlődést mutassa be és próbálja megmagyarázni. Másrészt a szerzőt ezen belül – éppen a meggyőző magyarázat érdekében – néhány tétel állandó jelenléte, fejlődése, illetőleg Paál általi továbbfejlesztése érdekelte. Mindemellett a „Paál jelenség”-gel⁵ való többéves foglalkozása és e tanulmány megírása közben (mintegy saját történelmi határainak és a jelen vállalkozás korlátjainak tudatosításaként) mindvégig a mottóként kiemelt naplódíszet igazsága lebegett a szeme előtt.

I. POLGÁRI-RADIKÁLIS KEZDETEK, 1918–1924

A bevezető idézetből három gondolatot és magatartásformát szükséges kiemelni, mert jelenlétük különböző formában Paál gondolkodásában jóformán haláláig kimutathatók: a nemzeti-nemzetiségi feszültségek között Paál nyíltan vallja Magyarország integritását, a szociális forrongások közepette az olvasók figyelmét a „néphatalom” fogalmával igyekszik lekötni, és ugyanakkor már ebben az időben nyomon követhető természetének az a tulajdonsága, amely kortársait lenyűgözi: az indulatok, negatív érzések és gyűlöletteljes célok visszautasítása, illetőleg e magatartás másik oldalán: szelídsége és „misztikus jósága”.⁶

Több kollegájától eltérően Paál nem menekült el 1918 őszén a bevonuló román csapatok elől, hanem mint Udvarhely megye alispánja nekifogott annak a kisebbség-szervező munkának, amely őt rövid időn belül a Magyarországról leszakított keleti vármegyék egyik kulcsfontosságú politikusává tette.⁷ Közigazgatási pozíciója miatt állandó kapcsolatban állt a bevonuló román katonasággal, így jogellenes, erőszakos fellépéseinek is tanúja volt. 1919. január elején az erőszakosságok elleni egyik fegyvernek vélte a nép-

köztársaságra való hűségeskü letételét; ezzel egy román (jellegű) közigazgatásnak akarta elejét venni.⁸ Ekkor már belátta, hogy Magyarország integritásának fenntartása aligha jelent reális politikai opciót Európa háború utáni újrarendezésekor. Ezért dolgozta ki 1919. január 9. és 13. között alternatív elképzeléseit *Emlékirat a semleges, független Székely Államról* címmel.⁹ Itt nem az emlékirat részletes elemzése a cél,¹⁰ hanem azoknak a társadalompolitikai elképzeléseknek a rövid jellemzése, amelyek által a szerző gondolkodási struktúráinak mélyebben rejlő és (amint azt később bemutatjuk) állandó összetevői fedhetők fel. Paál több elképzelése ugyanis – mint a székelyföldi erdők, bányák, ásványvízforrások államosítása – irreálisnak, sőt irracionálisnak és ugyanakkor szocialista elemeket tartalmazó utópiának nevezhető. Az általa ott javasolt szoros székely-japán kapcsolatok ugyan egy akkortájt bizonyos körökben divatos elméletre (turáni közösség) vezethetők vissza, felmerül azonban a kérdés, mennyiben lehet szó egy bizonyos irracionális, még csupán csíráiban jelentkező népiségesszméről.

Bármilyen megítélést kapjanak is azonban Paál Árpád eszméi, tevékenysége – így pl. egy székely köztársaság érdekében folytatott munkálkodása és a helyi hivatalnokok által a Magyar Népköztársaságra tett eskü 1919. január 9-én¹¹ – mindenképp megkérdőjelezték a fokozatosan berendezkedő román államiséget. Ezért őt megtorlásként kétszer is letartóztatták, bizonyítékok hiányában azonban felmentették. Családja nem csupán a távollétével együttjáró bizonytalanságokat szenvedte végig, hanem felesége maga is román rendőrök tettlegességének vált az áldozatává.¹²

Felmentésekor Kolozsvárt jelölték ki számára kényszerlakhelyül, ahol továbbra is a titkos tisztviselői mozgalom, a Szellemi Front¹³ egyik vezető embere maradt. Erdély új állampolitikai hovatartozása az 1920. évben mind határozottabban körvonalazódott. A trianoni szerződés júniusi aláírása után Paál a magyar kisebbség politikai aktivitásának életre keltését tekintette feladatának. Ezért dolgozott – a *Keleti Újság* munkatársaként – 1920 őszi székelyföldi körútján, amikor felismerte, hogy a romániai magyarság, s ezen belül a székelység számára a nemzeti identitás fenntartását a Románia által aláírt békeszerződésben megígért önkormányzat biztosíthatja. Hosszú távon ugyanis a kulturális és közigazgatási önkormányzat – mint elérendő cél és vállalható kompromisszum – volt arra hivatva, hogy az elvesztett hazát, illetőleg az el nem ért független Erdélyt, de akár a meghiúsult „Székely Köztársaság”-ot pótolja.¹⁴ S ebben rejlett a mélyebb értelme és tartalma annak a politikai transzszilvanizmusnak, amelyik a húszas évek elején Paál Árpádot tudhatta (egyik) vezető politikusának.

Paállal és az őt támogató intellektuális-politikai csoportosulással, amelyik a kolozsvári *Keleti Újság* és a Paál főszerkesztősége alatt megjelenő *Nap-*

kelet¹⁵ köré tömörült, azok álltak szemben, akik a magyar kisebbség önszerveződésének az idejét még nem tartották elérkezettnek. Ez utóbbiak politikai passzivitásukat a jobb idők kivárásának szükségességével indokolták. Azonban e szándék – Paál szerint – „a magyarság sérelmeinek belső vérzéseit magunkba fojtottan szeretne volna hagyni, hogy még jobban fájjanak s e fájdalom között lobogjon és fokozódjék a nemzeti érzékenység.”¹⁶ Velük szemben „az aktivisták abban a felfogásban vannak, hogy ezt [ti. a népkisebbségi jogokat – H. Sz. F.] nem várni kell, hanem ezért dolgozni, küzdeni, a meggyőzéseknek óriási szellemi mozgalmát kell elvégezni [...] szabadságvágyunk egész őszinteségével kell meggyőznünk az államvezetés tényezőit, hogy életcéljaink bátrak, azokban nincs rejtegetni való”.¹⁷ De mik is voltak ezek a célok, és milyen világnézeti meggyőződéses gyaníthatók mögöttük? Paál egyik 1924 tavaszi naplóbejegyzése dióhéjban foglalja össze őket. A szövegből levezethetők mindazok a lényeges pontok, amelyek az 1920-as évek elején Paál Árpád politikai gondolkodását jellemezték. Az 1923-as csucsai paktum kapcsán¹⁸ Paál az erdélyi magyar jobb- és baloldal felől gondolkodott el: „A két oldal alapvető különbsége különben az, hogy a jobban az önkormányzatos felekezetre helyezi a főszó, balról a magyar nyelv által képzett népi összességre. Azonban az elválasztó vonal az egymás alapeszméje tagadására nem vezet; a nyelvi alapon lévők is elismerik a felekezetek társadalomcsoporthoz tartozását [...] Más különbségek a két oldal között: a jobboldalon a forradalmat elítélik, Károlyit hazaárulózzák, Bethlent imádják, egy kissé a magyar kurzuspolitikát is még szeretik, habár az már megbukott, de hát előbb Bethlennel együtt még ezt is imádták, s ebből nehéz kiszokni. A baloldalon mind ellenkező érzések vannak”.¹⁹ Ebből az idézetből legalább három olyan ideológiai aspektusra lehet következtetni, amellyel szerzője azonosult: a „magyar nyelv által képzett népi összesség” a zsidóknak és a munkásoknak a magyar kisebbségbe való bevonását jelentette; a forradalom el nem ítétele annak szereplőivel és világnézetükkel való szimpátiáról vall; a Bethlen István miniszterelnököt, illetve a „kurzuspolitikát” érintő megjegyzés pedig a magyarországi politikusoknak és irányvonaluknak a visszautasításáról tanúskodik.

A magyar kisebbség politikai megnyilvánulásai minél tágabb alapokra való helyezésének szükségessége már a kolozsvári lapszerkesztő első vezércikkeiből kitűnt. Nem tartható fenn az az állapot, érvelt Paál a politikai aktivitás megszervezésekor, hogy ilyen vagy olyan okokkal, múltbeli viselkedések felhánytorgatásával magyar és magyar között különbségek tételesek: „Egyformán magyarok vagyunk és egyformán új sorsunk munkáinak a felvételére kötelezettek. Románia két és fél millió magyarságában benne vannak azok is, akiket egyes szervezők nem akarnak jó magyarnak tarta-

ni”.²⁰ Paál érvelése az erdélyi magyar konzervativizmus azon képviselői ellen irányult, akik bizonyos nézeteket az azokat propagálók állítólagos vagy tényleges kommunista múltjával próbálták kompromittálni. (A Tanácsköztársaság leverése után ugyanis az emigránsok egy része Romániába ment.) De ezen túlmenően Paál konkrétan is kimondta, hogy „a magyarság politikai szervezkedéséből a munkásság nem hiányozhatik [...] úgy a munkásság képviselői, mint azok, akik a magyarság politikai szervezését megindították, együttesen meg kell, hogy kapják a közös érdekeiket”.²¹ Itt utalnunk kell egy olyan momentumra, amelynek ismerete Paál szellemi fejlődésének megértése szempontjából elengedhetetlen. Arról a szociális érzékenységről van szó, amely bizonyára mély katolikus hitéből táplálkozott, s először a nyilvánosság előtt 1916-ban mutatkozott meg. Amellett ugyanis, hogy a háború alatt Udvarhely megyében a közélettel foglalkozott, és a megyei hivataloknak a román előrenyomulás miatti biztonságba helyezéséért volt felelős, az árvízkárosultak részére szervezett segélyakciókat. Akkor kifejtett önfeláldozó tevékenysége, illetőleg a vármegyei hatóságok visszaélései ellen, még 1917–1918-as fellépése tette őt a lakosság körében népszerűvé.²² Ezért indokolt abból kiindulnunk, hogy a magyar munkásságnak a politikai életbe való bevonását célzó szándéka nem csupán átfogó, liberális nemzet-tudatból,²³ hanem abból a fogékonyságából is eredt, mellyel ennek az osztálynak a szociális problémái felé fordult. Ezt a feltételezést támasztják alá azok a naplófeljegyzései, amelyekből ilyen irányú élénk elméleti és gyakorlati szintű érdeklődése olvasható ki: „Végig kell gondolni Marxot, ki kell dolgozni a falu szocializmusát [...] A szocializmus komor gyűlölő hangulatkörét a vonzó és lelkesítő szuggesztívus áramlások és vonzások derűjévé kellene tenni. Kereszténység és szocializmus – nem egy ez? [...] Moszkvára, Hágára, Bécsre és minden dogmatizmusra való tekintet nélkül, magunk országának különös viszonyaiból kiképezve, meg kell indítanunk a kisemberek boldogulásának processzusát [...] R. a szocializmussal nem ismerős... Meg kell tanítani, hogy [...] becsülje meg az emberiség alakításának ezt a jövődő erejét és ne kössön bele a gyarlóságaiba. A tőke tartozzék adózni a munkáspénztáraknak. A munkáspénztárak képződjenek a munkástársadalom tőkeerejévé.”²⁴ A idézet egyrészt Paálnak a munkásmozgalmi terminológiában való jártasságát mutatja, másrészt szellemi függetlenségét tükrözi, amikor a mindenfajta megmerevedettségtől való távolságtartást hirdeti. A szocialista tanok iránti érdeklődését két nappal későbbi terve árulja el: „Olvasni valók: Marx Tőkéje [...] a földszocializmusról szóló munkája, a pénzről szóló monográfia, esetleg a Jászi történelmi materializmusa”. Sokoldalú érdeklődése ellenére nem hagyta lekötni magát semmilyen irányba. Ezt az is bizonyítja, hogy képes volt az 1921-i romániai földreformmal (leg-

alábbis bizonyos mértékig) egyetérteni, hiszen az a „főurak“ ellen irányult, de ugyanakkor a magyar kisebbség nemzeti érdekeit szem előtt tartva kijelentette: „A szocializmus hitetlen a mai rend iránt; hitre csak a nemzeti eszme nyugalma és elrendező hatása tudná hangolni“, és: „Míg a nemzetkérés el nem intéződik és nem közömbösödik el, addig osztályhelyzetek tisztázására sor nem kerülhet“.²⁵ A szocializmusnak, a szociális kérdésnek, s a vele összefüggő problémáknak (munkanélküliség, elszegényedés, a gazdasági felemelkedés reményében való asszimilálódás a többségi nemzethez stb.) a „nemzeti eszmével“, vagyis a magyarsággal általában, az erdélyi magyarsággal, mint nemzeti kisebbséggel pedig különösképpen történő összekapcsolása: ez az a kulcs, ami a Paál-rejtély titkát meg tudja fejteni.

A fentebb idézett „népi összességbe“ Paálnál a magyar kisebbségnek még egy olyan része is belefért, amelynek a bevonása annak idején nem volt magától értetődő: a zsidó vallású magyaroké. Húszas évekbeli nézetei a kisebbségi keresztény magyarságról, és a magyar anyanyelvű, de zsidó valláshoz ragaszkodó, mintegy 190 ezres „zsidóság“-ról²⁶ Paál Árpád gondolatvilágában a legérdekesebb és a legnehezebben megfejtendő, mert a legambivalensebb jelenségekhez tartoznak. Ez az ambivalencia abban nyilvánult meg, hogy egyrészt csodálta és tisztelte a zsidókat, mint a kereszténység előkészítőit és mint olyan vallási közösséget, amely diaszpórában is nagy eredményeket ért el: „De ti széthullva is többek vagytok másnál [...] Mi széthullásunkban nagyok nem leszünk soha“.²⁷ Ugyanakkor ő volt a legerősebb szószólója annak, hogy a magyar ajkú zsidókat bevonják a magyar kisebbség politikai életébe. Ennek nem csupán az volt a magyarázata, hogy a zsidók az ő politikai vonalát szilárdították és a zsidó tömegek szavazatai Románián belül a magyar kisebbséget erősítették volna. A román kormánynak azt a törekvését, hogy az erdélyi zsidóknak megtiltsa a magyar kultúrához fűződő kötelekeik ápolását és a magyar nyelv használatát, Paál azzal az indoklással akarta már 1923 októberében a frissen alakult Országos Magyar Párt (OMP) Intézőbizottsága által elítéltetni, hogy az „sem az emberies, sem a tudományos, sem a történelmi, sem a jogi és az erkölcsi felfogásokkal, sem a népszerűet elveivel össze nem egyeztethető“.²⁸ Az ilyen törekvés „fejszefogás a magyarságra“ magára, szögezte le Paál egyik vezércikkében, Anghelescu miniszterrel vitatkozva, mert „a zsidóság egyrésze [...] most már integráns, együttérző, együttélő része a magyarságnak [...] A miniszter úr azt hiszi, hogy ő csak a zsidóságot söpri egyik oldalról a másik oldalra [...] Arra nem is gondolt talán, hogy amit így söprésnek képzél, ez valójában belehasítás a magyarság szerves életébe, támadás e szerves élet teljessége ellen, kikezdése a magyarság népkisebbségi nemzetének“.²⁹ Paál azonban önmagát tagadta volna meg, ha nem tépelődik újra és újra a magyar-

zsidó viszonyon. Naplójában elszórt feljegyzések arról tanúskodnak, hogy még sem volt teljesen meggyőződve ennek a kapcsolatnak a „szerves” mivoltáról. A fenti idézet, amelyben csodálattal vegyes irigységét fejezi ki amiatt, hogy a zsidók még „széthullásukban” is „nagyok”, fényt vet a zsidókhoz való viszonyára: a „ti” és a „mi” különválasztása ugyanis nemigen tartható fenn, ha a „szerves” összeforrás mély meggyőződés. Több megjegyzése azt a kérdést is jogossá teszi, mennyiben lehetett szó a fenti intézőbizottsági ülésen elhangzott felszólalás, vagy az idézett újságcikk esetében a szóban forgó kérdés instrumentalizálásáról bizonyos célok elérése érdekében. Hiszen már 1920 júniusában egy meghatalmazást említ, ami szerint „a zsidókkal a kultúrközösségben való olyan részvételről [kellene, hogy] tárgyaljak, mely szerint ők is vegyenek részt a fenntartási költségekben”.³⁰ 1922-ben pedig paradox módon épp a cionista *Új Kelet* dicsérte Újvári Péter ünneplésén elmondott beszédéért, melyben Újvárinak a cionista eszményekért folytatott harcát, amellyel éppen az ő „szerves” felfogásának az ellentétét akarta elérni, a következő szavakkal méltatta: „Mi, akik más nemzeti eszményekért, nemzetek föltámadásáért és lélekregyújtásáért szintén lélekből küzdünk, meg tudjuk érteni, hogy milyen óriási emberi munka a nemzeti eszményekért való dolgozás”.³¹ Ugyanaznapi naplófeljegyzésében Paál ezt így értékelte: „Az Új Kelet két nemzet találkozásáról ír [...] Éppen ezt akartam. [...] Valamit [...] megint tetőre húztam”. Ezek szerint a „szerves köteleknek” a cionizmus általi felbontása ellen Paálnak, aki itt is a „mi” és a „ti” dualizmusában gondolkodott, nem igen volt kifogása. Lényegesebb viszont mindennél, hogy naplójában többször kikelt a (katolikus) antiszemitizmus ellen, tagadta, hogy a „faj valami vérbeli leszármazás”, s az OMP-nek az 1924-es nagygyűlésen elfogadott határozatát, mely szerint a párt a magyar kultúrájú zsidókat tagjainak tekinti, ő sugallta az előterjesztő Barabás Bélának.³² Az erdélyi magyar politikai és kulturális nyilvánosság mindezek alapján tehát jogosan könyvelte el őt a magyar-zsidó közeledés és együttműködés előharcosának.

Megerősítette ezt felfogása a „népösszességről”, amelybe ő a zsidókat és a munkásosztályt is belefoglalta. Világnézetének lényeges eleme volt az 1920-as évek elején szembenállása a berendezkedő (antiszemita és nem éppen szociáldemokrata-barát) Horthy-rendszerrel,³³ s kiállása (az erdélyi nemzeti konzervativizmussal szemben is) a Jászi Oszkár által képviselt politikai elképzelések mellett. Jászi és az „októbrizmus” iránt érzett szimpátiája régebbi időkből származott, s nem csupán „a túlról beszívárgott gyűlölködés”, az „ellenforradalmi ún. (de valósággal nem keresztényies) keresztény kurzus”³⁴ iránti ellenszenvéből táplálkozott. Az 1918 végén végbement politikai változások közül a földosztási tervek, a szélesebb alapokra helyezett

demokrácia³⁵ és a pacifista tendenciák mellett mindenekelőtt az állam (Jászi-féle) konföderációs berendezése volt az az eszmény, amely Paálra a legmélyebb benyomást gyakorolta.³⁶ Mint azt fentebb már említettük, Erdély kantonális berendezésére vonatkozó elképzelése volt az a (részben Jászira is visszavezethető, általa 1918-ban jóváhagyott) politikai kompromisszum, amely Paál számára az új rendszerbe való belenyugvást lényegesen megkönnyítette.³⁷ Egy bármennyire is csökevényes 'magyar világ' fenntartását – a magyar nemzeti identitás garanciájaként – Paál számára 1919/1920 után mindinkább egy, az államközponttal szemben (de az államért, érvelt Paál, hisz a lokális viszonyokkal elégedett állampolgárok a békés állampolgárok³⁸) létrehozott decentralizált önkormányzatiság biztosíthatta volna. Ez a – minden nemzetállam utópiáját meghaladó – alternatíva volt tehát az az út, amelyen az új államjogi rendszerbe való belenyugvás járhatónak tűnt. Mind a Magyar Néppárt gyűlésein elmondott beszédeinek, mind vezércikkeinek és román politikusokkal szemben kifejtett nézeteinek az volt a lényege, hogy „társadalmi, gazdasági és politikai önkormányzat kell nemzeti életünk minden tagja és minden népterülete számára.”³⁹ Ezek után nem meglepő az az ünnepélyes fogadtatás, amelyben Paál és a *Keleti Újság* az Erdélybe látogató Jászit részesítette. „Jászi [...] koncepciói – készítette fel Paál az erdélyi magyar közönséget, amelynek a szemében Jászi, mint a volt Károlyi-kormány minisztere felelősséget viselt az ország széthullásáért – mind olyanok, hogy a népkisebbségek intézményes kialakulásának ezekben van megvetve az alapja. Regionalizmus, kantonrendszer, nemzeti autonómia mind az ő tudományos munkálkodása nyomán kaptak névhasználatot [...] a Székelyföldnek, a Mezőségnek, Kalotaszegnek, Szatmár és Bihar vidékének magyar medencéi számára, továbbá a városok túlnyomó magyarságának a közéleti rendezésére ő követelte a területi autonómiák megvalósítását.”⁴⁰ Jászi a maga részéről romániai naplójegyzeteiben nemcsak idevágó politikai beszélgetéseit jegyezte fel (pl. Gogával, aki a Székelyföld autonómiáját Paál „rabonbánságával” állítólag megvalósíthatónak minősítette), hanem Paál aggodalmait is rögzítette. Emberismeretét mutatja tömör Paál-jellemzése: „megható emberi nagysága. Csaknem nyomorban micsoda csodálatos tisztaság és jóság. Valóban megindultam búcsúztam tőle.”⁴¹ Az viszont, hogy a bukaresti *Revista Vremii* c. folyóiratban Paált jelölte meg, mint „kiváló értelmi képességgel és erkölcsi tartással felruházott ember”-t, az erdélyi magyarság hivatott vezéralakjaként aposztrofálta, már visszaütött az így kiemelt személyre irányuló különböző intrikák formájában.⁴² Ennek ellenére publicisztikájában, naplófeljegyzéseiben és arisztokratákkal folytatott levelezésében Paál a következőkben is kitartott meggyőződése mellett. A „gróf és báró urak”-kal szemben (báró Bánffy Ferencnek írt levelében)

megvédte csoportja és a magyarországi baloldal („Peidlék és társaik igazi népi ereje és őszintesége”) politikai arcvonalát, s az önkormányzatot továbbra is a „népkisebbségi kérdés alapvető” megoldásának tartotta, mellyel az azt megvalósítók az ország integritását erősíthetnék.⁴³

A Horthy-rendszerrel szemben érzett ellenszenvben abban is megnyilvánult, hogy a határrevízió kérdése Paál számára veszített súlyából, és vezércikkei, valamint többszöri naplófeljegyzései azt mutatják, hogy Erdélynek Magyarországhoz való visszatérését nem óhajtotta feltétlenül.⁴⁴ Reálpolitikusként felismerte azt is, hogy „irredentizmus most azért nem lehetséges, mert nincs nagyhatalom, amely pénzelni tudna vagy akarna ilyesmit. De mihelyt kialakul az új nagyhatalmi rend, melyben konkurrencia lesz az új Közép-Európa feletti presztízis, azonnal meglesznek az irredenták”.⁴⁵ A lehetséges új nagyhatalom mibenléte sem igen volt számára kétséges. Megvetéssel szögezte ugyan le az 1923-as Hitler-puccsal kapcsolatban, hogy a „kereszt csak kampók nélkül kereszt”, és a „kampós kereszt [...] másfelé mutató, mint amiből és amifelé az élet akar mutatni”, de tisztában volt azzal is, hogy „a romániai magyarság sorsa inkább függ attól, hogy mi lesz Németországgal, mint magától”.⁴⁶

II. AZ ÁTMENET ÉVEI, 1924–1927/28

„Progresszív magatartása ellene hangolta a pártvezetőséget, később (egyrészt, mert Erdélyben enyhülni kezdtek a világnézeti poentírozások, másrészt, mert a hivatalos vezetőség az utóbbi években a Paál Árpádénál veszélyesebb baloldaliságokkal is találkozhatott) bekerült a pártvezetőségbe, s a két legutóbbi választáson, mint Szatmár megye képviselője a Kamarába is bekerült” – foglalta össze Osvát Kálmán majdnem sikertörténetként Paálnak a húszas években befutott karrierjét.⁴⁷ Osvát magyarázata rámutat egy lényeges jelenségre, amikor kiemeli, hogy a húszas években a magyar kisebbségen belül Paálnál baloldaliabb áramlatok is léteztek. Osvát mint kortárs nem láthatta olyan világosan annak a változásnak a menetét, ami Paálban ezekben az években lezajlott, és ami pártvezetőséghez való közeledésének előfeltétele volt. Erről Paál naplófeljegyzéseiből kapunk képet.

Mielőtt gondolkodásában a konzervatív eszmék lassú térnyerését kimutatnánk, arra szükséges utalnunk, hogy itt egy igen bonyolult, sokgyökerű lélektani jelenségről van szó. Ez több, egymásnak tulajdonképp ellentmondó felfogás párhuzamos meglétét jelenti. Ha a korabeli forrásokat és a későbbi visszaemlékezéseket Osvát beállításával összevetjük, az derül ki, hogy Paál és elv-társai abban az időszakban inkább kudarcokon mentek át.

Az 1922. december 28-án kimondott pártegyesülést – amikor hosszas előtárgyalások után a Paál-féle Néppárt és a Nemzeti Párt egyesült Országos Magyar Párt néven⁴⁸ – a néppártiak vereségnek könyvelték el. „Botrányos, szegyeteljes, alvilági, hamiskártyás aljas puccs” révén ugyanis – fejezte ki felháborodását évtizedekkel később leírt önéletrajzában a Paállal bizalmas viszonyban álló György Dénes⁴⁹ –, a konzervatívok nem tartották be az előzetes megbeszélést, s az elnökségi, elnöki tanácsosi és intézőbizottsági tagok listáját nem paritásos alapon állították össze.⁵⁰ Noha Györgyöt emlékezete a volt néppárti politikusok bevonását illetően alaposan megtévesztette,⁵¹ mind szóhasználata, mind az események bemutatása azt a megrázkódtatást illusztrálja, amin a hozzá közelálló csoport 1922 és 1924 között átment. Ezt próbálta meg a *Keleti Újság* vezércikkírója is ellensúlyozni, amikor a konzervatívok túlsúlyának tudatában úgy vélte, hogy „mikor egy egész népkisebbségi nemzet pártformációt választ a maga politikai törekvéseinek a fönntartására és elővitelére, akkor ez azt jelenti, hogy az a párt tulajdonképpen több a pártnál, mert az egy egész népnek a kifejezése”.⁵² A vezércikkíró, aki minden jel szerint maga Paál volt,⁵³ az *egész nép* kifejezéssel és az ezzel a néppel szembeni felelősségtudatra való utalással próbálta tehát a párton belül létező (legalább) két áramlat közti ellentéteket áthidalni.

Naplójában Paál az egyesülés – számára – mérvadó magyarázatát abban jelölte meg, hogy azt „az a kényszer hozta, hogy nem egyik másik pártirány, hanem maga a *magyarság egésze* esett megtámadás alá. Életnézeteink magunkról még nem tudtak kiképződni, de ösztönszerűségünk már azt kívánja, hogy míg ezek a nézetek kiképződnek is, egymásnak kell, hogy vessük a hátunkat. Egyik jobbról, másik balról, de közös támasztékot kell találunk – a saját hátunkban.”⁵⁴ A közös nevezőre jutás ezek szerint egy közös ellenfél erős támadóerejének a tudatalatti („ösztönszerű”) felismerése volt. Az idézet jelentősége a „magyarság” fogalom bevezetésében rejlik: míg Paál eddig szinte kizárólag a „nép egésze”-ről beszélt és írt, s ezen a népen elsősorban a széles néptömegeket értette, most hirtelen a *magyarság* került olyan mértékben előtérbe, hogy annak megvédéséért az egység tető alá hozását is elfogadta. De mi és ki ellen volt szükség erre az egységre? Ez az ellenfél a hivatalos román politika, illetőleg a román politikusok első kisebbségellenes intézkedései voltak. 1922 végére, 1923-ra ugyanis a legoptimistábbak is felismer(het)ték, hogy a bukaresti államközpont az 1918 után egycsapásra több – különböző, sőt egymásnak ellentmondó kulturális, gazdasági, jogi és szellemi tradíciókkal jellemezhető – tartománnyal kibővült ország igazgatását nem úgy kívánta megszervezni, hogy az országrészek között fennálló különbségeket figyelembe vegye, illetőleg a kevésbé fejlett délkeleti országrészeket a fejlettebb nyugatiakhoz igazítsa.⁵⁵ Akár a „faji érzések igazoltsá-

gát” bizonygatta, akár a nemzeti kisebbségek önkormányzatának szükségességét fejtegette, Paál argumentálásából minduntalan kiérződik: az 1920-as évek elején még hitte, hogy megfelelő érveléssel és hozzáértő, felvilágosult politikai partnerrel a többségi nemzet részéről elérhetőek azok a politikai lépések, amelyekkel a magyar kisebbség mint nemzeti entitás az új államjogi szervezetek között is fennmaradhat. A politikai aktivitás sürgetése háttérben az az érvelés rejlett, hogy a bukaresti intézkedések szükségszerűen mellőzik a nemzeti kisebbség érdekeit, ha ez igényeit időben be nem jelenti. A Bukarestből jövő jelek ellenben az mutatták, hogy az államközpont – akár a magyar kultúrájú zsidókról, akár a magyar tannyelvű iskolákról, a volt hivatalnokokról vagy a készülő új alkotmányban a kisebbségek létevel járó problémák kielégítő megoldásáról volt szó – a fenti elvárásoknak a legkisebb mértékben sem akart megfelelni. Ehelyett a nemzeti (etnikai) homogenizáció programját részesítette – mint minden posztulált nemzetállam *raison d'être*-jét⁵⁶ – előnyben. A fenti naplóidézet bizonyossága szerint Paál kezdte felismerni, hogy Bukarestben nem talál magának politikai partnert. A kérdés viszont, hogy mennyiben érintette mindez reményeit az önkormányzatra vonatkozóan, a kutatás jelen állása még nem tisztázza.

Ami a kisebbségen belüli politikai irányzatokat illeti, 1924-es levele Bánffy Ferenchez és az előző fejezet elején idézett 1924-es naplófeljegyzése a jobb- és a baloldal között fennálló különbségekről azt mutatják, hogy a létrehozott pártegység ellenére Paál ekkor még mindig a régi dichotómiában gondolkodott. A mentalitásában mégis beindult változások első jeleként értelmezhető viselkedése 1924 tavaszán, az OMP-ben Gheorghe Tătărescu által kiobbantott pártválság idején. A román államtitkár ugyanis az OMP vezetőségét a magyar-román megbékélés akadályának tekintette, mert az szerte Budapest zsoldjában irredenta politikát folytat.⁵⁷ Paál, naplója tanúsága szerint, Jakabffy Elemérrel, Tătărescu fő magyar tárgyalópartnerével szimpatizált, aki amellet volt, hogy kisebbségpolitikai engedmények elérése érdekében akár a pártvezetőséget is le kell váltani. „A párt nem a vezetőségért van, hanem a *magyarságért*, éppen ezért a célravezető eszközökben a román közülethez kell alkalmazkodnia, és mindig a megfelelő formációt megalakítani” – támogatta Paál az OMP Intézőbizottságának 1924. május 24-i ülésén Jakabffyt.⁵⁸ Habár a kísérlet végülis nem járt sikerrel, úgy tűnik, hogy másfél évvel a párt létrejötte után Paál elérkezettnek látta az időt a konzervatív szárny elleni támadásra. Mivelhogy még mindig elégedetlen volt pártjának a szélesebb néptömegekkel és a magyar kultúrájú zsidókkal szembeni politikájával, lassan érlelődni kezdett benne a felismerés, hogy neki magának kell ez irányban lépnie: „Ha a Magyar Párt továbbra is személyi kérdésekkel foglalkozik, legcélszerűbb abba hagyni a vele való közös-

séget, s teljesen magas, elvi szempontból kezelni különösen a két kihagyott csoport érdekét” – tisztázta magának a követendő politikát 1924. június elején, a válság csúcspontján.⁵⁹ Itt aligha egy új párt alapítására gondolt, hiszen az Intézőbizottság fent említett ülésén Paál épp úgy a pártegység szükségességét hangoztatta, mint egy Kós Károlyhoz intézett magánlevelében.⁶⁰

Ami Paálban 1924. második felétől kezdve lezajlott – s aminek csupán a felszíne volt kiválása a *Keleti Újság* szerkesztőségéből –, nemcsak személyisége és világnézete alakulása szempontjából kulcsfontosságú, hanem a romániai magyar kisebbség két világháború közti történetének is talán legnagyobb jelentőségű fejleménye. Néhány elszórt megjegyzés és információ egyeztetéséből ugyanis le lehet vonni a következtetést: a kortársak⁶¹ számára megmagyarázhatatlan kiválásának oka abban keresendő, hogy magára akarta vállalni a székelység érdekeinek (ezen ő a székely autonómiát értette) képviselését, és a zsidó-magyar egység létrehozásának a feladatát. A konzervatív pártvezetést erre nem tartotta képesnek, de hajlandónak sem, hiszen – gondolkozott el még 1924 nyarán is a csucsai paktum „szerves hiányosságain” – „a magyarnyelvű zsidókérdés ki van hagyva belőle”.⁶² De ennél is súlyosabb problémának tekintette a polgári-radikális beállítottságú Paál, hogy ez a vezetőség észre sem veszi (s ha felfigyelne rá, akkor sem küzdene ellene), hogy a román belpolitikai életben mindinkább radikális tendenciák kerülnek előtérbe: „Csucsá után a Gogától eredő antiszemita hullámok kezdtek keringeni, s másrészt valami fascista köd kezdett Averescuékhöz tapadni”.⁶³ Paálnak az ilyen tendenciák elleni fellépéshez volt tehát szüksége egy orgánusra. Viszont Weiss Sándornak, a *Keleti Újság* igazgatójának az volt a véleménye, hogy „magyar apostolkodás nem fizetődik ki egy lapnak”.⁶⁴ Amellett, hogy egy erős Goga és Averescu elleni orientáció lapja betiltását is maga után vonhatta, feltételezhető, hogy Weiss⁶⁵ vonakodott attól, hogy lekösse a lapot egy erősnek vélt pártellenes, illetőleg pártkritikus vonal mellett. Hiszen lapjának nem csupán erős konkurenciával kellett erdélyi szinten megküzdenie, hanem általános politikai vonala miatt konzervatív pártpolitikuskok részéről (pl. a Tătărescu-ügyben) amúgy is kemény tűz alá került.⁶⁶ Paál sem zárkózott el egy ehhez hasonló érvelés elől: „egy kapitalista vállalatot, amely nem az enyém, nem kötelezhetek ilyen átalakulásra és az illető közéleti tervek önzetlen jellegével ellenkeznek is, hogy azt másnak a kapitalista vállalkozásához fűzzük s más tulajdonától várjuk a magunk cselekvésének a rizikó-vállalását”.⁶⁷ A látszólagos ellentmondást, miszerint Paál csupán a lap azelőtti, Weiss által addig is fenntartott arcvonalát akarta folytatni, a fenti Weiss-idézet (és magyarázata), valamint Paál egyik következő feljegyzése cáfolja meg. Míg az igazgatóság az ő kiválását a közönségnek azzal magyarázta, hogy Paál politikailag le akarta

kötni az újságot, Paál amellelt kardoskodott, hogy „én taktikai lekötődést nem kívántam a laptól, csak egy korábbi álláspont mellett való kitartást”.⁶⁸ Ezek szerint valóban arról lehetett szó, hogy Weiss 1924 nyarán-koraőszén úgy érvelt Paállal szemben, hogy már nem akarja a lapot a korábbi szellemben kiadni. Mivelhogy Paál már régebb úgy érezte, saját meggyőződését erőteljesebben kellene képviselnie és ezért a párt vezetőségével is szembe kell szállnia (de az egység, vagy éppen a párt megbontása nélkül), a szerkesztőségéből való kiválása és egy új lap alapítása mellett döntött, amelynek „főiránya: a dolgozó [...] néptömegek demokráciájának szolgálata” lenne.⁶⁹ Egy másik ellentmondás⁷⁰ abból adódik, hogy a *Keleti Újság* Paál kiválása után mégis kitartott a korábbi politikai irányelvek mellett, sőt gyakran még radikálisabb lett, mint volt korábban. Ez arra enged következtetni, hogy vagy Weiss gondolta meg magát, *miután* Paál elment a laptól, vagy pedig célja *kezdetttől fogva* Paálnak a laptól való eltávolítása volt. Bármelyik magyarázatot fogadjuk is el – Paál néhány régebbi feljegyzése a második mellett szól⁷¹ – ez a tapasztalat azzal a következménnyel járt, amint arra még visszatérünk, hogy Paálban olyan személyes érzelmek keletkeztek, amelyek hosszabb távon hozzájárultak a zsidókhoz való viszonyulásának is módosulásához.

1924 őszén figyelmét a lapalapítás előkészítése és az OMP közeledő elnökválasztása kötötte le. A baloldal eleinte esélyesnek tűnő jelöltje Bernády György volt. Paál is őt támogatta.⁷² Októberben azonban Paálnak nem sikerült az Intézőbizottsággal Brassó helyett a nagygyűlés színhelyéül a liberálisabb Kolozsvárt vagy Marosvásárhelyt elfogadtatnia, hanem novemberben tehetetlenül élte meg a konzervatívok dominanciáját: ők az elnökválasztásig kijelölt öttagú direktóriumot (melynek Paál is tagja volt) feloszlatták, és Ugron István személyében a saját táborukból jelöltet is állítottak.⁷³ Az aktivisták térvesztése decemberben Brassóban folytatódott, ott ugyanis a konzervatívok populista hangulatkeltéssel megghiúsították a volt néppárti politikusok kísérletét arra, hogy a pártvezetőségben többségbe kerüljenek. Ezen túlmenően Paál alelnöki posztját is elvesztette.⁷⁴ A nagygyűlés lefolyása és eredménye Paál előtt feltárta a progresszív politika kilátástalanságát: „Halavány, sápadt arcán felhő borong [...] néha tenyerébe hajtja homlokát és mozdulatlanul úgy ül ott, mintha az egész teremnek halk zsongása, a politika hullámai őt nem érdekelnék” – figyelte meg őt a *Keleti Újság* riportere, és Paál egyik nyilatkozatából még napok múlva is „a rezignáció”-t érezte ki.⁷⁵ Naplójában Paál mégis azzal bátorította magát, hogy a nagygyűlés abban az értelemben foglalt állást a magyar nyelvű zsidókról és az autonómia-kérdésről, mint ő maga is évek óta követett, úgyhogy „a magyar demokráciát Brassóban vereség nem érte”.⁷⁶

Hosszas előkészületek után 1925. április 25-én megjelent az *Újság*, Paál új lapja, amely anyagilag rosszul állt ugyan, de Zágoni István, Nyíró József, Szentimrei Jenő és a fiatal Kacsó Sándor személyében annál jobb újságírókat foglalkoztatott. A vezércikkek iránya megegyezett Paál addigi politikai elveivel, de hangvételük vesztett a korábbiakat jellemző harciasságból és élből. Ez egyrészt arra vezethető vissza, hogy ami a zsidókérdést és az autonómia-problémát illeti, az 1924-es nagygyűlés Paál nézeteit magáévá tette. A magyarság elleni román intézkedések elítélésében, az ellenük való harc szükségességének hangoztatásában pedig a lap egy hullámhosszon volt a párttal. „Független demokrata orgánusra volt szükség, hogy korlátlanul ír-hassunk a kisbirtokos földművelők, kisiparosok és kiskereskedők, az ipari munkások ügyéről” – emlékezett vissza György Dénes.⁷⁷ Ezt az „orgánusmot” csoportja létre is hozta. Meglepetést okozott viszont, hogy Weiss Sándor *Keleti Újságja* ekkor balról előzte meg őket, a párt vezetőségét baloldaltól durván támadva, a magyar emigránsoknak, földművelőknek hatalmas teret átengedve s ekképpen Paál *Újságját* túllicitálva. „Elérkeztünk oda, hogy az én oldalom felől is az én eljelentéktelenítésem végett folyik a harc, s így mindkét felől más külsőségek jelszavával az én háttérbe állításom a cél” – csapódott le a *Keleti Újság* offenzívája Paál naplójában.⁷⁸ Volt lapja irányát Paál tehát mint szándékos áskálódást élte és ítélte meg, amelynek célja az ő politikai súlyának a kibővítése és karrierjének a gerincbetörése. Ezt a tevékenységet naplójában „tolakodás”-nak, „tülekedés”-nek és „fészkelődés”-nek nevezi, s ebben az összefüggésben is értelmezendő mondása: „A Weisz Sándorok miatt nyomorognak a Krenner Miklósok.”⁷⁹ Noha nem maradt fenn ezirányú forrás, feltételezhető, hogy Weissnak az 1926-ban elért képviselőségét Paál szintén értetlenséggel fogadta. Szellemi radikalizálódásának első jeleként vehető, hogy naplójában ettől kezdve a „zsidó” szó negatív mellékjelentéseket kapott.⁸⁰ Az ilyen, távolságot mutató feljegyzésekkel párhuzamosan viszont 1925-ben továbbra is kitartott a magyar-zsidó egység mellett, elítélte a román törekvéseket, amelyek el akarták választani a zsidókat a magyar kisebbségtől, s becsülte – anyagi potenciáljukat: „ha a zsidóságot leválasztják rólunk, [...] a kulturális adózőképességünket herélik ki belőlünk”.⁸¹ Zsidókhoz való viszonyának, de saját polgári-radikális múltjának is a Rubiconját Paál 1926 elején-folyamán lépte át. Az OMP-nek a kormánnyal való februári választási megegyezését a cionista *Új Kelet* erős és részben jogosult kritikában részesítette, rámutatva arra, hogy az OMP olyan kormánnyal lépett szövetségre, amelynek kisebbség- és magyarellenes rendelkezéseit azelőtt maga is elítélte.⁸² Paálból – aki 1925 második felében az OMP megbízásából román politikusokkal tárgyalásokat folytatott⁸³ – erre kitört a felgyülemlett keserűség: „Soha ilyen lappangva izzó gyűlöletet

a magyar ellen nem láttam. Zsidók, szocialisták, nemzetipárti románok lihegték ellenünk: ugyanazok, akik szétszaggatták Erdélyt a magyar uralom alól. Nagyon kijózanodtam. Hát az én 6–7 éves filoszemitizmusom után így kellett csalódnom az ún. magyar zsidóságban?”⁸⁴ A több tekintetben árulkodó kifakadás valószínűsíti a feltételezést, hogy Paál saját „filoszemitizmus”-áért (amelynek funkcionális szerepére az előző fejezetben utaltunk) az egységes tömbnek tekintett zsidóktól („zsidóság”) valamilyen ellenszolgálatot várt. Ennek az elmaradása, illetve a zsidók részéről kapott kritika olyan retorikát váltott ki belőle, amely ellen a 1920-as évek elején ő maga küzdött a legerősebben, amikor azt a jobboldali konzervatívok részéről tapasztalta. Ekkor vette át először a Horthy-rendszer egyik antiszemita szövegét, a zsidók bűnrészességének tételét hangoztatva az ország feldarabolásában.⁸⁵ „Kijózanodás”-ának a következő hónapokban több jelét is adta, a legegységesebbet abban a naplófeljegyzésében, amelyikben az antiszemitizmus léteért magukat a zsidókat okolta, mert nem „szántóvetők” vagy ipari foglalkozást űzők, hanem „osztályhelyzeti privilégiumokat” keresnek.⁸⁶ Amellett tehát, hogy egy történelmi fejlődés eredményét ignorálta, amelyet maguk az érintettek alig befolyásolhattak, Paál átvette a mindenkor populista jobboldal érvelérendszerét is.

Az 1926-os év nemcsak Paál antiszemitizmusa megjelenésének és kibontakozásának éve, hanem szellemi-politikai fejlődése konzervatív irányba való fordulásáé is. A román politikusokkal való fentebb említett tárgyalásainak előzményei még 1924 decemberére vezethetők vissza. Ekkor őt a konzervatív szárny két vezető képviselője, Grandpierre és Ugron (a frissen megválasztott elnök) a pártirodába hívta.⁸⁷ A pártvezetőség rájött ugyanis, hogy a nagygyűlésen elértekkel túllőtt a célon, s kompenzációképp felkérte Paált a vezetésben való közreműködésre. Ekkor ezt Paál még megtagadta, de 1925 őszén már több ízben közvetített a kormány és a vezetőség között. A vezetőségnek ezek szerint sikerült őt újból bevonnia a felsőszintű politizálásba, amihez Paál kívánsága is hozzájárulhatott, hogy együttműködésével elhatárolja magát volt igazgatójától, Weisstól, s a *Keleti Újság* akkori vonalától. Intenzív kapcsolatai a pártvezetőséggel, melynek utasításait a román politikusokkal folytatott tárgyalásain képviselnie kellett, és ugyanakkor szerzett tapasztalatai, hogy a regáti politikusok sokat ígérnek, de keveset tartanak meg,⁸⁸ a jelek szerint addigi politikai ideáljainak az átértékeléséhez vezettek: „Előbb megtartani kell valamit, hogy aztán tovább lehessen haladni. Radikalizmus konzervativizmus nélkül = üresség” – gondolta újra saját korábbi politikai vonalát.⁸⁹ Volt polgári-radikális csoportja is a kisebbség magyar identitását akarta megtartani, csak épp a (párt, illetve a kisebbség) vezetését szerette volna más kezekben látni.

Ezért fogható fel Paál előbbi megjegyzése a konzervatív pártvezetésbe való beilleszkedésként. De a polgári-radikalizmustól való elhatárolódásának több más külső és belső jele is van. Míg ugyanis Paál a húszas évek elején a jobb- és a baloldal közötti ellentéteket és különbségeket pontosan meghatározta és erőteljesen dolgozott saját oldalának a felülkerekedésén, a pártvezetésbe való bevonásával párhuzamosan gondolkodása és politikai horizontja formailag egydimenzióssá vált. Ez tartalmilag azt jelentette: „Nincs kétféle gondolkozású magyar. Aki másképp gondolkozik, az nem magyar, csak másnak kibicelő”.⁹⁰ Innen már csak egy lépés volt addig a kijelentésig, hogy „magyarpárti a romániai országos politikában nem lehet se jobbpárti, se balpárti. Csak népkisebbségi küzdő lehet. Cél: a magyarság”.⁹¹ Így adott helyet korábbi erős szembenállása a „báró és gróf urak”-kal egy egységesítő gondolkodásmódnak, amelyik szerint a kisebbség politizálásának mindek felett álló célja a magyarság (vélt vagy igazi) politikai egysége.

Paál közeledése a pártvezetéshez nem maradt eredménytelen. Nem más, mint Ugron István pártelnök jelentette be az Intézőbizottságban néhány nappal a fenti, a polgári-radikálisokat elítélő feljegyzése után, hogy az elnöki tanács egyhangúlag Paált javasolja egy megüresedett elnöki tanácsi hely betöltésére. Az Intézőbizottság egyhangúlag meg is választotta.⁹² Ezek szerint 1926 tavaszán Paál már a konzervatívok (Gabányi Imre, Teleki Arthur, Thury Kálmán, Roth Hugó⁹³) által uralt elnöki tanácsban is elfogadható személy volt. Ennek köszönhetően nemsokára az OMP képviselőjeként bejutott a román parlamentbe. Ilyen sikerek és pozíciószerzés után aligha meglepő, hogy a „demokratizmus folytonos emlegetése” számára hirtelen „középosztályon belüli foka-vita”-vá vedlett át, ami „csak a politikai vezetésben helyet nem kapottak lármája.”⁹⁴ Hogy a parlamenti csoport őt bízta meg a „magyar-zsidó” témával, bizonyára régi cikkei hatásának tudható be, hiszen a naplójában elvéve már fel-felbukkanó zsidóellenes gondolatokat még nem képviselte nyilvánosan.⁹⁵

Habár 1925-ben az *Újság* előállítási költségeinek fedezésére Paál feláldozta saját – az összes költségekhez mérve tulajdonképp szerény (egy házasság) – vagyont, a lap anyagi problémái nem csökkentek, és a csőd veszélye állandóan fennállt.⁹⁶ A kiutat az OMP közbelépése jelentette, amikor 1926 decemberében megvette a lapot. Ezáltal a párt hivatalos orgánumra tett szert. Ideológiailag természetesen a párt elkezdte érvényesíteni befolyását, ami a szerkesztőségnek és (György valamint Kacsó szerint) Paálnak sem tetszett.⁹⁷ Pártpolitikailag viszont Paál 1926 őszén a vezetőséghez való hűségéről tett tanúságot, amikor a Krenner Miklós által szervezett ún. reformmozgalomban annak ellenére sem vett részt, hogy Krenner az első gyűlésre neki is meghívót küldött.⁹⁸ A mozgalom céljai között ugyanis Paál régi kö-

vetelése, a pártvezetőség demokratizálása is szerepelt.⁹⁹ A mozgalomtól való távolmaradása azonban csak másodsorban hozható összefüggésbe a párttal valószínűleg már folyó tárgyalásokkal az *Újság* anyagi felkarolásáról. Hiszen naplófeljegyzéseiből nemcsak a mozgalommal szembeni ellen-szenvét lehet kiolvasni, hanem azt is, hogy Weiss Sándor jelenléte abban különlegesen irritálta – végülis az ő potenciális helyét és szerepét vette át.¹⁰⁰ Weiss *Keleti Újságja* ellenben felkarolta Krenner mozgalmát, noha Weiss szintén képviselő volt. Ezáltal a nyilvánosság számára az a groteszk helyzet állt elő, hogy a még mindig polgári-radikálisnak vélt Paál hirtelen szembe került azzal a lapigazgató Weiss-szal, aki Paál eredeti felfogásával rokon nézeteket vallott. „Ez aztán az igazi pálfordulás, sőt Paál-fordulás!” – mutatott rá látszólag a dolog lényegére Győri Ernő újságíró.¹⁰¹ Azért csak látszólag, mert Paálban – amint azt e fejezetben dokumentálni igyekeztünk – nem egy hirtelen, egyik-napról a másikra végbement világnézetváltás zajlott le, hanem egy lassú és fokozatos, külső és belső nyomásokra, ítéletekre és tévítéletekre alapuló fejlődés. Ezért Paál tiltakozása valamennyire még jogos is volt: „Engem 90 fokos pálfordulatossnak mondanak. Mit adtam fel? Semmit a népszerűtetemből és szegénységemből. Csak önző trüppöt hagytam ott, de ma is magyarpárti vagyok, mint voltam s ma is kulturális autonómiáért, nemzeti kataszterért, székelyekre támaszkodó magyar politikáért, népi megalapozásokért küzdök mint régen”.¹⁰² Attól eltekintve, hogy a zsidók megítélésében végbement nézetváltozását ugyanúgy elhallgatta, mint az egymásnak ellentmondó politikai szárnyak létjogosultságát illető kételyeit, főleg a „népi megalapozás”-t illetően igaza volt. Ellenben ellentétes előjellel, mint még néhány évvel azelőtt.

1926 után Paál világnézete az antiszemitizmus felé való eltolódás és konzervatív tételek átvétele mellett – mindkettőre már rámutattunk – még egy igen fontos kérdésben megváltozott. Ezt legjobban a „nyitás-zárás” és a „nyíltság-zárkózottság” ellentétpárra hivatkozva lehet megmagyarázni. Mindkettőt a romániai magyar kisebbség egészére, és a román többséghez való viszonyára alkalmazta. Ez a viszony Paál szerint attól a szereptől függ, amelyet a magyar kisebbség az államban (és igazgatásában) betölthet, másrészt viszont nem csupán e csoportnak a többség irányába való elmozdítása volt a célja. Legalább akkora mértékben várta el a húszas évek elején, hogy a többségi nemzet is – képletesen szólva – elébe jöjjön a kisebbségnek, s ezt (illetőleg aktivista szárnyát) felkarolja és az állam (politikai-közigazgatási) életébe bevonja.¹⁰³ Ehelyett Paál mindennek az ellentétét tapasztalta: az 1923-as alkotmány a kisebbségek létéről jóformán tudomást sem vett; a román orthodox egyházat a többi előtt előnyben részesítette; az 1925-ös iskolatörvény első lépés volt a kisebbségi felekezeti iskolák elrománosítása felé;

a zsidó vallású magyaroknak megtiltotta magyar nyelvű iskolák látogatását; a kisebbségeket román politikusok mindinkább „idegenek”-nek nevezték; az erdélyi városok románosítását tervezték, s végül román „tudósok” a székelyeknek a románoktól való leszármazását kezdték bizonygatni. Mindez Paált rádöbbsentette arra, hogy a többségi politikusok nem hajlandók sem a kisebbségnek mint egyenjogú félnek az elismerésére, sem a nemzetállamtól mint céltól való eltávolodásra, tehát ilyen irányú reményei – illúziók.¹⁰⁴

Politikai csalódásához 1927-től a kisebbség gazdasági helyzete különböző oldalainak felismerése is társult: a román államra teendő esküt megtagadó, s ezért nyugdíjat nem kapó volt tisztviselők gazdasági nyomoráé, a bankok magas kamatai alatt szenvedő magyar földművesek és dolgozók anyagi problémáié és az új állam gazdasági infrastruktúráiból kiesett magyar munkanélküliek kétségbeeső helyzetéé. „A népkisebbségi kérdés kínos osztálykérdés” – vont le Paál következtetéseit. Az előbb felsorolt csoportok helyzetének nemzetiségi vonatkozásait (talán kissé túlozva) a következőképp fejtette ki: „A népkisebbségi munkás, iparos, földműves, cseléd, szolga s egyéb kisember sorban csak a néptöbbségi munkás, iparos, földműves, cseléd és szolga után jöhet”.¹⁰⁵ Tudásától, képzettségétől függetlenül a többségi nemzethez tartozó mindig előnyben van a kisebbséggel szemben, volt karácsonyi eszmefuttatásának kvintesszenciája, s az ebből a magyar kisebbségre nézve sértő és hátrányos helyzetből való kiút keresése ettől az időtől kezdve Paál egyik legfontosabb érdeklődési területévé vált. Érdekes, hogy a kiutat ekkor (1927-ben) még nem az államjogi hovatartozás megváltoztatásában látta és kereste. A Rothermere-akcióval kapcsolatban egyik magánjellegű feljegyzésében egyértelműen kifejezte kétségét annak őszinteségét illetően: „A Rothermere-akciót különben is mi csak bizonyos angol világtervek föleresztett kísérleti léggömbjének látjuk. Nagy sakkjátéknak, amiben Középeurópa népeit, köztük a magyarokat is sakkfiguráknak használják [...] Az itteni magyarság [...] a politikai határkérdéseket lezártaknak tekinti, azok vitatását idejeműlt dolognak látja. Az itteni magyarság csak abban bízik komolyan, hogy a mai államhatárok között is a szomszédállamok olyan nemzetközi megegyezésekre juthatnak, melyek a többfelé osztott rokon népfajok gazdasági és kulturális együttműködését lehetővé teszik, s így a politikai államhatárok merevségét elközömbösítik.”¹⁰⁶ A nemzetközi fejleményekhez Paál ezek szerint még nemigen fűzött konkrét reményeket. Belpolitikailag ugyanakkor a kisebbséggel szemben hátrányosan megkülönböztető bánásmódot kellett megfigyelnie, és annak (az épp uralmon levő párttól független) állampolitikai jellegét felismernie.¹⁰⁷ Ez vezetett oda, hogy a magyar kisebbség gazdasági problémáinak megoldására a receptet 1927–28-tól abban vélte megtalálni, hogy népcsoportja összes szellemi,

anyagi és morális erejét, valamint tartalékát egy irányba próbálta mozgósítani: „Magunkban a megváltó erő”.¹⁰⁸ Ez lett Paál krédója. Egy kisebbség öntudatos összetartása társadalmi, gazdasági és szellemi téren sikeres védekezés lehet az elnemzetlenítő többségi politikával szemben. A társadalmi összefogás legerősebb megnyilvánulásának Paál azt a fajta elkülönülést tekintette, amely (amellett, hogy hosszabb távon az önkormányzattal függött össze) mind konkrét, mind átvitt értelemben külön (földrajzi és szellemi) területet mondhat magáénak. „Nem lehetne annyi életterületet nekünk is meghagyni, hogy néprétegünk sajátmagából értelmiséget merhessen magának képezni...?” – tette fel Paál az inkább retorikus kérdést.¹⁰⁹ A fontos fogalom itt az „életterület” szó, amin ő minden ideológiai vonatkozástól függetlenül egyelőre azt értette, hogy főleg gazdasági szempontból a kisebbségnek szüksége (és számbeli nagysága, valamint akarata elleni államváltoztatása miatt joga) van egy olyan „területre”, amin az azzal együtt járó problémák, feladatok és lehetőségek csak az ő döntési kompetenciájába esnek. A román nyelvnek a hivatalokban kötelezővé tételével, román tisztviselőknek a jóformán színmagyar területekre való kinevezésével viszont a kisebbség jogai még a Székelyföldön sem érvényesülhetnek korlátlanul. A „visszatérés önmagunkba” megakadályozhatja, hogy „kultúrzónákkal is, telepítési zónákkal is, a kisebbségek nemzeti hovatartozásának erőszakolt korlátozásaival is” e nemzeti kisebbségek gazdasági és szellemi előrehaladásukban, valamint (továbbgondolva) etnikai identitástudatukban megsemmisülhessenek.¹¹⁰ Egy igazi társadalmi összetartás, kristályosodott ki Paálban a meggyőződés, „nem engedi, hogy anyagi és erkölcsi javaink rajtunk kívül álló politikai vagy gazdasági érdekek martalékai legyenek. Abba hagyjuk az ilyen irányú keveredéseket, s csak kizárólag a magunk javára és magunkért dolgozunk. [...] Ezzel gyermekeink részére is biztosítjuk azt a népterületet, amit ma még elfoglalunk [...] az abban szükségessé váló foglalkozásokat és kereseteket nem adjuk más idegennek, hanem fönntartjuk gyermekeink boldogulására.”¹¹¹

Ezzel Paál áttért a „zárt” társadalom hirdetésére, ellentmondva saját korábbi elveinek. A fenti idézet lényege ugyanis nem más – még ha a többségi nemzet nyomására adott reakcióként jött is létre –, mint a saját kisebbség elszigetelésének és befele fordulásának („magunk” java, dolga, embere) a szükségessége. Ehhez még etnocentrizmus is járult, amennyiben a kisebbség által dominált régiókban az összes ottani munkalehetőségeket a kisebbséghez tartóozók számára akarta rezerválni („nem adjuk más idegennek”). Az újkor egyik lényeges tartozékának – a munkahelyi mobilitásnak és a munkalehetőség szabad választásának – semmibevevésével a középkori privilégiumokhoz való visszatérést¹¹² propagálta. 1928-ra kialakult ugyan-

akkor az a meggyőződése, hogy a kisebbségnek a produktív mesterségeket kell előnyben részesítenie, mert a közigazgatásbelieket és az intellektuálisakat *idegenek és élősdiak* foglalják el. De ebből az is következik, hogy ezeket tőlük el kell venni. Ennek a lassan kiformálódó, románok ellen irányuló beátlítottságnak a kiváltó okaira már rámutattunk. A magyar kisebbség politikai tudatában voltak ezeknek az okoknak. Paál viszont azok közé tartozott, akik ezt a felismerést a leghamarabb mondták ki és belőle a legradikálisabb konzekvenciákat vonták le. Ez a szellemi metamorfózis gondolatvilágában később is fontos szerepet játszik.

A zárt társadalom elképzelésével Paál ugyanakkor kivitte a nyilvánosság elé a párt egységéről vallott, mindaddig csak a naplójába lejegyzett felfogását, hiszen egyértelmű volt, hogy az a „tömegösszetartás” és „tömegező”, aminek Paál a Magyar Pártot hirdette a kolozsvári szervezetben elmondott székfoglaló elnöki beszédében,¹¹³ csakis akkor lehetséges, ha a követett célokról és utakról azonos vélemény uralkodik.

Új posztja elfoglalásával Paál az 1927-es évet legalább részben pozitív eredménnyel zárhatta, miután ez év augusztusában az a kellemetlen meglepetés érte, hogy a pártvezetőség lapját egyszerűen megszüntette. A lépés előzményei közé tartozott, hogy a párt felvásárolta a *Keleti Újság*ot, hogy véget vessen igen erős pártellenes kritikájának. Paál mint engedelmes pártkatona nem szállt szembe a párthatározattal, habár lapjától való megfosztását életműve (egy részének) szétzúzásaként élte meg.¹¹⁴ Az *Újság* szerkesztősege szétszóródott: Nyirő és Zágoni a *Keleti Újság*hoz tértek vissza, Kacsó nemsokára a *Brassói Lapok*hoz váltott. Paál képviselősege mellett újból a *Keleti Újság* számára írt vezércikket 1931 őszén történt kiválásáig, minthogy az új laptulajdonos a neki járó végkielégítést csak e feltétellel folyósította.¹¹⁵

III. A JOBBOLDALI PAÁL ÁRPÁD

1. A kezdeti évek, 1928–1932

Paál Árpád gondolatainak, elképzeléseinek és (főleg a harmincas években keletkezett) geopolitikai terveinek lassú alakulása teszi szükségessé a megkülönböztetést a jobboldali pártpolitikus kezdeti éveit és a kiforrott, nézeteit 1933 után nyilvánosan is valló lapfőszerkesztő későbbi korszaka között.

A Paál világnézetében 1926 után újabb fordulatot hozó évnél 1928-at tekinthetjük. Az 1927–28-ban kidolgozott *zárt kisebbségi társadalom* elve mellé ugyanis most lép két olyan aspektus, amelyek nélkül későbbi propagandája

a nemzetiszocialista Németország mellett aligha volna megmagyarázható. Naplójában a korabeli revíziós irodalom szellemileg talán egyik legigényesebb magyarázatát nyújtva, Paál oda konkludál, hogy jóllehet a romániai magyarok magukat szubjektíve nem érezték kisebbségnek, mégis az ezzel járó sorsot tíz évig elviselték, anélkül, hogy különösebb eredményt értek volna el. E sikertelenség igazolja annak a gondolatnak a helyességét, hogy most már sorsuktól szabadulni akarnak, mert ez az akarat egy, a „rossz béke revízió”-ját követelő *történelmi dinamika* kifejeződése.¹¹⁶ Ez a dinamika viszont bizonyos „nemzetközi feszültségek és mozgalmak” dinamikájának a része, ágyazta be Paál óhaját nagyobb kontextusba. A vele járó kiutat felvázoló érvelésének érdekessége nemcsak abban rejlett, hogy azt kissé más formában már 1920 körül hirdette,¹¹⁷ hanem komplex spekulatív mivoltában is. „A népkisebbségi egyezmény 11. szakasza szerint székely és szász kulturális autonómia kiküzdésének a magyar és német kisebbségi politika élére való állítása [...] küzdés az államban, mely egyúttal a békerevíziós irányt is segíti.”¹¹⁸ Ezt a következőképpen magyarázta: ha a román állam nem adja meg a kulturális autonómiát, akkor bebizonyítja, nem képes a kisebbségi kérdés megfelelő módú, a nemzetközi szerződésekben általa aláírt elvek szerinti kezelésére. Ezáltal viszont az is bebizonyosodik, hogy a háború utáni kísérletek a népkisebbségi jogok megoldására csődöt mondtak – vagyis, bizakodott Paál, vissza kell térni a *status quo ante*-hoz. Ha pedig a román állam megadja ezt az autonómiát, akkor meg kell engednie a hozzá szükséges szoros kapcsolatokat az „anyanemzet”-tel, és létre kell hozni egy szükséges nemzetközi protektorátust is. Ez a fejlemény viszont már szinte egy békerevízió erejével bírna, s ennél fogva ahhoz, hogy a kisebbség mégis a jelentéktelenebb autonómia mellett döntsön, a mostani államnak még több engedményt kellene nyújtania: „így ez is a határkérdések új rendezésének, illetve a régi határok közötti új népkisebbségi jogok rendszerének kialakulására vezet”.¹¹⁹

Ebben a naplófeljegyzésben Paál három olyan aspektust taglal, amelyek számára azelőtt legfeljebb másodlagos jelentőségűek voltak: a revízió kérdését, a kulturális autonómia tárgykörét és az ezzel összefüggő székely-szász együttműködés problémáját. A revízióra vonatkozó nézetei azért lényegesek, mert ettől fogva Paál mindvégig párját ritkító nyíltsággal kitarított mellettük. A székelyeket megillető kulturális autonómiával azonban Paál a húszas évek eleje óta nem foglalkozott, mert főleg a katolikus egyház, de konzervatív politikusok is ebben olyan eszközt láttak, amelyik a magyarság egységét megbonthatja. A legnagyobb nóvum a székely-szász, illetve a magyar-német közös érdekek propagálásában található. Ez Paál gondolatai közt később is állandóan kimutatható.

Mi lehetett ennek a hármass nézetváltásnak a kiváltó oka, és annak a magyarázata, hogy ezek a kérdések gondolkodásában ezután mind nagyobb nyomatékot kaptak? E kérdésre a feleletet a hármass problémafelvetés elején találjuk, ott, ahol a probléma bel- és külföldi gyökereiről van szó. A belföldi gyökerek között nem csupán azt a „tíz év elég volt” hangulatot kell megemlítenünk, amely 1928-ban Paál több politikus és újságíró kollégájánál is kimutatható.¹²⁰ Legalább ugyanilyen fontosságú volt az erdélyi román társadalom lassú szembefordulása a regáti pártok Erdély ellen irányuló centralizáló politikájával. E változás mozgatórugója és egyben haszonélvezője az erdélyi gyökerű Nemzeti Parasztpárt, kulminációs pontja pedig az a gyűlés volt, amelyet ez a párt 1928 májusában Gyulafehérvárra hívott össze. A románok közti nemzeti érzés összekötő erejét félreismerve a magyar kisebbségi politikusok abban bíztak, hogy az erdélyi román és magyar elégedetlenség számára közös nevezőt lehet találni, és ez például az 1918-as gyulafehérvári pontok programul tűzésében nyilvánulhatna meg.¹²¹ A fenti naplói idézetben található utalás a „nemzetközi feszültségek”-re viszont azt mutatja, hogy az 1927-es budapesti revíziós offenzíva (így pl. a Magyarország és Olaszország közti közeledés) és a Rothermere-kampány annak ellenére, hogy Paál egyik fentebb idézett 1927-es feljegyzésében az utóbbi „kísérleti léggömb” mivoltát bizonygatta, mégis maradandó hatást gyakorolt gondolkodására.

Miután ezek a kül- és belpolitikai fejlemények a fent ábrázolt hosszú távú politikai stratégia kidolgozásához vezettek, Paál a következő években valóban hozzálátott a hármass elemből álló terv meghirdetéséhez, és az ennek érdekében végzett munkához. A fenti idézetben megadott külpolitikai célokkal magyarázható ily módon az a meglehetősen élénk tevékenység, amelyet Paál 1928 után a kulturális autonómia ügyében kifejtett. Az előző fejezetben bemutatott *zárt társadalom* jövőképe végülis egy különálló, saját magát mint önmagáért létezőt felfogó és önszervező csoportosulásként fennmaradni képes népi közösség eszméjét vetítette előre. A „kivezető út az összeomlásból” – fejlesztette tovább Paál régi gondolatát, az, „hogy ami gazdasági erőt, időt és személyi szolgáltatokat eddig a közgazdasági elkeveredésekre, más nemzetből való pártfogókra, élődsi rétegek pénzelésére fordítottunk, azt vonjuk ki ebből az ellenérték nélküli állapotból s fordítsuk a magunk jobb összetartásának [...] a nemzeti céljára”.¹²² A bukaresti központnak azt bizonygatta, hogy az „önkormányzatok szabadsága és a tiszta hamisítatlan parlamentarizmus” oldhatja meg a legjobban a megnagyobbodott Románia problémáit.¹²³ Elv-társaival együtt Paál nagy reményeket fűzött a Iuliu Maniu-féle Nemzeti Parasztpárt 1928-as hatalomátvételéhez, hiszen annak politikusai részt vettek a gyulafehérvári határozatok megszövegezésében,

egy részük korábban kisebbségi politikusként a budapesti parlamentben az erdélyi románság érdekeinek igyekezett érvényt szerezni, s néhanapján a regáti szellemmel szembeni ellenérzésüknek is hangot adtak. Viszont Zágoni István bizakodó várakozását – miszerint „az eljövendő hónapok fogják megmutatni, hogy mennyiben tényleges a hatalomnak ez a birtoklása”¹²⁴ – 1929-ben a tények megcáfolták. A belé helyezett bizalomnak ugyan is az új kormány nem felelt meg, s ezért „egy évi mérlege” mind Jósika János képviselő, mind Paál számára negatív volt. Utóbbi már nem is nagyon hitt abban, hogy a kormánynak lesz ereje a kisebbségi kérdés megoldásához.¹²⁵ A parasztpárti kormányban való csalódása megadta Paálnak az utolsó lökést. „Kiirtanak bennünket, eltörülnek a föld színéről, s így végleg megoldják ránk nézve a kisebbségi kérdést” – fogalmazta meg aggodalmát a kormány egyik kisebbségi tervezete kapcsán.¹²⁶ „Ha Kolozsvárt magyar szempontból elveszítjük, akkor az egész magyarság jövőjére sötét fátyol borul” fejezte ki pesszimizmusát a kolozsvári pártszervezet egyik ülésén. Az Erdélyi Római Katolikus Státus gyűlésén a kisebbségi egyezményben a székelyeknek megígért iskolai és kulturális autonómiát már mint az egész romániai magyarságra értendő területi autonómiát mutatta be.¹²⁷

Ezzel a párt- és társadalompolitikai aktivitásával párhuzamosan elkezdte kidolgozni az „otthon-haza” elnevezésű bölcseleti elméletét. Részletes tárgyalását helyszűke miatt mellőzzük, csak utalásként említjük annak földrajzi, erkölcsi, gazdaság- és társadalompolitikai vetületeit a következő idézet segítségével: „Az otthonunk a hazánk is. A kisebbségi népeknek nem is lehet más hazájuk, csak a szülőföldjük és társadalmi kiterjedésük területe. Országukban is egyebütt idegenek. Országos ügyekben szavuk még ideális állapotok esetén is csak számuk arányában van, tehát mindig leszavazás a részük, mert kisebbségek [...] Az ország nem az övék, csak ők az országé. Az országból csak annyi az övék, amit házukkal, birtokukkal, kereskedelmi és ipari kiterjedésükkel, testi és szellemi munkájuk alkotásával elfoglalhatnak – és megtarthatnak [...] Természetesnek kellene venni azt is, hogy ezeken a helyeken a magunk gazdasági túlsúlya és esetleg kizárólagossága is zavartalanul érvényesülhessen. Az otthon jogában ez mind benne van. A házamba, a birtokomba csak mint vendégként ülhet be valaki, de nem úrként és rendelkezőként [...] Lényegében az a helyzet, hogy a népkisebbségek területei nem a néptöbbség tulajdonai, s ha jogegyenlőséget akarnak, akkor a népkisebbségek területjoga is éppen olyan erős és valóságos kell, hogy legyen, mint a néptöbbségeké”.¹²⁸ A kétségkívül több helyes és fontos gondolatot is tartalmazó elmélet végeredményben Paálnak a *zárt társadalomról* vallott felfogását variálja tovább. A társadalom legkisebb sejtjéből, a családból („ház, birtok”) kiindulva Paál újból eljutott egy különálló területi egység-

hez, amelyet ő csupán egy, bizonyos ismertető jelekkel kitüntetett csoportnak („népkisebbség”) kívánt rezerválni. Elméletének sarkalatos pontja és anakronizmusa (amellett, hogy a kisebbségek jogilag mindaddig nem meghatározott, és abban a formában, melyben Paál elképzelte, vitatható *terület-jogát* tételezi), amint arra az előző fejezetben más összefüggésben már utaltunk, az volt, hogy egy formailag modern államban középkori jogi és közigazgatási rendet kívánt bevezetni. Elmélete gyenge pontjának eredete előtte is ismeretes volt ugyan, de ő azt előnynek minősítette azzal érvelve, hogy a középkorban nem voltak nemzetiségi ellentétek.¹²⁹ Az *otthon-haza elmélet* másik lényeges eleme – „az önálló, elszigetelt társadalom megvalósítása” mellett – az, hogy legalábbis elméletileg sikeresen feloldotta a két világháború közti társadalmakat feszítő legnagyobb ellentmondást: a *nemzeti* probléma és a *szociális* kérdés ellentétét. Egy, magát a nemzetiségi hovatartozás által meghatározó közösség élete ugyanis egyrészt a nemzeti összetartozást hivatott elősegíteni, másrészt a kölcsönös termelés és fogyasztás révén abban „benne van a szocializmus is osztályharc nélkül.”¹³⁰ A népi-nemzeti közösség fogalmában új formában jelentkezett a húszas évek eleji „néphatalom” terminus tartalma és azok a „népi alapok”, amelyekről eddig is többször szoltunk. Ami viszont időközben megváltozott, az a hangsúlyeloszlás: míg annak idején a szociális oldalt és a belső demokratizmus kérdését hangsúlyozta, az évtized végére a *nemzeti* nyomatéka került előtérbe.¹³¹ Paál *otthon-haza elmélete* – mint korábbi regionalizmusának továbbgondolt változata¹³² – megvalósítása esetén tehát legalább azt a három (*részben ideiglenes*) célt szolgálta volna, hogy egy határkiigazítás, illetőleg -visszaállítás idejéig a román többségtől való elkülönüléssel a magyar nemzeti identitás megőrzéséhez járuljon hozzá, az összezárkózással erősítse azokat, akik e nemzeti célok elérésében kételkednének, és ugyanakkor a külön magyar társadalom szociális-gazdasági alapjait.

Ami a határrevíziót illeti, Paál nem rejtette véka alá véleményét, amikor egy román képviselő követelésére, hogy a romániai magyarság határolja el magát Magyarországtól, azt válaszolta, hogy „ahol nem bírják el a népkisebbségeket, ott könnyíteni kell, s oda kell osztani a népeket, ahol elbírják őket s védett és szabad otthont tudnak nekik adni.”¹³³ Nem a kisebbségek dolgoznak a revízióért, fűzte azonban hozzá, hanem azok a többségi politikusok, akik kisebbségellenes rendelkezésekkel ezek kultúráját és gazdasági alapját tönkre teszik. A kisebbségek – annál is inkább, mert úgyszem hallgatják meg őket – tartózkodásukkal, az ország ügyeitől való távolmaradásukkal fejezhetik ki nemtetszésüket és *passzivitásukat*. Ekkor már rég ez volt Paál meggyőződése. „Se a pártok csatáitól, se különböző uralmi rendszerektől, se nemzetközi politikai és gazdasági behatásoktól, se ide

vagy oda hajlongó slepphordásainktól nem várhatjuk sorsunk javulását, csak magunktól, a magunk összegzésének, közös nemzeti egyéniségének az összetartó ápolásától.”¹³⁴

A nemzetközi politikától való elhatárolódását azonban nem sokáig bírta fenntartani. A székely kulturális autonómiának a szászéval való összekötése megérlelte benne ugyanis a felismerést, hogy „ezen keresztül a székelységnek a németiség világvonalát kell keresni. A nagynémetiséggel kell gazdasági és *szellemi egységet* létesíteni”. Paál 1931-ben adta ki ezt a jelszót, amely harmincas évekbeli politikai elveit döntően meghatározta.¹³⁵ A székely-szász együttműködés kérdése iránti érdeklődése Németország 1929-ben megkezdődött revíziós offenzívája mellett arra vezethető vissza, hogy az OMP felkérésére (1931. július 24.) Paál 1931 nyarán és őszén kidolgozta tervezetét a székely kulturális autonómiáról.¹³⁶ A tervezet részletes ismertetésétől azért lehet itt eltekinteni, mert alapjában véve Paál *otthon-haza elméletének* a jogi köntösbe való öltöztetése. Lényege ennek is a családok szomszédi együttműködése, s a Székelyföld és a vele határos magyar területeknek az erre alapuló kulturális autonómiája. Az autonómia feltétele természetesen egy kizárólag magyar nyelvű terület volt, aminek fennállását Paál úgy akarta biztosítani, hogy a „székely közületek”-nek a területükön fekvő ingatlanokra elővásárlási jogot juttatott volna (24., 29. §§). A lakosokat jóformán kötelezte volna a helyi iparnak a kölcsönös megrendelések és vásárlások útján való támogatására, és a fiatalokat vissza akarta tartani „elődsi foglalkozások” űzésétől (113. §). Törvénytervezetének alapja és lényege ezek szerint továbbra is egyfajta önkéntes etnikai befelé fordulás volt, amivel Paál az újkor gazdasági modernizációjának eredményeit (új termelési módszerek, a közlekedési eszközök kihasználása, nem kétkezi munka stb.) próbálta – ha nem is visszafordítani, de gyengíteni. Nem véletlen, hogy tulajdonképpen visszhangtalan tervezetét a legerősebb kritika a konzervatív pártvezetéssel szemben fellépő *Erdélyi Fiatalok* részéről érte, akik annak nem demokratikus, valamint kivihetetlen jellegét bírálták.¹³⁷

1931 őszén Paál életében egy újabb, talán a legnagyobb horderejű változás következett be: 1931. szeptember 17-én jegyezte fel naplójába, hogy elfogadta a tervezésben levő *Erdélyi Lapok* című napilap főszerkesztői székét.¹³⁸ Döntése előzményének azt az anyagi válságot kell tekintenünk, amelyben Paál és öttagú családja legkésőbb 1927 ősze óta volt. Képviselői mandátumával nem járt fizetés csak a parlamenti időszak alatt, vagyis ritkán tovább öt-hat hónapnál. A vezércikkeiért a *Keleti Újságtól* befolyó pénz biztosította ugyan valamennyire a megélhetést, de a családi hagyomány szerint azt is ritkán kapta kézhez.¹³⁹ Ezért próbált meg a *Brassói Lapok*nál elhelyezkedni, különböző emberekhez segítségért folyamodni, sőt Magyarországra áttele-

pedni.¹⁴⁰ Kísérletei azonban csődöt mondtak. Mivelhogy 1931-ben már nem jutott be a parlamentbe (helyét Bethlen György pártvezérnek kellett átadnia), anyagi helyzete tovább romlott.¹⁴¹ Nagyváradra való költözése ezért egyrészt menekülésként és új kezdetként fogható fel. Másrészt ő maga ezt a határmenti katolikusok identitásának megvédése érdekében történt tudatos feladatvállalásként értelmezte.¹⁴²

2. Egy főszerkesztő nézetei, 1932–1944

Paál Árpád nagyváradai munkásságát már több tanulmányban tárgyaltuk.¹⁴³ A következőkben azt a felfogásbeli rokonságot igyekszünk bemutatni, ami Paált a katolikus közösséggel összekötötte, majd már meglevő szellemi beállítottságának 1932 utáni fejlődését vizsgáljuk („zsidókérdés”, nemzetiszocializmus), s végül mindedig ismeretlen aspektusként Paál ideológiájának völkisch-vonulatára mutatunk rá.

Paál Árpádnak az előző fejezetekben bemutatott nézetei és különböző katolikus személyiségek – némelyikük a nagyváradai lapban szerepelt is – véleménye közötti hasonlóság főleg három területen szembeötlő: a demokráciával és a liberalizmussal szembeni szkepticizmusban, egy, a keresztény elvek elhanyagolására visszavezetett konkrét válságtudatban, és egy zárt társadalom eszméjében, mint a kisebbség problémáinak megoldási módozatában. A demokrácia fejlődési lehetőségeit például Baráth Béla teológus kérdőjelezte meg, egyebek mellett azáltal is, hogy a liberális gazdasági rendszer hibáit javíthatatlan szerves problémáknak nézte, ámde ugyanakkor a fasiszta Olaszország gazdasági rendszere iránti rokonszenvét sem leplezte. Ez utóbbit nemcsak ő állította a liberalizmus individualizmusával szemben.¹⁴⁴ Ez az amorális és túlzott individualizmus, állította pl. Venczel József és Sulyok István, a keresztény-katolikus erkölcs gyengüléséhez, a családok széthullásához és az anyagelvűség felülkerekedéséhez vezetett, amiből kiutat csak egy megújult katolicizmus mutathat.¹⁴⁵ A többség elnemzetlenítő politikájával szembe a kisebbségi társadalom csak elzárkózását állíthatja, vette át Sulyok István¹⁴⁶ a Római Katolikus Akadémián tartott szociológiai nyelvezetű székfoglaló előadásában Paál elképzeléseit.¹⁴⁷ Ezek az eszmei egybecsengések jól mutatják, hogy Paál gondolatvilága a katolicizmus akkori problémáit, és e hitnek a modern világ bajai orvoslására javasolt stratégiáit tükrözte. Egy katolikus napilap vezetésének az átvétele részéről, saját mély katolikus hite mellett,¹⁴⁸ ezért sem ütközött nagyobb nehézségekbe. Alapjában véve konzervatív-jobboldali beállítottságát 1931–32-ben legjobban tartózkodó, sőt elutasító magatartása jellemzi olyan társadalmi mozgalmakkal szemben, amelyeneket a húszas évek elején ő maga pártfogolt volna a legerősebben. Feltűnő pl.

hallgatása Makkai Sándornak a magyar kisebbség demokrata-reformista köreiben nagy port felvert 1931-es „Magunk revízió”-járól. Még egyértelműbb, hogy Krenner Miklós második mozgalmához, az 1932-ben elkezdett „hídverés”-hez, már kimondottan ellenségesen viszonyult, átvéve a pártvezetés álláspontját.¹⁴⁹ Mindezt annak ellenére, hogy korai cikkeinek és állásfoglalásainak figyelmes újraolvasása a korai Paált és az 1932-es év Krennerjét rokonítja. A budapesti *Századunk* című folyóirat egyik kritikájára reagálva, a lapot leminősítve a Jászi-féle *Huszdik Század* folytatásának nevezte, mely „robbanni akar, hogy a romok fölött újjáépülni akaró nemzeti és keresztény társadalmat szétvesse”.¹⁵⁰ Míg tíz évvel azelőtt Paál Jászit a magyar közönségnek olyan politikai elképzelések hordozójaként mutatta be, amelyek a romániai magyarok helyzetét javítani tudnák, 1932-ben már olyan veszélyes magyarellenos magatartással rokonította, amelyre a korabeli jobboldal a Monarchia szétesését vezette vissza. A *Századunk* számára az a „megalkuvó, közvetítő, elszíntelenítő elem” volt, ami „jórészt a zsidóságból kerül ki”, akik Erdélyben „kereskedői, üzleti érdekeltségük” miatt a magyarokat rögtön cserbenhagyták, amikor ezek kisebbségi sorba kerültek.¹⁵¹ Ezzel a folyamattal, amely Paál szerint a zsidók kilencven százalékában végbement, magyarázható néhány más aspektus mellett, a gondolatvilágában 1933 után bekövetkező újabb változás.

Az említett katolikus közegekben létező (többé-kevésbé) latens antiszemitizmus¹⁵² egy további pont volt, ami Paált velük összekötötte. A zsidósághoz való viszonya 1928-tól körülbelül 1932-ig ambivalensnek tekinthető, ugyanis képes volt egyes zsidó személyekért befolyását is latba vetni, mindeközben „a” zsidókról elhangzó és általánosító jellegű vádakát tényként kezelni.¹⁵³ Mint Weiss Sándor esetében, úgy a Hegedüs Nándoréban is abból indulhatunk ki, hogy Paál Hegedüs magatartását személyes csalódásként élte meg, hisz utóbbi, miután az ő közbenjárására 1928-ban képviselő lett, ellene fordult, s „beárulta” őt a pártvezetőségnek és román lapoknál a fentebb elemzett *Keleti Újság*beli *Békeszerződés* című cikkéért. Hegedüsnek ezt a viselkedését Paál még évek múlva is felhánytorgatta. Ilyenfajta tapasztalatait annyira felnagyította, általánosította és megideologizálta, hogy 1932–33-ra kikristályosodott benne az az előbb említett meggyőződés, miszerint a „zsidóság” levált a „magyarság” testéről, s így 1918 után végbement Erdélyben egy „zsidó-magyar különválási folyamat”.¹⁵⁴ Az olyan korabeli konzervatív-jobboldali romantikus elképzeléseket mellőzve, mint a nemzet organikus felfogása, ebből az állítólagos leválásból¹⁵⁵ Paál számára több dolog következett: a zsidóktól nem lehetett támogatást várni sem a magyar kulturális intézmények, sem a revízió érdekében; ennek következtében viszont a magyaroknak sem kell már semmilyen kötelezettséget sem vállalniuk a zsidókkal szemben;¹⁵⁶ ha a zsidók már nem tartoznak a magyarokhoz, akkor ne is „éljenek belőlünk”,

vélte Paál, s ezért a magyaroknak az általuk többségileg lakott területeken az ottani munkalehetőségeket saját maguk számára kell fenntartaniuk. Míg 1928 utáni cikkeiben a „menekülést a munkanélküliségből” abban látta, hogy az „idegen” és „élősdí” románokkal szemben szükséges kizáró politikát alkalmazni, most már a zsidóktól is elvitatta a munkalehetőségeket: „A magyar kisebbségi társadalom [sic!] belső szervezése okából elengedhetetlen szüksége van azokra a középfokú és felsőbb állásokra, amelyeket ma magyar címen zsidók ülnek be.”¹⁵⁷ Azáltal, hogy Paál 1933 után a zsidókat egy, a magyaroktól elidegenedett csoportként ábrázolta, konkrét követelése mellett elméletileg is legitimálta (a magyar kisebbség érdekében szükséges) megfosztásukat a gazdasági lehetőségektől. A gazdasági-szociális motívum tehát Paál szellemi radikalizálódásában hatalmas szerepet játszott: azáltal, hogy a román belpolitika a kisebbségi társadalom intézményeit (egyház, iskola stb.) nem támogatta, e társadalomnak magának kellett volna az ehhez szükséges anyagi fedezetet megteremtenie. A magyar kisebbségi társadalom erre több okból sem volt képes. Ilyenek: a román állam gazdaságpolitikája, a gazdasági világváltság kihatásai és bizonyára az elmaradott termelési módszerek is. A zsidó válású magyarok egy része valóban inkább középosztálybeli pozíciókat foglalt el, s így valószínűleg valamivel jobban vészelte át azokat az éveket. A zsidóellenes rendszabályok (illetve követelésük) nem véletlenül voltak Európa más országaiban is szociális programok és gazdasági krízisek megoldásának részei,¹⁵⁸ és így gyakran váltak (mint pl. a szomszédos Magyarországon) a valódi problémák helyes kezelése megkerülésének az eszközévé.¹⁵⁹ Ne feledjük, hogy a nyilasok tetteinek (és antiszemitizmusának) igazolása részben a megoldatlan társadalmi kérdésekben és az agrárproblémában rejlett, s egy részük nyilas léte előtt vagy után baloldali pozíciókat képviselt,¹⁶⁰ és azt se, hogy a német nemzetiszocialisták közül is sokan szociális kérdésre fektették a hangsúlyt.¹⁶¹ Paál antiszemitizmusának a megértését is ezek az összefüggések segítik a leginkább elő. Ebben a kontextusban értelmezendő az is, hogy Paál Imrédy Béla egyik parlamenti kudarcát egy „zsidófeudális szövetkezés” aklamunkájának tulajdonította, amely a „magyar földosztás hirdetője” és a „magyar-zsidó kapitalizmus” támadója ellen intrikált.¹⁶²

Noha az az 1930-as évek elején még másodrangúnak tűnik, antiszemitizmusának imént vázolt, materialistának is nevezhető magyarázata mellett még egy másik forrása is volt. Ez megfelelt a korabeli katolikus elképzelésnek, amely szerint a zsidók ugyan különálló faj, ám amennyiben áttérnek a kereszténységre, mégis (de csak így!) befogadhatók a nemzetbe.¹⁶³ Ez a befogás is, amely lényegében a régi keresztény antiszemitizmus egyik változata, azáltal, hogy szintén a zsidók különállását hangsúlyozta, hozzájárult – egy másik nagyon fontos, később tárgyalandó ok mellett – Paálnak a nem-

zetiszocializmushoz való közeledéséhez. A nemzetiszocializmus disszimilációs elmélete kimondta ugyanis azt az európai nemzeti kisebbségek számára fontos elvet, hogy a többségi nemzetek által gyakorolt asszimilációs politikával szemben a disszimilációt, tehát a többséghez nem tartozók elkülönítését előnyben részesíti. Hitlernek egyik, 1933. májusában ebben a szelvényben tartott beszéde több ország kisebbségi politikusanál nagy visszhangra lelt.¹⁶⁴ Jakabffy Elemér viszont a nemzeti kisebbségek 1933. szeptemberi európai kongresszusán elutasította ezt a nyilvánvalóan antiszemita elméletet, és a nemzethez tartozás vállalását mindenki személyes magánügyének tekintette.¹⁶⁵ Paál Árpád fellépése volt küzdőtársa ellen, akivel együtt 1924-ben még a konzervatív pártvezetőséget próbálta lecserélni, a fent leírtak után következetesnek mondható. Még a Jakabffy beszédéről beszámoló első cikk előtt felszólította a zsidókat egyik vezércikkében, hogy ne vegyüljenek el más népekkel, hanem ahelyett a cionizmus helyes folyamatát támogassák és saját népi alapjaikat és elkülönülésüket keressék.¹⁶⁶ Jakabffy beszédének a pártlapból való tudomásul vétele után Jakabffyt fogalomzavarral vádolta és kijelentette, hogy egy többségnek természetesen megvan az a joga, hogy magától elkülönítse azokat, akiket nem érez magához tartozónak.¹⁶⁷ Félreértések elkerülése végett, tehát annak bizonyosságaként, hogy nem (csupán) a román-magyar elkülönülésről beszél, Paál mindenki számára egyértelművé tette azt a programot, amelyért lapja harcolt: „A kisebbségi magyarságra nézve társadalmi elhelyezkedések függnek attól, hogy milyen elosztásban van meg benne a saját ősi népeleme és a befogadott népeleme. Igenis, ránézve is döntő kérdéssé válhatik, vagy már az is, hogy disszimilációkat vegyen igénybe”.¹⁶⁸ A zsidóknak gazdasági okokból való kirekesztéséhez ekkor Paál még egy nyomós érvet tudott hozzáfűzni, amelynek külpolitikai összefüggéseit Bethlen György pártelnöknek külön levélben próbálta megvilágítani: „Éppen a legújabb idők fejleményei világossá tehettek előttünk, hogy a magyarság érdekével a zsidóság érdeke nem egyezhetik. Homlokegyenest ellenkező kell, hogy legyen a viszonyunk a németek irányába. A zsidóknak legfőbb érdeke a németek leveretése; nekünk az, hogy a németek mostani erőfeszítései és szabadságküzdelsei sikerrel járjanak. Mi is csak a németek sikere nyomán remélhetünk olyan európai helyzetváltozást, mely a magyarság szétszaggatott állapotát is orvosolja, vagy enyhíti.”¹⁶⁹ A magyarság érdekének Paál természetesen egy bármilyen határrevízió elérését tekintette, amiről annak idején mindenki tudta, hogy az csakis német segítséggel jöhet létre. Paál, aki már a húszas évek közepén sejtette, hogy Németország Közép-Európa problémáinak rendezésében nagy szerepet fog játszani, és aki a székely autonómia kérdését legkésőbb 1931-ben a szászokéval kötötte össze, hogy így a németekkel létrejö-

hessen a „szellemi egység”, 1933-ban rögtön felismerte, hogy Hitler hatalomra jutásával olyan erők kerültek uralomra, amelyek végre elkezdik a harcot a versailles-i-trianoni rendszer ellen. Németországhoz való fordulásának voltak tehát ideológiai okai, mint a nemzetiszocializmus egyes tételeinek (disszimiláció) az elfogadása, de ugyanolyan mértékben külpolitikai indítékai is. Kétségtelen azonban, hogy a nemzetiszocializmus iránti szimpátiája nem öltött olyan konkrét formákat, mint kollégájánál Sulyok István-nál.¹⁷⁰ Paál a fentebbi tétel elfogadása mellett főleg egy erős és hatalmas Németország iránti barátságot hangoztatott. Ezt a magatartását azért lehet mégis a nemzetiszocializmus iránti szimpátiának nevezni, mert egyrészt mindvégig folyamatosan kimutatható, másrészt Hitler külpolitikai sikereivel kapcsolatban kiérződik elégtétele, hogy a Hitler-ellenfelek (akik mögött Paál a „zsidók”-at vélte) által „mázolósegédnek” csúfolt kancellár túltett Európa többi politikusán.¹⁷¹

Ugyanakkor a fenti szociális-gazdasági antiszemitizmus mellett naplójában feljegyzések sorozata és hagyatékában értekezések, cikkek (cikktervek) és levelek¹⁷² tucatja bizonyítja, hogy a harmincas évek második felében a keresztény antijudaizmus¹⁷³ és a modern antiszemitizmus¹⁷⁴ teljes előítéletkészletét is tényként kezelte. A gondolkodását eluráló előítéletek bemutatásába, elemzésébe és cáfolásába nyilvánvaló fanatizmusuk, de színvonaltalanságuk miatt sem érdemes belemenni. A leírt szellemi pálya méretei viszont akkor érzékelhetők igazán, ha ezt a néhány, most felsorolt idézetet összevetjük az e tanulmány elején bemutatott húszas évekbeli harcával a zsidóknak a magyar kisebbségbe való bevonásáért. A korai és kései nézetei közti ellentmondás egy, időben lezajlott szellemi változásra utal. Az a halvány antiszemita affinitás ugyanis, ami gondolkodásában már az 1920-as években, az 1930-as évek elején jelen volt, a harmincas évek közepétől, amikor nemzetközi szinten az antiszemitizmus egyre erősödött, a nemzetiszocialista Németország közép-európai terjeszkedésével párhuzamosan benne is mindinkább növekedett. Elvértve akadnak naplójában még a harmincas évek második felében is feljegyzések, amelyek a zsidók helyzete iránti empátiájáról tesznek tanúságot, ezek azonban éppolyan kivételek, mint a húszas évek elején a zsidókkal szembeni kritikus hangvételű megjegyzések.¹⁷⁵ A zsidókhoz való viszonyának ártértekelése tehát világképe változását tükrözi.

Szellemi radikalizálódásának egyik további lényeges aspektusa közeledése a magyar közvetítéssel német forrásokból¹⁷⁶ átvett *völkisch*-ideológiához.¹⁷⁷ Paál népiségfelfogásának lényege, hogy (húszas évek eleji nézeteinek ellentmondva) a népet, német mintára, a természet által kialakított „szervességnak”, és vér szerinti leszármazás eredményének tartotta, amelynek „maga iránt célja [...] rendeltetése” van.¹⁷⁸ A népiség pedig egy népnek az „ősjelle-

me, őstermészete és őshűsége saját magához”.¹⁷⁹ A népek közötti kapcsolat nem lehet ugyan fokozatokra felépülő viszony – ezzel Paál a nemzetiszocialista ideológia egyik lényeges elemének mondott ellent –, de mellérendeltségük miatt köztük keveredés sem lehetséges: „Egyik tölgyerdő, másik fenyőerdő”.¹⁸⁰ Ennek a homályos népiségnek a meg- és fönntartása – az őstulajdonosságok megnevezésébe Paál talán épp azért nem kezdett bele, mert tudta, hogy belebukna – a nép egyik főfeladata. Annak ellenére, hogy a népet Paál szerint főleg a vérségi leszármazás jellemzi, ugyanakkor „sorsközösségi, nyelvi, erkölcsi és történelmi életegység”-nek is nevezi, mint „az egytudatúvá, egyerkölcsűvé, egynyelvűvé és egyérzésűvé tett kis családok nagy család”-ját.¹⁸¹ A nagy kérdés itt természetesen az, hogy miként lehetséges más vérbeli leszármazás, más tudat és más erkölcs ellenére az asszimiláció, a más népbe való beolvadás. Az ellentmondás nagyobb nem lehetett volna, de egyik következő cikkében Paál mégis úgy vélte, hogy „lehetséges az átszármazás”, amennyiben az a házasságokon, a családi életen keresztül történik.¹⁸² De rögtön hozzá is tette (és itt félreérthetetlen az utalás az erdélyi zsidókra, illetve a magyar-zsidó viszonyra), hogy ha az idegen nép magát tömegesen visszatartja az elvegyüléstől, akkor lehet ugyan bármilyen rokonszenves és vállalhat bármennyire is sorsközösséget az őt befogadni akaró néppel, annak része mégsem lesz. E véleményének alaptalanságát az akkori (nem jobboldali) közönség bizonyára tudta, azóta a tudomány is kimutatta.¹⁸³ Paál 1934 őszén a népiséget taglaló cikkeiben ezek szerint újból megideologizálta és teoretizálta saját antiszemitizmusát, talán válaszként arra, hogy az erdélyi magyar nyilvánosság látszólagos *paálfordulását* évek óta tárgyalta.¹⁸⁴

További cikkeiben Paál nyíltan kiállt régi szegregációs elképzeléseiből levezetett elkülönítő felfogása mellett. Annak a posztulálása, hogy minden népnek külön erkölce, hisz külön nyelve is van, az utóbbi esetében még szinte fenn is tartható általános nyelvfilozófiai elvként, megfontolva, hogy minden nyelv külön világot és világlátást jelent. Paál azonban ebből is arra a következtetésre jutott, hogy minden népnek hozzájuk „saját létfenntartása érdekében ragaszkodnia kell.”¹⁸⁵ Hiszen ha egy nép mégis összekeverednék egy másikkal, „akkor tévovázó lesz az élete vitelében, s a hozzátartozó egyéseket bizonytalan sorsúakká engedi zülleni [...] a bizonytalan népsorsú ember a más népeknél keres színlelésekkel, megalázkodásokkal, hazugságokkal helyet magának. Az ilyen betolakodások [...] a hűtlenségek és árulások hasznosságát tudják elhitetni [...] *amellett abban a népben is lazítják az erkölcsös hűséget és jellemességet, ahová betódultak.*”¹⁸⁶ Az idézet jelentősége kettős: egyrészt a „hűtlenség”-et és az „árulás”-t mint egy meglazult erkölcsű „betolakodó” tipikus jellemvonásait kétségkívül Paál élményei elméleti szintre emelésének kell tekintenünk. (Lásd csalódását Hegedüsben és Weissban). Másrészt azért

fontosak ezek a sorok, mert bennük *in nuce* és elvontan megtalálható annak a programnak a beharangozása, amelyik 1935 után a Paál főszerkesztésében megjelent lapban modern antiszemitizmusként jelent meg. Ez egyrészt a zsidókat tette meg a modern világ minden negatív jelensége hordozójának (az idézetben: hűtlenség, hazugság, árulás), másrészt e bűnbakfunkcióval saját közössége megszilárdítását vélte elérhetőnek. Nem véletlen, hogy később ennek az idézetnek a konkrét valóságra való alkalmazása oda vezetett, hogy Sulyok az asszimilációt azzal utasította vissza, hogy „nem lehet ugyanaz a gyarló ember egyszerre magyar és sváb, vagy magyar és zsidó, vagy magyar és tót, vagy magyar és örmény, hanem csak vagy az egyik vagy a másik. Az efféle kettősségek, és nemcsak zsidó irányban vannak ilyenek, rendszerint a tartózkodást, a nemzetközi mozgalmak felé való hajlandóságot, a tétova semlegességet szokták jelenteni”.¹⁸⁷ Ugyanakkor pedig egy budapesti jezsuita a magyarságot a zsidó szellem gyullasztó, fertőző és bágyasztó hatásától óvta.¹⁸⁸ Ekképpen integrálódott tehát Paál népiség-ideológiája antiszemitizmusába és csapódott le lapjának általános vonalában. A „nép-kultúra-talaj” egységét¹⁸⁹ valló korabeli völksisch-ideológia felé mutató utolsó építőkockaként megemlítenő még az *otthon-haza* elmélet zavartalan beilleszthetősége a világszemléletbe. Az otthon melegének lényeges eleme volt ugyanis a saját ház és földterület, amelynek kincseit a nép jogosult kiaknázni. Paál a nép és a föld egységére alapozta minden regionális programját: „Nép és föld kell, hogy nemzet alakuljon” – tudta a kisebbségi újságíró, s hozzáfűzte: „ugyan csak a nép és a föld fontos alkotó elemei az állam-nak”.¹⁹⁰ Noha Paál 1940 utáni nézeteire helyszűke, a körülmények bonyolultsága és Paál megnyilatkozásainak politikai súlya miatt nem akarunk kitérni, megemlítenő, hogy többségi törvényhozóként a „nép-talaj” egységet a zsidó földbirtokok kárpótlás nélküli elkobzásának legitimálására használta fel.¹⁹¹ És ezzel egy újabb kör zárul be, hiszen az 1930–1940-es években ilyen szociálreformer terveket azért is kellett a zsidók kárára szőni, mert azok máskülönben az arisztokráciát érintették volna. Míg Paál 1924-ben a „bárá és gróf urak” ellen polémizált, s azelőtt a román földreformban is pozitív elemeket fedezett fel, néhány évre rá, már csak a kommunistaság gyanújának kikerülése végett is, a magyar szociális és agrárproblémát a zsidók terhére akarta megoldani.¹⁹²

*

Egy ilyen sokoldalú és ellentmondásos életmű szellemi-ideológiai aspektusainak a felvázolása, radikalizálódása sokgyökerűségének a kimutatása, lassú és fokozatos fejlődésének nyomon követése, valamint ez utóbbi ambivalens mivoltának hangsúlyozása után mindezt röviden összefoglalni aligha

volna lehetséges. Kétségtelen, hogy Paál 1930-as és '40-es évekbeli munkásságára kényszerítő külső körülmények is hatottak (családja eltartásának szükségessége, a kisebbségi lét kihívásai, a román kisebbségpolitika kiábrándító intézkedései, a nemzetiszocialista ideológia pozitív hírneve). Noha munkahelye is sok megalkuvást kívánt,¹⁹³ ott kifejtett tevékenységét mégis – amint azt ebben a tanulmányban cikkek, naplófeljegyzések és beadványok során idézésével bemutatni igyekeztünk – saját autonóm szellemi fejlődése eredménye következetes kifejeződésének kell tekintenünk. Ez a fejlődés olyan fokozatos változás volt, melynek minden lépését az említett (bel- vagy külpolitikai) külső körülmények valamelyike váltotta ki. Ugyanakkor Paál tevékenységének fő célja mindvégig kétségtől a magyar kisebbség helyzetének javítása volt, amire bevált stratégia nem létezett. Így a nemzetiszocialista világnézet és az antiszemita szemlélet befogadása és hirdetése szolgálta azt. Paál ezt az említett helyzet javítására alkalmas útnak tekintette, fel nem ismerve zsákút mivoltát. Mindez nem mentség Paál számára, mert az ugyanezekre a problémákra választ kereső kortársai közül sokan kikerültek e politikának a csapdáját (de esetleg egy másfajta bele), viszont egy lehetséges magyarázat magatartására.

JEGYZETEK

- 1 Paál Árpád Naplója, 1917. június 25-i feljegyzés. Teleki László Intézet Könyvtára, K 1951/97 (a következőkben: PÁN TLI K 1951/97).
- 2 Dr. Paál Árpád: Legyen!... *Udvarhelyi Híradó* 1918. november 5., 1. o.
- 3 Paál Árpád István: „Életpálya és más életrajzi adatok”. In Paál Árpád Hagyaték, Haáz Rezső Múzeum MS 7651/781 (a következőkben: PÁH HRM.); Balogh Edgár – Nagy György: Paál Árpád. In *Romániai Magyar Irodalmi Lexikon* (RMIL) IV. k. Kolozsvár-Bukarest, 2002. 353–357. o.
- 4 Pl.: K. Lengyel Zsolt: *Auf der Suche nach dem Kompromiß. Ursprünge und Gestalten des frühen Transsilvanismus 1918–1928*. München, 1993.; Bárdi Nándor: *Impériumváltás Székelyudvarhelyen 1918–1920*. Aetas 1993. 3. sz. 76–118. o.; Pomogáts Béla: *A transzilvánizmus. Az Erdélyi Helikon ideológiája*. Budapest, 1983.
- 5 A „Paál-jelenség” egyik lehetséges, rövid meghatározása: milyen életrajzi és politikai okok válhatnak ki valakiben akkora válságot, hogy néhány éven belül egy, a Jászai Oszkár-féle polgári radikális nézeteket hirdető személyből egy – antiszemitizmust is hirdető – katolikus jobboldali napilap főszerkesztője lesz? A problémafelvetés egyik első megfogalmazása: Bárdi Nándor: A romániai magyarság kisebbségpolitikai stratégiái a két világháború között. In *Regio* 1997, 2. sz. 32–66. o., főleg: 87. lj.; a két véglet közti átmenet: K. Lengyel i.m. 307–308., 319–320. o., különösen: 286. lj.
- 6 Ez utóbbi aspektus ismételtén feltűnik Kacsó Sándor önéletrajzában: *Fogy a virág, gyűl az iszap*. Önéletrajzi visszaemlékezések II. Bukarest, 1974. 422. o. L. még: *Jászai Oszkár Naplója*. Sajtó alá rendezte Litván György. Budapest, 2001. 373. o. (1923. május 24-i feljegyzés.)
- 7 Paál Árpád 1880. október 16-án született Brassóban, a kecskeméti jogakadémián felsőfo-

- kú képesítést (1898), Kolozsváron 1903-ban államtudományi, 1905-ben jogtudományi doktorátust szerzett, 1908-tól Székelyudvarhelyen vármegyei főjegyző.
- 8 Bárdi: Impériumváltás... i. m. 92. o.
  - 9 Közölte Bárdi Nándor. *Magyar Kisebbség* 2003. 2–3. sz. 120–133. o.
  - 10 Bárdi: Impériumváltás... i. m. 95–96. o.; K. Lengyel Zsolt: Az elnapolt alternatíva. Paál Árpád és az erdélyi magyar autonómia 1919/1920. *Korunk* 1991, 10. sz. 1265–1269. o.
  - 11 Bárdi: Impériumváltás... i. m. 92. o.; K. Lengyel: Auf der Suche... i. m. 105–108. o.
  - 12 Feleségét távollétében megverték az utcán. Lásd: Az udvarhelyi rendőr (névtelen újság-cikk). *Keleti Újság* (a következőkben: KÚ) 1920. szeptember 23., 1–2. o.; PÁN TLI K 1951/97, 1919. május 1., május 31., „Vázlatnapló a második rabság idejéből” 1919. július 8.–1919. december, 1920. május, 1939. március 10., 1939. május 21.
  - 13 Erről bővebben: Bárdi: Impériumváltás... i. m. 106., 108–109. o.; K. Lengyel: Elnapolt alternatíva... i. m. 1265–1267. o.
  - 14 Lásd főleg: K. Lengyel: Auf der Suche... i. m. 193–213. o.; uő.: *A korai transzszilvanizmus Románia-képéről*. Kézirat.
  - 15 A két lapról bővebben: Ligeti Ernő: *Súly alatt a pálma. Egy nemzedék szellemi élete. 22 esztendő kisebbségi sorsban*. Csíkszereda, 2004. (eredetileg: Budapest, 1941.) 39–41., 58–63., 89. o.
  - 16 Paál Árpád: A magyarság pártalakulásai. *Napkelet* (a következőkben: *Nk*) 1921, 1340–1343. o.
  - 17 Uo. 1341. o. A konzervatív-passzivista oldal szemszögét tükrözi Grandpierre Emil cikke: Az erdélyi magyarság politikai küzdelmei az egységes Magyar Párt megalakulásáig. *Magyar Szemle* 1928, 130–137. o.
  - 18 K. Lengyel: Auf der Suche... i. m. 339–346. o.
  - 19 1924. április 2-i feljegyzés (kiemelések tőlem – H. Sz. F.). Idézi Bárdi Nándor: Az ismeretlen vízmosás és a régi országút. Stratégiai útkeresés a romániai Országos Magyar Pártban (1923–1924). In Bárdi Nándor-Fedinec Csilla (szerk.): *Etnopolitika. A közösségi, magán- és nemzetközi érdekek viszonyrendszere Közép-Európában*. Budapest, 2003. 153–194. o.; a csucsai paktumról: 168–177. o.
  - 20 Dr. Paál Árpád: Két akadály. KÚ 1920. október 31., 1–2. o.
  - 21 Az aktivitás és a munkásság. KÚ 1921. január 6., 1. o. A cikk a Paál-hagyatékban levő cikklista segítségével azonosítható (PÁH HRM MS 7651/781).
  - 22 Bárdi: Impériumváltás... i. m. 83. o.; PÁH HRM MS 7651/781, 2.
  - 23 Ugyanakkor nemzettudatának irracionális elemeit is szem előtt kell tartanunk: *A faji érzések igazoltsága* című cikkében nem kevesebbszer, mint ötször beszél a „faji” (vagyis akkori terminológia szerint: népi, nemzeti) érzés misztikus és metafizikai mivoltáról és eredetéről. *Nk* 1921, 129–133. o.
  - 24 PÁN TLI K 1951/97, 1921. december 2.
  - 25 PÁN TLI K 1951/97, 1922. március 13., augusztus 15. és 16.
  - 26 A „zsidóság” fogalom önmagában véve hamis, mert egy egységes akaratú, világnézetű és célú tömeg létét tételezi. Az erdélyi zsidókról lásd: Gaál György: Az erdélyi zsidóság az első világháborút követő időszakban. In *Korunk* 1991. 8. sz. 1029–1035. o.; Gidó Attila: Az erdélyi magyar zsidóság önszerveződése és önazonosságadata az első világháborút követően. *Székelyföld* 2002. 8. sz. 82–109. o.
  - 27 PÁN TLI K 1951/97, 1922. június 25. („Az első Messiást is a zsidók adták...”) és szeptember 8.
  - 28 György Béla (szerk.): *Iratok a Romániai Országos Magyar Párt Történetéhez I. A vezető testületek jegyzőkönyvei*. Csíkszereda-Kolozsvár, 2003. 29. o. (Az Intézőbizottság 1923. október 12-i ülése.)
  - 29 Fejszefogás a magyarságra. KÚ 1923. március 1. A „most már” kitétel az asszimiláció befejezett folyamatára utal.

- 30 PÁN TLI K 1951/97, 1920. június 8. Ide kapcsolódik két nappal későbbi feljegyzése: „Székely kérdés, zsidó kérdés a magyar kultúra és közgazdaság szempontjából”. November 13-án így vélekedik: „kiemelem a zsidókkal való együttlétem nemzeti érdekű vonatkozásait, s hogy nem lökhetjük el ezt a kulturfajt magunk mellől ellenségévé éppen a legkényesebb időben.”
- 31 A túlsó partról. *Új Kelet* (ezután: *ÚK*) 1922. május 23., 1. és 3. o.
- 32 PÁN TLI K 1951/97, 1921. december 8., 1922. január 26., április 13., április 17., április 18., 1923. június 26., 27., július 4., július 14., augusztus 27., 1924. március 19., március 20., március 30., június 10., június 29., december 21., 1925. március 2.
- 33 Határon túlra. KÚ 1922. szeptember 10., 1–2. o.; Elég volt! KÚ 1922. szeptember 27., 1–2. o.
- 34 Mindkét idézet: PÁN TLI K 1951/97, 1921. június 30.
- 35 Paálnak a demokráciához való viszonya külön tanulmányt érdemelne. Itt annyit fontos leszögeznünk, hogy az egész erdélyi magyar politikai réteg – *általában véve* – kisebbségi mivolta miatt ő is nagyobb hangsúlyt fektetett a játékszabályok betartására, mint a magyarországi politikai elit. De ugyanakkor tisztában volt azzal, hogy a ‘többség-kisebbség’ elv nemzeti kisebbségek számára önmagában véve hátrányos helyzetekhez vezethet. Ezért írta már idézett cikkében a „faji érzések igazoltságáról”, hogy „a küzdő és alakító faji érzéseknek nemcsak egy fajiságban, hanem *minden* fajiságban megvan az igazoltsága [...] ezt az igazságot nem bérelheti ki egy-egy nemzet a maga külön privilégiumának, hanem minden más faji és nemzeti törekvés javára is el kell ismernie [...] Nincs többségi és kisebbségi nemzet, hanem *minden* fajiság és *minden* nemzeti érzékenység: szerve az egész emberiség idegrendszerének”. Paál: Faji érzések igazoltsága... i. m. 131. és 133. o. (Kiemelések az eredetiben.)
- 36 PÁN TLI K 1951/97, 1921. augusztus 15., augusztus 26., 1922. április 19.
- 37 K. Lengyel: Auf der Suche... i. m. 87–104., 118–120. o.
- 38 PÁN TLI K 1951/97, 1922. május 3. „A központosító politika a regionalizmust egyértelműnek veszi az irredentizmussal, pedig az éppen a leghathatósabb ellenszer az irredentizmusra.”; K. Lengyel: A korai transzszilvanizmus... i. m.
- 39 Paál Árpád: A magyar probléma. Válasz Goga Oktávián felhívására. KÚ 1923. február 4., 5. o.; l. még: A Magyar Néppárt a Szövetség megmentéséért. KÚ 1922. július 18., 3–4. o.
- 40 Paál Árpád: Jászi Oszkár nálunk. KÚ 1923. május 17., 2–3. o.; l. még: Kérdéseink Jászi Oszkárhoz. KÚ 1923. május 25., 3–4. o.; Paál Árpád: Le az álarccal! KÚ 1923. május 27., 1. o.
- 41 Jászi Oszkár Naplója... i. m. 372–373. o. 1923. május 21–22–23-i feljegyzések.
- 42 A cikket közli: Balázs Sándor: Jászi Oszkár és a ‚Revista Vremii’. *Századok* 1985, 5–6. sz. 1195–1234. Jászi látogatásához még: Litván György: *Jászi Oszkár*. Budapest, 2003. 213–236. o. Az erdélyi magyar közvélemény reakciója: PÁN TLI K 1951/95, 1923. július 14.
- 43 Sokatmondó levelét báró Bánffy Ferenchez (1924. február 18.) itt nem idézzük részletesen, mert ezt már megtette nyomtatásban Bárdi Nándor (Az ismeretlen vízmosság... i. m. 168. o.). Az önkormányzatról szóló feljegyzés: „Az önkormányzat a népkisebbségi kérdés alapvető megoldása. Az önkormányzatban a lokálpatriotizmus az összetartó erő. A lokálpatriotizmus a hazaszeretet legőszintébb része. Ezt dobják ki az ország erkölcsi erői közül, mikor önkormányzatot nem akarnak.” PÁN TLI K 1951/97, 1924. február 26.
- 44 „Erdély tartományi autonómiáját R. jogara alatt olyan alakulásnak hiszem, ahol mindenki megkapja a maga jövőjét. Nem kell mindjárt elszakadási tendenciára gondolni, mert komoly embernek nem lehet kedve a nehezen kialakult államhatárok zavarására”. PÁN TLI K 1951/97, 1921. május 20. Hasonló értelemben: 1922. május 5., szeptember 9., november 12. Az alternatívát számára egy, a szövetséges rendszerre alapozott „Dunai konföderáció” jelentette, l. PÁN TLI K 1951/97, 1922. január 22., március 31.; K. Lengyel: Korai transzszilvanizmus... i. m.

- 45 PÁN TLI K 1951/97, 1923. december 21.
- 46 Az idézetek sorrendben: PÁN TLI K 1951/97, 1923. szeptember 9., december 11. és szeptember 18.
- 47 Osvát Kálmán (szerk.): *Erdélyi Lexikon*. Oradea-Nagyvárad, 1928. 270. o. (Utánnymomás: Marosvásárhely, 2002.)
- 48 Az egyesüléshez l. K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 186–191. o.; Bárdi: *Az ismeretlen vízmosság...* i. m. 163., 166–168. o.
- 49 Életrajzi adatait l.: Köllő Károly: György Dénes. In RMIL II. 134–135. o.
- 50 György Dénes: *Visszaemlékezés*. TLI K 2788/99, 270.
- 51 „Kimaradtak a Néppárt összes alelnökjelöltjei: Paál Árpád, Zágoni István, dr. Albrecht Lajos, Nyíró József és a földműves Bárdos Péter. Őket csak az Elnöki Tanácsadó Bizottságba választották be” – állítja György a *Visszaemlékezésében*, i. m. 270–271. o. Ezzel szemben tény az, hogy Paál egyike lett az alelnököknek, míg Zágoni és Albrecht bejutottak az Intéző Bizottságba. KÜ 1922. december 29., 3–4. o.; György: *Iratok...* i. m. 412. o.
- 52 A Magyar Párt országos megalakulása. KÜ 1922. december 28., 1. o.
- 53 Emellett szól a stílus. Bárdi azt egyenesen „messianisztikusnak” minősíti (Az ismeretlen vízmosság... i. m. 167. o.).
- 54 PÁN TLI K 1951/97, 1923. április 13. (Kiemelés tőlem – H. Sz. F.)
- 55 Ennek szükségességéhez l. K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 129–144. o. Az ehelyett véghezvitt centralizáló politikát tartományokra bontva bemutatja: Livezeanu, Irina: *Cultural politics in Greater Romania. Regionalism, Nation Building & Ethnic Struggle 1918–1930*. Ithaca – London, 1995.
- 56 Friedrich Heckmann: *Ethnos, Demos und Nation, oder: Woher stammt die Intoleranz des Nationalstaats gegenüber ethnischen Minderheiten?* In Gerhard Seewann (szerk.): *Minderheitenfragen in Südosteuropa*. München, 1992. 9–36. o.; Wolfgang Kessler: *Die gescheiterte Integration. Die Minderheitenfrage in Ostmitteleuropa 1919–1939*. In Hans Lemberg (szerk.): *Ostmitteleuropa zwischen den beiden Weltkriegen*. Marburg, 1997. 161–189. o.
- 57 A belügyminiszter kísérletét elemzi Bárdi: *Az ismeretlen vízmosság...* i. m. 177–191. o.; K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 346–348. o.
- 58 György: *Iratok...* 53. o. (Kiemelés tőlem – H. Sz. F.)
- 59 PÁN TLI K 1951/97, 1924. június 1. A két kihagyott csoport a zsidók és a székelyek, akikről korábban írt.
- 60 Az üléshez l. Bárdi: *Az ismeretlen vízmosság...* i. m. 188. o. A levelet elemzi K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 320. o.
- 61 Pl. Kacsó Sándor: *Virág alatt, iszap fölött. Önéletrajzi visszaemlékezések I*. Bukarest, 1971. 371–386. o. Kacsó nem tud egyértelmű választ adni a kiválás okára s nagyjából Ligetire támaszkodik. De Ligeti (Súly alatt a pálma... i. m. 136., 180. o.) magyarázata sem kielégítő, amikor azt egyrészt Paálnak egy sztrájkmozgalomban való részvételével, másrészt azzal magyarázza, a lap igazgatójának nem tetszett, hogy munkatársai „kisebbségi politikát” akartak csinálni a lapban. E politika mibenlétére Ligeti nem tér ki.
- 62 PÁN TLI K 1951/97, 1924. június 9.
- 63 Uo.
- 64 Ezekkel a szavakkal idézi őt Jávör Béla (életrajzi adatait lásd: RMIL II. 496. o.), Paál húszas és harmincas évekbeli kollégájához, Kacsóhoz 1972 márciusában írt levelében (a levél fénymásolata e tanulmány szerzője tulajdonában). Az idézetet a több évtizednyi távollás és Jávör köztudott antiszemitizmusa miatt természetesen óvatosan kell kezelni.
- 65 Életrajzi adatait l.: Osvát: *Erdélyi Lexikon...* i. m. 367. o.
- 66 György Lajos: *A romániai magyar időszaki sajtó öt esztendeje 1919–1923*. Kolozsvár, 1924. Konzervatív kritika: György: *Iratok...* 53–54. o.

- 67 PÁN TLI K 1951/97, szeptember 20.
- 68 Paál Árpád. KÜ 1924. október 26., 2. o.; PÁN TLI K 1951/97, 1924. október 25.
- 69 PÁN TLI K 1951/97, 1924. szeptember 17.
- 70 Ez feltűnt már a kortársaknak is, l. Kacsó: *Virág alatt...* i. m. 372. o.
- 71 Úgy tűnik, hogy 1920 nyarán Paálnak nem volt könnyű bekerülnie a szerkesztőségbe és a lapot a kívánt irányba elmozdítani: „Hosszú beszélgetés, miben W. úr mintha szabaddulni igyekeznék tőlem” (1920. augusztus 7.), „A szerkesztőségben. Belső élet zavarai, Kádár és Weisz (sic!) destruktív közbeékelődései. A kivonulás elhatározásai” (1920. október 1.), „Szerkesztőségi tárgyalás. Megegyezőési hajlam a transzszilvanikus alapba oltozott Jászi-koncepció irányába. Írásbeli fixirozásig elhalasztva” (1920. október 3.), „Megegyezősünk Weisszal a belső munkára” (1920. október 18.).
- 72 Bernády életrajzi adatait l.: Osváth: *Erdélyi Lexikon...* i. m. 34–35. o.; RMIL I., 216. o.
- 73 György: *Iratok...* i. m. 58–74. o. (Az Intézőbizottság 1924. október 18-i és november 18-i üléseinek jegyzőkönyvei.)
- 74 A nagygyűlésről l.: György: *Visszaemlékezés...* i. m. 272–274. o.; KÜ 1924. december 15., 7. o.
- 75 Egyhangú választás a brassói gyűlésen. KÜ 1924. december 17., 1. o.; Utóhangok a brassói gyűlésről. KÜ 1924. december 24., 2. o. „A vezetésnek ilyen szervezése nem felel meg a magyar nép belső szociális erőinek” – mondta Paál.
- 76 PÁN TLI K 1951/97, 1924. december 21.
- 77 György: *Visszaemlékezés...* i. m. 281. o.
- 78 PÁN TLI K 1951/97, 1925. február 5.
- 79 PÁN TLI K 1951/97, 1926. október 13. Krenner Miklós (Spectator, 1875–1968) újságíró volt, életrajzi adatait l.: RMIL III. 262–263. o.
- 80 Pl. „Leitner Mihály úr, a dévai díszmagyar zsidó ügyvéd” PÁN TLI K 1951/97, 1925. február 16.; „Hát az igaz, hogy van a zsidóban ideges tolakodás” uo. 1925. április 19.
- 81 Idézet: PÁN TLI K 1951/97, 1925. december 16.; azonkívül: 1925. december 7., december 17.; Paál Árpád fejtegetései az iskolákról. *Újság* (következőkben: Ú) 1925. július 3., 11. o.
- 82 L. ÚK 1926. február 6., 9., 10. Az egyezményhez l. K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 346–360. o.
- 83 K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 346–360. o.
- 84 PÁN TLI K 1951/97, 1926. február 19.
- 85 Befolyásolhatta ebben talán, hogy éppen akkor olvasta Szabó Dezsőt. PÁN TLI K 1951/97, 1926. február 20.
- 86 PÁN TLI K 1951/97, 1927. január 7.
- 87 PÁH HRM MS 7651/207. (1924. december 19., 22.)
- 88 „Minden jóakarató együttműködésnek kétségbeesetten vigasztalanok a kilátásai” – vélte Paál, miután a kormány az 1926 februári helyi választásokon előzetes ígéreteit megszegte. K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 360. o.
- 89 PÁN TLI K 1951/97, 1926. március 9.
- 90 PÁN TLI K 1951/97, 1926. február 22.
- 91 PÁN TLI K 1951/97, 1926. március 5. E hónap végén: „Minden magyar magyarpárti; tehát aki nem magyarpárti az nem magyar” (március 31).
- 92 György: *Iratok...* i. m. 78. o. (Jegyzőkönyv az Intézőbizottság 1926. március 14-i üléséről.)
- 93 Gabányi és Thury személyéhez l. György Dénes *Visszaemlékezését*.
- 94 PÁN, TLI K 1951/97, 1926. július 22.
- 95 György: *Iratok...* 263. o. Jegyzőkönyv a parlamenti csoport 1926. július 1-jei üléséről.
- 96 György: *Visszaemlékezés...* i. m. 284–286. o.; Kacsó: *Virág alatt...* i. m. 397–400. o.
- 97 Kacsó: *Virág alatt...* i. m. 403–409. o.; György: *Visszaemlékezés...* i. m. 289–290. o.
- 98 L. K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 319. o.

- 99 A mozgalomra vonatkozó forrásokat György Béla tette közzé: Reformmozgalom a romániai Országos Magyar Pártban (1926–1927). *Magyar Kisebbség* 2003, 1. sz. 123–146. o.
- 100 PÁN TLI K 1951/97, 1926. október 13., október 15., november 12.; azonkívül: „Feljegyzéstörvények a népkisebbségi pártokról, a reform csoportokról...” PÁH HRM MS 7651/208, 4. f.
- 101 Kacsó: *Virág alatt...* i. m. 463–464. o.
- 102 PÁN TLI K 1951/97, 1926. november 12.
- 103 Precízen megfogalmazta ezt Paál egyik vezércikkében a Magyar Szövetség ülése után *Nemzeti életünk elismertetése* cím alatt: „A magyar nemzetgyéniségnek, mint közjogi alanynak és az ország többi nemzetei mellett szintén egyik államalkotó tényezőnek az elismerésért egyhangúlag és ünnepi lelkesedéssel szót emelt a magyarság augusztus hatodikai nagygyűlése [...] Nemzeti életének az elismerését, annak alkotmányos tényezővé fejlődését minden magyar társadalmi réteg, minden osztály, konzervatív és haladó egyaránt kívánja [...] Itt tehát Románia államalkotó életfolyamata egy egész népkisebbségi nemzet életigényével találkozott. Most az a kérdés, vajon ez a találkozás milyen kifejlődésű lesz a továbbiakban. Az államalkotó életfolyam fölveszi-e magába a hozzáérkezett nemzeti életigényt, vagy elzárja előle a maga medreit”. KÚ 1922. szeptember 1., 1. o.
- 104 Csalódásának cikkeiben adott hangot: „Az olyan helyzet, mikor kormánytól ellenzékig minden politikai csoport csak egy jogokat kérő és jogokat váró népre sújt rá, ez a közös mozdulat világossá teszi a legegyszerűbb szemlélő előtt is, hogy itt nincs megértő és fel-emelő felfogás más népcsoportok iránt [...] Le kell vonnunk tehát a következtetést, hogy a magunk élete iránti megbecsülés hajnalodását hiába hittük, ebben a szép hitünkben csalódtunk”. In Ú 1927. március 7., 1. o. Hasonló értelemben: Ú 1927. április 3., 3. o.
- 105 Paál Árpád: A népkisebbségi kérdés kínos osztálykérdés. Ú 1926. december 26., 17. o.
- 106 „Az OMP 1927. őszi választási stratégiájáról és a Rothermere-akcióról” PÁH HRM MS 7651/232, 4. f.
- 107 Néhány cikk, melyekben Paál 1927-ben a kisebbség ellen irányuló román politikát kritizálja: Többnyelvű dicséret és egynyelvű elégedetlenség. Ú 1927. február 13., 1. o.; A városok romanizálása. Ú 1927. február 14., 1. o.; Fölemelt öklök között. Ú 1927. március 7., 1. o.; Kisebbségek a nemzetközi fórumok előtt. Ú 1927. április 3., 3. o.
- 108 Ez a címe vezércikkének. Ú 1927. április 18., 1. o.
- 109 Magyarok múltja és jövője Romániában. Ú 1927. június 6., 1. o.
- 110 Idézet: Békeszerződés. KÚ 1928. június 25., 1–2. o.; Visszatérés önmagunkba. KÚ 1928. október 15., 1. o.
- 111 Visszatérés önmagunkba. KÚ 1928. október 15., 2. o.
- 112 „Ha Románia mai vezető férfiai ott volnának a népek önkormányzati képességének a tiszteletében, ahol a középkori államok voltak, igen meg lehetnénk elégedve.” A strucc csak félig húzta ki a fejét. KÚ 1928. július 30., 4. o.
- 113 Paál Árpád elnöklete alatt alakult meg a kolozsvári Magyar Párt új elnöksége. KÚ 1927. december 7., 3. o.
- 114 Kacsó: *Virág alatt...* i. m. 519–523. o.; György: *Visszaemlékezés...* i. m. 293–296. o.; PÁN TLI K 1951/97, 1927. augusztus 14.; Kacsó Sándor: Hazudni pedig nem szabad... *Brassói Lapok* 1936. november 1., 1. o.
- 115 PÁH HRM MS 7651/781/1, 6. f.
- 116 PÁN TLI K 1951/97, 1928. május 23.
- 117 K. Lengyel: *Auf der Suche...* i. m. 120., 123. o.
- 118 PÁN TLI K 1951/97, 1928. május 23.
- 119 Uo.
- 120 Zágonyi István: Tizedik esztendő a kisebbségi úton. KÚ 1927. december 27., 35. o.; Dózsa

- Endre: A tizedik év határkövénél. KÚ 1928. május 7., 2. o.; Hinléder Fels Ákos: Nemzeti otthon! KÚ 1928. augusztus 5., 1–2. o.
- 121 Főleg Paálnál mutatható ez ki: A régi és az új Gyulafehérvár. KÚ 1928. május 7., 1. o.; Hinléder Fels Ákos: Gyulafehérvár előtt. KÚ 1928. május 4., 1. o.
- 122 Paál Árpád: Kivezető út az összeomlásból. KÚ 1928. október 1., 1. o.
- 123 Paál Árpád: A strucc csak félig húzta ki a fejét. KÚ 1928. július 30., 4. o.; Paál Árpád: A svájci demokrácia. KÚ 1930. február 17., 1–2. o.; Paál Árpád: Önkormányzati élet. KÚ 1930. február 26., 1–2. o.
- 124 Zágoni István: Szegény, árva Erdély. KÚ 1928. december 31., 1. o.
- 125 Paál Árpád: Lesz-e ereje a Maniu-kormánynak a népkisebbségi kérdés megoldására? KÚ 1929. november 11., 1–2. o.; Jósika János: Egy évi mérleg. KÚ 1929. november 15., 1–2. o.
- 126 Paál Árpád: A nagy bomba. KÚ 1929. szeptember 2., 1. o.
- 127 A magyarság egysége impozáns erővel nyilatkozott meg a kolozsvári Magyar Párt intézőbizottsági ülésén. KÚ 1929. október 9., 5.; A székely autonómiának a kisebbségi törvénybe való beiktatását követelte az erdélyi katolikusok parlamentje. KÚ 1929. november 16., 3. o.
- 128 Paál Árpád: A mi hazánk: az otthonunk. KÚ 1929. december 25., 17–18. o.
- 129 Pl. PÁN TLI K 1951/97, 1930. november 15., 1935. október 2., 1937. április 5.
- 130 Az utolsó két idézet: PÁN TLI K 1951/97, 1930. június 6, július 14.
- 131 Jól megvilágítja ezt 1930. november 7-i naplófeljegyzése, amelyben ellenérzését fejezi ki a Gyárfás Elemér által képviselt bankpolitikával szemben. De Gyárfásnak ezt a negatív oldalát messze jóváteszik, mondja Paál, azok az érdemek, amelyeket a románokkal szembeni érdekképviseléssel szerzett. Gondolkodásának nemzetközpontúvá válásáról és magyarságképe beszűküléséről tanúskodik néhány 1929–30-as levele a pártvezetőséghez. Amellett, hogy őket „magyar testvéri üdvözléssel” zárja, ami a húszas évek elején még elképzelhetetlen lett volna, nagybányai festők kolozsvári kiállításáról azt írja: „A hatvan képből egyet Kerner táblabíró, egyet Dr. Weiss Sándor, egyet Darvas újságíró, egyet Hexner Béla, egyet egy gépfő leány vett meg, csak éppen a magyarságnak nem volt módja és alkalmá valami módon kifejezni kötelességét”. (Paál – OMP Elnöksége, 1930. április 29.; Bethlen György-hagyaték, magántulajdonban.) A zsidó vallásúakat ezek szerint már nem tartotta magyarnak.
- 132 Az egyenlőségjelet ő maga tette ki, PÁN TLI K 1951/97, 1930. november 15.
- 133 Paál Árpád: A békerevízió. KÚ 1929. június 10., 1–2. o.
- 134 Paál Árpád: Visszatérés önmagunkba. KÚ 1928. október 15., 1. o.
- 135 PÁN TLI K 1951/97, 1931. augusztus 6. (Kiemelés tőlem – H. Sz. F.)
- 136 L. PÁH HRM MS 7651/21. és 24.; Részletekben: *Korunk*, 1990. 6. sz. 766–779. o. A teljes szöveg: *Magyar Kisebbség* 2004. 1. sz. 424–465. o. A mű befejezésének dátuma: 1931. november 8.
- 137 Cseke Péter: Az Erdélyi Fiatalok vitája a székely autonómia-tervezetről. Jegyzőkönyv. *Korunk*, 2000. 1. sz. 126–131. o.
- 138 PÁN TLI K 1951/97, 1931. szeptember 17. A lap keletkezéséről és világnézetéről: Horváth Sz. Ferenc: Az *Erdélyi Lapok* ideológiája. Zsidókérdés, katolikus antiszemitizmus és nemzetiszocializmus Erdélyben 1932–1940. *Regio*, 2004. 4. sz. 101–142. o.
- 139 „Életpálya és más életrajzi adatok.” PÁH, HRM MS 7651/781.
- 140 PÁH HRM MS 7651/ 437, 537, 541, 559, 564.
- 141 Kós Károlynak pl. 10000 lejjel, egyhavi átlagfizetéssel tartozott. Kós – Kuncz Aladár, 1931. május 29. In Sas Péter (szerk.): *Kós Károly levelezése*. Budapest, 2003. 273. o.
- 142 Paál – Willer József, 1937. január 3. PÁH HRM 7651/495. „Tehát nemcsak a kenyérgörgetés kényszerített, hanem ezeknek a nagy érdekeknek a látása és átérzése is hívott, hogy idejöjjenek”.

- 143 Horváth: Az *Erdélyi Lapok* ideológiája... i. m.; l. még Horváth Sz. Ferenc: A romániai Országos Magyar Párt viszonya a jobboldali áramlatokhoz a harmincas években. *Magyar Kisebbség* 2003. 2–3. sz. 368–387. o.
- 144 Dr. Baráth Béla: Az ifjú katolicizmus szociális programja. *Erdélyi Tudósító* (a következőkben: ET) 15, 1932. június 1., 430–433. o.; Dr. Baráth Béla: A Quadragesimo Anno lehetőségei nálunk. ET 15, 1932. október 16., 681–687. o.; Venczel József: Románia és a hivatásszervezetek. ET 16, 1933. május 1., 277–281. o.
- 145 Venczel József: Hármasszövetség. *Erdélyi Lapok* (következőkben: EL) 1933. január 19., 9. o.; Sulyok István: A válságok válsága. *Erdélyi Iskola* (következőkben: EI) 1, 1933/1934, 7–8. sz. 341. o.; György Lajos: Az iskola válsága és új iránya. In EI 1, 1933/1934, 1–2. sz. 3. o.
- 146 Sulyok István (1891–1945) biográfiai adatai: Osvát: *Erdélyi Lexikon*... i. m. 316. o.
- 147 Sulyok István: *A kisebbségi kérdés szociológiai oldala*. Cluj-Kolozsvár, 1931.
- 148 Kacsó: *Fogy a virág*... i. m. 422. o.
- 149 Kétféle hídverés. EL 1932. január 29., 1. o.; PÁN TLI K 1951/97, 1934. augusztus 9.; PÁH HRM MS 7651/496.
- 150 „Magyar és zsidó különválási folyamat Erdélyben” PÁH HRM MS 7651/93, 1. f. A *Századunk* az *Erdélyi Lapokat* már igen korán antiszemitizmussal vádolta, l. Horváth: A romániai Országos Magyar Párt... i. m. 370. o.
- 151 PÁH HRM MS 7651/93, 2., 9. f.
- 152 L. pl. Parecz György: Az erdélyi katolikus ifjúság kisebbségi szempontjai. ET 15, 1932. május 15., 378–381. o.; Antiszemitizmus. ET 15, 1932. november 1., 728. o.
- 153 Dr. Paál Árpád: Föllebbezés a Hexner Béla pörében. KÜ 1931. október 13., 2. o.; PÁN TLI K 1951/97, 1932. június 29., július 9., 1933. november 20., november 21. (a Hegedüs Nándorért való közbeszólásáról); 1930. október 30., 1931. február 15., 1932. március 12., május 11. (általánosítások a zsidókról).
- 154 PÁN TLI K 1951/97, 1932. április 3.; 1933. október 1., november 2.; PÁH HRM MS 7651/93: „Magyar és zsidó különválási folyamat Erdélyben”.
- 155 Amennyiben létezett egy ilyen folyamat, az véleményünk szerint sokkal kisebb mértékű volt, mint ahogy azt Paál beállította, l. Horváth: Az *Erdélyi Lapok* ideológiája... i. m. 102–106. o.
- 156 Sokatmondó feljegyzése: „Azt mondhatja valaki, hogy hiszen pár év előtt magam voltam az, aki Hegedüs Nándort [...] magyarpárti képviselőségre ajánlottam. Felelhetem: igaz, de akkor a zsidók nem voltak antirevizionisták. De erre is mondhatják: a németek miatt kényszerültek a zsidók a túloldalra. Erre is felelhetem: ez a kényszerűség is bizonyítja, hogy nem lehetünk egy oldalon, mert mi viszont nem vagyunk a zsidókkal együtt-haladásra kényszerítve”. PÁN TLI K 1951/97, 1933. november 21.
- 157 PÁN TLI K 1951/97, 1933. november 19.
- 158 Német viszonylatban Götz Aly dolgozza ezt ki legújabb könyvében: *Hitlers Volksstaat. Raub, Rassenkrieg und nationaler Sozialismus*. Frankfurt/Main, 2005.
- 159 Lásd pl. Götz Aly – Christian Gerlach: *Das letzte Kapitel. Der Mord an den ungarischen Juden 1944–1945*. Frankfurt/Main, 2004. 418–425. o. Magyarul: Az utolsó fejezet. Budapest, 2005. Noran
- 160 Lásd ehhez Ungváry Krisztián: Kik azok a nyilasok? In *Beszélő* 2003. június, 58–68. o.; uő.: Kik voltak a nyilasok? Egy szocialista tömegpárt. Fekete lexikon. 43 nyilas életút. In *Rubicon* 2004, 11. sz. 4–18. o.
- 161 Erre emlékeztet Aly: *Hitlers Volksstaat*... i. m. 15. o.
- 162 PÁN TLI K 1951/97, 1938. november 24. és 28. Paál megjegyzése, miután Horthy Imrédy lemondását visszautasította: „Adjon Isten erőt annak a szegény embernek”.
- 163 „A magyarságnak lényegében tartozik a kereszténység. Nem elutasítás ez a megállapítás a zsidók felé, csak rámutatás, hogy amennyiben magyarok akarnak lenni, keresztényé

is kell válniok. Mert a zsidóság tiszteletre méltó, sőt vallási részében lelkesedésre méltó életforma, de a zsidóság nemcsak vallás, hanem faji különállás is. A faji különállást nemcsak a vérközösség adja, hanem lelki átöröklés is, bizonyos hagyományokban és emberiségi csoportosulásokban való összetartás. Elszigetelődés a csoportosulásom iránti gondolatvilág és érzés magamba idegzésében. Bármily szétszórásban is ez a beidegzés valamely szűkebb és bensőbb körhöz odakapcsol. Ez a helyzet erkölcsileg is lehetetlenné teszi, hogy más nép létezésének lehessenek a része. Lehetek annak barátja, segítője, de nem vagyok azzal a néppel egy és ugyanaz. A magyarság felé a kereszténységen át vezet az a lelki út, mely a magyarral való lelki azonosulást lehetővé teszi.” PÁN TLI K 1951/97, 1932. január 10.

- 164 Sabine Bamberger-Stemmann: *Der Europäische Nationalitätenkongress 1925 bis 1938. Nationale Minderheiten zwischen Lobbyistentum und Großmachtinteressen.* Marburg, 2000. 249–250. o.
- 165 Jakabffy Elemér: Német-zsidó ellentétek és a magyar kisebbség állásfoglalása a IX. nemzetiségi kongresszuson. KÜ 1933. szeptember 26., 3. o.
- 166 Paál Árpád: Új szó a zsidókérdésre. EL 1933. szeptember 23., 1–2. o.
- 167 Paál Árpád: A fogalomzavar ellen. EL 1933. szeptember 28., 1–2. o.
- 168 Uo.
- 169 Paál – Bethlen, 1933. november 18. PÁH, HRM, MS 7651/423.
- 170 Horváth: Az *Erdélyi Lapok* ideológiája... 115–125. o.
- 171 Néhány példa a harmincas évek második feléből: PÁN TLI K 1951/97, 1936. március 31., 1937. október 30., 1938. december 10., 1939. március 28., április 1., augusztus 13.; Kézirat: „Magyar-német viszonyról” PÁH HRM MS 7651/89; Hitler a hatalomban. Világjelentősége van a német belpolitikai fordulatnak. EL 1933. február 1., 1. o.; Az új nemzeti irányok és a kisebbségi népek. EL 1934. június 20.; Tisztázni valók. *Magyar Lapok* 1938. január 28., 1–2. o.
- 172 Pl. PÁH HRM MS 7651/22, MS 7651/57, MS 7651/89, MS 7651/93.
- 173 Egy példa: „A zsidók sehogyse tisztelik Jézust. A maguk törvénye elleni gonosztevőnek tartják, árulójuknak, aki egy eltévelyedett lény törvénytelen szülöttje öszerintük. A pogányság mégis több tisztelettel van iránta. Egy kissé ezt is figyelembe kell venni, mikor zsidó és pogány között az előbbi javára akarják a keresztények pártolását”. PÁN TLI K 1951/97, 1937. október 30.
- 174 Egy példa: „A hontalan zsidóság [...] gyártja a világsajtót, ő ül a világ pénzén, ő táplálja idegességgel és nyugtalansággal a világkereskedelmet, tehát világszerte módja van beleszerezni azok ellen, akik az ő eddigi megszokott hatalmi elhelyezkedését sértik [...] A sajtóban elszínezi, kielezi az úgy is feltörekvő akarásokat; lepénzeli az öntudatlan tömegekből tudatosan üzleteskedő vezetőket; bojkottokat rendez bizonyos országok áruja ellen [...] A hadiszállításokat is jórésztben ő tartja kézben”. PÁN TLI K 1951/97, 1938. július 17.
- 175 Paál gondolkodásának ambivalenciái közé tartozott, hogy ismerte a zsidóknak (a magyar társadalom néhány területén) százalékarányukon felüli képviselőitének okát. Erre vezette az antiszemitizmust is vissza, s ezt ezért 1934 őszén „igazságtalan”-nak nevezte. De azoknak a népeknek is igazuk van, tette hozzá, amelyek csak „csak saját népi alaprétegükből akarnak közép- és felső osztályú kiemelkedéseket”. Ennek megfelelően a megoldást a cionizmusban, vagyis a zsidóknak az európai társadalmakból való kivándorlásában pillantotta meg. L. Paál Árpád: A társadalmi fejlődés rendje, hiányai és túlzásai. III. EL 1934. december 15., 6. o.
- 176 Magyar közvetítésről azért beszélhetünk, mert egyik cikkének a címe szinte szószserinti átvétele Szekfű Gyula egyik *Magyar Szemle*beli cikkcímének (Népiség, nemzet és állam. 1934, 9. sz. 5–14. o.). Mind a folyóirattal, mind a szerzővel kapcsolatban állt, l. PÁH HRM

- MS 7651/604. Kimutatható ugyanakkor, hogy ő is, és főmunkatársa, Sulyok István is németországi lapokat olvastak, l. Horváth: *Az Erdélyi Lapok ideológiája...* i. m.
- 177 Lényegéhez lásd: Uwe Puschner: *Die völkische Bewegung im wilhelminischen Kaiserreich. Sprache – Rasse – Religion*. Darmstadt, 2001.; Uwe Puschner – Walter Schmitz – Justus H. Ulbricht (szerk.): *Handbuch zur ‚Völkischen Bewegung‘ 1871–1918*. München, 1996.; Erős Vilmos: *A Szekfű-Mályusz vita*. Debrecen, 2000.
- 178 Paál Árpád: A „nép” és „népiség” fogalma. EL 1934. október 4., 1–2. o. Itt is utalnunk kell a húszas évek eleji ellentétes előjelű, már idézett véleményére.
- 179 Uo.
- 180 Uo.
- 181 Uo.
- 182 Paál Árpád: A fajkérdés. EL 1934. október 7., 1–2. o.
- 183 Karády Viktor: Etnikum, réteghelyzet, korviszonyok. A csoportközi távolság dinamikája a zsidó-keresztény házasságok tükrében Bánátban és Erdélyben (1896–1940). In Uő.: *Önazonosítás, sorsválasztás*. Budapest, Új Mandátum, 2001. 168–197. o.
- 184 L. pl. Megkérdezzük Paál Árpádot. BL 1933. április 21., 1. o.; Kacsó Sándor: A fogatlan oroszlanok. BL 1934. június 29., 1. o.; Ligeti Ernő: A kisebbségi élet bölcsője. V. r. *Független Újság* 1935, 26. sz. 3. o.
- 185 Paál Árpád: A népek erkölce. EL 1934. november 11., 1. o.
- 186 Uo. Kiemelés az eredetiben.
- 187 Horváth: *Az Erdélyi Lapok ideológiája...* i. m. 132. o.
- 188 Uo. 133. o.
- 189 Willi Oberkrome: *Volksgegeschichte. Methodische Innovation und völkische Ideologisierung in der deutschen Geschichtswissenschaft 1918–1945*. Göttingen, 1993. 28–30. o.
- 190 Paál Árpád: Nép, nemzet, állam. EL 1934. december 20., 1–2. o.
- 191 Paál Árpád: Földkérdés a parlamentben. I–III. In *Magyar Lapok* 1942. május 29., június 2., június 3.
- 192 Ezt a gondolatot Aly – Gerlach könyvéből (*Das letzte Kapitel...* i. m. 422–424. o.) kölcsönöztük.
- 193 Itt bemutatott harmincas évekbeli világnézete – véleményünk szerint – önmagában is kérdésessé teszi az RMIL IV. kötetében sugallt gondolatot (356. o.), miszerint az *Erdélyi Lapok*at 1935 után tulajdonképpen nem is ő vezette, s ezért annak akkori arculata akarata ellenére valósult volna meg. Ezt Paál több korabeli naplófeljegyzése is cáfolja.

NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS: TECHNIKÁK

Földreform és kolonizáció mint a csehszlovák nemzetállam kiépítésének eszközei

---

Simon Attila

Az állandó változás és mozgás – mint Hérakleitosz óta tudjuk – az emberi társadalom egyik alapvető jellegzetessége. Különösen jól szemmel követhetők a változások az olyan közösségek esetében, mint amilyenek a nemzeti kisebbségek, akik állandó határhelyzetben élve, több kultúra, nyelv, politikai közbeszéd stb. hatásának is ki vannak téve. Ha a szlovákiai magyar nemzetrész immár nyolc évtizedet meghaladó történetét vizsgáljuk, az egyik legnagyobb változást az általuk lakott térség etnikai térszerkezetében tapasztaljuk. A mai köztudat hajlamos arra, hogy ezeket a változásokat kizárólag a második világháborút követő vészorszak következményeinek tudja be, vagy legalább is a kitelepítések, deportálások időszakához kösse a változási folyamatok kezdetét. Kisebbségi történetünknek azonban van egy kevésbé ismert fejezete, amely a két világháború között, közvetlenül az államfordulat után játszódott le. Dél-Szlovákiának az első csehszlovák földreform keretén belül végrehajtott kolonizációjáról van szó, amelyet az addig homogénnek mondható magyar nyelvterület megbontására irányuló első komoly kísérletként kell értékelnünk a csehszlovák államhatalom részéről.

FÖLDREFORM ÉS NEMZETÁLLAM-ÉPÍTÉS

Noha az 1918 októberében kikiáltott első Csehszlovák Köztársaságot a cseh és szlovák historiográfia a parlamentáris demokrácia közép-európai színteként könyveli el, az ilyen egyértelmű megítélés vitára adhat okot. Véleményünk szerint ugyanis a két háború közötti Csehszlovákia árnyaltabb megközelítést igényel. Különösen fontos tudatosítanunk, hogy a csehszlovák demokrácia nem az egyik napról a másikra teremtődött meg, s valódi parlamentarizmusról csupán 1920 tavaszától, az alkotmány elfogadásától és az első parlamenti választások megtartásától beszélhetünk. Az ezt megelőző másfél évet azonban a korántsem a demokrácia, hanem sokkal inkább a „csehszlovák” többség által gyakorolt nemzeti diktatúra jellemezte. S bár a filozófus-köztársasági elnök, T. G. Masaryk egy közép-európai Svájcot ál-

modott meg, 1918. október 28-án a csehszlovák nemzetállam építése kezdődött meg, amihez a hatalom a törvények és rendeletek sorával, s ha kellett nyílt erőszak alkalmazásával látott hozzá. Bár ez kevésbé direkter módszerrel történt, mint a délszláv, vagy a román állam esetében, a szándékokhoz nem férhet kétség. A nemzetállam-építés alapját a forradalmi nemzetgyűlés¹ által elfogadott törvények teremtették meg, miközben „sikeresen” lezajlott a közigazgatás és oktatás német- illetve magyartalanítása is. A csehszlovák többség gazdasági és politikai hatalmának törvényi bebiztosítása, valamint Csehszlovákia államhatárainak véglegesítése tette lehetővé, hogy a köztársaság dezintegrációjának veszélye nélkül hozzákezdjenek a parlamenti demokrácia kiépítéséhez. Ennek alapkövét az alkotmány 1920-tavaszi elfogadása jelentette. A parlamenti demokrácia korszakát a többpártrendszer, a demokratikus szabadságjogok érvényesülése, a kisebbségi jogok és a kisebbségek legális politikai érdekképviseletének biztosítása jellemezte. Emellett viszont helytálló Szarka László megállapítása is, aki szerint „a csehszlovák demokráciának kezdetektől fogva korlátokat szabott az a többségi félelem, a mely a mozaikország belső kohéziójának hiányából, a szlovákok és ruszinok, s hozzájuk kötődve a magyar kisebbség autonómiatörekvéseiből, a németek ugyancsak különleges jogállást követelő magatartásából és a konfliktusos szomszédságból származott”.² Ám a nemzeti kisebbségek imént felsorolt törekvései sem lehettek jogos forrásai azoknak a nemzetállami törekvéseknek, amelyek a csehszlovák állam két háború közötti történetét meghatározták, s amelyek még tovább növelték a kisebbségi törekvések legitimitását.

A csehszlovák nemzetállami technikák között kiemelt helyet foglalt el a gazdaság nacionalizálása, amelynek az egyik legfontosabb elemét az 1920-as években lebonyolított földbirtokreform jelentette. Nem véletlenül írja Ferinand Peroutka a Csehszlovákia megalakításáról és első éveiről szóló monumentális történeti művében, hogy: „a csehszlovák forradalomnak három alappillére van, az államfordulat, a földreform és az alkotmány elfogadása.”³

A földreform programja fokozatosan, de a 19. század végétől a közép-európai régióban felbukkanó agrármozgalmak logikája alapján szinte törvényszerűen került a cseh nemzeti mozgalmak – különösen az 1903-ban létrejött Cseh Agrárpárt – figyelmének középpontjába. A cseh agráriusok mindenekelőtt olyan törvényi változásokat követeltek a Monarchia osztrák részében, amelyek lehetővé tették volna a mezőgazdaság kapitalizálódását. Ennek útjában elsősorban a nagybirtok szabad adásvételét akadályozó hitbizomány állt. A mozgalom jelszava, a „Venkov jedna rodina”⁴ az általában német nyelvű városok és a cseh nemzet bázisaként felfogott falu szembeállít-

tása által már nemzeti momentumokat is hordozott, s a cseh társadalom összefogását célozta meg. A cseh köztudatban a termőföld mindig is a nemzeti reneszánsz forrása volt, s a falu volt az a hely, ahonnan a korábban német jellegű városok fokozatos elszlávosítása kiindult.⁵ Az első világháború idején a reform szükségességének az érzése még inkább felerősödött, hiszen a háborús konjunktúra növelte az igényt a föld birtoklása után. A cseh politikai erők jó érzékkel ismerték fel, hogy a földkérdés a nemzeti célokért folytatott harc egyik mozgatórugója lehet. 1917 decemberében az osztrák parlamentben lévő cseh képviselők egy csoportja a latifundiumok felosztásáról nyújtott be törvényjavaslatot, s mint az egyik kezdeményező, az agrárpárti František Udržal egy későbbi visszaemlékezése alkalmából elismerte, a fő motivációt az jelentette, hogy a csehországi nagybirtokosok rétege teljesen nemzetidegen volt a csehektől.⁶

A cseh agrárizmus a kezdetektől fogva jelentős szlovák kapcsolatokkal rendelkezett a szlovák agrármozgalom két meghatározó alakjának, Pavol Blahónak és Milan Hodžának személyében, akik a két nemzet közös programját egyengető Csehszláv Egység vezéregyéniségei is voltak egyben. Az 1896-ban Prágában megalakított szervezet, melynek tagjai többségében szlovakofil csehek voltak, leginkább a szlovák etnikai területek megsegítését tartotta céljának, s főleg a cseh és szlovák gazdasági együttműködés terén hozott új elemet a két nemzet kapcsolatába. Így szorgalmazta azt, hogy a cseh bankok a várható haszon mellett, nemzeti célokat is szem előtt tartva vállaljanak szerepet a szlovák régió életében. A Csehszláv Egység nemzetgazdasági bizottságának megalapítását javasló Rudolf Pilát már 1905-ben Szlovákia (sic!) paraszti és kézműves kolonizációjára szólította fel a cseheket, s nagyjából ugyanebben az időben javasolta ugyanezt az ismert publicista, Karel Kálal is. A nemzetgazdasági majd az 1912-ben megalakult mezőgazdasági bizottság többek között azt is javasolta, hogy cseh tőke vásárolja fel a Felvidéken eladásra kerülő nagybirtokokat, amely akció azonban sikertelenül végződött.⁷ Valószínű, hogy ennek kapcsán figyelt fel a cseh agrárizmus arra, hogy a felső-magyarországi területek alkalmasak lehetnek cseh betelepítésre. Az Agrárpárt *Venkov* című lapja többször is foglalkozott ezzel: „Itt, Szlovákiában a nagybirtokok a pénzügyi válság következtében olcsón eladók, és felparcellázásuk nemcsak biztos és garantált nyereséget hozna a bankoknak, de egy cseh kolonizáció kezdetét is jelenthetné, amely által a csehek nemzeti szempontból is segítenének a szlovákoknak [...] Alapos kolonizációs politikával igazán érdemleges tetteket lehetne véghez vinni Szlovákiában.”⁸

Az első világháború előestéjén Milan Hodža már a szlovák nemzeti terjeszkedés eszközét látta a földkérdésben. Írásaiban többször felbukkant a

gondolat, miszerint a szlovák nemzet fundamentuma a szlovák földműves, ezért minél több földet kell a kezébe juttatni. Követendő példaként a románok tevékenységét hozta fel, akik Erdélyben bankjaik segítségével vásárolták fel a magyar birtokosoktól a földet, s szerinte erre a szlovákoknak is törekedniük kell, hiszen – mint kifejti – Pozsonytól Kassáig a déli völgyekben még mindig nem került ki a föld az „idegen” földesúri kezekből.⁹ Ezt a gondolatmenetet folytatva 1918-ban, de még a fordulat előtt a következőképpen fogalmazta meg a programját: „A szlovák föld több mint harmadát kell kiszabadítani az arra nem hivatottak kezéből és átadni a bámulatosan dolgozó szlovák földműveseknek, akiknek a szakmai fejlődéséről az elkövetkezendő időkben mindenképpen gondoskodni fogunk.”¹⁰

Az első világháború befejezését és Csehszlovákia megalakulását követő hetekben, amikor természetes módon törtek felszínre a szociális ellentétek, a földreform ügye gyorsan a figyelem középpontjába került. A nagybirtokos réteg döntő többsége ugyanis német illetőleg magyar volt, sőt a már ekkor is meglehetősen szekularizálódott cseh közvélemény a jelentős földvagyonnal bíró katolikus egyházat a nemzet testétől idegen képződményként szemlélte. Ennek okán a reform körüli polémiákban előtérbe kerültek az etnikai szempontok, s magát a földreformot a sajtó, sőt a politikai a cseh és szlovák nemzetek elkövetett sérelmei megtorlásaként, jóvátételeként kommunikálta. A korabeli csehországi közbeszédben visszatérő elemként jelent meg a Fehérhegyi csatában elszenvedett vereségért való visszavágás motívuma, amely még a földreform alaptörvényének számító lefoglalási törvény parlamenti indoklásába is bekerült.¹¹ Ez a toposz a földreform alkalmából emelt emlékműveken is állandóan megjelent, kihangsúlyozva a reform etnikai vetületeit.¹² Ennélfogva a földreform alkalmasnak látszott a szociális és nemzeti feszültségek egyidejű csökkentésére.

A földbirtokreform törvényeinek kidolgozása pár nappal az új állam megalakulását követően megkezdődött, hiszen a törvényhozói és végrehajtói hatalmat is magának vindikáló Csehszlovák Nemzeti Bizottság már 1918. november 9-én törvényt fogadott el a földtulajdon zárolásáról. A földbirtokreform alaptörvényének számító ún. lefoglalási törvényt 1919. április 16-án – szinte vita nélkül – fogadta el forradalmi nemzetgyűlés, a következő néhány hónapban pedig megszülettek az ezt kiegészítő egyéb törvények: a kiutalási-, a hitel- és a kárpótlási törvény.¹³ Az elfogadott törvények értelmében lefoglalásra került minden olyan nagybirtok, amelynek nagysága meghaladta a 150 ha-t (mezőgazdasági terület esetén), ill. a 250 ha-t (vegyes jellegű terület esetén). A lefoglalás azonban nem jelentett automatikus kisértéket, csupán annak lehetőségét. A tulajdonosok a lefoglalt birtokból 150 (250) ha-t területet automatikusan visszaigényelhettek, sőt kivételesen akár

500 ha nagyságú földterületet is megtarthattak (11. paragrafus), a többiért pedig kárpótlás járt nekik. A nagybirtokok lefoglalásának ütemtervéről, és a lefoglalás mértékéről valójában az 1920-ban létrehozott Állami Földhivatal (ÁFH) dönthetett, amely szinte diktatórikus hatalommal rendelkezett, s amelynek tevékenysége jelentős mértékben meghatározta a földbirtokreform végső eredményét. Az ÁFH a lefoglalt birtokokat a földigénylők között osztotta szét. A földkiutalásnak három alapvető formája volt: a már létező törpegazdaságokat kiegészítő kiskiutalás, új parasztgazdaságok létrehozása és maradékbirtokok¹⁴ kiutalása.

A földreform véglegesnek szánt mérlege szerint¹⁵ 1937. december 31-ig Szlovákiában összesen 1 407 361 ha földterület (Szlovákia összterületének több mint 28%-a) került lefoglalásra, amelyből 507 176 ha volt a mezőgazdasági terület. A lefoglalt területből az eredeti tulajdonosok 562 078 ha-t (ebből 178 190 ha mezőgazdasági területet) visszaigényeltek. A kimutatás szerint 1937. december 31-én még 154 758 ha olyan terület (ebből 5790 ha mezőgazdasági terület) volt továbbra is lefoglalás alatt, amelynek sorsáról még nem született döntés. Az összesen 189 424 új tulajdonos birtokába (ebbe az állam, a községek, az egyesületek stb. is beletartoztak) összesen 690 525 ha (ebből 323 196 ha mezőgazdasági terület) földtulajdon került. A kiutalt terület 42%-a, vagyis 290 453 ha terület kiskiutalás¹⁶ formájában került az összesen 187 453 birtokoshoz. A mezőgazdasági jellegű területek esetében azonban a kiskiutalások aránya elérte a 76,6%-ot. Maradékbirtokot összesen 611 esetben hoztak létre, amelyek összterülete 74 654 ha (ebből 60 002 ha mezőgazdasági terület) volt. Az összes kiutalt területnek 47%-a, több mint 325 ezer ha viszont állami tulajdonba, többek között a hadsereg birtokába került, igaz, hogy ennek nagy része erdő, vagy egyéb mezőgazdasági termelésre hasznosíthatatlan terület volt.

A végrehajtása során felbukkanó minden következetlensége ellenére a földreform lényegében betöltötte szerepét, hiszen felszámolta a feudális latifundiumok monopóliumát és igazságosabban osztotta el az ország földvagyonát. Javított a szegény- és kisparasztság szociális helyzetén, leginkább azonban a közép- és gazdagparasztság, valamint az 50 és 100 hektáros nagybirtokosok (a régi birtokos családok és az új maradékbirtokosok) pozícióját erősítette meg.¹⁷ Emellett azonban számos negatív következménnyel is járt: a magas kiutalási árak miatt növelte a szegényparasztság eladósodásának mértékét, túlzottan megerősítette a reform végrehajtásában vezető szerepet játszó Agrárpárt gazdasági és politikai befolyását, a nemzeti szempontok alkalmazása miatt jelentős károkat okozott a csehszlovákiai nemzeti kisebbségeknek.

A szlovákiai magyarság számára különösen nagy veszteséget okozott a

földreform végrehajtása. Ennek objektív okait abban kell keresnünk, hogy a szlovákiai nagy- és középbirtokosok döntő többsége magyar volt, a földbirtokreform hatálya alá eső birtokok többsége pedig a magyarok által lakott Dél-Szlovákiában volt található. Ezért míg országos viszonylatban (Szlovákia területét értve alatta) a mezőgazdasági területek 20,46%-át foglalták le a földreform céljaira, addig a magyarok által lakott 20 déli járásban¹⁸ ez az arány elérte a 28,62%-ot. Néhány szinte teljes egészében magyarok által lakott járásban (például az Ógyallai, a Párkányi vagy a Zselízi járásban) a lefoglalt mezőgazdasági földek aránya a 35%-ot is meghaladta. Igazi veszteség és valós sérelem azonban a lefoglalt földek kiutalása során érte a magyar kisebbséget, hiszen aránytalanul kevesebb földet kapott, mint ami járt volna neki. Az ÁFH-ban 1931-ben készített kimutatása szerint a Dél-Szlovákiában kiutalt mintegy 130 ezer ha-ból ugyanis mindössze 27 540 ha jutott a szlovákiai magyarok kezébe.¹⁹ Ebből 24 311 ha magántulajdonba, 3229 ha pedig bérletbe került. A kimutatás szerint a magyar kisebbségnek juttatott földterületből 17 622 ha kiskiutalásként lett kiosztva, 9918 ha nagyságú területet pedig maradékbirtokként kapott meg. A magyar nyelvterületen a földreform során kiutalt terület döntő többségét így cseh és szlovák maradékbirtokosok és kolonisták kapták, illetve jelentős területek kerültek az állam kezelésébe. Ezáltal a szlovákiai magyarok nemcsak érzékeny gazdasági veszteséget szenvedtek, hanem társadalmi pozíciójuk is megrendült, s politikai érdekérvényesítő erejük is jelentősen csökkent.

A KOLONIZÁCIÓ VÉGREHAJTÁSA ÉS EREDMÉNYEI

A földreform törvényeinek előkészítése során viszonylag korán felbukkant a kisebbségek által lakott határ menti területek cseh és szlovák telepésekkel való benépesítésének ötlete. A kolonizáció előkészítése során még egyforma szerepet szántak a németek által lakott Szudéta-vidék és a magyarok által lakott Dél-Szlovákia betelepítésének, a kolonizáció végrehajtása során azonban – a Szudétáknak a kolonizáció szempontjából kevésbé kedvező természeti viszonyai miatt – egyértelműen Dél-Szlovákia magyar járásaira helyeződött a telepítések súlypontja. A telepítések terveit az ÁFH, a Csehszlovák Nemzeti Bizottság és más nemzeti szervezetek (pl. a Szlovák Liga) „szakemberei” dolgozták ki. A kolonizáció egyik eszméi atyjának Milan Hodža²⁰ nevezhető, aki számos esetben fejtette ki, a magyar zsarnokság által a hegyekbe szorított szlovák földművesek mítoszáét. Hodža szerint a kolonizáció csupán az eredeti állapot visszaállítását, a történelmi igazságtétel beteljesítését szolgálja, miközben megoldást jelent Csehszlovákia gazdasági és

belbiztonsági problémáira is: „Amit a királyi despotizmus és önkényuralom népüktől elvett, azt most a demokrácia és köztársaság visszaadja. A földművelő szlovákságnak, amelyet az Árpádok, az Anjouk és Habsburgok emberöltőkön keresztül a Kárpátok bércei közé űztek, a Duna menti, arisztokrata kézben lévő föld lesz az új hazája. A hegyvidéki észak az állattenyésztés és az ipar központja lesz, míg a mezőgazdasági termelés súlypontja Szlovákia déli részére a Duna partjára helyeződik át. Egyetlen lendülettel mezőgazdasági és nemzeti problémáinkat is megoldjuk. Ezáltal a szlovák dél a mezőgazdasági termelésünk aranybányája lesz, miközben az eddig elmagyarosodott területen bebiztosítjuk a csehszlovák elem meghatározó és állandó fölényét.”²¹

Noha szóba került egy külön telepítési törvény megalkotása, erre végül nem került sor. A kolonizáció törvényi háttérét így a kiutalási törvény biztosította, amelyben külön fejezet tárgyalta a kolonizáció céljait szolgáló ún. oszthatatlan parasztgazdaságok létrehozását (30. paragrafus). Ezek oszthatatlanok voltak (még öröklés esetén is), eladni és megterhelni csak a földhivatal engedélyével lehetett őket, sőt nem megfelelő gazdálkodás esetén a földhivatal a birtok visszavásárlásának jogát is fenntartotta magának. A megkötéseket, amelyeket a telekkönyvbe is bejegyeztek, elsősorban a telepítések sikerének érdekében hozták. Így próbálták ugyanis megakadályozni, hogy a kolonista birtokok idővel felaprózódjanak és elveszítsék gazdasági erejüket, valamint azt, hogy adásvétel útján esetleg magyar tulajdosok kezébe kerüljenek.

A telepítések irányítása a prágai központú ÁFH és annak körzeti földhivatalainak feladata volt. Később azonban – elsősorban a szlovák politika sürgetésére – létrehozták a pozsonyi székhelyű Telepítési Hivatalt, amely 1925. január 1-jei hatállyal kezdte meg működését. Ez a hivatal a kolonizáció végrehajtásával kapcsolatos minden hatáskört átvett, noha az elvi döntések továbbra is a prágai kormánykörökben és az ÁFH-ban születtek.

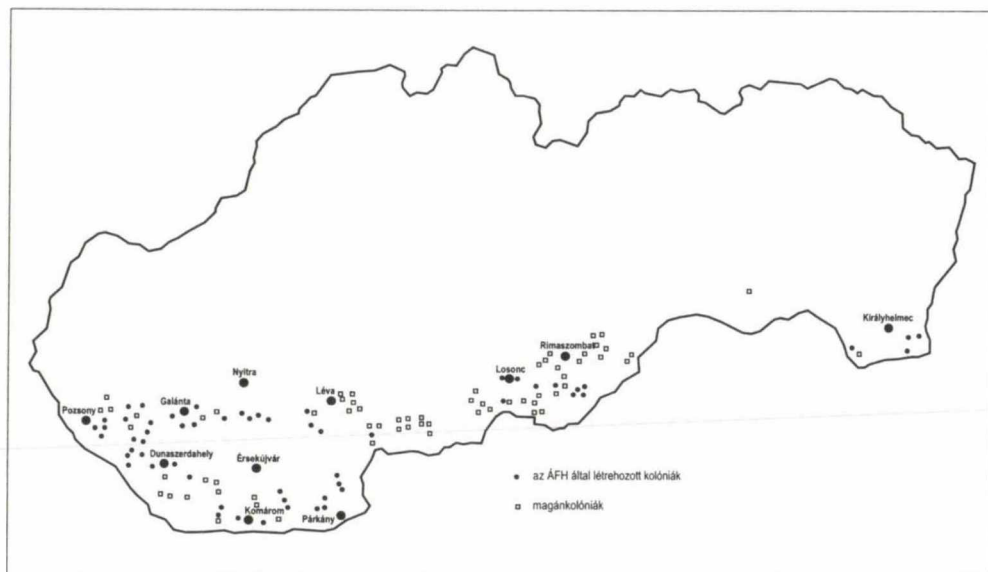
Az 1921-ben megkezdődő kolonizációnak két formáját ismerjük, az állami- és magántelepítéseket. Míg az első esetben a kolonisták az ÁFH-tól, illetve a Telepítési Hivataltól vásároltak a lefoglalt nagybirtokokból termőföldet, addig a második típusnál a telepesek vagy a magánkolonizátor²² az ÁFH engedélyével közvetlenül a nagybirtokostól vásárolták meg a telepesbirtokot. A kolonizáció mintegy egy évtizede²³ alatt összesen 128 kolónia jött létre, amelyeken megközelítőleg 3300 család telepedett le. A korabeli családokra eső átlagosan 6 főt alapul véve ez megközelítőleg 20 ezer főt jelent. A kolóniák összterülete meghaladta a 44 ezer ha-t (76 ezer kat. holdat), az egy telepesre eső terület (a közös tulajdont is beleszámítva) pedig valamivel több, mint 13 ha (23 kat. hold) volt.

1. táblázat A kolonizáció eredményeinek összegzése

	A kolóniák száma	A telepesbirtokok száma	A kolóniák összterülete /ha-ban/
ÁFH-kolóniák	58	1971	27 355
Magánkolóniák	70	1317	17 500*
A kolóniák összesen	128	3288	44 855*

* Becsült adat.

1. térkép A húszas években létrehozott kolóniák Dél-Szlovákiában

A KOLÓNIÁK TÉRBELI ELHELYEZÉSE

Az ÁFH iratanyagában telepítési területként az 1919-es népszéíráş alapján magyar többségű dél-szlovákiai települések kataszterét jelölték meg. A mezőgazdasági minisztérium pozsonyi kirendeltségének telepítési szakosztályát vezető Jiří Brandejs egy 1924-ben közzétett tanulmányában ezt a gazdasági szempontokat is figyelem előtt tartva módosította. Szerinte kolonizáció céljaira csak azok a járáşok jöhetnek számításba, amelyekben a szántók aránya meghaladja az összes mezőgazdasági terület legalább 50%-át, a kisebbségi lakosság aránya pedig a járáş összlakosságának 20%-át.²⁴

2. táblázat A kolonizáció eredményei a politikai járások szerint

Járás	Az ÁFH kolóniái			Magánkolonizáció			Kolóniák összesen		
	kolóniák száma	telepes birtokok száma	kolóniák összterülete, (ha)	kolóniák száma	telepes birtokok száma	kolóniák összterülete, (ha)	kolóniák száma	telepes birtokok száma	kolóniák összterülete, (ha)
Somorjai	9	463	5689	3	113	1772	12	576	7461
Duna-szerdahelyi	5	86	1705	4	103	2085	9	189	3790
Galántai	8	181	2632	5	50	1134	13	231	3766
Vágsellyei	1	46	610	1	1	13	2	59	669
Érsekújvári	1	166	1243	-	-	-	1	166	1243
Nyitrai	3	278	2016	-	-	-	3	278	2016
Verebélyi	2	80	754	1	17	250	3	97	1004
Zselízi	4	80	1403	2	17	260	6	97	1663
Komáromi	3	92	1587	4	115	1518	7	207	3105
Ógyallai	4	141	1719	3	101	819	7	242	2538
Párkányi	4	106	3595	-	-	-	4	106	3701
Lévai	-	-	-	6	94	1158	6	94	1158
Korponai	-	-	-	5	35	516	5	35	516
Kékkői	-	-	-	9	201	2010	9	201	2010
Losonci	4	47	1067	8	181	2984	12	228	4051
Rima-szombati	-	-	-	4	87	987	4	87	987
Feledi	5	121	1779	6	100	1242	11	221	3021
Tornaljai	-	-	-	7	34	491	7	34	491
Szepsi	-	-	-	1	14	210	1	14	210
Királyhelmeci	4	67	1331	1	19	228	5	86	1559
Nagykaposi	1	17	230	-	-	-	1	17	230

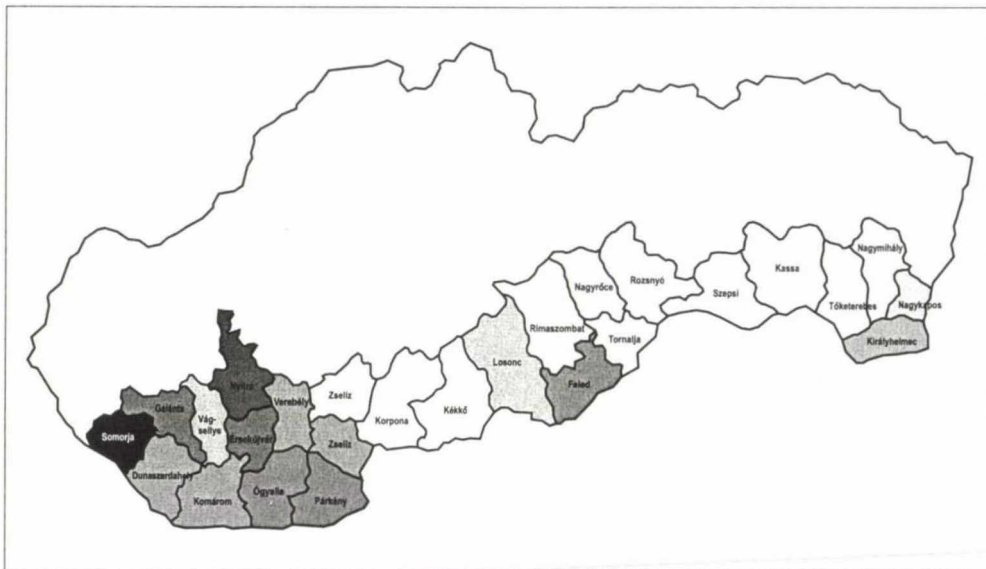
A kolonizáció végül 21 járást érintett. A dél-szlovákiai járások közül csupán a Rozsnyói, a Kassai és a Tőketerebesi járás területére nem települtek kolonisták. Ennek a Rozsnyói járásban a természetföldrajzi viszonyok (a termőföld hiánya), a másik két esetben viszont a járások nemzetiségi összetétele volt az oka.

A telepítések nem egyenlő arányban oszlottak meg az egyes régiók között. A kolonizáció súlypontja kétség kívül a szlovákiai magyar településterület nyugati tömbjét alkotó – a Duna mentén Pozsonytól Párkányig húzódó – termékeny sík vidékre esett. Az ide tartozó 11 járásban elsősorban az

állami kolonizáció volt erőteljes, míg a magánkolonizáció ehhez képest kis mértékű volt.

2. térkép Az állami telepítések sűrűsége az egyes járásokban (a letelepedett családok száma alapján)

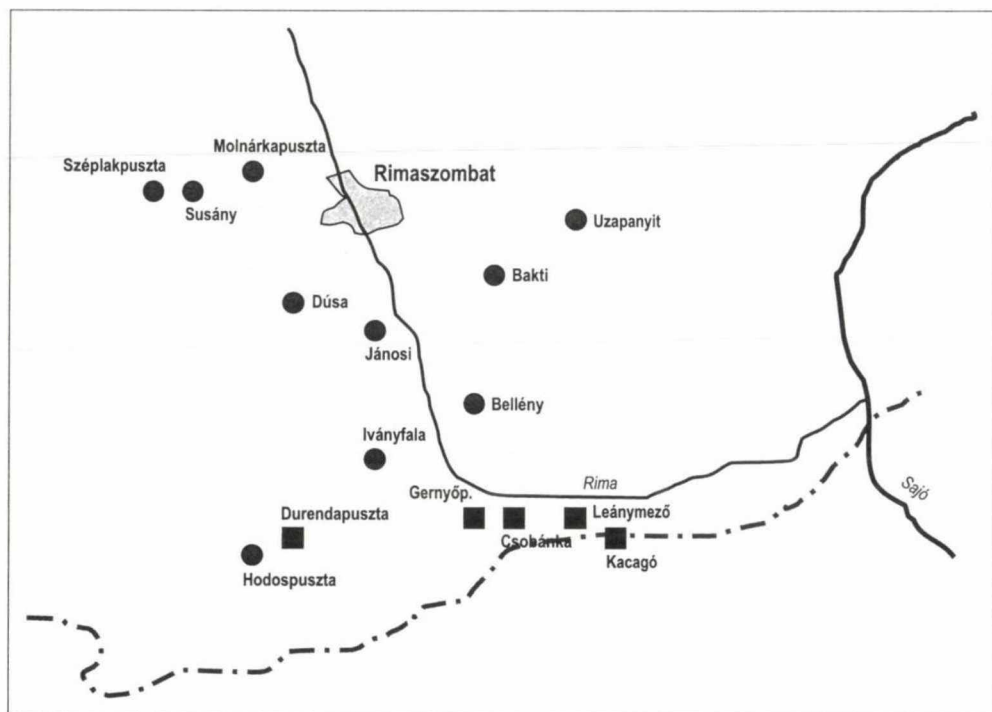
A telepítések másik csomópontjának a Nógrád és Gömör térségébe tartozó Kékkői, Losonci és Feledi járás bizonyult, ahol a mérsékelt erősségű állami telepítések mellett különösen erőteljes volt a magánkolonizáció. Elmondható tehát, hogy míg a Duna menti térségben a nagyobb létszámú állami kolóniák voltak a meghatározóak, addig az Ipoly mentén és ettől kelet felé a kisebb létszámú magántelepök voltak túlsúlyban. Szlovákia legkeletibb térségében, vagyis a Bodroghözben viszont ismét az állami kolonizáció túlsúlyáról beszélhetünk.

– a legionáriusokat elsősorban a veszélyeztetett határszakaszok mentén és a fontosabb vasútvonalak, vasúti csomópontok mellett telepítették le.

A fenti elvek érvényesülésének egyik legjobb példáját a Dél-Gömörben végrehajtott telepítések szolgáltatják. A feledi és rimaszombati járásban összesen 15 kolónia jött létre, megközelítőleg 3400 ha területtel és közel 300 letelepült családdal. Ebből 5 volt az állami (Gernyőpuszta, Leánymező, Kacagó, Csobánka, Durendapuszta) és 10 a magántelep (Széplakpuszta, Susány, Molnárkapuszta, Dúsa, Hodospuszta, Jánosipuszta, Bellény, Bakti, Uzapanyait, Iványfala), amelyek térbeli elhelyezése tudatosságot feltételez. A Várgede melletti állami kolónia (Durendapuszta) valamint további 10 magántelep (Széplakpuszta, Susány, Molnárkapuszta, Dúsa, Hodospuszta, Jánosipuszta, Bellény, Bakti, Uzapanyait, Iványfala) a nyelvhatáron fekvő Rimaszombat körbeölelését, a Rimaszécs melletti Koburg-birtokon létrejött négy állami kolónia pedig elsősorban az egységes magyar tömb fellazítását és az államhatárok védelmét szolgálták.

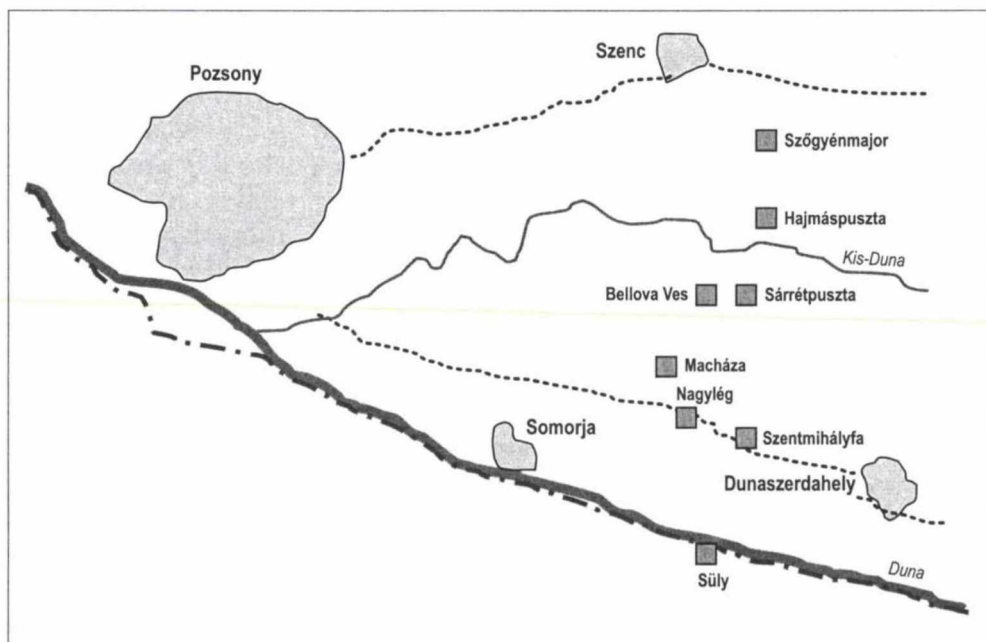
1. rajz Telepítések Dél-Gömörben (a Feledi és a Rimaszombati járás)

A tudatos telepítési politikát bizonyítják a Felső Csallóközben elhelyezett kolóniák is. Ebbe a csoportba 8 állami telep tartozott (Hajmás, Szőgyénmajor, Bellova Ves, Sárrépuszta, Macháza, Szentmihályfa, Nagylég, Süly), amelyek 4310 hektárján 277 család telepedett le. Az ide tartozó telepek a Pozsony melletti tömb kolóniáihoz hasonlóan egyfajta korridort képeztek a Felső-Csallóközi térségen keresztül a szlovák nyelvhatártól a Dunáig. Ezzel mintegy második falat emeltek Pozsony és a Csallóköz közé, másrészt népes nyelvszigeteket képeztek az addig színmagyar csallóközi területen.

2. rajz A Felső-Csallóköz kettévágása

A TELEPÍTÉSEK HATÁSA

A kolonizáció az érintett térség etnikai térszerkezetére gyakorolt hatása mellett egyéb gazdasági-társadalmi következményekkel is járt. Kevés pozitívuma közé talán a polgárosultabb szemléletű és korszerűbb gazdálkodást folytató morva telepések által a Csallóközben elterjesztett új viselkedésformák, földművelési technikák tartoznak. Ezzel ellentétben viszont a telepések megjelenése sok helyen az őslakosság és a jövevények közötti feszültsé-

gek éleződésével járt együtt. A konfliktusok háttérében elsősorban nem etnikai problémák húzódtak – habár ezek meglétét kár volna tagadni –, hanem sokkal inkább szociális ellentétek. A földbirtokreform során kisemmizett magyar szegényparasztság ugyanis ellenségesen figyelte, ahogy az állam által bőségesen támogatott telepesek egyre több termőföldet kapnak.

A telepítések egyik velejárója a szlovák nyelvű iskolák megjelenése volt a magyar vidékeken. Az ÁFH által a kolóniák gazdasági rendjéről kibocsátott körlevele is kimondta, hogy a telepesbirtokok „kiutalása során gondoskodva volt arról, hogy az őket körülölelő magyar tengerbe ne vesszenek bele, s attól függetlenül tudjanak maradni. Ezt egyrészt a megfelelő nagyságú ön-ellátó birtokkal, másrészt az ún. közös telepesbirtokokkal értük el, amelyek haszna kizárólag a telepesek kulturális és társadalmi életét szolgálja. A kolóniákon megfelelő terület lett kijelölve az iskoláknak, könyvtáraknak, a kulturális tevékenységet szolgáló épületeknek, sportegyesületeknek és különböző gazdasági társulásoknak.”²⁶ A körlevél által idézettekkel összhangban a kolónia beépítési tervének elkészítésekor gondoskodtak arról, a leendő iskola építésére is kijelöljenek megfelelő nagyságú telket. Az iskolák kiépítése kezdetben természetesen a legnagyobb kolóniákon kezdődött meg, így az első szlovák iskolák Vörösmajor, Annamajor, Kőrösszegmajor, Szilaspusztá, Újpusztá, Bottovo és Éberhard kolóniákon létesültek. Egy 1927-es kimutatás szerint 18 az ÁFH által létesített kolónián működött szlovák iskola, s több helyen folyamatban volt a létrehozásuk. Nagy segítséget nyújtott az iskolák építésében a Szlovák Liga, amelyen belül 1922-ben létrehozták az iskolaügyi szakosztályt, amelyet 1923-ban Iskolaügyi Matica néven szerveztek újjá.²⁷ Ennek a szervezetnek a fő feladata az ún. „kisebbségi iskolahálózat”²⁸ kiépítése volt. Talán nem véletlen, hogy a Csallóköz első szlovák iskoláját éppen a Szlovák Liga által alapított éberhardi kolónián létesítették. A helyszín jelentőségét az adja, hogy a birtok eredetileg annak az Apponyi Albertnek a tulajdonában volt, akit a szlovák köztudat az 1907-es törvények miatt a szlovák iskolák elmagyarosítójaként tartott számon. A Szlovák Liga iskolaalapító tevékenysége különösen a húszas évek második felében lendült fel, az 1928-ra meghirdetett ún. Jubileumi év kapcsán. A Csehszlovákia megalakulásának tízéves jubileuma alkalmából a Szlovák Liga emlékművek és könyvek kiadása mellett 30 új iskola felépítését határozta el, amely tervéhez az állam támogatását is megnyerte. Az akció sikerének érdekében nemzeti gyűjtés indult: a tervet támogatni szándékozók 1 csehszlovák korona értékű téglajegyek vásárlásával járulhattak hozzá a jubileumi iskolák felépítéséhez. Az iskolaépítési akció 1927-ben vette kezdetét, s 1930-ra fejeződött be. A felépített harminc iskolából egy kivételével²⁹ mind magyar nyelvterületen feküdt, s ebből 17 vagy kolonista településen,

vagy pedig a telepítések által érintett községekben: Erzsébetmajor, Bakti, Bény, Feketepatak (Durenda- és Hodospusztai kolóniák), Gadóc, Molnárpuszt, Lontó, Okánikfalva, Osgyán, Parlagpuszt, Pezernyepuszt, Dögös, Sárrétpuszt, Szentmihályfa, Süly, Margitmajor, Uzapanyit.³⁰ Természetesen a szlovák iskolák alapítása folyamatosnak volt mondható a magyarok által lakott térségben, s az 1930-as évek elején már több mint hatvan olyan szlovák iskola működött, amely a kolonizáció által érintett településeken jött létre.

A kolonista településeken létesített szlovák iskolák helyzete a kezdeti években nem volt könnyű, hiszen legtöbbször csupán alkalmi megoldásokkal kellett beérniük, valamelyik telepes házában, esetleg a volt majorsági épületekben rendeztek be osztálytermet. A pedagógusok sem szívesen költöztek, a nehezen megközelíthető, félig kiépítetlen kolóniákra. A sokszor Csehszorból érkező tanítók tevékenységére a környező magyar lakosság is gyanakvással tekintett.³¹ A húszas évek közepén azonban új és modern iskolák építése kezdődött meg. Ezek az egy-két osztályos téglalapú épületek, világos, egészséges tantermekkel és külön tanítólakással rendelkeztek. Felszereltségük – az állam támogatásának köszönhetően – messze meghaladta a környező magyar iskolák felszereltségét. Részben ennek is köszönhető, hogy ezekbe az iskolákba egyre több magyar szülő is beíratta gyermekét. A Szentmihályfán felépített modern iskolába – amelynek alapkövére az „amit a kard kiharcolt, azt az iskola megőrzi!” feliratot vészték –, az 1929/30-as iskolaévben a 24 cseh és szlovák gyerek mellett 14 magyar gyerek járt.³² Sülyben ugyanebben az évben a 40 diáknak mintegy kétharmada volt magyar.

TANULSÁGOK

A kolonizációt irányító és kitervelő prominens személyiségek nyilatkozatainak, a kolonizáció terveinek, valamint a létrehozott kolóniák térbeli elhelyezésének ismeretében a telepítések háttérében elsősorban olyan nemzetállami szándékok ismerhetők fel, amelyek alapvetően három célkitűzést követtek:

1. A hatalomváltás időszakában még homogénen magyarok által lakott Dél-Szlovákia etnikai arculatának megváltoztatását, a térség fokozatos elszlovákosítását.
2. Az államhatárok biztonságának az ide letelepített államhű népesség általi megerősítését.
3. A termőföld nacionalizálása által a politikai hatalom bebiztosítását.

A fentebb felvázolt célok azt a csehszlovák törekvést szolgálták, hogy a dél-szlovákiai térség etnikai összetételének megváltoztatásával olyan mértékben átformálják az itteni viszonyokat, hogy ezáltal is legalizálják a trianoni államhatárt.

Annak eldöntése, hogy ezek a célkitűzések mennyiben valósultak meg, további elemzéseket igényel. Az általunk kimutatott több mint 3 ezer telepescsalád letelepülése önmagában még nem eredményezett volna jelentősebb változásokat. Ha azonban figyelembe vesszük a térség földbirtoklási struktúrájában bekövetkezett elmozdulást, az ezzel járó gazdasági és politikai következményeket, valamint a kolonista iskolák létrejöttének következményeit, a telepítések hatását jelentősnek kell minősítenünk. Ezt a véleményünket egy a kolonizáció megkezdése után tíz évvel a nagykaposi telepések által megfogalmazott levél is alátámasztja, noha a levél írói – érdemeiket kiemelő – feltehetően túloztak egy kicsit: „Nagykapos szlovák szempontból már 100 százalékkal jobb helyzetben van, mint azelőtt. Csak próbálták volna meg uraim, amit mi megpróbáltunk, megtudnák azt, milyen nagy különbség van Nagykapos tíz évvel ezelőtti és mostani lakossága között. Ezek az emberek a legnagyobb ellenségeink voltak, s ha a mi ellenségeink, akkor az állam ellenségei is. Ma pedig köztársasági gondolkodásúak. Csak vegyük azt, hogy amikor ideköltöztünk, Nagykaposnak az a része, ahol a kolonisták élünk, teljesen magyar volt. A gyerekek csak magyarul beszéltek. Ma már nem hallani a gyerekeket, akik a kolónián laknak, legyenek akár szlovákok vagy magyarok, másképpen, mint szlovákul beszélni.”

Az idézett levélben felvázolt folyamatokat az első bécsi döntés egy időre megakasztotta. 1938 őszén a telepések döntő többsége elhagyta a kolóniákat, s visszaköltözött eredeti lakóhelyére. Volt, aki önként indult el, mások félelemből, vagy erőszak hatására. Akkor úgy nézett ki, a kolonizáció terve kudarcot vallott, hiszen az első bécsi döntés utat nyitott a Dél-Szlovákiában a Trianon után megindult folyamatok visszafordításának. Sőt ezzel párhuzamosan egy magyar kolonizáció tervei is kidolgozásra kerültek, amelynek egyik célja a visszacsatolt területek eredeti etnikai viszonyainak a helyreállítása mellett egyes szlovák etnikumú térségek elmagyarosítása volt.³³ Erre azonban már nem került sor, s a csehszlovák Köztársaság felújítását követően a kolonisták – elsősorban a szlovákok, s kevésbé a csehek és morvák – visszatérhettek a Csallóközbe, Gömörbe, a Bodroghözbe. Velük együtt azonban megérkezett egy újfajta nemzetiségi politika ideje is, amely már nem elégedett meg a telepítések lassan beérő eredményeivel, hanem sokkal gyorsabb és direkter módszerek által kívánta bebiztosítani a Csehszlovákia nemzetállami jellegét.

JEGYZETEK

- 1 A november 14-én összeült nemzetgyűlés a cseh pártok által az 1911-es ausztriai választásokon szerzett mandátumszámok alapján kooptált képviselőkkel állt, akikhez a szlovák klub kezdetben 40 majd később 54 fősre kibővített parlamenti képviselőcsoportja csatlakozott. A 270 fős nemzetgyűlés így a Csehszlovák Nemzeti Bizottság kibővített testületévé vált, miközben egyáltalán nem tükrözte a köztársaság politikai erőviszonyait és nemzetiségi összetételét, hiszen a kisebbségek képviselői nem kaptak benne helyet.
- 2 Szarka László: A (cseh)szlovákiai magyarság nyolc évtizede 1918–1998. Történeti vázlat. In *A (cseh)szlovákiai magyar művelődés története 1918–1998*. I. Budapest, 1998. 20.
- 3 Peroutka, Ferdinand: *Budoványi státu*. I. Praha, 2003. 551.
- 4 Magyar fordításban: A vidék egyetlen családot alkot.
- 5 Vö.: Galandauer, Jan: *Vznik Československé republiky 1918. Programy, projekty, perspektivy*. Praha, 1988. 203.
- 6 *Slovenský denník*. (V.) 1922. 3. 25., 70a. sz. 7.
- 7 Vö.: Szarka László: *Szlovák nemzeti fejlődés – magyar nemzetiségi politika 1867–1918*. Pozsony, 1995. 95.
- 8 Idézi Holec, Roman: *Agrárne hnutie na Slovensku v kontexte česko-slovenských vzťahov do vzniku ČSR. Československá historická ročenka*. (IV.) 1999. 76.
- 9 Vö.: *Slovenský Týždenník*. (VII.) 37. sz. 1909. 8. 20. 430–441.
- 10 Hodža, Milan: *Články, Reči, Štúdie*. Zv. III. Praha, 1931. 415.
- 11 „Azt mondják, hogy fehérhegyi csata utáni konfiskációktól már közel 300 esztendő eltelt, s ennyi idő alatt minden sebnek be kellett gyógyulnia. Ám az egész nemzeten elkövetett vétkek és jogtalanságok sohasem évülnek el. Ilyen esetben nem a polgári törvények érvényesek, hanem egy magasabb erkölcsi parancs, amely a nemzeten esett sérelmek megtorlását követeli tőlünk. A történelemnek is meg van a maga igazsága, és a cseh nép a földreformban, amelyet most hajtunk végre, ezt a történelmi igazságtételt látja.” Poslanecká sněmovna – stenoprotokoly. 46. ülés, 1920. április 16.
- 12 „Fehérhegy 1620 – megtorolva!”, „Szabad nemzet szabad földön Fehérhegy után 300 évvel!” SÚA Praha, fond SPU-VŠ, 116. dob.
- 13 A 215/1919., a 81/1920., a 166/1920. és a 329/1920. sz. törvényekről van szó. Vö.: *Sbírka zákonů a nařízení státu Československého*. Ročník 1919, 1920.
- 14 Maradékbirtok alatt a 30 ha fölötti (átlagban 100 ha nagyságú) birtokokat értették, amelyeket a lefoglalt nagybirtokok legjobb minőségű területeiből hoztak létre. A maradékbirtokok intézménye egy új, az államhoz és a reformot végrehajtó Agrárpárthoz kötődő középbirtokos réteg megteremtését szolgálta.
- 15 Lásd Pavel, Antonín: *Československá pozemková reforma. Pozemková reforma*. (XIX.) 1938. 3. sz.
- 16 A kiskiutalás alatt minden 30 ha alatti kiutalás értendő, tehát a már meglévő parasztgazdaságok kiegészítése és az új oszthatatlan parasztbirtokok is ide tartoznak.
- 17 A földbirtokreform végrehajtása következtében az egyes birtokkategóriák közül legnagyobb mértékben az 50 és 100 ha közötti birtokok aránya növekedett, de dinamikus növekedést mutatott az 5 és 10 ha, illetve a 30 és 50 ha közötti birtokok aránya is. Vö.: Vadkerty Katalin: *A Csehszlovák Köztársaság gazdaságtörténete (1918–1938)*. In *Fejezetek a csehszlovákiai magyarság történetéből*. Pozsony, 1993. 188.
- 18 A Somorjai, Dunaszerdahelyi, Galántai, Vágsellyei, Érsekújvári, Verebélyi, Zselízi, Lévai, Komáromi, Ógyallai, Párkányi, Korponai, Kékkői, Losonci, Feledi, Tornaljai, Rozsnyói, Szepsi, Királyhelmeci és Nagykaposi járásokról van szó.
- 19 SÚA Praha, SPU-VŠ, 118. dob. A lefoglalt birtokokból a nemzeti kisebbségeknek kiutalt földek.

- 20 Hodžát a magyar szakirodalom többnyire is európai formátumú, s nemzeti kisebbségekkel szemben korrekt politikusként tünteti fel. Ebben a megítélésben leginkább a miniszterelnöksége idején beterveztett nemzetiségi státútum és az emigrációban közzétett közép-európai federációval kapcsolatos tervei játszhatnak szerepet. Fontosnak tartjuk azonban megjegyezni, hogy míg a nemzetiségi státútumot már a nagyhatalmak által is jóváhagyott határrevíziót megelőző időszak kényszerhelyzetében, a másik elképzelését pedig súlyát veszített emigráns politikusként tette, addig a húszas évek legbefolyásosabb szlovák politikusaként (egy időben földművelésügyi miniszterként) mindent megtett Dél-Szlovákia kolonizáció általi elszlovákosításáért.
- 21 *Venkov*. (XIV.) 53. sz. 1919. március 2.
- 22 A legjelentősebb magánkolonizátornak a Szlovák Liga és a Szlovákiai Telepítési Szövetkezet számított.
- 23 A szervezett telepítések 1930-ra befejeződtek. A harmincas években az ÁFH már nem foglalkozott telepítésekkel. Noha kisebb telepescsoportok ezekben az években is költöztek magyar vidékre, ezek már magánkezdeményezésre történtek.
- 24 Brandejs, Jiří: Kolonizační problém Slovenska. *Československý zemědělec*. VI. 1924. 2. sz. 13–25.
- 25 SÚA Praha, SPU-VŠ, 249. dob., i. sz. 0997/24. Jelentés a tárcaközi bizottság üléséről.
- 26 SNA, KR 1. dob., i. sz. 2256/29.
- 27 Vö. Brestenský, V. – Kolísek, A. (szerk.): *Za tú našu slovenčinu. 10 rokov Slovenskej ligy na Slovensku*. Bratislava, 1931. 314.
- 28 A korabeli szlovák szóhasználatban a többségi magyar területeken létrehozott szlovák iskolákat nevezték kisebbségi iskoláknak.
- 29 Egyedüli olyan jubileumi iskola, amely szlovák nyelvterületen létesült, a nemzeti hősként számon tartott Milan Rastislav Štefánik szülőfalujában, Brezová pod Bradlom községben épült fel.
- 30 Vö.: Brestenský i. m. 361–388.
- 31 A *Slovenský denník* című napilap szerint a Vörösmajorban létesített kolonista iskola morva származású tanítóját, František Šukelt egy ízben botokkal és kövekkel támadták meg a magyarok. Vö.: *Slovenský denník*. (VI.) 88. sz. 1923. április 19.
- 32 Brestenský i. m. 380.
- 33 Vö.: Tilkovszky Lóránt: A csehszlovák földreform magyar revíziója az első bécsi döntéssel átcsatolt területen (1938–1945). *Agrártörténeti Szemle*. 1964. 1–2. sz. 129. Tilkovszky elősorban Kassa és Nagysurány környékére utal.

A nemzetállam építésének eszközei Csehszlovákiában a II. világháború után: telepítések és reszlovakizáció

Popély Árpád

A csehszlovák államnak az első világháborút követő békeszerződések révén olyan határokat tett szert, amelyek a magyar és német etnikum rovására csaknem mindenütt sértették a néprajzi elvet. Ezeket a határokat a második világhéges után újjászülető Csehszlovákia is meg akarta tartani, az esetleges jövőbeni határviták kiküszöbölése érdekében pedig az etnikai határoknak az államhatárokig való kitolására, a német és magyar kisebbség teljes felszámolására, s az ország szláv nemzetállammá alakítására törekedett.

Az 1945-ben ismét a csehszlovák állam részévé váló felvidéki magyarságnak így már nem csupán a kétnyelvű, kettős identitású lakosság várható újabb nemzetiségváltásából eredő számbeli csökkenésével, valamint a magyar nyelvterület feldarabolása tekintetében meglehetősen csekély eredményt hozó két világháború közötti kolonizáció folytatásával kellett szembenéznie, hanem tervezett egyoldalú kitelepítése, a lakosságcsere keretében Magyarországra való áttelepítése, csehországi széttelapítése, s a mindezekkel párhuzamosan zajló ún. reszlovakizáció révén fennmaradása forgott veszályben.

A hosszú időn keresztül nagyrészt elhallgatott kérdésekről az utóbbi években magyar, szlovák és cseh szerzőktől egyaránt számos monográfia, tanulmány, dokumentumgyűjtemény és visszaemlékezés jelent meg, amelyek átfogó képet nyújtanak az egész folyamatról,¹ írásunkban ezért elsősorban a telepítések és a reszlovakizáció kevésbé ismert – régióként rendkívül eltérő – területi vonatkozásairól és etnikai következményeiről nyújtunk áttekintést.

A CSEHSZLOVÁK–MAGYAR LAKOSSÁGCSERE

A nem szláv kisebbségek kitelepítésének gondolata az Edvard Beneš vezette londoni csehszlovák emigrációs körökben fogalmazódott meg, Beneš elképzeléseit azonban hamarosan átvette a moszkvai kommunista emigráció, majd a honi szlovák ellenállás is, az első magyar- és németellenes jogfosztó

intézkedések így már 1944 őszén, a szlovák nemzeti felkelés idején megszülettek.

A kitelepítések gyakorlati megvalósításának előkészítése 1945 tavaszán, az új csehszlovák, ill. szlovák államhatalom berendezkedésével párhuzamosan vette kezdetét. Szlovákia Kommunista Pártja (SZLKP) Központi Bizottsága már 1945. április 13-án, alig egy héttel a kassai kormányprogram kihirdetését követően felkérte a szlovákiai törvényhozó szerv szerepét betöltő Szlovák Nemzeti Tanács (SZNT) Belügyi Megbízotti Hivatalát, amely élén a kommunista Gustáv Husák állt, hogy dolgozza ki a magyarok kitelepítésének tervét.²

Gustáv Husák belügyi megbízott a magyarok kitelepítésére vonatkozó elképzeléseket az SZNT 1945. május 25-i ülésén ismertette. Ezek szerint a magyar lakosság kitelepítésére két szakaszban kerülne sor: az elsőben kiutasítanak Szlovákiából azokat a magyarokat, akik 1938. november 2. után telepedtek le az akkor Magyarországhoz csatolt területeken, a második szakaszban pedig kitelepítenék azokat, akik „vétettek a köztársaság és demokratikus rendszere ellen”, nyilas vagy más szervezetek tagjai voltak, valamint azokat, akiket büntetőjogilag felelősségre vonnak és elítélnék. Ezen túlmenően azonban bejelentette azt is, hogy az SZNT és a prágai kormány tervezi „a magyar lakosság nagyszabású kitelepítését Szlovákiából, s a Magyarországon szétszórva élő szlovákok hazahozatalát”.³

A trianoni Magyarország területéről beköltözöttek kitoloncolása 1945 májusában és júniusában néhány hét alatt megtörtént,⁴ ezzel szemben az őshonos magyar lakosság egyoldalú kitelepítéséhez a csehszlovák kormány sem a háború folyamán, sem pedig az azt követő potsdami konferencián nem kapta meg a szükséges nagyhatalmi jóváhagyást. A csehszlovák politikai vezetés azonban ezt követően sem mondott le a magyarság kitelepítésének szándékáról, taktikája csupán annyiban változott, hogy az egyoldalú kitelepítés helyett a fő hangsúlyt a lakosságcserére helyezte, miközben továbbra is fenntartotta azt az igényét, hogy a lakosságcserét követően hátra-maradó magyar lakosságtól egyoldalú kitelepítés útján szabadulhasson meg.

Mivel Magyarország kezdetben elutasított bármiféle kényszerű lakosságcserét, a csehszlovák kormányzat 1945 őszén azzal a nem titkolt szándékkal kezdte meg a szlovákiai magyarok országon belüli széttelepítését, vagyis csehországi deportálását, hogy rákényszerítse Magyarországot a lakosságcsere elfogadására. A magyar kormány, miután azt tapasztalta, hogy a nagyhatalmak vonakodnak közbelépni a magyar kisebbség jogfosztásának és deportálásának leállítására érdekében, s megállapodást sürgetnek a lakosságcseréről, a csehszlovák hatóságok pedig a magyar lakosság országon be-

lülí széttelepítésével máris hozzáláttak Dél-Szlovákia etnikai térképének megváloztatásához, végül mégis rákényszerült a lakosságcsere-egyezmény aláírására.

Az 1946. február 27-én Budapestén aláírt csehszlovák-magyar lakosságcsere-egyezmény V. cikke értelmében Csehszlovákia annyi szlovákiai magyart telepíthetett át Magyarországra, amennyi magyarországi szlovák (és cseh) önként jelentkezik a Csehszlovákiába való áttelepülésre, VIII. cikke pedig lehetővé tette, hogy Csehszlovákia paritáson felül áttelepíthesse a szlovák népbíróságok által háborús bűnösnek minősített magyarokat is.⁵

Az egyezmény alapján megalakult Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 6 héten át propagálhatta a magyarországi szlovákok körében az áttelepülés gondolatát, s 3 hónap állt rendelkezésére az áttelepülni kívánók jelentkezésének összegyűjtésére. A határidő lejártáig, vagyis 1946. május 27-ig 90 090 magyarországi szlovák nyilvánította ki szándékát. Mivel indokolt esetben a jelentkezési határidőt egy hónappal meg lehetett hosszabbítani, a névjegyzékbe felvettek száma 1946. június 27-én elérte a 97 610 főt. A későbbi visszalépések, illetve a jegyzék pontosítása után 1947 februárjában az áttelepülni szándékozó magyarországi szlovákok végleges száma szlovák források szerint 95 421, magyar források szerint 95 724 fő volt.⁶

A Csehszlovákiából kitelepítendő magyarok kiválasztását, illetve általában a telepítéseket (cseh)szlovák részről a Szlovák Telepítési Hivatal irányította. Elnöke, Ján Čech 1946. március 18-án ismertette az SZNT Elnöksége előtt a hivatal ezzel kapcsolatos elképzeléseit. Hangsúlyozta, hogy a Magyarországra áttelepítendő magyarok kiválasztásánál elsősorban a vagyoni, politikai, területi és etnikai kritériumokat fogják figyelembe venni, miközben a fő cél „a magyar etnikum három vagy négy részre való feldarabolása lesz”, ami elsősorban a kisalföldi, vagyis a Komáromi, Párkányi, Zselizi és Ipolysági járások magyar lakosságának kitelepítésével fog jární. Azt is leszögezte, hogy a lakosságcsere keretében mindenekelőtt a szlovákiai magyarság vagyonosabb rétegeit, tehát a városi polgárságot és a módosabb földműveseket, valamint az értelmiséget telepítenék át Magyarországra. A konkrét telepítési terv elkészítéséhez Čech szerint segítségre lesz a magyar lakosság, illetve vagyonának folyamatban lévő összeírása is, aminek befejezése után a hivatal elkészíti a kitelepítésre jelölt személyek és községek jegyzékét.⁷

A Szlovák Telepítési Hivatal 1946. május elejére készítette el és küldte meg az egyes szlovák főhivataloknak és pártoknak a lakosságcsere végrehajtásáról készített, s többek között a kitelepítésre jelölt járások és községek listáját is tartalmazó ún. eszmei tervvázlatát. A tervezet 7. pontja szerint a népcsere elsősorban a Somorjai, Dunaszerdahelyi, Komáromi, Galántai,

Vágsellyei, Ógyallai, Párkányi, Zselizi, Lévai, Ipolysági, Füleki, Tornaljai, Szepsi, Királyhelmeci és Nagykaposi járást, tehát összesen 15 dél-szlovákiai járást érintene.

A ki-, illetve betelepítésre jelölt községek jegyzékét tartalmazó mellékletből kitűnik, hogy a Szlovák Telepítési Hivatal összefüggő határ menti tömbök kitelepítésével számolt, hogy ezáltal minél több részre tördelje a Pozsony és Nagykapos között gyakorlatilag összefüggő, s csupán Kassa alatt megszakadó magyar etnikai sávot. A legnagyobb figyelmet a Pozsony és Ipolyság közötti területsávra fordította, magát Pozsonyt pedig a Mátyusföldön és a Felső-Csallóközben kiépítendő – s a szintén kitelepítendő ottani öt német többségű települést is magában foglaló – szlovák hídfővel igyekezett elvágni a magyar etnikai területtől. A szintizta magyar Csallóközben szlovák etnikai folyosókkal kötötte volna össze a Somorja és Dunaszerdahely, a Dunaszerdahely és Nagymegyer, a Nagymegyer és Komárom, valamint a Komárom és Gúta közötti területet oly módon, hogy a magyar lakosság ezáltal három kisebb nyelvszigetre szorult volna vissza.

A Mátyusföldön kitelepítette volna a Diószeg és Komárom közötti magyar községek lakosságát, s így Érsekújvártól délre a nagysurányi szlovák etnikai beékelődés meghosszabbításával a szlovák etnikai terület elérhette volna a magyar államhatárt. A hivatal tervezete szerint ugyancsak gyakorlatilag kivétel nélkül ki kellett volna telepíteni a Komárom és Párkány, valamint a Párkány és Léva közötti térség magyar lakosságát, ahol a Garam mentének kitelepítése szintén a magyar etnikai sáv kettévágását célozta volna.

A délnyugat-szlovákiai nagy magyar etnikai tömbön kívül a kitelepítés elsősorban Ipolyságra és környékére, Gömörben a Fülek és Tornalja közötti határ menti falvakra, Kelet-Szlovákiában pedig a Szepsi alatti határ menti településekre és a Bodroghözre várt volna. A Szlovák Telepítési Hivatal szerint a még a magyarországi szlovákok jelentkezésének összegyűjtése idején készült tervezet pontosítására majd a jelentkezők végleges számának ismeretében kerül sor.⁸

Csehszlovákiának a lakosságcsere-egyezmény értelmében 6 hónap állt rendelkezésére az áttelepítendő magyarok kiválasztására. A csehszlovák kormány 1946. augusztus 26-án át is nyújtotta a magyar kormánynak azoknak a magyaroknak a jegyzékét, akiket a paritásos csere keretében, vagy pedig a paritáson felül mint „háborús bűnöst” át kívánt telepíteni Magyarországra.

Az egyezmény V. cikke alapján a paritásos csere keretében kitelepítésre jelöltek száma 106 398, a VIII. cikk alapján ún. háborús bűnösökként áttelepítendőké pedig családtagokkal együtt 75 114 fő volt; Csehszlovákia tehát a lakosságcsere-egyezmény hatályán belül összességében 181 512 magyart, a

szlovákiai magyarság közel egyharmadát tervezte áttelepíteni Magyarországra. A Szlovák Telepítési Hivatal a paritásos csere keretében kitelepítésre jelölt járások körét ekkorra már kibővítette, s a májusi tervvázlatában szereplő 15 járáson túlmenően a Pozsonyi, Érsekújvári, Verebélyi, Kékkői, Lonsóni, Rimaszombati, Rozsnyói és Kassai járást, valamint Pozsony és Kassa városát is felvette a listára.⁹

A lakosságcsere-egyezmény számos vitás kérdése miatt végül csupán 1947 áprilisában meginduló népcsere – hosszabb-rövidebb megszakításokkal – 1948 decemberéig tartott. A Csehszlovák Áttelepítési Bizottság 1949. január 20-án készült zárójelentése szerint az egyezmény V. cikke alapján cseretranszportokkal 45 475, VIII. cikke alapján „háborús bűnősként” 2905, ún. rezsimista¹⁰ transzportokkal 1032, az 1947-ben Csehszlovákiához csatolt Oroszvárról 75 személyt telepítettek át, további 6000 állítólag önként távozott, a lakosságcsere keretén belül tehát összesen 55 487 magyart telepítettek át Csehszlovákiából Magyarországra. Rajtuk kívül további 1083 fő a lakosságcsere felügyelő csehszlovák-magyar Vegyesbizottság 47. véghatározata, 33 090 pedig a 60. véghatározat alapján távozott,¹¹ Csehszlovákiából tehát összesen 89 660 magyart telepítettek át, illetve települt át önként vagy kényszerűségből Magyarországra.

Ezzel szemben Magyarországról cseretranszportokkal és rezsimista transzportokkal együttesen 59 774 szlovák települt át, további 7783 a 47. véghatározat, 4230 fő pedig a 60. véghatározat alapján távozott, összesen tehát 71 787 szlovák érkezett Csehszlovákiába.¹²

1. táblázat A Csehszlovákiából Magyarországra áttelepített magyarok lélekszáma

Az áttelepítés módja	A MÁK adatai szerint	A CSÁB adatai szerint
Cseretranszportokkal	46 316	45 475
Rezsimista transzportokkal	983	1 032
Ún. háborús bűnősként	3 211	2 905
Oroszvárról		75
„Önként”		6 000
A lakosságcsere keretén belül összesen	50 510	55 487
A 60. véghatározat alapján	35 045	33 090
A 47. véghatározat alapján	1 284	1 083
Mindösszesen	87 839	89 660

Ettől némileg eltérő adatokat közöl a lakosságcsere magyar részről irányító Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság 1949. január 27-i zárójelentése, amely szerint Csehszlovákiából az egyezmény V. cikke szerint cseretranszportokkal 46316, VIII. cikke szerint 3211, az 57. véghatározat szerint rezsimista transzportokkal 983, a lakosságcsere keretén belül tehát 50510 magyart telepítettek át Magyarországra. További 35045 személy a 60. véghatározat, 1284 pedig a 47. véghatározat alapján távozott, a Csehszlovákiából Magyarországra áttelepített, vagy áttelepült magyarok száma tehát összesen 87 839.

Magyarországról cseretranszportokkal 58718, az 57. véghatározat alapján 1092, vagyis a csere keretén belül összesen 59810 szlovák települt át önként Csehszlovákiába. Rajtuk kívül 9414 a 60. véghatározat, 1991 pedig a 47. véghatározat alapján távozott, a Magyarországot elhagyó szlovákok száma így összességében 71 215 fő.¹³

2. táblázat A Magyarországról Csehszlovákiába áttelepült szlovákok lélekszáma

Az áttelepülés módja	A MÁK adatai szerint	A CSÁB adatai szerint
Cseretranszportokkal	58 718	59 774
Rezsimista transzportokkal	1 092	
A lakosságcsere keretén belül összesen	59 810	59 774
A 60. véghatározat alapján	9 414	4 230
A 47. véghatározat alapján	1 991	7 783
Mindösszesen	71 215	71 787

A lakosságcsere-egyezmény végrehajtásával, majd lezárásával kapcsolatos legvitatottabb kérdések közé a kvóta megállapítása tartozott, vagyis annak eldöntése, hogy a 47. és 60. véghatározat alapján kik tekintendők az egyezmény értelmében áttelepült személyeknek, tehát kikre vonatkoznak az egyezményben biztosított jogok. A két ország között soha nem jött létre olyan megállapodás, amely meghatározta volna, kik esnek az egyezmény hatálya alá. Ennek oka abban keresendő, hogy a Csehszlovákiából áttelepített magyarok által hátrahagyott ingatlanvagyon értéke többszörösen meghaladta a magyarországi szlovákok által hátrahagyottét, a lakosságcsere-egyezmény értelmében pedig az áttelepültek ingatlanai kölcsönösen az államra szállnak, amiért annak kártérítést kell fizetnie.

A csehszlovák szervek ezért érthetően vonakodtak több tízezer magyar beszámításától a cserekvótába. Miután azonban a két állam az 1949. július

25-én aláírt ún. csorbatói jegyzőkönyvben kölcsönösen lemondott a lakosságcsere-egyezmény alapján támasztható követeléseiről, csehszlovák részről utólag mindenkit a cserekvótába tartozónak nyilvánítottak, akinek a becsapására a magyar szervek korábban javaslatot tettek, sőt ezen túlmenően olyanokat is a lakosságcsere-egyezmény hatálya alá vontak, akik az 1938. november 2-i első bécsi döntés után költöztek át Magyarország trianoni területére, vagy pedig soha nem is laktak Csehszlovákia területén.¹⁴

A lakosságcsere keretében ki- és betelepítettek községekre lebontott – 1948 októberében, tehát két hónappal a csere végleges befejezése előtt készült – kimutatása szerint a népcsere, még ha nem is sikerült a csehszlovák fél által elképzelt mértékben megvalósítani (nem került sor többek között az ún. háborús bűnösök tervezett nagyméretű áttelepítésére), az eredeti telepítési irányelvekkel összhangban elsősorban a Pozsony és Ipolyság közötti nyugati magyar etnikai tömbre terjedt ki.

Nyugatról kelet felé haladva az első fokozottan érintett régió a Pozsony keleti előterében fekvő Felső-Csallóköz volt, ahol a tervezett szlovák etnikai hídfő kiépítése céljából többek között Pozsonypüspökiből, Éberhádról, Szemetből, Úszorból, Gutorból, Somorjáról, Csölösztőből, Tejfaluból, Csallóköztárnokról és Nagypakából távolítottak el nagyobb számban és arányban a magyarokat.¹⁵

A második, egyben a legnagyobb kiterjedésű régió a Mátyusföldnek egyrészt a Diószeg – Galánta – Vágsellye – Érsekújvár városok, másrészt pedig a Kis-Duna által határolt részét, valamint az Alsó-Csallóköz néhány települését foglalta magában, ahol a kitelepítés a nyelvhatár dél felé tolását célozta oly módon, hogy a szlovák etnikai terület határa a Kis-Duna legyen, Komáromnál pedig az államhatárt is elérve ékszerűen kettévágja a magyar nyelvterületet. Az említett régióban a kitelepítés leginkább Diószeg, Kismácséd, Nagyfödemes, Jóka, Hidaskürt, Pozsonyvezekény, Taksonyfalva, Tósnyárasd, Deáki, Alsószele, Felsőszele, Pered, Vágfarkasd, Negyed, Szimő, Andód, Naszvad, Érsekújvár, Bagota, Udvard, Perbete, Komáromszentpéter, Izsa, Gúta, Megyerics és Komárom magyarságát sújtotta.

A kitelepítések által hatványozottan érintett régió volt a Garam mente Mohi – Csata – Hontfüzesgyarmat háromszög által határolható része is, ahol ugyancsak ékszerű kitelepítés zajlott, s amint később bebizonyosodott, a lakosságcsere leginkább itt teljesítette küldetését, az etnikai arányok megváltoztatását. A magyar nyelvterületbe mélyen benyúló beékelődésben a kitelepítés által fokozottan sújtott falvak többek között Kiskoszmály, Újbars, Bajka, Garamlök, Nagysalló, Kissalló, Hölvény, Alsószece, Felsőszece, Kisóvár, Garamszentgyörgy, Nemesoroszi, Tergénye, Garamvezekény, Szodó, Garammikola, Garamdamásd és Hontfüzesgyarmat.

A Szlovák Telepítési Hivatal által megfogalmazott kitelepítési tervezetet a magyar nyelvterület középső és keleti szakaszán is kevésbé sikerült megvalósítani, a lakosságcsere e térségekben néhány, Ipolyságot észak felől félkör alakban körülölelő (Pereszlény, Gyerk, Horváti, Középtúr, Tesmag), Rimaszombatot és Tornalját körbefogó települést (Mezőtelkes, Kerekgede, Zehérje, Alsópokorágy, Balogpádár, illetőleg Oldalfala, Gömörfüge, Felsőkállosa, Otrókocs, Gömörpanyit stb.), Kassától délre a magyar határon fekvő Perényt, a Bodroghöz nyugati peremén pedig Bodrogszöget és Bodrogszerdahelyt érintette fokozottabb mértékben.¹⁶

Általános gyakorlat volt ugyanakkor az is, hogy egy-két ritka kivételtől eltekintve még a lakosságcsere által leginkább érintett térségekben sem folyt ki- és betelepítés (vagy csupán nagyon kis méretű) a szlovák többségű, a magyar többségű, de erősen vegyes lakosságú, a török háborúk pusztításait követően a 18. században szlovákokkal betelepített, de időközben részben visszamagyarosodott, valamint a két világháború között szlovákokkal kolonizált községekben, mivel a már amúgy is jelentős számú szlovák lakosság jelenléte miatt ezek elszlovákosításához nem tartották szükségesnek magyar lakosságuk kitelepítését.

A CSEHORSZÁGI DEPORTÁLÁS

A lakosságcserével összehasonlítva jóval kisebb tömegeket érintett a másik nagy telepítési akció, a magyar lakosság közmunka ürügyén végrehajtott csehországi deportálása. Első hulláma – a lakosságcserétől vonakodó Magyarországra való nyomásgyakorlás céljából – már 1945 őszén lezajlott, tömeges méretű megvalósítására egy évvel később, 1946 őszén azt követően került sor, hogy Magyarország a magyarok tömegeinek vád alá helyezése, háborús bűnössé nyilvánítása és az áttelepítendőkhöz való paritáson felüli besorolása miatt nem járult hozzá a népcsere megindításához, a párizsi békekonferencia pedig elutasította a lakosságcsere és a reszlovakizáció után csehszlovák számítások szerint hátramaradó 200 000 magyar egyoldalú kitelepítésének engedélyezésére benyújtott csehszlovák indítványt.

Csehszlovákia számára így ismét a magyar lakosság országon belüli széttelepítése vált azzá az eszközzé, amellyel igyekezett rákényszeríteni Magyarországot a lakosságcsere mielőbbi megkezdésére, illetve megváltoztatni úgymond saját hatáskörén belül Dél-Szlovákia etnikai jellegét.

A deportálásokat a politikai vezetés jóváhagyását követően a Szlovák Telepítési Hivatal 1946. november 4-i irányelvei alapján hajtották végre. Az irányelvek szerint Dél-Szlovákia 23 járásából – a Somorjai, Dunaszerda-

helyi, Galántai, Vágsellyei, Érsekújvári, Ógyallai, Komáromi, Párkányi, Zselizi, Verebélyi, Lévai, Ipolysági, Kékkői, Losonci, Feledi, Rimaszombati, Tornaljai, Rozsnyói, Szepsi, Kassai, Tóketerebesi, Királyhelmeci és Nagykaposi járásból (a reszlovakizáltak, valamint a lakosságcsere-egyezmény alapján magyarországi áttelepítésre jelöltek kivételével) – „átcsoportosítható” Csehszlovákia az összes magyar nemzetiségű személy, akit Edvard Beneš 1945. augusztus 2-i 33/1945. sz. alkotmánydekrétuma megfosztott csehszlovák állampolgárságától.¹⁷

A karhatalmi erők igénybevétele végrehajtott deportálás, vagy ahogy hivatalosan nevezték, a „munkaerő-toborzás” 1946. november közepén a Somorjai járáshoz tartozó Gutoron és Szemeten, valamint a Párkányi járásban lévő Köbölkúton és Muzslán egyidejűleg kezdődött meg, majd még november folyamán áterjedt a két járás többi községére és a Komáromi járásra is. Következő fázisa december első felében vette kezdetét, ez az előbbieken kívül az Ógyallai, a Dunaszerdahelyi és a Feledi, a hónap közepétől pedig a Zselizi, az Ipolysági és a Tornaljai járást érintette. A rövid, 1946. december 24-től 1947. január 2-ig tartó karácsonyi szünetet követően előbb a Galántai, Vágsellyei, Lévai, Kékkői, Királyhelmeci és Szepsi, majd februárban az Érsekújvári és Rozsnyói járás került sorra. Csehszlovák kimutatások szerint az akció az említett 17 járásra korlátozódott, a budapesti Államtudományi Intézet azonban a Verebélyi, a Rimaszombati és a Nagykaposi járást is a deportálások által érintett járások közé sorolja.¹⁸ Szlovák és magyar források egyaránt azt tanúsítják, hogy elkerülte az akció az eredetileg kijelölt Losonci, Kassai és Tóketerebesi járásokat, csakúgy, mint az eleve ki sem jelölt többi dél-szlovákiai járás területét.¹⁹

A több mint három hónapig tartó deportálások során a hivatalos csehszlovák kimutatások szerint Dél-Szlovákia 17 járásából összesen 41 666 magyar személyt (9610 családot) telepítettek át Cseh- és Morvaországba, akik 6602 lakóházat és 14 149 katasztrális hold földet hagytak hátra Szlovákiában.²⁰ Az erőszakkal deportáltakon kívül további 2489 személy (2154 család) állítólag önként települt át a cseh országrészekbe, összességében tehát 44 155 magyar személy (11 764 család) került át Szlovákiából Cseh- és Morvaországba.²¹

Különböző magyar becslések szerint ugyanakkor az 1946–47 telén Csehszlovákia deportált magyarok száma ennél jóval nagyobb volt, s mintegy 60 és 100 ezer közöttire tehető. A hivatalos kimutatásokban szereplőnél több deportáltról tesz említést a Szlovák Telepítési Hivatal 1947. decemberi jelentése, részben pedig a Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal 1948. októberi kimutatása is: a Szlovák Telepítési Hivatal szerint a 88/1945. sz. elnöki dekrétum értelmében Csehszlovákia közmunkára áttelepített ma-

gyar személyek száma 48 425, a családoké 12 851 volt,²² a Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal 1948. október 9-i jelentéséhez mellékelt kimutatás szerint pedig összesen 39 455 magyar személyt (9760 családot) telepítettek át Csehországba.²³

A deportáltak községsoros adatainak vizsgálata azt mutatja, hogy a telepítési célokat is szolgáló akció – a lakosságcseréhez hasonlóan – egy-két kivételtől eltekintve a zárt magyar etnikai terület szintiszta magyar településeire korlátozódott, a lakosságcserével ellentétben ugyanakkor csupán minimális mértékben érintette a felvidéki magyar társadalom városi rétegét. Az érintett községek magyar lakosságának általában egynegyedét-egyötödét deportálták, a lakosságcsere során is kiemelten kezelt Csallóköz, Mátyusföld, Garam mente és Gömör egyes falvaiban azonban a deportáltak aránya jóval magasabb volt, s gyakran meghaladta a magyar lakosság 30%-át, esetenként 40%-át is.

A Csallóközben a deportálás által hatványozottabban érintett települések közé tartozott többek között a felső-csallóközi Szemet, Gutor, Somorja, Tejfal, Vajka, Csenke és Fél, a Csallóköz központi részén Böggellő, Kislúcs, Balázsfá, Szentmihályfa, Csallóköznádasd és Izsap, az Alsó-Csallóközben pedig Gúta és Megyerics. A Mátyusföldön a leg súlyosabban Kismácsédot, Nagymácsédot, Vízkeletet, Taksonyfalvát, Felsőszelít, Deákit, Peredet, Negyedet, Tardoskeddet és Naszvadot, a Komárom melletti Marcelházát, a Garam mentén pedig egyrészt a Lévától délre fekvő Zsemlért, Nagyodot, Felsőszecsét, Garamszentgyörgyöt, és Hölvényt, másrészt a Párkány északi előterében fekvő Ipolykiskeszit és Lelédet érintette az akció.

Gömörben ugyan a deportálások legnagyobb mértékben Dobfeneket tizedelték meg, ahonnan a magyar lakosság közel kétharmadát telepítették ki, összességében azonban ennél is súlyosabban érintették a Tornalját nyugat felől észak-déli irányban övező, s a magyar-szlovák nyelvhatárt a magyar államhatárral összekötő magyar településláncot: Deresket, Levártot, Sánkfalvát, Harkácsot, Felsőrást, Felsővályt, Gömörmihályfalát, Felsőkálósát, Gömörfügét, Sajószárnyát, Sajókeszit, Naprágyot, Sajószentkirályt és Abafalvát.

A Csehországba deportált magyarok túlnyomó többsége, mintegy 90%-uk – részben még 1947–48 folyamán engedély nélkül, részben pedig 1949 első hónapjaiban szervezett formában – visszatért szülőföldjére. A szlovákiai magyarság eredetileg végérvényesnek tervezett csehországi széttelepítése így a lakosságcserével ellentétben nem járt tartós következménnyel, s a deportálások nem válhattak a dél-szlovákiai etnikai arányok megváltoztatásának eszközévé. A visszaemlékezők vallomásai mégis arról tanúskodnak, hogy a felvidéki magyarság történelmi emlékezetében a II. világháború utá-

ni hármasság tragédia – a Magyarországra való áttelepítés, a reszlovakizáció és a deportálás – közül a szülőföldről, otthonából való elűzése, az ezzel járó vagyonvesztése és az idegen nyelvi környezetben való szétszórattatásának veszélye miatt a mai napig a deportálás jelenti a legnehezebben feldolgozható sérelmet.²⁴

A BELSŐ TELEPÍTÉS ÉS A REEMIGRÁCIÓ

A szlovák hatóságok a magyar etnikai terület elszlovákosításában a lakosságcserével és a magyar lakosság csehszlovákiai deportálásával párhuzamosan jelentős szerepet szántak az ún. belső telepítésnek, valamint a külföldről hazatelepülésre bírt ún. szlovák reemigránsoknak.

A két világháború közötti kolonizáció folytatásának is tekinthető belső telepítés fogalmát Edvard Beneš 27/1945. sz. elnöki dekrétuma definiálta. Az 1945. július 17-én kelt dekrétum szerint „belső telepítésen olyan intézkedések összességét kell érteni, amelyekkel különleges előírások alapján elérhető a Csehszlovák Köztársaság valamennyi térségének visszajuttatása az eredeti szláv elem birtokába”.²⁵ A „németek, magyarok és az állam más ellenségei mezőgazdasági földjének cseh, szlovák és más szláv földművesekkel való betelepítéséről” az elnök következő, 1945. július 20-án kelt 28/1945. sz. dekrétuma rendelkezett, amely értelmében a telepítés keretében földjuttatást csupán „a cseh és a szlovák, valamint más szláv nemzet tagja kérhet, aki állami és nemzeti szempontból megbízható”.²⁶

Szlovákiában a belső telepítés végrehajtását a Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal 1945. június 2-án kelt 96. sz. hirdetménye szabályozta, amely a dekrétumhoz hasonlóan előírta a belső telepítés keretében földet igénylők nemzetiségének, „nemzeti és állami megbízhatóságának” vizsgálatát, a telepítés hatékonyságának növelése érdekében pedig azt is megfogalmazta, hogy a telepeseket lehetőleg az eredeti lakóhelyükhöz legközelebb eső területre kell telepíteni, valamint arra is ügyelni kell, hogy ugyanazon községből származzanak, s vallási hovatartozásuk is megegyezzen.²⁷

A II. világháború utáni földreform és az annak keretében zajló belső telepítés tehát leginkább abban különbözött az 1919. évi csehszlovák földreformtól és a két világháború közötti kolonizációtól, hogy amíg az első földreformot szabályozó törvények sem a föld kisajátításával, sem annak szétosztásával kapcsolatosan nem tartalmaztak nemzetiségi kritériumokat, s elvileg – bár erre már akkor is kevés példa akadt – a magyarok és németek földhöz jutását is lehetővé tették, addig a II. világháború utáni földreform

már nyíltan a jogfosztott magyar és német kisebbség gazdasági tönkretételén, s földvagyonának a szlovákok és csehek kezére juttatásán alapult.

A Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatalnak a belső telepítés végleges adatait összefoglaló 1948. október 9-i jelentése szerint a belső telepítés keretében a dél-szlovákiai betelepítési övezet 25 járásába²⁸ összesen 23027 szlovák telepes (5011 család) érkezett, akik 44822 hektár földet és 1881 házat kaptak a magyarok és a németek elkobzott vagyonából.²⁹

A jelentéshez mellékelte községsoros kimutatás³⁰ szerint a belső telepéseket a telepítési szervek már nem feltétlenül a lakosságcsere során is kiemelten kezelt régiókban és községekben helyezték el (a Mátyusföldet pl. a belső telepítés gyakorlatilag alig érintette), ráadásul a népcsere által érintett térségekben is gyakran a cserét elkerülő, vegyes lakosságú vagy szlovák többségű, vagy a már a két világháború között is kolonizált községekbe telepítettek, ami az ottani szlovák szórványok megerősítését célozta.

A Felső-Csallóközben a német települések mellett elsősorban az azokkal szomszédos Szemetbe, Gutorba, Úszorba, Somorjára, Tejfaluba, Pozsonycsákányba, Békébe és Nagypakába, ezen kívül Sárosfára és Nagyszarvára, valamint a már korábban is kolonizált Légbe és Tonkházába folyt telepítés.

A Csallóköz központi részén, Dunaszerdahely környékén a belső telepítés mindenekelőtt a lakosságcserét elkerülő falvakat: Gellét, Bóst, Csallóközkürtöt, Bakát, Sikabonyt, Nagylúcsot, Királyfiakarcsát és Egyházkarcsát sújtotta, de érintette a lakosságcserét is megtapasztalt Nemeshodost és Lögérpontyt, valamint a kolóniával rendelkező Felbárt és Szentmihályfát is.

Hasonlóképpen a Csallóköz keleti régióiba is elsősorban a lakosságcsereből nagyrészt kimaradt, vagy már korábban kolonizált falvakba: Örsújfaluba, Csicsóba, Ekelbe, Ekecsbe, Csallóközaranyosba, Lakszakállasba, Nagykeszibe, Nagymegyerbe, Tanyba és Komáromfüssbe telepítettek. A belső telepítés itt a lakosságcsere által érintett Nemesócsát és Megyercset is sújtotta, de mindkét esetben kolóniával rendelkező településről van szó.

A Mátyusföldön egyedül a Tardoskedd határában fekvő, s már a két világháború között kolonizált majorságokba érkezett nagyobb számú telepes. Kiemelten kezelték ezzel szemben a belső telepítés szempontjából az Érsekújvár, Komárom és Párkány közötti térséget, ahol elsősorban a lakosságcserét elkerülő, s nem ritkán a már a két világháború között is kolonizált falvakba (Ógyalla, Bagota, Udvard, Für, Csúz, Marcelháza, Izsa, Bátorkeszi, Köbölkút, Dunaradvány, Muzsla, Béla, Sárkányfalva, Gyiva) telepítettek.

Az egyetlen régió, ahol a belső telepítés is leginkább a lakosságcsere által érintett községeket sújtotta, a Garam mente volt, ahol ezúttal is főleg a Mohi–Csata–Hontfüzesgyarmat közötti térségben tervezett szlovák etnikai ék

falvaiba (Újbars, Felsőszecse, Alsószecse, Garamlök, Tőre, Sáró, Nagysalló, Szodó, Garammikola, Zseliz, Nemesoroszi, Lekér és Csata) telepítettek.

A lakosságcserétől az Ipolyságot körülvevő települések kivételével nagyrészt megkímélt Ipoly mentén a belső telepítés elsősorban Ipolypásztót, Ipolyszakállóst, Horvátit, Deméndet, Százdót, Felsőszemerédet, Hévmagyarádot, Ipolyszécsénykét, Ipolynyéket, Ipolyvisket, Ipolybalogot, Ipolykeszit, Lukanényét, Apátújfalut, Zsélyt, Szécsénykovácsit és Csalárt, a Losonci járásban pedig a Losoncot övező településgyűrűt: Gácsot, Terbelédet, Fülekkovácsit, Nagydarócot és Losoncapátfalvát, magát Losonc városát, ezen kívül Füleket, valamint a kolóniával rendelkező Ragyolcot érintette.

Gömörben a belső telepítés fő célja – a kolonizációhoz és a lakosságcseréhez hasonlóan – Rimaszombat és Tornalja „körbetelepítése” volt. Rimaszombat körül Osgyánba, Guszonába, Rimatamásfalvába, Jánosiba és Baktiba, valamint magába Rimaszombatba telepítettek, a Tornalját nyugat felől észak-déli irányban félkör alakban övező települések közül pedig Szkárosba, Harkácsba, Felsőrásba, Alsóvályba, Gömörmihályfalába, Alsókálosába, Gömörfügebe, Oldalfalába, Runyába, Hanvába, Abafalvába, Sajószentkirályba, Sajógömörbe, Bejébe, Méhibe, Sajólenkébe, Naprágyba és Sajókirályiba, Tornaljától északkeletre pedig Gömörpanyitba és Sajószárnyába, de jelentős számú telepes érkezett magába Tornaljába is.

Kelet-Szlovákiában az akció leginkább a szintiszta magyar lakosságú Bodrogközét sújtotta, ahol a helyi viszonyokhoz mérten a kitelepítések által is fokozottabban érintett Bodrogszögön és Bodrogszerdahelyen, valamint a már korábban is kolonizált Bélyen és Battyánon kívül Zéténybe, Radba, Nagygyéresbe, Perbenyikbe, Vékébe és Bolyba folyt nagyobb arányú betelepítés.

Mivel belső telepesnek csupán az a személy számított, akinek eredeti lakóhelye a betelepítési övezeten kívül volt, majd a földreform során földjuttatásban részesülve letelepedett a betelepítési övezet valamely községében, nem minősült belső telepesnek az a 47 376 helybeli szlovák (12 274 család), akik a 25 dél-szlovákiai járásban 26 785 hektár földet és 706 házat vehettek át az elkobzott magyar (vagy német) vagyonból, bár a földjuttatás során lakóhelyet is változtattak az övezeten belül.³¹

A Szlovákia északi és középső szlováklakta részeiből érkező ún. belső telepesek, valamint a helybeli szlovákok adatainak összesítése szerint tehát a dél-szlovákiai betelepítési övezet 25 járásában a magyarok, részben pedig a németek elkobzott vagyonából 70 413 szlovák személy (17 285 család) együttesen 71 607 hektár földet és 2507 házat kapott.

Az 1945 után nagy számban hazatérő cseh és szlovák reemigránsok elhelyezését a csehszlovák hatóságok szintén az ország nem szláv lakosságának

rovására kívánták megoldani, vagyis a németektől és magyaroktól elkobzott vagyonba szándékoztak betelepíteni őket. Csehszlovákia a II. világháborút követő években a Magyarországgal megkötött lakosságcsere-egyezményen kívül további négy állammal: a Szovjetunióval, Romániával, Jugoszláviával és Bulgáriával írt alá az ottani csehek és szlovákok hazatelepülését szabályozó egyezményt, emellett azonban nagy számban települtek át Csehszlovákiába csehek és szlovákok olyan országokból is, amelyekkel hasonló egyezmény nem született.

A szlovákok szervezett hazatelepítése a magyar lakosság egyoldalú kitoloncolásának elmaradása és a lakosságcsere elhúzódása miatt elhalasztódott, s csupán 1947 tavaszán, a lakosságcsere megindulásával párhuzamosan vehette kezdetét. Szlovákiai elhelyezésük azonban továbbra is akadályokba ütközött, mivel a magyaroktól elkobzott földvagyon a belső telepítés céljaira tartalékolták, Dél-Szlovákiában így csupán töredéküket sikerült letelepíteni, zömük a cseh országrészekbe, vagy Szlovákia északi és középső területeire, a kitelepített német falvakba került.

A lakosságcsere által is érintett dél-szlovákiai járásokban 1948 őszéig összesen 3959 reemigráns külföldi szlovákot (1749 családot) sikerült elhelyezni: legtöbbjüket Pozsonyba, valamint a felső-csallóközi Torcsba és Lögérpatonyba, a mátyusföldi Galántára, Diószegre és Deákiba, a Garammenti Nagysallóba, valamint a gömöri Sajószentkirályba telepítették.³²

A Dél-Szlovákiába betelepült szlovákok teljes számának feltárása gyakorlatilag lehetetlen, mivel a levéltári források csupán a szervezett formában, tehát a lakosságcsere, a reemigráció és a belső telepítés keretében letelepített és földjuttatásban részesült földműves lakosság adatait tartalmazzák. Nem készült ugyanakkor kimutatás az ugyancsak nagy számban betelepülő szlovák értelmiségről, hivatalnokrétegről és ipari munkásságról. Több tízezerre tehető lélekszámuk elsősorban a városok etnikai arculatának megváltozására gyakorolt hatást.

Kocsis Károly becslése szerint a dél-szlovákiai járásokba 1945 és 1950 között összesen 236 000 bel- és külföldi szlovákot telepítettek, közülük 142 ezret az 1938–45 között Magyarország részét képező területekre, 80 ezret Pozsonyba, 14 ezret pedig a felső-csallóközi és dél-szepességi egykori német többségű falvakba.³³

A RESZLOVAKIZÁCIÓ

A telepítésekkel párhuzamosan a felvidéki magyarság számának csökkenését célozta az ún. reszlovakizációs, vagyis „visszaszlovakosítási” kam-

pány is. Az akciót hivatalosan azzal indokolták, hogy a Szlovákiában élő magyarság nagy része az elmúlt évszázadokban, különösen pedig a 19. században elmagyarosított vagy elmagyarosodott szlovák, akiknek a reszlovakizáció útján lehetőséget adnak arra, hogy visszatérjenek „eredeti” szlovák nemzetiségükhöz.

Noha a reszlovakizáció lehetőségét a szlovák politikai vezetés már 1945 elején körvonalazta, gyakorlati megvalósítása csupán 1946 tavaszán kezdődött meg, miután nyilvánvalóvá vált, hogy Csehszlovákia a magyar kisebbség egyoldalú kitelepítéséhez nem kap nagyhatalmi jóváhagyást. Ráadásul közeledett a párizsi békekonferencia, a reszlovakizáció eredményeit pedig Csehszlovákia érvként kívánta felhasználni annak dokumentálására, hogy az országban a lakosságcsere és a reszlovakizáció után nem marad több 200 000 magyarnál, s így kedvezőbb kiindulási pozíciót kívánt biztosítani az egyoldalú kitelepítésük jóváhagyására benyújtott indítványa számára.

A reszlovakizáció irányítása céljából létrehozott Központi Reszlovakizációs Bizottság nem készített ugyan saját tervezetet a reszlovakizálandó személyek számáról, a reszlovakizálandó községekről, az akcióban tevékenyen résztvevő Szlovák Liga nevű társadalmi szervezet és a Szlovák Telepítési Hivatal azonban kidolgozta és a rendelkezésére bocsátotta az ezzel kapcsolatos elképzeléseit.

Mivel a reszlovakizációt mindkét szervezet elsősorban saját céljainak és küldetésének rendelte alá, az általuk kidolgozott tervezetek nem csak különböztek egymástól, hanem gyakran merőben ellentétes elképzeléseket tartalmaztak. Amíg ugyanis a Szlovák Liga, amelynek küldetése a magyar etnikai területen élő szlovákokról való gondoskodás, az „elmagyarosodott” személyek „visszaszlovákosítása” volt, az ún. etnikai elvet helyezte előtérbe, vagyis a szlovák származású, illetőleg általa annak vélt lakosságot kívánta reszlovakizálni, addig az elsősorban a magyar lakosság kitelepítésével, a szlovákok letelepítésével megbízott Szlovák Telepítési Hivatal tervezetében az ún. területi elv dominált, s olyan stratégiailag fontosnak ítélt régiók és települések reszlovakizálásával számolt, amelyek szlovákká válását elengedhetetlennek tartotta a déli határvidék sikeres elszlovákosításához.³⁴

Az 1946. június 17-e és július 1-je közötti reszlovakizációs kampány eredménye a reszlovakizáció szervezőinek legmerészebb számításait is felülmúlta: Szlovákiában összesen 352 038 személy kérte szlovákká minősítését, ebből 342 942 Dél-Szlovákia 28 magyarlakta járásában és 2 nagyvárosában (Pozsony, Kassa), 9906 pedig az ország többi járásából.³⁵

A reszlovakizáció fogadtatása régióként rendkívül eltérő volt. Nagy általánosságban elmondható, hogy elsősorban a városokban, a szórványban és a vegyes etnikumú, valamint a nyelvhatár menti falvakban élő magyarok

kérték „visszaszlovákosításukat”, ezzel szemben viszont az akció a zárt magyar etnikai területen belül jóval nagyobb ellenállásba ütközött. Ennél azonban árnyaltabb következtetések levonására adnak lehetőséget a reszlovakizáltak községsoros kimutatásai, amelyek szerint a reszlovakizáció két egymástól meglehetősen távol eső régióban, a Csallóközben és Gömörben ütközött a legnagyobb ellenállásba, de gyakran egy-egy régió belül is eltérő volt a fogadtatása.

A Csallóköz szintiszta magyar településein a magyar lakosságnak általában legfeljebb 15–20%-a reszlovakizált, a Csallóköz központi részét magában foglaló Dunaszerdahelyi járás falvainak többségében (pl. Szap, Duna-kisfalud, Bögellő, Nagymad, Felsővámos) azonban a reszlovakizáltak aránya még a 10%-ot sem érte el. Magasabb volt az arányuk a Felső-Csallóközben, a Somorjai járásban, de általában itt sem haladta meg a 20–25%-ot. Kivételt elsősorban a német-magyar vegyes lakosságú községek (Dunadidas, Csölle, Dénesd, Misérd, Torcs), a Pozsonyhoz közeli magyarlakta települések (Vereknye, Pozsonycsákány), valamint azok a falvak képeztek, amelyeket már a két világháború között szlovák vagy cseh-morva telepeseikkel kolonizáltak (Nagymagyar, Macháza, Úszor, Előpatony, Tonkháza, Balázsfa).

A másik nagy régió, amelyben a reszlovakizáció a csallóközihez hasonló ellenállásba ütközött, s amely falvaiban (pl. Guszona, Magyarhegymeg, Mezőtelkes, Medveshidegkút, Dobfenek, Gömörpéterfala, Darnya, Harmac, Hanva, Nemesradnót, Cakó, Zsip, Balogtamási, Kisgömöri) a reszlovakizáltak aránya általában nem haladta meg a magyar lakosság 20%-át, Gömör délnyugati része volt. Gömör középső és keleti régióiban ezzel szemben a reszlovakizáltak aránya nyugatról kelet felé haladva fokozatosan nőtt, olyannyira, hogy a Pelsőctől keletre fekvő térségnek gyakorlatilag a teljes magyar lakossága reszlovakizált.

A reszlovakizáció eredményei is azt bizonyították, hogy a mindenkor államhatalomnak a vidéki lakosságnál jóval kiszolgáltatottabb, azonban gyakran valóban kétnyelvű, kettős identitású városi polgárság hajlamosabb a nemzetiségváltásra. Ugyanakkor a városok esetében is megfigyelhető bizonyos kettősség: a magyar nyelvterület középső és keleti régiójában fekvő városok lakossága sokkal inkább hajlott a reszlovakizációra, mint a csallóközi és mátyusföldi városoké.

Régióként eltérő mértékben, de az átlagosnál nagyobb arányban reszlovakizált a magyar-szlovák nyelvhatáron, esetleg annak közelében fekvő, 1930-ban is magyar többségű vagy vegyes etnikai összetételű települések lakosságának nagy része is. Az egyetlen kivételt a gömöri nyelvhatár Rimaszombat környéki szakasza képezte, ahol a nyelvhatár közelsége a reszlovakizáció során a legtöbb településen nem éreztette hatását. Jelentős mérték-

ben befolyásolta ugyanakkor a nyelvhatár közelsége a magyarság magatartását a Mátyusföldön, a Verebely és Léva közötti, szlovák nyelvszigetekkel, szlovák-magyar kétnyelvű falvakkal szabdalts térség magyar településein, valamint az Érsekújvár és Komárom közötti, részben 18. századi szlovák telepítésű, s a két világháború között is erőteljesen kolonizált településeken.

Kevés kivételtől eltekintve ugyancsak túlnyomó többségében, általában 90%-ot meghaladó mértékben, nem ritkán azonban teljes egészében reszlovakizált az Ipolysági, Kékkői, Losonci, Rozsnyói, Szepsi, Nagymihályi és Nagykaposi járások nyelvhatáron vagy annak közvetlen közelében fekvő településeinek magyar lakossága is. Esetükben azonban ez már nem magyarázható csupán a nyelvhatár közelségével vagy a kétnyelvű lakosság jelenlétével, mivel e térségekben, járásokban nagy arányban reszlovakizált a nyelvhatáron fekvő falvak „háttérét” képező szintiszta magyar régiók (az Ipoly mente, a Szilicei-fennsík, Szepsi környéke, a Bodroghköz és az Ungvidék) lakossága is.³⁶

A reszlovakizáció régióként eltérő fogadtatása, az egy régió belüli, azonos nemzetiségi struktúrájú települések sok esetben gyökeresen eltérő mértékű reszlovakizálása sok összetevő együtthatásának eredménye. A nemzeti identitástudat mellett nyilvánvalóan szerepet játszott benne az egzisztenciális fenyegetettség, a helyi értelmiség (papok, tanítók) útmutatása, nem utolsósorban pedig az összeírást végző helyi közegek által alkalmazott lelki és fizikai nyomás, akik gyakran a kitelepítéssel fenyegették meg vagy elzárással büntették azokat, akik vonakodtak aláírni a reszlovakizációs kérvényt.³⁷

A reszlovakizációs kérvények leadásának határideje 1946. július 1-je volt, mivel azonban a Reszlovakizációs Bizottsághoz ezt követően is nagy számban érkeztek a reszlovakizálni szándékozók jelentkezései, a bizottság úgy határozott, hogy ezeket is figyelembe veszi, így utólag még több tízezerrel nőtt a kérvényt leadók száma.

A szakirodalom a reszlovakizáció végleges eredményeként általában az SZLKP Elnöksége számára készült 1950. január 6-i jelentést ismerteti, amely szerint 410 820 személy nevében összesen 135 317 családfő nyújtott be reszlovakizációs kérvényt. Közülük 326 679 személyt ismertek el szlovák nemzetiségűnek, 84 141 személy reszlovakizálását ugyanakkor elutasították.³⁸

A TELEPÍTÉSEK ÉS A RESZLOVAKIZÁCIÓ ETNIKAI KÖVETKEZMÉNYEI

A II. világháború utáni csehszlovák telepítési és reszlovakizációs politika legfőbb célját, a magyar kisebbség felszámolását nem érte el ugyan, a nagy-

számú kül- és belföldi szlovák letelepítésével mégis sikerült megbontani a két világháború között még nagyrészt homogén magyar etnikai terület egységét. A magyar nyelvterület felhígulását a szlovák-magyar nyelvhatár további délebbre szorulása, helyenként pedig megszűnése, valamint számos új szlovák nyelvsziget létrejötte mellett az egykor zárt magyar etnikai tömb szinte valamennyi térségének vegyes lakosságúvá válása jelzi. Mivel mind a ki- és betelepítéseknek, mind pedig a reszlovakizációnak rendkívül eltérő volt a területi vetülete, az imént megfogalmazott kép természetesen jelentős különbségeket takar.

A háború utáni első, 1950. évi népszámlálás eredményei szerint Szlovákia 3 442 317 lakosából 354 532 vallotta magát magyar nemzetiségűnek.³⁹ A magyarság Szlovákia népességén belüli részaránya az 1930. évi 17,8%-ról 10,3%-ra süllyedt, száma pedig – legalábbis statisztikailag – az 1930-as érték 59,8%-ára csökkent. Nyilvánvaló azonban, hogy a népszámlálás eredményeire nagymértékben rányomta bélyegét az éveken át tartó üldöztetés emléke, etnikai adatainak objektivitását ezért nem csak magyar, hanem szlovák és cseh részről is megkérdőjelezzük, s egyetértünk abban, hogy azok nem a magyarság valós számát tükrözik, hanem csupán arról tanúskodnak, hogy a többéves üldöztetés után hányan merték vállalni magyar nemzetiségüket.

Az etnikai arányokat elsősorban a reszlovakizáltak nemzetiségi bevallása torzította, akik jelentős része a nacionalista politika enyhülése ellenére még szlováknak vallotta magát, ráadásul a népszámlálás végrehajtása során számos visszaélés is történt. A számlálóbiztosok többek között nyugdíjuk megvonásával vagy csehszlovák állampolgárságuk elvesztésével riogatták a reszlovakizáltakat, mondván, hogy az állampolgárságra, s az ezzel járó különböző kedvezményekre reszlovakizálásuk révén tettek szert, de számos olyan eset is előfordult, amikor a reszlovakizációra hivatkozva önkényesen felülbírálták a bevallott magyar nemzetiséget.⁴⁰

Pótolhatatlan adalékkal segítenék a reszlovakizáció és a bevallott nemzetiség közötti összefüggések feltárására irányuló kutatásokat az 1950. évi népszámlálás községsoros nemzetiségi adatai, azokat azonban sajnálatos módon nem hozták nyilvánosságra, s a kutatók számára sem elérhetőek. A telepítéseknek és a reszlovakizációnak az egyes magyarlakta régiók, községek etnikai összetételének módosulására gyakorolt hatását így csupán az 1961. évi és az azt követő népszámlálások alapján vizsgálhatjuk.⁴¹

Az 1961. évi népszámlálás a magyarság számának példátlan emelkedéséről tanúskodik: Szlovákia 4 174 046 lakosából 518 782, az 1950. évi 10,3%-kal szemben az összlakosság 12,4%-a vallotta magát magyar nemzetiségűnek.⁴² A magyarok 11 év alatti 164 250 fős, azaz 46,3%-os tényleges szaporulata

(Szlovákia összlakossága ezen idő alatt 21,3%-kal, a szlovákok 19,4%-kal, a csehek pedig 13,3%-kal szaporodtak) azonban csupán látszat, s valójában annak a következménye, hogy a reszlovakizáltak nagy része immár statisztikailag is visszatért a magyarsághoz.

A népszámlálás a háború előtti állapotokhoz képest szinte valamennyi településen a magyar elem nagyarányú térvesztését, s a magukat szlováknak vallók arányának növekedését jelzi. Ez a magyarság kárára bekövetkezett egyedülálló etnikai arányeltolódás számos településen egyben azok korábbi magyar többségének elvesztését eredményezte: az 1961-es népszámlálás 74 olyan szlovák többségű települést talált Szlovákiában, amelyek a háború előtti utolsó, 1930. évi csehszlovák népszámlálás szerint még magyar többségűek, gyakran szintiszta magyar lakosságúak voltak.

Különösen feltűnő volt a magyar elem visszaszorulása a nyelvhatár menti városokban: Pozsony és Kassa magyarsága pár százalékos kisebbséggé zsugorodott, Galántán, Vágsellyén, Léván és Losoncon részaránya 20% alá csökkent, s csupán Szencen, Érsekújvárbán, Rimaszombatban, Rozsnyón és Szepsiben tudta megtartani 20% fölötti arányát.

A városok mellett legnagyobb mértékben a telepítések, azokon belül is elsősorban a lakosságcsere által sújtott régiók, vagyis a Felső-Csallóköz és a Garam mente, részben a Mátyusföld községeinek, Gömörben pedig a Rimaszombat és Tornalja vonzáskörzetébe tartozó néhány falu, ezeken túlmenően pedig egyes nyelvhatár menti és nyelvszigeti jellegű települések etnikai összetétele módosult.

A Felső-Csallóközben a lakosságcsere, valamint a németek kitelepítése következtében sikerült megvalósítani a már a két világháború közötti kolonizáció során is kitűzött célt, a Pozsonyt a magyar nyelvterületről elválasztó, s a lakosságcsere által leginkább sújtott falvak (Vereknye, Pozsonypüspöki, Szemet, Úszor, Nagypaka) mellett az egykori német településeket és az önálló községgé szervezett kolóniákat (Miloslavov, Hviezdoslavov) magában foglaló szlovák hídfő létrehozását.

A Mátyusföldön általában csupán a Szenc környéki – a lakosságcsere által nem érintett, ám nagyrészt reszlovakizált – nyelvhatár menti falvak (Dunaújfalú, Réte, Dunajánosháza stb.) veszítették el magyar többségüket, a régió keleti térségének a népcsere által hatványozottan sújtott nagyközségei ezzel szemben bár vegyes lakosságúvá váltak, de magyar többségi jellegüket meg tudták őrizni. Az Érsekújvártól délre tervezett szlovák etnikai ékben elveszítette magyar többségét Ógyalla és Bagota, miáltal Érsekújvár és Komárom között létrejött egy – Imelyt és Újgyallát is magában foglaló – meglehetősen nagy kiterjedésű szlovák nyelvsziget.

A Mátyusföld mellett Szlovákia telepítések által leginkább érintett régiója

a Garam mente volt, ahol a lakosságcsere egyes falvak magyar lakosságát valósággal megtizedelte, s számos község etnikai összetételét a felismerhetetlenségig megváltoztatta. A térségben a ki- és betelepítések, részben pedig a reszlovakizáció következtében 24 község veszítette el magyar többségét, miközben a magyar elem részaránya leginkább a tervezett szlovák ék településein (pl. Kiskoszmály, Újbars, Marosfalva, Kálna, Garamlök, Bajka, Felsőszecse, Alsószecse, Kisóvár, Nagysalló, Garammikola, Tergenye, Hontfüzesgyarmat) esett vissza.

3. táblázat A lakosságcsere etnikai következményei néhány kiválasztott Garam menti település példáján

Község	A magyar nemzetiségű lakosság százalékos aránya				
	1930	1941	1961	1970	1980
Alsószecse	82,4	96,8	19,7	13,4	11,6
Felsőszecse	84,5	98,2	37,5	30,4	29,6
Garamlök	77,1	98,3	33,7	33,9	26,5
Hontfüzesgyarmat	91,8	98,8	47,2	49,0	45,7
Kálna	70,8	94,5	31,9	31,2	24,5
Kiskoszmály	75,3	96,1	17,3	17,9	15,2
Kisóvár	87,3	96,3	24,3	20,3	23,0
Nagysalló	80,6	96,6	40,9	49,9	45,8
Újbars	55,9	94,8	15,5	20,8	18,6

Mivel a lakosságcsere lebonyolítása során mindenekelőtt a Kisalföld ki-, illetve betelepítésére összpontosítottak, a telepítések a magyar etnikai sáv középső és keleti régióit kevésbé sújtották, így e térségekben kevesebb olyan település található, amelyekben a magyar elem térvesztése a lakosságcsere lenne visszavezethető. A kevés kivétel közé a Rimaszombatot és Tornalját övező gömöri települések (pl. Mezőtelkes, Oldalfala, Gömörfüge, Gömörpanyit), valamint a Kassa alatti Perény tartoznak.

Noha a reszlovakizáltak túlnyomó többsége 1961-re – amint arra már utaltunk – ismét magyarnak vallotta magát, a magyarság számát tükröző adatok több településen, elsősorban a Zoboralján, az Ipoly mentén, Rozsnyó és Szepesi környékén ekkor még mindig a reszlovakizáció hatását mutatták. Néhány kirívó esetet a következő táblázat tartalmaz.

4. táblázat Az 1961. évi népszámlálás során a reszlovakizáció eredményeit tükröző nemzetiségi bevallás néhány kiválasztott település példáján

Község	A magyar nemzetiségű lakosság százalékos aránya				
	1930	1941	1961	1970	1980
Alsóbodok	84,1	*	13,3	85,1	78,2
Alsólánc	87,3	100,0	49,7	96,3	94,9
Komaróc	83,5	99,4	38,6	80,0	77,4
Terbegec	61,0	98,1	31,2	74,0	59,3

* Nincs adat.

Az 1970. évi népszámlálás eredményei szerint a magukat magyar nemzetiségűnek vallók száma az 1961. évi 518 782-ről 552 006-ra, azaz 33 224 fővel gyarapodott,⁴³ s bár részaránya 12,4%-ról 12,2%-ra csökkent, ez a 33 ezres növekedés így is meghaladta az 1961-es népszámlálásra épülő népmozgalmi kimutatásokban előre jelzettet. Ennek magyarázata elsősorban abban keresendő, hogy az 1961-ben magukat még mindig szlováknak valló reszlovakizáltak közül ismét több ezren tértek vissza statisztikailag is magyar nemzetiségűkhöz.

5. táblázat Szlovákia lakosságának nemzetiségi megoszlása 1930 és 1970 között

Év	összesen	magyar	%	szlovák	%	cseh	%	német	%	ruszin	%	egyéb*	%
1930	3 329 793	592 337	17,8	2 251 358	67,6	121 696	3,7	154 821	4,6	95 359	2,9	114 222	3,4
1950	3 442 317	354 532	10,3	2 982 524	86,6	40 365	1,2	5 179	0,1	48 231	1,4	11 486	0,3
1961	4 174 046	518 782	12,4	3 560 216	85,3	45 721	1,1	6 259	0,1	35 435	0,9	7 633	0,2
1970	4 537 290	552 006	12,2	3 878 904	85,5	47 402	1,0	4 760	0,1	42 238	0,9	11 980	0,3

* Az egyéb kategória 1930-ban magában foglal 72678 zsidó és 31188 cigány nemzetiségűt.

A népszámlálás településszintű nemzetiségi adatai szintén alátámasztják a magyarság számának alakulásában országos szinten bekövetkezett pozitív változást. Egy-két vegyesen lakott régiótól, településtől eltekintve, amelyekben a magyarság száma és aránya a telepítések következtében már 1961-re rendkívül megcsappant, majd 1970-re tovább csökkent, a magukat magyarnak vallók részaránya a magyar nyelvterület számos községében nőtt, több – általában az 1961-ben még a reszlovakizáció hatása alatt álló – település pedig ráadásul korábbi magyar többségét is visszaszerezte.

Az 1961-es és az azt követő népszámlálások községsoros adataiból tehát

azt a következtetést vonhatjuk le, hogy amíg a telepítések az érintett községek etnikai arculatát gyakran gyökeresen átalakították, addig a reszlovakizáció – noha többszörösen nagyobb tömegeket érintett, mint a telepítések – legfeljebb a nyelvhatáron, a magyar nyelvszigeteken, a szórványmagyar-ság, illetve a 18. században szlovákokkal benépesített, ám időközben részben visszamagyarosodott községek kétnyelvű lakossága körében járt tartós következményekkel. A nemzetiségi arányok módosulása azonban véleményünk szerint e településeken is inkább a felsorolt tényezőknek tudható be, semmint a reszlovakizációnak, mivel a zárt magyar etnikai terület magyarságának túlnyomó többsége, még ha annak idején teljes egészében reszlovakizált is (pl. Párkány és Ipolyság környékén, a Pelsőc és Szepsi közötti térségben, a Bodroglókörben és az Ung-vidéken), az első adandó alkalommal statisztikailag is visszatért magyar nemzetiségéhez.

A lakosságcsere és a belső telepítés ugyanakkor olyan nagy mértékben alakította át a felvidéki magyar nyelvterület etnikai összetételét, amelyhez fogható népesség-átrendeződésre a török háborúkat követő 18. századi migráció óta nem volt példa, s egy-két, a telepítések által kevésbé érintett régió (a Csallóköz nagy része, Párkány környéke, Gömör délnyugati része, a Szilicei-fennsík, a Bodroglókör és az Ung-vidék) kivételével vegyes lakosságúvá vált a korábban meglehetősen homogén magyar etnikai terület szinte valamennyi községe, a ki- és betelepítések által leginkább érintett régiókban (elsősorban a Garam mentén) pedig gyakorlatilag meg is szűnt a 200 éve folyamatosan dél felé nyomuló, de azért a 20. sz. közepéig jellegzetesen kirajzolódó nyelvhatár is.

JEGYZETEK

- 1 Pl. Kaplan, Karel: *Csehszlovákia igazi arca 1945–1948*. Pozsony, Kalligram, 1993.; Šutaj, Štefan: *Maďarská menšina na Slovensku v rokoch 1945–1948*. Bratislava, Veda, 1993.; Bobák, Ján: *Maďarská otázk a v Česko-Slovensku (1944–1948)*. Martin, Matica slovenská /Spisy Historického odboru Matice slovenskej/ 1996.; Kugler József: *Lakosságcsere a Délkelet-Alföldön*. Budapest, Osiris – MTA Kisebbségkutató Műhely /Kisebbségek Kelet-Közép-Európában/ 2000.; Vadkerty Katalin: *A kitelepítéstől a reszlovakizációig. Trilógia a csehszlovákiai magyarság 1945–1948 közötti történetéről*. Pozsony, Kalligram /Mercurius Könyvek/ 2001.; László Péter: *Fehér laposok. Adalékok a magyar-csehszlovák lakosságcsere történetéhez*. Bonyhád, 2003.; Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok kényszer telepítéseinek emlékezete 1945–1948*. Komárom, MTA Etnikai-Nemzeti Kisebbségkutató Intézet – Kecskés László Társaság, 2003.
- 2 Purgat, Juraj: VIII. kapitola Košického vládneho programu a problémy s jej realizáciou v lete roku 1945. In *Prvé kroky po oslobodení*. Bratislava, Epocha, 1970. 167. o.
- 3 Slovenský národný archív, Bratislava (Szlovák Nemzeti Levéltár, Pozsony; továbbiakban: SNA), Úrad Predsedníctva Slovenskej národnej rady (Szlovák Nemzeti Tanács El-

- nökségi Hivatala; továbbiakban: ÚP SNR). Zápisnica zo zasadnutia pléna SNR zo dňa 25. mája 1945, 7–11. f.
- 4 Csehszlovák adatok szerint 1945. július 1-ig 31780 magyar volt így kénytelen elhagyni Szlovákia területét. Jablonický, Jozef: *Slovensko na prelome*. Bratislava, Vydavateľstvo politickej literatúry, 1965. 398. o.
  - 5 *Országos Törvénytár* 1946. július 9., 8. sz. 38–49. o.
  - 6 SNA, ÚP SNR, 311. doboz. Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948.; Magyar Országos Levéltár, Budapest (a továbbiakban: MOL), Magyar Áttelepítési Kormánybizottság (a továbbiakban: MÁK), XIX-A–15-d, 117. dob. Kimutatás a Magyarországról Csehszlovákiába áttelepülésre jelentkezők létszámáról körzetenként összesítve.
  - 7 SNA, ÚP SNR, 3. dob. Zápisnica zasadnutia Predsedníctva SNR zo dňa 18.3.1946.
  - 8 SNA, Reslovakizačná komisia (Reszlovakizációs Bizottság; a továbbiakban: RB), 49. dob. Výmena obyvateľstva medzi ČSR a Maďarskom, nástin ideového plánu.
  - 9 MOL, MÁK, XIX-A–15-d, 117. dob. Kimutatás a lakosságcseré-egyezmény alapján áttelepítésre kijelölt személyekről. Számszerinti járási kimutatás. Szlovák források szerint az V. cikk alapján áttelepítésre jelölt magyarok száma 105047 volt. SNA, Úrad Predsedníctva Zboru povereníkov (Megbízottak Testülete Elnökségi Hivatala; a továbbiakban: ÚP ZP), 12. dob. Zasadnutie Sboru povereníkov dňa 24.9.1946.
  - 10 A szlovák szakterminológiában rezsimistáknak nevezettek áttelepülését a Vegyesbizottság 1948. október 2-án meghozott 57. sz. véghatározata szabályozta, amely lehetővé tette azok áttelepülését is, akiket eredetileg nem jelöltek ki, illetőleg akik nem jelentkeztek áttelepülésre.
  - 11 A Vegyesbizottság 1947. október 16-i 47. sz. véghatározata azon személyeknek a cserekvótába való beszámítását szabályozta, akiket áttelepítésre jelöltek, illetőleg akik áttelepülésre jelentkeztek, de nem a cseretranszportokkal, hanem más úton, egyénileg települtek át a másik országba. Az 1948. december 2-án elfogadott 60. sz. véghatározat a lakosságcseré-egyezmény Függeléké alapján a cserekvótába beszámítandó, az egyezmény megkötése előtt áttelepültek vagy átmenekültek kérdéséről rendelkezett.
  - 12 SNA, ÚP SNR, 311. dob. Konečná zpráva o činnosti ČSPK v Maďarsku 1946–1948.
  - 13 MOL, Külügyminisztérium (a továbbiakban: KÜM), TÜK – Csehszlovákia, 53. dob., 1691/pol–1949.
  - 14 MOL, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 71. dob., 001746/1960.
  - 15 Mivel a Csallóközben a lakosságcseré később vette kezdetét, a szintiszta magyar terület szétदारabolására és a tervezett szlovák etnikai folyosók létrehozására a népcseré idő előtti befejezése miatt már nem kerülhetett sor. Ennek ellenére, töredékesen bár, de itt is érvényesültek a Szlovák Telepítési Hivatal telepítési irányelvei, s a lakosságcseré a Felső-Csallóköz mellett elsősorban az Alsó-Csallóköz Komárom és Gúta közötti részét, Dunaszerdahely vonzáskörzetében pedig Albárt, Nemeshodost, Pódatejedet és Hegyét érintette.
  - 16 SNA, Povereníctvo pôdohospodárstva a pozemkovej reformy – sekcia B (Földművelés- és Földreformügyi Megbízotti Hivatal – B szekció; a továbbiakban: PPPR – B), 304. dob. Štatistický prehľad odsťahovaných Maďarov z južných okresov Slovenska. Štatistický prehľad došlých Slovákov do južných okresov Slovenska. Vö.: *Hungarians in Czechoslovakia*. New York, Research Institute for Minority Studies on Hungarians Attached to Czechoslovakia and Carpatho-Ruthenia, 1959. 126–131. o.
  - 17 SNA, Ústredný výbor Komunistickej strany Slovenska – Generálny tajomník (Szlovákia Kommunista Pártja Központi Bizottsága – Főtitkár; a továbbiakban: ÚV KSS – GT), 2194. dob., 515/II–3.

- 18 Az Államtudományi Intézet a magyar Külügyminisztérium és a Magyar Áttelepítési Kormánybiztosság által megküldött adatanyag alapján szintén elvégezte a deportáltak községenkénti lélekszámának megállapítását és országos összesítést.
- 19 SNA, PPPR – B, 304. dob. Štatistický prehľad náborom pracovných síl odsunutých na práce do Čiech.; MOL, KÜM, TÜK – Csehszlovákia, 38. dob., 398/pol-res-1947. Az Államtudományi Intézet munkájának támogatása.
- 20 SNA, PPPR – B, 304. dob. Štatistický prehľad náborom pracovných síl odsunutých na práce do Čiech.
- 21 SNA, ÚV KSS – GT, 2195. dob., 518/3.
- 22 SNA, Povereníctvo financií (Pénzügyi Megbízotti Hivatal), 1336. dob. Zpráva o činnosti Osídľovacieho úradu v Bratislave a Fondu národnej obnovy.
- 23 SNA, PPPR – B, 304. dob. Štatistický prehľad odsťahovaných Maďarov z južných okresov Slovenska.
- 24 Vö.: Szarka László (szerk.): *A szlovákiai magyarok...* i. m. 14. o.
- 25 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník 1945, částka 13. 45–46. o.
- 26 *Sbírka zákonů a nařízení republiky Československé*. Ročník 1945, částka 14. 47–49. o.
- 27 *Úradný vestník*. Ročník 1945, číslo 6. 154–155. o.
- 28 A betelepítési övezethez a következő járások tartoztak: Somorjai, Dunaszerdahelyi, Komáromi, Galántai, Vágsellyei, Érsekújvári, Ógyallai, Párkányi, Zselizi, Lévai, Verebélyi, Ipolysági, Kékkői, Losonci, Feledi, Rimaszombati, Tornaljai, Nagyrőcei, Rozsnyói, Szepsi, Kassai, Töketerbesi, Nagymihályi, Királyhelmei és Nagykaposi.
- 29 SNA, PPPR – B, 304. dob. Zpráva o niektorých problémoch južného Slovenska.
- 30 SNA, PPPR – B, 304. dob. Vnútorne osídlenie. Közli: Popély Árpád: A második világháború utáni belső telepítések Dél-Szlovákiában. *Fórum Társadalomtudományi Szemle* 2002. 3. sz. 38–46. o.
- 31 SNA, PPPR – B, 304. dob. Zpráva o niektorých problémoch južného Slovenska.; SNA, PPPR – B, 304. dob. Vnútorne osídlenie.
- 32 SNA, PPPR – B, 304. dob. Štatistický prehľad došlých Slovákov do južných okresov Slovenska.
- 33 Kocsis Károly: Telepítések és az etnikai térszerkezet a Kárpát-medence határvidékein (1944–1950). In Illés Sándor – Tóth Pál Péter (szerk.): *Migráció*. I. k. Budapest, KSH Népességtudományi Kutató Intézet, 1998. 129. o.
- 34 SNA, Slovenská Liga (Szlovák Liga), 7. dob. Obce podľa jednotlivých okresov, v ktorých sa má vykonať akcia reslovakizácie.; SNA, RK, 53. dob. Zoznam obcí.
- 35 SNA, RK, 49. dob.
- 36 SNA, RK, 52. dob. Štatistika reslovakizantov podľa okresov.
- 37 MOL, KÜM, Békeelőkészítő Osztály, 44. dob., 862/pol-1946.
- 38 Vö.: Zvara, Juraj: *A magyar nemzetiségi kérdés megoldása Szlovákiában*. Bratislava, Politikai Könyvkiadó, 1965. 40. o.; Šutaj, Štefan: *Reslovakizácia (Zmena národnosti časti obyvateľstva po II. svetovej vojne)*. Košice, Spoločenskovedný ústav SAV, 1991. 36. o.
- 39 Srb, Vladimír: Zjišťování národnosti obyvatelstva v Československu v letech 1950–1980. *Demografie* 1981. 4. sz. 360. o.
- 40 MOL, Pozsonyi Főkonzulátus TÜK-iratai, 1. dob., 19/szig.biz.-1950.–2. Vö.: Šutaj, Š.: *Reslovakizácia...* i. m. 41. o.
- 41 A tanulmányban felhasznált egyes népszámlálások községsoros nemzetiségi adatainak forrásai: *Štatistický lexikon obcí v republike Českosloveskej III Krajina Slovenská*. Praha, Orbis, 1936.; *Az 1941. évi népszámlálás. Demográfiai adatok községek szerint*. Budapest, Központi Statisztikai Hivatal, 1947.; *A délszlovákiai járások községeinek nemzetiségi összetétele* [h., é., k. n.]; *Národnostné zloženie obyvateľstva podľa predbežných výsledkov sčítania ľudu, domov a bytov k 1121970*. Bratislava, Úrad vlády Slovenskej socialistickej republiky, 1971.;

Demografický vývoj obyvateľstva Československej socialistickej republiky podľa výsledkov sčítania ľudu s prihliadnutím na jeho národnostné zloženie. Bratislava, Úrad vlády Slovenskej socialistickej republiky, 1983.

42 Srb, V. i. m. 360. o.

43 Uo. 360. o.

Etnikai tisztogatások Ukrajnában – az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) lengyelelles felleléése 1943–1944-ben

---

Lagzi Gábor

Magyarországon kevésbé ismert tény, hogy az Ukrán Felkelő Hadsereg (Ukrajinszka Povsztanszka Armija – UPA), amely a független ukrán nemzetállam létrehozását tűzte zászlajára, Volhínia területén 1943–1944-ben több tízezer lengyel nemzetiségű civilt gyilkolt le. Ebben a tanulmányban két kérdésre keresem a választ: mi és miért történt a második világháború utolsó éveiben a – jelenleg Ukrajnához tartozó – volt lengyel vajdaságban; illetve ezeket a tragikus eseményeket hogyan dolgozta fel és értelmezte a lengyel és az ukrán historiográfia.

Ha definíciószerűen akarjuk meghatározni, mi is volt az UPA, akkor a következő választ adhatjuk: ez a hadsereg az ukrán radikális nacionalista mozgalom, az 1929-ben alakult OUN (Orhanizacija Ukrajinszkih Nacionalisztiv – Ukrán Nacionalisták Szervezete) fegyveres szárnya, amelynek fő célja a független ukrán nemzetállam létrehozása volt, s e cél érdekében harcba szállt a megszálló német csapatokkal, a szovjet partizánokkal és a lengyel földalatti mozgalommal. 1944 után az UPA gyakorlatilag a szovjet megszállás ellen harcolt, főleg Szovjet-Ukrajna területén (az 1950-es évek elejéig), kisebbrészt Kelet-Lengyelországban (1947-ig).

Jellemző módon – bár az OUN-nak több országban működtek sejtjei (Litvánia, Csehszlovákia, Románia) – a szervezet a legszélesebb bázisát a két világháború közötti időszakban Lengyelországban építette ki, főleg az ukrán politikai, gazdasági és kulturális élet központjának számító Kelet-Galíciában, ahol közel ötmillió ukrán nemzetiségű személy élt (az összlakosság 16%-a). Az OUN ideológia alapvetése a „permanens forradalom” volt, amelynek értelmében az ukrán tömegeket állandó készültségben kell tartani, hogy megfelelő időben leszámoljanak az ellenséggel – ennek pedig elsősorban a(z orosz) bolsevikok és a lengyelek számítottak.

A két világháború közötti Lengyelországban a radikális ukrán mozgalom azért bizonyult destruktívnak (szabotázsakciók, bankrablások, politikai gyilkosságok), mert veszélyeztette az addig szerves munkával elért (politikai, gazdasági, társadalmi vonatkozású) eredményeket.¹ Az is igaz, hogy sok esetben az OUN „csak” a lengyel állam rossz és szűklátókörű nemzeti-

ségi politikájára adott választ (a kisebbségek jogi védelme jóformán csak a papíron létezett) – azt lehet mondani: két nacionalizmus feszült egymásnak, s kölcsönösen gerjesztették egymást.²

EGY FÜGGETLEN NEMZETÁLLAM KEZDETE VAGY EGY ILLÚZIÓ VÉGE?

Az 1939 augusztusában megkötött Molotov-Ribbentrop-paktum értelmében a lengyel állam 1939 szeptemberében megszűnt létezni, területét német és szovjet csapatok foglalták el. Ez a helyzet teljesen más perspektívát nyitott meg a lengyelek és az ukránok előtt: a második világháború első napjaiban összeomlott a lengyel állam, s az emigrációba kényszerült lengyel politikai vezetés pedig az 1939 előtti határokat kívánta visszaállítani. Az ukrán politikai elit, kivált annak illegalitásból előjövő része (radikális nacionalisták) előtt ugyanakkor felcsillant a remény, hogy – német segítséggel – létrejöhet egy független ukrán állam.

A szovjet hatalom 1939 és 1941 között a megszerzett és a Szovjetunióba beolvasztott területeken törekedett a politikailag aktívabb csoportokat semlegesíteni, s ez főleg az addig uralmon lévőket, azaz a lengyeleket érintette. 1940 februárjától 1941 júniusáig a szovjetek négy hullámban deportálták a „veszélyes elemeket” – állami hivatalnokokat, földesurakat, tiszteket, telepeseket, vasutasokat, erdészeket. Közel 200 ezer fő került Szibériába vagy a Szovjetunió távolabbi vidékeire, s több ezerre tehetjük azok számát, akik a terror elől a németek által megszállt, Lengyelország központi vajdaságaiból – Krakkó székhellyel – létrehozott Főkormányzóságba (Generalgouvernement) menekültek. Az ukrán nacionalisták szemében ez a mesterséges népmozgás az etnikai homogenitást segítette elő, hiszen Moszkva politikája főleg a lengyeleket sújtotta.³ Az is igaz, a szovjet terror maga ellen fordította az ukrán lakosság nagy részét, ugyanis felszámolták a pártokat és társadalmi-gazdasági szervezeteket s megkezdődött a politikai élet szovjetizálása (pl. államosítás). Mindezek következményeként az illegalitásba vonult OUN egyre nagyobb befolyásra tett szert.

Eközben magában az OUN-ban, amely – úgy tűnt – nem elhanyagolható játékos lesz ebben a háborús játékban, jelentős változások zajlottak le: az „öregek” (az 1917–1920-as háborúk tisztjei, őszintén németpártiak, gondolkodásban-mentalitásban régivágásúak) és a „fiatalok” (radikálisabb megoldások hívei, szintén német segítségben gondolkodtak, de inkább saját erőkre támaszkodtak volna) közötti összezapás elkerülhetetlen volt. A konfliktus szakadásba torkollott – ezentúl beszélhetünk OUN-B(andra) és OUN-

M(elnik) frakciókról, amelyek vezetőikről, Sztepan Banderáról és Andrij Melnikről kapták nevüket.

A németek, készülődve a Szovjetunió elleni háborúra, inkább a „fiatalokat” tüntették ki támogatásukkal, azok nagyobb mozgékonyasága, diverziós képessége és Bandera tekintélye miatt. Az igazsághoz tartozik, hogy az OUN-vezetés az Abwehrrel és a Wehrmachttal tartotta a kapcsolatot, nem pedig a kormánykörökkel, ami arról tanúskodott, hogy nem vették túl komolyan Berlinben az ukrán nacionalistákat.⁴ Azonban mindkét frakció reménykedett abban, hogy a náci Németország segítségével sikerül létrehozni a független Ukrajnát. Adolf Hitler terveiben azonban ilyen nevű állam nem szerepelt.

1941. június 22-én Németország megtámadta a Szovjetuniót, amely egy diametrálisan új helyzetet teremtett. Volt az OUN-B-nek egy próbálkozása, hogy kikiáltásák a független Ukrajnát, de a németek persze hallani sem akartak semmiféle Ukrajnáról. Ellencsapásul OUN-B legtöbb vezetőjét letartóztatták, az aktívabb banderistákat pedig az SS-esek a frontvonalakon lelőtték.⁵ Ha voltak még illúziók, azok 1941 nyarának végére elszálltak – az ukrán nacionalisták előtt világossá vált: nem számíthatnak a nácik támogatására, lassan körvonalazódott az is, hogy a németek a barikád túloldalán állnak. A repressziók hatására az OUN-B fél-legális helyzetét feladva végleg a föld alá vonult, és erői nagy részét a nyugat-ukrán (volt lengyelországi) területek szervezeti megerősítése kötötte le.

Egyébként a németek az ukrán etnikai területeket több részre darabolták. Kelet-Galíciát a Főkormányzósághoz csatolták, míg Volhínia, Poleszje és volt szovjet tagköztársaság legnagyobb részén létrejött a Reichskommissariat, élén a brutalitásáról elhíresült Erich Kochhal.⁶

AZ UPA EREDETE ÉS CÉLJA

Az UPA eredete Észak-Kelet-Volhínia és Poleszje vidékéhez köthető (jelenleg ezek a területek az ukrán-fehérorosz határvidéken találhatók). Tarasz Bulba-Borovec 1941 nyarán hozta létre fegyveres alakulatait ezen a mocsaras-erdős vidéken, ahol a német-szovjet front keletre húzódásával sok fegyver maradt. Borovec elsősorban a Vörös Hadsereg maradványai ellen küzdött, s csapatait a németektől függetlenül szervezte meg. Serege az Ukrán Felkelő Hadsereg (UPA) nevet kapta. A Szovjetunió elleni hadjárat első hónapjaiban a németek nem voltak képesek ellenőrizni a területet, de az év végére a megszállók feloszlatták az UPA-t, a katonák egy része beolvadt a német felügyelet alatt álló rendőrségbe, másik része pedig a föld alá vonult.

Ez volt az ún. első UPA, amely azonban nem azonos azzal, amely később harcolt.

A térségben az elégedetlenség egyre nőtt: 1942 ősztől a megszállók egyre nagyobb élelmiszerkontingenseket követeltek és egyre több embert hurcoltak el németországi kényszermunkára. A helyzetet kihasználva a szovjet partizánok is aktívabbakká váltak, akik egyszerre folytatták a küzdelmüket a németekkel, illetve a lengyel és az ukrán földalatti mozgalommal. Fő politikai feladatuk volt Moszkva érdekeinek helyi képviselése, ami a gyakorlatban azt jelentette, hogy a partizánok a volt kelet-lengyel területek szovjet fennhatóságáért küzdöttek.⁷

Ezzel párhuzamosan az OUN-B tagjai a német megtorló intézkedések ellen kénytelenek voltak a nagyobb városokból kihúzódní vidékre, így 1942 tavaszán megjelentek Volhínia mocsaras vidékein (Szarnij és Pinyzsk közötti területeken). A német biztonsági rendőrség, az SD (Sicherheitsdienst) felfigyelt arra, hogy az ukrán forradalmi mozgalom erősödött és jelentős pozíciók kiépítésére tett titkos előkészületeket. 1942 márciusától kezdve új szekciót nyitottak meg a keleti területekről származó jelentéseik számára: az ukrán ellenállását.⁸

Már előtte is komoly propagandaakciókat folytattak itt, s feltételezni lehet, hogy a Bandera-frakció képes volt eljutni minden ukrán faluba.⁹ Mozgékonyágukat főleg a tagok életkorának köszönhatték, s becslések szerint 1942-ben az OUN-B 12 ezer felnőtt és 7 ezer ifjú tagok számlált.¹⁰ Az OUN-B vezetősége 1942 októberében Volhíniába küldte egyik tagját, aki képes volt egy 600 fős alakulatot gyorsan megszervezni. A banderisták, sokszor erőt alkalmazva, maguk alá gyűrték a Borovec vezette UPA-t és a rivális frakció csapatait.

Nemcsak Volhíniában (tehát az egykori Orosz Birodalom által bekebelezett területen), hanem a volt Osztrák-Magyar Monarchia tartományában, Galíciában is létrejöttek az OUN vezetésével fegyveres alakulatok. A németek megtévesztésére a főleg ukrán többségű Kelet-Galíciában az Ukrán Felkelő Hadsereg az UNSz (Ukrajinszka Narodna Szamooborona – Ukrán Nemzeti Önvédelem) nevet vette fel.¹¹ Mellesleg, az UPA vezérkara a galíciai területeket a Volhíniában harcoló csapatok háttérországának szánta (fegyverek, lőszer, gyógyszer, káderek). Az UPA-UNSz megszervezésének nagy lökést adott a szovjet partizánvezér, Szidor Kovpak 1943 júliusában-augusztusában Poleszjéből a Kárpátokig való menetelése. Félő volt ugyanis, hogy a kommunisták az akciójuk következtében túlzott népszerűsége tesznek szert a galíciai ukrán fiatalság körében, hiszen ez az akció radikalizálta a lakosságot – kiderült ugyanis, hogy a német megszállók nem képesek megfelelő módon ellenőrizni az ukrán területeket.¹²

Az UPA nagymértékben támaszkodott az OUN-B háború előtt és alatt kiépített hálózatra, így több kutató az UPA-t az OUN-B fegyveres szárnyának tekinti, annak szerkezete hűen követi a háború előtti OUN szerkezetet – minden faluban egy pár fős sejt, amely mobilizálni tudja az ott lakókat. Az OUN-B harmadik konferenciáját 1943. február 17. és 23. között tartották, ahol az ukrán nacionalista vezetők, a mozgalom konszolidálásának érdekében kijelentették: ellenzik mind a szovjet, mind a német imperializmust. Ehhez szükség volt, szólt a konferencián elfogadott dokumentum, erősíteni „a nemzet szervezett erőinek különálló új csoportjait”.¹³ Ez a gyakorlatban annyit jelentett, hogy az OUN (és vele együtt az UPA) kilépett a föld alatti létből és vállalta a nyílt fegyveres harcot. A következő igen fontos találkozó 1943. augusztus 21. és 25. között szervezték meg – a történetírásba ez az OUN harmadik rendkívüli kongresszusaként vonult be. A háború kitörése után eltelt annyi idő, hogy összegezzék a fennálló helyzetet és távolabbi célokat is tűzzenek ki a jövőre vonatkozóan. Ennek megfelelően kijelentették, hogy „csak a politikai és katonai értelemben szervezett nemzet tudja megővni magát a bolsevik pusztítás elől és folytatni harcát saját államáért”. Ennek a harcnak a végén a független, egyesült Ukrajna („szamosztyijna szoborna Ukrajina”) alakult volna meg.¹⁴

1943 tavaszára az UPA összuhrán nemzeti hadseregnek kiáltotta ki magát, és ennek megfelelően a vezetői pozíciókban minden etnikai terület emberei képviseltették magukat. További lépésként 1943 augusztusában létrejött az UPA vezérkari főnöki rangja, amelyet Roman Suhevics („Tarasz Csuprinka”) nyerte el, ráadásul a már fent említett harmadik rendkívüli kongresszuson megválasztották őt az OUN vezetőségének élére. Ezzel a lépéssel egy kézben egyesült az ukrán nacionalista mozgalom politikai (OUN-B) és katonai (UPA) irányítása. Suhevics volt az a személy, aki elkezdte szervezni a hadsereg vezérkarát, az addig különálló vezérkarokat a saját közvetlen fennhatósága alá vonta. Az UPA-t nagyobb területi egységekre osztotta fel, 1944. január végéről származnak az első olyan parancsok, ahol már a következő beosztás szerepel:

UPA-Észak – Volhínia, Poleszje és Zsitomir vidéke;

UPA-Nyugat – Galícia, Bukovina, Kárpátalja és Chełm-vidéke;

UPA-Dél – Kamenyec-Podilszkij, Vinnyica vidéke és attól délre;

UPA-Kelet – az ukrán keleti területek (gyakorlatilag a német-szovjet front előrehaladása megakadályozta ennek kiépülését).¹⁵

Az UPA fegyverzete csak a partizán hadviselést tett lehetővé (kevés volt a nehézfegyver, az UPA katonái jóformán csak könnyűfegyverekkel voltak ellátva, amelyet legtöbbször az ellenségtől kellett zsákmányolni), a hadsereg jól védhető mocsaras-erdős területen rendezkedhetett be. Az UPA osztagai

állandó mozgásban voltak, rendszerint csak pár napra álltak meg egy helyen. A szakirodalomban nincsen egyértelmű állásfoglalás az UPA létszámát illetően. Bizonyosnak látszik azonban, hogy az UPA legnagyobb létszámát 1944 tavaszán érte el, amikor is egyidejűleg 25–30 ezer katona állt kötelékében.¹⁶

1943-ra kikristályosodott az UPA politikai programja, ez erről szóló dokumentum 1943 augusztusában jelent meg, címe: „Miért harcol az Ukrán Felkelő Hadsereg?” A politikai nyilatkozat leszögezi: az UPA harcol a független, egységes Ukrajnáért, hogy minden nemzet saját nemzetállamában élhessen. Ami a fő ellenséget illeti: az UPA „küzd az imperialisták és a birodalmak ellen, mert azokban az uralkodó nemzet politikailag és kulturálisan leigazza és gazdaságilag kizsákmányolja a többi nemzetet. Emiatt az UPA harcol a Szovjetunió és a németek »új Európája« ellen. Emiatt mi szembe szállunk az orosz kommuno-bolsevizmussal és a német nemzetiszocializmussal”.¹⁷

AZ 1943–1944-ES VOLHÍNIAI MÉSZÁRLÁS

A legújabbkori lengyel-ukrán viszony egyik, ha nem a legfájdalmasabb mozzanata az 1943–1944-es volhíniai mészárlás, amelyet az UPA-csapatok követtek el a lengyel civil lakosság ellen. Napjainkra nincsen olyan mértékadó kutató vagy közéleti személyiség, aki megkérdőjelezné a tragédia létét, de az érintett felek nem tudtak kidolgozni közös álláspontot arról, mi készítette a nemzeti függetlenségi mozgalom fegyveres szárnyát több tízezer lengyel nemzetiségű civil (köztük gyerekek, asszonyok és öregek) – sok esetben: hidegvérű – legyilkolására.

Az ukrán nacionalisták fegyveres támadásokat civilek ellen már 1942 decemberében intéztek Volhínia területén, amelyek során német szolgálatban foglalkoztatott lengyelek estek áldozatul, de ezek egyedi esetek voltak. Kétségtelen tény, hogy a Volhíniában és Poleszjében működő nemzeti hadsereg számára komoly lökést adott, hogy 1943 tavaszán a németeknél szolgáló ukrán rendőrök vagy Schutzmannschaft-osok (kisegítő szolgálatosok), mintegy négyezren, teljes fegyverzetben dezertáltak az UPA-hoz; a parancs az ukrán vezérkartól érkezett.¹⁸ A feltételezések szerint a szovjet partizánoktól kapott információkból a németek rájöttek, hogy a kötelékeikben szolgáló ukránok nem hozzájuk, hanem az OUN-B frakcióhoz lojálisak és a Gestapo már tervezte letartóztatásukat. Választás előtt állva az ukránok inkább a menekülést és az UPA-hoz való csatlakozást választották, ezzel is gyengítve a németek hatalmát e területen.¹⁹ Ezzel a lépéssel az UPA mind emberanyagában, mind felszereltségében számottevő mértékben gyarapodott.

1943. április végén Volhínia keleti járásaiban (szarnyiji, kosztopoli, rivnei, zdolbunivi) az UPA rendszeres támadásokat intézett a lengyel faluk és telepek ellen, a terrorhullám fokozatosan kiterjedt a nyugati járásokra is. 1943 júniusában az UPA-csapatok a lucki és dubnói járásban, egy hónappal később a koveli, volodimiri és horohovi járásban gyilkoltak. A „depolnizáció” keletről nyugatra haladt. 1943. július 11. „véres vasárnapként” maradt meg a helyi lengyelek emlékezetében. A támadások a koveli, horohovi és volodimiri járásokat ölelték fel. A gyilkolás nagyságrendjéről az alábbi adatsor adhat némi elképzelést: Gurówban 480 lengyelből 70 maradt életben, Orzeszynban 340 főből meghalt 270, Sądowában a 600 lakosból 20-nak sikerült élve kikerülnie a támadásból.²⁰

Az akciók jellegéből azt a következtetést lehet levonni, hogy nem véletlen egybeesésről, hanem koordinált eseményről volt szó.²¹ A Volhíniában júliusban és augusztus végigsöpört terrorhullámnak legkevesebb 17 ezer lengyel nemzetiségű személy esett áldozatul. 1943 karácsonya körül szintén volt egy, az UPA által lebonyolított lengyelelles akciósorozat.

A tisztogatások brutális jelleget öltöttek. Az UPA-katonák (és esetleg a hozzájuk csatlakozott helyiek) könnyűfegyvereket használtak, de gyilkoltak szekercével, vasvillával, kaszával, késekkel is. Az embereket pajtákban, templomokban gyűjtötték össze, az épületeket rájuk gyújtották. A mészárlásokhoz rendszerint hozzátartozott a halottak után megmaradt javak (ruha, háztartási felszerelés) elrablása, s részben a földosztás is.

A terrorhullámra a lengyelek a legkülönbözőbbképpen reagáltak – a legtöbbjük nagyobb városokba vagy megerősített (önvédelmi) telepekre menekült. Egy részüket – vagy önszántukból, vagy külső nyomás hatására – Németországba hurcoltak kényszermunkára. A férfiak jelentős hányada (mintegy 5–7 ezer fő) a szovjet partizánokhoz csatlakozott vagy beállt a német fennhatóság alatt álló rendőrségbe (kb. 2 ezer fő). Az utóbbiak előtt lehetőségük nyílt kiélni a bosszújukat: részt vehettek az ukrán falvak pacifikációjában. A lengyel emigrációs kormány irányítása alá tartozó földalatti Honi Hadsereg (Armia Krajowa – AK) viszont nem volt erős Volhíniában, s emiatt nem tudott fegyveres választ adni a civil lakosság ellen intézett támadásokra.

A lengyelség legkisebb csoportja viszont ukrán nemzetiségűnek tette magát, azon egyszerű oknál fogva, az UPA-katonák azokat gyilkolták meg, akiket lengyelnek gondoltak. Az egyik túlélő így emlékezett vissza: „Lengyel férfihoz mentem feleségül, két fiunk volt, egy négyéves és egy hétéves. Nemrég született meg kislányunk, aki még bölcsőben feküdt. [...] Öt UPA-harcos érkezett a házukba. Felvették a kislányt a bölcsőből, széttárták lábait, s mikor meglátták, hogy lány, visszatették. Mivel édesanyja ukrán volt,

megkímélték az életét. Férjemet és két fiamat viszont kivezették az udvarra és fejszével agyonütötték őket.”²²

Nagyon nehéz megbecsülni az UPA áldozataivá vált lengyel áldozatok számát. A legújabb kutatások szerint Volhíniában 1939 és 1945 között a lengyel népesség vesztesége elérhette akár a 70 ezer főt, ebből kb. 40–60 ezer lehetett az etnikai tisztogatások áldozatainak a száma (az 1931-es népszámlás kb. 330 ezer lengyelt mutatott ki).²³ Az UPA akcióinak következtében Volhíniából 100 ezren voltak kénytelenek elhagyni addigi lakóhelyüket és nagyobb városokba vagy megerősített önvédelmi központokba menekülni.²⁴

Sok kutató feltette már a kérdést: miért éppen Volhínia? Miért éppen azon a területen sikerült az ukrán nemzeti mozgalomnak tömegbázisra lelnie, amelynek lakossága sem a cári Birodalomban, sem a lengyel államban nem mutatott erős nemzeti kötődést?

Úgy tűnik, a háborús helyzet mintegy katalizálta a folyamatokat. Nem szabad elfelejteni, hogy Volhíniában (de nem csak ott) rövid időn belül az ott élők körében két totalitárius rendszer mechanizmusai váltak ismertté. Láthatták, hogyan lehet tízezreket deportálni messzi vidékekre vagy fizikailag megsemmisíteni. Az OUN vezetése világos képet nyerhetett arról, hogyan zajlott le a holokauszt Volhíniában: 1942 júliusa és októbere között a német és az ukrán rendőrség közreműködésével felszámolták a gettókat, aminek következtében 150 ezer zsidót gyilkoltak le (ez a helyi zsidóság 98,5%-át jelentette).²⁵ Az egyik visszaemlékező ezt állította: „Nálunk nem voltak [koncentrációs] táborok. Egyszerűen kivezették az embereket és azonnal agyonlőtték őket”.²⁶

Ezt megelőzően pedig a szovjet totalitárius rendszert tapasztalhatták meg az itt élők – a szovjet politikai rendőrség, a rettegett NKVD 1939 és 1944 között több tízezer embert deportált keletre. Tehát Volhínia (de nem csak) volt az a terület, amelynek lakói egymás után, illetve rövid időn belül szerezhetett benyomást a náci „végső megoldás” és a szovjet „tisztogatások” brutális módszereiről. Magyarán a volhíniai lengyel-ukrán tragédia hátteréül a két totalitárius rendszer, a náciizmus és a bolsevizmus szolgált.²⁷ Az sem szabad elfelejteni, hogy a háború során a területen egyszerre több katonai formáció is harcolt (UPA, németek, szovjet partizánok, AK), ezen kívül számos, irányítás alá nem tartozó szabadcsapat garázdálkodott. S ez az erkölcsi normák relativizálódásához vagy egyenesen megszűnéséhez vezetett.

HISTORIOGRÁFIAI INTERPRETÁCIÓK

A volhíniai tragikus lengyel-ukrán konfliktus a rendszerváltásig gyakorlatilag a kommunista történetírás indexére került. A Lengyel Népköztársaság fennállása alatt nem lehetett írni a volhíniai és a kelet-galíciai UPA tevékenységről, mert azok a területek a Szovjetunióhoz tartoztak, csakis a jelenlegi Lengyelországhoz tartozó vidékeken történt atrocitásokról (a jelenlegi lengyel állam keleti, dél-keleti területein az UPA-csapatok 1947-ig aktívak maradtak). A szovjet historiográfia viszont az UPA-t kizárólag negatív kontextusba helyezte: katonái olyan „nacionalisták”, „fasiszták” voltak, akik a szovjet nép legnagyobb ellenségével, a nácikkal kollaboráltak.²⁸ Az igazi fordulat a rendszerváltás után következett be, a témával teljesen szabadon 1989, illetve 1991 után lehetett foglalkozni, igaz – különböző okoknál fogva (társadalmi, gazdasági) – a lengyel fél sokkal jelentősebb eredményeket tudott e tekintetben felmutatni.²⁹

Az UPA mozgatórugóit tekintve az egyik csoportba azon lengyel kutatók tartoznak (Władysław Filar, Ewa és Władysław Siemaszko), akik szerint az OUN megalakulásától kezdve a „lengyel kérdés” radikális megoldását tűzte ki célul, s a vérengzések gyökerét ebben a radikálisan nacionalista (sőt, fasiszta) ideológiában kell keresni. Ennek megfelelően, amikor adva volt a lehetőség, végrehajtották az ukrán nacionalisták az etnikai tisztogatásokat, s emiatt az UPA nem a függetlenségért harcoló szervezet, hanem bestiális módszerekkel, védtelen civileket gyilkoló gépezet. Az UPA ily módon demonizálódott, a vezetőiket mindenképp, de az átlagos katonákat is átitatta a szélsőséges nacionalizmus, amely javarészt a lengyelek ellen irányult. Véleményük szerint téves a volhíniai események tárgyalásakor „lengyel-ukrán konfliktusról” beszélni, ugyanis ahhoz két egyenrangú fél kell. Ennyi erővel, érvelnek tovább, „német-zsidó háborúnak” kellene tekinteni a holokausztot.

Egy következő, zömében lengyel kutatók által támogatott ún. „revizionista iskola” szerint (Ryszard Torzecki, Grzegorz Motyka) ukrán nacionalisták attól tartottak, megismétlődik az 1918–1920-as forgatókönyv, tehát összemlik mind Németország, mind a Szovjetunió, és fegyvert fognak egymás ellen a lengyelek és az ukránok. Ezért 1943-ban amiatt kezdődött etnikai háború a kevert lakosú, de döntően ukrán többségű Volhíniában, hogy a tartomány a háborút követően nemzetileg „tisztá”, homogén legyen és a területet az esetleges békekonferencia az ukránoknak ítélje oda. Tehát az OUN-UPA célja inkább a lengyelek a vitatott területről való elűzése volt (erről tanúskodik az UPA akcióinak iránya: a lengyel civileket nyugati irányba toltak), illetve az ellenállni próbáló helyiek megfélemlítése. Fontos megjegyez-

ni, hogy a vérengzések nem lépték át a két világháború közötti Lengyelország határait, hiszen a Szovjetunióhoz tartozó területek nem képezték a lengyel-ukrán területi vita tárgyát.

Az ukrán szerzők egy része a volhíniai események kapcsán áthárítja a felelősséget a két világháború közötti lengyel kormánypolitikára és az itt élő lengyel kisebbségre. Nem fér kétség ahhoz, hogy 1918 és 1939 között a varsói hatalom sok esetben hibás, mi több, kártékony nemzetiségi politikát képviselt. Varsó, kivált az 1930-as évek második felében, kifejezetten nacionalista, az ukrán nemzeti kisebbséget diszkriminatív módon érintő gyakorlatot folytatott Lengyelország keleti, dél-keleti területein (pl. a nemzetiségi iskolahálózat fokozatos elszorvasztása; a gazdasági szervezetek hátrányos megkülönböztetése; a Volhínia és Kelet-Galícia között kulturális, vallási, politikai különbségeinek mesterséges fenntartása stb.). Ennek ellenére a lengyel állam ukrán-politikája így is lényegesen több jogot biztosított a legnagyobb kisebbségének, mint például a Szovjetunió (ahol az 1930-as években – például – fizikailag likvidálták az ukrán értelmiség színe-javát).

Az ukrán álláspont „enyhített” változata a felelősséget a két megszálló hatalomra hárítja, tehát a nációkra és a szovjet partizánokra, az ő provokációik készítették az UPA-t a fellépésre. Igaz, mind a németeknek, mind a szovjeteknek komolyan érdekükben állt, hogy a lengyelek és az ukránok legfőbb erőit az egymással folytatott harc kösse le. Ugyanakkor az ukrán nacionalistákhoz közel álló történészek szerint a tömeggyilkosságok a lengyelek téves helyzetfelismerésének és politikájának voltak köszönhetőek – azaz a rossz oldalt választották: magyarán a németekben és a szovjet partizánokban keresték a szövetségest (ami egyébként részben megfelelt a valóságnak). Erre utalt Mikola Lebegy is, aki 1941–1942-ben az OUN-B vezetője volt, s így írt erről az UPA-nak szentelt monográfiájában: „Erre az ukrán nemzetnek [ti. a „lengyel-német” és „lengyel-bolsevik együttműködésre”] csak egy lehetett a válasza: megtisztítani a terepet az ellenséges lengyel lakosságtól, hogy ily módon lehessen harcolni a fő ellenséggel és megszüntetni az állandó provokációt. És emiatt senki se csodálkozzon azon, hogy ez a harc némely településen spontán, éles formát öltött”.³⁰

Közös pont ezekben az értelmezésekben, hogy mind a lengyelek, mind az ukránok esetében két nemzet harcáról (egyes esetben áldozatvállalásáról) írnak a szerzők, s mindenképpen állást kell foglalni a másik fél nacionalizmusát illetően (lengyel imperializmus vs. civilizációs misszió keleten; Hmelnjickij-féle felkelés: nemzeti függetlenségi harc vagy lázadás a [lengyel] király és nemesség ellen).

Napjainkban kétségtelennek tűnik, hogy az UPA lengyelelles akciója az etnikai tisztogatás jegyeit viselte magán, amelyért az ukrán nacionalisták

politikai (OUN) és katonai (UPA) vezetését terheli a felelősség. A fiatal angol történész, Timothy Snyder egyik tanulmányában párhuzamba állította a második világháborús volhíniai eseményeit az 1990-es jugoszláv polgárháború etnikai tisztogatásaival. Mindkét esetben a tisztogatásokat az állam tekintélyének hanyatlása előzte meg, s az egy nagyobb háború részét képezte. Kitüntetett szerep jutott a (katonai vagy rendőri múlttal rendelkező) „hivatásos tisztogatóknak”, Snyder szerint Volhíniában az etnikai tisztogatásokat javarészt azok hajták végre, akik részt vettek a holokausztban a németek oldalán, megtanulván a „gyilkolási mechanizmusokat” és megismerkedvén a fajelmélettel, propaganda útján, a náci ideologikus környezetben. Sok esetben a helyi társadalmat mobilizáló birtoklási motívumok vezették. Mindennek tetejében, a propaganda nyomására, az egyének a saját tapasztalataikat egy nemzetek közötti háború kereteiben élhették meg.³¹

A II. világháború alatt megszűnt létezni a régi politikai rendszer (a legális pártok az egyik pillanatról a másikra elveszítették befolyásukat, s ez különösen igaz az ukrán pártokra). A szovjet, majd a német repressziók következtében (sőt ennek ellenére) az OUN-UPA maradt az egyetlen igazán mobilis (és tegyük hozzá: végtelenül eredményes) ukrán politikai-katonai mozgalom a mai Nyugat-Ukrajna területén, amely nem csak az ellenség, megszállók ellen harcolt, hanem, ha kellett, riválisaival is véresen leszámolt (a Tarasz Bulba-Borovec-, vagy a Melnik-frakció tagjaival), s hajlamosak voltak az egész ukrán lakosság nevében döntéseket hozni. Vannak olyan nézetek is, amelyek szerint Volhíniában a vérengzéseket a helyi UPA-parancsnok, Dmitro Klacsivszkij indította el (mintegy a saját szakállára), nem egyeztetve az ukrán nacionalista mozgalom politikai-katonai vezetőivel.³² Persze, ezt az érvet használóknak is tisztában kell lenni az ukrán földalatti mozgalom felelősségével. Ellentétben a holokauszttal, a volhíniai lengyel-ellenes terrort nem állami apparátus tervezte meg, illetve hajtotta végre, hanem partizánok (vagy másképpen: paramilitáris alakulatok), egy nem létező állam hadserege, a helyi többségi lakosság hathatós támogatásával.

TERMINOLÓGIA

Külön figyelmet érdemel, az egyes kutatók milyen névvel illetik az 1943–1944-es volhíniai tragikus eseményeket; az adott terminológia használata szoros összefüggésben van azzal, ki melyik „iskola” követőjének vallja magát.

Etnikai tisztogatás – különböző területeken különböző erőviszonyok léteznek az ellenséges felek között; így a gyengébbik fél akár védekezhetett is;

Genocídium (ez kivált a lengyel szerzők álláspontja) – az egyik fél (adott esetben a lengyelek) védtelenek és/vagy gyengék voltak;

Fegyveres konfliktus (ezt főleg ukrán szerzők alkalmazzák) – egyenlő felek küzdelméről volt szó, a háborús viszonyok közepette történhettek erőszakos események.

Legújabban a *jacquerie* (parasztlázadás) elmélete jelent meg az ukrán történetírásban, ám mint önálló interpretáció még nem terjedt el (hanem csak mint *pars pro toto*, azaz mint részmagyarázat). Ennek a nézetnek megfelelően az itt élő ukrán parasztokat nem érdekelte a nacionalista ideológia, a független nemzetállamiság; egyszerűen földhöz akartak jutni, akár szélsőséges eszközök igénybevételével is, hiszen a nagyobb földbirtokosok lengyelek voltak (a „régiek”, vagy az „újak”, akik 1918 után katonai vagy civil telepesként jutottak itt földhöz). Tehát a konfliktusnak nem kizárólag nemzeti, hanem elsősorban szociális háttere volt.³³ Ennek megfelelően a lengyelektől „megtisztított területeken” az UPA *de facto* „földreformot” hajtott végre, azaz a lengyel földesurak és telepések földjeit szétosztotta az ukrán parasztok között. Csak Észak-Kelet-Volhíniában 1943 őszéig 1543 gazdaságot sikerült így módon kialakítani.³⁴ De ennek fényében a maga brutalitásában plasztikus az az eset, amikor az ukránok kaszával legyilkoltak egy lengyel gazdálkodót, majd földjéről learatták termését.³⁵ Igaz, ez az interpretáció önmagában nem ad magyarázatot arra, hogy lehetett az UPA lengyelelles akciója ilyen összehangolt és szervezett, és egyébként egyáltalán nem emlékeztetett egy kaotikus parasztlázadásra.

ÖSSZEGZÉS

Feltehetjük a kérdést: az UPA mit ért el lengyelelles akciójával? A választ több mint fél évszázad távlatából könnyen megadhatjuk: semmit. A második világháború alatt nem jött létre (sem önerőből, sem német segítséggel) önálló Ukrajna, az új határok meghúzása 1944–1945-ben a Kreml akarata szerint történt, természetesen az ukrán nemzeti mozgalom beleszólása nélkül.

A második világháború éveiben a volt lengyel területeken a két nagy ellenség, a németek és a szovjetek nemcsak egymással, hanem a lengyel és az ukrán nemzeti mozgalommal is szembehelyezkedtek. Helytelen lenne viszont elfogadni azt a feltételezést (habár van neki némi igazságalapja), hogy a német és a szovjet provokáció robbantotta ki és szította folyamatosan (a megfelelő csatornákat kihasználva) a lengyelelles akciókat. Mind a németeknek, mind a szovjeteknek komolyan érdekükben állt, hogy a lengyelek és az ukránok legfőbb erőit az egymással folytatott harc kösse le. Ugyanak-

kor nem árt erősen kihangsúlyozni, hogy ennek az etnikai terrorsorozat fő felelősének mégiscsak az Ukrán Felkelő Hadsereget kell tekinteni.

Igaza lehet a fiatal lengyel kutatónak, Grzegorz Motykának, aki szerint az UPA lengyelelles akciója valójában „értelmetlen vérontás volt, amely mind a mai napig kompromittálja az ukrán függetlenségi törekvéseket, s ráadásul súlyos teherként nehezedik lengyel-ukrán kapcsolatokra”.³⁶ Úgy tűnik azonban, hogy az 1943–1944-es tragikus volhíniai eseményeket nemcsak az emlékezés tudja „békévé oldani”, hanem a múlt töredelmes, teljeskörű és sokszor fájdalmas bevallása, amelyet – a jelek szerint – képes volt vállalni a lengyel és az ukrán tudományos és a politikai élet.

JEGYZETEK

- 1 Alexander Motyl: Ukrainian Nationalist Political Violence in inter-war Poland, 1921–1939. *East European Quarterly* 1985. 1. sz. 45–55.; Petro Mirsuk: *Narisz isztoriji Orhanyizaciji Ukrajinszkij Nacionalisztiv*. Persij tom 1920–1939. München – London – New York, 1968.; Lagzi Gábor: The Ukrainian Radical National Movement in Inter-War Poland – the Case of Organization of Ukrainian Nationalists (OUN). *Regio. Minorities, Politics, Society* 2004. 194–206. Az OUN-ról legújabbán: Roman Wysocki: *Organizacja Ukraińskich Nacjonalistów w Polsce w latach 1929–1939. Geneza – struktura – program – ideologia*. Lublin, 2003.
- 2 A két világháború közötti lengyel-ukrán viszonyról összefoglalóan ld.: Lagzi Gábor: Lengyelek és ukránok – a két nacionalizmus találkozása. Ukránok Lengyelországban, 1918–1939. In Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, 2002. 77–92., illetve bővebben: Ryszard Torzecki: *Kwestia ukraińska w Polsce w latach 1923–1929*. Kraków, 1989.; Robert Potocki: *Polityka państwa polskiego wobec zagadnienia ukraińskiego w latach 1930–1939*. Lublin, 2003. A két világháború közötti lengyelországi kisebbségekről: Andrzej Chojnowski: *Koncepcje polityki narodowościowej rządów polskich w latach 1921–1939*. Wrocław – Warszawa – Kraków – Gdańsk, 1979.; Marian M. Drozdowski: The National Minorities in Poland in 1918–1939. *Acta Poloniae Historica* 1970. 22. sz. 226–251.
- 3 Timothy Snyder: „To Resolve the Ukrainian Problem Once and for All”. The Ethnic Cleansing of Ukrainians in Poland, 1943–1947. *Journal of Cold War Studies* 1999. 2. sz. 93.
- 4 Az OUN elődjének tekinthető UVO (Ukrán Katonai Szervezet) és a német katonai körök háború előtti együttműködéséről ld.: Andrii Bolianovs'kyi: Cooperation between the German Military of the Weimar Republic and the Ukrainian Military Organization, 1923–1928. *Harvard Ukrainian Studies* 1999. 1–2. sz. 73–84.
- 5 Taras Hunczak: *OUN-German Relations, 1941–5*. In Hans-Joachim Torke – John-Paul Himka (eds.): *German-Ukrainian Relations in Historical Perspectives*. Edmonton – Toronto, 1994. 178–179. Egyébként Banderát a németek 1941. júliusában letartóztatták, majd 1941 szeptemberében közepén börtönbe került, innen átszállították a sachsenhauseni koncentrációs táborba. Itt tartózkodott 1944. szeptember 25-ig, amikor is szabadon engedték. Banderához hasonlóan a nagy rivális, Andrij Melnik szintén Sachsenhausen foglya volt 1941 és 1944 között. Tehát pont a legfontosabb időszakban Bandera és Melnik nevével fémjelzett frakcióknak nélkülözniük kellett a vezetőjüket, bár mindketten – legális és ille-

- gális úton – tartották a kapcsolatot a szervezetükkel. Vö.: Andrzej Purat: *Działalność polityczna Stefana Bandery w Generalnej Gubernii i na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941*. In Władysław Bonusiak (red.): *Polacy i Ukraińcy podczas II wojny światowej*. Rzeszów, 2000. 110–112.
- 6 Andrzej Chojnowski: *Ukraina*. Warszawa, 1997. 146. Koch egy alkalommal kijelentette: „Ha találok egy ukránt, aki méltó arra, hogy egy asztalnál ülünk, le kellene, hogy lőjem.” Idézi: Alexander Dallin: *German Rule in Russia, 1941–1945. A Study of Occupation Policies*. London, 1981. 167.
  - 7 Jarosław Hrycak: *Historia Ukrainy, 1772–1999. Narodziny nowoczesnego narodu*. Lublin, 2000. 246.
  - 8 Volodymyr Kosyk: Organizational Conditions and the Initial Struggle of the Ukrainian Insurgent Army (UPA). *The Ukrainian Quaterly* 2002. 4. sz. 320.
  - 9 Az OUN háború előtti volhíniai népszerúségéről ld. Alexander Motyl: The Rural Origins of the Communist and Nationalist Movements in Wołyń Województwo, 1921–1939. *Slavic Review* 1978. 3. sz. 412–420.
  - 10 Grzegorz Motyka: *Postawy wobec konfliktu polsko-ukraińskiego w latach 1939–1953 w zależności od przynależności etnicznej, państwowej i religijnej*. In Krzysztof Jasiewicz (red.): *Tygiel narodów. Stosunki społeczne i etniczne na dawnych ziemiach wschodnich Rzeczypospolitej, 1939–1953*. Warszawa – London, 2002. 324.
  - 11 Andrzej Leon Sowa: *Stosunki polsko-ukraińskie 1939–1947. Zarys problematyki*. Kraków, 1998. 223–225.
  - 12 John A. Armstrong: *Ukrainian Nationalism, 1939–1945*. New York, 1955. 151–152., illetve Ryszard Torzecki: *Polacy i Ukraińcy. Sprawa ukraińska w czasie II wojny światowej na terenie II Rzeczypospolitej*. Warszawa, 1993. 221.
  - 13 OUN v szvitli posztanov Velikih Zboriv, Konferencij ta insih dokumentyiv z borotybi 1929–1955 rr. H. n., 1955. 86. Idézi Tarasz Hunczak: Vsztup. In: *Litopisz Ukrajinszkoji Povsztanszkoji Armiji* [a továbbiakban: *Litopisz UPA*] 6. k. UPA v szvitli nyimeckih dokumentyiv. Knyiha persa: 1942 – cserveny 1944. Toronto, 1983. 17.
  - 14 OUN v szvitli posztanov... i. m. 101.
  - 15 Nakazi Holovnoho Komanduvannja UPA. In *Litopisz UPA* 1. k. 157–169.
  - 16 Petro R. Sodol: UPA – the Ukrainian Insurgent Army. An Overview. *The Ukrainian Quaterly* 1995. 2–3. sz. 170.
  - 17 Za scso boretszja Ukrajinszka Povsztancsa Armija (UPA)? In *Litopisz UPA* 1. k. 126–127.
  - 18 Pivnyicsno-zahidni ukrajinszki zemli. Zbrojna szamooborona ukrajinszkoho narodu. In *Litopisz UPA* 5. k. Voliny i Polisszja. Nyimecka okupacija. Knyiha tretja: szpomini ucsasztnyikiv z anhlijszkimi rezjume. Toronto, 1984. 19.
  - 19 Grzegorz Motyka: *Postawy wobec konfliktu...* i. m. 327.
  - 20 Władysław Filar: Wołyń w latach 1939–1944. *Przegląd Wschodni* 2000. 4. (24.) sz. 820–821.
  - 21 A német elhárítás, az Abwehr 1943. július 13-án keltezett jelentésében utalt arra, hogy a banderista mozgalom irtja a lengyel telepeseket („ausrottung polonischer Siedler in Wollhynien”). Banden und Widerstandsbewegungen in der Nordwestukraine. In *Litopisz UPA* 6. k. 84.
  - 22 Motyka: *Postawa wobec konfliktu...* i. m. 295–296.
  - 23 Władysław Siemaszko – Ewa Siemaszko: *Ludobójstwo dokonane przez nacjonalistów ukraińskich na ludności polskiej 1939–1945*. Warszawa, 2000. 1036, 1054. A második világháború alatt, majd azt követő kelet-galíciai és volhíniai népességmozgásokról, illetve vesztegetésekről vö.: Grzegorz Hryciuk: Zmiany ludnościowe i narodowościowe w Galicji Wschodniej i na Wołyniu w latach 1939–1948. In Stanisław Ciesielski (red.): *Przemiany narodowościowe na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej, 1931–1948*. Toruń, 2003. 149–240.
  - 24 Andrzej Leon Sowa i. m. 301.

- 25 Shmuel Spector: *The Holocaust of Volhynian Jews, 1941–1944*. Jerusalem, 1990.
- 26 A második világháború alatti ukrán-zsidó viszonyról ld. John-Paul Himka: Ukrainian Collaboration in the Extermination of the Jews during the Second World War: Sorting Out the Long-Term and Conjunctural Factors. In Jonathan Frankel (ed.): *The Fate of the European Jews 1939–1945: Continuity or Contingency*. New York – Oxford, 1997. 170–189.; Taras Hunczak: Ukrainian-Jewish Relation during the Soviet and Nazi Occupation. In: Yury Boshyk (ed.): *Ukraine during World War II: History and its Aftermath. A Symposium*. Edmonton, 1986. 39–57.
- 27 Andrij Zajarnjuk: Vikonavci etnicsnoji csisztiki Poljakiv na Volinyi jak intelektualna problema. In Jaroszlav Iszajevics (red.): *Voliny i Holmscsina 1938–1947 rr. Polsko-ukrajinszke protisztiojannja ta joho vidlunnja. Doszlidzsennja, dokumenti, szpohadi*. Lviv, 2003. 268.
- 28 Grzegorz Motyka: Konflikt polsko-ukraiński na Wołyniu w świetle polskiej historiografii. *Przegląd Wschodni* 1997. 1. (13.) sz. 219–226.; uő.: Obraz UPA w sowieckiej historiografii i literaturze. *Przegląd Wschodni* 2000. 1. (25.) sz. 299–309.; uő.: Spór o UPA w najnowszej polskiej historiografii. *Warszawskie Zeszyty Ukrainoznawcze* 2002. 13. sz. 127–139.
- 29 A rendszerváltás utáni lengyel-ukrán második világháborús kapcsolatok (vagy ha jobban tetszik: konfliktusok) történetírásáról vő.: Grzegorz Motyka: Problematyka stosunków polsko-ukraińskich w latach 1939–1948 w polskiej historiografii po roku 1989. In Piotr Kosiewski i Grzegorz Motyka (red.): *Historycy polscy i ukraińscy wobec problemów XX wieku*. Kraków, 2000. 166–178.; Ihor Iljuszyn: Stosunki ukraińsko-polskie w okresie II wojny światowej oraz pierwszych latach powojennych w historiografii ukraińskiej po roku 1989. Uo. 179–188.; Ryszard Torzecki: Na temat historiografii stosunków polsko-ukraińskich 1918–1956. *Dzieje Najnowsze* 1998. 3. sz. 103–111.
- 30 Mikola Lebegy: UPA. *Ukrajinszka povsztanszka armija. Jiji heneza, riszt i gyiji u vizvolnij borotybi ukrajinszkoho narodu za Ukrajinszku Szamosztijnju Szobornu Derzsavu*. München 2. kiad. 1987. [1. kiad. 1946.] 129.
- 31 Timothy Snyder: The Causes of Ukrainian-Polish Ethnic Cleansing 1943. *Past and Present* 2003. 179. sz. 233.
- 32 Ihor Iljusin: *Volinszka trahegyija 1943–1944 rr.* Kijiv, 2003.
- 33 Peredne szlovo. *Ji. Nezalezsnyj kulturolohicsnij czasopisz* 2003. 28. sz. 10.
- 34 Jan Łukaszów [Tadeusz A. Olszański]: Walki polsko-ukraińskie 1943–1947. *Zeszyty Historyczne* 1989. 90. sz. 171.
- 35 Timothy Snyder: The Causes of Ukrainian-Polish... i. m. 226–228.
- 36 Grzegorz Motyka: Postawy wobec konfliktu... i. m. 407.

Kényszerből stratégia: a román állambiztonság válaszlépései a magyar forradalomra (1956–1958)

Stefano Bottoni

Jelen tanulmány az 1956-os magyar forradalom romániai megítélését kívánja bemutatni, különös tekintettel a bukaresti pártvezetés és az állambiztonsági szervek szemléletére és tevékenységére. Arra keresem a választ, hogy milyen stratégia vezette a román kommunista rendszert az 1957 elején beindított, és azt követő két évben tetőző megtorlási hullám véghezvitelére. Amint ezt az általam feltárt források is bizonyítják, éppen a megtorlást „szakmailag” előkészítő belső vitákban, valamint annak végrehajtásában fedezhetjük fel az erdélyi magyarsággal (és ezzel egyidejűleg a zsidókkal, valamint a szászokkal) szembeni kisebbségpolitikai fordulatot, amely a szakirodalom szerint 1959-ben teljesült be.¹

Mivel azonban írásom egy átfogóbb kutatás része, csupán utálásszerűen térek rá a magyar és román rendszerellenes szervezkedési kísérletekre, valamint azokra a kollektív cselekedetekre (tüntetések, sztrájkkísérletek), amelyek tulajdonképpen a megtorló akciók „jogalapját” biztosították. Bár főleg a nyíltan „rendszerdöntő” kezdeményezésekről számos új információt nyújtanak a levéltárak – itt elsősorban a Szoboszlai Aladár,² a Teodor Mărgineanu³ és a Ioan Faliboga által vezetett konspirációkra gondolok –, megítélésem szerint az 1956-os forradalom által kiváltott állambiztonsági és egyben politikai fordulatot elsősorban a legfelsőbb döntéshozatali szinten érdemes vizsgálni.

AZ ELSŐ ÉRTÉKELÉSEK ÉS INTÉZKEDÉSEK (1956. OKTÓBER 23.–NOVEMBER 5.)

„Két napja megállt a munka, éjjel a lakosság pihen, nappal megtölti az utcákat. Háromszínű zászlókkal felszerelkezett fiatalokkal teli kamionok, gépkocsik és motorbiciklik járnak az utakon, szovjet- és kommunistaellenes szlogeneket kiabálnak, a tisztek egy lövést sem adnak le. [...] Mély benyomást kelt, hogy a felkelés szervezői olyan látszatot akarnak kelteni, hogy a lakosság nem fog megnyugodni mindaddig, amíg a szovjet csapatok nem

vonulnak vissza, és úgy ítélik meg, hogy amit eddig elértek az irredentizmus felé vezető egyik állomás. A párt és az állam jelenlegi vezetősége azt a benyomást kelti a közvéleményben, hogy mindazok a politikai változások, amelyek ezekben a napokban végbemennek, a géppisztolyosok nyomása alatt valósulnak meg. Románellenes sovén megmozdulások veszélye a levegőben van.”⁴

Aggodalom, tehetségtelenség, felfűtöttség: ezek az érzelmek jellemezték a magyar forradalom első hetében a budapesti román nagykövetség által Bukaresthez intézett egyik táviratot. A magyar állam és pártapparátus október 23–24-én bekövetkezett összeomlása váratlanul érte a román vezetést. Noha a diplomáciai jelentésekből egyértelművé vált a magyarországi helyzet súlyossága, Gheorghe Gheorghiu-Dej, a RMP első titkára, aki éppen Jugoszláviában tartózkodott, nem hozta előre a tervezett visszautazás időpontját.⁵ Így október 28-ig a Romániában foganatosítandó biztonsági intézkedések a Politikai Bizottságra hárultak, amely telefonon egyeztetett minden lépést a távol lévő Gheorghiu-Dej-zsel, gyorsan és hatékonyan reagált az eseményekre. Már 24-ére a Politikai Bizottság rendkívüli ülést hívott össze, amelyen eldöntötték, hogy teljes hírzárlat lép életbe a szomszéd országgal kapcsolatban, ezen felül lezárják a határt, valamint kerülnek minden olyan intézkedést, ami ingerelhetné a magyar vagy a német lakosságot. További utasítás a belügyi szervek felé az volt, hogy „a letartóztatások terén tapintatot és politikai mérlegelést mutassanak, hogy értelmetlenül ne idegenítsék el a lakosságot”.⁶ A Politikai Bizottság ugyanakkor teljhatalmú megbízottakat küldött ki a határmenti, vegyes lakosságú és politikailag „érzékenyebbnek” tartott tartományokba: Fazekas Jánost Marosvásárhelyre, a Magyar Autonóm Tartomány székhelyére küldték, Miron Constantinescut Kolozsvárra, míg további magyar származású vezetők Nagyvárad, Nagybánya és Temesvár felé vették az irányt.⁷ Október 26-án a PB újabb operatív ülést tartott, amelyen kidolgoztak egy 22 pontos akciótervet, amelyek legfontosabb elemei közé tartozott gyűlések összehívása minden munkahelyen, hogy „feldolgozzák a magyarországi eseményeket”, azonnali intézkedéseket foganatosítása a lakosság jobb élelmiszerellátása érdekében, a nyugati határokon a katonai védelem megerősítése.⁸ A találkozón ugyanakkor pontosították a párt álláspontját az esetleg felmerülő ellenzéki megmozdulások elfojtásával kapcsolatban: „A Belügyminisztériumnak letartóztatások foganatosítására jogosítványa csak a pártvezetés előzetes jóváhagyásának birtokában van. Gheorghe Apostol elvtárs fogja pártvonalon koordinálni ezt az aspektust. A Belügyminisztériumnak letartóztatások foganatosítására előzetes jóváhagyás nélkül csak tettenérés esetén van jogosítványa, de ezeket az eseteket is 24 órán belül a pártvezetés tudomására kell hozni.”⁹

A RMP a forradalom első fázisában és Gheorghiu-Dej Jugoszláviából való hazatéréseig lényegében három információs csatornát használt: a már említett budapesti magyar nagykövetség jelentéseit, a forradalom első napjaiban Magyarországon tartózkodó román személyiségek (például az Írószövetség főtákarca, Mihai Beniuc) beszámolóit, és végül a titkosszolgálatokat, akik már nyár óta egy Nicolae Ceaușescu és egy Bukarestbe kihelyezett KGB-tanácsos által koordinált operáció keretén belül elkezdtek beszivárogni Magyarországra, felhasználva az I. Csoportfőnökség (külső kémelhárítás) nyugati turistának álcázott, Magyarországra hamis osztrák, nyugat-német, francia és olasz útlevelekkel belépett magyar nemzetiségű tisztjeit.¹⁰ Ez utóbbi csatornáról sajnos nem rendelkezünk ellenőrizhető adatokkal; a másik kettő azonban olyan információkkal árasztotta el a pártvezetést, amelyek nagymértékben hozzájárultak a budapesti események kemény megítéléséhez, valamint a forradalom nemcsak „ellenforradalmi”, hanem „revansista” és „irredenta” jellegéről kialakuló képhez. Gheorghiu-Dej október 28-i hazatérése Belgrádból fordulatot hozott a román vezetés kezdeményező képességében. Másnap a PB jóváhagyta, hogy két megbízottat (Aurel Almășant¹¹ és Valter Romant) inkognitóban Budapestre küldjék az azzal a megbízatással, hogy vizsgálják meg a helyzetet és tegyenek javaslatot arra, hogyan viszonyuljon a párt a krízishez. A két küldött már az első Budapestről küldött üzenetében aggasztónak ítélte a helyzetet: „Az első kapcsolatfelvételekből (a Vörös kereszt aktivistái, a nagykövetségi elvtársak) és az utazás során szerzett benyomásokból kitűnik, hogy e pillanatban az általános helyzet sokkal súlyosabb, mint azt Bukarestben gondoltuk. És ez annak ellenére, hogy a fegyveres konfliktusoknak véget vetettek. Jelen pillanatban nincs olyan politikai erő, amely ellenőrzése alatt tartaná a helyzetet. Nem érződik a párt jelenléte. A kezdeményezés továbbra is a reakció és a kormány kezében van, utóbbi nyomása alatt engedményt engedmény követ. Megjelennek a burzsoá pártok szlogenjei. A szovjetellenes hangulat elérte még a párt- és államapparátust is. [...] A szovjet nagykövetséget harcok veszik körül. A nacionalista szellemiség ereje minden elképzelést meghalad.”¹²

Több jel utal arra, hogy október utolsó napjaiban Bukarest valóban tartott a fegyveres lázadásnak Romániába, elsősorban Erdély magyar lakta részeire való áttérjedésétől. Itt már az első napoktól kezdve feszült és az etnikai törésvonalak mentén megosztott közhangulat alakult ki. A román lakosság meglehetősen aggódott, hogy a forradalom az ország területi épségét is veszélyeztetheti. Ezekben a félelmekben maga a pártvezetés is osztozott. Mindezt a KB Szervezeti Osztálya napi jelentései is jól mutatják.¹³ A legkövetkező utcai megmozdulásra Temesváron került sor. Október 30-án a mű-

szaki egyetemen tiltakozó gyűlés hívtak össze, amire mintegy 3 ezer személy, elsősorban, de nem kizárólag az intézmény hallgatói részvételével. Az eseményen szociális (a kollégiumokban levő életkörülmények javítása, az egyetemi rendszer diszfunkcionális elemeinek kiküszöbölése, a bérek és nyugdíjak emelése) és egyben „politikai” jellegű követeléseket (az orosz nyelv tanításának megszüntetése, a kollektivizálás beszüntetése, sajtósza-badság) fogalmaztak meg. A műszaki egyetem ebédlőjébe összehívott gyűlésen megjelent, noha nem hívták meg őket, a két Temesvárra kiküldött KB-képviselő, Petre Lupu és Ilie Verdet is. Amikor megkíséreltek közbeavatkozni, hogy enyhítsék a feszültséget, félbeszakították őket, szitkokkal és politikai követelésekkel („Szabadságot akarunk!”) rohanták le őket, és végül távozni kényszerültek.¹⁴ Erre a Securitate lépett közbe és páncélosokkal vette körbe az épületet. A diákokat kihozták az ebédlőből, és elvitték egy laktanyába, ahol közülük mintegy kétezret körülbelül egy hétig még ott tartottak fogva, majd nagy részüket szabadon engedték. A feltételezett szervezők közül azonban 32 személy ellen lázításért pert indítottak és még azon év novemberében és decemberében két részletben 1-től 8 évig terjedő börtönbüntetésre ítélték őket.¹⁵ A Politikai Bizottságot azonnal tájékoztatták a temesvári megmozdulásról, amely ezúttal határozottan reagált: „Figyelembe véve azt a tényt, hogy a Magyar Népköztársaságbeli helyzet súlyosbodása következtében néhány reakciós elem mozgolódni kezdett, valamint Temesvár városban egyes diákok ellenséges megmozdulásának fényében, meg kell hozni a megfelelő intézkedéseket.”¹⁶

Október 30-án 22 órától megalakult egy négytagú Általános Parancsnokság (vezetője Emil Bodnăraș, kiséítői Alexandru Drăghici, Nicolae Ceaușescu és Leontin Sălăjan) azzal a feladattal: „megtegyenek minden szükséges lépést, hogy biztosítsák a legnagyobb rendet a Román Népköztársaság területén”.¹⁷ Ettől kezdve a forradalom leverésig e Parancsnoksághoz futott be az összes, az ország biztonsági helyzetével kapcsolatos információ. Budapestről azonban főleg Roman és Almășan tájékoztatták a pártvezetést. Valter Roman (a nagyváradi születésű Neulander Ernő), aki anyanyelvi szinten beszélt magyarul és kitűnően ismerte a budapesti közéletet, visszatérése után egy november 2-án tartott KB gyűlésen megerősítette párttársai-ban a veszélyérzetet, arra figyelmeztetve őket, hogy a forradalom a területi revansizmus vágányára gördül be: „Még a pártvezetésben is nyílt románellenes érzelem dominált; nem szabad szemet hunynunk afölött, hogy alulról jövő nyomásgyakorlás volt Erdély ügyében főleg, mert az állami vezetők sem foglaltak el soha helyes álláspontot Erdély kérdésében, sőt, bátorították ezeket az elemeket. És még ebben a tragikus helyzetben is ahelyett, hogy azt mondanák: »Vigyázzatok az ország biztonságára!« vagy valami hason-

lót, Kádár – nagyon jól emlékszem ezekre a szavaira – azt mondta nekem: »Adjatok autonómiát Erdélynek.« Pontosan így mondta. Nem tudhatjuk, mire gondolt.”¹⁸

Roman figyelemre méltó szavai azt jelezték, hogy a román csúcsvezetést már a forradalom napjaiban eluralta egyfajta fogadókészség minden Erdélyre vonatkozó rémhír illetően. A magyar kérdés előtérbe kerüléséhez jó példa a Magyar Autonóm Tartományban tapasztalt rendszerellenes mozgulásoknak a megítélése, valamint az október 24-i kolozsvári tünteteskísérlet és forradalom utáni állambiztonsági tevékenység a két (román és magyar) egyetemnek, valamint több főiskolának otthont adó városban.

A FORRADALOM HATÁSAI ÉS KEZELÉSE A MAGYAR AUTONÓM TARTOMÁNYBAN

Az 1952-ben létrehozott Magyar Autonóm Tartomány a történelemi Székelyföldet, Aranyos nélkül, fogta össze. Bár lakosságának 77,3%-a vallotta magát magyarnak, más erdélyi tartományoktól eltérően a forradalomnak itt nehezen mérhető visszhangja volt. A párt Tartományi bizottsága fondjegyzékének, amely egyébként kiváló forrás a tartomány belső életének tanulmányozására, jelentős és minden valószínűség szerint szándékos dokumentációs hiányosságai éppen ezekben a hónapokban, 1956 októberében és novemberében mutatkoznak.¹⁹ A lakosság hangulatát jól szemlélteti azonban a KB által a tartományokból beérkezett információk alapján szerkesztett október 26-i napi Informatív közlemény: „Marosvásárhelyen délután 5 óráig 17 alapszervezeti ülés zajlott le, de még nem tudjuk, milyen problémák merültek fel ezeken. Az ellenséges elemek továbbra is nyilvánosan mutatkoznak dicsőítve a Magyar Népköztársaságbeli eseményeket vagy erőszakra buzdítva. Ma Hajdu Zoltán író tájékoztatott minket, hogy egy autóbuszon egy vasutas kifakadt »jobb megdöglölni, mint éhen halni« és ezzel a kijelentéssel a jelenlévők közül senki sem szállt szembe. [...] Benczel András, Úz község (Sepsi járás) körzeti orvosa, kijelentette a néptanács előtt, hogy nem ért egyet a Magyar Népköztársaság kormányával, amelyik a Szovjetuniótól kért segítséget, mert az ellenforradalmárok is kérhettek volna segítséget az Egyesült Államoktól, és akkor kiobbant volna a háború. [...] Zoltán Gyula kulák Bikfalva községben arcátlanul azt kiabálta, hogy nálunk is meg fog történni, találkozni fogunk a magyar testvérekkel.”²⁰

A párt – döntően magyar nemzetiségűekből álló – helyi apparátusa pánikhangulatban és több elbeszélés szerint egyfajta hadiállapotban élte át ezt

az időszakot. A Tartományi Bizottság gazdasági osztályának vezetője, Kuti Elek szerint a KB-kiküldött Fazekas János Marosvásárhelyre érkezése október 25-én már egybeesett a rendőri ellenőrzés megerősítésével: „Az '56-os eseményeket ott éltem a pártnál. Jött Fazekas a Gheorghiu-Dej-zsel,²¹ lent aludtak a székházban az én szobámban, mert félték. Érdekes figura volt az is, senki sem tudta, hogy végülis hogy van s mint van Magyarországon. Aztán kaptunk egy üzenetet, fogalmam sincs, kitől, miért, azt mondta, hogy Kuti s Branis ne féljenek, nem lesz semmi bajuk, nem akasztják fel őket. Volt egy olyan figura, hogy voltak akkor azok a diákmozgolódások valamennyire itt is. [...] (A rádiót hallgatták?) Nem mi hallgattuk a rádiót, hanem volt egy ún. Sinteza²² szekció, Csiszér Lajos, egy bányász volt ott és egy kicsi román, vagy hárman, ők hallgatták a rádiót [...] mi be voltunk mobilizálva a pártszékházba, behívtak a székházban egy reggel s haza sem engedtek. Ott-hon azt sem tudták, mi van. Otthon hallgatták a rádiót, hallották, mi van, sírtak, mi lesz velünk [...] franc, nem lett semmi, aludtunk a földön. Enni adtak a kantinban. Hoztattak egy csomó puskát a kaszárnyából, hogy vigyázzunk a főnökökre ha valami lesz.”²³

A helyi politikai elit, kevés kivétellel jól kezelte a forradalom helyi hatásait, és figyelmen kívül hagyva minden etnikai alapú szolidaritási alkalmat, felvállalta azt a rendszer által rábízott feladatot, hogy biztosítsa a nyugalmat a MAT-ban, meglehetősen nehéz körülmények között. Noha nem jegyezték fel utcai tüntetések megszervezésére irányuló kísérleteket, mint Bukarestben, Temesváron vagy Kolozsváron, a hangulat feszült volt, elsősorban az Orvosi és Gyógyszerészeti Intézet (OGYI) ezernyi hallgatója körében. A párt Ellenőrző Bizottságának kiküldötte által 1957-ben elvégzett ellenőrzésből származó jelentés kiemeli, hogy a diákok 20%-a, 960-ból majdnem 200 „provokatív” módon viselkedett a forradalom alatt.²⁴ A november 2-i Informatív közlemény az előző nap a városi temetőben lezajlott, diákok által kezdeményezett együttérzési megmozdulásról adott hírt, még ha ki is emelte annak békés és epizódszerű jellegét: „a Magyar Népköztársaságbeli események alakulása következtében mind több dolgozó ítéli el az ellenforradalmár bandák tevékenységét. A közhangulat érzékelhetően javult kivéve néhány elszigetelt diákmegmozdulást a halottak napja alkalmából. Ezeknek sikerült meggyőzniük egy idős asszonyt, hogy elhelyezzen egy sírra egy virágkoszorút, amelyen a következő felirat állt: »A hősöknek«. Ezt a sírt a marosvásárhelyi diákok által elhelyezett 150 gyertyával világították meg. Az éjszaka során a városi tömegközlekedési eszközök kocsiszínében 3 ellenséges felhívást fedeztek fel.”²⁵

Az elkövetkező napokban, november 4-én és 5-én a hivatalos propagan-

da nyomásának erősödésével az úgynevezett „ellenséges megnyilvánulások” intenzitása csökkenni kezdett. Noha a munkahelyeken és a falvakban összehívott több száz gyűlés potenciálisan jó lehetőséget biztosított volna a forradalom elítélésével való egyet nem értés kifejezésére, még a Központi Bizottság informatív anyagaiban sem találunk semmi említésre érdemeset a MAT-ra vonatkozóan.²⁶

A valóságban azonban a MAT nem maradt mozdulatlan: ám az október 23-a után azonnal és leginkább aktivizálódó réteg a kisebbségben élő románok volt. A tartományi néptanács több tucat hivatalnok (nagy többségükben volt tisztek vagy altisztek) jelentkezett egy „Patria 7” fedőnevű szervezetbe, amely felforgató akciókat tervezett. Az ötletgazda az akkor 51 éves moldvai születésű Ioan Faliboga volt, aki a második világháborúban Antonescu marsall hadseregében szolgált Besszarábiában, majd Marosvásárhelyen telepedett le.²⁷ A forradalmárok terve nem világos: az egyetlen levéltári forrás, a Securitate tartományi vezetőjének 1957. májusi jelentése szerint Faliboga vallomásaiban elmondta, hogy szándékában állt saját szervezetének alárendelni egy megfelelő, megalakulóban lévő magyar szervezetet, amellyel együtt svájci mintára egy központi kormányzattal rendelkező független Erdély megteremtését célozták meg.²⁸ Néhány besúgóí jelentésnek köszönhetően a Securitate már november 3-án, még a második magyarországi szovjet beavatkozás előtt felszámolta a szervezkedést, több mint 60 embert tartóztatott le. 1957-ben a Nagyszebenbe kihelyezett III. (kolozsvári) Katonai Törvényszék súlyos börtönbüntetésre ítélte a csoport minden tagját.

Minek tulajdonítható a rendszer állóképessége a MAT-ban, egy olyan területen, amely sajátos etnikai összetétele miatt ideális terepként szolgálhatott volna a magyar lakosság többsége által is osztott forradalmi követelések recepciójához? A rendelkezésünkre álló forrásokból három egy időben ható faktort különíthetünk el: az állambiztonsági szervek nyomását, a politikai akciókat, és nem utolsósorban a párt aktivistái és a lakosság nagy része által egyaránt osztott félelmet, hogy elvesztenék az utóbbi 8–10 évben megszerzett anyanyelvi jogokat, illetve szakmai és a párhierarchiában elfoglalt pozíciókat.

Az állambiztonsági szervek nyomása már október 23–24-étől kezdődően nagyon határozottan érzékelhető volt, és ez nagymértékben hozzájárult annak megakadályozásához, hogy a mind a városokban, mind a falvakban érezhető elégedetlenség tömegmegmozdulásokban törjön elő. Amikor a Tartományi Bizottság megvizsgálta a Securitaténak a forradalom alatti tevékenységét az 1957. március 2-i ülésén, a néhány járási párttitkár által megfogalmazott, a szervek arroganciáját felrováó bírálattal szemben maga Csopor

Lajos első titkár kelt a szervezet védelmére azzal, hogy noha néhány hibát és visszaélést is elkövetett, a Securitate a forradalom napjaiban mégis „remek munkát” végzett. „A magyarországi események alatt sok párttagot letartóztattak, és megverték, de utána elengedték őket”,²⁹ tette hozzá Csopor.

A nyomásgyakorlás (nappali és éjszakai járőrözés, a stratégiai pontokon felsorakoztatott civil ruhás ügynökök, a helyzet közös elemzésére összehívott gyűléseken a Securitate besúgóinak tömeges jelenléte) ötvöződött a KB-kiküldött Fazekas által koordinált politikai akcióval. Fazekas egy 1989 után készült interjúban több alkalommal is említ egy igazából ellenőrizhetetlen epizódot, amely azonban megerősítése esetén kulcsfontosságú jelentőségűvé lépne elő. Állítása szerint október 26-án vagy 27-én Gheorghe Pintilie tábornok, aki 1948-tól a Securitate irányítója volt és Alexandru Drăghici belügyminiszter jobb kezének számított, titkos parancsot küldött neki, amely egy mintegy ezer névből álló listát tartalmazott, akiket előzetes letartóztatásba kell helyezni. A listán a MAT fontos személyiségeinek, számos írónak és értelmiséginek, tanároknak és az OGYI körülbelül 150 diákjának a nevét azonosította. Állítólag Fazekasnak a Kolozsváron hasonló utasításokat kézhez kapó Miron Constantinescuval együtt sikerült hatályon kívül helyeztetni a rendelet végrehajtását az akkor még belgrádi útján tartózkodó Gheorghiu-Dej-zsel folytatott indulatos telefonbeszélgetés eredményeként.³⁰

Fazekas valószínűleg önmagát is igazolni kívánó története ugyanakkor megdöbbenően hat: ekkora nagyságrendű egyszerre végrehajtott letartóztatás, ráadásul ismert személyek ellen egy 65 ezres lakosú városban azt a kockázatot hordozta, hogy később destabilizálja a helyzetet. Másrészt jelentős konfliktust eredményezett volna az apparátusbeli keményvonalasok, akik mindenféle ellenzékiiséget még megnyilvánulása előtt elfojtottak volna, és a „puhák/engedékenyek” között, akiket a KB-nak az „érzékeny” régiókba küldött megbízottai képviseltek, és akiknek feladatkörébe az esetleges rendetlenségek politikai eszközökkel való lecsillapítása tartozott. Még ha tapasztalható is lett volna a forradalom napjaiban bármiféle konfliktus a rendszeren belül, azt mindenképpen a párt nyerte meg: októberben és novemberben a Securitate tartományi vezetőségei és központi apparátusa egész Románia területén összesen 1120 személyt tartóztatott le,³¹ amely ugyan jelentős szám, mégis távol áll a Fazekas által elmondottak nagyságrendjétől.

Fazekas tevékenysége minden esetre figyelemreméltó: a KB küldötte több mint két hétig keresztül-kasul bejárta a tartományt, arra törekedve, hogy meggyőzze a magyar lakosságot: nem állhat érdekében minden megszerzett kulturális és nyelvhasználati jogot kockáztatni a forradalommal való

szolidaritással. November elsején például sikerült meggyőznie az OGYI diákjait, hogy lemondják a halottak napjára tervezett tiltakozó és részvétüntetésüket.³² A magas rangú hivatalnok bizonyára tudatában volt annak, hogy a Belügyminisztérium apparátusa kitartóan nyomást gyakorolt abban az irányban, hogy szigorú politikát gyakoroljanak minden valós vagy lehetséges ellenféllel szemben. Így az egyetlen mód arra, hogy meghazudtolják a Bukarestben az erdélyi magyar lakossággal és a MAT-tal szembeni növekvő bizalmatlanságot, hogy demonstrálják a tartomány abszolút lojalitását.

November 2-án a szinte kizárólag magyar munkaerőt foglalkoztató marosvásárhelyi Simó Géza Bútorgyárban gyűlést tartottak a tartományi első titkár jelenlétében, amelynek forgatókönyvét a helyi alapszervezet párttitkára már napokkal előtte kidolgozta. Az ülésen huszonhét munkás és mester, akiket súlyos retorziókkal fenyegettek meg, amennyiben visszautasítanák a „felkérést”, szólalt fel a forradalmat elítélve. A gyűlés végén felolvastak egy, a „munkásosztálynak és az egész magyar dolgozó népnek” címzett kiáltványt, amely megegyezett a bukaresti Grivița Roșie nagyvállalat munkásai által felolvasottal, és amelyben elítélték az ellenforradalmat és biztosították a címzetteket a romániai munkások támogatásáról a „népi hatalom védelmében folytatott harcban”.³³

Ezután az OGYI került sorra, hogy kinyilvánítsa hűségét a rendszer iránt egy nyílt levél formában, amely 42 tanár aláírásával november 5-én jelent meg a helyi napilapban.³⁴ Egy ilyen vészhelyzetben a párt azokra is számítani akart, akik a múltban politikai hibát vétettek, mint Csögör Lajos volt rektor, akit 1955-ben engedtek ki a börtönből 5 és fél év szigorított fegyházbüntetés letöltése után és akit alig egy éve helyeztek vissza egyetemi állásába: „Kerestek, hogy nincs-e valamilyen szervezkedés, hogy reagál az ifjúság. Hát természetes, hogy az egyetem fel volt bolydulva, különösen az ifjúság és mindenki ezt tárgyalta, akarva, nem akarva, az emberek meg mindenki a rádió mellett ült és figyelte a magyarországi fejleményeket. Vásárhelyen Fazekas hívta össze az egyetemet, már hívatta össze az ottani pártvezetőséggel és rektorral az egyetemi tanári karát és engem külön megkértek, hogy szólaljak fel és lehetőleg olyan szellemben, hogy megnyugtatólag.”³⁵

Érdemes itt megjegyezni, hogy a nyilvános ellenzékiiség egyetlen megnyilvánulása a fiatal értelmiségiektől származott, azoktól, akik az előző években a romániai magyar sztálinista kultúra kialakításának legfőbb haszonélvezői voltak. November első napjaiban a Tartományi Bizottság rendkívüli ülést hívott össze az értelmiséggel: újságírókkal, irodalmárokkal, folyóirat-szerkesztőkkel, színházi emberekkel. A Fazekas által támogatott és elnökölt találkozó célja az volt, hogy mindnyájukkal aláírasson egy levelet, amely a KB-t szolidaritásukról és hűségükről biztosította. Amint az ülésen

jelenlevő fentebb idézett Kuti Elek vallomásából kitűnik, nem minden a for-gatókönyv szerint zajlott: „Volt egy gyűlés az értelmiségiekkel, írókkal, ott volt mindenki, Hajdú Győző, Papp Feri, Sütő András, Kovács György [...] Gyomrozták őket kegyetlenül, hogy helyezkedjenek álláspontra. Nagy vi-ták, veszekedések voltak ott. Egyszer be kellett menjek, be kellett vigyem va-lamit a gyűlésterembe, ahol ezek szónokoltak s kiabáltak s veszekedtek, ki-abáltak, győzködték egymást hogy forradalom vagy ellenforradalom.”³⁶

A hűséglevelet azok a helyi írók szerkesztették, akikben a párt egyedül és teljes mértékben megbízhatott: Hajdu Győző, az *Igaz Szó* című folyóirat fő-szerkesztője, és Kovács György író; a levél november 4-én jelent meg *Lelkiis-meretünk parancsszava. A Magyar Autonóm Tartományban élő írók és a maros-vásárhelyi irodalmi intézmények dolgozóinak levele az RMP Központi Vezetőségé-hez* címmel a *Vörös Zászlóban*.³⁷ A központi magyar napilap, az *Előre* főszer-kesztője, Robotos Imre ugyanakkor megtagadta az előbbi cikket aláírók ál-tal néhány nappal később elküldött távirat megjelentetését, mivel közülük ketten, Sütő András és Gálfalvi Zsolt arra kérték, hogy törölje nevüket az aláírók közül, mivel ők „szolidaritást vállalnak a magyar ifjúsággal”.³⁸ Erről és Robotos egy másik mulasztásáról – megvágta a bútorgyári munkások ki-áltványának Gheorghiu-Dej iránti személyes lojalitásukra vonatkozó részét – is értesülő főtítkárr dühösen reagált. Berontott az *Előre* szerkesztőségébe és „bűdös zsidónak” aposztrofálta Robotost, akit később elbocsátottak állásából.

A következő hetekben és hónapokban a magyar lakosság körében tapasztalt feszültségek kezelésére párhuzamosan három módszert dolgoztak ki a hatóságok. Az első lépés a tájékoztatáspolitikát érintette: különösen novem-ber folyamán, amikor a helyi napilapban, a *Vörös Zászlóban* kiemelt jelentő-séget tulajdonítottak egy sor Magyarországról érkező hamis hír közlésének. Például november 14-én egy *Letagadhatatlan tények* című cikkben – a korabe-li romániai sajtóban ritka jelenségként – az elborzasztó részletekre kihegye-zett leírásokkal ábrázolják az ellenforradalmárok rémtetteit. Az írás egy csehszlovák újságíró beszámolóját idézte, aki „150 személy megcsonkított holttestét” látta az Astoria Szálló előtt, és aki szerint amikor a Vöröskereszt megközelítette a helyszínt, hogy elszállítsa a tetemeket, a „horthysták” tü-zet nyitottak az orvosokra és az ápolónőkre.

Egy racionálisabb elemzési kísérlettel szolgált Fazekas jobb keze, Blénesi Ernő a falvakban élő magyar lakosság által leginkább olvasott lap, a *Falvak Dolgozó Népe* hasábjain. A vezércikk középpontjában az a (Fazekas által erő-teljesen képviselt) törekvés állt, hogy demonstrálja a román vezetés számá-ra, mennyire teljességgel idegen az erdélyi magyaroktól a(z ellen)forrada-lom. „A Székelyföldön ért a hír. Falvak, kisvárosok problémái, mindennap-jai mellől szakított el. [...] A rádiótól vártam én is – s ki tudja hányan még –

a megnyugvást hozó tiszta gondolatokat. De a rádió [...] Forradalom? Ki ellen? Miért? Miért az értelmet lázító magyarkodás? Szabad ez, szabad az. Szabad? Mitől és kitől? [...] Miért? Hogy hulljon a vér, hogy ömöljön. [...] Hogy Budapest, a gyönyörű és büszke Budapest újból »bús Babilon« legyen. Hát nem! Vér, szív, ész – minden tiltakozott.”³⁹

A hivatkozásokat a Székelyföldre (és nem a bürokratikus hangzású Magyar Autonóm Tartományra) és a „gyönyörű és büszke Budapestre” bizonyosan nem szerkesztőségi tévedés eredményezte. Hogy legitimálják rendíthetetlen politikai pozíciójukat, Fazekas, Blénesi és a helyi pártfunkcionáriusok tudatosan alkalmazták a „nemzeti” érzelmek szférájának jelentéskódjait, mint például a Budapestre való olyan irányú célzást, hogy az nem egy ország, hanem egy szélesebb közösség, a magyar nemzet tulajdonába tartozna. Ugyancsak novemberben nagy sajtóvisszhangot kapott egy sor magyar kulturális kezdeményezés. Például a Bolyai Farkas matematikus emlékére szentelt ünnepélyes megemlékezések, akiről ugyanekkor Marosvásárhely legnagyobb presztízsű középiskoláját nevezték el.⁴⁰ Ezen felül egy héttel később a *Vörös Zászló*ban megjelent egy látszólag semleges, de a MAT által azokban a hónapokban követett kompenzációs identitáspolitikának megfelelő kommuniké, amely a február 25-i országos népszámlálás régiókra lebontott adatait közölte.⁴¹ A MAT 731 ezernyi lakójának nemzetiségeivel és anyanyelvével kapcsolatos teljes oldalt megtöltő adatsorok közlésének az lehetett a célzata, hogy megerősítse az olvasókban az meggyőződést, hogy egy „kis Magyarországon” élnek, egy olyan üvegházban, amely immunis az anyaország által megélt drámákkal és politikai törésekkel szemben.

A kísérlet csak részben volt sikeres. Az 1957. február 3-án esedékes parlamenti választásokat például számos incidens kísérte. Januárban több plakátot és arcképet tépték le vagy gyújtottak fel.⁴² Ami azonban még súlyosabbnak tűnt a helyi és az országos pártvezetésnek egyaránt: a székelyföldi polgárok egy része első ízben vállalt nyílt konfrontációt a hatalommal. A választási névjegyzékben szereplő 480 ezernyi állampolgár közül 9370 szavazó a Nemzeti Demokratikus Front listája ellen voksolt, miközben még ezren érvénytelenítették a szavazólapot és majdnem 4000-en tartózkodtak.⁴³ A szavazási eredmények egykor a hatalomhoz való viszonyt is mérték. Ebben a konszenzuspróbában országos szinten az ellenszavazatok, az érvénytelen voksok és a távolmaradás révén a MAT az utolsó helyre került országos szinten.

Nem véletlen tehát, hogy a meggyőzési kísérletekhez és a szimbolikus engedményekhez már 1956 novemberétől egy harmadik kezelési módot alkalmazott a hatalom: a nyomozói/informatív munka fokozását, mely a

megtorlás tulajdonképpen kezdetét jelentette. Ennek eredményeként csak 1957. májusáig közel 130 személyt tartóztattak le (fele-fele arányban magyarokat és románokat).⁴⁴ Mint ahogy a Belügyminisztérium kiértékelő gyűléseinek jegyzőkönyveiből ki fog tűnni, a legjelentősebb eredményt az információs csatornák fokozatos felerősödésében, a lakosság és kiváltképpen az értelmiségi körök behálózásával érte el az állambiztonság 1957 folyamán.

AZ ETNIKAI ELLENTÉTEK MANIPULÁLÁSA: KOLOZSVÁR 1956–1957

Kolozsvárt 1956-ban pontosan fele-fele arányban lakták a magyarok és a románok. Erdély kulturális központjában 1918 óta minden megmozdulás, vita vagy konfliktus óhatatlanul is etnikai színezetet nyert, és nem volt ez másképpen a budapesti forradalom kitörését követően sem.

Október 24-én a Ion Andreescu szépművészeti főiskola magyar tagozatának hallgatói gyűlést hívtak össze, amelynek eredeti célja a Hallgatói Egyesület városi képviselőinek megválasztása lett volna. A párt ugyanis évekig tartó halasztás után éppen októberben engedélyezte, hogy az Ifjúmunkás Szövetségtől független hallgatói egyesületek alakulhassanak meg.⁴⁵ A várt 20 diák helyett azonban több százan jelentek meg és a találkozó tiltakozó megmozdulássá alakult át, amelynek végén a hallgatók 5 pontos dokumentumot adtak át a rektori hivatalnak. Ebben kérték az egyetemi autonómia megvalósítását, a hallgatói egyesület kapcsolatainak szorosra fűzését nemcsak a kelet-, hanem a nyugat-európai hasonló egyesületekkel, illetve az egyetemi felvételi vizsgákon alkalmazott diszkrimináció megszüntetését az „egészségtelen” származásúnak tartott fiatalokkal szemben.⁴⁶ A megmozdulás szétesztelésére a Securitate a rektor kérésére körbevette az épületet, és igazoltatta a jelenlevő diákokat. Másnap letartóztatták a két szervezőt, Balázs Imrét és Tirnován Arisztidot, akik alig néhány nappal korábban tértek vissza egy magyarországi útról; december 12-én mindkettőjüket 7 év börtönre ítélték bűncselekmény elkövetésére való felbujtásért.⁴⁷

Szintén egy, a Bolyai Egyetemen tartott és a bölcsészkar hallgatói által szervezett gyűlésen foglalmazták meg a létrehozandó Hallgatói Egyesület „statútumtervezetét”. Ennek a kezdeményezésnek az 5 szervezőjét is letartóztatták november 17–18-án, és közülük négy személyt 1957-ben 3-tól 7-évig terjedő börtönbüntetésre ítélték.⁴⁸

Az utolsó kolozsvári akciónak már markáns nemzeti jellege volt. Október 26-án mintegy húsz diák kiment a Házsongárdi temetőbe, hogy megtisztítsa az ott elhantolt híres magyar írók és értelmiségiek évek óta elhanyagolt síremlékeit. A gesztus, amelyet a rektori hivattal már a nyáron

egyeztetett program keretében tettek, ezekben a napokban szimbolikus jelentésekkel telítődött. Ez a hatóságok számára november elsején vált nyilvánvalóvá, amikor a Bolyai Egyetem magyar irodalom tanszékének három adjunktusa által vezetett tömeges diákküldöttség kivonult a temetőbe és virágkoszorúkat helyezett a frissen helyreállított sírokra.⁴⁹

Temesvártól eltérően, ahol együtt tiltakoztak magyar, román és német diákok, Kolozsváron egyoldalú magyar akcióvá vált minden kezdeményezés. A két etnikai csoport között semmilyen együttműködés nem volt tapasztalható az első 2–3 nap kivételével, amikor a Babeş Egyetem Jogtudományi Intézetének faliújságján a következő felhívás jelent meg: „Román diákok, vállaljatok szolidaritást a magyar diákokkal!”, amit azonnal eltávolítottak.⁵⁰ Október 27-től kezdődően úgy tűnt, mintha a legnagyobb városi egyetem hallgatásba burkolózna. A Securitate és a párt aktivistái által foganatosított, a magyarok revizionista céljaira alapozó diverziót a rektor, Raluca Ripan kémikus együttműködésével sikerült megvalósítani, aki megtiltotta diákjainak és tanárjainak, hogy kapcsolatba lépjenek bolyais kollegáikkal, és ezzel sikerült demoralizálnia és elbizonytalanítania a magyar diákokat is. Bibó László, a protestáns teológia hallgatója, akit 1958-ban letartóztattak, cellatársának (az állambiztonság beépített emberének) tudomására hozta az egyik szóbeszédben magát erősen tartó magyarázatot arra, hogy miért bukkott el egy közös diákmegmozdulás terve: „Bibó elmesélte, hogy azokban a napokban sokat beszélgettek a babeş-es és a bolyais diákok megmozdulásairól. Az a szóbeszéd járta, hogy a Babeş diákjai felfegyverkeztek, és hívták a magyarokat, hogy együtt vonuljanak fel Kolozsvár utcáin, hogy tüntessenek a magyarországi diákok érdekében. Ez a felhívás azonban csak provokáció lett volna, mert a valódi terv szerint a magyar diákokat a tüntetés élére helyezték volna, és amikor a monostori negyedhez való megérkezésükkor két oldalról is megtámadták volna: szemtől szembe a helyi román lakosok, míg hátulról a Babeş diákjai. Így aztán az egész tüntetést lefűjták.”⁵¹

A beépített besúgó által a szerveknek továbbított vallomás azt a Securitate által bizonyított manipulációs képességet mutatta be, ami az etnikai előítéletben rejtett. Ezért a magyar forradalom hatásainak a kezelése egy jól sikerült próbakőnek bizonyult. Pedig utólag a Securitate tartományi parancsnoka, Nicolae Breban ezredes elismerte egy 1957-es operatív kiértékelő gyűlésen, hogy az állambiztonságot a „magyarországi események meglepetésszerűen érték, számbelileg és minőségileg alkalmatlan hálózattal”.⁵² A kialakult helyzet hátterében a desztalinizáció jegyében megkezdett belső átszervezések és a besúgó hálózat részleges leépítése állt. A márciusban kiadott 15/1956. sz. BM operatív parancs például előírta az egész hálózat felülvizsgálatát, elsősorban a párttagok elbocsátása, ennek következménye-

ként a sokszor párttagokból és pártjelöltekből álló hálózat rendkívül módon meggyengült 1956 őszére. Az 54/1956. sz. operatív parancs megjelenésekor, amely közvetlenül a forradalom kezdete után előírta, hogy tömeges méretekben szervezzenek be informátorokat az értelmiségiek köréből, az állambiztonsági szervek alig 7 ügynökkel rendelkeztek a körülbelül 9000 főt számláló kolozsvári egyetemi/főiskolai diákságból, valamint a mintegy 700 egyetemi káder körében. Például az állambiztonság nyelvezetében „Bolyai-probléma”-ként számon tartott fejezetben csak „Gyurka Jánosra” számíthattak, aki a magyar irodalom tanszék fiatal tanársegédje volt, amikor még 1956 júliusában beszervezték.⁵³ Éppen az ő szóbeli beszámolója egy szintén magyar tisztnek, akivel majdnem napi kapcsolatban volt, képezték a szervek legfontosabb munkaeszközét a saját diverziós stratégiájuk kidolgozásában. Már október 24-én „Gyurka” egyik legjobb barátnőjét, a nyelvészeti intézet fiatal kutatóját, Varró Katalint jelentette fel irredentizmusáért és nacionalizmusáért: „Varró Katalin nagyon elégedettnek tűnt a magyarországi ellenforradalmi eseményekkel, és ez alkalomból kijelentette: »A Magyarországon bekövetkezett nagy(szerű) események után konkretizálódni fog az Európai Föderáció, amelybe belép majd Magyarország, Jugoszlávia, Csehszlovákia, és ennek következményeként megtárgyalják és megoldják majd Erdély kérdését is, hogy majd ő is beléphessen tagként ebbe a Föderációba.«.”⁵⁴

A forradalom leverése után a nyomozói munka kiterjedt a tanári karra is. A fővádlottak között találjuk Jordáky Lajost, aki szenvedélyes beszédeket tartott a forradalmat és a magyar nép hősiességét ünneplő diákok előtt. Amikor november 17-én „Gyurka” megnevezte Jordákyt és más „lázadókat”, tanárokat és diákokat, akik kitűntek a forradalom iránti szolidaritásukkal, Páll Ferenc őrnagy utasította az ügynököt, hogy fokozza saját tevékenységét: „Feladatok: az ügynöknek újból találkoznia kell a Bölcsészkar dékánjával, Márton Gyulával, és ha a körülmények megengedik, figyelembe véve a nagy tiszteletet, amellyel Márton forrásunk iránt viseltetik, kérdezze meg, gyakorlati szempontból miben áll a Tanszéken [Magyar Irodalom – S. B.] tanító tanárok és tanársegédek tevékenysége, ami a diákok körében az imperialista rádióadók hallgatásának következtében folytatott izgatási tevékenységet illeti. Ugyanakkor az ügynök számára kijelölt feladat az is, hogy felvegye a kapcsolatot Jordáky Lajos professzorral, beszélgessen vele a magyarországi eseményekről és az ezek következtében a bolyais diákokban kialakult hangulatról, és állapítsa meg, hogyan konkretizálódik Jordáky ellenséges izgató tevékenysége a tanárok és diákok körében.”⁵⁵

Az 1956 novemberében elindított nyomozások eredményeként az állambiztonsági szerveknek 242 gyanúsítottat sikerült azonosítani, és 27 vizsgálá-

tot indítottak, amelyek két év alatt összesen 29 diák és 4 tanár letartóztatását eredményezték, akik mind magyarok voltak. 1957 őszére a „Bolyai-problémát” felügyelő besúgók száma elérte a 65-öt (62 informátor és 3 rezidens), köztük tanárok, diákok, KISZ-vezetők, de akadtak portások és takarítók is.⁵⁶

A forradalomban való érzelmi, szimbolikus „részvételben” nagyon fontos szerepet játszott egyfajta nemzedéki lázadás is. Az október és november közötti megmozdulásokat vagy megmozdulás-kísérleteket zömmel fiatal egyetemisták vagy gimnazisták hajtották végre, akik már a kommunizmusban nőttek fel, és 1956-ban tagjai voltak a KISZ-nek vagy egyenesen a pártnak. A tanári kar, és főleg az a része, amely felelős pozíciókat foglalt el – a fiatalokkal ellenkezőleg – annyira egységesen reagált, hogy ez még a pártvezetést is kellemesen meglepte. Ugyanazon a Bolyai Egyetemen az egyetemi testületek (a rektori hivatal, a dékánok, a legbefolyásosabb tanárok, a pártalapszervezetek) magas fokú fegyelmet tanúsítottak, és bármiféle formális tiltakozás nélkül végrehajtották a pártvezetés által rájuk kirótt feladatokat.⁵⁷ A diákok állásfoglalásai miatti kezdeti nehézségek után a „Bolyai-ügy” kezelése a KB-kiküldött Miron Constantinescu legfontosabb feladatává vált. Az egyetemi pártalapszervezet november 3-i gyűlésén meg nem alkuvó, és az október közepéig politikai tevékenységét jellemző liberális hangsúlyoktól mentes beszédet tartott. A magyarországi eseményekről szólva engedékenységgel és az éberség hiányával vádolta meg Gáll Ernő rektorhelyettest, noha ez sosem nyilatkozott támogatóan a magyar forradalomról. Mikor késő este Constantinescu berekesztettnek nyilvánította az ülést, sietett figyelmeztetni a résztvevőket, hogy nyugodtan térjenek haza, a magyar kérdést nemsokára megoldják.⁵⁸

Két nappal később, november 5-én megszervezték a román és a magyar egyetem együttes ülését, amelyen 1500 tanár és diák vett részt, akik Constantinescu újabb szenvedélyes beszéde hatására tömegesen felszólltak, hogy elítéljék a magyar felkelést és hogy egy, a találkozó végén elküldött táviratban biztosítsák Gheorghiu-Dej-t és a pártot hűségükről.⁵⁹ A hűségdemonstrációt látszólag értékelték a pártvezetés csúcsain. November 13-án Bányai László rektort az előző években légionárius múltja miatt mellőzött Constantin Daicoviciu történésszel együtt előléptették oktatási miniszter-helyettesnek egy olyan kormányátalakítás keretében, amely a „liberális” Miron Constantinescut juttatta az ideológiailag egyik legfontosabb minisztérium élére.

A Magyar Autonóm Tartományban és Kolozsváron a kisebbségi elitnek tett – évek óta várt – engedmények, mint például a *Korunk* című folyóirat újbóli kiadásának engedélyezése, egy egyre tökéletesebb „térmegfigyelő”

rendszer kialakításához társultak. Az állambiztonsági szervek által nemcsak a vészhelyzet heteiben, hanem az elkövetkező években a magyar egyetem iránt tanúsított figyelmet (a letartóztatások zöme 1957-ben vagy éppen 1958-ban következett be) az határozta meg, hogy találjanak a diákok és az értelmiségiek körében olyan bűnös elemeket, amely lehetővé tenné, hogy megszüntetendővé váljon az az intézmény, amely az '50-es évek első felében még, a MAT-tal együtt, a kommunista rezsim első évtizedében folytatott nemzetiségi politika gyöngyszemének számított. Ebben a görcsös időszakban egy levél is indoka lehetett 8 éves börtönbüntetésnek, mint azt Péterffy Irén elsőéves bölcsészhallgató esete mutatja, akit majdnem két évig figyeltek a „Bolyai-problémára” állított besúgói hálózaton keresztül – míg nem felfedezték bűntényét: „1957 januárjában vagy februárjában Péterffy Irén átadta az ügynöknek⁶⁰ olvasásra a magyar népköztársaságbeli Illyés Gyula *Egy mondat a zsarnokságról* című versét, és Füst Milán, a Magyar Népköztársaság írójának egyik beszédét, de nem akarta felfedni, kitől kapta az anyagokat, csak hogy az *Irodalmi Újságnak* az ellenforradalom alkalmával megjelent számából lettek kimásolva.”⁶¹

A VÉSZHELYZETTŐL A STRATÉGIÁIG: EGY BELÜGYI „SZAKMAI ÉRTEKEZLET” (1957. FEBRUÁR 23.)

A Romániában alkalmazott megtorlási stratégia 1957 és 1964 között több tízezer letartóztatáshoz vezetett. Mivel sok letartóztatottat később ítélet nélkül engedtek szabadon, az ideiglenesen börtönbe zárt személyek számát csak becsülni lehet (a legvalószínűbb szám a 30–40 ezer között mozog). Pontosabb adatot állnak rendelkezésre a „politikai” jellegű ítéletek számára, legalábbis a folyamat első két és fél évet illetően: csak 1959 júliusáig országszerte politikai okok miatt 9959 személyt ítélték el, és közel 18 ezret tartóztattak le.⁶² Az 1964-ig terjedő időszakban tehát 14–15 ezer hasonló ítélet születhetett; csak a legsűrűbben magyarok által lakta vidéken, a MAT-ban a legmegbízhatóbb becslések 5–600, a Marosvásárhelyre kihelyezett III. Katonai Törvényszék által hozott ítéletről számolnak be.

Az 1956 forradalmat követő romániai megtorlás következményeiben csak a magyarországihoz volt mérhető, és a magyarországihoz hasonlóan összehangolt akció keretében született, amely 1957 elején bontakozott ki. Míg azonban a Kádár-kormányt szolgáló újonnan felállított magyar állambiztonság több ezer harcost és felbujtót céllozhatott meg, a román megfelelője csakis *potenciális* ellenségeket vehetett számba: azokat az erőket (a még tevékeny vasgárdista illegális mozgalom, a hegyekben rejtőzködő partizánok

és egyéb fegyveres bandák, a betiltott szekták, és nem utolsósorban a „cionista” és a „magyar nacionalisták”), amelyek nem annyira a hivatalos ideológia monopóliumára, mint az épülőfélben levő román szocialista állam belső biztonságára jelentettek veszélyt.

1957. január 14–15-én, néhány nappal a budapesti csúcstalálkozó után, amelyen a Varsói Szerződés országai vettek részt, Lengyelország kivételével, a bukaresti Belügyminisztérium székházában nagygyűlést tartották, amelyről ugyan még nem kerültek elő a jegyzőkönyvek, de tanúskodnak róla az ugyanazon évben keletkezett egyéb BM-iratok. A találkozó eredményeként 1957 januárjában Alexandru Drăghici belügyminiszter kabinetjéből a 70/1957. sz. operatív parancsot bocsátották ki a minisztérium központi apparátusának és az állambiztonság tartományi igazgatóságainak címezve. Az ebben az időszakban kiadott és eleddig a levéltárakban fellelt (amelyek között sajnos nem szerepel a 70-es sz.) BM „operatív” rendeletek szövegei különböző meglepetéseket tartogatnak számunkra. Ezeket nem távirati úton, hanem küldöncökön keresztül juttatták célba. Több tíz oldalas opuszokról van szó, amelyeket gyakorlati hasznú „példázatok” és a szervek munkájára irányuló kritikák gazdagítottak. A 70-es sz. parancs tartalma legalábbis részlegesen rekonstruálható a rendelet végrehajtásával kapcsolatban 1957. február 27-én elrendelt vizsgálatokból négy tartományi igazgatóságon (Kolozs, MAT, Iași és Bákó).⁶³

A rendelet előírta „hírszerző akciók” elindítását (azaz a célszemély baráti és ismeretségi köréből szervezett ügynökök révén való nyomozást) olyan személyekkel szemben, akik a „fasisztaként” megjelölt mozgalmak (elsősorban vasgárdisták és magyar nyilaskeresztesek) vagy a feloszlatott történelmi pártok (az 1922–38 között tevékenykedő Országos Magyar Pártban, valamint a magyar adminisztráció alatt, 1940–44 között működő Erdélyi Pártban tevékenykedő magyarokon kívül a liberálisok, nemzeti parasztpártiak, független szociáldemokraták) tagjai vagy szimpatizánsai voltak. Az összes felforgató tevékenységgel vádolt szervezet (beleértve a cionista mozgalmat) szervezeti felépítését rekonstruálni kellett és minden „hívét” elhelyezni az általános politikai gyanúsítottak nyilvántartásában.⁶⁴ Következésképpen világosnak tűnnek az állambiztonsági szervek által 1957 elején megállapított értékelési kritériumok: a középpontban vagy bizonyos társadalmi „kategóriák” álltak (a vasgárdisták, a magyar fasiszták stb.), vagy bizonyos földrajzi egységek, azok, amelyek a legnagyobb arányban rendelkeztek magyar lakossággal (a MAT és Kolozs tartomány), és azok, amelyekben a legnagyobb volt a szélsőjobboldali elemek vagy a „cionista” – azaz a régi cionista mozgalom Romániában maradt tagjainak – aránya (Bákó és Iași tartományok). A Securitate tartományi igazgatóságait megbízták azzal, hogy május 6-ig

küldjenek a BM-nek egy legfeljebb 15 oldalas, 13 példányban legépelt jelentést, amelyek közül az egyik orosz nyelvű legyen az akkor még román területen tartózkodó aktív szovjet miniszteri tanácsadók használatára.⁶⁵

Párhuzamosan a pártvezetés is foglalkozni kezdet a megtorlás szervezésével. 1957. február 23-án a KB épületében zárt ülést tartottak. A párt részéről Nicolae Ceaușescu elnökölt, aki azidőtájt kezdett kitűnni, mint a bukaresti vezetés egyik legkeményebb és befolyásos képviselője. A feszült légkörben zajló ülés többi résztvevői elsősorban a megfigyelés alatt tartott tartományok párt- és állambiztonsági felelősei voltak, és a hosszúra nyúlt vitában először vált központi kérdéssé a magyar kisebbség viszonyulása a magyarországi eseményekhez.⁶⁶ Ezt illetően parázs vita bontakozott ki a BM képviselői (akik Ceaușescu támogatását is bírták) és a tartományi párttitkárok között.

Az első konfliktus a kolozsvári egyetemek helyzete körül alakult ki. Vasile Vaida, Kolozs tartomány párttitkára és volt földművelésügyi miniszter felpanaszolta az állami szervek akcióinak túlzott brutalitását és esetlegességét, mivel a forradalom alatt a „nagyon gyenge információt”⁶⁷ túlzott brutalitással kompenzálták, valamint a magyar nyelv ismeretének hiányát (amit többek között a Securitate tartományi fejének, a bolgár származású Mihai Nedelcunak és a kihallgatások felelősének, a besszarábiai zsidó származású Manea Gruianak a szemére vetett). A Bolyai Egyetemen foganatosított négy letartóztatásból, amelyet az egyetemi szövetség statútumtervezetének összeállítóival szemben alkalmaztak, Vaida szerint „csak az egyik volt jogos”, és hozzátette, hogy február 27-ére tervezték a per tárgyalását, amellyel szemben foglalt állást mind a tartományi pártbizottság, mind a Securitate helyi igazgatósága.⁶⁸ Drăghici hajlíthatatlannak mutatkozott: „Együtt készítették a dokumentumot, együtt feleljenek”; Vaidának arra a kérésére, hogy engedjék ki a fogdából Várhegyi Istvánnak, a diákmozgalom vezetőjének a társait, a miniszter ironikusan replikázott: „Ha elkezdünk a Bolyai szerint járni, a végén majd Nagy Imre eszméit is népszerűsíteniünk kell!”⁶⁹ A miniszter aztán hozzátett egy árulkodó részletet a kolozsvári magyar egyetemmel szembeni politikai ítéletről, amely több mint két évvel megelőzte annak hivatalos, 1959-ben bekövetkezett új struktúrába való „integrálását”, a Babeș-Bolyai egyetem létrehozását: „Én azt hiszem, hogy a 4 letartóztatás jogos, mert együtt dolgozták ki ezt a tervezetet és hozzájárultak a terjesztéséhez, és ez a Petőfi Kör anarchikus nézeteit követi. Az én véleményem az, hogy ott Kolozsváron Vaida elvtárs és a többi elvtársak alá vannak vetve a Bolyai Egyetem meghatározott elemeinek nyomásának, amelyeknek hibás, liberális nézetei vannak. [...] Mikor Kolozsváron voltak a magyarországi események alatt, az elvtársak a Securitatéről egyenesen

nem akartak elvinni a Bolyaiba, hogy ne keltsenek mozgolódást a legkeményebb elemek körében. Létezik egy sor bandita és sovíniszta elem, és ezekkel szemben határozottabb álláspontra kell helyezkedni.”⁷⁰

Az ülés során szót kapott a MAT tartományi titkára, Csupor Lajos is. Vaida kollegájával ellentétben, Csupor remekül érzékelte az ülést uraló számonkérő hangulatot, és felszólalását drámai felhangokkal tálalta. Vaidához hasonlóan a Securitate több helyi tisztjének gyenge magyar nyelvismeretét kifogásolta, hozzátéve, hogy ez a körülmény gyakran váltotta ki a lakosság ellenszenvét, Csupor figyelmeztette a belügyminisztert, hogy a tartományban továbbra is létezik egy „szívós ellenséges tevékenység”, amelyet tovább szít a MAT-ból származó több száz diák, akik a szocialista nemzetiségi politikának köszönhetően a Bolyai Egyetemen tanulhattak, és akik január végén hazatértek lakóhelyeikre, hogy részt vegyenek a választásokon.⁷¹

A választások kudarcá vörös posztó volt a tartományi belügyi igazgatóság szemében, valamint a helyi pártvezetés számára is. A februári vita egyik kulcspillanata az volt, amikor a MAT-ot majdnem öt éve vezető, és ezzel immár szakértővé előlépő Csupor a bukás minden felelősségét elhárította, és igyekezett elkerülni minden kritikát, bizonytalanságot keltve a hallgatóságában, és úgy írva le saját tartományát, mint ami mostanra kezelhetetlen szervezetté vált: „Ellenséges terveiken kívül egy sor levéllel készülnek a tavaszra, amikről azt mondják, hogy Magyarországról kapják őket. [...] látszik, hogy ez egy szervezkedési kísérlet.”⁷²

Szinte megelőzve a központ elvárásait, Csupor radikális növekedést kért mind a kiküldött operatív tisztek („járásonként 3–4 ember nem tud sokat csinálni”⁷³), mind a lakosság köréből beszervezett ügynökök létszámában: a katolikus többségű járásokban a Securitate „alig egy tucat informátorral” rendelkezett. A titkár felhívása pozitív fogadtatásra lelt, különösen Drăghici részéről, aki megígérte, hogy a lehető leggyorsabban magyar anyanyelvű tiszteket küld a MAT-ba, hogy levezessék a kihallgatásokat és a lakosság körében folyó hírszerző munkát.⁷⁴

Ceaușescu záró felszólalása azokra a tanulságokra koncentrált, amelyeket a román kormánynak a magyarországi eseményekből le kell vonnia. Ez viszont sokkal több volt, mint egy záróbeszéd: szinte bejelentette a lakosság teljes bevonásának stratégiáját, amelyet 1965-től, a rendszer csúcsára kerülésétől követett. Az első pont a szervek munkamódszereire hivatkozott. Hatékonyaságuk, jelentette ki kifejezetten Csupor kérésére válaszolva, egyáltalán nem a tartományban lévő állomány számától vagy „10 vagy 30 ezerrel több ember”⁷⁵ átcsoportosításától függ, hanem a kifejtett munka minőségétől. Ceaușescu a Romániában alkalmazott nyomozási módszerek védelmét

vállalta magára: összehasonlítva az ÁVH és a Securitate tevékenységét azt hangoztatta, hogy míg első esetben ott súlyos visszaélések voltak, „nálunk ezek a visszaélések nem fordultak elő”.⁷⁶ Ennek ellenére a lakosság továbbra is kevés bizalommal és rokonszenvvel viseltetett a politikai rendőrség iránt, ezért Ceaușescu azt tervezte, hogy radikálisan megváltoztatja a tömegek hozzáállását: „Mindent meg kell tenni, hogy a biztonsági szerveink úgy dolgozzanak, hogy kivívják a dolgozók és parasztok rokonszenvét, szeretetét. [...] Ha letartóztatunk mindenkit, aki ilyen vagy olyan módon sérteget minket, nem cselekszünk jól, és sosem fogjuk leleplezni az ellenforradalmár elemeket. Az a feladatunk, hogy beszélgessünk az emberekkel, megértessük velük az üzenetünket, és Csupor elvtársnak, ahelyett hogy a biztonsági szervek számának növelését kérje, inkább fel kellene vetnie a politikai munka fokozásának kérdését ahhoz, hogy a Magyarországról kapott levelek száma ne homályosítsa el a lakosság körében végzett politikai tevékenységünket.”⁷⁷

A Ceaușescu által elképzelt jövőbeli Romániában, a besúgás ethoszára épülő rendszerben az állampolgár is hozzájárult volna az állambiztonság megerősítéséhez, mégpedig nem az erőszak vagy a zsarolás nyomására, hanem állampolgári kötelességtudatból: „A legjobb hírszerző munkát akkor fogjuk elérni, amikor azt emberekben olyan tömegmozgalmat leszünk képesek létrehozni, amelyben mindenki állampolgári kötelességének érzi majd feljelenteni a hasonló gyárbeli vagy azon intézménybeli mozgalmakat, ahol dolgozik. Ezt a munkát hozzáértéssel kell folytatnunk, erre a hozzáértésnek van szüksége a munkánknak, hogy elmélyítsük a biztonsági szervek és a tömegek közötti kapcsolatot, hogy minden állampolgár hazafias kötelességének érezze az ellenség leleplezését ott, ahol rátalál.”⁷⁸

Ceaușescu buzdítása azonnal értő fülekre talált a Belügyminisztérium apparátusában. Még azon év tavaszától a Securitate egyik fő feladatává vált a besúgó hálózatok megerősítése abból a célból, hogy elérjék a pártvezetés által kért „minőségi munkavégzés”-t.⁷⁹

Mielőtt megvizsgálnánk ezt a szempontot, röviden vissza kell térnünk a MAT főtitkárának a február 23-i találkozón egy feltételezett felforgatási veszéllyel kapcsolatban tett kijelentéseire. Csupor álláspontja, amely ezen az alapvető fontosságú találkozón nyilvánvalóan az egész tartományi vezetőség álláspontját képviselte, nem volt összhangban az általa képviselt vagy valamennyire megtúrt óvatosan magyar „nemzeti” irányvonallal. Amint ezt már kifejtettem, éppen 1957 első hónapjaiban adta a Tartományi Pártbizottság a legtöbb engedményt elsősorban kulturális téren. Támogatta például az elhanyagolt történelmi emlékművek restaurálását, a magyar kultúrához kapcsolódó személyiségeknek való szoborállításokat, februárban egy

kizárólag magyar tudósokból és párthivatalnokokból álló csoportnak adott megbízást, hogy állítsák össze Marosvásárhely monográfiáját, és végezetül engedélyezte (némi habozás után) a március 15-i ünnepségek megtartását.⁸⁰

A MAT magyar irányítói nyilvánvalóan megkísérelték kitágítani a „formában nemzeti, tartalomban szocialista” autonómia-doktrínát, hogy újból vonzóvá tegyék a „kis Magyarország” projektet azon személyek ezreinek, köztük számos fiatal értelmiségi és párttag szemében, akikben a magyar forradalom elfojtása egybeesett a szocializmusból való kiábrándulással. Csupor főtitkár 1957. február-márciusában tehát nem kettős játékot játszott, és nem próbálta átverni a központot. Egy bármennyire is minimális konszenzusalap keresésében a MAT kommunista elitje egy pillanatra elfogadta, hogy politikamentessé tegyék a nemzeti érzelmeket, azaz a legszükségesebbre csökkentsék a nemzeti forma szocialista tartalmát. A központból azonban mind nyugtalanítóbb jelek érkeztek: a helyi elitbe és az egész magyar kisebbségbe vetett hit megtörni látszott. Ugyanakkor a már említett magyar lakosság részéről is felerősödtek a már a választások alkalmával feljegyzett rokonszenvhiány jelei. Március 15. előestéjén, amelynek megünneplése, noha a tervezettnél jóval szerényebb keretek között, de elnyerte a KB jóváhagyását, a MAT különböző helységeiben magyar diákcsoportok (többségükben kiskorúak) a rendszerrel nyíltan dacoló demonstrációk szereplőivé lettek. Sepsiszentgyörgyön például a volt Mikó Gimnázium mintegy tíz diákja, akik 1956. október 25-én megalapították a Székely Ifjak Társaságát, egy a kollektív emlékezetben hosszú ideig fennmaradt akció főszereplőivé váltak: március 14–15-ike éjszakáján egy fekete szalaggal átkötött virágkoszorút helyeztek el a város közparkjában található 1848-as emlékművön.⁸¹ A gesztust olyan elővigyázatosan készítették elő, hogy a Securitáténak hónapokig nem sikerült azonosítania a tetteseket. Mikor azonban a csoport egy hasonló akciót kísérelt meg következő év március 15-én, a szervek a tetthelyen rajtaütöttek a fiatalokon és alig néhány napon belül 18 letartóztatást foganatosítottak.⁸²

Március 15-én egy másik demonstratív akció is lezajlott Fehéregyházán, a nemzeti emlékezet szimbolikus helyén. Ezt az akciót az Erdélyi Magyar Ifjúsági Szervezetnek (EMISZ) nevezett földalatti csoport hajtotta végre, amelyet 1956. november 4-én Brassóban alapított néhány középiskolás magyar diák és munkás, és a tél folyamán a szomszédos Székelyföldre is kiterjedt, több tucat főleg unitárius vallású fiataalt számlálva tagjai között, akik közül 1958-ban több mint százat letartóztattak.⁸³

Az 1956-os forradalom recepciója, amelyhez hozzáadódott a főleg a Belügyminisztériumból érkező sorozatos vészjelzés a magyar kisebbség megbízhatatlanságáról, kemény politikai reakciót váltott ki a központ részéről.

Március 21-én, miközben Kolozsváron és más erdélyi városokban elindult az 1956-hoz kapcsolódó első nagy letartóztatási hullám (amely során többek közt Páskándi Gézát is őrizetbe vették), a sajtó leköszölte Chivu Stoica miniszterelnöknek az újonnan megválasztott Nagy Nemzetgyűlés megnyitása alkalmából elmondott beszédét. Stoica 1944 előtt Gheorghiu-Dej-zsel majdnem tíz évet töltött együtt a börtönben, és a főtitkár egyik legközelebbi bizalmasának tartották. Szavai nyilvánosan is meghirdették a koncepcióbeli váltást. Stoica minden területre kiterjedő beszéde, miután kifejtette a Románia által képviselt új „multilaterális” külpolitikai doktrínát, tévedhetetlen átkötéssel a magyar revizionizmus veszélyének taglalásához érkezett: „A magyar népi hatalom ellen véres támadással egyidejűleg már hallatszott az agresszív körök és az ellenforradalmi bandák hangja, amelyek a Magyarországot és a vele szomszédos államok közötti határok revízióját követelték; a revizionista elemek meg is kísérelték, hogy megglobogtassák a horthysták igényeit Erdély, illetve más szomszédállamok területei felett.”⁸⁴

Stoica a nyugati rádióállomásokat is megvádolta azzal, hogy revizionista felhangú románellenes propagandát folytatnak, amennyiben „a revizionizmust az úgynevezett európai föderalizmus immár lerongyolódott köntösébe akarták öltöztetni”. Az üzenet meglehetősen világos volt, és utólag még egyértelműbbé tette a *Scînteia*-ban, illetve a továbbiakban március 23-án a *Vörös Zászló*-ban is közölt beszéd mellett megjelenő kommentár: „Chivu Stoica elvtárs megállapította, hogy *ma* [kiemelés tőlem – S. B.] Románia politikája a nemzeti érdekek, a függetlenség és az állami szuverenitáson alapul.”⁸⁵

Nem szabad alábecsülnünk ezeknek a szavaknak a súlyát, amelyeknek Stoica csak közvetítője, nem megfogalmazója volt: Gheorghiu-Dej ötölte ki a hármas formulát (nemzeti érdekek, függetlenség és a területi szuverenitás fokozott védelme), amely a hatvanas évektől a román kommunista rendszer politikájának alapját képezte.

„NEM VAGYUNK GONDOZÓ INTÉZET!” A MAGYAR KÉRDÉS KIÉLEZŐDÉSE (1957–1958)

A Belügyminisztériumban 1957. május 17-én lezajlott találkozón a januári parancs teljesítését kérték számon a négy érintett tartománytól (MAT, Kolozs, Iași és Bákó). A gyűlést Drăghici személyes és szigorúan titkos utasítása előzött meg, amelyet a MAT-beli Securitate-kirendeltség vezetőjéhez intézett április 14-i keltezéssel.⁸⁶ Drăghici részletes kritikával illette a MAT „operatív-hírszerzési munkatervét”, amelyet mind a külső kémelhárítás (II.

Csoportfőnökség), mind a belügyi elhárítás (III. Csoportfőnökség) terén „hibás és irreális”-ként minősített. Drăghici engedékenységgel és felületességgel vádolta beosztottját: a több mint 5000, a MAT akkori területéről származó, kapitalista országokba kivándorolt személy által szított növekvő ellenséges tevékenységgel szemben. Kovács Mihály, a BM tartományfőnöke és az általa irányított tisztek ugyanis csak 6 kémelhárító akciót indítottak el. Még negatívabb volt a miniszter véleménye a III. Csoportfőnökség munkájáról: „A MAT számára annyira fontos magyar nacionalisták vonalán hírszerzési szempontból csak két ügyet kívántok követni. Nem terveztek semmilyen intézkedést a Fodor Pál-ügyben az ügynökhálózaton és a nyomozáson keresztül összegyűjtött anyag ellenőrzésére, amely ügy nagyon fontos ismerve azt, hogy a célszemély Márton Áronnal együtt szervezett egy olyan összeesküvést, amely a népi demokratikus rendszer destabilizálását tűzte ki céljául. Noha a marosvásárhelyi egyetemi hallgatók és a tanári kar körében súlyos népellenes megmozdulások következtek be ezen a téren, nem terveztek semmilyen intézkedést az ellenséges elemek hírszerzési célú megfigyelésére.”⁸⁷

A miniszter személyes odafigyelése a Securitaténak a MAT-ban elért elégtelen eredményeire a helyi elnyomó apparátusban radikalizálódási folyamatnak kedvezett, amelyet jól tükröz Kovács Mihálynak az 1957. május 17-i belügyminisztériumi operatív találkozón elhangzott beszámolója.⁸⁸ A Kovács által bemutatott pozitív kép szerint a belbiztonsági szolgálatok tisztjei azonnal magukévá tették a január 17-i parancs szellemét, és május elejéig gondoskodtak arról, hogy a szovjet tanácsadóknak a felszólaló tiszt által többször is hangsúlyozott segítségnyújtása mellett rekonstruálják az összes felosztatott polgári és fasiszta párt szervezeti felépítését. Ennek eredményeként a belügyi nyilvántartásba bevezettek 529 „ellenséges elemet”, akik közül 199 az 1940–44 között működő „magyar fasiszta pártok” (azaz a Szálasi-féle *Nyilaskeresztes Párt* és az Imrédy-féle *Magyar Megújulás Pártja*) volt aktivistája és vezetője, 245 az *Erdélyi Párt* exponense volt, valamint számos románt is: 51-et a Vasgárdából, 17-et a nemzeti parasztpártból és a liberális pártból, kettőt pedig a Titel Petrescu-féle jobboldali szociáldemokrata pártból. Nyilvántartásba vettek ugyanakkor 14 „cionista” is, akiknek többsége csupán részt vett a két világháború között népszerűcionista sportegyesületekben.⁸⁹ Az ellenségesnek tartott elemek nyilvántartásba vételét 344 hírszerző akció elindítása követte, azaz nyomozási aktacsomót nyitottak a szintén gyanús elemek terhére: köztük volt 136 magyar fasiszta, 128-an az Erdélyi Párt volt tagjai közül, 49 vasgárdista, 14 nemzeti-parasztpárti és liberális, és további cionisták. A nyomozások eredményeként Kovács „64 magyar és több mint 60 román nacionalista” letartóztatásával büszkélkedhe-

tett, akik közül utóbbiak a Ioan Faliboga által vezetett összeesküvési ügyben voltak érintettek.⁹⁰

Más rendelkezésre álló levéltári forrás is bizonyítja, hogy az 1957 első felében vezetett nyomozásokból látszólag hiányoztak az etnikai előítéletek: az ellenséges elemeket előre meghatározott sémák szerint osztályozták (magyar nacionalisták, legionáriusok, cionisták). A BM III. Csoportfőnökség összesítése szerint január és június között országszerte 1471 személyt vettek őrizetben politikai okok miatt, közöttük 598 románt, 98 magyart, 18 németet és 2 zsidót ítéltek el.⁹¹

A nyílt terrornál azonban még hatásosabb volt a hírszerzői hálózatok megerősítése. Ez a rendelkezés, amelyet valószínűleg már a 70-es sz. parancs is tartalmazott, a magyarság jövője szempontjából döntő fontosságúnak bizonyult, mivel 1957 tavaszán a rendszer valóban meggyőződött arról, hogy a magyar lakosság esetleges „ellenséges” tevékenységének kérdésében információs csatornái rendkívül gyengék. E tekintetben pontos adatok állnak rendelkezésre a MAT-ot illetően. Egy jelentés szerint 1957 januárjáig az úgynevezett „magyar nacionalisták vonalon” mindössze 60-an dolgoztak. A Securitate vezetőhelyettesével, Evgeni Tănaseval és a minisztérium munkáját koordináló szovjet tanácsosokkal folytatott konzultációk sorozatát követően márciusban eldöntötték egy nagyszabású szervezési kampány elindítását: alig két hónap alatt 67 informátort szerveztek be, közülük 9-et az OGYI-ből, ahol a „munkaterv” húsz szervezést írt elő, 23-at „újraaktiváltak”, míg másik 35-öt úgy osztályoztak, mint akiknek szervezése „folyamatban van”. Íme egy az OGYI orvosi karán utolsó éves diáklány szervezésének dinamikája: „Róla van anyagunk a magyarországi események során kifejtett ellenséges megnyilvánulásáról, és kompromittáló anyag két nő orvossal való szexuális kapcsolatáról. A jelöltről végzett tanulmányból kitűnik, hogy rendelkezik az ügynököknek szükséges képességekkel, következésképpen további lépéseket tettünk a szervezése irányába. A szervezési folyamat során teljes mértékben elismerte a vele szembesített tényeket, és lehetőséget kért, hogy rehabilitálhassa magát. Ez alkalommal – korábban ismeretlen – értékes adatokat szereztünk meg az Ady kör megszervezésével kapcsolatban, a kezdeményezőkről és a vezetőkről, és különösen kapcsolataikról néhány szegedi diákkal, akik a magyarországi eseményeket megelőző időszakban az OGYI-n voltak látogatóban, és akik inspirálták a magyarországi Petőfy (sic!) körhöz hasonló Ady kört, amely fontos szerepet játszott a MNK-beli események előkészítésében és lebonyolításában. Az ügynök, egy volt kizsákmányoló lánya, akit egy munkacsoportban van elhelyezve, élvezi a célszemély és más elemek bizalmát, akikről elkezdett anyagokat szolgáltatni”.⁹²

Az OGYI egy másik diáklányának szélsőjobboldali múlttal rendelkező, és az '50-es évek elején már internált apját viszont a következő módon szervezték be: „Múltbeli politikai tevékenységét kutatva, friss anyagot gyűjtöttünk néhány ellenséges megnyilvánulásáról és figyelembe véve azt, hogy nagyon ragaszkodik a lányához, aki az OGYI másodéves hallgatója, ezen anyagok alapján lépéseket tettünk a beszerzése irányába. A beszerzés jó eredményéhez nagymértékben hozzájárult a lány iránt érzett szeretet, mivel kijelentette, hogy mindenre hajlandó az ő érdekében.”⁹³

Ezeknek az idézeteknek a közlését, amelyeket a Securitate operatív anyagokat tartalmazó levéltárában található többtucat élettörténet közül választottam ki, nem az a viselkedés szülte, hogy kifürkésszem és bevádoljam a gonoszságnak azt a banalitását, amely kitűnik egy apa megszarolásának eme bürokratikus összefoglalójából. Inkább egy tömegméreteiben mély benyomást keltő keresztmetszetét képezik egy Európa perifériáján található kommunista állam kollektív mentalitás-fejlődésként felfogott társadalomtörténetének. Valójában éppen azt a kulcsfontosságú átmenetet ragadják meg, amely az elnyomás tisztán terrorisztikus dimenziójából (kitalált bizonyítékokra alapozott perek, kínzás szisztematikus alkalmazása a vallomások kicsikarása végett) egy diskurzív természetű dimenzióba vezet át, amely a rendszernek abból a növekvő képességéből táplálkozik, hogy a társadalom mind szélesebb szegmenseit képes magához kötni, birtokba véve és kizsákmányolva a legintimebb érzelmeiket is. Gondolunk itt Ceaușescu 1957. februári alapvető jelentőségű beszédére a „minőségi munkáról”: ezek és a többi több ezer beszerzés, amelyeket az ellenség köreiben országos szinten ekkor végrehajtottak a leendő diktátor politikai elveinek első gyümölcseit képezték.

A nyomozási munka minőségének javulását ismeri el azoknak a minisztériumi felügyelőknek az aláírással ellátott beszámolója, akiket a MAT-beli munka ellenőrzésére küldtek ki.⁹⁴ Marosvásárhelyen nyomozási aktacsomókat nyitottak a rendvédelmi szervek által ismert magyar nacionalista szervezetek összes helyi vezetőjéről: „Alkalmas ügynököket szerveztek be, mint például 'Vranceanu', 'Barabás', 'Kiss Ferenc'”.⁹⁵ Fontos információk kerültek elő a gyulafehérvári római katolikus püspökről is, amelyekről azonban szűkszavúan számoltak be: „egy nagyon rátermett ügynökön keresztül fontos információkat szereztek Márton Áron tevékenységéről és szándékairól”.⁹⁶

Az előrelépést mindazonáltal nem tartották elégségesnek a bukaresti illetékesek. 1957. januárjától kezdődően a munka terjedelmében bekövetkezett növekedés súlyos gondokat okozott egy olyan struktúra számára, amely 1957-ben tartományi szinten még csak néhány tucat operatív (vagysis besú-

gói hálózatot működtető) tisztet számlált. A bukaresti kiküldöttek által felügyelt 262 folyó nyomozásból kiderült, hogy több mint kétharmadát, 186-ot nem fednek le a lakosság köréből szervezett ügynökök. A helyi szervek ezen felül továbbra is súlyos taktikai hibákat követtek el a szervezés során: „Az 1957. február 26-án Sepsiszentgyörgy járáson a nyilaskeresztes pártnak a korábbi Háromszék megyei vezetésében a női tagozat felelősével szemben nyitott 459-es számú egyéni aktacsomó sikeréhez a munkaterv előírta, hogy a célszemélyre állítsuk rá »Zöldi« ügynököket. De annak ellenére, hogy a nyomozás megkezdése és a felülvizsgálat időpontja között eltelt 2 hónap, egyetlen anyagot sem sikerült megszerezni – ami ugyanakkor normális is –, mivel »Zöldi« ügynök, lévén a célszemély fivére és jó kapcsolatot ápolva vele, nem adott ki semmit sem róla. Az operatívval való találkozásból kitetszik, hogy a terv elkészítésének pillanatában azt sem tudták, hogy az ügynök testvére a célszemélynek, és hogy mindketten tagjai voltak a nyilaskereszteseknek”.⁹⁷

Ezeket és más egyéb problémákat a május 17-i találkozón tárgyaltak meg, amelyen részt vett Drăghici, két miniszterhelyettese, és a Securitate magas rangú tisztjei, Gheorghe Pintilie és Alexandru Muresan (a magyar származású Ady László⁹⁸), ezen felül az érdekelt négy tartomány és a belső elhárítással foglalkozó III. Csoportfőnökség vezetői. Már az első hozzászólásoktól kezdve a „magyar kérdés”-nek a MAT és a Kolozs tartományi vezetőségek általi kezelésével szemben a hangvétel nagyon kritikus volt. Arra a tényre keresve a választ, hogy addig a pillanatig „túl kevés magyart” tartóztattak le, Kovács ezredes egy „nyelvi” jellegű magyarázatot kockáztatott meg, amely közvetlenül megerősítette Csupor tartományi párttitkár vádjait, miszerint a tartományba vezényelt tisztek nem ismerték a magyar nyelvet: „A miniszter elvtárs több ízben is megkérdezte, hogy a mi szerveink miért nyomoznak inkább román elemeket. [...] Elemeztem a probléma okait, és azt állapítottam meg, hogy az állományunk nagy része román nemzetiségű, nem beszél magyarul, tehát sokkal könnyebb volt nekik egy román elemet beszervezni, mint egy magyart. [...] Most sikerült változtatnunk a helyzeten, és a hangsúlyt a magyar nemzetiségű ellenséges elemekre helyeztük. Négy hónap alatt ezen a vonalon 80 informátort szerveztünk be.”⁹⁹

Kovács önkritikájának azonban nem sikerült lecsillapítania Drăghici haragját, aki nyomást gyakorolt ugyanezekre a szervekre, hogy elindítsanak egy teljes körű megtorlási kampányt. A Faliboga-féle román szervezet és a magyar felforgató csoportok közötti feltételezett kapcsolatok feltárásának elmulasztásával kapcsolatban Drăghici rámutatott arra a „magyar sovinizmusra”, amely szerinte a MAT-ban tevékenykedő Securitatét is uralta: „Faliboga szervezetéről beszélek. Ezek az ellenségek nyilatkozatokkal szol-

gáltak két elemről, akikkel közös frontot alkottak. Érdekes, hogy ti nem érzékeltétek ezt a problémát, nem tettetek lépéseket, hogy felkutassátok a többi elemet, a magyarokat. Mi most figyelmeztettünk titeket, és azt hiszem jó lett volna kiterjeszteni a nyomozást a többi magyar elemre is. Mi volt a probléma azzal, hogy bevegyétek őket is? Ti megadtátok ezeknek az elemeknek a lehetőséget, hogy azt mondják, a románok meg akarták ölni őket. Viszont egy pillanatra meg kell vizsgálnunk a sovén hazafiasságnak ezt a kérdését is. Miért nem látjátok ezt a problémát annak politikai szemszögéből is? Mert szerintem ennek a problémának a gyökerénél egy magyar sovinizmus áll. Amíg nem foglalsz állást ez ellen a sovinizmus ellen, anélkül hogy megkülönböztetnének, melyik oldalon nyilvánul meg, sosem sikerül rávenned az operatív tisztjeidet arra, hogy a magyar elemek ellen dolgozzanak”¹⁰⁰

A miniszter első fejmosása után a VII. Csoportfőnökség (nyomozás és kihallgatások) vezetőjére, a kolozsvári Butyka Ferencre került a sor, hogy önkritikát gyakoroljon felettesei előtt és alkalmazottait vádolja. Az adatok az 1957 első hónapjaiban végrehajtott megtorlásról, magyarázta Butyka, mutatták az ott folytatott munka politikai és stratégiai hibáit: csak januárban a szervek 500 személyt tartóztattak le, de ezeknek több mint a fele munkás és „dolgozó paraszt” volt (tehát a szegény- vagy középparasztok közé sorolták őket), és alig 37 személy volt kulák és 15 „másfajta kizsákmányoló”.¹⁰¹

Butyka szerint a megtorlás hatástalansága a magyarok körében két tényezőnek volt tulajdonítható. Az első, amint arra kollégája is rámutatott, „nyelvi” természetű. Áprilisban, Kolozsvárra utazva kihallgatta Dobai István jogászt, akit kevéssel korábban tartóztattak le azzal a váddal, hogy egy az ENSZ-nek szánt memorandumot szerkesztett,¹⁰² amelyben Erdély felosztását kérte: „Beszéltem ezzel a Dobaival, és egy adott ponton magyarul szóltam hozzá, és akkor elkezdett bátorságra kapni. Elmondta, hogy tervét Kolozsváron egy sereg ember ismerte, és hogy senki sem utasította vissza.”¹⁰³

Az a látszólagos furcsaság, ahogyan az etnikai-nyelvi szolidaritás zárt hálózatai továbbra is megőrizték befolyásukat, központi jelentőségű politikai kérdést takar. A román állami apparátus elkezdte megérteni, hogy csak hatékony *csoporton belüli* információs hálózatok létrehozása teremtheti meg Bukarest számára azt a lehetőséget, hogy megtudja, hogyan értékeli a magyarok saját körülményeiket. Butyka ugyanakkor mégsem hitt annak a szükségességében, hogy újra kell gondolni a teljes magyar közösség pozícióját, és burkolt kritikát fogalmazott meg az apparátussal szemben: „Az a benyomásom, hogy az elvtársak most azt hiszik, minden magyar fasiszta, ellentétben azzal, amit eddig hittek, hogy minden magyar demokrata.”¹⁰⁴

Butyka szerint az egyetlen eszköz arra, hogy feloldják a Bukarestben im-

már eluralkodó bizalmatlanságot, a központi hatóságokkal való feltételek nélküli együttműködés. Ezek viszont abbéli elfoglaltságukban, hogy felépítsenek egy nemzeti alapon szerveződő szocialista rendszert, olyan jelzéseket adtak, miszerint nem tolerálják többé a közigazgatás minden szintjén, beleértve a Securitatét is, eluralkodó engedékenységet és korrupciót. Drăghici záróbeszédében szabad utat engedett az alantasaival szembeni minden haragjának, akiket azzal is megvádolt, hogy lebecsülték az 1956-ban és 1957-ben kibocsátott főbb operatív rendeletekbe foglalt utasításokat: „Nem vagyunk gondozó intézet, emberbaráti társaság, hogy ezeket a leprásokat mind a biztonsági apparátusunkban tartsuk [...] nem vagyunk menhely, és aki nem akar dolgozni, azt kirúgjuk.”¹⁰⁵

Akárcsak Ceaușescu, Drăghici is hangsúlyozta annak a szükségességét, hogy pontos munkát végezzenek: „Az ellenséget csak bizonyító dokumentumok alapján leplezhetjük le, és ezeket csak egy minőségi hírszerző hálózaton keresztül szerezhethetjük meg.” A kormány potenciális vagy kinyilvánított ellenségei mindenhol megbújnak: „nem mondhatjuk azt, hogy vannak helységek, ahol nincsenek ellenségeink. Minden egyes községben volt egy vasgárdista, egy nyilaskeresztes stb. [...] A ti legfőbb fegyveretek a hírszerző hálózat kell hogy legyen.”¹⁰⁶ Az utolsó támadás egyben a legjelentősebb is volt. Vitatva a MAT Securitate-főnökének beszámolójába foglalt következtetéseket, Drăghici a mindaddig alábecsült magyar veszélyre hívta fel a figyelmet: „Kovács elvtárssal már évek óta vitatkozunk erről a problémáról, hogy ebben a tartományban szerintem létezik egy világos és egyszerű magyar sovinizmus, amit az elvtárs nem ért meg, és ennél fogva nem fognak ügynököket toborozni a magyarok körében, mert itt nincs határozott pozíciójuk ezekkel az elemekkel szemben. Azt mondják, hogy a magyarokat elnyomták a múltban, és nem ez az alkalom, hogy most velük foglalkozzunk. Ez egy téves felfogás. A magyarokat ugyanúgy elnyomták, mint a románokat, de a román fasizmus ugyanolyan vad, mint a magyar fasizmus, és a régi román pártokat ugyanúgy banditák alkotják, mint a magyarokat. Nekünk nem a magyar néppel van bajunk, hanem a magyar banditákkal.”¹⁰⁷

Drăghici májusi beszéde mérföldkő volt nem csak a megtorlás „szakmai” megalapozásában, hanem a román pártvezetés magyarságpolitikai attitűdjében is. A belügyminiszter ugyanis nemcsak a magyar lakosság Romániához való lojalitását kérdőjelezte meg, hanem a magyar nemzetiségű belügyeseknek és pártkádereknek a nemzeti kérdéshez való hozzáállását is. Alig fél évvel később, az 1957. december 2–3-án zajlott széleskörű operatív gyűlésen (512 tisztet rendeltek Bukarestbe), a belső elhárítással megbízott BM III. Csoportfőnökség parancsnoka, Nicolae Budișteanu már tényként kezelhette a Szoboszlai Aladár, a Fodor Pál és a Dobai István által vezetett

kezdeményezések (akik egyébként mind Márton Áron gyulafehérvári katólikus püspökkel konzultáltak) mögött rejlő közös szándékot: „Ezekből és más akciókból világosan látszik, hogy a magyar nacionalisták legfőbb célja Erdélynek (vagy annak egy részének) a Román Köztársaságtól való elszakadása, és Magyarországhoz való csatolása.”¹⁰⁸

ZÁRÓ GONDOLATOK

„A magyar nacionalista elemek nemcsak az 1956-os eseményeket követően aktivizálták magukat, hanem már az ezt megelőző években is tudományos módszerekkel hasonló tevékenységet folytattak, mert történelmi és közgazdasági jellegű tanulmányokon keresztül készültek fel elsősorban arra, hogy terjesszék nacionalista gondolataikat és hogy bebizonyítsák annak szükségességét, hogy elszakítsák Erdélyt az RNK-tól. A beérkezett jelzésekből kitűnik, hogy ami a magyar nacionalisták ellenséges tevékenységformáit illeti, az nem csak a régi magyar burzsoá-fasiszta pártok álcája alatt zajlik. Illegális szervezeteket alapítanak, amelyek azon felül, hogy nacionalista-soviniszta szlogeneket hangoztatnak, revizionista gondolatokat tartalmazó szórólapokat és névtelen leveleket terjesztenek. Tehát kijelenthető, hogy mind az egyes izgatók, mind az utóbbi időszakban leleplezett különböző földalatti szervezetek ellenséges tevékenységének alapeszméi revizionista tézisekre alapultak.”¹⁰⁹

Az 1957. májusában megtartott belügyi értekezleten így jellemezte a BM Kolozs tartományi parancsnoka az erdélyi magyarok részvételét a romániai megmozdulásokban. Mondanivalója és nyelvezete az akkori kommunista állambiztonság nyers észjárását példázza. Súlyos módszertani hiba lenne azonban összességében tagadni vagy lebecsülni ennek és az ehhez hasonló jelentéseknek a valóságtartalmát. 1953-tól, de mindenképpen a XX. kongresszust követően a baloldali gondolkodású erdélyi magyar és zsidó elit rádőbbsent a sztálini modell kudarcára, és a Romániát különösen sújtó politikai liberalizáció hiányát, vagyis a bibói megfogalmazás szerint a *szabadság ügyét*, szorosan összekapcsolta a nemzetiségi jogok kérdésével, vagyis a *nemzet ügyével*, ott ahol nemzet alatt a magyar nemzetet értették, nem az őket integrálni kívánó román állami szerkezetet.¹¹⁰ Figyelembe kell vennünk azt a társadalomtörténeti szempontból el nem hanyagolható tényezőt, hogy 1956-ban alig több mint 10 év telt el az 1940–44 közötti magyar adminisztrációtól, és elsősorban Kolozsvár és a Székelyföld, valamint a Partium magyar (és – tegyük hozzá – román) lakossága nagyon is friss emlékként őrizte az utolsó „magyar világ” éveit. Ha igaz is volt, hogy Magyarország-

gal 1955-ig gyakorlatilag megszűnt a személyes kapcsolattartás lehetősége (pl. utazás), a budapesti rádió és a Romániában is terjesztett magyarországi sajtótermékek tovább éltettek egyfajta közös kommunikációs teret.

Jellemző, hogy az itt vázolt reintegrációs folyamat akkor gyorsult fel, mikor 1956 nyarától csökkent a Magyarországra való utazás korlátozása, és több ezer romániai magyar sok év után „hazalátogatott”, köztük a kulturális és politikai elit képviselői. Mind a kolozsvári diákság, mind a látszólag sikeresen integrált fiatal értelmiségiek lázadása és a régi polgári/nemesi elit reaktivizálódása – bár a különböző csoportok másként értelmezték a szocialista rendszerhez való viszonyt – ebbe a keresztmetszetbe illeszkedik. Nem véletlen, hogy az 1956. október-novemberben legaktívabb személyiségek (Jordáky, Dobai, Szoboszlai, Fodor Pál, Varga László, Dávid Gyula, Varró János és még sokan mások) 1956. augusztusától Budapesten fordultak meg, és néhány esetben be is kapcsolódtak az ottani politikai életbe.

Ezek az összefüggések érthetőbbé teszik a magyar kisebbségi elit (pl. a Bolyai Egyetem tanárai, a veszélyesnek ítélt „történelmi és közgazdaságtudományi tanulmányok” szerzői) tevékenységével szembeni fokozott aggodalmat és elégedetlenséget. Az állambiztonság értékelése szerint a forradalom előtti és bizonyos tekintetben az ezt követő időszakban is a magyar nyelvben és kultúrában szocializált rétegek példátlan módon destabilizálták a román kommunista rendszert, szembekerülve a bukaresti (egyre „nemzetibb”) vonallal. Erre a politikai jellegű konfliktusra csak fedő szerkezetként jött rá a félelmi komponens.

Mindennek eredménye országszerte, de különös módon Erdélyben a második világháború utáni időszak legsúlyosabb és legátfogóbb erőszakhulláma volt. Új célszemélyek is megjelentek a hagyományosan ellenségesnek számító társadalmi csoportok mellett: az ötvenes évek eleji terror által nem érintett magyar protestáns egyházak, a Székelyföldön illegálisan tevékenykedő Jehova tanúi, valamint a szociális vagy nemzetiségi okokból elégedetlenkedő gyári munkások, hivatalnokok, vagy értelmiségiek. A megtorláshoz társult a fokozódó ideológiai/nemzetpolitikai szigor (a mindennemű „revizionizmus” elítélése), valamint egy átfogó korrupcióellenes kampány, melynek következtében 1957 első 8 hónapjában csak a MAT-ban 1288 személyt ítélték letöltendő fegyházbüntetésre a kollektív tulajdonnal való visszaélés vádjával.¹¹¹

Az 1957-ben lefektetett állambiztonsági doktrína a magyar kisebbséggel szemben három pillérre épült: karhatalmi beavatkozás, politikai fegyelmelés (ennek tipikus esetei Földes László 1959-es pártkizárása, vagy Jordáky Lajos 1957-es nyilvános önbírálata voltak), az etnikai kapcsolatrendszer, életvilágok fellazítása, pontosabban azok „behálózása”. Miután a hatvanas

évek első felében oldódni kezdett a rendszer ideológiai szigora és 1964-ben a munkatáborokat is felszámolták, új időszak vette kezdetét a román belpolitikában és a magyar kérdéshez való viszonyban egyaránt, és a felvázolt három pillér között az utolsóra hárult egészen 1989-ig a legnagyobb szerep.

JEGYZETEK

- 1 Szesztay Ádám: *Nemzetiségi kérdés a Kárpát-medencében 1956–1962*. Budapest, MTA Kisebbségkutató Intézet – Gondolat Kiadói Kör, 2003.
- 2 A Szoboszlay által létrehozott földalatti Keresztény Dolgozók Pártjáról (Partidul Muncitoresc Creștin) lásd Stefano Bottoni: A hontalan forradalmár – Reflexiók Szoboszlay Aladár ügyére. *Magyar Kisebbség* 2004. 3. sz. 143–160.
- 3 A Beszterce közelében szolgáló katonatiszt 1956. decemberi puccskísérletéről lásd Cornelia Ghinea: Un caz de revolta anticomunistă în armată – decembrie 1956. *Analele Sighet* vol. 8. București, Fundația Academia Civică, 2000. 714–722.
- 4 C. M. Lungu – M. Retegan (szerk.): 1956. *Explozia. Percepții române, iugoslave și sovietice asupra evenimentelor din Polonia și Ungaria*. București, Univers enciclopedic, 1996. 95–96.
- 5 Dennis Deletant: *Teroarea comunistă în România. Gheorghiu-Dej și statul polițienesc 1948–1965*. Iași, Polirom, 2001. 206.
- 6 Uo. 198.
- 7 A. Andreescu – L. Nastasă – A. Varga (szerk.): *Maghiarii din România (1956–1968)*. Cluj-Napoca, CRDE, 2003. 184–185.
- 8 Lungu – Retegan i. m. 94.
- 9 Uo.
- 10 Deletant: *Teroarea...* i. m. 206.
- 11 Az erdélyi születésű, részben magyar származású Aurel Almășan a román-magyar kapcsolattervezés egyik kulcsembere volt az ötvenes években. Budapesti (1949–52-ig) és római (1952–54-ig) konzuli szolgálata után külügyminiszterhelyettes lett a Gheorghiu-Dej vezette kormányban. A magyar külügyminisztérium értesülése szerint október 30-án érkezett Budapestre, ahol a forradalom felszámolásáig tevékenykedett. MOL, KÜM adminisztratív iratai, 4/b, 5. dob., 119/sz/1957. 1957. május 29. Aurel Almășan karrierje.
- 12 Lungu – Retegan i. m. 142.
- 13 Lásd a már idézett dokumentumkötet által közölt összefoglaló napi jelentéseket. Lungu – Retegan i. m. 85–91. (október 26.), 96–105. (október 27.), 112–121. (október 28.), 123–133. (október 29.).
- 14 Ioana Bocă: 1956. *Un an de ruptură*. București, Fundația Academia Civică, 2001. 137.
- 15 Uo. 138–140.
- 16 Lungu – Retegan i. m. 143 (az október 30-i RMP PB gyűlése).
- 17 Uo. 144.
- 18 Andreescu – Nastasă – Varga i. m. 224.
- 19 Arhivele Naționale Direcția Județeană Mureș (ANDJM), fond 1134 (Comitetul Regional al PCR Mureș 1950–1968), dos. 145/1956. Az említett iratsomó a tartományi bíró 1956. októberi iratait tartalmazza, az utolsó dokumentumon azonban az október 21-i dátum áll.
- 20 Lungu – Retegan i. m. 86–87.
- 21 Az információ pontatlan. Gheorghiu-Dej nem a forradalom napjaiban utazott Marosvásárhelyre, hanem december közepén, amikor részt vett a MAT-i pártkonferencián.
- 22 Románból átvett zsargon; magyarul összefoglalót jelent.

- 23 Gagyí József interjúja Kuti Elekkel (MAT oral history project, 33/2002). Az interjú szerkesztett változatát Gagyí József bocsátotta rendelkezésemre, amit ezúttal is köszönök.
- 24 ANDJM, fond 1134, dos. 175/1957, f. 240. Gál István, a KB Ellenőrző Bizottság tagjának jelentése a MAT-ban folytatott ellenőrzésről.
- 25 Lungu – Retegan i. m. 164–165.
- 26 Uo. 185. A 1956. november 5-i összefoglaló jelentés.
- 27 Arhiva Consiliului Național pentru Studierea Arhivelor Securității (ACNSAS), fond Documentar, dos. 53, vol. 1, f. 71.
- 28 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 56. A magyar szervezetet egy bizonyos Bakaló Zoltán vezette volna. 1957-ben Falibogát és két társát Nagyszebenben a katonai törvényszék halálra ítélte, utólag azonban az Államtanács az ítéletet életfogytiglan kényszermunkára változtatta.
- 29 ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, f. 156. Az 1957. március 2-i MAT-i rendkívüli bír ülés jegyzőkönyvéből.
- 30 Székelyhidi Ágoston (szerk.): *Magyar '56. Forradalom és szabadságharc Magyarországon. Hatások a Kárpát-medencében*. 1. k. Budapest, Magyarok Világszövetsége 1956-os Bizottsága, 1996. 198–199. Az információ forrása maga Fazekas János egy a kilencvenes években készült interjúbán; Fazekas emlékezete megegyezik Sütő Andráséval, aki saját bevallása szerint az internálandó személyek közé került. Sütő András: *Szemet szóért (Dokumentumok, naplójegyzetek)*. Debrecen, Csokonai, 1993. 87–88.
- 31 ACNSAS, fond Documentar, dos. 53, vol. 2. 1956-ban Romániában összesen 2357 politikailag motivált letartóztatásra került sor; szeptemberben csak 107-re, míg októberben 645-re és novemberben 475-re.
- 32 Székelyhidi i. m. 201.
- 33 A felhívást november 3-án közölte a marosvásárhelyi *Vörös Zászló* és a központi magyar nyelvű napilap, az *Előre* is.
- 34 *Vörös Zászló* 1956. november 5.
- 35 1956-os Intézet, Oral History Archívum. Csögör Lajos (7/1986), készítette: Tóth Pál Péter 380.
- 36 Gagyí József interjúja Kuti Elekkel (MAT oral history project, 33/2002).
- 37 *Vörös Zászló* 1956. november 4.
- 38 MOL, KÜM TÜK iratok, 4/j, 00248. Bukarest, 1957. január 10. A magyarországi események visszhangja Romániában.
- 39 *Falvak Dolgozó Népe* 1956. november 13. Újjá születő hittel.
- 40 *Vörös Zászló* 1956, november 18.
- 41 *Vörös Zászló* 1956. november 25.
- 42 ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, f. 29.
- 43 ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, f. 106–107.
- 44 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 55–56.
- 45 Tófalvi Zoltán: Az '56-os forradalom visszhangja Romániában, Erdélyben. *Századok* 1998. 5. sz. 995.
- 46 Székelyhidi i. m. 188.
- 47 Uo. 189.
- 48 Bocă i. m. 141–142.
- 49 ACNSAS, fond Informativ, dos. 3010 (Lakó Elemér és Varró János dossziéja), vol. 1.
- 50 Lungu – Retegan i. m. 101.
- 51 ACNSAS, fond Informativ, dos. 5336 (Balázs Sándor, Bibó László, Veress Károly dossziéja), vol. 3, f. 8. György Ervin András elítélt saját kezűleg írt feljegyzése.
- 52 ACNSAS, fond Documentar, dos. 114, f. 226. Az 1957. december 2–3-i belügyminisztériumi operatív gyűlés jegyzőkönyve.

- 53 ACNSAS, fond Informativ, dos. 3010 (Lakó Elemér és Varró János dossziéja), vol. 1, f. 40–41. A „Gyurka” fedőnevű ügynök által Papp Ferenc kolozsvári hadnagynak leadott első jelentések arról a látogatásról informálták az állambiztonságot, amit 1956 áprilisában a debreceni egyetem kétszáz fős delegációja tett Kolozsváron.
- 54 ACNSAS, fond Informativ, dos. 3010, vol. 1, f. 200.
- 55 Uo. f. 66.
- 56 ACNSAS, fond Documentar, ACNSAS, dos. 114, f. 226. Az 1957. december 2–3-i belügyminisztériumi operatív gyűlés jegyzőkönyve. Nicolae Breban ezredes, a Kolozs tartományi BM Igazgatóság parancsnokának jelentése az 1957-ben kifejtett munkáról.
- 57 Amikor november 5-én több diák gyászszalagot viselve jelent meg a Bolyai egyetemen, a Bölcsészkar dékánja, Márton Gyula személyesen vezette a nyomozást. 1956-os Intézet, Oral History Archivum (OHA). Szilágyi Júlia (480/1992), készítette: Gagy-Balla István 18.
- 58 Gáll Ernő: *Számvetés. Huszonhét év a Korunk szerkesztőségében*. Kolozsvár, Korunk Baráti Társaság, 1995. 33.
- 59 Lungu – Retegan i. m. 204.
- 60 A „Balogh Ferenc” fedőnevű ügynök Péterffy egyetemtársa volt, a kolozsvári KISZ (UTM) egyetemi tagozatának titkára. 1956 őszén szervezte be az állambiztonság és 1958-ig rendszeresen jelentett a diákság hangulatáról, hozzájárulva több letartóztatáshoz.
- 61 ACNSAS, fond Informativ, dos. 3005, vol. 1, f. 7. Péterffy Irént az események után közel két évvel tartóztatták le Kolozsváron, 1958. október 31-én. A kolozsvári hadbíróóság 1959. február 16-án 8 év fegyházra ítélte; öt év börtön után 1963. november 19-én szabadult egyéni kegyelemmel. Szabadulása utána Kiskendén, egy Balavásár melletti faluban telepedett le és dolgozott mint tanító, de ott is kísérte az állambiztonság, besúgókkal vette körbe. Aktív megfigyelését csak 1988-ban zárta le a Securitate.
- 62 Az 1959. július 31-ig meghozott ítéletek számáról, valamint abban az időpontban őrizetben lévők számáról lásd ACNSAS, fond Documentar, dos. 53, vol. 1, f. 127–128.
- 63 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 117.
- 64 Uo.
- 65 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 113.
- 66 Arhive Naționale Istorie Centrale (ANIC), fond CC al PCR, Cancelarie, dos. 113/1957. Az 1957. február 23-i gyűlés jegyzőkönyve, amelyen részt vettek a BM központi káderei, a Securitate tartományi parancsnokai, valamint a tartományi párttitkárok.
- 67 Uo. f. 7. A Securitate kolozsvári parancsnoka is elismerte a kudarcot: „Mi nem ismertük eleget a Bolyai helyzetét. A diákok között tapasztalt jelenségek felkészületlenül értek minket” (uo. f. 10).
- 68 Uo. f. 9.
- 69 Uo.
- 70 Uo. f. 40.
- 71 Uo. f. 34.
- 72 Uo. f. 35–36.
- 73 Uo. f. 36.
- 74 Uo. f. 42.
- 75 Uo. f. 45.
- 76 Uo.
- 77 Uo. f. 46.
- 78 Uo. f. 50.
- 79 A „hálózat” fogalmáról és a belügyi „hálózat” működéséről lásd Rainer M. János kitűnő esettanulmányát: A hálózati ember – töredékek egy portréhoz. Kátai György. In *Évkönyv 2004. Magyarorság a jelenkorban*. Budapest, 1956-os Intézet, 2004. 53–76.
- 80 ANDJM, fond 1134, dos. 173/1957, f. 212.

- 81 Lásd erről Benkő Levente: *Volt egyszer egy* 56. H-Press, Sepsiszentgyörgy, 1998. 73.
- 82 ACNSAS, fond Documentar, dos. 105, f. 84.
- 83 Benkő i. m. 22–36.; ACNSAS, fond Documentar, dos. 105, f. 88. A mozgalom közel száz tagját csak 1958 nyarán-őszén tartóztatták le hosszú nyomozás után: többségük kiskorú, munkás származású és KISZ-tag volt. 1959-ben a Marosvásárhelyen székelő kolozsvári hadbíróság 3 év börtön és 25 év kényszymunka közötti büntetésre ítélte 77 fiatal.
- 84 *Vörös Zászló* 1957. március 21.
- 85 *Vörös Zászló* 1957. március 23.
- 86 ACNSAS, fond Documentar, dos. 198, vol. 3, f. 360–364. Bukarest, 1957. április 14. BM-kabinet. Átirat a BM Magyar Autonóm Tartományi Parancsnokságához – Covacs (sic!) Mihály ezredeshez. Rendkívül titkos és sürgős.
- 87 ACNSAS, fond Documentar, dos. 198, vol. 3, f. 363.
- 88 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 54–68.
- 89 Uo. f. 55.
- 90 Uo. f. 55–56.
- 91 ACNSAS, fond Documentar, dos. 53, vol. 2, f. 26–28. 1957. szeptember 4. A III. Csoportfőnökség összeállítás az 1957. első felében történt letartóztatások és ítéletekről.
- 92 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 58.
- 93 Uo.
- 94 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 40–50. Bukarest, 1957. május. 7. BM – Ellenőrzés. Jelentés az 1957/70. számú parancs végrehajtásáról a Magyar Autonóm Tartományban.
- 95 Uo. f. 41.
- 96 Uo. f. 42.
- 97 Uo. f. 45.
- 98 Ady László 1911-ben született Marosvásárhelyen polgári családban. Az illegális kommunista mozgalomban való részvétele miatt 1937-ben Ana Paukerrel és más ismert személyiségekkel ítélték el, és 1944-ig börtönben ült. 1948 után a BM politikai vezetésével bízták meg tábornoki ranggal. 1959-ben azonban minden funkcióból felmentették, majd le is tartóztatták. Későbbi sorsáról nincsenek biztos információk. Marius Oprea: *Banalitatea răului. O istorie Securității în documente*. Iași, Polirom, 2002. 560.
- 99 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 5–6. Az 1957. május 17-én megtartott BM Kollégiumi gyűlés jegyzőkönyvéből.
- 100 Uo. f. 6.
- 101 Uo. f. 8.
- 102 Az 1957. januári memorandum szövegét az 1956-os Intézet Oral History archívumában található a Dobai Istvánnal készített interjúhoz mellékelve. OHA, Dobai István (126/1987), készítette: Gagy-Balla István és Murányi Gábor.
- 103 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 9.
- 104 Uo. f. 9.
- 105 Uo. f. 18.
- 106 Uo. f. 20.
- 107 Uo. f. 22.
- 108 ACNSAS, fond Documentar, dos. 114, f. 279.
- 109 ACNSAS, fond Documentar, dos. 202, f. 95.
- 110 Az egyik legfontosabb kordokumentum erre vonatkozóan Jordáky Lajos naplója. Molnár Gusztáv: Jordáky Lajos naplója. *Medvetánc* 1988. 2–3. sz. 282–299.

ÁTALAKULÁS, ÁTALAKÍTÁS, FORRADALOM

Világvége. Magyarországi elitváltás 1945 után az emlékiratok tükrében – erdélyi kitekintéssel

Ablonczy Balázs

Szekfű Gyulának igaza volt. A kollaboráció kézikönyvének szánt 1948-as művében helyesen látta, hogy Magyarországon a világháborús összeomlással, a szovjet megszállással, a valódi többpártrendszerrel, földosztással párhuzamosan – bár ezektől egyáltalán nem függetlenül – forradalom is zajlott. A kulturális, társadalmi vagy akár gazdasági változások mértékükben és jelentőségükben minden bizonnyal meghaladták 1848 hasonló átalakulásait. Ugyanakkor nincs olyan változás – bármilyen drasztikus is legyen – amely nem hagy maga után zárványokat, az eltörölni kívánt múlt emlékeit, szokásait, akár egészen nagy számban. Az alábbiakban e zárványvilágok létének egy szegletét vizsgálom, emlékiratok, emlékezések, naplók és önéletrajzok segítségével. Célom az, hogy bemutassam az 1945 előtti elit konfrontálódása az új világgal milyen nyomokat hagyott és milyen érvényesülési, és főként: túlélési stratégiákat alakított ki a kortársak szemében. Az írás utolsó részében pedig – összehasonlítóképp – a viszonylag kiterjedt erdélyi magyar arisztokrácia emlékiratainak segítségével kívánok összehasonlítást végezni.

Az elit meghatározásával nem akarok vesződni: a fogalom a „funkcionális rétegek (a tulajdonosi és/vagy professzionális csoportok magas státusú tagjait” értem alatta, úgy ahogyan a bevett társadalomtörténet-írás ma azt meghatározza.¹ Kiegészítve azzal a valószínűleg önkényes megtoldással, hogy egyes esetekben középosztálybeli státuszú egyének naplóit, emlékiratait is felhasználtam, mert megfogalmazásaik frappáns foglalatát adták a két háború közötti élet- és értékvilág mély válságának. A különbség talán csak annyi, hogy egy középosztálybeli számára 1945 után több választás adódott: bizonyos kompromisszumok, esetleg csekély vagy közepes mértékű státuszvesztés árán elkerülhette a teljes kirekesztést, míg az arisztokraták vagy a magasrangú katonatisztek számára ugyanez a lehetőség nyilvánvalóan nem kínálkozott. A szigorúan vett 1945 előtti elitbe a téma szakértőinek számításai alapján a következő csoportokat sorolhatjuk: az arisztokrata családokat (227 nemzetség, 681 családfő 1935-ben és 528 családfő 125 nemzetség élén 1988-ban, azaz körülbelül 2300-2500 személy)², az egy-

házi nagyjavadalmasokat (120-130 fő), a főrangú katonatisztek (300-400 személy), a kulturális elitet (akadémikusok, egyetemi tanárok: 200-300 személy), a politikai vezetők csoportját (képviselők, felsőházi tagok, miniszterek: néhány száz személy, köztük 115 miniszter és államtitkár) és végül a nagypolgárság képviselőit (létszámukat erősen csökkentette a holokauszt és a második világháború egyéb megpróbáltatásai: 220-240 családfő a háború előtt).³ E csoportok létszáma, családtagokkal együtt, és figyelembe véve a szaporodási rátát és a háborús valamint migrációs veszteséget körülbelül 12-15 ezer főre tehető. E számhoz, egyes élethelyzeteket és a berendezkedő kommunista hatalom céljait tekintve a lakosság 5-8%-át kitevő középosztályt is hozzárendelhetjük: elsősorban a katonatisztek, minisztériumi hivatalnokokat, kistulajdonosokat vagy akár az egyházi középiskolák tanárait. Tanulmányomban tehát csak a magyar lakosság egy kisebbségének reakcióit lehet felmérni: ezek a csoportok azonban – világszemléletüknél, hagyományaiknál, szerepükénél fogva – a berendezkedő totalitárius hatalom ellenfelei, következésképp kiemelt célpontjai lettek. (Az emigrációt választókkal nem foglalkozom.)

Az 1945 előtti magyar elit egyszerre volt egy rezsim teremtetője és teremtménye: a két világháború közötti Magyarország egész közgondolkodását áthatotta az antikommunizmus, a Tanácsköztársaság kategorikus elutasítása, a demokratizálás és a földreform elvetése, és számos esetben az 1918–1919 forradalmaira hivatkozó antiszemitizmus. Még az elit azon tagjai is, akik liberális világképük vagy egyéb megfontolások miatt bizalommal tekintettek az 1945 utáni rendszerre, világképükben, társadalmi kapcsolataikban szorosan kötődtek az 1945 előtti világhoz. Tekintet nélkül arra, hogy katolikusok voltak vagy protestánsok, szabadelvűek vagy konzervatívok. E körülményt az elemzés egész folyamán érdemes szem előtt tartani.

VISZONYÍTÁSI PONTOK

Elöljáróban fontos leszögezni: 1945 és 1947 között a Horthy-rendszer ellenzékéből alakult kormányzat döntő többsége demokratikus rendszert kívánt megvalósítani Magyarországon, a kedvezőtlen bel- és világpolitikai konjunktúra (a szovjet hadsereg jelenléte, a kommunista párt rejtett, majd később egyre nyilvánvalóbb hatalom-megragadási kísérletei, stb.) ellenére.

A politikai és közigazgatási elitben lezajlott csere csaknem teljes körű volt, már 1945-től: az 1945-ös Nemzetgyűlés 498 és az 1947-es 409 képviselőjéből egyetlen képviselő tartozott az 1945 előtti képviselőház kormánypárti részéhez – Sulyok Dezső, ő is mindössze néhány hétig. Húszegyné-

hány képviselőnek voltak parlamenti tapasztalatai, liberális, kisgazda vagy szociáldemokrata színekben.⁴ Az 1927-ben újra felállított felsőházat 1945-ben megszüntették. A főispánok közül senki nem tarthatta meg székét: ez teljesen érthető következménye volt annak, hogy a kormányzatok 1932 óta tartó csaknem töretlen jobbra tolódása a főispánok csoportjának erőteljes ideológiai átrendeződését hozta, amelyet betetőzött az 1944-ben két ízben is lezajlott csaknem teljes csere. Az utolsó, „bethleni” konzervatívokat 1944 tavaszán mentették föl vagy mondtak le maguktól. 1945 után a legtöbb megyei főhivatalnok elmenekült nyugatra, vagy népbíróságok ítéleztek feletük, vagy egyszerűen csak a népharag: ez utóbbi történt Borbély-Maczkzy Emillel, Borsod főispánjával.

Az 1931 és 1945 között regnáló kormányok 77 tagjának sorsa beszédes példája az elitcserének. A tíz kormányfőből négyet halálra ítélték (Imrédy, Bárdossy, Sztójay, Szálasi), hárman elhunytak 1945 előtt (Gömbös, Darányi, Teleki), ketten emigrációba vonultak (Kállay Miklós, Lakatos Géza némi hazai népbírósági tanúskodást követően), Károlyi Gyula Magyarországon hunyt el 1947-ben. Bethlen István pedig fogoly volt a Szovjetunióban 1946-ban bekövetkezett haláláig. Hatvanhét miniszterből tizenkettőt kivégeztek, ketten öngyilkosok lettek (Csatay Lajos és Jurcsek Béla). Tízen elhunytak közülük 1945 előtt. 9-10 személyt zártak hosszabb-rövidebb időre börtönbe, és nagyjából e szám dupláját telepítették ki az ötvenes évek elején. (A bal-szerencsésebbeknek mindkettőben részük lehetett.) Számosan emigráltak, 3-4 fő pedig közvetlenül 1945 után hunyt el.⁵ Nagyon keveseknek adatott meg, hogy jelentősebb státuszvesztés nélkül reintegrálódjanak a társadalomba: Varga József egyetemi tanár, a Teleki- és a Bárdossy-kormány ipari és kereskedelmi minisztere a frissen alapított veszprémi „szocialista” egyetemen oktathatott tovább, s tagja maradt az Akadémiának is.

A kulturális elitben a változás kevésbé volt durva, s főképpen, lassabban zajlott. A Magyar Tudományos Akadémia elnökévé még azt a Kornis Gyulát választotta 1945-ben, akinek egész pályája, sőt politikai szerepvállalása is a Horthy-korszak elitjéhez kötődött. Ugyanakkor az Akadémia megtisztítása nem sokat késett: a hatalom több lépcsőben (kizárásokkal, visszaminősítésekkel – tanácskozó taggá –, egyes osztályok megszüntetésével) elérte, hogy az akadémikusok száma 1949-re az 1945-ös létszám felére, csökkenjen, s a kizártak 74%-át 1944 előtt választották tagnak. A régi gárdából elsősorban a természettudományok, a mérnöki és az élettudományok képviselői maradhattak, a csere csaknem teljes volt a humán- és a társadalomtudományok területén.⁶ Az elitcsere mértéke és tempója hasonló volt az egyetemen is.

Az értelmiséget – szemben azzal, amit egyes közéleti diskurzusok sugall-

ni próbálnak – nem fejezte le a változás. Ellentétben például Franciaországgal, ahol írók is kaptak halálos ítéleteket (ez lett a sorsa Robert Brasillachnak, és aligha került volna el Drieu la Rochelle), egyetlen író sem végeztek ki. Dövényi Nagy Lajos hírlapíró, rádiókommentátor, a *Tarnopolból indult el* és a *Kaganovicsok* írója ugyan halálos ítéletet kapott a népbíróságtól, de Tildy Zoltán köztársasági elnök kegyelme nyomán büntetését életfogytiglanra változtatták, majd az ötvenes évek végén szabadult. (Elítélésében egyébként is nagyobb szerepe volt rádiós hírmagyarázatainak és frontújság-szerkesztésének, mint könyveinek).⁷ Erdélyi József rövid börtönbüntetés után az ötvenes években visszatért az irodalmi életbe. S például az 1945 előtti Magyarország emblematisztikus írója, Herczeg Ferenc is többé-kevésbé háborítatlanul élhetett hűvösvölgyi házában. A korszak ismert – ám mára teljesen elfeledett – írója, Sztinyai Zoltán 4 évet ült börtönben 1945 után, majd emigrált. Elítélésének okaként az *Új Magyarországon* 1943 végétől közölt cikkeit említette a népbíróság.⁸ A népi írók közül jónéhányan voltak olyanok, akiket vélt vagy valós bűnökért szilenciumra ítélték, s kenyérkeresetüket csak értelmiségi segédmunkával tudták előteremteni (Németh László, Kodolányi, Féja, Szabó Lőrinc).

A honvédségben a tábornoki kar egynegyedét (109 főt) és a tisztek ötödét (1830 főt) nem igazolták 1945 után. A sorozatos leépítések, tisztogatások, kommunista gleichschaltolás után 1956-ban a tisztek és tábornokok 5%-a szolgált az 1945 előtti hadseregben – s valószínűleg ott sem tisztként. Az ötvenes évek elejéig azonban magasabb posztokon, s főként olyanokon, amelyek speciális képesítést igényeltek (repülőcsapatok, tisztképzés, utász- és műszaki alakulatok) még találni olyan tiszteket, akik 1945 előtt értek el tiszti rangot.⁹

Az ideológiai nyomás és az új rezsim totalitásra törekvése miatt keveseknek adatott meg, hogy hiány nélkül átmenthessék egykori státuszukat az új rendszerbe. Szekfű Gyula a legismertebb példák egyike: ő az Elnöki Tanács tagjaként hunyt el. Talán kevésbé ismert Harrer Ferenc életútja, aki a Galilei Kör tagságától, Budapest polgármesterségén, a Károlyi-kormány külügyminiszteri posztján át a felsőházi tagságig (az első zsidótörvény megszavazásáig) majd az egypártosított parlament korelnökségéig terjedt. A „haladó polgárság” képviselőjeként felmutatott politikusi emlékiratait olvasva egy, az ideológiamentességig pragmatikus és végtelenül alkalmazkodó közéleti férfiú portréja tűnik elénk.

Jónéhány, az 1945 előtti elit tagjaitól származó naplót, emlékiratot, önéletrajzot tanulmányoztunk át a dolgozat elkészítéséhez.¹⁰ Az első áttekintésre is megállapítható közös vonás bennük a reakciók egységessége a berendezkedő kommunista hatalommal szemben. Egy ellenséges világgal szemben válaszaik csaknem egységesek. Az elutasítás azonban nemcsak a neveltetésből, világnézetből, szocializációból származó gesztus, hanem egyenes következménye az 1945 előtti világ szigorú hierarchizáltságának, melyben a *mi* és az *ők* világosan elvált, s saját csoportjának határait mindenki tisztán látta és láttatta. Ebben a kontextusban a régi rend felborulása (amelyet már a háború, a frontesemények is megelőlegeztek) a „házmesterek uralmaként” maradt meg az emlékezetekben, amikor a szűkebb környezet jó pozícióban lévő tagja valamilyen konjunkturális lehetőséget kihasználva hirtelen túllépett a számára addig kijelölt játéktéren, és egy nagyobb hatalom (nyilasok/oroszok/ávó/lakáshivatal) támogatásával a maga javára fordította az erőviszonyokat. Az egyének közti kapcsolatok gyors demokratizálódása gyakran csak a „plebsz” uralmaként jelenik meg az emlékezések lapjain: szemtelen cselédlányok, hálátlan szomszédok, közönyös vagy kárörvendő lakótársak jelennek meg a történetekben, akik csak azt lesik, hol károsíthatnák meg a változások veszteseit. Gyakori még a csalárd barát/szomszéd figurája is, aki tudni sem akar a kitelepítés/menekülés/kibombázás előtt neki megőrzésre átadott értéktárgyakról. A hűséges, egykori gazdái mellett kitartó, s a kitelepítésbe Gerbeaud-süteményeket hozó családi mindenek/barát alakja ellenpontozza rendszerint a csalódásokat. Ugyancsak az elit zártságából és jól kivehető kontúrjaiból következik, hogy a „renegátokat” gondosan számon tartották: Pálinkás-Pallavicini Antal vagy Odescalchi Margit, kommunista állami szolgálatba állt diplomata sok esetben, mint elrettentő példa jelenik meg a lapokon.¹¹

A forradalmi változások első jele a legtöbb elitbe tartozó vagy középosztálybeli számára a személyes tér radikális beszűkülése volt. Az, hogy saját birtokával, házával immár senki nem rendelkezhet szabadon, és ismeretlenek törnek be az otthonokba, s megjelenésük nem csak átmeneti: hetekre, hónapokra vagy akár évekre is betelepítenek a lakásokba.¹² Először, a front alatt a német, majd a szovjet csapatok dúlják fel ezeket az otthonokat és kényszerítik a lakókat a pincébe vagy valamelyik mellékhelyiségbe. Európa keleti részén Budapest volt az első olyan főváros, ahol a szovjet hadsereg katonái először találkoztak a nyugat-európai modernitás számos külső jelével: otthoni elektromossággal, folyóvízzel, polgári belsővel rendelkező lakásokkal és a mindennapi jólét olyan jeleivel, mint a karórák és a zseb-

órák.¹³ „A Hitleréknél az oroszok háromszor olyan szörnyűek” – jegyezte meg egy középosztálybeli nő, aki – részbeni zsidó származása okán – éppenséggel láthatott volna felszabadítókat is a szovjet katonákban.¹⁴ Márai Sándor *Föld! Föld!* című visszaemlékezése is olvasható úgy, mint egy invázió, egy otthon kisajátításának és tönkretételének története, s tapasztalataik bizonyára nem voltak egyediek: sok magyar elsődleges tapasztalata volt 1945-ről, hogy immár nem rendelkezhet szabadon saját javai felett.

A tér illetén átalakulása csak folytatódott a kényszerbérlőkkel, majd a kitelepítésekkel. 1951 nyarán 5182 családot – összesen 12064 személyt – telepítettek ki a fővárosból. (Kitelepítések zajlottak a déli és a nyugati határszéleken is, valamint a vidéki nagyvárosokban, ezekről azonban történeti összesítés a mai napig sem készült.) A kitelepítettek között volt 21 volt miniszter, 7 egykori miniszter özvegye, 25 volt államtitkár és kilenc államtitkár-özvegy, 190 tábornok, 1012 főtiszt és 812 hivatalnok – a visszaemlékezések szerint számtalan esetben azonban a kitelepítési végzések foglalkozási rovataiba csak annyi került: „arisztokrata”. 4100 lakás szabadult fel ilyen módon, amelyeket – s ez volt az akció egyik hangoztatott célja – a lakás-helyzet javítására akartak használni a hatóságok. Valójában rendszerint párt- és állami funkcionáriusok kapták meg őket, s a tragikus budapesti lakásviszonyok alig változtak.¹⁵ Azok, akik esetleg megúszták a kitelepítést, 1951 nyarat úgy élték meg, mint a „mindennapos rettegés” időszakát, amikor a kitelepítést jelentő kis kék cédula bárkinek megérkezhetett.¹⁶ A kitelepítettek sorsát másféle szorongató bizonytalanság jellemezte.

Az emlékezések egyik visszatérő motívuma a zsidóság sorsával való párhuzam: az emlék még friss volt s bizonyára sokak éreztek valamiféle lelkiismeret-furdalást, hogy 1944 tavaszán-nyarán nem tettek eleget zsidó honfitársaikért. Ez a reakció egy többszörösen traumatizált társadalomé, amely morálisan nem volt képes feldolgozni azt a rengeteg erőszakot, amelyen 1939 és 1956 között átment. „Mindig kellene zsidók” – jegyezte meg üldöztetésük indítékairól Görgy Gábor író, s hozzátette, hogy munkásszázádaiban őrmesterük egy valamikori keretlegény volt, „és ugyanazt csinálta velünk 1951-ben, amit a zsidókkal 1944-ben”.¹⁷ Ez volt a „szovjet holokauszt”- summázott egy másik egykori kitelepített.¹⁸ Hozzá kell tenni, hogy a főleg alföldi községekbe kényszerített „osztályidegenek” között voltak zsidó származásúak is: „Nem tudom, milyen réven vagyok itt? Mint zsidó vagy mint arisztokrata?” – teszi fel a kérdést provokatívan egy Kohner bárónő a jászkeséri vasútállomáson.¹⁹

E kép kísérője az azóta is felbukkanó toposz a „kis ország – egy csöcselek” témakörében. A történetek negatív vagy „hűtlen” figurái, akik most vakbuzgó kommunisták annakelőtte nyilasok voltak (különösen igaz ez a

házmasterre). „Ott állt a teherautó, a kapuban vigyorogva a házmaster, aki azelőtt főnyilas volt, úgy köszönt, hogy «Éljen Szálasi!». Most nagy kommunista jelvény volt a kabátjára tűzve, mindenkit ő jelentett fel” – emlékezett Claire Kenneth író. ²⁰ És a második világháború egyik, még tapintható nyoma volt az a meggyőződés, hogy a kitelepítetteket Szibériába viszik. ²¹

A kitelepítés helyéről szóló történetek csaknem kivétel nélkül kitérnek (a nélkülözések, a megaláztatások, a kemény fizikai munka mellett) a falubeli-ek csoportjaira is. A „rosszak” gyakran a hivatalos hatalom képviselői: rendőrök, téveszelnökök, tanácstíkárok – bár köztük is akadnak emberségesek. Az „emberségesek” jobbára a falubeliek, a körorvosok közül kerülnek ki. S bár néhol a lelkész is megemlíti („ő tartotta bennünk a lelket”) ²², jobbára hiányoznak az egyháziak a segítséget adók köréből, egyszerűen azért mert saját közösségükön belől ők is elszigetelt és gyakran megfigyelt személyek voltak. ²³ A falubeliek képe vegyes. A szolidaritás mozzanatait ugyanúgy megemlítik, mint a számító vagy közönyös viselkedést. A falubeliek viselkedésére talált magyarázatok a falu szociális, politikai körülményeiből adódnak („gazdag kulákfalu”, amelynek lakói szintén sokat szenvednek s ez erősíti a szolidaritást vagy éppenséggel ezért irigyek: mindkét magyarázat felbukkan): az keveseknek jutott eszébe, hogy a portákra önkényesen költöztetett, javarészt idős, azaz nehéz fizikai munkára nem alkalmas és ehhez nem is szokott emberek megjelenése újabb terhet jelentett a sok felől szorongatott parasztcsaládok életében. „A ház gazdája és házanépe nem fogadott valami különös szívéllyességgel. Még köszönésünket is csak úgy félvállról, fanyalogva viszonzották” – jegyezte meg egy volt igazságügyminiszter. ²⁴ S viszonyuk később sem javult: amikor az idős politikus és családja végre elhagyhatta a kényszerlakhelyet, megjegyezte: „Házigazdáink nem segítettek, ellenben patvarkodtak amiatt, hogy egy-két bútorunkat, amire szemet vetettek, nem hagytuk ott nekik”. ²⁵ De számos alkalmal lehet találkozni a helyiek segítőkészségét taglaló sorokkal, sőt talán ezek a hangok vannak többségben. ²⁶

A helyben kialakított életstratégiákban két modell figyelhető meg. Az integrációs (munka a tészben vagy egyebütt, részvétel a falu életében), ami elsősorban a fiatalokra volt jellemző és a megőrzésre, szuverenitásra alapuló (a fizikai munka visszautasítása egészségügyi okokból, saját társadalmi csoportba való bezárkózás, betegségek, sérelmi diskurzus, a humoros, ironikus elemek teljes hiánya), ami – nem meglepő módon, és egyébként teljesen érthetően – elsősorban az idősebb emlékirókat jellemezte. A visszautasítás, a menekülés néha egészen furcsa tevékenységekben ölthetett testet. Lázár Andor volt igazságügyi miniszter – saját bevallása szerint – 60-70 verset írt a kitelepítés alatt, kisebbet és nagyobbab, sőt vállalkozott egy 100 ol-

dalas „elbeszélő költemény” írására is. A visszaemlékező azonban némi rezignáltsággal jegyezte meg (s ez egyben céljai irrealitását is mutatja), hogy literátor ismerőseinek ítélete szerint a versek „amelyek Arany János költészetének hatását tüntetik fel, nem a modern versírás hangján szólnak az olvasóhoz. Nem számíthatnak közönségsikerre a mai fiatalság körében”.²⁷ Másvalaki a Revue de Paris című lapot járatta a mindentől elzárt faluban.²⁸ A világtól való elfordulás, illúziókba menekülés néhanap a fiatalabbakat is dühítette: az öregekkel „néha nem értettem egyet. Például ahogy viselkedtek. Társasági szokásaikat, sznobériájukat sokan megőrizték” és kabaréba illő jelenetek adódtak, például akkor, amikor nyugdíjas katonatisztek komolyan elemezték a koreai háború katonai tapasztalatait.²⁹ A nagy többség (a nők is), ugyanakkor kemény dolgozott a földeken vagy éppen a téeszek állattartó telepein.

Azok sem érezhették magukat biztonságban, akik esetleg elkerülték a kitelepítést. Egy 1952-es rendelet államosított minden, ötszobásnál nagyobb vagy bizonyos négyzetméterszámon felüli ingatlant, így a hatvanas évekig (vagy még tovább) sok család állandó élménye volt a kényszerbérlők jelenléte saját ingatlanaikban.

Az 1947 és 1963 közötti évek politikai perei láthatóan nem gyakoroltak nagy hatást az emlékezőkre. A Rajk-per kommunista belügynek tűnt, s a kommunista hatalomátvétel záróaktusa volt a Mindszenty-per, amely az utolsó rendszerellenes ellenállási góc felszámolását is jelentette, és a régi elit Magyarországon maradt tagjainak egyértelműen jelezte a rezsim irányát, annál is inkább, mert a perben elítélt Esterházy Pál herceg egyik – egyebekben teljesen apolitikus – exponense volt a letűnt kor vezető csoportjainak. Az ’56-os forradalom után volt kísérlet arra, hogy a volt elit még Magyarországon élő tagjainak felahsználásával bizonyítsák az események restaurációs jellegét: Knob Sándort, a GYOSZ volt főtitkárát, Bornemissza Géza volt minisztert és Khuen-Héderváry Károly volt főcserkészt igyekeztek egy koncepció mentén perbe fogni, a vádat azonban később elejtették. 1956 ugyanakkor az igazság pillanata is volt, felszabadulást jelentett, a forradalom eltiprása pedig második emigrációs hullámot is elindított a volt elitcsoportok tagjainál, mert a magyarországi hatalmi helyzet változtathatatlanágát illusztrálta. Sokak reményét kifejezte ugyanakkor Pallavicini-Pálinkás őrnagy édesanyja, amikor – már a kivándorló útlevél birtokában – így írt október 23-ról: „Megrendülve álltam ott, és én, aki már évek óta csak azt kívántam, hogy minél előbb meghalhassak, egyszerre úgy éreztem, hogy élni szeretnék még 20-30 évig, hogy láthassam azt a Magyarországot, amit ezek a fiatalok fognak megteremteni”.³⁰

Az első Nagy Imre-kormány (1953–1955), majd a rendszer hatvanas évek-

től bekövetkező lazulása fokozatosan megteremtette az egykori elitcsoporthoz számukra a reintegráció lehetőségét. A kitelepítettek 1953-ban elhagyhatták kényszerlakóhelyüket és újra, többé-kevésbé szabadon mozoghattak az országban. Budapestre azonban nem mehettek vissza. Ekkor számosan közzük a főváros környéki településeken, elsősorban a budai oldalon és a Dunakanyar községeiben leltek átmeneti lakóhelyre: Piliscsabán, Csobánkán, Sződligeten, Gödön, Leányfalun, Verőcén vagy Biatorbágyon. A szigor enyhülésével megindult „visszaszivárgásuk” a főváros hagyományos, magas presztízsű területeire (I., II., XII. kerület, XI. kerület északi része), s leszármazottaik többségükben ma is itt élnek.³¹

Az első generáció (a kitelepítettek) azonban csak társadalom peremén tudott megkapaszkodni, s az őket sújtó diszkrimináció miatt gyakran csak nehéz fizikai munkával (darukezelő, zsákoló vagy éppen éjjeliőr, stb.) kereshették meg a kenyerüket, míg – életkoruktól függően – újból elkezdheték lassú felfelé haladásukat a munkaerőpiacon. A reintegráció gyakori útjai voltak a háború előtti nevelés komplementer (az elitnevelés mellett, az „úriemberséghez”/„úrinőséghez” elengedhetetlenül szükséges) ágai: elsősorban a nyelvtudás, majd a lovaglás, a sport, a mezőgazdasági ismeretek, esetenként zenei tudás. De ismerünk példát arra is, hogy a nők a népművészeti szövetkezet bedolgozóiként ténykedtek, másoknak rovarfajismereteik bizonyultak nélkülözhetetlennek.³² A második generáció életét eleinte megkeserítette, hogy 1962-ig az egyetemek és a főiskolák kapui zárva maradtak az „osztályidegenek” előtt. Később – korlátozott számban – felvették őket, de a bölcsész- és társadalomtudományi terület javarészt továbbra is tiltottnak számított. A műszaki és agrárfelsőoktatásban szerzett diploma azonban hozzásegítette ezen elitcsoporthoz ahhoz a rekonverzióhoz, amelynek révén a hatvanas-hetvenes évektől hálózataikat újra tudták szervezni, kulturális tőkéjüket újra kamatoztatni tudták. A konverzió sikeres volt: a nyolcvanas években a közigazgatás és a gazdaság kádereinek többsége nem a munkásosztályból vagy paraszti sorból származott, hanem az egykori középosztálybeliek közül.³³ (Témánkhoz csak részben kapcsolódik az a körülmény, hogy az új, kommunista elitek szokásvilága is sok esetben háború előtti normarendszert tükrözött: vadászat, névnapok, lakóhely stb.)

Visszakanyarodva a szűkebben vett elitcsoporthoz, az értékrend fenntartását, a kulturális emlékezet ápolását számos úton lehetett biztosítani: az egyházi gimnáziumokban történő iskoláztatással, a továbbtanulás fokozott szorgalmazásával, bizonyos mértékű, de támogatott endogámiával (zsúrok, táncórák, családi „dzsemborik”), egyes társasági események fenntartásával (bridzs- és tarokkpartik, kirándulások) és a nyelvtanulás előtérbe helyezésével, nemritkán a külföldön élő családtagok segítségével. A felmérések azt

mutatják, hogy nemcsak a kulturális tőke, hanem a minták és az értékrend átmentése is sikeres volt: a hajdani arisztokrata családi mai fiataljai értékvalasztásaikban markánsan elkülönülnek kortársaik zömétől: erős hivatástudat, kötelességérzet, a materiális javak másod- vagy harmadrendűvé sorolása, mélyen megélt vallásos hit jellemzi csoportjukat ma is.³⁴

KÜLÖN ESET

Erdélyről szólva – az ottani magyar arisztokrácia sorsáról – az elitváltás szó nem teljesen indokolt. Az erdélyi magyar földbirtokosok részint már 1918 után, az impériumváltással elvesztették azt a szerepüket, amelyet a politikai életben játszottak. Bár a magyar politikai formációk vezetésében felbukkantak arisztokraták (Jósika Samu, Bethlen György, Bánffy Miklós), ez nyilvánvalóan nem azonos a magyar közösség életének irányításával. Az 1940 és 1944 közötti idők az elbeszélésekben pedig nem a „megtalált haza” szinonimái, hanem a „szétszakítottság éveie”. Nem volt olyan arisztokrata család, amelyben ne lett volna Dél-Erdélyben rekedt rokon, testvér, szülő.³⁵ 1944–45 fordulója rendszerint a menekülés időszaka, ugyanakkor 1945 elején számos visszaemlékezésben a hazatérés (tudva, hogy valószínűleg nem sok jóval kecsegtet, és azzal a kóssa reménnyel, hogy a CASBI hatálya alól kimenthető a birtok vagy egy része) erkölcsi parancsként jelenik meg, akár még a nyugati megszállási zónából is. „Ha kibírták a Telekiek háromszáz évig – ezt is kibírjuk – gondoltuk”.³⁶ Vagy: „Papi kijelentette, hogy megy haza Erdélybe, neki ott a helye”.³⁷ A legtöbbször valamennyi, a földreform által még meghagyott, 100 hold körüli birtokon folytatták a gazdálkodást, egészen 1949. március 2-ről 3-ra virradó éjszakáig. Ekkor egész Erdélyben egyetlen éjszaka alatt összegyűjtötték az egykori földbirtokosokat és kényszerlakhelyre költöztették őket, rendszerint nagyobb erdélyi városokba (Marosvásárhelyre, Sepsiszentgyörgyre, Szatmárnémetibe), ahol legjobb esetben is társbérletekben, pincelakásokban, szuterénekben húzták meg magukat.³⁸ A balszerencsésebbek Dobrudzsába kerültek munkatáborokba, s jónéhányan különböző politikai perek áldozatai is lettek (Bethlen Béla, Kún Zsigmond) és hosszú éveket töltöttek börtönben.³⁹ Hozzá kell tenni: sorsuk általánosságban kevésbé volt elviselhetetlen, mint a román elitnek. A kényszerlakhelyre vonatkozó rendeletet 1963-ban ugyan feloldották, de a volt földbirtokosok sorsa nem sokat változott csak a teljes kilátástalanság és az emigráció között választhattak. Többek megjegyzése: azelőtti társadalmi életüket sem élhették, mert közegükben a múltjuk miatt tartottak tőlük.⁴⁰ S – ellentétben Magyarországgal – a munkaerőpiac peremén való megkapasz-

kodás egyáltalán nem jelentette a státuszvisszaszerzés kezdetét. A gépirással, zsákolással, esetleg könyvelési ismeretekkel szerzett állás gyakorta cserélődött a káderezők buzgósága miatt, s ilyenkor mindent újra kellett kezdeni. A feljebb, értelmiségi munkakörbe való kerülésre, az egykori környékre való visszaköltözésre sem kerülhetett sor. A Magyarországon megszokott kitörési kísérletek (pl. sport) szóba sem jöhetett: erre példa Bánffy Éva úszóbajnok esete.⁴¹ A reintegráció másik útja, a többségi társadalommal való elvegyülés is kudarcra ítélt vállalkozásnak tűnik az emlékiratok fényében, Teleki Évának, Teleki Béla lányának emlékiratai akár egy gender-alapú olvasat szempontjából is érdekesek: a román mérnökhöz hozzáment grófkisasszony hogyan veszíti el kapcsolatait osztályosaival, közösségével, hogyan lesz áldozata férje közönyének és brutalitásának, s hogyan tekint idegenként családjára.⁴² A periférián való megkapaszkodásnak talán egyetlen módja volt: a nyelvoktatás (ez volt Teleki Mihály vagy az erdélyi referencia-személyként is létező Schuller Rudolf esete⁴³), ez azonban nem jelentette azt, hogy a második generáció sorsa az ebből nyert anyagi (és kapcsolati) tőkéből jobbra fordult volna. A csoport nagy jelképe Teleki Gemma grófnő, aki magas korban bekövetkezett haláláig virágot árult Marosvásárhelyen, a Teleki Tékával szembeni járdán.

Az erdélyi arisztokrátiák számára az 1945 nem volt akkora fordulat 1919–20-hoz képest, cezúra inkább az 1949-es kényszerlakhelyre költöztetés lett, amely 15 évre, de voltaképpen egészen 1990-ig meghatározta az érintettek sorsát. A folyamat az I. világháború végén kezdődött, s a román hatalom hatalásra törekvése teljesedett csak ki 1945 és 1949 után, esélyt sem hagyva státuszörző stratégiák kidolgozására.

A FELHASZNÁLT EMLÉKIRATOK:

Anka naplója. Budapesti Negyed, 2002. 3.

Bánó Attila: *Régi magyar családok, mai sorsok*. Budapest, 2004. (Kb. tíz témába vágó interjú)

Bethlen Béla: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Budapest, 1989.

Dessewffy Tibor-Szántó András: *«Kitörő éberséggel...»*. Budapest, 1989. (Tucatnyi, témába vágó beszélgetés)

Gál Mária : D. O. – *Kényszerlakhely*. Kolozsvár, 1996. (Kb. hat-nyolc releváns emlékezés)

Kabós Éva: *Volt egyszer egy kút*. Csíkszereda, 1997.

Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek – Vázlat az erdélyi főnemességről*. é. n. h. n.

Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1995.

Marosi Ildikó: *Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal*. Budapest, 1999.

Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója. Budapest, 1990.

Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Budapest, 1987.

Pekár Zsuzsa: *A túlélés epizódjai*. Budapest, 2002.

Rajánán Sággy Gabriella: *Egy ház Budán*. Budapest, 2002.

Teleki Éva: *Tölgy és repkény*. Kolozsvár, 1995.

Dr. Trajánovits Lajos: *Emlékiratok*. Debrecen, 1994.

Utasi Ágnes-A. Gergely András-Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit*. Budapest, 1996. (Nyolc-tíz témánkat érintő interjú)

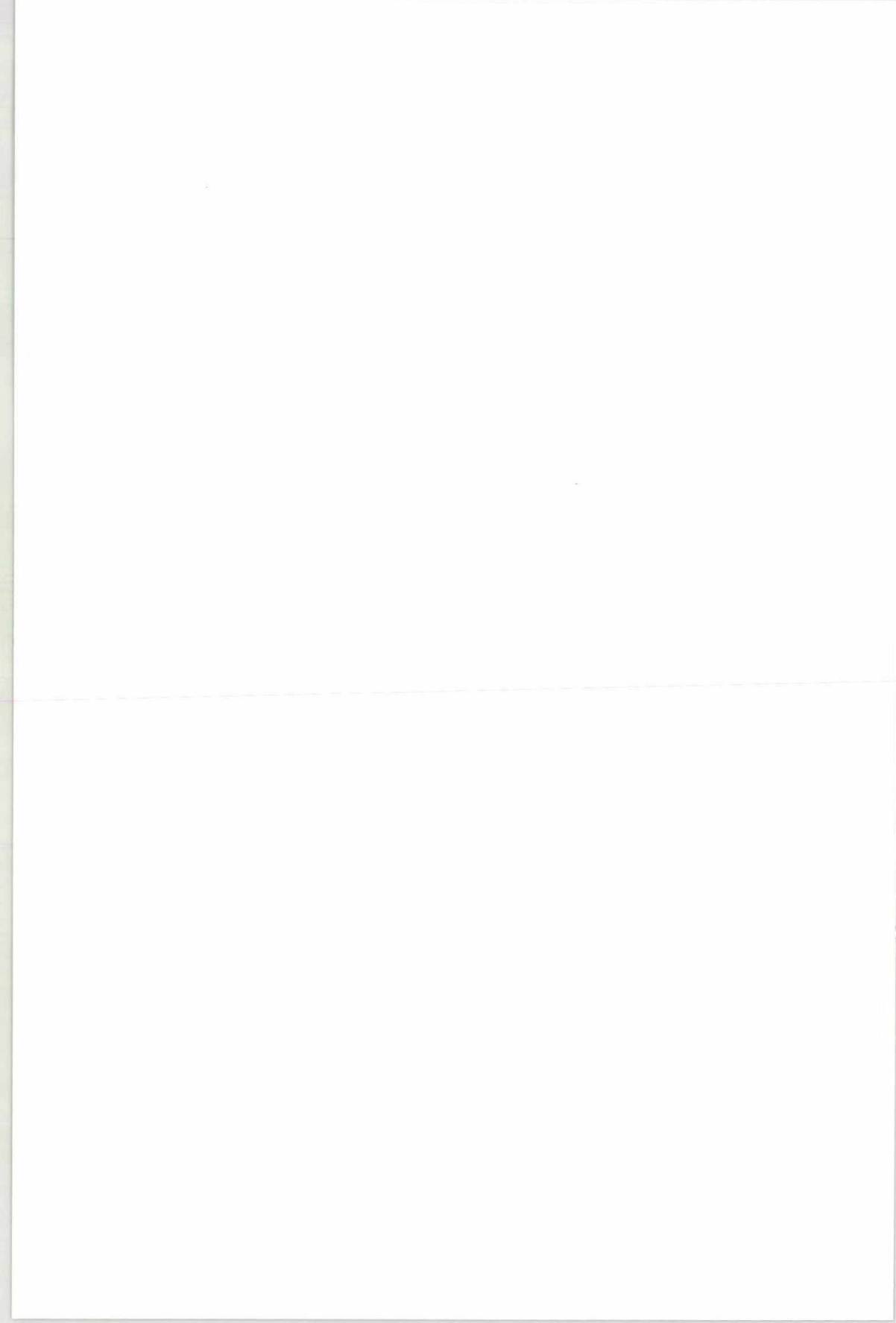
Vladár Gábor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1997.

JEGYZETEK

- 1 Kövér György-Gyáni Gábor: *Magyarország társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig*. Budapest, 1998, Osiris, 192.
- 2 Szentirmay László-Gudenus János: *Összetört címerek*. Budapest, 1989, 72., 145.
- 3 Kövér-Gyáni: i. m. 191–223.
- 4 Hubai László: A parlament politikai és társadalmi összetétele. In: Hubai László-Tombor László (szerk.): *A magyar parlament 1944–1949*. Budapest, 1991, Gulliver, 227–229.
- 5 Saját számítások Bölöny József-Hubai László: *A magyar kormányok 1848–1992*. Budapest, 1992, Akadémiai alapján.
- 6 A folyamatról ld. Póty János: Harmadik nekifutásra. *Történelmi Szemle*, 1994. 1–2. sz. 79–110.
- 7 Ügyéről ld. Budapest Főváros Levéltára, Nb 3039/1945, V-129749, Dövényi Nagy Lajos perének iratai
- 8 BFL, Nb 1664/1945, Szitnyai Zoltán iratai
- 9 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Budapest, 2001, Osiris, 125–126.
- 10 Listájukat lásd az irodalomjegyzékben.
- 11 Vö. Szabó Miklós: „Osztályáruló” arisztokraták. *Mozgó Képek*, 1985. 3. sz. 10–11.
- 12 Jellemző az érzésre két női emlékirat: Rajnáné Sággy Gabriella: *Egy ház Budán*. Budapest, 2002, Ciceró, 137–140. Pekár Zsuzsa: *A túlélés epizódjai*. Budapest, 2002, Püski, 82–98.
- 13 Erről a találkozásról ld. Ungváry Krisztián: *Budapest ostroma*. Budapest, 1998, Corvina, 282–286.
- 14 Anka naplója. *Budapesti Negyed*, 2002. 3. sz., 210.
- 15 Rátki András: A volt magyar uralkodó osztályok. *História*, 1981. 3. sz. 28–29.
- 16 Bassola Zoltán: *Ki voltam... Egy kultuszminisztériumi államtitkár vallomásai*. Budapest, 1998, Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum, 409. A szerző naplójegyzetei 1951 nyaráról uo. 395–412.
- 17 Dessewffy Tibor-Szántó András: „Kitörő éberséggel”. Budapest, 1989, Háttér, 20., 22–23.
- 18 Uo. 148. Vö. még uo. 67–68.
- 19 Pallavicini-Andrássy Borbála kitelepítési és 1956-os naplója. Budapest, 1990, Gondolat, 18.
- 20 Dessewffy-Szántó: i. m. 123.
- 21 Uo. 82., 181. Valamint: Bánó Attila: *Régi magyar családok, mai sorsok*. Budapest, 2004², Athenaeum, 253. (Széchenyi Kinga vallomása)
- 22 Dessewffy-Szántó: i. m. 72.
- 23 Uo. 116.
- 24 Vladár Gábor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1997, Püski, 334.
- 25 Uo. 365. S hasonló emlékei voltak Claire Kenneth-nek (Kende) is. Dessewffy-Szántó: i. m. 128.
- 26 Ld. Pallavicini-Andrássy: i. m. passim. Szirmay Gábor és Niczky Katalin vallomása. In: Bánó: i. m. 206–207. és 262.
- 27 Lázár Andor: *Visszaemlékezéseim*. Budapest, 1995, k. n. 418–419.

- 28 Dessewffy-Szántó: i. m. 71.
- 29 Uo. 86.
- 30 Pallavicini-Andrássy: i. m. 232.
- 31 Sztárayné dr. Kézdy Éva: *Egykori arisztokrata családok leszármazottai a mai Magyarországon*. PhD-értekezés, 2001, BKÁE, 53–54.
(<http://webopac.lib.uni-corvinus.hu/cgi-bin/w21hu.sh?titleno=343093>) Ld. erről még: Utasi Ágnes-A. Gergely András-Becskeházi Attila: *Kisvárosi elit*. Budapest, 1996, MTA PTI, 36.
- 32 Uo. 35. Ill. Odescalchi Eugénie: *Egy hercegnő emlékezik*. Budapest, 1987, Gondolat, 357., 367.
- 33 Utasi-A. Gergely-Becskeházi: i. m. 22. Vö. még: Gáti Tibor-Horváth Ágota: A háború előtti kisvárosi középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*, 1992. 1. sz. 90–91.
- 34 Balázs János-Kézdy Éva: „Harmonia Dignitatis” – Az értékrend vizsgálata főnemes családok leszármazottainak körében. *Századvég*, 2001. Nyár, 47–48.
- 35 Szépirodalmi igényű emlékezés: Kabós Éva: *Volt egyszer egy kút*. Csíkszereda, 1997, Pallas-Akadémia, 105–109. Vagy Kovács Kiss Gyöngy (szerk.): *Álló- és mozgóképek – Vázlat az erdélyi főnemességről*. é. n. h. n. Komp-Press, 140–141. (Bethlen Miklósné), 32–35. (Stipsicz Károlyné gróf Bethlen Katalin).
- 36 Marosi Ildikó: *Örökbe hagyott beszélgetés gróf Teleki Mihállyal*. Budapest, 1999, Argumentum, 95.
- 37 Kovács Kiss Gyöngy: i. m. 38.
- 38 Erről ld. Gál Mária: *D. O. – Kényszerlakhely*. Kolozsvár, 1996, Minerva.
- 39 Ld. ezekről az évekről Bethlen Béla rendkívül plasztikus leírását: *Észak-Erdély kormánybiztosa voltam*. Budapest, 1989, Zrínyi, 206–296.
- 40 Pl. uo. 291–291.
- 41 Kovács Kiss Gyöngy: i. m. 83.
- 42 Teleki Éva: *Tölgy és repkény*. Kolozsvár, 1995, Minerva Könyvek.
- 43 A kifejezést Bárdi Nándortól vettem. *Tény és való*. Pozsony, 2004, Kalligram, 119.

Az állambiztonság a sztálini Lengyelországban, 1944–1956

Tischler János

Az alábbi tanulmány a lengyel kommunista állambiztonság 1944-től 1989-ig tartó történetének első korszakáról szól, amelyet leginkább Stanisław Radkiewicz belügyminiszter neve fémjelez, aki 1944 és 1954 között irányította a belügyi tárcát. Az állambiztonságot érintő stratégiai kérdések természetesen nem az ő szintjén dőltek el, hanem a kommunista párt Politikai Bizottságában, vagy – gyakrabban – Bolesław Bierut és később Władysław Gomułka dolgozószobájában. Ellenben tény, hogy Radkiewicz alatt alakult ki és működött a klasszikus sztálini modell, amitől 1954-ben kezdődött meg a fokozatos – nem feltétlen határozott – eltérés egy kétéves átmeneti időszakban. Az átmenet szükségességét két jelentős esemény váltotta ki: Józef Światło, a hírhedt X. Ügyosztály helyettes vezetőjének nyugatra szökése 1953-ban és rádiósorozata a Szabad Európa Rádióban, illetve Gomułka visszatérése a hatalomba 1956 októberében. Később – egészen 1989-ig – ilyen mértékű „földrengések” nem rázták meg az állambiztonságot.

Miközben az alapfunkció, a kommunista rendszer mindenáron való fenntartásának szükségessége, nem változott, 1956 után a módszerek finomodtak-modernizálódtak, a nyílt fizikai erőszak háttérbe szorult (de nem tűnt el!), a súlypontok többször áthelyeződtek. S noha 1958-tól kezdve az állambiztonság viszonylag gyorsan visszaszerezte régi rangját, immár többnyire elegendő volt csak emlékeztetni a társadalmat a sztálini idők kegyetlen állambiztonsági praktikáira, a véres terrorra, ezekhez folyamodni azonban már ritkábban kellett.

Jelen írásban az egyszerűség kedvéért az „állambiztonság” fogalmat fogom használni, ugyanis nem részletekbe menő szakmai elemzést végzek, hanem általános képet kívánok felrajzolni, ami a „civil állambiztonságot” mutatja be. Amennyire lehetséges, igyekszem áttekintést adni az állambiztonsági elitről is. A lengyel kommunista állambiztonsági szervek (valamint a katonai elhárítás és hírszerzés) történetéről még egyetlen hiteles monografikus feldolgozás sem jelent meg, bár legalább kettő már készülöben van. A történész kutatómunkát megnehezíti, hogy a lengyel levéltárakban az 1949–1956 közötti évek állambiztonságára vonatkozó források igencsak hiá-

nyosak, ugyanis a szovjet-lengyel Konstanty Rokossowski nemzetvédelmi miniszter, valamint a szovjet tanácsadók 1956–57-es távozásukkor nagymennyiségű iratot vittek magukkal a Szovjetunióba. Ráadásul a Lengyelországban fellelhető dokumentumokhoz sem egyszerű a hozzáférés.¹

I.

A Lengyelországban 1944–45-ben szovjet mintára létrehozott állambiztonság már kezdettől széles struktúrát épített ki. 1944 decemberében, amikor az ország harmadát „szabadították fel” a szovjet Vörös Hadsereg csapatai, az éppen felállított reszortban kétezer-ötszáz funkcionárius dolgozott, fél évvel később már tizenegyezer, egy év múltán huszonnyolcezer. Az 1945-ben életre hívott Közbiztonsági Minisztérium – így hívták a belügyminisztériumot egészen 1954-ig – alá tartozott az állambiztonság, vagyis hivatalos nevén a Biztonsági Hivatal (területi, vajdasági és járási struktúrájával egyetemben), a rendőrség, a büntetés-végrehajtás és az általa fenntartott táborok, valamint a Belvédelmi Csapatok. 1949-ben a minisztériumhoz csatolták még a Határvédelmi Csapatokat, illetve az Ipari Őrséget, s már 1946-ban ide rendelték a Rendőrség Önkéntes Tartalékegységét (ORMO), a kommunista párt egyik nagy létszámú fegyveres testületét. A Közbiztonsági Minisztérium egy vonatkozásban tért el a szovjet mintától: nem rendelkezett a rögtönítélkezés jogával.

A szovjet állambiztonság tisztjei már 1944-ben tömegesen áramlottak Lengyelországba, és aktívan segédkeztek a lengyel „testvérreszort” felállításában. Elsősorban a szervezést és az operatív munkát vállalták magukra, és mint gyakorlott szakemberek ők szabták meg a lengyel állambiztonság szervezeti formáját és határozták meg alapvető tevékenységi irányait. Emellett a fontosabb posztokra kinevezett lengyel funkcionáriusok túlnyomó hányada – több mint kétszáz fő – az NKVD kujbisevi, 366. számú tiszti iskolájában részesült kiképzésben, mások korábban szovjet diverzáns csoportok tagjai voltak, vagyis őket is az NKVD iskolázta.

1945 márciusában hivatalosan is létrehozták a szovjet tanácsadók testületét a Közbiztonsági Minisztériumban.² Az eufemisztikus „tanácsadó” kifejezés – és ebben a tekintetben a Visztula mentén sem volt másképp, mint a többi leendő népi demokratikus államban – valójában azt igyekezett elfedni, hogy az odavezényelt szovjet tisztek egyrészt irányították, másrészt felügyelték a reszort munkáját. A „tanácsadók” tevékenységét egy magas rangú NKVD-s tiszt fogta össze, az első a nálunk is hírhedt Ivan Szerov tábornok volt, majd sorrendben követte őt Szelivanovszkij, Davidov, Lalin és vé-

gül Jevgyokimjenko. Mindannyian Stanisław Radkiewicz közbiztonsági miniszter mellett működtek, egyúttal az ő személyes tanácsadói is voltak. Az NKVD-s tanácsadók minden szinten megjelentek, a miniszterhelyettesektől, az ügyosztály-igazgatóktól és az osztályvezetőktől kezdve a vajdasági állambiztonsági hivatalokon át egészen a járásiig. Számuk összességükben hét-nyolcszázra volt tehető. Ezt egészítették még ki a Vörös Hadsereg vagy az NKVD Moszkvából delegált azon tisztjei – némelyek lengyel származásúak voltak –, akik a Közbiztonsági Minisztériumban a logisztikai és technikai feladatok (hírközlés, közlekedés, fegyverzet, pénzügy) ellátásában, valamint a káderképzésben dolgoztak.

A szovjet tanácsadók önálló szervezeti struktúrát alkottak, saját törvényeik voltak, az irányító központ a varsói szovjet nagykövetség épületében kapott helyet. Meglehetősen széles ügynöki hálózatot is kiépítettek az ország területén, a munkában kiemelkedő lengyel informátorokat gyakran saját hálózatukba is beszervezték, amit a „lengyel elvtársaknak” tudomásul kellett venniük. Mindez lehetővé tette számukra, hogy hatékonyan és többszörösen ellenőrizzék a lengyel állambiztonságot, illetve a politikai élet és a gazdasági szféra számos területét. A szovjet tanácsadók főnöke az utasításokat közvetlenül Berijától kapta vagy esetenként magától Sztálintól, ha bizonyos nagyobb szabású akciók lefolytatásáról vagy jelentős személyek tartóztatásáról volt szó. A tanácsadók inspirálták a fontosabb lengyel kizsákmányolókat, ezek forgatókönyvét a Közbiztonsági Minisztérium vezetésével közösen dolgozták ki. Ők határozták meg a lengyel katolikus egyházzal szemben folytatandó harc irányát is.

A lengyelországi szovjet tanácsadók alá rendelték az NKVD belbiztonsági (!) egységeit – ezek létszáma tízezertől időnként ötven-hatvanezerig terjedt –, amelyek 1944 őszétől 1946 nyaráig részt vettek a Honi Hadsereg, vagyis a második világháborús lengyel polgári, politikai és fegyveres ellenállás felszámolásában. Csak a „jaltai” Lengyelország területén az NKVD hozzávetőleg negyvenhétezer embert tartóztatott le, ennek egytizedét (főként a Honi Hadsereg vezető beosztású tisztjeit) Oroszország távoli területeire internálták. „Megbízhatatlanságuk” miatt kényszermunkára hurcoltak tizenötezer sziléziai bányászt is. Mindebben a kialakulóban lévő lengyel állambiztonság 1945 közepéig inkább a szovjet példakép segédcsoportként működött közre. Az NKVD a „terepen” folytatott akciókon – pacifikálás, partizánegységek lefegyverzése, razzia – kívül kifinomult operatív tevékenységet is végzett. Ennek egyik legismertebb esete a „tizenhatok pere” – 1945 márciusában Szerov hivatalos tárgyalásokra hívta a Honi Hadsereg tizenhat vezetőjét, majd azonnal letartóztatatta és Moszkvába szállíttatta őket, ahol koncepciós perben súlyos ítéleteket szabtak ki rájuk –, vagy az 1946-os

referendum eredményeinek rendkívül durva meghamisítása.³ Az NKVD csapatai 1948-ban elhagyták az országot, miután „küldetésüket” teljesítették, azaz a lengyel kommunisták megszilárdították hatalmukat.

A szovjet és a lengyel állambiztonságot sajátságos kapocs is összekötötte: közös hőst és példaképet „találtak” a lengyel származású Feliks Dzierżyński (Dzserzsinszkij), a hírhedt CSEKA egykori vezetőjének személyében. 1951-ben, halálának huszonötödik évfordulóján hatalmas ünnepségsorozatot rendeztek, ez alkalomból nagy szobrot állítottak neki Varsó belvárosában, s az azt övező történelmi teret is róla nevezték el.

A lengyel állambiztonság „szerkezeti-személyi csúcát” 1953-ban érte el, ekkor közel harmincnégyezer funkcionárius állt alkalmazásában, ebből hét-ezer-négyszáz a minisztériumban tevékenykedett, a többiek a vajdasági és járási hivatalokban. Ebben az időszakban a rezsort igazi kis birodalomná nőtte ki magát. A rendőrség kötelékében negyvennyolcezen szolgáltak, a Belvédelmi Csapatok negyvenegyezer katonát és tisztet számláltak, a Hátvédelmi Csapatok harminckétezret, a büntetés-végrehajtás tízezret, az Ipari Őrség harminckét és fél ezret. Mindez az állambiztonsággal együtt kis híján kétszázezer felfegyverzett és katonai fegyelemmel irányított embert jelentett. Ha ehhez még hozzáadjuk az ORMO teljesen megbízható, bármikor és bárhol bevethető, katonailag kiképzett százhuszonötezer fegyveres tagját, akkor ez a szám összességében alig kevesebb, mint az európai kontinensen a szovjet hadsereg után az idő tájt a második legnépesebbnek számító lengyel néphadsereg létszáma.

Az állambiztonság alsó szintjein számottevő volt a rotáció, csak 1945–46-ban huszonötezer funkcionárius távozott, vagyis ekkor csaknem teljes „váltás” történt. Túlnyomó részüket fegyelmi úton bocsájtották el, hatalommal való visszaélés vagy köztörvényes bűncselekmény elkövetése miatt. A „mozgást” befolyásolta a már említett sajátos esemény is: a Honi Hadsereg 1944 és 1947/48 között tartó felszámolására – egyben a lengyel társadalom megtörésére és alávetésére – indított kegyetlen és véres akciókban a hatalom négy-ötezer embert, köztük sok állambiztonsági funkcionáriust vesztett, akiket pótolni kellett. (A másik oldalon a meggyilkoltak száma ennek legalább a kétszerese.)

A „felső szint” összehasonlíthatatlanul zártabb volt. Az 1944 és 1956 között a minisztériumban vezető állást betöltő négyszázötven személy – egyötödük háború előtti kommunista volt, többségük, a minisztert és helyetteseit is beleértve, megjárta ezért a börtönt – kétharmada szolgálta végig a rezsortnál ezt a tizenkét évet.⁴ Hasonlóképpen festett a helyzet vajdasági és járási szinten is, bár viszonylag gyakran helyeztek át „hivatalvezetőt” egyik régióból a másikba. A stabilitást jelzi az is, hogy Radkiewicz miniszter és

két helyettese, Roman Romkowski és Mieczysław Mietkowski tíz évig, 1954-es leváltásukig töltötték be posztjukat, valamint egyes osztályok – például a káderosztály, a pénzügyi osztály, a politikai ügyek osztálya – igazgatói is legalább ennyi ideig látták el tisztségüket. A vezető réteg jelentősen különbözött a „plebstől”, nemcsak életkorban, hanem képzettségben és politikai tapasztalatok terén is.

1953-ban nyolcszáz állampolgár jutott az állambiztonság egy funkcionáriusára, de ha tekintetbe vesszük a többi, idetartozó szolgálatokat is, akkor ez a szám nyolcvanra csökken. Az ügynökök-besúgók-informátorok száma 1952-ben tetőzött, ekkor hetvennégyezret tett ki (ehhez jött még a katonai elhárítás tizenkétezer informátora). 1954 tavaszán fokozatos leépítés kezdődött, aminek eredményeképpen 1956. november elején számuk harmincnégyezer körül alakult.⁵

A korábbi terrorhoz képest mindenképp enyhülésnek nevezhető időszak első – még halvány – jelei 1953 közepe táján mutatkoztak. Valamelyest javultak a börtönviszonyok, és kilencezere mérséklődött az új letartóztatások száma.⁶ Ez addig éves átlagban tizenkét-tizenötezer között mozgott, a „rekordév” 1952 volt, amikor 21,3 ezer ember került politikai okok miatt börtönbe, őket leggyakrabban – minden ötödiket – „ellenséges propaganda-tevékenység” folytatásával vádolták. Az ennél már érzékelhetőbb változásokra 1954 tavaszán került sor, amikor (egyelőre „házon belül”) mind határozottabban kezdtek beszélni az elkövetett törvénysértésekről, a letartóztatások száma néhány ezerre csökkent. Számos elítélt esetében felfüggesztették a kiszabott ítélet végrehajtását (elsősorban egészségi állapotukra való tekintettel), néhány embert elbocsájtottak a Vizsgálati Főosztály vezetéséből, valamint a nem operatív egységeknél hozzáláttak a munkatársak létszámának leépítéséhez. Nyáron megszüntették a X. Ügyosztályt – ez már Światło szökése után történt –, ami a fenti változásokkal együtt valóban többé-kevésbé egyértelműen jelezte az általános terrortól való távolodást. A társadalom azonban mindezt csak közvetve érezte (például a X. Ügyosztály létezését mindvégig szigorú titoktartás övezte, így megszűnését is), s természetesen ettől még vajmi keveset változott az állambiztonság rendkívül negatív megítélése a közvéleményben.

II.

A kozmetikai változásoknál valamivel radikálisabb módosításokra ösztönző „bomba” 1954. szeptember 28-án robbant. „Józef Światło vagyok” – így mutatkozott be egy Lengyelországból tíz hónappal korábban Nyugatra szö-

közt negyven év körüli férfi ezen a napon a Szabad Európa Rádió egyik adásában. Ezzel vette kezdetét *Az Állambiztonság és a Párt kulisszái mögött* címmel éveken keresztül sugárzott műsorfolyam, amely megrendítette a sztálini Lengyelországot.

Mint arról már szó esett, Światło a X. Ügyosztály helyettes vezetője, s ebbéli minőségében gyakorlatilag a rezsort második számú embere volt, aki Szerov mellett sajátította el meghatározó „ismereteit”: 1944 kora őszétől 1945 késő tavaszáig a szovjet tábornok által irányított operatív csoportban szolgált, amelynek feladata a Vörös Hadsereg „háterszágának” biztosítása volt a lengyel területeken. A főnökei által „nagy szervezési tapasztalatokkal bíró, diszkrét és vállalkozó szellemű operatív munkatársként” jellemzett Światło csillaga 1948-tól, a kommunista hatalomátvétel kiteljesedésével emelkedett fel igazán, amikor a lengyel állambiztonság keretein belül létrehozták a később önálló ügyosztállyá vált részleget, amelynek tevékenységét ő maga ekképp vázolta a Szabad Európában: „Hivatalosan a X. Ügyosztály feladata az összes külföldi, nem-szovjet befolyás feltárása, kivizsgálása és likvidálása a pártban, valamint a párttagokat terhelő anyagok gyűjtése az első titkár, Bolesław Bierut kivételével. A X. Ügyosztályban vezetik az összes pártvezető és a rezsim minden magas rangú vezetőjének a titkos kartotékját. Csak Bierut kartotékja van Moszkvában. Ugyanakkor a gyakorlatban a X. Ügyosztály feladatai sokkal szerteágazóbbak. Ez a részleg állandó, a lehető legszorosabb kapcsolatban áll a többi szatellit-rezsim – Magyarországgal, Csehszlovákiával, Bulgáriával, Kelet-Németországgal, stb. – állambiztonságával. Itt gyűjtik a terhelő anyagokat a pártaktívára a vajdasági párttitkár szintjétől felfelé, valamint a Politikai Bizottság, a párt- és állami vezetékszervek csaknem összes tagjára. A X. Ügyosztály erősíti meg az országgyűlési képviselőjelölteket, a tanácsstagjelölteket, valamint a párt, a szakszervezetek és az ifjúsági szervezetek kongresszusainak küldötteit és a vezető pártszervek tagjait. Egyszóval, éppen ebben az állambiztonsági részlegben futnak össze az összes terhelő és kompromittáló anyagok számai, amelyeket a rezsim és a párt vezetői kölcsönösen készítenek egymás ellen. Nincs tehát semmi olyan titok a pártban és a kormányban, amiről ne tudnék. Állambiztonsági szolgálatom idején én tartóztattam le csaknem az összes magas rangú párt- és állami vezetőt, akik börtönbe kerültek ebben az időszakban.”

Światło igazat mondott, többek között személyesen tervezte meg és hajtott végre a jobboldali-nacionalista elhajlással vádolt korábbi pártfőtitkár, Władysław Gomułka őrizetbe vételét 1951-ben, de „átnyúlhatott” más ügyosztályok munkájába is, ő tartóztatta le például Stefan Wyszyński prímást 1953-ban. Światło nemegyszer felkereste Budapestet is, a helyszínen követte nyomon a Rajk-pert, amelyre a Gomułka ellen már 1949-től megrendezni

kívánt per mintájaként tekintett. Szintén Gomulkához gyűjtött anyagot az 1952-es Slánský-per idején Csehszlovákiában. Napi érintkezésben állt Bieruttal, a „lengyel Rákossal”, s kiváló kapcsolatokkal rendelkezett Moszkvában is. Röviden szólva, Światło azok szűk csoportjához tartozott, akiknek neve még a legmagasabb lengyel pártkörökben is félelmet váltott ki.

Ellenben a jelek szerint ő sem érezte magát biztonságban, közelről figyelhette azokat a kíméletlen belső hatalmi harcokat, amelyeknek még a „legérdemdúsabb csekisták” is áldozatul estek a kommunista országokban. Szinte bizonyos, hogy a várható felelősségrevonás elől menekült 1953 decemberében Berlin nyugati megszállási övezetébe, ahol az amerikai hírszerzés kezére adta magát. Sztálin halála, de különösen Berija az év júliusi letartóztatása után megéreztette, hogy a számonkérés veszélye őt is közvetlenül fenyegeti. Ezt támasztja alá, hogy fiatal feleségét és két kisgyermekét is hátrahagyta. Főnökei eleinte arra gyanakodtak Varsóban, hogy elrabolták őt, és a minisztérium ez ügyben életre hívott háromfős bizottsága – miután nagyjából „megnézte”, mit tudhat az eltűnt –, azzal nyugtatta meg magát és a felsőbb szerveket, hogy Światło „kibírja a vallatást”.

Az USA illetékes hatóságai azzal a feltétellel nyújtottak neki politikai menedékjogot, ha őszintén „kitálal”, mégpedig részben a nyilvánosság előtt. Ez utóbbiról Allan Dulles, a CIA akkori főnöke döntött. A nyilvánosság azt is magában foglalta, hogy amit elmond, az az akkoriban követett amerikai fellazítási politika keretében jusson el a tömegekhez kommunista hazájában is. Így a Szabad Európa hullámhosszán közel száznegyven adást és az ehhez kapcsolódó több mint harminc speciális programot megélt sorozatában Światło kendőzés nélkül szólt reszortja viselt dolgairól, kegyetlen és véres módszereiről. 1955 végén „elhallgatott”, s onnantól fogva egészen az 1990-es évek elején bekövetkezett haláláig álnéven élt az Egyesült Államokban.

Światło leleplező sorozata a korábban vázoltaknál érdemibb változásokra kényszerítette a kommunista hatalmat a Visztula mentén. A Lengyel Egyesült Munkáspárt Politikai Bizottságának határozata nyomán – és a Moszkvával való konzultációt követően – kezdetét vette az átszervezés, aminek a lényege az volt, hogy helyreállítsák a megfelelő hierarchiát: a párt ellenőrizze az állambiztonságot s nem fordítva. 1954 végén kettéválasztották a Közbiztonsági Minisztériumot, egyfelől létrejött a Belügyminisztérium (idekerült a rendőrség, az ORMO, a tűzoltóság, a Belvédelmi Csapatok, a Határvédelmi Csapatok és a büntetés-végrehajtás), másfelől megalakult a közvetlenül a LEMP irányítása alatt álló Közbiztonsági Bizottság (ez vette át a Biztonsági Hivatal feletti kontrollt). Leváltották az addigi vezetést – Radkiewicz minisztert és három helyettesét –, az új vezetők pedig „kívül-

ről” érkeztek. Megkezdődött a volt X. Ügyosztály tevékenységének feltárása, a büntetőjogi felelősségre vonás azonban kellő akarat híján finoman szólva is felemásra sikerült: csak 1956 tavaszán ítélték el Anatol Fejgint, az ügyosztály egykori vezetőjét és Romkowski volt miniszterhelyettést – tizenkét, illetve tizenöt évre. (Hozzájuk csatlakozott Józef Róžański, a Vizsgálati Főosztály korábbi vezetője, aki 1957-ben tizennégy évet kapott, mindhárman 1964-ben hagyhatták el a börtönt.) Ellenben 1954 decemberében szabadon engedték Gomułkát.

Az egész műveletnek az állambiztonsági apparátus és a közélet minduntalan hangoztatott demokratizálásáról szóló kampány adott nagyobb nyomatókat, amit különféle – központi és vajdasági – pártaktíva-ülések kísérték, ahol éles (ön)kritikával illették az állambiztonság működését. Ennek mintegy összegzését jelentette a LEMP Központi Bizottságának 3. plénuma (1955. január 21–24.), amelyen elítélték „a hibákat, a tiltott módszerek alkalmazását a nyomozás során, a torzulásokat az ügynöki hálózat irányításában, a felelős munkatársak egy részének züllöttségét, a fensőbbesre való törekvést az államapparátus más részeivel szemben” stb. A megfogalmazott vádak hangvételükben és tartalmukban elég világosan mutatták, hogy az állambiztonság „áldozati báránnyá” vált, ezt a LEMP vezetése azzal is egyértelműen kinyilvánította, hogy a KB-ülés határozatának nagy nyilvánosságot biztosított.

A létszámcsökkentéssel fenyegetett állambiztonsági apparátus hangulata egyre komorabb lett, egynémely beszervezett ügynök megtagadta a további együttműködést, és az is előfordult, hogy a kiszemelt informátor-jelöltek visszautasították az ajánlatot. Ezért az állambiztonság vezetői szükségesnek találták, hogy elítéljék a „megengedhetetlen visszavonulást és a passzív hozzáállást”, különösen azon munkatársak között, akik „immár nem büszkék arra, hogy az állambiztonsági szerveknél dolgoznak, hogy a Párt beléjük helyezi bizalmát, amikor az első harcvonalba küldi őket”. Elutasították a visszatérően fel-felbukkanó elméletet az „osztályharc megszűnéséről” és követelték, hogy „védekező állásból offenzívába mehessenek át”. Következésként tévúton járóknak titulálták azokat, akik „olyan elméleteket hangoztatnak, miszerint nincs szabotázs”, másokat azért bíráltak, mert „nem megfelelően értékelik részvételünket az osztályharc mechanizmusában”. Szerintük az „osztályharc éppen kiéleződött”, ami abból a tényből következik, hogy „az ellenség a teljes kémkedésre tért át”. Ilyen típusú megnyilatkozások minden állománygyűlésen elhangzottak a vezetés részéről.

Összes nehézségei ellenére, ebben az időszakban a katolikus egyház maradt az állambiztonság érdeklődésének homlokterében: „feladatunk véget vetni az egyház ellenséges tevékenységének, a leginkább idejétmúlt, közép-

kori jellegű szerzetesrendeket pedig fokozatosan fel kell számolni” – áll a Közbiztonsági Bizottság egyik 1955 végi jelentésében. Emellett továbbra is úgy vélték, hogy az ellenség elsősorban „magántalálkozókon konspirál”, valamint időnként még mindig hangoztatták a „mélyben rejtőző ellenséges irányítóközpontokról” szóló tézist.

A változások a „két lépés előre-egy lépés hátra” elv alapján zajlottak, amelyhez világosan meghatározható új stratégia sem párosult. Ennélfogva a karcsúsítások ellenére is megmaradt az összes fő tevékenységi terület: 1955 tavasza és 1956 tavasza között kétezer személyt tartóztattak le, ezer-nyolcszáz személlyel szemben folytattak operatív tevékenységet, huszonöt-ezer embert figyeltek meg, több mint nyolcezer külföldi és hétezer belföldi címre szóló levelet „világítottak át”,⁷ a naprakészen vezetett nyilvántartási kartotékokon pedig még mindig 1,6 millió név szerepelt.⁸ 1955-ben a bíróságok közel kétezer, az állambiztonsági apparátus által kezdeményezett ügyet tárgyaltak, és még mindig születtek halálos ítéletek.

Az 1956-os eseménysorozat – Hruscsov titkos beszéde februárban, Bierut halála márciusban, a poznańi munkásfelkelés júniusban – azonban végképp megrengette az állambiztonságot.⁹ S hogy mekkora iránta a társadalmi gyűlölet – már csak azért is, mert a vidéki személyi struktúra érintetlenül maradt –, azt a funkcionáriusok Poznańban fizikailag is megtapasztalhatták. A „csapásokat” fokozta az általános politikai amnesztia, aminek hatására a reszort demoralizált munkatársai úgy érezték, hogy egész addigi munkájukat „kérdőjelezték meg és tették tönkre”. 1956 folyamán ugyanis, egészen egyedi kivételektől eltekintve, az összes politikai foglyot – a nem kommunistákat is! – amnesztiában részesítették, ezen kívül októberben elejtették a vádat a poznańi megmozdulások perbe fogott résztvevőivel szemben. (Gomułka hatalomba való visszatérése után csaknem egy évtizedig Lengyelországban volt a legkevesebb politikai fogoly a kommunista tömb országai közül.)

III.

Az állambiztonságot még az 1954 óta folyó változások sem voltak képesek megkímélni az 1956 októberi erjedés következményeitől. A LEMP élére visszatért Gomułkanak minden kétséget kizáróan megvoltak a személyes indítékai arra, hogy mély tisztogatást vigyen véghez, és átalakítsa az állambiztonsági szervezetet. Ugyanakkor az általa is vallott lenini tézisnek megfelelően (az állam mint az uralkodó osztály diktatúrája), egyáltalán nem állt szándékában a rendszert megfosztani attól, hogy többek között erőszak-szervezetei révén ellenőrzést gyakoroljon saját állampolgárai felett. Viszont

azt az intézményt, amely igen eredményesen foglalkozott ezzel éveken keresztül, mégsem lehetett adott formájában fenntartani. Az 1956-os lengyel október idején az „állambiztonság” vagy az „ávós” szó a legnagyobb gyűlöletet váltotta ki, az apparátus felszámolása és vezető képviselőinek felelősségre vonása pedig az akkoriban naponta tucatszámra zajló gyűlések és tömegrendezvények egyik legnépszerűbb követelése volt.

Végeredményben Gomułka viszonylag egyszerűen, számottevő ellenálás nélkül formálhatta saját szándékai szerint a párthoz egyébként lojális maradt állambiztonsági szolgálatot, amely ráadásul a magyarországi ávós-lincselésekről érkező hírek hatására igencsak megrémült. 1956 novemberében megszüntették a Közbiztonsági Bizottságot, a Biztonsági Hivatalt átkelesztették Biztonsági Szolgálatá (átszervezték a katonai Hírszerzési Főcsoportot is, megalakult helyette a hagyományosabb Katonai Belső Szolgálat), és a büntetés-végrehajtáson kívül az egykori Közbiztonsági Minisztérium összes szervezeti egységét a Belügyminisztérium vette át. Igaz, a Biztonsági Szolgálat a korábbi tizeneggyel szemben csupán három ügyosztályra tagolódott, de a belügy keretébe az állambiztonság összes operatív-szolgálati egysége is bekerült. Emellett a jelentősen kibővített III. Ügyosztály – ennek vidéki, vajdasági és járási hivatalai is a legsokrétűbbek voltak – gyakorlatilag felölelte mindazt, amivel korábban a Közbiztonsági Minisztérium III-XI. ügyosztályai, illetve a Közbiztonsági Bizottság foglalkozott. Az állambiztonság végső soron egyetlen előző feladatkörét sem adta fel, csupán annyi történt, hogy ezek nagyobb feladatkörök alkotórészeivé váltak. Ez utóbbiakat a „külső és belső ellenség fokozott tevékenysége miatti” állítólagos fenyegetettség növekedésével indokolták, valójában Gomułkát különösen a társadalom erőteljes politikai aktivitása aggasztotta. Éppen ezért egy törvényi szabályozásban változatlan formában erősítették meg az állambiztonsági szervek feladatait: „a Lengyel Népköztársaság Alkotmányába foglalt népi demokratikus rendszer valamint az államérdek védelme a kém- és terrorista tevékenységgel szemben”.

A szovjet tanácsadók 1957 elején távoztak a reszorttól, noha egy részük – köztük Jevgyokimjenko ezredes, legfőbb tanácsadó – továbbra is Lengyelországban maradt, a változások szellemének megfelelően azonban immár a hivatalosan akkreditált KGB-misszió tagjaként. A kapcsolatok a szovjet állambiztonsággal természetesen nem szakadtak meg, csak más, közvetett formát öltöttek. Folyamatos volt a tapasztalatcsere a Varsóban, Moszkvában és a többi szocialista országban megrendezett találkozó alkalmával. Az arra érdemes lengyel funkcionáriusok pedig a KGB moszkvai főiskoláján részesültek (tovább)képzésben.

Az 1956. novemberi átszervezés nyomán az állambiztonság vajdasági és

járási hivatalait is átalakították, ezek feladatkörükkel együtt a vajdasági és járási rendőrkapitányságokba olvadtak be, így igyekeztek a szolgálatot „el-rejteni” a nyilvánosság elől. Vidéken mindenütt eltűntek az állambiztonság „cégtáblái”, önálló szervezeti egységei, mindez a rendőrség épületébe költözött át. Jóllehet a vidéki egykori állambiztonsági hivatalokat elvileg a helyi rendőrkapitányoknak rendelték alá, ezeket valójában a parancsnok állambiztonsági ügyekért felelős helyettese irányította, aki az apparátus tapasztalt és a megbízatásra rászolgált tagja volt. Innentől fogva a rendőrkapitányoknak két helyettesük volt: egyikük az állambiztonsági ügyekért, másikuk a rendőrségi ügyekért felelt. Maga a tény, hogy az állambiztonsági ügyek helyettese előbb következett a hierarchiában, mint a másik helyettes, jelezte, milyen feladatok élveznek prioritást. Az 1960-as években a vajdasági állambiztonsági egységek fejlesztésével párhuzamosan a kapitányságokon már két, ezekért az ügyekért felelős helyettes szolgált, és idővel a vajdasági rendőrkapitány felügyeleti jogát a minimumra korlátozták ezen a téren.¹⁰

További lépéseket tettek az állomány létszámának csökkentése érdekében is. 1957 januárjától a magasabb beosztású funkcionáriusok számottevő részét elbocsájtották (köztük csaknem az összes „állambiztonsági bárót”, azaz a legrégebbi magasrangú funkcionáriusokat), ami megnyitotta a felemelkedés útját az „ifjú káderek” előtt. Az állambiztonsági apparátus 1957 március végéig húzódó átszervezése nyomán 9057 munkatárstól váltak meg, ami az 1956 szeptemberi állapot szerint az állomány harmincnyolc százalékát jelentette. A központból 1449 funkcionárius távozott, köztük 569 operatív és 681 nem operatív munkatárs. A 9057 személy közül 5030 volt operatív munkatárs, a többiek az adminisztrációban, a gazdasági részlegeknél stb dolgoztak. Keveseket hagytak magukra: 1957 áprilisában csupán hétszáz egykori funkcionárius volt munka nélkül. 3543 személyt különböző üzemekbe irányítottak, 3678-et műszaki iskolába, 309-et kisiparosi továbbképző tanfolyamra, ezerhatszázat üzemi átképzésre küldtek, harmincheten pedig ösztöndíjat kaptak, hogy felsőfokú tanulmányaikat befejezhessék. Egyidejűleg az ügynöki hálózatot ezúttal hatvan százalékkal, tizennégy és félezerre redukálták, s tizennyolcezer főre csökkent az megfigyelt „idegen elemek” száma.

IV.

1956 októbere után az állambiztonság történetében kétségtelenül új korszak kezdődött, mindazonáltal az ország megújult politikai vezetése az ap-

parátus feladatát az eddigi modellhez nagyon hasonló formában képzelte el, azzal a különbséggel, hogy mindezt szűkebbre szabott mértékben, mind az apparátus nagyságát, mind a hatáskört illetően.¹¹ Władysław Wicha belügyminiszter az októberi földrengés után először 1957 februárjában tartott országos aktíva-értekezletet, amelyen nem tudott elszakadni a jól ismert, baljóslatú megfogalmazásoktól, ugyanakkor az új idők hatására szerfelett érdekes ellentmondásokat szőtt beszédébe: „Az osztályharc állandó éleződéséről szóló téveszme ellenére, ahogy közeledünk a szocializ-mushoz, úgy kell egyidejűleg tudatosítanunk, hogy a harc folyik, és jelenleg komoly bizonyítékaink vannak arra, hogy még tovább éleződik”. Éppen ez a logika – az „éleződésről” szóló eszme helytelen, ugyanakkor „bizonyítékaink vannak arra”, hogy a harc „éleződik” – határozta meg innen-től kezdve egészen 1989-ig az állambiztonság működését, az apparátus folyamatosan ebben az ambivalenciában élt. Wicha véleménye nem számított egyedinek, hasonlóképpen fogalmaztak a LEMP Politikai Bizottsága 1957. április 1-jei ülésének résztvevői. Az ülésről készített jegyzőkönyvben – ezt a részt személyesen Gomulka javította át – a Belügyminisztérium szemére hányták többek között, hogy „az ellenség felélénküléséről szóló világos jelzések dacára nincs anyag, ami alapján politikai pereket lehetne lefolytatni”, emellett „lazult a belső pártfegyelem, az apparátus pedig az éberség hiányának jeleit mutatja”.

A Gomulka-féle pártvezetés mindenképp meg kívánta őrizni az állambiztonság egységét, ebből kiindulva ellenőrizhető keretek közé óhajtotta terelni az „állambiztonság emberei” elleni ösztönös társadalmi gyűlöletet, így elvetette például a közvélemény ama igényét, hogy tömegesen számoltassák el a belügyiseket az általuk elkövetett törvénysértésekről. Az ügyészségekre ez ügyben beérkezett több ezer állampolgári beadvány mindössze töredékéből született végül vádirat, peres eljárást pedig tizenöt funkcionárius (köztük a katonai elhárítás négy tisztje) ellen folytattak le, a felelősségre vonás javarészt az egykori X. Ügyosztályon szolgált néhány személyre szorítkozott.¹² Kifejezetten arra törekedtek, hogy megkíméljék az állambiztonsági apparátust, mert az továbbra is nélkülözhetetlen volt.¹³

A jelentős csökkentés ellenére a hivatásos állambiztonsági állomány még mindig nagy létszámú maradt, közel tizenhétézer főt számlált. A számszerűleg csökkentett szervezeti egységeket mind a központban mind vidéken káderszempontról alaposan megerősítették, különösen a III. Ügyosztályt. Az állambiztonság viszonylag gyorsan visszaszerezte régi rangját, ami azzal függött össze, hogy a LEMP vezetése mindinkább távolodni kezdett a demokratizálástól és a saját maga által megígért gazdasági, politikai és társadalmi reformoktól, ami óhatatlanul a társadalom tiltakozását és ellenke-

zését váltotta ki. Sorra alakultak a különféle katolikus, ifjúsági és értelmiségi szervezetek, több nagyüzem kollektívája a munkakörülmények javítását és fizetésemelést követelt, valamint beleszólási jogot az üzem- és a helyi gazdaságirányítási döntések meghozatalába. A Gomulka-féle pártvezetés mindebben a reakció merényletét látta a rendszer ellen. Már 1957 márciusában a LEMP Politikai Bizottsága határozatot hozott a „Belügyminisztérium és az igazságszolgáltatás szerveinek aktuális feladatairól az ellenséggel és a bűnözéssel szembeni harcban”. Ez a belügyminisztert és a legfőbb ügyészt a következőkre utasította:

- felkészíteni az apparátust és kidolgozni a szervezeti és vizsgálati munkamódszereket a bűnözés elleni harc nagyobb hatékonysága biztosítása érdekében;

- gyorsítani a régi jogi előírások novellizációját vagy az újak kiadását a törvényességi garanciák növelése valamint az ellenséggel folytatott harc nagyobb hatékonysága biztosítása céljából;

- emelni kell az állomány általános és szakmai képzettségének színvonalát többek között a képzés megfelelő feltételeinek kialakításával;

- erősíteni kell az állambiztonsági szervek és a rendőrség belső egységét az ellenséggel szembeni hatékonyabb fellépés céljából.

A LEMP Központi Bizottságának 1957. októberi, 10. plénuma után néhány nappal Wicha belügyminiszter aktíva-értekezletet hívott össze, amelyen bejelentette a rendszer ellenfeleivel szembeni harc fokozását. Ezért fejleszteni kívánta az ügynöki hálózatot, és kiegészíteni az apparátus létszámát. Helyettese elégedetten állapította meg, hogy az állomány sokkal biztonságban érzi magát, mint nyolc-kilenc hónappal ezelőtt, és egyúttal nagyobb harci szellemre szólította fel a „szárnyaszegett és a sikerben nem bízó” munkatársakat. 1958-tól a Belügyminisztérium központja jellegét tekintve mindinkább a régi Közbiztonsági Minisztériumra kezdett hasonlítani. Egy májusi belügyi utasítás újfent – ki tudja, hányadszor – emlékeztetett arra, hogy az állambiztonságot a „népi demokratikus rendszer és az államérdek ellen irányuló ellenséges tevékenység leleplezésére és elhárítására” hozták létre. Ezzel összefüggésben „az állambiztonsági szervek feladatai között különösen tekintettel kell lenni az ellenséges politikai tevékenység felderítésére, felgöngyölítésére és felszámolására a múltban kipróbált és bevált operatív munkamódszerek segítségével”. A régi szellem ismételt felbukkanását elősegítette az is, hogy egy 1959-es felmérés szerint az állambiztonság munkatársainak huszonöt százaléka 1944-ben lépett a „cég” kötelékébe (ők ráadásul általában már magasabb pozícióban voltak), valamint ezen kívül több mint harmincnyolc százalék dicsekedhetett legalább tízéves munkaviszonnal, ami azt jelentette – Wicha belügyminiszter szavait idézve –, hogy

az állomány hatvanhárom százaléka „öreg róka, tapasztalt és sokat próbált harcos”. Az „ügy” iránti odaadást garantálta az is, hogy a funkcionáriusok kilencvennyolc százaléka a LEMP tagja volt, amelyet hűségesen szolgáltak, ráadásul négyötödük a világháború előtt vagy a német megszállás alatt csatlakozott a párthoz.

Az 1960-as években a belügyminiszter erőfeszítései eredményeképpen az ún. „zárt általános és középiskolák” százait hozták létre az országban az állambiztonság és a rendőrség funkcionáriusai részére, amelyekben az ott tanulók „hivatalból” gyorsított tanfolyamokon egészítették ki alap- és középfokú képzettségüket. Ezzel egyidejűleg 1957-től kezdve nőttek a követelmények az apparátus újonnan érkezett tagjaival szemben. Kötelezően el kellett végezni az általános iskolát a tiszthelyettesi, valamint a középiskolát a tisztifokozathoz. A középfokú végzettséggel rendelkező jelöltek „verbuválását” a civil szférában végezték vagy az állambiztonság tiszthelyetteseit ösztönözték a feljebb lépésre a ranglétrán. Továbbra is széles „válogatási lehetőséget” jelentettek a Határvédelmi Csatatokról leszerelt katonák.

A politikai és ideológiai követelmények az 1950-es évek elejétől változatlanok voltak. A jelöltnék kifogástalan munkahelyi véleményt kellett felmutatnia, „demokratikus nézeteket” kellett vallania, fenntartások nélkül el kellett fogadnia a LEMP politikai irányvonalát és sem családi, sem baráti körében nem lehetett kapitalista országban élő személy. Ugyanakkor nem követelték meg az ateista világnézetet – a jelöltek többsége hívő volt –, az átnevelést a speciális ateista iskolai program segítségével kezdték el, és ezt egészítette ki a további ateista nevelés, amely az adott pártalapszervezet feladata volt. Ha mindezek ellenére kiderült, hogy az illető még mindig vallásos, elbocsátották őt az állományból, a következő megjegyzéssel: „megbízhatatlan, a klérus befolyása alá kerülhet”.

A funkcionárius családjától is megkövetelték az ateizmust, ezt szolgálta többek között, hogy a családok külön blokkházakban vagy városrészben laktak, hogy ily módon elszigeteljék őket a társadalom többi részétől és egyúttal jobban szem előtt legyenek. A vallásosság legkisebb megnyilvánulását – például templombajárás, gyermekkeresztelés vagy elsőáldozás – nagyon komolyan vették, a „bűnösöket” felelősségre vonták, az állományból való eltávolítást is beleértve. A kitartóan vallásos családok arra kényszerültek, hogy hitüket gondosan titkolják, és a „lebukást elkerülendő” a keresztelés vagy az elsőáldozás nemegyszer távoli települések templomában történt. Mindazonáltal az ateista indoktrinálizáció megtette a magáét – egy rövid időszakot leszámítva, amikor a „lengyel október” hatására szinte „kitört” a vallásosság a funkcionáriusok körében –, a rejtett istenhit nem jelentett alapvető problémát.¹⁴ 1956 után annak bizonyult ellenben a jelöltek val-

láshoz való viszonya, a katolikus hit a kádertoborzás alkalmával számottevő visszatartó erővel bírt. Ezért, hogy a fiataloknak kedvet csináljanak az állambiztonsági munkához, új gyakorlatot honosítottak meg: jelentősen növelték a funkcionáriusok fizetését, és bővítették a kiegészítő juttatásokat (egyenruha, speciális kedvezmények, lakáshoz jutás stb). Az apparátus munkatársai átlagosan másfélszer-kétszer annyit kerestek, mintha végzettségüknek megfelelő polgári állást választottak volna. A magas fizetés vonzónak bizonyult, a jelentkezők száma gyarapodott, mégis sok betöltetlen státusz maradt, s ilyenkor mindig a párt sietett a szolgálat segítségére, legtöbbször saját „elvtársait” delegálta az állambiztonsághoz. A belügyi tárca működéséhez mind több pénzt igényelt, az 1960-as években az erre szánt összeg – a nemzetvédelemre fordított kiadások után – idővel a második legnagyobb tételként tűnt fel az állam éves költségvetésében.

1958-tól kezdve az állambiztonság tevékenységének súlypontját kifejezetten az ellenzék, de különösen – és ismét – a katolikus egyház elleni mind keményebb küzdelemre helyezte. Ez utóbbi miatt szükségessé vált az addigi szervezeti struktúra átalakítása: így a már meglévő három mellé – hírszerzés; elhárítás; harc a rendszer ellenfeleivel – életre hívtak egy új ügyosztályt, amelynek kizárólagos feladata a „reakciós klérus” és általában véve az egyház elleni harc lett. A hatékonyság és a munkaszervezés tökéletesítése érdekében a III. és az új, a IV. Ügyosztály egyes részlegeiben ún. probléma- és objektumcsoportokat hoztak létre. Hivatalosan 1962. június 15-én – a közvélemény előtt természetesen titokban tartva – öt alosztállyal, vajdasági és járási részlegekkel megkezdte működését a IV. Ügyosztály.¹⁵ A változások sorát – néhány évre – a miniszterváltás zárta. 1964-ben, tíz év belügyminiszerség után Władysław Wicha visszatért a pártközpontba, utódja addigi helyettese, Mieczysław Moczar lett. Kinevezése az apparátus már említett intenzívebbé vált tevékenységével függött össze az egyház ellen, különös tekintettel a közelgő milleniumra, azaz a kereszténység felvételének ezredik évfordulójára 1966-ban.

A későbbiekben már csupán egyetlen nagyobb mozgás érintette a szervezetet. 1968-ban, az államilag vezérelt, szégyenletes antiszemita kampány idején a Lengyelországból elüldözött tizenötezer „cionistahoz, revizionistához és reakcióshoz” cinikus módon „hozzácsapták” a sztálini időszak kegyetlenkedéseieiért felelős, kiváltképp az állambiztonságnál dolgozó funkcionáriusok népes csoportját is. Számuk meghaladta a kétszázat, s leginkább a „politikai nevelőmunka” szakértői voltak. Őket is szószerint „kidobták” az országból, bár magától értetődően semmi közük nem volt a revizionizmus-hoz vagy a cionizmus-hoz.

De ez már tényleg egy másik időszak.

- 1 A tanulmány megírásához a következő műveket használtam fel: Henryk Dominiczak: *Organy Bezpieczeństwa PRL, 1944–1990*. Warszawa, Dom Wyd. Bellona, 1997. (Ez a mű valójában egyetlen szempontból használható: számos dokumentumot tartalmaz.); Andrzej Paczkowski: *Od sfalszowanego zwycięstwa do prawdziwej klęski*. Kraków, Wyd. Literackie, 1999.; ugyanő: *Fél évszázad Lengyelország történetéből 1939–1989*. Budapest, 1956-os Intézet, 1997.; Andrzej Friszke: *Polska. Losy państwa i narodu, 1939–1989*. Warszawa, Wyd. Iskry, 2003.; Władysław Gomułka: *Pamiętniki I-II*. Warszawa, Wyd. BGW, 1994.; Pierre Buhler: *Polska droga do wolności 1939–1995*. Warszawa, Wyd. Akademickie Dialog, 1999.; S. Courtois–N. Werth–J.-L. Panné–A. Paczkowski–K. Bartosek–J.-L. Margolin: *Czarna księga komunizmu. Zbrodnie, terror, prześladowania*. Warszawa, Wyd. Prószyński i S-ka, 1999.; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – 1946*. Warszawa, CA MSW, 1996.; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – 1947*. Warszawa, CA MSW, 1993.; *Biuletyny Informacyjne Ministerstwa Bezpieczeństwa Publicznego – 1948*. Warszawa, CA MSW, 1995.; *Polska-ZSRR. Struktury Podległości. Dokumenty KC WKP(b) 1944–1949*. Warszawa, ISP PAN, 1995.; *Obchody milenijne 1966 roku w świetle dokumentów Ministerstwa Spraw Wewnętrznych*. Warszawa, MSWiA, 1998.
- 2 A Lengyelországban működő szovjet tanácsadókról minimális levéltári források állnak rendelkezésre. Nem tüntették fel őket a Közbiztonsági Minisztérium irataiban, sehol sem tárgyalták tevékenységüket. Valószínűleg semmi nyomot nem akartak hagyni maguk után vagy pedig megsemmisítették, illetve legkésőbb 1957 eleji távozásukkor Moszkvába vitték az erre vonatkozó dokumentumokat.
- 3 Ennek történetéhez bővebben lásd: Tischler János: A fordulat „hosszú évei” Lengyelországban, 1944–1948. In Standskij Éva, Kozák Gyula, Pataki Gábor, Rainer M. János. (szerk.): *A fordulat évei, 1947–1949*. Budapest, 1956-os Intézet, 1998. 65–84. o.
- 4 1978-ban „Szigorúan titkos! Belső használatra!”-minősítéssel az állambiztonság szerkezetére vonatkozó statisztikákat készítették az 1944 és 1970 közötti időszakból, és ebben például feltüntették, hogy a négyszázötven vezető személyből 131 volt zsidó származású.
- 5 A nyilvántartások szerint 1944 és 1964 között összesen több mint egymillió személy „jelentett”, vagyis végzett informatori tevékenységet, ami hatalmas hálózati mozgást feltételez.
- 6 Egy 1952-es, szigorúan titkos jelentés szerint abban az évben Lengyelországban közel ötvenezer politikai fogoly ült börtönben, és ehhez hozzá kell még venni a munkatáborok összesen nyolcvannégyezer internáltját. A politikai foglyok létszáma folyamatosan növekvő tendenciát mutatott: 1948. január 1-jén a hivatalos adatok szerint számuk 26,4 ezer, egy évvel később 32,2 ezer, 1950. június 1-jén 35,2 ezer volt, és ez érte el 1952 októberére az ötvenezret.
- 7 Nem összevethető, de érdemes megemlíteni, hogy egy 1953-as adat szerint abban az évben a külföldről érkező levelek tizenhat százalékát (3,6 millió), míg a belföldi és külföldre küldött levelek 1,4 százalékát (12,4 millió) ellenőrizték. Azért nem többet, mert fizikailag-technikailag nem voltak rá képesek. Az első esetben az ellenőrzött levelek tizennyolc százalékát (652,5 ezer), a másodikban 28,5 százalékát (3,5 millió) kobozták el.
- 8 Ez azért szintén változást jelentett, hiszen 1953 elején 5,2 millió embert tartottak nyilván, vagyis a felnőtt lakosság közel harmadát.
- 9 Az 1956-os év lengyel történelméhez lásd még: Tischler János: „Hogy megcsendüljön minden gyáva fül”. *Lengyel-magyar közelmúlt*. Budapest, Jelenkor–1956-os Intézet, 2003. 13–31. o.

- 10 Az 1956 végi szándékkal ellentétben soha nem valósult meg a rendőrség és az állambiztonság teljes integrációja, mert ez utóbbi – noha szívesen vette igénybe a rendőrség kapacitását – mindig is jobbnak és fontosabbnak tartotta magát, ráadásul viszonylag hamar visszaszerezte régi rangját, jelentősen megerősítette helyzetét, és a Gomulka nevéhez fűződő visszalépéssel egyenes arányban egyre meghatározóbb szerepet kezdett játszani az ország életében. A rendőrség ugyanakkor ehhez képest a második vonalban maradt.
- 11 Az új lengyel pártvezetés néhány tagját, Gomulkát is beleértve, korábban éppen az állambiztonság börtönözte be, ezzel is magyarázható, hogy országlásának tizennégy éve alatt maga Gomulka egyszer sem kereste fel a belügyminisztérium épületét.
- 12 Jakub Bermant, aki 1956-ig pártvonalon irányította a minisztérium tevékenységét, Radkiewicz volt minisztert és egyik helyettesét, Mietkowskit csupán a pártból való kizárással büntették. Mint arról már szó esett, Romkowskit, a másik miniszterhelyettest és Fejgint, a X. Ügyosztály ex-vezetőjét még 1956-ban börtönbüntetéssel sújtották, a „nagy nevek” közül mindössze Rózański, a Vizsgálati Főosztály korábbi vezetője került börtönbe 1957-ben.
- 13 A belügyminiszter 1956 novemberi napiparancsában méltatta a felosztatott Közbiztonsági Bizottságot, amely a „haza ellenségeivel szembeni áldozatos harc hagyományait folytatta” s egyúttal „nagy munkát végzett a korábbi időszakban az állambiztonsági szervek tevékenységében előforduló súlyos torzulások felszámolásában”. Ezzel egyidejűleg azonban Wicha maga is erőteljesen szorgalmazta, hogy „a torzulások megszüntetésének még lezáratlan folyamatát most már le kell zárni, és továbbra is alkotó módon kell fejlesztenünk az állambiztonsági apparátus sokéves tapasztalatát és elért eredményét az ellenséggel szembeni harcban”.
- 14 Az 1960-as évek elején új eszköz jelent meg a régiek mellett: megalakították a rendőrségi és állambiztonsági családok szervezetét, amelynek egész tevékenysége szintén a családok ateizálását és kommunista hitre nevelését szolgálta. Hasonló feladatot töltöttek be a párttaggyűlések és az aktíva-ülések is, ahol frontálisan támadták az egyházat.
- 15 Az állambiztonság struktúrájában még egy változás történt 1963-ban: „J” fedőnévvel létrehoztak egy önálló alosztályt, amely „a Lengyelország és a szocialista országok elleni nyugati ellenséges információkat” gyűjtötte, dolgozta fel és továbbította az illetékes szervekhez.

A hatalom és a tudomány diskurzusairól. „Új értelmiség” Magyarországon a II. világháború után*

Majtényi György

AZ „ÉRTELMISÉG” FOGALMA A SZOCIOLÓGIÁBAN
ÉS A TÖRTÉNETÍRÁSBAN

Közismert, hogy a pártállamban korlátozottak voltak a társadalomelmélet és a statisztika lehetőségei. Az egységes munkásosztály, szövetkezeti parasztság és értelmiség elméleti modellje, a „két osztály, egy réteg” elve lehetetlenné tette a társadalmi rétegződés mélyebb vizsgálatát. A munkás–paraszt–értelmiség fogalmi „szentháromság” jegyében fogant az ötvenes években született társadalom-leíró munkák többsége, s ezek így nyilvánvalóan a hatalmi diskurzus termékei. Szociológia csak a hatvanas évektől kezdődően létezhetett Magyarországon. Ezzel egyidőben kristályosodott ki az a nézet, mely szerint a tulajdonviszonyok a szocialista társadalom megszületésével elvesztették korábbi meghatározó szerepüket, és a munkamegosztásban elfoglalt pozíció határozza meg a társadalom rétegződését. E szemlélet összeegyeztethetőnek bizonyult a pártállam hivatalos ideológiája által hirdetett „munkás–paraszt–értelmiségi szentháromsággal”, ugyanakkor – mivel a társadalomban szilárd, egyöntetű hierarchiát tételezett – a társadalmi struktúra pozitivista, kategoriális felfogását szilárdította meg a társadalomtudományokban.¹

Magyarországon a történészek többsége a statisztikai forrásokat s a szociológiai munkákat hagyományosan tények halmazának, egy faktuálisan ábrázolható valóság hű lenyomatának tekinti, miközben megfelelnek magának a szociológiának a történetiségéről, történelméről. A társadalom foglalkozási csoportokra épülő ábrázolása mögött még ma is sokszor felsejlik a „két osztály, egy réteg” elve, a „munkás–paraszt–értelmiség” modell. És ez végső soron egy, az elmúlt rendszer ideológiájában gyökerező hatalmi diskurzus továbbélését jelenti. Jelentős kihívást jelent így ma a társadalomtörténet-írás számára a korabeli szociológiai munkák revíziója, egy differenciált fogalmi nyelv kialakítása. Az alábbiakban az értelmiség fogalmához kötődő ismeretek, teóriák elemzésére vállalkozom. A „szellemi foglalkozásúak” és az „értelmiség” kategóriái a pártállami ideológia hatására kaptak sa-

játos szerepet az elmúlt kor szociológiája által kialakított és a történetírásban tartósan rögzült társadalomképben. A következőkben kitérek rá, hogy a fenti kategóriák miért nem tekinthetők adekvát fogalomnak a társadalomtörténet-írás számára, illetőleg hogy a szociológiai felmérések (a népszámlálások és a mobilitási adatfelvételek) által ezekhez társított jelentések ennek tudatában mégis hogyan értelmezhetők.

Az ötvenes években az értelmiségi, szellemi munkakört leggyakrabban a fizikai munkával szembeállítva definiálták, az értelmiséget, a társadalom két osztályával, a munkásosztállyal és a parasztsággal szövetséges rétegeként határozták meg. Ezzel szemben nyilvánvaló, hogy empirikus alapon nem választhatók el egymástól élesen a „fizikai” és a „szellemi dolgozók” kategóriái. Elegendő ennek kapcsán a gyári munka világára utalni, ahol a kizárólag fizikai munkát végző munkás és a gyárigazgató tevékenysége mellett számos olyan foglalkozást találunk, amelyek átmenetet képeznek a két „nagy” kategória, a „fizikai” és a „szellemi foglalkozásúak” között.² Koronként is változott, hogy a „szellemiek” közül kit tekintettek értelmiséginek; a harmincas évektől kezdődően az érettségivel rendelkezők bizonyos csoportjait vélhetően már nem tartották annak (így például a művezetőket, a gépírókat vagy a kereskedelmi alkalmazottakat). A diplomások számának gyors növekedésével a közvélekedésben értelmiséginek egyre inkább a felsőfokú végzettségűek számíthattak. Az első világháborút követő időszakban foglalkozó szociológiai-társadalomtörténeti irodalom értelmiséginek ebből következően többnyire a diplomásokat tekintti, esetenként ideértve azokat is, akik tisztviselőként, adminisztratív munkát végezve töltötték be „értelmiségi” pozíciót.³

Az egyes értelmiségi pályák presztízse, társadalmi, anyagi megbecsültsége igencsak különböző volt a vizsgált korszakban, az ötvenes, hatvanas években, annak ellenére is, hogy a szellemi foglalkozásúak többsége ekkor közalkalmazotti státuszban dolgozott.⁴ Nyilvánvaló továbbá, hogy mást tekintettek értelmiséginek falun, városban vagy a fővárosban, s hogy más volt az egyes társadalmi csoportokhoz tartozó emberek „értelmiség” fogalma is. Az egyes értelmiségi hivatások képviselőinek érdekei, szokásai, életmódja jelentősen különbözött, így mindennapjaiban más mintákat követett például a termelőszövetkezetben dolgozó agronómus, az üzemi mérnök vagy az akadémiai kutató.⁵

Az 'értelmiség' szó jelentésének történeti változása a tudományos ismeretterjesztés eszközeül szolgáló, a „közvélemény fundamentumának kiépítésére vállalkozó” enciklopédiailrodalom tükrében is vizsgálható.⁶ A II. világháború előtti enciklopédiák (A Pallas Nagy Lexikona, Révai Nagy Lexikona, Új lexikon) az értelmiség „fogalmának” nem szenteltek külön szócik-

ket. Szerkesztőik nyilván úgy vélték, hogy a szó jelentései nem szorulnak külön(ösebb) magyarázatra. Az államszocializmus korszakában kiadott lexikonok azonban jelentős terjedelemben foglalkoznak az értelmiség fogalmával, amit a kor tudományosságából következően „történeti-szociológiai” kategóriává avattak. A Magyar Nyelv Értelmező Szótára, mely 1960-ban jelent meg, a szó első jelentéseként közli, hogy az értelmiség „a társadalomnak az a rétege, amelynek tagjai szellemi munkával tartják fenn magukat”.⁷ Második, régies jelentéseként a következőt említi: „(vmely kisebb közösségben) a műveltségük, szellemi képességüknél fogva vezető szerepet játszó személyek összessége.” (Harmadik, elavult jelentése szerint pedig: „értelmi, szellemi képesség”; „értelmesség, intelligencia”). Az Értelmező Szótár – a kor más enciklopédikus kiadványaihoz hasonlóan – a hivatalos ideológia jegyében jól érzékelhetően aktív tájékoztatás- és nyelvpolitikára, a közvélemény tudás- és fogalomkészletének átalakítására törekedett. Szerkesztői, szerzői így jó néhány történeti-szociológiai kategóriát történelminek, tehát idejét múltnak nyilvánítottak. Az egyes szócikkekben ennek jelzésére alkalmazták a (szoc e) megjelölést, mely „a szocializmus építése előtt(i nyelvhasználat)” rövidítése volt. A szótárban a ’középosztály’ első számú jelentésének meghatározása előtt is e rövidítés szerepel, magát a fogalmat pedig a szerzők a következőképpen magyarázták: „(A kapitalista társadalomban és annak szóhasználatában) a társadalomnak az a rétege, amely a testi munkájukból (munkások és parasztok), valamint a vagyonukból munka nélkül élők osztálya közé esik, s amelynek tagjai ált. a szabad pályákon v. a közszolgálatban működő értelmiségiek, a tisztviselők, jobb módú kereskedők és iparosok, a közép- és alsó papság, valamint a fegyveres erők tisztii állománya.”⁸ Ugyanitt a ’polgárság’ szó első jelentéseként a következő meghatározás olvasható: „(A tőkés társadalomban) a tőkések, a kizsákmányolók uralkodó osztálya, amelynek birtokában vannak a termelőeszközök, s amely abból a jövedelemből él, amelyhez a bér munka kizsákmányolásából eredő értéktöbblet juttatja.”⁹

Az ’értelmiség’ szó nyilvánvalóan e kategóriák helyett – melyeket ekkor már csak történeti fogalomként, illetve kizárólag a kapitalista fejlődésre vonatkozóan tartottak érvényesnek – vált az „államszocialista korban” szociológiai kategóriává, a társadalmi rétegződés leírásának eszközévé. Tehát, fogalmazhatunk így, egyfajta „kiterjesztő”, „helyettesítő” értelmet kapott, azoknak a fogalmaknak is át kellett, hogy fogja bizonyos jelentéstartományait, melyeket a „szocializmus” korszakára vonatkozóan már nem lehetett alkalmazni. Az 1960-ban kiadott Új Magyar Lexikon ’értelmiség’ szócikke így mindazon jelentéseket magába sűrítette, amelyekkel a kor „tudományossága” az értelmiség fogalmát felruházta,¹⁰ és szerzője e definíció kap-

csán „történeti” elemzésre is vállalkozott: „Az osztálytársadalmakban – különösen a polgári társadalomban – az értelmiség elsősorban a vagyonos osztályok tagjaiból toborzódik, és csak nagyon csekély mértékben a dolgozó osztályok soraiból. A kapitalizmusban az értelmiség nagyobbik része elsősorban származása és neveltetése folytán támogatja a burzsoázia uralmát. [...] A szocialista társadalom átneveli és a nép szolgálatába állítja a régi polgári értelmiség értékes tagjait, ugyanakkor kineveli főként a munkásosztály és a dolgozó parasztság soraiból az új, szocialista értelmiséget, amelynek fontos szerepe van a gazdasági, tudományos és kulturális haladásban, a kommunista nevelésben, a kulturális forradalom eredményes végrehajtásában.”¹¹ Érdekesség, hogy a rendszerváltás után kiadott lexikonok, amellet, hogy a „polgár(osodás)” és a „középosztály” fogalmaiba igyekeztek életet lehelni – a kor tudomány- és nyelvpolitikájának eredményeként is –, jórészt megtartották az értelmiség fogalmát mint szociológiai leíró kategóriát,¹² melyet elsősorban az államszocializmus időszakára vonatkozóan tartottak érvényesnek. E fogalomhasználat végsősoron azt sugallja, hogy Magyarország 1948 és 1989 közötti történelme teljesen külön szakaszt jelent a társadalomfejlődésben, és csak a többitől eltérő modellek alapján vizsgálható.

Több történész az értelmiségi hivatást a középosztályba való tartozás egyik kritériumának tekinti (értelmiségi középosztály, Bildungsbürgertum).¹³ Álláspontom szerint a diploma és az ennek révén megszerezhető értelmiségi munkakör – melyhez a korszak ideológiája sajátos jelentéseket társított – az államszocializmus időszakában is a társadalmi középbe való tartozás egyik ismérvének számított. Az identitás ugyanis nem immanens módon jön létre, hanem a társadalmi intézmények hatására. S a rendszer ideológiáját képviselő és közvetítő intézmények az értelmiség fogalmát a társadalmi hierarchia egyik szintjével azonosították – midőn a kategóriát a középosztály, a polgárság, esetenként az elit fogalmainak helyébe léptették –, így az végsősoron a társadalmi hierarchia létének kifejezőjévé vált. Feltételezhető, hogy a kapcsolati, kulturális tőkéit megőrző régi elit és középosztály „leváltása” leghatékonyabb eszközének a párt szempontjából a társadalmi diskurzusok átalakítása bizonyult. A hatvanas évektől meginduló társadalomtudományos kutatások elsődleges feladata e társadalompolitikai célok megvalósulásának vizsgálata, valójában bizonyítása volt. Ennek jegyében is szemlélhető és értelmezhető a társadalomtudományos diskurzusok alakulása.

AZ „ÚJ ÉRTELMISÉG” FOGALMÁRÓL

A második világháború után neves gondolkodók, társadalomtudósok önvizsgálatot szorgalmaztak, s a szakmájukba való visszavonulást, a szakértelmiségi szerepet ajánlották azoknak a középosztálybeli értelmiségieknek, akik korábban megégették magukat a politikával. Bibó István 1947-es tanulmányában az értelmiségnek mint társadalmi csoportnak a „riadalmáról” írt. Gondolatmenetének kiindulópontja szerint a múltban, tehát a Horthy-korban az ún. úri középosztály szállta meg az értelmiségi szakmákat. S az „úri középosztály” szerepére hivatkozva figyelmeztetett arra, hogy az ekkor induló tanfolyamokon ne újabb osztályszempontokat, hanem a szakszerűség követelményeit érvényesítsék.¹⁴ (Az értelmiségi szereppel kapcsolatos elvárások megfogalmazása amiatt is időszerű lehetett, mert a „középosztály” fogalmát meglehetősen elkoptatta a Horthy-kor állami ideológiája.) A kommunista párt deklarált céljai közt ezzel szemben egy párthű értelmiségi réteg kialakítása szerepelt. A párt korifeusai kezdettől fogva „új értelmiség” színrelépéséről beszéltek, amely majd átveszi „a régi” pozícióit a gazdasági-társadalmi életben. Ez részben legalábbis összeesengett az „organikus”, népi értelmiségnek már a harmincas években meghirdetett programjával.¹⁵ Anélkül, hogy párhuzamot vonnék a két gondolkör lényege – nevezzük így: a demokrata és a kommunista utópia között – megállapítható, hogy a múltbeli állapotok elutasításában megegyeztek, sőt abban is, hogy állami beavatkozást tartottak szükségesnek a társadalmi különbségek mérséklése, illetőleg az esélyegyenlőség megteremtése érdekében.

Ennek a szándéknak a megvalósítását hirdette meg, majd később a megvalósulását sulykolta az új rendszer propagandája. A Magyar Dolgozók Pártja 1948 júniusában kiadott programnyilatkozata leszögezte, hogy Magyarországon „új munkásosztály, új parasztság, új értelmiség van kialakulóban”, s megállapította, hogy az értelmiség „sorai kezdenek felfrissülni a munkásságból és a parasztságból származó új elemekkel”.¹⁶ A „népi demokrácia” évtizedeiben a rendszer ideológiájából következő alapvető társadalompolitikai cél volt, hogy az értelmiségi foglalkozások korábbi zártságát megszüntessék, és a továbbtanulás, a társadalmi érvényesülés terén az esélyegyenlőséget vagy legalább annak látszatát megteremtsék. Az „új” vagy „szocialista” értelmiség születését, létét taglaló monográfiákat mélyen áthatja a rendszer ideológiája, mely a hagyományos értelmiségi hivatások képviselőit és általában az „úri középosztályt” az ellenforradalmi rendszer bázisaként bélyegezte meg. Az „új értelmiséget” a korban az úri középosztállyal, polgári értelmiséggel szemben definiálták.¹⁷ Huszár Tibor e tárgyban született írásai eme ideologikus szemlélet foglatát adják. Eszerint a har-

mincas évektől kezdődően jelent meg két új kategória az értelmiségen belül: a „népi–paraszti” és a „szocialista–munkás”¹⁸ értelmiség. Az ő értelmezésében a népi demokratikus rendszer kiépülése alapvetően változtatta meg az értelmiség korábbi összetételét: „megváltozott szociális és szakmai összetétele, a társadalomban való elhelyezkedése: az értelmiség fogalma új tartalommal telítődött.”¹⁹ „Régi” és „új” értelmiség viszonyát két egymással viaskodó társadalmi csoport, ideológia harcaként ábrázolta; s ennek kapcsán értelmezte azt, hogy a „polgári” értelmiség tagjai közül sokan kiszorultak az értelmiségi pályákról, és helyüket az „új értelmiség” képviselői foglalták el. Huszár meglátása szerint „a tradicionális értelmiség maradian gondolkodó csoportjai féltek a népi kollégiumokban, szakérettségis tanfolyamokon, Vörös Akadémiákon felnevelődő, új népi értelmiség színrelépésétől. Különösen nyugtalanította őket az első munkásigazgatók kinevezése.”²⁰

Az „új értelmiség” fogalma a társadalomstatisztika eszközeit és eredményeit sokrétűbben alkalmazó szociológiai munkákban ezzel szemben nem ideológiai köntösben jelenik meg, hanem a statisztikai adatokkal leírható mobilitás-változás – a „szellemiek” és az „értelmiségek” létszámgyarapodásának – jellemzőjeként. A számadatokat elemezve Andorka Rudolf szintén „új értelmiség” születéséről írt: „A más társadalmi osztályokból és rétegekből származó személyeknek ez a nagyfokú beáramlása a vezetők és értelmiségiek közé, egy új értelmiséget hozott létre.” Igaz, mivel a régi értelmiség tömeges deklasszálódása szociológiailag nem volt bizonyítható, megjegyezte: „Ez azonban nem úgy következett be, hogy a régi értelmiség gyerekei kiszorultak a szocialista társadalom új értelmiségéből.”²¹ (E jelenséggel párhuzamosan egy másik – ettől nem független – folyamat is megfigyelhető, nevezetesen az „új munkásosztály” kialakulása, mely a parasztszármazású dolgozók gyáripárban történő tömeges alkalmazását jelenti.²²) A magas mobilitási arányszámok a nyolcvanas évek előtt született szociológiai munkák többségében a korabeli társadalom demokratizálódását, nyitottságát jelzik a megelőző korszak, az „ellenforradalmi rendszer” társadalmához képest. E nyitottság fokmérőjének tekintették sokáig azt, hogy „a többi társadalmi osztályok, rétegek tagjai, leszármazottai utat találjanak az értelmiségbe.”²³

A „TÁRSADALMI MOBILITÁSRÓL”

E tanulmány témája szempontjából nélkülözhetetlen a „társadalmi mobilitásról” és az „új értelmiség” kialakulásáról szőtt társadalomtudományos elméletek revíziója, s a korabeli „társadalmi valósághoz” fűződő szövevényes viszonyuk érzékeltetése. A mobilitás-vizsgálatok egyik alaptétele szerint

Magyarországon a II. világháború után a társadalmi mobilitás „főirányai” közé tartozott „a munkásságból és a parasztságból a vezető, az értelmiségi és az egyszerű szellemi foglalkozások felé” történő mozgás.²⁴ „1930-tól 1963-ig a szellemi foglalkozásúak aránya a férfiak között több mint másfélszeresére, a nők között több mint háromszorosára nőtt. Ezen belül is különösen gyors volt a szakértelmiség növekedése.”²⁵ E kutatások következtetéseit, álláspontom szerint, jelentős mértékben meghatározták az empirikus vizsgálatok során alkalmazott szociológiai kategóriák; a magas társadalmi mobilitás igazolása így például az értelmiségfogalom kiterjesztéséből, s egységes társadalmi kategóriaként történő értelmezéséből is következett. (A mobilitás-vizsgálatok eredményeit adaptáló történészek kevés figyelmet szentelnek annak a körülménynek, hogy a szociológusok mely adatok, statisztikák felhasználásával, milyen szociológiai módszerek alkalmazásával jutottak e következtetésekre. Ezzel szemben Andorka Rudolf sokat hivatkozott, *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon* című könyvében lépten-nyomon hangsúlyozza az alkalmazott vizsgálati módszerekben rejlő anomáliákat, az összehasonlító vizsgálat nehézségeit.)

A legfőbb problémát a statisztikai adatok értelmezése során az jelentette, hogy az 1890 és 1930 közötti népszámlálások más kategóriákat alkalmaztak, mint a háború utáni népszámlálások és mobilitási adatfelvételek.²⁶ Az egyes kategóriák számarányának és létszámának változása így a háború előtti időszakhoz képest pontosan nem volt mérhető. Andorka Rudolf annak érdekében, hogy ezek mégis összevethetők legyenek egymással, a későbbi osztályozásnak megfelelő kategóriákká alakította át a háború előtt használt statisztikai fogalmakat. A szellemi foglalkozásúakat így is egységes csoportként kellett kezelnie, s az értelmiség és az egyszerű szellemi dolgozók létszámát az iskolai végzettségre vonatkozó népszámlálási adatok alapján becsülte meg.²⁷ Az 1930. évi népszámlálás adatközlései alapján az értelmiségiek nem voltak megkülönböztethetők a szellemi foglalkozásúak csoportján belül, mivel a korabeli statisztikák csupán a „tisztviselő” és az „önálló szabadfoglalkozású” kategóriákat alkalmazták. Az 1949-es adatfelvételek értékelésénél ugyanakkor csak a szellemi foglalkozásúak egészére vonatkozó adatokat közölték.²⁸ Az 1930. és az 1949. évi népszámlálási adatok összevetése így nem ad képet arról, hogy a szellemi foglalkozásúakon belül a „vezetők”, az „értelmiségiek” és az „egyszerű szellemi foglalkozásúak” létszáma milyen mértékben növekedett, s külön-külön nem vizsgálható e csoportok társadalmi háttere sem. Általánosságban az állapítható meg, hogy míg 1930-ban a szellemi foglalkozásúak több mint a fele származott ugyanebből a rétegből, addig 1949-ben csak a 30 százaléka. Ennek oka feltehetőleg a „réteg” létszámnövekedése volt, statisztikailag ugyanis nem volt igazolható a

szellemiek tömeges deklasszálódása (1930-ban a fizikai dolgozók 31, 1949-ben 33 százaléka volt „szellemi származású”). A népszámlálási adatok tanúsága szerint 1949-ben a szellemi foglalkozású férfiak közel egyharmada volt munkásszármazású, egyötöde parasztszármazású és egyhatoduk származott kisiparos és kiskereskedő családokból.²⁹

A korabeli értelmiség társadalmi származás szerinti összetételére vonatkozó állítások forrását így jobbra az 1962–1964. évi mobilitási adatfelvételek jelentik. Ezek lehetőséget adtak ugyanis arra, hogy az egyes társadalmi csoportok tagjainak mobilitására az apa foglalkozása (1938-ban betöltött pozíciója) alapján következtessenek a szociológusok. (Ekkor a megkérdezettek teljes foglalkozástörténetét, valamint apjuk foglalkozását is feltérképezték.) Megvizsgálták, hogy az ekkor vezető és értelmiségi pályán lévők milyen pozíciót töltöttek be az utolsó békeévben, 1938-ban, illetőleg az új rendszer kiépülése után, 1949-ben. Azt az adatot, hogy ezekben az években milyen csoportokhoz tartoztak, vetették össze társadalmi származásukkal (apjuk foglalkozásával). Míg az előzőekben ismertetett módszer fő hiányosságának az nevezhető, hogy eltérő módszerek alapján generált adatokat vetett össze, addig ennek az eljárásnak a legfőbb hiányossága az, hogy nem reprezentálhatja az 1938. és 1949. évi teljes népesség társadalmi mobilitását. Az így nyert adatok mindenesetre azt mutatták, hogy „1949-re már némileg megnőtt a réteg (!) nyíltsága, 1962–1964-ben pedig két és félszer akkora a munkásszármazásúak és másfélszer akkora a parasztszármazásúak aránya a vezető és értelmiségi rétegben, mint a felszabadulás előtt.”³⁰ A felmérés során a „vezető és értelmiségi” kategóriába sorolták mindazokat, végzettségüktől függetlenül, akik „olyan foglalkozást folytattak, amelyhez általában egyetemi vagy más felsőfokú iskolai végzettség szükséges” és az összes államigazgatási és gazdasági vezetőt, ideértve például a községi tanácsbírókat és a termelőszövetkezeti főkönyvelőket is.³¹ E megtevesztő kategorizálás voltaképpen hatalmi érdekeket szolgált, mivel az értelmiséget egybemosta a pártállam jobbra képzetlen funkcionárius-elitjével.³² Jellemző, hogy a statisztikák bizonyossága szerint a „vezetők” között jóval magasabb volt a munkás- és parasztszármazásúak aránya (e kategóriába a felsőfokú képesítést nem szerzett kádereket is beleértették), a „nem vezető értelmiségiek” között pedig az értelmiségi származásúaké.³³ A vezetők esetében szinte természetesnek vehető, a két rendszer eltérő ideológiáját, sőt a vizsgálatban szereplő egyének életkorát tekintve is, hogy ők ezekben az években kerültek vezető pozícióba. Hangsúlyozandó továbbá az a körülmény, hogy ezek „visszatekintő adatok”: a megkérdezettek nyilvánvalóan hatással volt a rendszer ideológiája, mely kíváncsalmá tette a „munkás-paraszt származást”, miként egy kortárs megfogalmazta: „hazudni kellett az önéletrajzban, ameddig lehetett”.³⁴

A szociológiai mobilitás-vizsgálat módszereinek és fogalmi nyelvének elemzése után érdemes közelebbről is megvizsgálni, milyen jelenségeket takarnak a társadalmi mobilitást jellemző számadatok. Annak érdekében, hogy a vizsgált jelenségről a következőkben pontosabb, részletesebb képet alkothassunk, szükségesnek tartom a „szellemi foglalkozású”, az „értelmiségi” és a „káder” fogalmainak megkülönböztetését. (Természetesen e kategóriák is egymástól valójában különböző foglalkozások, társadalmi státusok jellemzőit általánosítják mindazonáltal alkalmasak lehetnek arra, hogy kontextualizálják a tágran értelmezett értelmiségi fogalomhoz kapcsolt jelentéstartalmakat.) A szellemi foglalkozásúak közé értelemszerűen a szellemi munkakörben foglalkoztatottak (tehát a döntően szellemi munkát végzők) sorolhatók. Értelmiséginek pedig, átvéve a korszakkal foglalkozó szociológiai és társadalomtörténeti munkák kategorizálását, a diplomásokat tekinthetjük, valamint végzettségüktől függetlenül az egyes „innovatív” értelmiségi hivatások képviselőit (pl. újságírók, művészek). A szakirodalom kádereknek azokat nevezi, akik az adott időszakban olyan pozíciót töltöttek be, vagy akiket olyan pozíciók ellátására képeztek ki, amelyek a rendszer szempontjából kulcsfontosságúak voltak.³⁵

Az államszocializmusban a kor hivatalnokrétege, a káderek sok esetben nehezen választhatók el a szintén állami alkalmazottként dolgozó „szabad” értelmiségi pályák képviselőitől. Szelényi Iván álláspontja szerint a karrierminták nem húznak éles választóvonalat e két csoport tagjai közé, ennek alátámasztására ő a következő példákat idézte: „az egyik budapesti kabaré jelenlegi igazgatója korábban a politikai rendőrség magas rangú tisztje volt. Korábbi főnöke a KGB magyar megfelelőjében ma egy nagy szalámigyár igazgatója.”³⁶ Bár az érvényesülés útjai valóban nem váltak szét teljesen, és sokan kötöttek kompromisszumokat a hatalommal, mégis lényeges különbséget jelenthet a számunkra, hogy valaki szakirányú képzettsége révén futott-e be karriert, vagy az előbbrejutás másik „alapvető eszközét”, a politikai szervezeteken és a fegyveres erők testületein keresztül történő felemelkedést választotta.³⁷ (Kérdéses azonban, hogy e karrierutak a kortársak szemében is élesen elváltak-e egymástól, vagy pusztán mai perspektívánk és az elmúlt rendszerről alkotott tudásunk, utólagos képünk az, ami megkülönbözteti őket.)

SZELLEMIÉK

A vizsgált korszakban szembeszökő a szellemi foglalkozásúak létszámának gyors növekedése; ha az 1963. évi foglalkozási szerkezetet jellemző adatokat az 1930., illetve az 1949. évi népszámlálások eredményeivel vetjük

össze, vagy ha az ekkor összeírt személyek foglalkozását apjuk munkahelyi státuszához képest jellemezzük, egyaránt ezt tapasztaljuk.³⁸

A szociológiai irodalomban nincs egyetértés az 1945 utáni társadalmi változások megítélésében. Sokféleképpen szokás értelmezni azt a jelenséget, hogy megbomlott a szellemi, értelmiségi pályák korábbi zártsága. E változás értelmezhető a modernizációs teóriák jegyében is; a modernizáció eszerint „mindenütt a középrétegek nagy belső átalakulásával járt együtt: az önálló kisegzisztenciával rendelkezők aránya csökkent, az államhoz, városi közülethez, az ipari és egyéb monopolszervezetekhez kapcsolódó, fizetésből élő tisztviselők, szakértelmiségiek aránya viszont erőteljesen emelkedett. A legdinamikusabbak ezek közül [...] az iparban és a gazdasági élet egyéb szektoraiban dolgozó tisztviselők száma emelkedett”.³⁹ E tendenciák Magyarországon már a Horthy-korban is megfigyelhetők voltak, a szellemi foglalkozásúak létszámának további növekedése így az akkor megindult folyamat betetőződéseként is felfogható. A második világháború alatt jelentősen növekedett az ipari termelés (mértéke csak a háború éveiben 40 százalékkal nőtt), átalakult a gyáripari technika, és átértékelődött az egyes szakmáknak a termelésben betöltött szerepe is. A „termelés mennyisége és minősége” a háború alatti szintet újra csak az ötéves terv második felében érte el.⁴⁰ A „szocialista iparosítás” – a hadigazdasághoz hasonlóan – a modern gyáripari technológiák tömeges alkalmazását, és szakemberek, szakalkalmazottak tömeges képzését jelentette.⁴¹ Lényegében a II. világháború időszakától kezdve, hasonló társadalmi folyamatok játszódtak le Magyarországon, mint az ipari társadalmak többségében. Emiatt félrevezető lehet, hogy a szociológia és a történetírás többnyire – a népszámlálások adatsorait elemezve – az 1938-as és az 1949-es viszonyokat tekinti az összehasonlítás alapjának,⁴² s ezzel azt sugallja, hogy e változás az államszocialista korszak társadalmát jellemzi a Horthy-kor Magyarországhoz képest.

Az egymást követő iparosítási hullámok következményeit Kemény István a következőképpen foglalta össze: „A munkásság egy nemzedékkel ezelőtti zárt kultúrája ma felbomlóban van: a mai magyar munkásság nem zárt társadalmi réteg, kijegecsedett szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas táborra. A munkásság egyik fele nemrég vált vagy most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek, a régi értelemben vett munkás és az új típusú munkás között. Egy részük csoportvezetővé, művezetővé, technikussá, mérnökké válik, mások a gyári laboratóriumba vagy szolgáltató munkahelyre kerülnek, megint mások mellékes munkát keresnek, és életük legfontosabb részét a gyáron kívül élik; így vagy úgy, többségük elszakad a hagyományos életformától.”⁴³

A szellemiek létszámnövekedésének másik fő forrása emellett a hivatali apparátus felduzzasztása volt. E folyamat gyökerei ugyancsak a háború előtti időkbe nyúlnak vissza. A Horthy-korban is megfigyelhető volt az alsóbb hivatalnokréteg, az altisztek létszámgyarapodása. A (köz)hivatalok szolgálatában álló szellemiek számarányának növekedése az „alsóosztályok” polgárosodásának egyik fontos formáját jelentette; az altiszti hivatás megszerzésének – a társadalomtörténeti irodalom szerint – ugyanis jelentős szerepe volt a felemelkedni kívánó családok mobilitási stratégiáiban. Az altisztek gyermekeinek már több lehetőségük volt a továbbtanulásra, a társadalmi emelkedésre: arra, hogy középosztálybeli státuszt jelentő munkakörökbe kerüljenek, mint a szüleiknek.⁴⁴ A kis- és középbirtokos parasztság vagy a mezőgazdasági bér munkásság esetében e családi stratégiák feltehetőleg a fordulat éveit után továbbéltek: az irodai munka az ő számukra továbbra is a „felemelkedést” vagy annak lehetőségét jelentette. A kilépési és belépési mobilitási arányszámokat vizsgálva általánosságban megállapítható, hogy a korábban élesnek tetsző választóvonal az ötvenes évekre elmosódott a „fizikai” és az „egyszerű szellemi foglalkozású” rétegek tagjai között. Ezt támasztják alá azok a korabeli keresetekre vonatkozó adatok is, amelyek szerint a szakmunkások jövedelme többnyire meghaladta az alacsonyabb státuszú hivatalnokokét.⁴⁵ Félrevezető tehát az, hogy a korabeli statisztikák élesen elválasztják egymástól a fizikai és a szellemi dolgozók kategóriáit, és hogy a szociológia ennek nyomán társadalmi mobilitásról beszél.

Az „új középosztály”-ról – az ipari fejlődés következményeképpen megjelenő alkalmazotti, tisztviselői csoportok társadalmi helyzetéről – szóló elméletek alapvetését Nyugaton éppen a munkaszervezeti változások felismerése jelenti, nevezetesen az, hogy az alkalmazottaknak a munkaszervezeten belüli különállása sajátos érdekeket, társadalmi pozíciót jelent(ett). E tézisek szerint az „új középosztály” a magasabb képzettség, tudás és az ennek révén megszerzett státusz alapján formálódott (tehát nem a tulajdonviszonyok alapján, melyeket hagyományosan az osztályképződés alapjának tekintettek).⁴⁶ Nyilvánvaló ugyanakkor, hogy Magyarországon az erőltetett iparosítás révén generált – elsősorban a nagyipari termelés, a gyáripari technika térnyeréséből, a professzionalizációból következő – társadalmi folyamatok legfeljebb rokoníthatók a nyugati demokráciákban tapasztalt jelenségekkel, de nem feleltethetők meg azoknak. Míg a termelési szerkezet átalakítása nyomán az egyes foglalkozások presztízsét tekintve a társadalmi középbe sorolhatók száma kétségkívül nőtt, addig a rendszer ideológiája nemcsak gátolta, de kétségkívül meg is akadályozta a középosztálybeli identitás, mentalitás kialakulását. A körülmények sem tették lehetővé egy, a

középosztályt jellemző sajátos életforma kialakítását, az államszocializmus „új középosztályának” megszületését. A nyugati szociológia fogalmainak adaptálása a rendszerváltást követően egy új ideológiához és az abból következő normativitáshoz való alkalmazkodást jelentett a társadalomtudományos kutatásokban. (Az egyes fogalmak hatásai, érvényessége kapcsán mindenkor felvethető az a kérdés, hogy létezik-e valami pusztán attól, hogy beszélnek róla, és létezhet-e egyáltalában, ha nem beszélnek róla. Nem feltétlenül kell hitelt adnunk az elmúlt rendszer önreprezentációinak, mindazonáltal erősen kérdéses, hogy megítélhetők, s megérthetők-e az elmúlt korszak társadalmi folyamatai a nyugati társadalmak vagy a demokratikus jelen perspektívájából.)

ÉRTELMISÉGIK

A II. világháborút követően a háborús vérvesztéséget a szellemi pályákon is pótolni kell; ennek következtében is gyorsan növekedett a felsőoktatásban tanulók száma. A hallgatók létszáma 1945 és 1948 között mintegy másfélszerese volt a háború alattinak. Míg 1941-ben 92 000, 1949-ben 97 000 fő alatt volt a diplomások száma, 1960-ban már több mint 176 ezren,⁴⁷ 1973-ban pedig 336 ezren rendelkeztek felsőfokú végzettséggel.⁴⁸ (Az ötvenes évek közepén, annak vége felé figyelhető meg egy átmeneti hullámvölgy a diplomások számának alakulását jelző grafikonokban. Ekkor, részben az 1956-os disszidálási hullám következtében, részben annak eredményeként, hogy a háborús évek demográfiai hullámvölgye 1959 körül elérte a főiskolákat, átmenetileg csökkent a felsőoktatásban tanulók létszáma.⁴⁹)

A történészek az értelmiség rekrutációját vizsgálva elsősorban azokat a dokumentumokat veszik górcső alá, amelyek a pártvezetés szándékairól tudósítanak, és a totális hatalom elvéből kiindulva – talán a korabeli propaganda hatására is – készpénznek veszik az állampárt által deklarált célok megvalósulását.

Révai József 1948-ban tartotta a MÁVAG-ban – sokat idézett – híres beszédét, melyben ismertette az új oktatáspolitikai irányelveit, miszerint „meg kell szüntetni a régi vagyonos osztályok műveltségi monopóliumát”.⁵⁰ Ezt követően új felvételi pontszámítási rendszereket dolgoztak ki a felsőoktatási intézmények számára, melyek előnnyé tették a „munkás-paraszt származást”. Ezek amellet, hogy elősegíthették a nem értelmiségi családból származók továbbtanulását, befolyásolták azt is, hogy a jelentkezők miként – munkásként, parasztként vagy értelmiségiként – definiálták önmagukat a jelentkezési lapokon. A statisztikai kiértékeléseket végző egyetemi admi-

nisztrátoroknak azonban még így is kozmetikázniuk kellett az adatokat annak érdekében, hogy a származási kvóták betartását igazolni tudják. A „munkásszármazású” hallgatók aránya az egyetemeken 1948-ban még a korabeli statisztikák szerint is 12% alatt volt;⁵¹ arányukat a középiskolákban még kevesebbre, mindössze 8-9%-ra (!) becsülték.⁵²

A származási kvóták valamint az esti és levelező tagozatok mellett a „munkás-paraszt” származású hallgatók érvényesülését és továbbtanulását már 1946-tól kezdődően szovjet mintára alapított, gyorsított képzési formát jelentő intézmények (az 1948-ban megalakított szakérettségis tanfolyamok, a kiemelt káderek képzését szolgáló Vörös Akadémia, a Bírói és Ügyészi Akadémia, s a néhány hónapos tiszti tanfolyamok) segítették.⁵³ Az újonnan alapított tanfolyamokat az ötvenes évek közepén szinte kivétel nélkül megszüntették,⁵⁴ hivatkozási alapul ehhez egyfelől a képzési formának a diákok tanulmányi eredményeiben tükröződő kudarca, másfelől a felsőoktatásban tanuló hallgatók származási összetételének „kedvezőtlen” alakulása szolgált. A párt Agitációs és Propaganda Bizottsága már 1948-ban megállapította: „a dolgozók iskolái, szakérettségis tanfolyamok, félbentlakásos osztályok eredménye világosan megmutatja, hogy végleges megoldást a munkásszármazású ifjak számarányának emelkedésében ilyen rendkívüli iskolatípusok felállításával nem tudunk elérni.” E dokumentum szerzői úgy vélték, hogy az oktatás demokratizálódását az iskolahálózat „szerves rendszerén” keresztül kell elérni.⁵⁵ (Általánosságban megállapítható, hogy az e tanfolyamokat elvégző hallgatók számaránya viszonylag csekély volt a diplomások között, ugyanakkor e kurzusok jelentős mértékben hozzájárultak az értelmiség létszámnövekedéséhez.⁵⁶)

A felsőoktatásban a hallgatók társadalmi összetételére vonatkozó előírások (numerus politicus) egészen 1962-ig érvényben maradtak. (Az MSZMP VIII. kongresszusán ugyan döntöttek arról, hogy a származási kategorizálást meg kell szüntetni az iskolai felvételeknél, de a „munkás-paraszt” fiatalok továbbtanulásának segítése a következő években is az oktatáspolitikai deklarált célja maradt.) Az osztályidegen kategóriát eltörölték, a munkás-paraszt származás igazolása a felvételinél azonban továbbra is előnyt jelentett. Vélhetőleg a pártvezetés is felismerte, hogy a származási kategorizálás önmagában nem segíti elő az esélyegyenlőség megvalósulását. (Az általános és középiskolai tanulók tanulmányi eredményeit összesítő korabeli statisztikák is világosan mutatták, hogy az eltérő társadalmi, kulturális háttérű diákok különböző esélyekkel indultak.⁵⁷) Ennek nyomán indulhatott nyilvános vita az esélyegyenlőségről, és arról, miképpen lehet elősegíteni a „munkás”, „paraszt” fiatalok továbbtanulását.⁵⁸ A Művelődésügyi Minisztérium illetékesei 1969-ben nyilvánosan is elismerték, hogy a fizikai dolgo-

zók gyermekei egyre kisebb arányban tanulnak tovább a középiskolákban és a felsőoktatási intézményekben.⁵⁹

A vizsgált időszakban az értelmiség társadalmi összetételének megváltozása elsősorban a diplomások számarányának növekedéséből következett. Különösen gyorsnak tűnik az értelmiségen belül a szakértelmiség, azon belül a műszaki értelmiség létszámgyarapodása.⁶⁰ (Ezt a jelenséget a propaganda akként ábrázolta, hogy a „munkás-paraszt” származásúak tömegei előtt nyílt meg a továbbtanulás lehetősége.) Az ötvenes években az ipari beruházások nagymérvű növekedése következtében az egyik legbiztosabb egzisztenciát ígérő, és így a legkeresettebb pálya a mérnöki lett.⁶¹ Ezekben az években a mérnökök közé – a műegyetemi hallgatói létszám gyors emelése miatt – nagyobb arányban kerültek be „munkás-paraszt származásúak”, mint más értelmiségi pályákra.⁶² Kisebb mértékben bár, de gyorsan nőtt a közgazdászok létszáma is. Más „tradicionális” értelmiségi foglalkozások, így például a jogász és az orvos hivatások, megőrizték viszonylagos zártságukat, ami e szakmák presztízsét is emelhette a közgondolkodásban.⁶³ Beszédese az egyes értelmiségi hivatások létszámgyarapodását mutató számadatok: 1941 és 1970 között a közgazdasági és műszaki végzettségűek száma hatszorosára, a pedagógusoké ötszörösére, a mezőgazdasági végzettségűeké négyszeresére növekedett, az egészségügyi felsőoktatási intézményekben végzettké viszont csak kilenctizedével nőtt, az állam- és jogtudományi karokon diplomát szerzettek pedig egytizedével még csökkent is.⁶⁴

A diplomások és az értelmiségi pályákon foglalkoztatottak létszámának gyors növekedése, illetőleg a munkásosztály hatalmát deklaráló rendszer propagandája általánosságban az értelmiségi pozíció társadalmi presztízsét is gyöngíthette. A korban ezt a következőképpen fogalmazták meg: „Értelmiségünk nem érzi társadalmi helyzetét tisztázottnak és megbecsültnek. A régi „úri ember” rang helyett, mely a munkásosztály és a parasztság fölé helyezte, nem kapta meg az „értelmiségi ember” rangját, ami közvetlenül a munkásosztály és a parasztság fölé állítja.”⁶⁵ A korabeli politika értelmiségellenes retorikáját jellemző adalék: 1956-ban már az állampárt illetékes bizottsága is helytelenítette, hogy „elterjedt jelenség az értelmiségnek a kispolgársággal való megkülönböztetés nélküli azonosítása, vagy mint kispolgári reakciós rétegnek a munkásosztállyal való szembeállítás.”⁶⁶ Más helyütt így fogalmaztak: „Az értelmiséggel szembeni bizalmatlanság megnyilvánulása volt már az is, amikor a Rajk-pör idején feltűnően hangsúlyozták, hogy a vádlottak mind értelmiségiek. Folytatódott ez az értelmiségnek mint a munkásoktól független, sőt a fizikai dolgozókkal ellentétes szociális kategóriának a hangoztatásában, a szociális összetétel vizsgálatánál az értelmi-

ségi arányszám negatív megítélésében, stb. A pártvezetés hibái természetesen megsokszorozódtak és szinte értelmiségellenes vonallá torzultak a helyi szervezeteknél.”⁶⁷ (Természetesen önreprezentációs okai is voltak annak, hogy a korabeli dokumentumok felhívták a figyelmet az ötvenes évek propagandájának értelmiségellenes retorikájára, mégpedig az, hogy a Kádár-rezsim értelmiség-politikáját igyekezett megkülönböztetni a Rákosi-korszakétól.)

Az 1962–64-es, 1973-as és 1983-as mobilitás-vizsgálatok alapján már elemezni lehetett az egyes társadalmi rétegek „demográfiai folytonosságát”.⁶⁸ A mobilitás-vizsgálatok jelezték, hogy a „régis értelmiségiek” gyermekei az átmeneti státuszvesztés ellenére sem szorultak ki az értelmiségi pályákról. A státuszreprodukciónak segítette, hogy áthagyományozódott rájuk a család kulturális, kapcsolati tőkéje; és ez elősegítette a sikeres rekonverziót.⁶⁹ Az értelmiség létszámnövekedéséhez feltehetőleg jelentősen hozzájárultak a volt középrétegek tagjai (így az iparos- és kereskedőcsaládok leszármazottai is). A mobilitás-vizsgálatok azt mutatják, hogy e gazdasági pozícióikat veszített családok esetében tudatos – státusmentő – stratégia volt, hogy a gyermekeiket értelmiségi pályára nevelték, tehát főiskolára, egyetemre küldték tanulni.⁷⁰ A mobilitási csatornák közül – Róbert Péter kifejezésével – a „legkeskenyebb” a „kulturális szféra” volt. Hiába is próbálták 1945 után demokratizálni az oktatási rendszert, az elsődleges szocializációból, közvetve a származásból adódó kulturális egyenlőtlenségeket az iskola, a másodlagos szocializáció szintere nem egyenlíthette ki.⁷¹ A hatalom pozitív illetőleg negatív diszkriminációval igyekezett az oktatás terén társadalompolitikai elképzeléseit érvényesíteni. Bár a népesség általános iskolázottsági és képzettségi szintje emelkedett, az eltérő társadalmi-kulturális háttérből fakadó egyenlőtlenségeket azonban az oktatási rendszer nem tudta feloldani. Az iskolarendszer – s általában a kulturális szféra – továbbra is az egyenlőtlenségek egyik fenntartója maradt.⁷² A „munkás-, paraszt származásúak” továbbtanulását segítő felvételi előírások, tanfolyamok, intézmények ellenére a szellemi, értelmiségi családok gyermekeinek – e családok kulturális tőkéje, kapcsolatrendszere révén – továbbra is nagyobb esélye volt a továbbtanulásra.⁷³

Nem igazolható empirikusan a „régis” és az „új” értelmiség sokat hangsúlyozott éles szembenállása sem. Nyilvánvaló, hogy a régi tradíciókat ápoló családok tagjai értékközvetítő szerepet is betöltöttek, az ő szokásaik, magatartásuk a hagyományos értelmiség normáit közvetítette az „újak” felé. Egy, az ötvenes években született jelentés a kor bikkfanyelvén ezt a következőképpen fogalmazta meg: „[az új értelmiségiek] nagymértékben befolyása alá kerülnek a több tudással, tapasztalattal bíró régi értelmiségnek.

[...] Az értelmiség fejlődésének negatív vonásai részben erre a rétegre is jellemzőek.” Ezek között a jelentés szerzője többek között például a „politikai passzivitást” és „a párttagság megszerzésére irányuló törekvés hiányát” sorolta fel.⁷⁴

Több, az értelmiségről szóló tanulmány valójában nem az értelmiségi hivatások összességével, hanem az értelmiségi elitcsoportokkal, pontosabban azoknak a politikai hatalomhoz való viszonyával foglalkozik, és az egyes szerzők ennek kapcsán az értelmiség felelősségét hangsúlyozzák a pártállami rendszer működtetésében.⁷⁵ Jellemző egy német monográfia címválasztása, mely Karl Mannheim „lebegő értelmiség”-ről szóló tézisét parafrázálva, az értelmiség szabadeséséről beszél.⁷⁶ Az értelmiség e gondolatmenetekben nem deskriptív szociológiai fogalomként jelenik meg, hanem normatív kategóriaként: olyan sajátos társadalmi csoportot jelöl, amelynek hagyományos feladata, társadalmi szerepe bizonyos értékek őrzése, képviselése. A pártállami időszak értelmiségét többen e szerep feladásával vádolják: azzal, hogy lemondva kritikai szerepéről, az új rendszer haszonélvezőjévé vált. A pártállami diktatúra eszerint – hol a jutalmazás, hol pedig a büntetés eszközeivel élve – fokozatosan bevonta az értelmiséget a hatalom gyakorlásába.

Az „értelmiségi osztály” hatalmának tézise Magyarországon az új osztályelméletek nyomán fogalmazódott meg.⁷⁷ Konrád György és Szelényi Iván közismert esszéjük (*Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*)⁷⁸ egy értelmiségi magatartástípus, a pártelit és a holdudvarába tartozó értelmiségiek ellen írták. Az osztály fogalmával jellemezték a hatalomból részesülők és a hatalomból kimaradók körét: a „racionális redisztribúció éthosza” szerint az értelmiség a társadalmi javak szétosztását felügyelő, s e kiváltság köré szerveződött osztály. (A szociológiai megfigyelések szerint a társadalmi javak és szolgáltatások állami szétosztása nem a szegényeknek, hanem a gazdagabbaknak, a vezető pozícióban lévőknek kedvezett; nem mérsékelte, hanem sokkal inkább fokozta a társadalmi egyenlőtlenségek mértékét. Ez a rendszer nem hasonlítható így a nyugati államok jóléti intézkedéseihez. A szerzők tézise szerint a különböző társadalmi csoportok közül a megszerzett pozíciói révén kiemelkedő értelmiségi osztály felügyelte és irányította a redisztribúciót.⁷⁹)

Az 1974-ben elkészült kötet keletkezéséről elmondható, hogy a szerzőkre nyilvánvalóan hatott a Kádár-korszak légköre, melyben a rendszer kritikusai számára úgy tűnhetett, hogy a konszolidálódott hatalommal való kollaboráció szinte értelmiségi létformává vált. Az általuk megfogalmazott tézis szociológiai magyarázata elsősorban az lehet, hogy bár a keresetek tekintetében a II. világháború után jelentősen csökkentek a különbségek a szellemi

és a fizikai foglalkozásúak között (1949-ben egy kezdő értelmiségi átlagkeresete már alatta maradt a szakmunkásokénak, vagy éppen hogy elérte azt),⁸⁰ mindazonáltal nem szűntek meg, legfeljebb mérséklődtek a társadalmi egyenlőtlenségek. Az állami javak központi elosztásának a rendszerében jelentős különbségek mutatkoztak az egyes foglalkozásokkal járó juttatásokban. A korabeli szociológiai kategorizálás pedig, mely a foglalkozás-szerkezetet vette alapul, ezen a téren a „szellemi foglalkozásúak”, az „értelmiségiek” és a „vezetők” jobb, illetőleg lényegesen jobb helyzetét mutatta ki.⁸¹

Konrád és Szelényi elméletét bírálva többen rámutattak arra, hogy az értelmiség a szó egyetlen értelmében sem tekinthető osztálynak, de még csak egységes kategóriának sem; ahhoz, hogy megérthessük az értelmiségiek szerepét a társadalmi, politikai életben, az értelmiségen belül több alkategóriát szükséges megkülönböztetni.⁸² Szelényi Iván későbbi írásaiban az 1974-ben még az értelmiség egészére vonatkoztatott megállapításokat már csak a pártbürokráciára nézve tartotta érvényesnek, s annak történeti okairól írt, hogy az értelmiségiek Kelet-Európában nem váltak szakértelmiségiekké, hanem magukat olyan embereknek (intelligenciának) kezdték tekinteni, „akikben a végrehajtó készségek erkölcsi elkötelezettséggel és történelmi látással párosulnak”.⁸³

Valójában nem igazolható empirikusan az – egységes társadalmi csoportnak tekintett – értelmiség hatalomközeli helyzete (az állítás érvényessége természetesen azon is múlik, hogy kit tekintünk értelmiséginek), sőt éppen ellenkezőleg: a hatalomszociológiai elemzések azt mutatják, hogy az államszocializmusban a hatalom mindvégig a legszűkebb pártvezetés kezében összpontosult, és hogy ők irányították a „káderforgó” rendszerét is. (Megjegyzendő még, hogy ezzel szemben egyes értelmiségi pozíciók betöltőinek hatalomközeli helyzete – például a jogászoké – a Horthy-korban nyilvánvaló volt.) Kemény István egy írásában a Kádár-rendszer uralmát az új politikai vezetés és a magyar társadalom egyes rétegei között létrejött kompromisszummal magyarázta. E kompromisszum feltételét ő 1978-ban abban látta, hogy „az új vezetés monopolizálja a csúcspozíciókat, és még az értelmiség elitjének sem engedi, hogy részt vegyen országos döntésekben.”⁸⁴ A kiépülő uralmi rendszer, bár fennmaradása érdekében a hétköznapi életben a társadalom számos csoportjával kompromisszumokat kötött, a hatalomgyakorlás szempontjából mindvégig végletesen autoriter maradt, s ebből a szempontból a diktatúra természete a Kádár-korban mit sem változott a Rákosi-rendszer éveihez képest. (Általában is erős folytonosságot tételezhetünk a politikatörténet-írásban egymástól élesen elkülönített korszakok társadalmi folyamatai között.)

A rendszer léte szempontjából kulcsfontosságúnak tartott pozíciók betöltésénél természetesen a politikai szempontok, a megbízhatóság volt a döntő. Csak a káderkérdés vizsgálata révén mutatható meg, hogy a pártvezetés milyen személyzeti politikával tudta uralmát fenntartani. A kommunista hatalomátvétel időszakában mindvégig szempont volt, hogy a fontos állami-, gazdasági posztokra a rendszerhez lojális emberek kerüljenek. A káderrendszer terjeszkedése, a politikai szempontok alapján történő kinevezések a pártállam évtizedeiben kétségtől a szellemi foglalkozásúak létszámnövekedésének egyik forrását jelentették. Már 1945 után megalakították az első pártiskolákat: hathetes, három hónapos megyei és központi iskolákat, esti szemináriumokat, munkás akadémiákat szerveztek, melyeken 1948 szeptemberéig – korabeli becslések szerint – mintegy 150 000 fő tanult.⁸⁵ A kiépülő új rendszernek szüksége volt egy hozzá lojális hivatalnokréteg kialakítására; az egyéneknek pedig a káderiskola lehetőséget kínált a lojalitás igazolására: kétségtől „jó pontot” jelentett az életrajzban.

A pártvezetés nagy hangsúlyt fektetett arra, hogy a nyilvánosság előtt deklarálja: a „népi demokrácia” lecserélte a Horthy-kor hivatalnokrétegét és elitjét. A munkáskáderek előléptetése így számos esetben ünnepélyes külsőségek között történt.⁸⁶ Gerő Ernő már a Magyar Dolgozók Pártja (MDP) Központi Vezetősége 1948. novemberi ülésén kijelentette, hogy az „államapparátusba, honvédségbe, általában kisebb nagyobb vezető posztokra 50 000 munkást akarunk küldeni”.⁸⁷ A pártdokumentumok szentenciaszerű megfogalmazásainak azonban ezúttal sem kell a valóságnál nagyobb jelentőséget tulajdonítanunk. Bár az új rendszer kezdetben valóban ellenségesen lépett fel a régi bürokrácia képviselőivel szemben;⁸⁸ a „régik” közalkalmazottak – annak érdekében, hogy egzisztenciájukat megőrizhessék – gyorsan alkalmazkodtak az új hatalom elvárásaihoz. 1949-ben a régi közalkalmazottak között volt a legmagasabb a párttagsági arány a közalkalmazotti csoporton belül (46,5 százalék, az 1945 és 1948 között közalkalmazotti pályára lépők 44,2 százalékával szemben). Megjegyzendő továbbá, hogy a régi közalkalmazottak – a karhatalmat nem számítva – még ekkor is kétharmados többségben voltak az „újakkal” szemben.⁸⁹ Jelentős számban kerültek új káderek is a hivatalokba, mivel a kiépülő rendszer fokozatosan felduzzasztotta az állami apparátus létszámát. Az állami hivatalokban foglalkoztatottak létszáma 1953-ra (260 ezer) az 1939-es helyzethez (78 ezer) képest több mint háromszorosára, 1948-hoz képest (147 ezer) több mint kétszeresére nőtt.⁹⁰ Ezt a helyzetet jellemezte a következő parabolával a Szabad Európa Rádió munkatársa, aki a bürokrácia átalakulása kapcsán „új osztály” születéséről

vizionált: „A főszolgabíró fia elvette a párttitkár lányát feleségül. A nászszülők egymás nyakába borulnak: kérlek alássan elvtársam, mondják, és „éljen Kádár” felkiáltással összecsapják a bokájukat.”⁹¹

A közigazgatás és a kiépülő tanácsrendszer a káderutánpótlást természetesen nem oldhatta meg pusztán az ipari termelés „rovására”. Gyarmati György mutatott rá, hogy az ötvenes években a „rendszer kezdett kifogyni az osztályszempontú önbiztosítás legfontosabb tartalékából, a politikailag is leginkább „érettnek” tekintett kvalifikált munkásokból”.⁹² Ezekben az években az alsóbb szintű állami és tanácsi alkalmazottak bére, a többszöri illetményrendezések ellenére is, alatta maradt az iparban és a kereskedelemben foglalkoztatott adminisztratív alkalmazottakénak.⁹³ Az állami, tanácsi bürokráciába való belépés a munkásság nem minden rétege számára jelentett vonzó életpályát. A káderkiemeléseket hiába is próbálta volna a rendszer a politikailag legmegbízhatóbbnak tekintett szakmunkásrétegre alapozni, ha az alsóbb termelésirányítói munkakörben nélkülözhetetlen volt az ő szaktudásuk, és így a vezetőpozíciókat, valamint a tanfolyamokat nem lehetett pusztán szakmunkásokkal feltölteni.⁹⁴ Az ipari munkásság más rétegei (betanított munkások, segédmunkások) nagyobb számban kerültek vezető vagy értelmiségi beosztásba.⁹⁵ A mezőgazdaságban dolgozóknak több rétege is igen mobil volt a szellemi foglalkozások irányába. Ebben a folyamatban másfelől a volt középrétegeknek is szerepet kellett kapniuk, ami a korabeli sematikus „munkás – paraszt – értelmiségi” kategorizálásból nem feltétlenül tűnik ki.⁹⁶

Számos adalékkal szemléltethető, hogy a kor politikai, közigazgatási funkciókba kiemelt kádereit nem lehet a kor értelmiségébe sorolni, még akkor sem, ha a statisztikai felmérések többsége oda is számította őket. Jellemző például, hogy 1956-ban a megyék és a megyei jogú városok tanácselnökei között nem volt egyetlen értelmiségi sem, a titkárok között pedig mindösszesen három diplomást találunk. Az egészségügyi intézmények pártbizottságaiba az orvosok még akkor sem tudtak bekerülni, ha törekedtek rá; egyetlen példát említve: a jászberényi kórházban fizikai dolgozó volt a párttitkár és a kórház kocsisa volt a propagandista.⁹⁷ A korabeli elit egy részének feltehetőleg nemcsak elittudata nem volt, de a korabeli ideológia által sulykolt kategóriákhoz (munkás – paraszt – értelmiség) is felemásan viszonyult. Amikor az MDP Központi Vezetősége 1956 szeptemberében felülbírált a párt korábbi értelmiségpolitikáját, a budapesti pártbizottság munkatársai jelentésükben a következőképpen fogalmaztak: „Sok vitára ad alkalmat a határozatnak az a kitétele, mely szerint az új értelmiséghez tartozik párt- és állami funkcionáriusaink egy része is. Sok helyütt találkoztunk az-
al a nézettel, hogy a kerületi politikai munkatársak – amennyiben nincs

egyetemi végzettségük – nem tekintik magukat értelmiségieknek, sőt tiltakoznak az ilyen besorolás ellen; magukat büszkén – munkakörüktől függetlenül – munkásnak vallják.”⁹⁸ A „kiemelt káderekben” a rendszer ideológiája és az a körülmény, hogy őket mint „munkáskádereket” emelték ki, egyfajta munkás-öntudatot s -identitást is kialakíthatott.

A szakképzetlen káderek megjelenése a hivatalokban az apparátus és a közigazgatás létszámának felduzzasztásából is következett; később a felsőfokú végzettségűek arányának növekedésével látszólag a bürokrácia és a gazdaságirányítás is professzionalizálódott. Kérdéses azonban, hogy e pályákon a diplomások arányának növekedése mennyiben mutatja az igazgatás rátermettségét. (Ha például beiskoláztak egy kiemelt kádert tudományos szocializmus szakra, az itt elsajátítható ismeretek nem feltétlenül predestinálták őt szakirányítói munkakörének ellátására.) A Kádár-rendszer mindazonáltal önnön legitimációja érdekében a nyilvános fórumokon az új gazdaságirányítás „szakmaiságát” hangsúlyozta. S a szakképzetlen káderek lecserélését a rezsim feltehetőleg a „gazdasági válságkezelés” eszközének is tekintette. Míg a mezőgazdaság 1960–61-es erőszakos kollektivizálásakor – amikor „káderhiány” volt – jobbra parasztkádereket neveztek ki a tsz-ek irányító posztjaira, addig a következő évtized közepétől az ő helyükbe fokozatosan mezőgazdasági főiskolát végzett agronómusok léptek. Szinte teljes „vezetőváltás” következett be e területen, a szövetkezetek főmérnökeitől kezdve egészen a közigazgatás legmagasabb posztjaiig gyakorlatilag mindenkit lecseréltek.⁹⁹ A hetvenes években azonban e változások ellenére is a „gazdasági felső vezetők”-nek még több mint 55 százaléka, a műszaki felső vezetőknek pedig egynegyede továbbra sem rendelkezett felsőfokú végzettséggel.¹⁰⁰

A legfontosabb politikai pozíciók ellenőrzését a pártvezetés számára a „nomenklátúra-jog”, korabeli nevén a „káderhatásköri jog” biztosította: nevezetesen, hogy e tisztségek betöltőit közvetlenül ők nevezhették ki. A politikai szempontból legfontosabbnak tartott pozíciók száma a hatásköri listákat alapul véve 1950-ben 2700-3000 körül volt.¹⁰¹ A hatalomszociológiai elemzések azt mutatják, hogy ebbe a körbe a legszűkebb, néhány fős pártvezetés bizalmi emberei és az ő bizalmasaik tudtak csak bekerülni. A Rákosi-rendszer éveiben a szűk pártelit életformája alapján markánsan megkülönböztethető volt a társadalom többi csoportjáról, ideértve a kor értelmiségét is, és e tekintetben lényegi változások nem következtek be 1956 után sem.

A rendszer legitimitását, értsd: társadalmi igazságosságát megkérdőjelező ellenzéki szellemiségű írásokban kiemelt szerepet kapott a hatalmi viszonyok s a káderek kérdés vizsgálata. E munkák közös jellemzője, hogy a ha-

talmon a hivatalos ideológia érvényesülését, a társadalmi egyenlőség megvalósulását kérték számon. Mai szemmel érdekes fejleménynek mondható, de a szociológia múltjából következett, hogy Magyarországon a szociológusok, bár kötelezően hivatkoztak Marx műveire, egyre inkább eltávolodtak a marxista tradícióiktól.¹⁰² Bence György és Kis János 1973-ban írták meg *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel* című tanulmányukat, melyben az államszocialista rendszer marxista kritikáját fogalmazták meg. A kor társadalmát marxista alapon, az osztálykategória segítségével írták le. A fogalom klasszikus marxi értelmében,¹⁰³ mint megállapítják, az államszocialista országokban természetesen nem léteztek osztályok, ugyanakkor a szerzők álláspontja szerint az államszocializmusban is voltak olyan érdekkonfliktusok, amelyek egymással élesen szembenálló csoportokra osztották a népet.¹⁰⁴ Ebből következően a hatalomból való részesedése alapján különböztették meg egymástól a „termelők osztályát” és a „hatalmon lévők osztályát.” Úgy vélték, hogy az e két osztály tagjai között feszülő érdekellentét még annál is élesebb, mint ami a kapitalista államok osztályai esetében megfigyelhető volt. (Megjegyzendő, hogy e szemléletmód inkább a társadalmat a hatalmi elit és a tömeg dichotómiájában megjelenítő modellekre emlékeztet, mintsem az osztályelméletekre.) A hatalomhoz való viszony, a hatalomból való részesedés valóban az egyik fő differenciáló erőnek tekinthető az államszocializmus időszakában. Megállapítható azonban, hogy a hatalmi pozíciókban meglévő, megfigyelhető különbségeket, amik a viselkedésmódban, a hétköznapi szokásokban vagy az anyagi javak birtoklásában is kifejeződtek, más csoportformáló erők mérsékelni tudták (például a jövedelem, a szakképzettség, az életmód, vagy az egyes foglalkozások presztízse), melyek alapján a korabeli társadalom több csoportja „köztes” helyzetűnek (volt) tekinthető.¹⁰⁵ Magyarországon a fordulat éveitől – részben a már 1945 előtt megindult folyamatok következtében – az állam egyre hangsúlyosabb szereplőjévé vált a gazdasági, társadalmi életnek, nőtt a termelésirányításban foglalkoztatott szellemiek, s a közigazgatásban, az igazságszolgáltatásban és az állami élet más szektoraiban (egészségügy, oktatás) alkalmazottak létszáma is. E változások a hétköznapiakban feltehetőleg tompítani tudták a hatalmi viszonyokban tükröződő érdekellentétet. S a rendszer korifeusai által sugallt mobilitás-diskurzus alapvető célja ugyancsak ennek – a rendszer antidemokratikus jellegéből következő – ellentétnek az elfedése volt. Az egyes korszakok uralkodó diskurzusai döntik el, mi számít egy adott közegben igaznak (tudományosnak), és a diktatórikus rendszer a kor ellenőrzött nyilvánosságában képes volt monopolizálni saját értelmezését.¹⁰⁶

Ha a korabeli kategóriák mentén értelmezzük a társadalmi változás jelenségét, megállapítható, hogy az „értelmiségi rétegen” belül a más társadalmi csoportokból származók megnövekedett aránya elsősorban nem az esélyegyenlőtlenségek mérséklődésével, az egyes társadalmi csoportok „átjárhatóságával”, hanem a foglalkozásszerkezet és a társadalmi kategóriarendszer átalakításával magyarázható. E korszakban az össznépe sségen belül jelentősen nőtt a „szellemi foglalkozásúak” és az „értelmiségiek” aránya.¹⁰⁷ Ennek következtében más társadalmi csoportok tagjai – a termelésirányítói, illetőleg a felsőfokú szakképzettséget igénylő munkakörök számarányának növekedése miatt – nagyobb eséllyel léphettek a „szellemiek és az értelmiségiek” közé, mint a korábbi évtizedekben. Kérdéses azonban, hogy ennek a jelenségnek, melyet sokáig az esélyegyenlőség bizonyítékának tekintettek, mi volt a korabeli tartalma. Feltételezhető, hogy a rendszer propagandája, identitáspolitikája akkor lehetett hatásos, ha nem új jelenségeket alkotott, hanem a korban megfigyelhető, tehát a kortársak számára létező jelenségekhez kapcsolta értelmezéseit. Bizonyos keretek között így a kortárs értelmezéseket is befogadó, igaz, azokat e keretek (korlátok) közé szorító, azokhoz új jelentéseket társító diszkurzív mezőt alakított ki. A pártvezetők a rendszer társadalmi bázisának tekinthették mindazokat, akiknek előnyei származtak a társadalmi változásokból, és a pártállam propagandája tudatosan is törekedett e bázis szélesítésére. Ennek tükrében értelmezhető az „új értelmiség” csoportjának és a „társadalmi mobilitás” jelenségének virtuális megalkotása.

Az új karrierlehetőségek, a megnyíló mobilitási pályák olyan lehetőségeket kínáltak az egyes egyének számára, amely sokuknak társadalmi emelkedést jelentett: a megszerzett státusz felett érzett büszkeséget és presztízszt is – függetlenül attól, hogy az államhatalom egy hozzá hű bürokrácia megteremtésére törekedett, és társadalompolitikai céljainak megfelelően alakította át az oktatási rendszert. A kortársakban legalábbis ezt az értelmezést erősítették a hatalom és a tudomány diskurzusai, melyek uralták a korabeli „nyilvánosságot”.

JEGYZETEK

* A kutatást az OTKA támogatta.

1 Majtényi György: Az értelmezés hatalma és a hatalom értelmezése. Az 1945 utáni társadalomtörténet fogalmi nyelvéről. *Korall*. 2005. Május 19–20. sz. 37–52. o.

2 Felek y Gábor: *A fehérgallérosoktól az új középosztályig*. Szeged, JATEPress, 1998. 10. o.

3 A Horthy-kor értelmiségéről összefoglalóan: Gyáni Gábor – Kővér György: *Magyaror-*

- szág társadalomtörténete a reformkortól a második világháborúig. Budapest, Osiris, 1998. 241–254. o. Gyáni Gábor a Horthy-kor társadalmáról írva az értelmiség fogalmát azokra az egyetemi (főiskolai) diplomát szerző „szellemi dolgozók”-ra alkalmazta, „akik nem szorosán adminisztratív munkát végezve, tehát nem mint tisztviselők töltöttek be értelmiségi funkciót.” Uo. 241. o.
- 4 Szemben a Horthy-korral, amikor a munkahelyi státus, a keresetforrás alapján e kategórián belül három csoport volt megkülönböztethető: a közalkalmazottaké, a magánalkalmazottaké és a szabad pályán tevékenykedőké. Kovács I. Gábor: Az értelmiségi keresetek változása (1920–1975). In Huszár Tibor (szerk.): *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások*. Bp., Kossuth Könyvkiadó, 1978. 227–259. o.
  - 5 Huszár Tibor: Értelmiségtörténet – Értelmiségsszociológia. In *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások* i. m. 52. o.
  - 6 A következő tanulmány megközelítésmódját, következtetéseit alapul véve vizsgálom az értelmiség szó jelentésváltozásait: Halmos Károly: Polgár – polgárosodás – civilizáció – kultúra. A társadalomtörténet alapvető kategóriáiról a XIX–XX. századi lexikon- és szótárirodalom tükrében. *Századvég*. 1991. 2–3. sz. 131–166. o.
  - 7 *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. II. k. Bp., Akadémiai, 1960. 449. o. (A szótár említi „dolgozó”, „falusi”, „haladó”, „konzervatív”, „műszaki”, „városi értelmiséget”).
  - 8 *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. IV. k. Bp., Akadémiai, 1961. 453. o.
  - 9 *A Magyar Nyelv Értelmező Szótára*. V. k. Bp., Akadémiai, 1961. 786. o.
  - 10 Az értelmiség eszerint „a társadalomnak az a rétege, amely a hivatásszerűen szellemi munkával foglalkozókból áll. Soraiba tartoznak a tudósok, írók, művészek, pedagógusok, mérnökök, agronómusok, orvosok, ügyvédek, műszaki dolgozók, valamint az alkalmazottaknak szellemi munkával foglalkozó része. Nem önálló társadalmi osztály, mert nincs önálló helye a társadalmi termelés rendszerében. Tagjai különböző osztályokból kerülnek ki; osztálytársadalomban az uralkodó osztály elsősorban saját soraiból és a vele szövetséges rétegekből neveli ki értelmiségét. Magatartását, tevékenységét az adott társadalomban az uralkodó osztály érdekei döntően befolyásolják.”
  - 11 *Új Magyar Lexikon*. 2. k. Bp., Akadémiai, 1960. 233. o.
  - 12 *A Magyar Nagylexikonban* például a kapcsolódó szócikkek a következők: társadalmi réteg, mobilitás, társadalmi struktúra. *Magyar Nagylexikon*. 7. k. Bp., Magyar Nagylexikon Kiadó, 1998. 471. o. De a társadalmi rétegződés és a társadalmi mobilitás az *Új Révai Lexikonban* is kapcsolódó szócikként jelenik meg, mely az értelmiség fogalmáról egyébként történeti áttekintést ad. *Révai Új Lexikona*. VI. k. Szekszárd, Babits Kiadó, 2000. 541–542. o.
  - 13 Gyáni Gábor a Horthy-kor társadalomtörténetéről szóló szintézisének *A középosztály* című fejezetében külön alfejezetekben ír a köztisztviselői középosztályról, a „polgári” középosztályról és az értelmiségi középosztályról. Gyáni-Kövér i. m. 224–254. o. A kérdéskör német nyelvű szakirodalmában a „Bildungsbürgertum” a képzettség, iskolai végzettség révén szerzett középosztálybeli státust különbözteteti meg a „Besitzbürgertum” elnevezéssel jelölt társadalmi csoport tulajdonon, vagyonon alapuló státuszától.
  - 14 Bibó István: Értelmiség és szakszerűség. In Bibó István: *Válogatott tanulmányok, 1945–1949*. 2. k. Bp., Magvető, 1986. 505–522. o.; Moór Gyula: *Tegnap és holnap között*. Bp., Révai, 1947.
  - 15 Sokan az első népi kollégiumok megalakítását a népi írók mozgalma által megfogalmazott elképzelések következményének tekintik.
  - 16 *A Magyar Dolgozók Pártja programnyilatkozata* (1948. június 13–14.) In Izsák Lajos (főszerk.): *A Magyar Dolgozók Pártjának határozatai 1948–1956*. Bp., Napvilág, 1998. 23. o.
  - 17 Huszár i. m. 9–10. o.
  - 18 Uo. 24. o.
  - 19 Uo. 41. o.

- 20 Uo. 47. o.
- 21 Andorka Rudolf: *A társadalmi mobilitás változásai Magyarországon*. Bp., Gondolat. 1982. 74. o.
- 22 Kemény István: *Velük nevelkedett a gép*. Bp., VITA, 1990. 10–11. o.
- 23 Andorka Rudolf: Az értelmiség társadalmi mobilitásának történeti alakulása. In Huszár Tibor i. m. 71. o.
- 24 Andorka (1982) i. m. 73. o.
- 25 Uo. 70–71. o.
- 26 Andorka Rudolf könyvében a népszámlálások eredményeit (az 1890. évi népszámlálástól kezdődően, de döntően az 1930., 1949. évi népszámlálások adatait) vetette össze, illetőleg a mobilitási adatfelvételekkel egybeeső 1963. és 1973. évi mikrocenzusok adataihoz viszonyította azokat. E négy adatfelvétel alkalmával az apa foglalkozására is rákérdeztek a kérdezőbiztosok. (Először az 1930. évi népszámlálás alkalmával Laky Dezső javaslatára került be a kérdőívekbe a „Mi volt atyjának foglalkozása?” kérdés.) Andorka (1982) i. m. 265. o.
- 27 Eljárása, amint azt több helyütt hangsúlyozta, több más hibalehetőséget is magában rejtett. Például a nyugdíjasok az 1890 és 1949 közötti népszámlálások alkalmával még külön csoportot jelentettek, később viszont az egyes foglalkozási kategóriákba sorolták be őket, így a rájuk vonatkozó információkat figyelmen kívül kellett hagyni az adatok összevetése során. Andorka (1982) i. m. 265–267. o.
- 28 Andorka (1978) i. m. 72–75. o.
- 29 Uo. 72., 75. o.
- 30 Uo. 81. o.
- 31 Uo. 75–76. o.
- 32 Kozák Gyula: A hatvanas évek társadalmáról. Adalékok. In Rainer M. János – Ständeisky Éva (szerk.): *Évkönyv – 2002. Magyarország a jelenkorban*. Bp., 1956-os Intézet, 2002. 22. o.
- 33 Andorka (1978) i. m. 78. o.
- 34 Horváth Sándor: *A kapu és a határ: mindennapi Sztálinváros*. Bp., 2004. 65. o.
- 35 Zimmermann, Hartmut: Überlegungen zur Geschichte der Kader und Kaderpolitik in der SBZ/DDR. In Kaelble, Hartmut – Kocka, Jürgen – Zwahr, Hartmut (Hrsg.): *Sozialgeschichte der DDR*. Stuttgart, 1994. 322–356. o.; Balla Bálint káderrendszernek a „sztálini hatalomgyakorlás” igazgatási rendszerét, kádereknek pedig a központi hatalmat kiszolgáló funkcionáriusokat tekinti. Balla Bálint: Kifelé a káderrendszerből. In Balla Bálint (szerk.) Kende Péter (társszerk.): *Sztálinizmus és desztalinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert? Politikai tanulmányok*. Európai Protestáns Magyar Szabadegyletem, Bern, 1990. 88. o.
- 36 Szelényi Iván: Az értelmiség az államszocialista társadalmak osztályszerkezetében. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika*. Bp., Európa, 1990. 18. o.
- 37 Kemény i. m. 134. o.
- 38 Andorka (1982) i. m. 70. o.
- 39 Lackó Miklós: Tisztviselők, értelmiség. In *Budapest története*. V. k. Bp., 1980. 446. o.
- 40 Kemény i. m. 9. o.
- 41 Utasi Ágnes: *Középosztály – kapcsolatok*. Bp., Új Mandátum, 2000. 20–21. o.
- 42 Ezzel kapcsolatban lásd: Kemény i. m. 19. o.
- 43 Uo. 9–10. o.
- 44 Gyáni – Kövér i. m. 265–266. o. A kérdéskörrel részletesen: Bódy Zsombor: *Egy társadalmi osztály születése. A magántisztviselők társadalomtörténete 1890–1938*. Bp., L'Harmattan, 2003.
- 45 Andorka Rudolf: A társadalmi mobilitás félévszázados trendjei Magyarországon. In *Társadalmi rétegződés...* i. m. 408. o.

- 46 Összefoglalóan lásd: Utasi Ágnes: Középosztályi elméletek, alakuló középosztályok. *Századvég*. 1997. 7. sz. 3–9. o.; Utasi Ágnes (2000) i. m. 11–19. o.
- 47 Valuch Tibor: *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Bp., Osiris, 2001. 152. o.
- 48 Hajdú Tibor: Az értelmiség számszerű gyarapodásának következményei. *Valóság*. 1981. 7. sz. 20. o.
- 49 Uo. 19. o.
- 50 Révai József: *Élni tudunk a szabadsággal*. Bp., 1949. 627–631. o.; Munkásifjakat az egyetemre és a középiskolákba. Beszéd a MÁVAG dologzói előtt 1948. szeptember 16-án. Hajdú i. m. 18. o.
- 51 Uo. 14. o.
- 52 1948. decemberi adat. MOL. M-KS. 276. f. 53./1948/17.
- 53 Hajdú i. m. 14. o.
- 54 *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások...* i. m. 274. o.; Hajdú i. m. 19. o.
- 55 Az Agitációs és Propaganda Bizottság előterjesztése a Politikai Bizottsághoz a munkás és szegényparaszt ifjak számarányának emelésére a középiskolákban. (1948. december 22.) MOL. M-KS. 276. f. 53/1948/17.
- 56 Jellemző ugyanakkor az az adalék, hogy a NÉKOSZ egyetemi kollégiumaiban az 1947–48-as tanév végén kétezer hallgató tanult, ami az összes egyetemi hallgató létszámának pedig a korabeli statisztikák szerint is kevesebb mint 7%-át tette ki. 1948. decemberi adat. MOL. M-KS. 276. f. 53./1948/17. A szakértetségis tanfolyamokon például 1948 és 1956 között mindösszesen kevesebb, mint 20 000 diák tanult (közülük nem mindenki szerzett diplomát). 1949-ben Magyarországon 96 561 fő, 1960-ban 176 141 volt a diplomások száma, tehát tíz év alatt hozzávetőleg 80 000 fővel nőtt a számuk.
- 57 Szolnok megyében 1954-ben például a gimnáziumokban „lermorzsolódtak” 65%-a volt „munkás-paraszt” származású. Megjegyzések az 1955. márciusi KV. határozat végrehajtásának tapasztalatairól. MOL. M-KS. 296. f. 91/1955/73.
- 58 Az Open Society Archives-ban összegyűjtve olvashatók az erről szóló sajtóhíradások: OSA. H. S. C. F. 25. d.
- 59 MOL. M-KS. 288. f. 41/1969/114.
- 60 Andorka 1978. 70. o.
- 61 Németh József: *A műszaki értelmiség a felszabadulás után (1945–1948)*. Bp., 1982. 105. o.
- 62 Solymosi Zsuzsa – Székelyi Mária: *A mérnökökről*. Szociológiai Füzetek 33. Budapest, Művelődési Minisztérium, 1984. 7. o.
- 63 Melléklet az *Értelmiségi politikánk néhány kérdése* című dokumentumhoz. (1956. május 19.) MOL. M-KS. 276. f. 91/1956/74.

Év	Mérnökök száma	Orvosok száma	Pedagógusok száma	Agronómusok száma	Összesen
1930	11 409	9 772	13 859	6 410	41 450
1949	11 984	11 007	18 881	6 069	47 941
1955	19 200	14 150	65 797	7 400	106 547

Az 1955. évi adatok becslült számok, a többi népszámlálási adat, a pedagógusok esetében az oklevéllel rendelkezők számát vették alapul.

- 64 Dr. Kepecs József – Dr. Klinger András: A felsőfokú végzettségűek demográfiai adatai. In *Értelmiségiek, diplomások, szellemi munkások...* i. m. 263–264. o.
- 65 Értelmiségi politikánk néhány kérdése. (1956. április 7.) MOL. M-KS. 276. f. 91/1956/74.
- 66 Értelmiségi politikánk néhány kérdése. (1956. május 19.) Uo.
- 67 Feljegyzés az értelmiség problémáiról. Uo.
- 68 Andorka Rudolf: A rétegződéelmélet haszna a mai magyar társadalomkutatásban. In

- Andorka Rudolf, Hradil, Stefan, Peschar, Jules L. (szerk.): *Társadalmi rétegződés*. Bp., Aula, 1995. 39. o.
- 69 Gáti Tibor – Horváth Ágota: A háború előtti középosztály utótörténete. *Szociológiai Szemle*. 1992. 1. sz. 81–97. o.
- 70 Andorka (1982) i. m. 60. o.
- 71 Róbert Péter: Mobilitási és reprodukciós folyamatok a magyar társadalomban. In Fokasz Nikosz – Örkény Antal (szerk.): *Magyarország társadalomtörténete (1945–1989)*. Válogatott tanulmányok. 2. k. Budapest, Új Mandátum, 1999. 196. o. (Első megjelenés: *Valóság*. 1987. 10. sz. 37–46. o.)
- 72 Andorka Rudolf – Simkus, Albert: Az iskolai végzettség és a szülő társadalmi helyzete. *Statisztikai Szemle*. 1983. 6. sz.; Ferge Zsuzsa: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*. 1972. 1. sz. 10–35. o.; Laki László: Az *alacsony iskolázottság újratermelődésének társadalmi körülményei Magyarországon*. Bp., MSZMP KB Társadalomtudományi Intézete, 1988.
- 73 Valuch i. m. 94. o.
- 74 Értelmiségi politikánk néhány kérdése. (1956. április 7.) MOL. M-KS. 276. f. 91/1956/74.
- 75 Német és orosz történészek például közös konferenciákon vitatták meg és közös kötetben adták közre a sztálinista, illetőleg a náci diktatúra időszakában az egyes értelmiségi hivatások helyzetéről, a diktatórikus rendszerek értelmiség- és tudománypolitikájáról szóló írásait, melyekről a kutatási projekt vezetői, úgy vélték, hogy alkalmat adnak a két diktatúra természetének összehasonlítására is. Beyrau, Dietrich (Hrsg.): *Im Dschungel der Macht. Intellektuelle Professionen unter Stalin und Hitler*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht, 2000.
- 76 Bialas, Wolfgang: *Vom unfreien Schweben zum freien Fall: Ostdeutsche Intellektuelle im gesellschaftlichen Umbruch*. Frankfurt/M., Fischer Taschenbuch Verlag, 1996.
- 77 A népi demokráciák társadalmára vonatkozóan Milovan Gyilas fogalmazta meg azt a tézist, hogy ezekben az országokban új elnyomó osztály formálódott a párt és az állami élet vezetőiből. Djilas, Milovan: *The Unperfect Society: Beyond the New Class*. (Transl.: Dorian Cooke.) New York – Harcourt, Brace & World Inc., 1969.
- 78 Szimbolikus jelentőségű, hogy a kötet magyarországi állami kiadónál éppen 1989-ben, a kézirat lezárásától számítva tizenöt év elteltével jelenhetett meg. Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Bp., Gondolat, 1989.
- 79 Szelényi Iván: Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika...* i. m. 165–166. o. Ezt támasztják alá Ladányi Jánosnak az 1973. évi statisztikai adatok elemzésén alapuló megállapításai, melyek szerint az államilag leginkább támogatott termékek a vezető állásúak fogyasztási struktúrájában játszották a legnagyobb szerepet. Ladányi János: *Fogyasztói árak és szociálpolitika*. *Valóság*. 1975. 12. sz. 23. o.
- 80 Kovács I. Gábor (1978) i. m. 227–259. o.
- 81 Szelényi Iván: Társadalmi egyenlőtlenségek az államszocialista redistributív gazdaságokban. In Szelényi Iván: *Új osztály, állam, politika...* i. m. 165–202. o.
- 82 Az 'intelligentsia' szó pedig – az innovatív intellektuális munkák használóit és alkalmazóit jelenti. Ide tartoznak a tanárok, újságírók, mérnökök és a legtöbb diplomás (professionals), ők inkább szakértők, mint alkotók. De elmosódott a határvonal a két kategória között, az egyetemi hallgatók így például az értelmiség és az intelligencia utánpótlását is jelentik. Az értelmiségiek természetesen cselekvő részesei a társadalmi változásoknak, de nem alkotnak osztályt. Lipset e nézetét Konrád és Szelényi elméletére reflektálva fejtette ki. Konrád György – Szelényi Iván: *Intellectuals and Domination in Post-Communist Societies*; Lipset, Seymour Martin: Comments. In Bourdieu, Pierre –

Coleman, James S. (eds.): *Social Theory for a Changing Society*. Westview Press-Russell Sage Foundation, Boulder-San Francisco-Oxford-New York, 1991. 337–364. o.; 364–369. o.

- 83 Szelényi: Az értelmiség... i. m. 30. o.
- 84 Kemény István: Kompromisszumok egyezés nélkül. In Kemény István: *Szociológiai írások*. Szeged, Replika Könyvek. 1992. 204. o. (Első megjelenés: Hol tart a társadalmi kompromisszum Magyarországon? [nem a szerző által adott cím] *Magyar Füzetek*. Párizs, 1978. 1. sz.)
- 85 1948 szeptemberéig a pártiskolai hálózat felsőfokát jelentő három-hat hónapos tanfolyamokat 242-en végeztek el, a középfokot jelentő hat hetes-három hónapos iskolákat 2200-an, az alsófokot jelentő 2-4 hetes tanfolyamokat pedig tizenötezer ember. Az esti szemináriumokon és tanfolyamokon kb. 250 000-en vettek részt, több mint 100 000-en 1948 tavaszán végeztek el azt. A munkás akadémiaák előadásait kb. 8000-en látogatták, az egyéni levelező tanfolyamokon pedig 8-10 000 fő vett részt. A szervezett pártoktatás keretében így közel 300 000-en jelentkeztek, mivel többen több tanfolyamon is részt vettek, az oktatásban részt vettek számát így 150 000-re becsülték. A fenti adatok *A pártoktatás döntő feladatai* című, az Országos Oktatási Értekezleten megtartott, s előzőleg az MDP PB 1948. szeptember 23-i ülésén megvitatott előadásból származnak. MOL. M-KS-276. f. 50/1948/10.
- 86 1948. március 25-én például a 100 főnél többet foglalkoztató üzemek államosítását a Vassas székházba szervezett gyűlésen jelentették be, ahova pártmunkásokat, munkásokat is meghívtak. A gyűlés résztvevői már elénekelték az Internacionált is, amikor az utolsó szónok, Gerő Ernő lépett az egybegyűltektől, és közölte velük, hogy ők lesznek az államosított gyárak első vállalatvezetői. Talán érdemes megidézni a gyűlés résztvevőinek személyes emlékeit; reakcióikat többnyire az őszinte döbbenet jellemezte. Egy fiatalasszony például elmondása szerint úgy érezte magát a torokszorító pillanatban, „mint akit fejbe ütöttek”. Cserhalmi Imre: *Történelmi kulcsátvétel. Interjúk államosító igazgatókkal*. Bp., Kossuth, 1983. 73. o. A fesztivál jellegű ünnepély lezárultával, aztán ki-ki indulhatott, hogy a számára kijelölt vállalat vezetését átvegye. Egy újdonsült vállalatvezető a következőképpen emlékszik az elkövetkező napok történéseire: „Nagy fordulat jött: kommunista igazgatóként el kellett vennem azokat a kiváltságokat, amelyekért nemrégén még küzdöttem [korábban főbizalmi volt – a szerző]. Gyakran még a barátaim sem köszöntek vissza. Mint a zsír a hideg vízben, úgy éreztem magam. Köztük, de nem igazán feloldódva.” Cserhalmi i. m. 11. o. A korabeli statisztika szerint az államosított vállalatok élére kinevezett vezetők 67%-a volt munkás. Strassenreiter Erzsébet: Az államosítás történetéhez. Uo. 187. o. Az ekkor kinevezett vállalatvezetők, bár sokan közülük később – bevallottan – sikertelenek voltak, még az 1980-as években is mint életük nagy lehetőségére emlékeztek vissza a kiemelésre.
- 87 Idézi: Gyarmati György: A káderrendszer és a rendszer kádere az ötvenes években. *Valóság*. 1991. 2. sz. 54. o.
- 88 A hivatalnok-réteg felülvizsgálata során egészen extrém esetek is előfordultak. A nemzetgyűlési alkalmazottak „B-listázásakor” így például megállapították: „a tisztviselők között az első világháborút követő időkben meglehetősen nagy arányban voltak idegen nevű és így kisebb-nagyobb százalékban nem tiszta magyar származásúak. Azokat, akik veszedelmesen németnek bizonyultak (nevek) kiküszöbölte az igazolási eljárás.” A Magyar Közalkalmazottak Országos Szabadszakszervezete nemzetgyűlési csoportjának adatszolgáltatása. (Politikatörténeti és Szakszervezeti Levéltár, PIL). SZOT. Közalkalmazottak. 112/888. d.
- 89 Kovács M. Mária: Közalkalmazottak, 1938–1949. *Valóság*. 1982. 9. sz. 41–53. o.

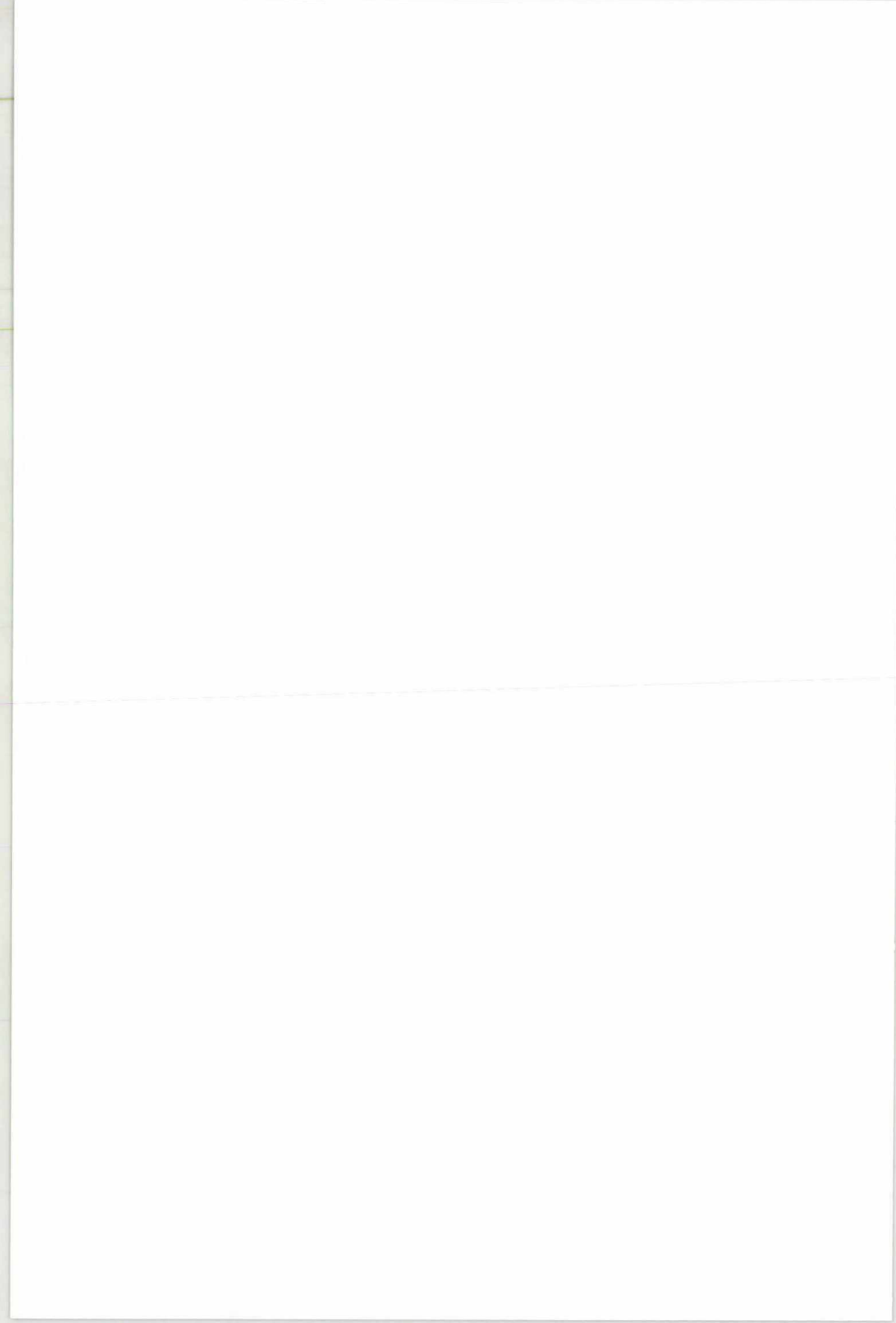

- 90 Gyarmati György: Káderpolitika a Rákosi-korszak tanácsrendszerében, 1950–1953. In *Magyar Tudomány*. 1998. 10. sz. 1191. o.
- 91 Majd így folytatta: „A parabola igaz is lehetne: az új osztály a háború előtti és a háború utáni hatalomból: a hajdani mérnökökből, állami tisztviselőkből, orvosokból és az új értelmiségből áll össze.” Open Society Archives. (USA) 21. Hungarian Items. 820. 1751/69.
- 92 Gyarmati i. m. 1189. o.
- 93 A közigazgatásban dolgozó alkalmazottak bérét a háború után a következő jogszabályok szabályozták: 2500/1945. M. E. sz. rendelet (új státus- és illetményrendszer bevezetése), 8900/1946. M. E. sz. rendelet, 11 830/1946. M. E. sz. rendelet (lakbérsegély), 1100/1947. M. E. sz. rendelet, 6050/1957. G. F. sz. rendelet, 22 168/1947. P. M. sz. rendelet, 10 580/1947. Korm. sz. rend. (ítélőbírák, államügyészek), 14 340/1947. Korm. sz. rendelet (köz-munkaváltásig megteremtése), 15 600/1947. Korm. sz. rendelet, 8470/1948. Korm. sz. rendelet (letartóztató intézeti alkalmazottak), 3330/1948. Korm. sz. rendelet (fizetett szabadságidő, napidíjak, átköltözködési illetmények rendezése), 38/1950. M. T. sz. rendelet. A közalkalmazottak bérhelyzetéhez lásd még: PIL. SZOT. Közalkalmazottak. 1949. 17/173. d. (a közalkalmazotti bérek szabályozása); PIL. SZOT. Közalkalmazottak. 1949. 17/173. d. (adatfelvételek a közalkalmazotti illetményreformhoz); PIL. SZOT. Közalkalmazottak. 1950. 246. d. (államigazgatási dolgozók bérezése). Különösen rossz volt a helyi tanácsok alkalmazottainak bérhelyzete. A vezetők, VB. elnökök és titkárok természetesen kivételt jelentettek ez alól. PIL. SZOT. Közalkalmazottak. 1952. 99/788. d.
- 94 A pártiskolák hallgatóiról készített statisztikák ugyan az értelmiségiekkel és a parasztokkal szemben a munkások túlsúlyát mutatták ki, de a szervezők többször is felpanasztolták, hogy a gyárak jobbára csak a képzetlenebb fiatalabb munkásokat engedik el a tanfolyamokra. PIL. 274. f. 22/38. Feltételezhető, hogy a jól képzett szakmunkások számára a funkcionáriusi karriert ígérő tanfolyamok nem számítottak túl vonzóknak. A munkásság legképzettebb rétege életpályája során családi mintákat, hagyományokat is követett. Kemény István úgy látta, hogy „a fizikai munkások közül azok kötöttek és kötnek kompromisszumot, akiknek legfőbb vágya az emelkedés, az előrejutás, a művezetővé, üzemvezetővé, értelmiségi vezetővé válás”. Kemény István: Kompromisszumok... i. m. 201–218. o.
- 95 Az élmunkásokat és a sztahanovistákat többé-kevésbé azonosíthatjuk a kor munkás-elitjével, mivel közülük sokan kiváló szakmunkások voltak, így lehetőségük nyílt arra, hogy a gyárban szakmai vonalon fussanak be karriert. Egy év alatt az 1948 májusában kintüntetett élmunkások 11%-át emelték ki szakmai (tehát nem párt- vagy szakszervezeti) vonalon a gyárakban. A továbbiakban ez az arány még tovább nőtt. Igen sokan lettek belőlük művezetők és csoportvezetők. PIL. SZOT. BT. 1949. 16/99.
- 96 Kovács M. Mária i. m. 41. o.
- 97 Értelmiségi politikánk néhány kérdése. (1956. május 10.) MOL. M-KS. 276. f. 91/1956/74.
- 98 Feljegyzés a Központi Vezetőség értelmiségre vonatkozó határozatával kapcsolatban. (1956. szeptember 8.) MOL. M-KS. 276. f. 91/1956/75.
- 99 Juhász Pál: Az agrárértelmiség szerepe és a mezőgazdasági szövetkezetek. *Medvetánc*. 1982. 4. sz.; 1983. 1. sz.
- 100 *Képzettség és kereset*. II. Bp., KSH. 1974. Idézi: Huszár i. m. 52. o.
- 101 T. Varga György – Szakadát István: Íme, a nomenklatúrák! Az MDP és a volt MSZMP hatásköri listái. *Társadalmi Szemle*. 1992. 3. sz. 73–95. o.; T. Varga György: Adalékok és szempontok a Magyar Dolgozók Pártja hatalmi helyzetéhez. *Múltunk*. 1998. 2. sz. 175–182. o.
- 102 Kis János és Bence György jegyzi meg E. P. Thompson Leszek Kolakowskihoz címzett levele (E. P. Thompson: An Open Letter to Leszek Kolakowski. *The Socialist Register* 1973. London, Merlin, 1973.) kapcsán, hogy bár sok tudományágban élne oly elevenen a marxi

tradíció, mint a brit történetírásban, de „sajátosan marxista politikai elkötelezettség kialakítására mi körülményeink között nem találunk alapot, ma is eleven marxista tradíció pedig egyetlen tudományágban sem található Kelet-Európában.” Marc Rakovski (Kis János – Bence György): *A szovjet típusú társadalom marxista szemmel*. Magyar Füzetek könyvei 5. Párizs, 1983. 245–246. o.

- 103 A szó klasszikus marxi értelmében az osztály nem egyszerűen általános szociológiai kategória, hanem azokat a kapitalista fejlődés következtében kialakult nagy társadalmi csoportokat jelenti, melyek képesek voltak osztályérdekeiket megfogalmazni, s azok érdekében a kollektív cselekvésre is.
- 104 „Sőt, az osztályidentitás tudata a szovjet-típusú társadalom alapvető osztályaiban valószínűleg erősebb, mint a fejlett kapitalista társadalomban. Ennek egyszerű oka van: az osztályok közötti határvonal itt jól láthatóan megfelel a társadalom minden szervezetét átfogó intézményrendszer belső választóvonalának. Arra a különbségre gondolunk, hogy vannak emberek, akik rendelkeznek más emberek tevékenysége fölött, és vannak emberek, akik nem. (Ami a társadalmi struktúra kettéoszlását s különösen a maguk strukturális helyét illeti, az értelmiségiek kollektív tudata kevésbé világos, mint az alapvető osztályoké, s azoknak is viszonylag homályos elképzeléseik vannak az értelmiség hovatartozásáról.) Ez az osztálytudat azonban nem megy túl a primitív „mi” és „ők” megkülönböztetésén. Ez a fajta különbségtétel annyira differenciálatlan, hogy csak a munkahely és a lakóhely érdekviszonyaiban megjelenő csoportok közötti eligazodásra használható. Tehát csak ott válik be, ahol csupán azt kell előtteni a tipikus viselkedésmódok és materiális szimbólumok (pl. ruházat) szemügyre vétele alapján, hogy ki az, aki „közénk” tartozik, és ki az, aki „közjük.” Kis János – Bence György i. m. 45. o.; Lásd még: uo. 92–93. o.
- 105 Kis János – Bence György i. m. 47. o.
- 106 Foucault, Michel: A diskurzus rendje. In *A fantasztikus könyvtár*. Bp., Pallas Stúdió – Attraktor Kft., 1998.
- 107 Andorka 1978. 82. o.

A magyar kisebbségi elit társadalomképének változása Erdélyben az 1950–60-as években. Hivatalos társadalomkép; élcsapat, tömegek, osztályellenség

---

Gagyfi József

„Minden erőfeszítésünk célja: megerősíteni és fejleszteni népi demokratikus rendszerünket, amely a proletárdiktatúra egyik formája, s amelyben a vezetőszerp a munkásosztályé, ennek a főtámasza a szegényparasztság és szövetségese a középparasztság [...] első Tervünk megköveteli az összes dolgozók mozgósítását a terv teljesítésére és túlhaladására. Szükség van a munkásság, a szakemberek és mérnökök, a dolgozó parasztság, az ifjómunkástömegek, a dolgozó nők, az értelmiségiek erőfeszítésére”.

Gheorghe Gheorghiu-Dej: *Beszéd a Nagy Nemzetgyűlés előtt a Román Népköztársaság 1949. évi Állami Tervéről*¹

A MITIZÁLT TÁRSADALOM

Az újratagolás a hatalom kiterjesztésének, megerősítésének eszköze. A győztes új elit feladata a stabilitás megteremtése. Ha nem csak folyamatosan harcolni akar, mint barbár őseink, és belenevelni utódait is a forradalmárelétmódba, hanem irodák csendjében és mély öblű karosszékekben szeretne elmerülni, meg pozíciókat és vagyonokat akar örökíteni, akkor konszolidálnia kell a hatalmát és az ezt fenntartó rendszert. El kell fogadtatni a társadalommal az életmódszervező alapelveket: győzelemre kell vinni a fegyveres harc után az ideológiai harcot, és eredményes gazdaságon nyugvó jólétet kell kialakítani. Az ideológiai csatákhoz szükségesek az intézmények és a káderek, meg eszközök: a társadalmi csoportok újratagolásának, új hierarchiák és sorrendek konstruálásának elvei, módszerei. Hatékony propagandával és agitációval meg kell győzni a kételkedőket is, és ezzel legitimitást teremteni. De ezen túl, a győztes ideológia, a megkérdőjelezhetetlen tekintélyt szerzett dogma képes arra, hogy megoldja az eliten belül az újra és újra felmerülő vitákat, kínálja az önszervezési elveket.² Mindegy végül is, hogy a

csoporton kívüliekre vagy belüliekre irányul, a hatalom fenntartásához időnként szükséges példastatuálás, rendteremtés anarchiába, káoszba tollkollna, ha nem szervezné mindezt egységes folyamattá, ha nem értelmezné a jelenségeket konvergens módon a központi ideák (igen általánosan: rend képzetét megteremtő szimbólumok, kozmogónia) rendszere.

A tagolás a hivatalos, uralkodó tudáskészlet fontos eleme. Misztikus és nem racionális-pragmatikus elem ez, megmutatkozik (például a főtitkári ünnepi beszédben), a beavatottak (párt- és állami aktíva) számára létezik, és a további (politikai, államvezetési) cselekedetek mérlegelésénél axiómaként működik. Legáltalánosabb formáját a Mi és Ők, Jó és Rossz kettősség kialakítása és fenntartása jelenti. Közelítve a vizsgált korszakhoz és témához, a közelmúltban, a negyvenes-ötvenes években a hivatalos nyelvet olyannyira jellemző duális tagolásokra bukkanunk: kizsákmányolók és kizsákmányoltak, burzsoák és proletárok, haladó erők és reakciósok. Népi demokráciák és imperialista hatalmak, béketábor és háborús uszítók. Ezekre épültek az ünnepi beszédek, a döntéseket megelőző viták, a frakciózások, de az év végi munkahelyi, például a tanügyi minősítések is. Ezek kerültek be a „személyi doszárbá”, és kísérték pályáján az elit tagjait, a pártállami alkalmazottakat. Ekkor és még egy ideig hivatalosan így látták és kezelték a világot is.

TÖMEG ÉS APPARÁTUS

A negyvenes évek végének román újságjaiból kiderül, hogy a 'tömegek' szónak nincs még meghonosodott román kifejezése. Francia eredetit átvéve *masse*-nak írják (*massele popolare* – néptömegek). Ők azok, akik a társadalom nagy többségét alkotják – szemben a kisebbségben levő élcsapattal, esetünkben a munkásosztály vezető erejével, a párttal, annak szerveződő apparátusával. Ennek az apparátusnak a hatalom megtartásához, azon túl, hogy saját hierarchiáját építette, a megszálló szovjet hatalommal egyezkedett, külön kiemelt gondja volt arra, hogy bázisát, a tömegeket megszervezze. A tömegszervezetek – legnagyobb az újjáalakított szakszervezet, de ide tartoznak a nemzetiségek szervezetei, így a Magyar Népi Szövetség is – vezetésére külön szekció működik az ötvenes évek elején történő átszervezésekig a Központi Bizottságban, és ennek megfelelően a megyei, városi pártbizottságoknál. Ideológiai-szervezeti ellenőrzést végeznek, a szervezetek költségvetéseire, felépítésére vonatkozó, illetve káderkérdésekben döntenek ebben a szekcióban.

Alapvetően a társadalom kettős tagoltságára vonatkozó, nyíltan nem hangoztatott elképzelés képződik le tehát ebben a szerkezeti formában. A kommunista elit úgy gondolta, hogy az osztályellenség gyors politikai-gaz-

dasági pozícióvesztése után a tömegek maradtak a politikai porondon, a tömegek befolyásolása, megszervezése, irányítása, „nevelése” a fő feladat, a tömegek váratlan és ellenőrizhetetlen megmozdulásai a fő veszélyforrások, de ugyanakkor a tömegekre támaszkodva, azokat mozgósítva lehetséges terveiknek megvalósítása. Ezért a tömeget kisebb részekre szétbontva kezelhetővé kell tenni. A tömegek a negyvenes évek végén, ahogy az a mottóban is olvasható: munkásokból és parasztokból állnak. Az értelmiségieket egyenként (művészek) vagy csoportosan tartják nyilván és kezelik: tisztelik és kitüntetik avagy mellőzik, céljaik szerint felhasználják vagy a társadalom peremére száműzik őket.

Az 1947. december 30-án létrejött Román Népköztársaságban is az általánosan használt hármas felosztás futotta be a legnagyobb karriert. Az élcsapat szerényen háttérbe húzódott, nem került be a tagolásba – azaz nem különült el, mint a valóságban. 1948 tavaszán az országnak új himnusza lett, ennek refrénjében is a hármas tagolás jelenik meg:

Hogy éljen – kívánjuk –
a Köztársaságunk!

Előre, előre, előre tovább! Közös utat a
munkás, földész s a tanult keze vág.

Viruljon, viruljon a Köztársaság!³

Az 1948. április 12-én elfogadott Alkotmány szerint a Román Népköztársaságban a hatalom a munkásosztály, a dolgozó parasztság és a néphez tartozó értelmiség kezében van. A felsoroltak alkotják a köztársaság dolgozó népét, akiket a hatalmat valójában gyakorlók képviselnek. Nem népként és nem tömegként, vannak olyan „elemek”, esetleg kis csoportok, akik nem tartoznak a munkára mozgósítható „összes dolgozó” közé: ezek a kizsákmányolók, reakciósök, „régí társadalmi erők”.⁴ Azzal kapcsolatban, hogy kik is ezek, igen hosszadalmas és spekulatív vizsgálódások szükségesek. A kulákok – a hatalom által kulákként kezelték és adóztatottak – száma például periódusonként és falvanként igen gyakran változott.⁵ Egyébként pedig a „a kulák kifejezés nem annyira gazdasági, mint inkább politikai és ideológiai minősítést fejezett ki”.⁶ Az élcsapatot és a hozzá csatlakozó tömegeket számszerűen is mérni lehetett – az ellenség azonban nem ugyanaz, mint akiket megvádolnak, perbe fognak, elítélnek, tehát akiknek számát utólag is pontosan tudni lehet. Az ellenség az, aki körülírható, és akivel szemben mozgósítani lehet „a dolgozókat” – a sorok összezáráására, nagyobb teljesítményre, vagy a korszakban annyit emlegetett éberségre.

Elmondható, hogy 1948-ban már kanonizálódott a későbbi politikai-ideo-

lógiai fordulatok során árnyalt, de az ötvenes-hatvanas évekre alapvetően jellemző hivatalos társadalomkép. Például a kollektivizálás befejezése után a dolgozó parasztok kollektivistá paraszttokká váltak – így is, úgy is „a szocializmus építői”. Egyfelől volt tehát az élcsapat: a párt, a párt vezetői és aktivistái, a munkásosztály, a dolgozó, majd kollektivistá parasztság, meg a néphez tartozó értelmiségiek. Az utóbbi kategóriákhoz soroltak legnagyobb része: a tömegek. Másfelől vannak ezen kívül az ellenségek: osztályellenesség, majd amikor ezt „felszámolták”, akkor mindazok, akik ellenségnek bizonyulnak a hatalom véleménye szerint – például aki „igyekszik befurakodni az államapparátus egyes láncszemeibe, hogy károkat okozzon, meglopja a közvagyon, sikkasszon és más bűnös cselekedeteket kövessen el a népi demokratikus rendszer ellen”. A jog nyelvén ezeket köztörvényes bűnözőknek nevezik – de a politika ugyanúgy osztályellenségeket konstruál belőlük, mint az ideológiai ellenfelekből.

A kanonizálódott társadalomkép időnként árnyalódik: a kollektivizálás befejezése után nem beszélhetek például falusi osztályellenségről. „A szocializmus városon és falun való teljes és végleges győzelme után társadalmunk csak a dolgozók szövetséges és baráti osztályaiból és rétegeiből áll.”⁷ Majd az 1961-től felerősödő váltás, a nemzeti fordulat Ceaușescu 1965-ös hatalomra jutása utáni megszilárdulása nyomán, a „szocialista román nemzet” homogenizált képe kerül a központba mint ideál. A távoli jövőben a párt vezető szerepe abban áll majd, hogy „egyre szervezettebben beilleszkedik az egész társadalom tevékenységébe és életébe”, sőt a végpont: „a vezetés tökéletesítését a párt fokozott megszűnése követi a sokoldalúan fejlett kommunizmus történelmi szakaszában. Abban a történelmi korszakban a társadalom nagymértékben homogénné válik a város és a falu, a fizikai és szellemi munka közötti lényeges különbségek megszűnése alapján, és átalakul olyan szabad emberek közösségévé, akik tudatuk fejlettsége és felkészültségük tekintetében azonos szinten állnak, akik képesek betölteni bármilyen szerepet a társadalmi munkamegosztásban.”⁸ Tudjuk, hogy valójában a szocialista román nemzeti pártállam megteremtését jelentette a homogenizáció.

Az ötvenes-hatvanas években a romániai magyar elitet alapvetően jellemezte a sem azelőtt, sem azután nem tapasztalt nagyfokú, a román állam-szerkezetbe való integráltság. Ennek összetevői: az ideológia elfogadása, a politikai, gazdasági szerkezetbe való beilleszkedés, és nemcsak a szocialista célrendszer, hanem a romániaiság elfogadása. Tételek az, hogy a romániai magyar elit mindaddig, amíg a romániai elit integrált része volt, nem alakíthatott ki egy teljességében és részleteiben is eltérő társadalomképet, nem operálhatott vele. Ugyanakkor ez az integráltság az ötvenes években, a Ma-

gyar Autonóm Tartományban sem volt teljes: aki magyarként szocializálódott, magyar elítélként a magyar baloldali vagy jobboldali szellemi hagyományok – így a két világháború közötti elképzelések – ismerőjeként és örököséként szemlélte kora társadalmi valóságát. Amikor lehetőség nyílt rá, azaz a MAT létrejöttével, és intenzívebben az ötvenes évek közepétől, a magyar szellemi-kulturális hagyományok felé fordult, ezeket kultiválta.

„Zöldek voltunk, mint a vadalma”

1. Az elit fiatal korosztályához tartozók, azok, akik munkás vagy szegény-paraszt származásúak voltak és az 1940-es években szocializálódtak, könnyen és fenntartások nélkül csatlakoztak az élcsapathoz. Ez az út nyílt meg számukra, ez tűnt a kiemelkedés szempontjából legalkalmasabb választásnak. Azokat a fiatalokat, akik erre az útra léptek, a pártszerkezet gyorsan átnevelte, integrálta. Később döbrentek rá helyzetükre, és jellemezhették úgy a kezdő pillanatot, mint az az aktivista, aki a bukaresti Zsdanov társadalomtudományi főiskolán végzett, később tartományi titkár, majd központi bizottsági aktivista, egyetemi tanár, akadémiai intézet kutatója lett: „Zöldek voltunk, mint a vadalma”.

Az 1944–1947 közötti átmeneti időszakban sokszorosára nőtt annak a Kommunista Pártnak a taglétszáma, amely 1944 augusztusában alig ezer főt számlált soraiban. Az 1945 októberi Országos Konferencia időszakában mintegy 257 000 párttag volt, 1948 januárjában pedig számuk már meghaladta a nyolcszázezretet. A Romániai Szociáldemokrata Párt és a Román Kommunista Párt 1948 februári egyesülése után létrejött Román Munkáspártnak 1 060 000 tagja volt.⁹

Az új helyzetben a párt megszervezésének, intézményesülésének kérdése került előtérbe. Megszüntették a tagfelvételeket, kialakították a párttagjelöltség rendszerét. Ez gyakorlattá tette azt a központi elképzelést, hogy meg kell őrizni a párt osztályjellegét, és a felvételre kerülők nagyobb részének a munkásság köréből kellett kikerülnie. Az osztályszármazás szerint „várokozatták” a jelölteket: az iparban dolgozó munkásoknak fél évig, a kisiparban dolgozóknak egy évig, a szegényparasztoknak és a kollektivistáknak szintén egy évig, más kategóriákhoz tartozóknak pedig másfél évig kellett tagjelöltként bizonyítani, hogy méltóak a párttagságra. Erre azért volt szükség, mert a párttagoknak 1945-ben 55, míg 1948-ban csak 39 százaléka volt ipari munkás. Beindították a párt tagjainak, kádereinek verifikálását: ellenőrizték osztályszármazásukat, múltjukat, és ha nem találták őket megfelelőeknek, akkor következett a kizárás. A vezetők többször is hangsúlyozták: az

egyesülés rontott a párt összetételén, ez újabb alkalom volt arra, hogy a pártba úgymond befurakodjanak az osztályidegen elemek, karrieristák, erkölcsileg züllött, vagy éppen ellenséges elemek: fasiszták, legionáriusok, a tőkés-földesúri rendszer államgépezetének volt tagjai, kizsákmányolók. A felülvizsgálatok és kizárások eredményeképpen 1950 májusáig, amikor véget ért a felülvizsgálatok és tisztogatások első szakasza, a párttagok száma 340 000-el csökkent. 1955-ig a párt taglétszáma mintegy felére zsugorodott. Ekkor, a II. pártkongresszus idején, a főtitkári jelentés szerint, a tagok létszáma 593 363 volt.¹⁰

A harmadik, a párt egységét és „ütőképességét” fokozni kívánó mozzanat az volt, hogy kialakították az ideológiai indoktrinációs és az új hatalmat működtető értékekhez és érdekekhez szocializáló szerkezeteket, a pártoktatás különböző formáit. Ezekben a munkahelyükről kiemelt párttagok rövid idő alatt (három hónap, hat hónap, egy év), nappali, bentlakásos vagy esti képzés folyamán sajátították el a marxizmus-leninizmus alapjait, a szovjet kommunista (bolsevik) párt történetét. De léteztek esti pártegyetemek, és az ideológiai tanfolyamok munkahelyi változatai is (pártoktatás: párttörténeti, dialektikus materializmus kurzusok). Stelian Tănase véleménye szerint a rövid idő alatt kialakított, hatalmas méretű oktatási szerkezet fontos szerepe töltött be az egységes pártvezetés megerősítésében, ezen belül Gheorghiu-Dej személyes vezetői hatalmának megszilárdításában. 1948-ban a Román Munkáspárt tömegpártként állt az ország élén, olyan pártként, amely több vezető személy érdekszférájára oszlott, és amelyben viszonylagos volt a határozathozatal centralizáltsága. A sztálini modell a helyi érdekekkel találkozott. A Gheorghiu-Dej köré csoportosulók szempontjából az országépítéshez szükséges erőforrások koncentrálása, a modernizáció beindítása, a társadalom mozgósítása és lehetőleg szoros ellenőrzése egyszemélyes vezetést és fegyelmezett pártapparátust igényelt. Ennek a kialakítása politikai és osztályszempontok szerint kellett hogy történjen. Ezt is szolgálta a Román Munkáspárt szervezte oktatási rendszer. Az 1949–1950-es tanévben ennek a rendszernek 249 125 résztvevője volt, és egy évvel később számuk elérte a 323 826-ot.

A kádereképzésnek egyszerre több célja volt: indoktrináció, a párt és állami apparátusba bekerülő (tehát két szerkezetben való teljesítésre, munkára készülő) káderek professzionalizálása, és a közvetlen politikai cél: Gheorghiu-Dej-hez lojális szélesebb kádercsoport kialakítása, amely ugyanazokat a prioritásokat tekintette magáénak, mint Gheorghiu-Dej és közvetlen hívei. A képzésekben résztvevők a pártszerkezet minden szintjére elkerültek.

1952. májusában a Pauker–Luka–Georgescu csoport kiszorítása biztosította a pártapparátus ellenőrzését a kormányapparátus, és egy évvel később

a rendőri apparátus fölött. Alexandru Drăghici vezetésével a belügyminisztérium nem a pártkádereknek vagy a politikai elitnek, hanem Gheorghiu-Dej-nek rendelődtött alá.¹¹

Ezzel befejeződött a Román Munkáspárt, Románia sztalinizálása. A pártépítésben ez azt jelentette, hogy kialakult és megszilárdult a „pártkarizma”.¹² Az aktivista elit számára elfogadhatónak tűnt, hogy egy mindentudó „felettes én” gondolkodik és dönt, „az adott politikai kérdést nem az ügyben eljáró kommunista politikusok, hanem a párt oldotta meg, a párt mutat utat, a jövőbe vezet, felismeri a társadalom érdekeit”. Nem volt helye kétkedésnek,¹³ csak a világmegváltó, messianisztikus küldetéstudatnak, odaadásnak és fanatikus hitnek.

A szocialista államban vezető pozíciót csak párttag foglalhatott el. A politikai, gazdasági, adminisztratív elit a párttagok soraiból került ki. Egyedül a szellemi, művészi elitben voltak olyanok, akik nem voltak párttagok. Az 1955-ben létező 593 363 párttag a központi bizottság miniszteri tisztséget viselő tagjaitól a falusi pártbüro tagjáig, aki kollektív brigádos is volt, alkotta a politikai, gazdasági-adminisztratív elit szelekciós bázisát.

2. Az új elit 1944 után a szocialista országokban nem a társadalom különböző rétegeiből, csoportjaiból, azok értékrendszereibe gyökerezve, azokat kiteljesítve emelkedett ki, hogy azokat majd a hatalmi játszmákban képviselje. Nem a társadalom – hanem a hatalomra jutó csoporthoz csatlakozó rétegek legértékesebbnek bizonyuló emberei, de főképp az ideológia legelfogultabb őrzői és az ebből fakadó társadalom-átalakító cselekedetek leghűbb végrehajtói voltak. Ennek az elitnek a tagjait egy szűk csoport által diktált kritériumrendszer szerint „káderezték”, kiválogatták és átnevelték, majd beillesztették a kialakított intézményrendszerbe. Ezt a szerkezetet – intézményeket és mentalitást, életmódot és kultúrát, a félelmet és személyi kultuszt sztálinizmusként ismeri a társadalomtudomány. A sztálinizmus korszakában „a társadalom közvetlen és elementáris érdekeit semmibe véve, a társadalom belátása és támogatása hiányában a terror eszközeivel ráerőltetik az emberekre a távoli kommunista célok elérése érdekében szükségesnek vélt gazdasági, társadalmi és politikai rendszeren túlmenő magatartási és gondolkodási szabályzatot”.¹⁴ A rendszer működése közben a történelmi (kommunista) célok is hatalmi eszközzé, a rendfenntartás, főképpen a gondolkodási rend kialakításának tartozékaivá válnak, vagyis tulajdonképpen létrejön az öncélú hatalomfenntartás.¹⁵

Sztálin elődein túllépve átalakította a pártot, megtartotta a katonai szervezetséget, kiterjesztette a függőleges és vízszintes hálózatot: a társadalom valóban attól lett egységesnek látszó és esetenként egyszerre, egy irányba

mozduló, hogy mindenütt ott volt a párt képviselője és a párt akarata. A sztálini típusú hatalomgyakorlás lényege az egész társadalom egységes központi irányítása, beleértve a kollektív és egyéni lét szféráját, és ez a külső és belső ellenség állandó fenyegetéseire hivatkozó, centralisztikus, kvázi katonai fegyelemmel szervezett párt hatalmat monopolizáló vezetésével valósult meg.¹⁶ Ennek az egységes egésznek egy általános működtetője volt: a különböző hivatalokban, a hierarchia különböző fokozatain tevékenykedő káder.¹⁷

3. A háború utáni években a Magyar Népi Szövetségen belüli hatalmi harcok, majd beinduló tisztogatások mutatják, hogy a romániai magyar elit is a sztálinizmus jegyében szerveződik újra. A MNSZ-t, mint tömegszervezetet ugyanazok a káderek működtették, akik azelőtt és közben minisztériumokban, sajtóban, oktatási intézményekben, a „hierarchia különböző fokozatain” megfelelték a párt bizalmának, teljesítették a pártfeladatokat. Ezek közül néhányan koncepciók perек áldozatai lettek. 1948–1949-ben azonban az aktuális országépítési feladatokban, az osztályharcban vagy regionális kultúrakciókban a pártutasítások szerint, államépítési tervekhez igazodva, államhivatalnokokként, kormány pénzeket használva vesznek részt a szervezet tisztségviselői, az erdélyi magyarság hivatalos képviselői.

A nagy változás a romániai magyar elit soraiban az ötvenes, hatvanas évek során végbement desztalinizáció. Ebben a folyamatban a kezdeti lendület megtört, a kétely felerősödött – a vadalma már nem volt zöld, nem volt vad, alma sem volt talán...

HÁNYAN VOLTAK? AZ ELIT MENNYISÉGI DIMENZIÓIRÓL

A lezajló változás feltárásához az egyik kiindulópont: az elit számának, összlakossághoz viszonyított arányának, valamint belső arányainak változása. Erre az 1956-os és az 1966-os népszámlálási adatok adnak támpontot.

Az ötvenes-hatvanas évek nagy társadalmi átalakulása: a parasztság számának milliós nagyságrendű csökkenése, a munkásság ugyanekkora növekedése. 1950-ben az aktív lakosság 74,1, míg 1970-ben már csak 49,1 százaléka dolgozott a mezőgazdaságban.

Milyen átalakulások történtek az elitben? A népszámlálási statisztikák az elit három nagy kategóriáját körvonalazzák: 1. az aktivista elitet (a párt-szervezetek és tömegszervezetek aktivistái), 2. a gazdasági-adminisztratív vezető pozícióban levő elitet, és 3. a diplomás, szellemi munkát végző eli-

tet. A valóságban nem élesek a határvonalak, hiszen működik az a káderforgó, amely a cserék, áthelyezések, kiemelések, felfelé, lefelé buktatások központból tervezett, nyilvántartott, vezérelt mechanizmusaival megvalósítja az átjárást. A párt- és tömegszervezetek apparátusában, fizetett alkalmazottként dolgoznak 1956-ban 27 249-en (az aktív lakosság 0,26 százaléka), míg 1966-ban 16 820-en (0,16 százalék). Magyar aktivistákra vonatkozó adataim nincsenek, de ismereteseek a 77 százalékból magyarok lakta Magyar Autonóm Tartomány statisztikai adatai: 1956-ban a tartományban 1041 aktivista volt, az aktív lakosság 0,24 százaléka. Az 1966-os népszámlálás adatait a későbbi közléskor átszámolták az új területi-adminisztratív felosztás szerint. Ekkor a MAT-nál nagyobb területen, Kovászna, Hargita, Maros megyében 943 (0,17 százalék) az aktivista. Vezető pozíciókban¹⁸ 1956-ban országos szinten 119 549-en (az aktív lakosság 1,14 százaléka), 1966-ban 110 349-en (1,06 százalék) vannak. A MAT-ban ez a szám 4104 (0,94 százalék, jóval az országos átlag alatt), a három megyében 5483 (1 százalék). Az elithez tartozónak számolom a felsőfokú végzettséget (középiskolát, egyetemet) igénylő, szellemi munkát végző csoportokat is.¹⁹ Ezek száma 1956-ban 423 159 (az aktív lakosság 4,04 százaléka), 1966-ban 525 469 (5,09 százalék). A MAT-ban 1956-ban 15 659 (3,61 százalék), 1966-ban a három megyére számítva 24 108 (4,4 százalék). Ha ezeket az adatokat összesítjük, a következő az eredmény: 1956-ban az elit száma 569 697 fő (az aktív lakosság 5,42 százaléka). Ez a MAT-ban 20 712 fő (4,77 százalék). 1966-ban az elit létszáma 622 438 fő (6 százalék), a három megyében 30 501 fő (5,56 százalék).

Igaz, hogy csekély mértékben, de tíz év alatt országosan és regionálisan is nő az elit száma, aránya. Az eliten belül azonban van átrétegződés: csökken az aktivisták, vezetők, nő a szakemberek: az iskolázottak, érettségivel, valamint egyetemi diplomával rendelkezők aránya. A mérnökök, gazdasági szakemberek száma például megkétszereződik. 1956-ban még nem látták szükségesnek, hogy a népszámláláskor külön számolják a kutatásban dolgozókat. 1966-ban számuk 5262.²⁰

Az eliten belüli arányokat tekintve 1956-hoz képest 1966-ra országosan az aktivisták száma mintegy felére csökken (az elithez tartozók 4,78 százalékaról 2,7 százalékra). Csökken a vezetők aránya is (20, 93 százalékról 17,72 százalékra). Növekszik a diplomás, szellemi munkát végzők aránya (74,29 százalékról 79,58 százalékra). A magyar többségű székelyföldi régióban a számokból ugyanezekre a tendenciákra lehet következtetni.

Az elit létszáma, tagolódása Romániában az 1956. és 1966. évi népszámlálások alapján

	1956				1966			
	Románia	%	MAT	%	Románia	%	székelyföldi megyék	%
aktivista*	27 249	0,26	1 041	0,24	16 820	0,16	943	0,17
vezető**	119 549	1,14	4 104	0,94	110 349	1,06	5 483	1,00
diplomás, szellemi elit***	423 159	4,04	15 659	3,61	525 469	5,09	24 108	4,40
összesen	569 957	5,44	20 804	4,79	652 638	6,31	30 534	5,57

* a párt- és tömegszervezetek aktivistái

** a központi és helyi állami és szövetkezeti egységek; az oktatási, tudományos, kulturális, művészeti intézmények; az egészség- és társadalomvédelmi intézmények; gazdasági intézmények és szervezetek; szolgálatok, szekciók, műhelyek, építőtelepek vezetői és más vezetők

*** mérnökök, építészek; fizikusok, matematikusok, biológusok, botanikusok, geológusok; tanügyiek; tudományos kutatók; művészek; orvosok; állatorvosok; gyógyszerészek; jogászok; közgazdászok; könyvelők; egyházi személyek.

Az eliten belül ez az átrétegződés kétségtelenül a képzettség, a felhalmozott tudásmennyiség növekedését, a látókör-tágulást jelenti. Az ötvenes években nemcsak az egyetemet végzettek száma növekszik, hanem a már pozícióban levők is látogatás nélkül, levelezői tagozaton igyekeznek diplomát szerezni. A marosvásárhelyi Bolyai Farkas középiskolában például az ötvenes évek második felében külön a Securitate alkalmazottainak és külön az aktivistáknak, vezetőknek indított esti osztályok működtek.²¹

A tudás- és ezt bizonyító diplomaszerezésre adminisztratív úton ösztökölték az elitet: az előléptetésnél, fizetési besorolásnál vették figyelembe, vagy egy idő után egyszerűen a munkahelyen való megmaradás feltétele lett a diploma. A tanulás, vizsgázás eleve egy más orientáltságot feltételezett: könyveket, egyetemi jegyzeteket forgattak, dolgozatokat írtak, egyetemi környezetben mozogtak. Ez a kényszer természetesen nem az ideológiai fellazítást célozta – hanem azt, hogy szakismeretekhez, információkhoz jutassa, a bonyolultabb államigazgatási, gazdaságszervezési feladatok végzésére alkalmassá tegye őket. Az, hogy a tanulás más ideológiák számára nyitottabbá tette őket, hogy elemző és kritikai készségük növekedett, mindezzel együtt járt.

TÖRTÉNELMI FORDULÓPONTOK

1. A magyar párttagok, elit számával kapcsolatosan egy kis spekulációba bocsátkozom. 1955-ben, mint láttuk, a párttagok száma 593 363, az 1956-os népszámlálás adatai szerint az elité 569 697 fő. Az aktivisták, valamint a ve-

zetők mindnyájan párttagok, ez a teljes elit körülbelül egynegyede, mintegy 147 000 ember. Megkockáztatom a feltételezést: Romániában az ötvenes évek közepén a párttagok közül ennyien részesei igazából a hatalomnak, akik az ország, a tartományok, rajonok, városok, falvak tényleges politikai, gazdasági, társadalmi vezetői. Számszerűen ennyi az új hatalom belső köre. Természetesen ezt a feltevést részletes vizsgálatokkal kell alátámasztani.

1948-ban, a párttagság felülvizsgálásának kezdetén, a munkásmozgalom, a baloldaliság erdélyi hagyományai miatt a magyarok felülreprezentáltak voltak a Román Munkáspártban: a teljes párttagság 8-9 százalékát képezték. Ez a felülvizsgálat után, ha nem is lényegesen, de módosult, ekkor már becslésem szerint nem lehetett több 8 százaléknál. Ezt az ötvenes évek '56 előtti időszakára vonatkoztatva, úgy gondolom, hogy a magyar párttagok száma nem haladta meg a 60 000 főt. A belső körben azonban felülreprezentáltak voltak. Talán nem tévedek nagyot, ha azt mondom, hogy az apparátusban és gazdasági-adminisztratív vezetésben ebben az időszakban mintegy 15 000 magyar dolgozott. Ugyanazt az utat járták, mint más nemzetiségű társaik: az apparátusban, a gazdasági vezetésben, majd az adminisztrációban tevékenykedtek, az ország egyik vagy másik vidékén, vagy éppen pártiskolában tanultak, ahogy a központilag meghatározott káderpolitika megkívánta.

A párttagok száma gyorsan növekedett, 1965-re, a IX. pártkongresszusra meghaladta az egymilliót, 1972-ben Ceaușescu arról számol be az országos pártkonferencián, hogy június 30-án számuk meghaladta a 2 230 000-et. 46 százalékuk munkás, 24 százalékuk paraszt, 23 százalékuk értelmiségi és tisztviselő, 8 százalékuk magyar nemzetiségű (mintegy 178 000 fő).²² Ha számításaim reálisak, a magyar párttagok száma megháromszorozódott ugyan, de csökkent a párttagságon belüli arányuk. Persze, valójában az a nagy kérdés, azt kellene tudni, hogy a 23 százalék értelmiségi és tisztviselő között, akikhez tartoznak az aktivisták és a gazdasági-adminisztratív vezetők, tehát a hatalom belső körében levők, hány százalék a magyar a hetvenes évek elején. Nagyon valószínű, hogy az ötvenes évek közepére számolt 15 000-nél többen vannak.

2. A káderek mozgására egyéni életutak sokaságából kellene általános következtetéseket levonni. Ezt nem tehetem, nincs erre anyagom. Három egyéni aktivista-életutat ismertetek. Az egyik 1944-től a Magyar Népi Szövetség aktivistája, ifjúsági vezető, majd az Ifjúmunkás Szövetség központi bizottsági titkára, rövid ideig Brassóban szakmunkás, szakmunkászvizsgáló, ezután a Magyar Autonóm Tartományban IMSZ első titkár, majd pártaktivista, 1958–61 között nappalin egyetemista, a Bolyai és a Babeș egyetem

egyesítésekor az előbbi diákszövetségi titkára, majd a Maros Magyar Autonóm Tartomány Néptanácsának funkcionáriusa, Hargita megye alakulásakor a Megyei Néptanács egyik alelnöke. A szülőhely, Kászon, majd Bukarest, Brassó, Kolozsvár, Marosvásárhely, Csíkszereda a lakóhelye, és mindegyikkel kapcsolatban volt, aki az említett szervezetekben, intézményekben, korszakokban, helyszíneken vezető állást töltött be.

A másik építőmunkás, apja régi mozgalmi ember, ő 1948-ban Maros megyei párttitkár, majd 1949-ben a párttagrevízió vezetője Csík megyében, ezután 7 éven keresztül Románia konzulja Isztambulban, majd Marosvásárhelyen az Építkezési Tröszt, azután a Közüzemek igazgatója. Régebben is, ma is erős baloldali érzelmű és gondolkodású, csekély elméleti érdeklődésű, nagy munkabírási, puritán életviteli ember.

A harmadik faipari munkás, Marosvásárhelyen pártiskolát végez, aktivista, Bukarestben a Zsdanov társadalomtudományi főiskolán piros diplomával végez, Marosvásárhelyen propaganda és agitációs titkár, osztályvezető, a pártiskola igazgatója, a tartományi pártbizottsági büro tagja, majd a marosvásárhelyi napilap főszerkesztő-helyettese. Egy helyszín, Marosvásárhely, és egy szervezet, a Magyar Autonóm Tartomány változásainak résztvevője és tanúja.

3. Akár a tizenötezres, akár egy szélesebb elitről beszélünk, mindegyikük számára megkerülhetetlenek az ideológia, a saját álláspont és a társadalomról alkotott elképzelések újraértelmezését követelő történelmi fordulópontok.

1952 tavaszán létrejön a Magyar Autonóm Tartomány. Ez a romániai magyar elit körében két folyamatot indít be. Az elit azon része, akik a tartományon belül élnek, hatalmi pozícióik erősödését, hatókörük növekedését tapasztalják. A társadalom alárendeltségét speciális formában képzelik el: a kommunizmus egy sajátos kisebbségi változatát építik a MAT-ban és ebben kell részt vennie – fenntartásait félretéve – a „mi népünknek”, a székelyföldi magyar társadalomnak. A társadalmi átalakítás általános feladatait vállalják magukra ebben a sajátos helyzetben. A szándékaikat többek között egy később, rosszul időzített cselekedet, a MAT-monográfia megírása, szerkesztése körvonalazza.

A MAT-on kívül élő magyar elit számára az autonóm tartomány megalakítása egyértelműen kijózanítóan hat. Ekkor kezdődnek, majd '56-ban felerősödnek a román államban való szerepvállalás helyességére, mikéntjére vonatkozó kételyek. Az igazi fordulatot az 1958-ban felerősödő terrorhulám, valamint a kolozsvári Bolyai és a Babeş egyetemek egyesítése hozza. Ekkor már a MAT-ban is napirenden vannak a központi ellenőrzések, a he-

lyi elit tagjait megfélemlítő kampányok, az iskolaegyesítések. Megbukott a „mi magunknak, saját társadalmunkkal egyetértésben építjük Romániában a szocializmust” illúziója. A Bolyai egyetem sorsában minden magyar intézmény igazgatója, intézményvezetője a saját kis birodalmának a sorsát látja: összeolvasztás, egyesítés, átszervezés, többségi hatalomátvétel. A Bolyai és a Babeş egyesítése után már nincsenek a magyar elitben a hatalom megosztására és az alkuk betartására vonatkozó bizonyosságok, csak kételemek. 1965–1971 között, a liberalizálódás és átrendeződés időszakában már nyilvánosan is meg is lehetett fogalmazni ezeket a kételemeket – s ha mást nem, etnicizáltságot (nemzeti, nemzetiségi értékeket) lehetett ajánlani, mint alternatívát. A hatvanas évek, természetes módon, nemcsak a román, hanem a romániai magyar elitben is a nemzeti fordulat időszaka.

A fejtegetett általános jellemzőn túl, hogyan reagált a kisebbségi elit egyik vagy másik rétege a történelmi változásokra? Hogyan változott társadalomképe, magatartása?

4. A kisebbségi káderek megtapasztalhatták a mereven elkülönülő csoportokból álló társadalmi rend újratagolódását a negyvenes évek végén: megérthették azt, hogy nem harcoltak, nem szenvedtek, s főleg nem hittek hiába. Megvalósulni látszottak álmaik. Tapasztalhatták a tömeges mozgósítás eredményét, a tömeges részvételt, az „építő lendületet”. Valóban fontos volt, hogy újjáépüljön az ország, és valóban eredményeket tudtak felmutatni az újjáépítésben.

Sztálin halála már törést jelentett: az élet nem állt meg, a szigorítások enyhültek, az abszurdumokról Romániában is kiderült, hogy tarthatatlanok (például a Duna–Fekete tenger csatorna építőtelepének felszámolása 1953 tavaszán), Sztálin pótolható volt, majd 1956-ban, a Szovjet Kommunista Párt XX. kongresszusán már bírálták is. Beindult a szocialista táborban a desztalinizáció, gyorsan kibontakozott ennek közvetett eredménye, az '56-os magyar forradalom.

A magyar káderek, legalábbis egy részük Romániában valóban megbízhatatlan lett, nemcsak román nemzetpolitikai, hanem ideológiai szempontból is.²³ Megjegyzem, az, hogy az elkövetkező évek folyamán leváltották, háttérbe szorították őket, hatalmas megkönnyebbüléssel, hatásaiban pozitív életmódváltással is járt: véget vetett az éjjel-nappal tartó készültségnek, feszültségeknek, harcos és puritán életmódnak, vagy legalábbis leszámolást jelentett ennek ideájával. Volt már idejük, energiájuk házat építeni, azt berendezni, kertészkedni, a családjukkal lenni, kihasználni a megjelenő fogyasztási lehetőségeket. Közelebb kerültek a szomszédok, barátok gondjaihoz, a társadalom mindennapjaihoz. A leváltott, másod-harmadvonalba

szorított (kisebbségi vagy többségi, ez ebből a szempontból mindegy) káderek „domesztikálódtak”. De ezt csak másodrendű változásnak nevezném.

Az ideológiai desztalinizáció mellett e két évtized alatt a legnagyobb változás: a káderek „intellektualizálódtak”. Nem váltak értelmiségiekké, de elindultak az ahhoz vezető úton. A gyerekeik már csaknem teljes mértékben réteget váltottak: diplomás értelmiségiek lettek, és ilyenként léptek be, ha erre lehetőség adódott, az apparátusba. A fiatalabb, ötvenes években szocializálódott, egyetemet végzett káderek számára fontos volt, hogy értelmiségi környezetben mozogjanak, művészekkel barátkozzanak, könyveket vásároljanak, lakásukat ízlésesen, a tucatbútorok mellőzésével rendezzék be. Nagy mennyiségben jelentek meg ebben a környezetben a népművészeti tárgyak is. A kádereknek a rendszerhez, ideológiához való viszonya összetetté vált. Amit a nyilvánosságban képviseltek, azt a magánéletben tagadták. Nem csak dolgoztak és tévedtek, kritikát és önkritikát gyakoroltak, hanem valóban párhuzamos életet építettek ki, kettős erkölcs szerint éltek. Ezek esetében a Magyarországra való átköltözés (a maguk vagy a gyerekeik átköltözése) a hetvenes-nyolcvanas években az (örökíthető gazdasági felhalmozást gátló) egalitarizálással való nyílt szembefordulást, a képmutatás feladását hozta el, egyértelműen pozitív fordulat volt.

Ami nem változott: a társadalomról alkotott ismeretek megszerzési, vagy korrekciós módja. Terepre jártak, gyűléseken megbeszélték a tapasztaltakat. 1965-ben új korszak körvonalazódik, a Központi Bizottság mellett nemzeti-ségi kérdésekkel foglalkozó állandó bizottság alakul, ennek tagja többek között Takács Lajos, Sütő András, a bizottság apparátusában dolgozik egy négytagú, a magyar kérdésekkel foglalkozó csoport tagjaként Domokos Géza. „A bizottság tagjai [...] rendszeresen járják a nemzetiségi vidékeket, előadásokon, találkozókon vesznek részt, tapasztalatokat gyűjtenek és tájékoztatják a lakosságot az ország fejlődésével összefüggő kérdésekről”.²⁴ A tájékozódás, a valóságkép kialakítása nem válik el ezen a szinten a propagandától, azaz az ideálkép felmutatásától, az ideológia megszabta feladatok népszerűsítésétől.

5. Térjünk rá a kisebbségi gazdasági-adminisztratív vezetőkre. Az iparosítás a rendszer építésének kiemelten fontos területe a kelet-európai népi demokráciákban. A tervgazdálkodás útján hosszú távra biztosítani vélt stabilitásnak ez az alapja: a termelés szabályozása, differenciálása és folyamatos növekedése nélkül nem lehetett kézben tartani az elosztást, a munkaerő-gazdálkodás tervezését, a szociális kérdések kezelését, a területi egyenlőtlenségek csökkentését sem. A meginduló erőltetett ütemű kelet-európai modernizációnak is ez az alapja. Legyen szó az energetikai rendszer kiépí-

téséről, villamosításról, urbanizációról, az analfabetizmus megszüntetéséről és oktatásfejlesztésről, a közlekedési rendszer átalakításáról, mindegyik az iparosítással van szoros összefüggésben. Mindez nem lehetséges megfelelő szakismeret, professzionalizmus, képzett szakmunkás és mérnök-közgazdász réteg nélkül.

A gazdasági vezetők az első tervévtől kezdve igen fontos szerepet kaptak, adott esetben az alapoktól kellett felépíteni egy gyárat, beindítani a termelést. A hatvanas években erre inkább megvoltak már az anyagi-technikai, szaktudásbeli feltételek. Alapvetően pozitív a kép: állandóan bővül a vezetők „birodalma”. Munkatársakat nevelnek, szerkezeteket építenek ki. Konszolidált állapotot hoz az egyik ötéves terv után következő második, harmadik: a növekedés tart, a szaktudásra egyre inkább szükség van. Az 1960–1963-as időszakban csaknem annyi az ipari beruházások értéke, mint az 1950–1959 közötti tíz évben,²⁵ de igazából a Ceausescu-korszak elején éri el a maximumot. A szocialista vállalatok erőforrásai pedig alig korlátozottan álltak a vezetők rendelkezésére. Igaz, az ideológiával és az azt képviselő párttitkárral, felettes pártszervekkel ki kellett egyezni.

6. A kisebbségi diplomások, szellemi elit képezi a legnagyobb csoportot. Két részre oszlik: diplomások (mérnökök, közgazdászok, orvosok, gyógyszerészek, jogászok stb.) – és a művészek, tudósok, egyetemi oktatók, sajtómunkások, a valóban meghatározó ideológiai szerepet játszó szellemi elit. A mérnökök, közgazdászok, kutatók, középfokú végzettségű szakemberek számára az ipari termelésben való lét a hosszú távú építkezést tette lehetővé. A vezetők és a munkások egyaránt racionális alapon kialakított életutakat jártak be: emelkedtek a vállalati ranglétrákon, miközben egyre jobb anyagi körülmények közé kerültek. A lakótelepeket nekik építették, a hatvanas évek elejétől létrejövő önkiszolgáló, fogyasztási cikket árusító szaküzletek áruit ők vásárolták, szabadidejüket tömegével ők alakították úgy, hogy a turizmus (például a román tengerpart átalakítása) már erre építhetett. A sajtótermékek, könyvek, kisipari, népművészeti cikkek legnagyobb számú fogyasztói voltak. Ami legfontosabb: rétegükben maradt meg, adódott át generációról generációra a történelmi hagyomány, a társadalomtudományi-technikai műveltség. Igen heterogén volt ez a réteg, körükben őrződtek meg a leginkább a polgári hagyományok, a világra való nyitottság, az utazás és világlátás vágya. Közülük került ki az elitből a legtöbb disszidens, áttelepülő – már csak azért is, mert szakértelmükre Magyarországon is, nyugaton is volt kereslet. Előbb mellőzve és megfélemlítve, majd megtűrve és állandó ellenőrzés mellett – ők integrálódtak a legkevésbé a rendszerbe.

Az ipari környezet a hatvanas években egyre differenciáltabb lett: több gyár, a gyárakban is több diplomás, szellemi foglalkozású, meg középkáder. Szám szerint, és magatartásban is ez a réteg volt a legnagyobb számú „legnyugatibb”, legkevésbé a szocialista eszmeiség híve. Ennek jelei a hatvanas években már sokasodnak. Az ideológiai szorítás lazulását elsőnek használják ki.

A sajtómunkások, a művészek az elit hangadó csoportját képezték. Ellenőrzéssel és korlátozásokkal működhettek csak. Mindaddig, amíg a társadalomkutatás nem tárja fel az irattári anyagot, a korszak társadalmáról és elitjéről, így a kisebbségi elitről és annak a társadalomhoz való viszonyulásáról is, azokból a megnyilatkozásokból lehet a legtöbbet megtudni, amit ők mondtak, írtak, előadtak, felmutattak, forgalmaztak.

A SZOCIALISTA JÖVŐ TUDOMÁNYOS ÉS MŰVÉSZI MEGTERVEZÉSE

A magyar kisebbségi szellemi elit meghatározó része: az egyetemi oktatók, a sajtómunkások, a művészek. Legfontosabb intézményük a Bolyai Tudományegyetem, majd emellett 1957-től: a *Korunk*. A folyóirat újraindulásakor a kinevezett főszerkesztő-helyettes, Balogh Edgár így körvonalazta az elit feladatát: „Ma, a szocialista vilárendszerhez tartozó Román Népköztársaságban feladatunk a hatalomra jutott nép szocialista társadalmának értelmi szolgálata”.²⁶ Ez az igény – a nép szocialista társadalmának szolgálata – a további évtizedekben nem avult el, csak árnyalódott, egyrészt. Másrészt „népszolgálat” formában (értve alatta a magyar nemzetiség, a magyar nép szolgálatát) vált máig a népi-konzervatív irányultságúak hangoztatott elvévé. Balogh Edgár véleménye szerint az „új életkörülményeiben és meggyőződésében egyaránt szocialista értelmiség” az elit azon része, amely értelmez és bírál. Ennél többet vár azonban tőle a társadalom (írja a társadalom nevében Balogh Edgár): elő kell segítse a „világ újjáalakítását”, „az örökül kapott valóság tervszerű megváltoztatását”.

Az évek telnek, a vezércikkek programadó elvei nem változnak. 1967-ben *Ősztönzés realista társadalomszemléletre* címmel jelenik meg Lázár József vezércikke a folyóirat 1967. márciusi számában. Megkezdődött a Ceaușescu-korszak, küszöbön van az ország területi-adminisztratív átalakítása, a pártvezetés taktikázása nyomán a valóságfeltárára, valóságismeretre, a kutatásra való buzdítás előtérbe kerül. Ahogy Lázár írja: „Nagy dolgokról van szó. Arról, hogy az élet kötelező sürgetésére felfedjük gazdaság- és társadalomépítésünk gyenge pontjait, hatékonyabb módszereket vezessünk be a termelésbe, s szélesebb ösvényt vágjunk közgondolkodásunkban a realista

szemlélet fele. Erre ösztönöz a párt.” Valóban nagy dolog, hiszen ezúttal fontosnak tekintve szaktudásukat és munkájukat, megszólítják a társadalomtudósokat is: „kutatásra, vizsgálódásra ösztönző légkörben szerteágazó feladatok tömkelege vár a társadalomtudományok szakembereire: a valósággal közvetlenebbül foglalkozó szociológusokra, pszichológusokra s nem kevésbé a társadalomlélektan valamint az etika művelőire. De tágabb értelemben a toll és a művészet munkásaira és még tágabb értelemben: az értelem minden tisztelőjére.”²⁷ Az alapelv most is: a társadalom mozduljon egységesen.

Az irodalomban, szellemi pezsgésben, a Nyugatra-figyelésben valóban új jelenségeket tapasztalni a hatvanas évek közepétől. A fordulat: az elit újra felfedezi a létező társadalmat. A politikai elitnek újra kell építenie megrendült hatalmát. A szellemi elit lehetőséget lát visszanyúlni eddig tiltott szellemi hagyományokhoz, az igen kevés társadalomértő pedig lehetőséget kap a feltárássra, és amennyiben az ötvenes években intézeti munka folyt, annak közlésére. Az intézményi újjászervezés nyomán létrejön a Kriterion Könyvkiadó, megkezdődik a történeti, néprajzi kutatások eredményeinek közlése.

UGRÁS A JÖVŐBE: A LEGÁLTALÁNOSABB KERET

A szellemi elit gondolja újra, oktatja és ülteti át a gyakorlatba a fejlődés eszméjét. Ezzel, legyen kapitalista vagy szocialista az ideológia és a gazdaság-szervezés, a modernizációs paradigmát valósítja meg. Az ipari társadalom a modern világ társadalomtípusa, amelynek alapelve, hogy a természet megfelelő tudással, technikai beavatkozással, szervezéssel megváltoztatható, a jólét forrásává alakítható.²⁸ Ez a társadalom „tudatosan a szakadatlan innovációra, valamint a termelési erőforrások és a termelés exponenciális növekedésére alapozza magát”.²⁹ Ha a gazdasági növekedés és az ezzel járó jelenségek (növekvő munkaerő-szükséglet, reáljövedelem-növekedés, civilizációs megvalósítások, urbanizáció, szociális biztosítások általánossá válása, kiszélesedő fogyasztás, növekvő egyéni felhalmozás) valósak és expanzívak, akkor a hatalom legitimációja szilárd.

Az ötvenes-hatvanas éveket Romániában a tanulás és a tudás terjedése, a tudományos-technikai ismeretek robbanásszerű expanziója jellemzi. Nem fogalmazódnak meg végső kérdések, a tudomány korlátjaira vonatkozó, a természet (a társadalom, az emberi természet) romboló kizsákmányolásával kapcsolatos kételyek. A vezetők és a módszerek rosszaknak bizonyulhattak, az elv és a cél nem. A nagy változás akkor történik, amikor ez utóbbiakhoz is szkeptikusan kezd viszonyulni az elit. Ennek kezdete 1956, kibontakozá-

sa a hatvanas évek. 1957-ben, a *Korunk* indulásakor még a vezércikkben az emberiség szükségszerű fejlődéséről írnak „az osztálytalan társadalom megvalósításán át a természet felett való teljes uralomig.” A megkezdett munka befejezésének, a kitűzött cél elérésének – archetipikusan: a millenium eljövételének – hite sarkallja az erőfeszítéseket, igazolja a nélkülözéseket – egy bizonyos időpontig, történelmi fordulópontig.

Az azonban tagadhatatlan: a szocializmus évtizedeiben modernizálódott (racionalizálódott, szekularizálódott, urbanizálódott) Kelet-Európa. Minden változásnak ez a legáltalánosabb kerete. A modernizálódás helyi (azaz nem globális, hanem ez alatti) kerete pedig a nemzet.

Amikor a pártvezetőség döntése nyomán 1956-tól kezdődően erre lehetőség nyílik, az értelmiségiek szélesebb köre választhat: mennyire támogatják a hatalmat abban, hogy az internacionalista eszmék háttérbe szorulásával romániai magyar, regionális ideológiát körvonalazzon. 1956 februárjában a Magyar Autonóm Tartományban „a haladó hagyományok kultiválása érdekében” értelmiségiekből tartományi komissziót alakítanak a tartományi pártbizottság és a tartományi néptanács vezetésével a jelentős évfordulók feltárására. Jelentősnek számítanak a román és magyar nép közös harcának emlékei, valamint más, az uralmon levő hatalom szempontjai szerint zajló múltépítés számára fontos történelmi dátumok. Ennek a komissziónak kell segítenie például a rajoni, városi, községi pártbizottságokat abban, hogy megállapítsák az illető települések keletkezésének évfordulóját, és szocialista ünnepet szervezhessenek ezeken az évfordulókon.³⁰ Javasolja Nyárád-szeredában a Bocskay-szobor, Marosvásárhelyen a Kőrösi Csoma Sándor szobor újraállítását. Javasolja a székely mártírok kivégzésének százéves, a Bolyai líceum alapításának négyszáz éves, a sepsiszentgyörgyi líceum alapításának százéves évfordulója megünneplését. A tartományi pártbüro azonban újra és újra éberségéről tesz tanúbizonyságot: ez utóbbi eseménnyel kapcsolatban például elhatározzák, hogy „tanulmányozni fogják Mikó Imre tevékenységét, aki a sepsiszentgyörgyi líceumot alapította, hogy megérdemli-e, hogy emlékezzenek rá”.³¹ Orbán Balázs azonban éppen ekkor nem képezte vita tárgyát, rá lehetett hivatkozni, emlékezni.

ORBÁN BALÁZS NYOMDOKAIN

1. Orbán Balázs báró volt, ezt a szocialista korszakban nem emlegették. Arról beszéltek, hogy hatalmas gyűjtőmunkát végző tudós, fényképező riporter is, meg szülőföldjét, népét szerető hazafi. Haladó hagyományokat teremtett, példaadó személyiség volt. Nevét a *Korunk* első évének (1957) 11.

számában olvashatjuk azzal kapcsolatosan, hogy Marosvásárhelyen megalakult a Román Tudományos Akadémia Marosvásárhelyi Kutatóállomásának Történelem-, Irodalom- és Társadalomtudományi Szakosztálya. Ebből az alkalomból tudományos ülészakot rendeztek, amiről Balázs Sándor, a Bolyai tudományegyetem lektora számolt be.³² Megállapította: „A népi demokratikus rendszer, híven a Lenintől tanult nemzetiségi politikához, megteremtette a székelység részére is a tudományos munkálkodás intézményeit. Így hát az alapvető feltétel most már megvan ahhoz, hogy a nagy elődök kötelező példájához és a szocializmus építése igényeihez méltó eredmények szülessenek e székelj tájakon”. A nagy elődök egyike: Orbán Balázs. Nevét és munkáját aktualizálták ebben a helyzetben, ebben a környezetben: lehetséges, hogy nemcsak a folyosói beszélgetéseken, hanem a fórumon is elhangzott az, és olyan formában, amit és ahogyan a cikkíró megállapít: „Az Orbán Balázs-típusú kutatók szervezett csapatára van szükség ahhoz, hogy a székeljöld [sic!] múltjának marxista-leninista feltárásával a tudomány is méltóképpen hozzájáruljon a haza e tájának szocialista átalakításához.” Ugyanebben a cikkben olvashatunk a MAT-monográfia előkészületeiről: „Az előzetes tervek ismertetése, a lehetőségek józan mérlegelése, a székelj kérdésekkel foglalkozó szakemberek lelkesedése arra enged következtetni, hogy a Monográfia nemzeti kisebbségünk egyik jelentős tudományos vállalkozása lesz.”

2. Mire megszületett a Monográfia, Orbán Balázs nevét megint nem volt ajánlatos emlegetni. 1958 áprilisában tájékoztatja Szövérfi Zoltán tartományi propaganda titkár a tartományi pártbűrőt, hogy Székeljudvarhelyen „tapasztalatcserét” szervez a Bolyai Tudományegyetem, az Orvosi és Gyógyszerészeti Egyetem, a Tudomány és Kultúra Román Társaságának tartományi fiókja, valamint, természetesen, az előterjesztésben nem említett székeljudvarhelyi vendéglátók. Az elhangzó előadások a MAT-monográfia előkészítését szolgálják. A bűrő tagjai több mint óvatosak: gyanakvóak, hiszen tekintélyes magyar értelmiségi találkozóóról van szó. Nem engedélyezik a tapasztalatcserét, és megegyeznek abban, hogy kikérík az ügyóról a KB véleményét (vagyis, érthetően fogalmazva: felhívják a figyelmet a szándékra, feljelentík a kezdeményezést, a kezdeményezőket).³³

Érdekes lenne apró részleteiben, időbeli változásaiban is tudni Szövérfi Zoltán propaganda és agitációs titkár véleményét, viselkedését. Az biztos, ha ő nem támogatja, a Monográfia nem juthatott volna el a kiadás küszöbéig. Arról beszélnek azok az interjúalanyok, akik a korszakra emlékezve megszólalnak, hogy az egykori parasztgyerekből idővel nemcsak pártaktivista, hanem olvasott, tájékozott ember is vált. Állítólag újságcikkeit, beszé-

deit – feltételezhetően tehát a Monográfia általa aláírt bevezető tanulmányát is – ő maga írta. Ezenkívül pedig énekelni, mulatni szerető „jó magyar ember volt”.

A Monográfia Előszavában ez olvasható: „A könyv megírásával azt a célt követtük, hogy bemutassuk a Székelyföldnek – a tőkés-földesúri rendszer időszakában elmaradt vidéknek – azt a lendületes gazdasági fejlődését, amelyet a népi hatalom évei alatt a Román Munkáspárt vezetésével elért”. Majd a továbbiakban: „A MAT – mind azt az előző fejezetben megállapítottuk – gazdag és változatos természeti kincsekkel rendelkezik. Mindezek a természeti kincsek a Székelyföldet már a múltban is hazánk egyik iparvidékévé tehetné volna. Ehelyett azonban Székelyföld gazdasági szempontból országunk legelmaradottabb vidékei közé tartozott”. És: „Tartományunk munkásai [...] rövid tíz év alatt az addig elmaradott Székelyföldet fejlett iparral rendelkező tartománnyá változtatták.” Kerestem és egyetlen olyan kijelentést találtam, ahol a jelen állapotot vetítik vissza a múltba, és nem folyamatként, a – székelyföldi, székely – múlt folytatásaként kezelik az bemutatott eseményeket a szerzők: „A felszabadulás előtt a Magyar Autonóm Tartományban 60 000 írástudatlan élt”.

A kép egyértelmű. Hiába emlegetik, hogy „Az együttélő nemzetiségeknek biztosított teljes jogegyenlőség azonban semmiképp sem vezethet nemzeti elzárkózáshoz, hanem éppen azt a célt szolgálja, hogy elmélyítse a román nép és az együttélő nemzetiségek dolgozóinak testvériségét”, valamint azt, hogy „Szocialista hazánk építése, népünk politikai és morális egységének megszilárdítása mindnyájunk elé azt a feladatot állítja, hogy kérlelhetetlen harcot folytassunk a polgári ideológia mindennemű maradványa ellen és elsősorban a nacionalizmus, sovinizmus, a nemzeti elszigetelődesi törekvések ellen” – a megfogalmazások, a terminológia azt bizonyítja, hogy a szerzők, ideológiai ellenőrök nincsenek tisztában az 1956 után érlelődő politikai fordulattal, az új kurzussal. Mert valóban, ott áll fehéren-feketén az 1–2. oldalon: „A Román Népköztársaság soknemzetiségű ország, amelyben a román néppel magyar, német, szerb és más nemzetiségű dolgozók a szocializmus építésén együtt munkálkodnak”. Az pedig, ami 1952-ben politikai közhelynek számított, 1960-ban már anakronizmus, „nemzeti, regionális, autonomista izoláció”. Szövérfi Zoltán bevezető tanulmányában mégis leírja: „A MAT a szovjet autonóm tartományok példáján jött létre, célja az, hogy megkönnyítse az itt kompakt tömegben együttlakó székely-magyar lakosságot a saját nyelvén, saját szokásai és nemzeti sajátosságai figyelembe vételével való részvételét a szocializmus megvalósításában”.³⁴

1960. február 2-án rendes ülésre gyűlt össze a Magyar Autonóm Tartomány pártbizottságának büroja.³⁵ Hogy mégsem a napi témák álltak a fi-

gyelem középpontjában, azt jelzi a bukaresti kiküldöttek száma, funkciói. Jelen volt Gere Mihály elvtárs, a Román Munkáspárt KB Propaganda és Agitációs Osztályának vezetőhelyettese, Tiberiu elvtárs, aki a KB Tudomány és Kultúra Osztályát képviselte, valamint az éppen soros, a MAT-ot felügyelő KB instruktorok: Versánszki Sándor és Szekeres Sándor elvtársak. Az ülés első napirendi pontja *A Magyar Autonóm Tartomány a szocialista fejlődés útján* című munka³⁶ megbeszélése.

Az ülést előkészítendő, minden résztvevőnek szétosztották a központban megírt anyagokat: a KB Propaganda és Agitáció Osztályának észrevételeit, valamint a KB-nak az anyagról készült referátumát. Ha magát a tárgyalat anyagot nem is, a KB állásfoglalását ismernie kellett minden résztvevőnek. Az ülésen a kritikák, éles ítéletek sorozata hangzott el, többek között: „Az anyagban a szerzők burzsoá terminológiát használnak, például Székelyföld, székelység”. A szerzők Romániát többnemzetiségű államnak nevezik, „egyes szerzők még azt a kérést is taglalják, hogy a MAT-nak miért nem adnak önállóságot”. A MAT-ról úgy beszélnek, mint független köztársaságról: „autonomista tendencia mutatkozik meg abban, hogy rámutatnak, a MAT-nak fejlődéséhez nincs szüksége az ország segítségére, és úgy mutatják be, mint köztársaságot a köztársaságban”. „Az egész anyagon mint egy fekete szál húzódik végig a nemzeti, regionális, autonomista izoláció. Ez a független Erdély burzsoá gondolata, amelyet a volt burzsoázia terjesztett.” Végül pedig: a monográfiában nem magyarázzák meg konkrétan és meggyőzően, hanem csak éppen megemlítik, hogy hazánkban teljesen és véglegesen megoldották a nemzeti kisebbségek kérdését.³⁷

Az elkövetkező szankciók világossá teszik: a társadalmi valóság azon megközelítése, amely a Monográfiában megjelenik, és amely a Székelyföldet különálló történelmi múlttal és ebből kifolyólag saját jelennel rendelkező entitásként kezeli, már nem érvényes. 1965 után újra az lesz.

3. A tudományos feltárás igénye a szűk szakmai körökben mindvégig létezik. Kohn Hillel számol be 1967-ben egy, a *Korunkban* megjelent cikkben arról, hogy 1949-ben a Bolyai egyetem kutatócsoportja az Országos Tervbizottság megbízásából egy ismeretlen terület gazdasági-társadalmi feltárása (és feltehetőleg távlatilag az országos folyamatokba integrálása) szándékával szállt ki Csík megyébe, és el is készített egy 300 gépelt oldalas anyagot. 1958–1959-ben Kolozsvár tartomány gazdaságának felmérésére került sor, a monográfia kézirat 32 kötetet tesz ki. A MAT-monográfia ezzel párhuzamosan készült el, és járta a maga útját.

A *Korunkban* az ötvenes évek végén „szociográfiai pillanatfelvételek” jelennek meg.³⁸ Ezek sematikusan, preconcepciókra támaszkodva közelítik a

vizsgált jelenségeket. 1965 után egyre több a szocialista korszak előtti kutatásokról, tudományos eredményekről szóló bemutató, valamint az átalakulás általános kérdéseit szélesebb kitekintésben, a nyugati szakirodalom felhasználásával tárgyaló írás.³⁹

4. A társadalom jelenségeire vonatkozó anyagok azonban nagyobb mennyiségben a nyilvánosságban az 1968-as fordulatot követő időszakban, az újonnan kialakuló romániai magyar médiában és könyvkiadásban jelennek meg. 1968–1972: a leginkább ideológiamentes, a vélemények pluralizmusát megtűrő időszak.

1968 egyébként az elit újrapozicionálásának ideje. A megyésítéskor csak helyi szinten, az új székely megyékben lesznek számottevő nagyságú aktívista, vezető magyar elitiek.⁴⁰ Létrejön a romániai magyar elit új csoportja: a bukaresti új intézmények alkalmazottaié. Első alkalom, hogy az ország fővárosában jelentősebb számú erdélyi származású magyar elit él úgy, hogy kapcsolatokat alakít, horizontot keres, rálát országos ügyekre, és tapasztalatait állandóan forgalmazza is a nyilvánosságban. Ez olyan új helyzet, amely új tudást és magatartást eredményez – olyan tudást és magatartást, amely csak 1968 után jelentkezik és hat az erdélyi magyar társadalomban.

JEGYZETEK

- 1 Az 1949. évi Állami terv. Kolozsvári Grafikai Üzemek nyomdája, é. n. 40. o.
- 2 Lásd Ernest Gellner fejtegetéseit A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai című tanulmányában, in Kántor Zoltán (szerk.): *Nacionalizmuselméletek (szöveggyűjtemény)*. Rejtjel Kiadó, Budapest, 2004. 48. o.
- 3 Aurel Baranga szövegét Kiss Jenőnek sikerült ilyen formában visszaadni: a paraszt helyett földészt, az értelmiségi helyett tanultat fordítania. Ettől kezdve négy esztendeig, az 1953-as új himnusz elfogadásáig ezt így énekelték hivatalos ünnepeken és a gyorsan sokasodó kultúrversenyeken, így oktatták a magyar tannyelvű iskolákban. De igen hamar, négy év alatt elévült.
- 4 A Román Munkáspárt II. kongresszusán, 1955 decemberében Gheorghiu-Dej Jelentésében vázolja „a társadalom felépítésében, az osztályok közötti erőviszonyokban, a társadalmi osztályok jellegében” 1944 óta bekövetkezett átalakulásokat. Felteszi a kérdést: ki képviseli a régi társadalmi erőket? A válasza: „A földesúri osztályt, mint tudjuk, felszámoltuk a demokratikus földreform nyomán. Felszámoltuk az ipari- és banktőkések osztályát, s a kereskedelmi nagyburzsoáziát. Megmaradt a kulákok osztálya, a legnépesebb tőkésosztály, a magánkereskedők az áruforgalom bizonyos szektoraiban, továbbá a nem államosított kis vállalatok tulajdonosai.” A hatvanas évek elejéig ez utóbbiakat is felszámolják. Lásd: Gheorghiu-Dej: Jelentés a Román Munkáspárt Központi Vezetőségének tevékenységéről, in *A Román Munkáspárt II. kongresszusa*. 1955. december 23–18. Állami Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1956. 42–43. o.
- 5 Lásd ezzel kapcsolatban László Mártonnak a legújabb kutatások keretében végzett vizs-

- gálatát a Maros megyei kuláklistán összeállításáról: Intocmirea listelor de chiaburi în județul Mureș – raionul Târgu Mureș între 1949–1952. In *Anuarul Arhivelor Mureșene* III. Tîrgu-Mureș. 2004. 225–240. o.
- 6 Fejtő Ferenc véleménye szerint: „Eléggé nehéznek bizonyult különbséget tenni a parasztok két csoportja, a „meglehetősen vagyonos” és a „vagyonosabb” parasztok között. Végül is a helyi pártfunkcionáriusokra bízta, hogy megállapítsák, hogy ki kulák és ki nem az.” *A népi demokráciák története*. I. k. Magvető Kiadó Budapest, 1991. 234. o.
  - 7 Egy 1964-es, a szocialista táboron belül a román nemzeti különállás építését dokumentáló, augusztus 23-a, a „fasiszta iga alóli felszabadulás” 20. évfordulója alkalmából készült kiadvány, amelyben ez az idézet is olvasható, a következőképpen tagolja a társadalmat: „A munkásosztály, élen marxista-leninista pártjával, becsülettel teljesíti történelmi hivatását: vezeti a dolgozókat a szocialista társadalom kiteljesítéséért vívott harcban. A mezőgazdaság szocialista átalakulásának folyamatában kialakult a kollektivista parasztság osztálya, amely a közös tulajdonra és a munka szerinti javadalmazásra alapozza társadalmi létét, szocialista elvek alapján folytatja termelőtevékenységét. A néphez hű szocialista értelmiségünk, amely szeretetnek és megbecsülésnek örvend, igen kedvező alkotási feltételekkel rendelkezik, egész tehetségét, alkotó képességét a szocializmus szolgálatába állítja, értékesen hozzájárul a szocialista gazdaság és kultúra fejlesztéséhez.” *20 éve szabadult fel Románia*. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1964. 58. o.
  - 8 Nicolae Ceaușescu beszéde, amelyben ezeket a gondolatokat megfogalmazza, már egy új korszak beköszönte után, a Román Kommunista Párt 1972. július 19–21-én megtartott Országos Konferenciáján hangzott el. Nicolae Ceaușescu: *Jelentés a RKP Országos konferenciáján*. 1972. július 19–21. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 48. o.
  - 9 Stelian Tănase részletesen foglalkozik a pártépítés kérdéseivel, a pártelit kialakításával a korai szocializmus idején. *Elite și societate. Guvernarea Gheorghiu-Dej 1948–1953*. Humanitas, București, 1998. 48. o.
  - 10 Uo. 48–53. o.
  - 11 Uo. 54–55. o.
  - 12 Valuch Tibor írja, hogy kialakult egy sajátos, az elite jellemző gondolkodási séma: „a párttagok az átlagemberekhez képest különleges személyiségek, mert a pártba való belépésükkel a haladást szolgálják, a társadalom legprogresszívebb ereje a munkásosztály, ám a párt a munkásosztály élcsapata, más minőség: a párt önmagában – a tagságához képest – magasabb rendű, öntörvényű, rendkívüli képességekkel rendelkező, karizmatikus szerveződés, a párt vezetését a legkiválóbb kommunisták alkotják, ez az élcsapat élcsapata.” *Magyarország társadalomtörténete a XX. század második felében*. Osiris Kiadó, Budapest, 2001. 127. o.
  - 13 Vagy ha mégis, akkor igen szabályozott, rituális keretek között: a pártgyűléseken, ahol a vezetők felszólítására és az általuk kijelölt tematikát betartva kritikát és önkritikát gyakoroltak.
  - 14 Hanák Tibor: Sztalinizálás és desztalinizálás a magyar szellemi életben. In Balla Bálint (szerk.) Kende Péter (társszerk.): *Sztalinizmus és desztalinizáció Magyarországon. Felszámoltuk-e a szovjet rendszert?* Politikai tanulmányok. Az Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem, Bern, 1990. 64. o.
  - 15 Uo.
  - 16 Lásd Balla Bálint: Kifelé a káderrendszerből. In Balla–Kende i. m. 85–115. o.
  - 17 Uo. 88–89. o.
  - 18 Az 1956 és 1966-os népszámlálási statisztikák Populație activă, pe categorii și grupe de ocupații (Aktív lakosság, kategóriák és foglalkozási csoportok szerint) táblázatait vezetek figyelembe itt és a következőkben is. Vezető pozícióknak számítottam a Personal de conducere al instituțiilor, unităților economice și social-culturale (Az intézmények, gaz-

- dasági és társadalmi-kulturális egységek vezető személyzete), valamint Conducătorii serviciilor, sectiilor, atelierelor, sectoarelor, şantierelor (Szolgáltatások, szekciók, műhelyek, szektorok, építőtelepek vezetői) rubrikákat, a számadatok e kettő összesítései.
- 19 A két népszámlálás nem teljes mértékben egyforma csoportosítást használ, ezért külön sorolom: 1956-ban a mérnökök, orvosok, gyógyszerészek, tanügyiek, közgazdászok és tervezők, könyvelők, jogászok, művészeti és kulturális téren dolgozók, sajtómunkások, az egyházi személyek tartoznak ide. 1966-ban: mérnökök és műépítésszek, orvosok, gyógyszerészek, fizikusok, matematikusok, biológusok, botanikusok, geológusok (ez külön rubrika), tanügyiek, kutatók, művészeti és kulturális téren dolgozók, sajtómunkások, jogászok, közgazdászok, adminisztratív személyzet, egyházi személyek.
  - 20 A székelyföldi alulfejlettségre ez egy újabb mutató: 1966-ban csupán 25 kutató dolgozott a későbbi 3 megye területén, ezek közül is, természetesen, 22-en Maros megyében.
  - 21 Ágoston Albert közlése.
  - 22 Nicolae Ceauşescu: *Jelentés a Román Kommunista Párt Országos Konferenciáján*. 1972. július 19–21. Politikai Könyvkiadó, Bukarest, 1972. 75. o.
  - 23 Túl kemény, sarkított kijelentés, de remélem, Stefano Bottoni kutatásai bizonyítják: a magyar társadalom viselkedésén túl a magyar pártelit egy részének ez a magatartása is hatott a román vezetés nacionalista projektjének megerősödésére. A magyarok köztudottan fegyelmezett, szorgalmas és képzett katonái voltak a pártnak, nem volt jó választás, hogy lemondjanak róluk, kellett ehhez a politikai kényszerhelyzet – meg eleve voltak olyan speciális helyzetek, például a tömbmagyar vidékek, ahol nem lehetett őket helyettesíteni. Ott ki kellett egyezni velük – ezt tette Ceauşescu 1968-ban.
  - 24 Ez Vincze József nagykövet 1965. szeptember 29-én kelt jelentésében olvasható, közli Vincze Gábor: *Történeti kényszerpályák – kisebbségi realpolitikák*. II. Dokumentumok a romániai magyar kisebbség történetének tanulmányozásához 1944–1989. Pro Print Könyvkiadó, Csíkszereda, 2003. 279. o.
  - 25 1950–1959 között 69 milliárd lej, az 1960–1963 közötti négy évben 62,4 milliárd lej. *20 éve szabadult fel Románia*. Politikai Könyvkiadó, 1964. 30–31. o. A hivatalos statisztikák azonban megbízhatatlanok: egy másik kiadványban, amely a III. pártkonferencia, tehát 1960 után jelent meg és a Román Munkáspárt iparosítási politikáját ismerteti, az 1950–1959 közötti beruházások 68,1 milliárdos összegét említi, de az 1960–1965 közötti időszakra 100–105,8 milliárdos ipari beruházást prognosztizál. Ez utóbbi valószínűleg nem teljesült. Lásd: E. Hutira, M. Oproşan: *Politica Partidului Muncitoresc Român de industrializare socialistă a ţării*. Editura Politică, Bucureşti, é. n. 56. o.
  - 26 Lásd az újrainduló *Korunk* beköszöntő cikkét. Balogh Edgár: Új humanizmus órhelyén. *Korunk* 1957. 1. sz. 1. o.
  - 27 *Korunk* 1967. március. 299. o.
  - 28 Ernest Gellner szerint „lényegileg és döntő mértékben”, strukturálisan és kulturálisan átalakult az emberi társadalom az ipari társadalom megjelenésével. Ez az átalakulást különböző, adott helyszíneken és korokban éppúgy megvalósította a kapitalista, mint a szocialista állam és hatalomgyakorlás. Ernest Gellner: A nacionalizmus kialakulása: a nemzet és az osztály mítoszai. In *Nacionalizmuselméletek* i. m. 53. o.
  - 29 Uo.
  - 30 Maros Megyei Állami Levéltár (továbbiakban: MÁL), 1134-es fond, 1956/143: Bűróülések. 100–120. f.
  - 31 MÁL, 1134-es fond, 1957/181: Titkársági ülések. 3–10. f.
  - 32 *Korunk* 1957. november. 1565–1566. o.
  - 33 MÁL, 1134-es fond, 193/1958. Bűróülések. 127–130. f.
  - 34 Szövérfi számlájára az is felkerülhetett, hogy tagadhatatlan: elfogultan csodált mindent, ami szovjet. 1959-ben mások már mérlegeltek, ő azonban dicshimnusz zengett.

- 35 A büro összetétele ekkor: Csupor Lajos első titkár, Bătaga Ioan, Szász Mihály, Szövérfi Zoltán, Molnár János titkárok, Cozma Ioan, Fodor Géza, Jakab István, Török Károly osztályvezetők, Lukács László, a Tartományi Néptanács VB elnöke, Gombos Mihály, a Tartományi Pártkollégium elnöke, Király Károly, a Tartományi KISZ első titkára, Csavar Sándor, a Tartományi Szakszervezeti Bizottság elnöke, Vargancsik István Marosvásárhely város pártbizottságának első titkára, Kovács Mihály a Tartományi Milícia parancsnoka, Valter István, a Tartományi Pártiskola igazgatója.
- 36 A könyvet állítólag Bukarestben már kinyomtatták, de aztán bezúzták. A monográfia egy megmaradt kézírata megtalálható a budapesti Teleki László Alapítvány könyvtárában.
- 37 A büroülés anyagát lásd MÁL, 1134. fond, 260/1960. Büroülések. 109–151. f. a KB Propaganda és Agitációs osztályának észrevételei uo. 152–161. f., a KB referátuma uo. 163–188. f. Mindegyik irat román nyelvű.
- 38 Néhány példa: Lázár József: Egy tanítócsalád anyagi és kulturális helyzetéről. *Korunk* 1957. augusztus; Benke Sándor–Opra Pál: A börtvényi Előre kollektív gazdaság fejlődése. *Korunk* 1957. december; Höhn Károly: Az erdőszentgyörgyi dolgozó parasztok természettudományi ismeretei. *Korunk* 1959. január; Szigeti Ernő: Korszerű lakónegyed Sztálinvárosban. *Korunk* 1959. augusztus.
- 39 Például: Sebestyén György: Városépítés és szociológia. *Korunk* 1965. szeptember; Halász Kálmán: Közlekedésünk problémái. *Korunk* 1966. március; Antal Dániel–Furdek Mátyás: Korszerű gazdálkodás – tudatalakulás Széplakon. *Korunk* 1966. július; Miron Constantinescu: Új utakon a szociológiakutatás, és Imreh István: A bálványosváraljai falukutatás. *Korunk* 1967. szeptember.
- 40 Lásd Gagy József: Az új elit Székelyföldön. Hargita megyei változások 1968 után. In *Társadalmi Szemle* 1997. 4. sz.

ÚJ TÁRSADALMAK
A RENDSZERVÁLTOZÁS UTÁN

A szlovákiai magyarság társadalmi szerkezetének alakulása 1980–2001 között

---

Gyurgyík László

ELŐZMÉNYEK

A rendszerváltás utáni években a határon túli magyar közösségek társadalomtudományi vizsgálata több tekintetben is „nagykorúsodott”. Jelentős eredmények születtek a demográfiai és településszerkezeti, politológiai stb. vizsgálatok terén, azonban az egyes közösségek társadalmi szerkezetének változásairól csak igen elnagyolt ismereteink vannak.

A Magyarországgal szomszédos országokban élő magyar közösségeknél, így a szlovákiai magyarságnál is megfigyelhető, hogy többé-kevésbé „torz” társadalmi-demográfiai szerkezettel rendelkezik. A torz kifejezés a jelen értelmezésben azt jelenti, hogy az egyes határon-túli magyar közösségek társadalom- és településszerkezeti, demográfiai jellemzői kedvezőtlenebbek, hátrányosabbak politikai hazájuk népességének szerkezeti mutatóinál. Az összehasonlítás elsődleges szempontját, mércéjét, politikai hazájuk populációjának szerkezeti összetétele jelenti, hiszen az elmúlt évtizedekben a magyar kisebbségi társadalmak kialakulása óta ezek a többségi társadalmak jelentették azt a politikai, gazdasági, demográfiai „mozgásteret”, melyben a közösségek reprodukciója zajlott. Ezért egy-egy kisebbségi társadalom társadalmi szerkezetét „egészséges” illetve „torz” szerkezetűnek a többségi társadalom jellemzőihez viszonyítva értelmezhetjük.

KUTATÁS

Vizsgálati modellünk konstruálásánál a szociológiai szerkezet, illetve rétegződésvizsgálatok során alkalmazott modellekhez nyúlunk vissza. A társadalmi rétegződésvizsgálatok során különböző ismérvek alapján definiált társadalmi kategóriák eltéréseit, hierarchikus sorrendjét vizsgálják az életkörülmények és az életmód különböző dimenzióiban. E társadalmi kategóriákat olyan ismérvek alapján határozzák meg, mint a foglalkozás, beosztás, munkahely, iskolai végzettség, lakóhely.¹ A vizsgálatunk során kialakított

modell eltér az előzőkben meghatározottól, mivel egyfajta „reziduális modellnek” tekinthető. Reziduális modell abban az értelemben, hogy vizsgáltunk nem egy előre eltervezett kérdőíves felmérés adataiból építkeznek, hanem a rendelkezésre álló népszámlálási adatokat elemzi. Ezért vizsgálati modellünk konstruálásánál csak a rendelkezésre álló adatokból indulhatunk ki, azaz egyes társadalomszerkezeti dimenziókat (ismérveket) nem, vagy csak részben vizsgálhatunk, másrészt nem állt módunkban egyének szintjén megközelíteni a szerkezetváltozásokat, jobbra makro (országos) és regionális (mezo) szintű adatok egybevetésére volt lehetőségünk. Ennek következtében nem vizsgálhattuk a hierarchikus különbségeket az egyének szintjén. Arra azonban lehetőségünk nyílt, hogy megvizsgáljuk a magyaroknak Szlovákia lakosságától való eltéréseit néhány szerkezeti mutató vonatkozásában.

Az egyes dimenziókat és az azokat leképező változókat, illetve a változók operacionalizálását az alábbi táblázat szemlélteti:

1. táblázat A vizsgálati modell dimenzióinak operacionalizálása

Dimenziók	Változók	Változók operacionalizálása
Etnikai	Nemzetiségi aránya	Magyarok aránya
Demográfiai	Életkor szerinti megoszlás	Átlagéletkor
Településszerkezeti	(urbanizációs fok)	Városokban élő aránya
Társadalomszerkezeti	Iskolai végzettség	Felsőfokú végzettségűek aránya
	Gazdasági aktivitás	Munkanélküliek aránya
	Az aktívak foglalkozási csoportok szerinti megoszlása	Vállalkozók aránya
	Gazdasági ágazatok	Tercier szférában dolgozók aránya
	Foglalkozási szerkezet	Értelmiségiek aránya

A modellt alkotó négy dimenzió – az etnikai, demográfiai, település- és társadalomszerkezeti – két csoportba sorolható. Ezek közül a negyedik, a társadalomszerkezeti dimenzió képezi modellünk „magját”, az első három dimenzió pedig e magdimenzió egyfajta „holdudvara”. Az utóbbi dimenziókat egy-egy változóval, a vizsgálatunk szempontjából meghatározó társadalomszerkezeti dimenziót több változó (iskolai végzettség, gazdasági ága-

zatok, gazdasági aktivitás, foglalkozási szerkezet, a gazdaságilag aktívak társadalmi csoportjai szerinti megoszlásban) segítségével vizsgáljuk. A magdimenzióhoz tartozó változók megoszlását feltételezhetően jelentős mértékben befolyásolják az etnikai, demográfiai és településszerkezeti dimenziók. Összességében a szlovákiai magyarokra vonatkozóan egy többé-kevésbé torz szerkezet meglétét tételezzük fel, ahol az egyes változók belső hierarchiája reciproka, fordítottja az országosnak. (Azaz a magyarok aránya az egyes dimenziók, változók hierarchikusan alacsonyabban helyezkedő kategóriákban általában nagyobb, míg a magasabban helyezkedő kategóriákban általában kisebb, mint az össznépeségben belül.)

A fenti modellt (teljes) komplexitásában csak néhány részvizsgálat során volt módunkban alkalmazni, mivel csak egyes változók adatai álltak rendelkezésre valamennyi időpontra vonatkozólag.

Dolgozatunkban makro-, vagyis országos szinten először a diakronikus változásokat, ezt követően az egyes rétegek belső tagoltságát vizsgáljuk. Tanulmányunkat a regionális egyenlőtlenségek vizsgálatával zárjuk.

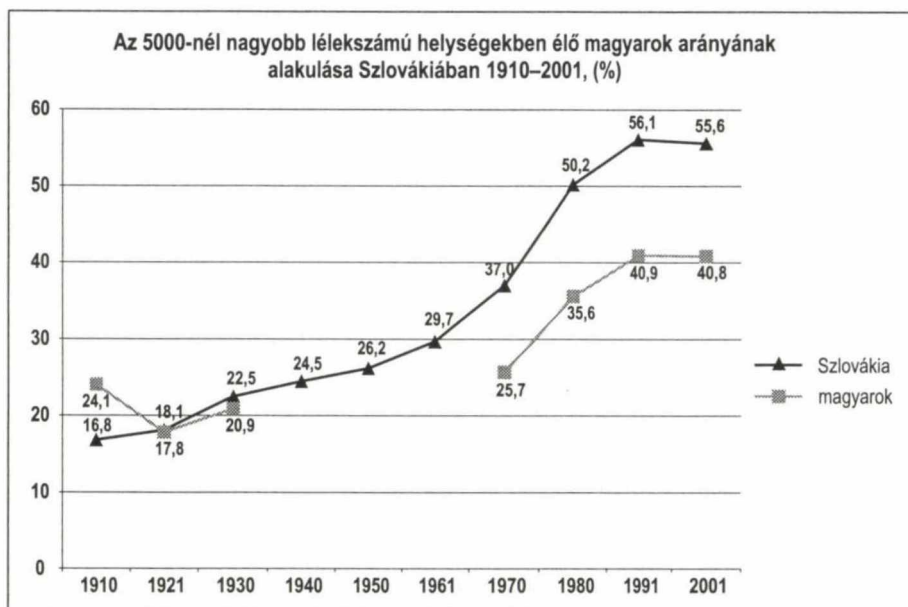
DIAKRONIKUS VÁLTOZÁSOK

Az országos társadalmi jellemzőktől való leszakadás, azaz a hátrányos kedvezőtlen szerkezet, más szóval a társadalmi különbségek kialakulása és konzerválódása a magyar közösség körében történelmi folyamat, mely nyomon követhető a kisebbségi lét kezdeteitől napjainkig. E folyamat nem lineáris, egyes meghatározó időszakokban rövid idő alatt a magyar közösségek társadalomszerkezete igen jelentős minőségi és mennyiségi változásokon esett át. Ezt a folyamatot jól megfigyelhetjük a városi lakosság arányának változásain keresztül Szlovákia összlakossága és ezen belül a magyar lakosság relációjában 1910-től 2001-ig. A vizsgálat során alkalmazott adatok Szlovákia mai területére vonatkoznak. A községek és a városok lakosságszámát nem a helységek tényleges (egy-egy időpontban érvényes) államigazgatási pozíciója, jogállása alapján határoztuk meg, hanem az 5000 főnél nagyobb lélekszámú településeket városoknak, az ettől alacsonyabb népességű helységeket falvaknak tekintettük.²

A közel egy évszázad alatt lezajlott urbanizációs folyamatok elemzése kiindulópontul szolgálhat a társadalomszerkezeti változások vizsgálatához is, mivel az urbanizációs folyamatok és a társadalomszerkezeti változások egyéb aspektusai között feltételezésünk szerint többé-kevésbé szoros összefüggések figyelhetők meg. Nem elhanyagolható az sem, hogy ez az egyetlen változó, amelyet ilyen hosszú távra visszamenőleg adatolhatunk. (1. ábra)

1. ábra

Az adatokból látható, hogy lényegében két meghatározó törésvonal határozza meg a szlovákiai magyarok településszerkezetének alakulását. A monarchia utolsó évtizedében a felvidéki magyarok nagyobb arányban (24,1%) éltek városias jellegű településeken, mint az összlakosság (16,8%). A kisebbségi helyzetbe kerülés után 1921-ben a városokban élő magyarok aránya több mint egy negyedével (17,8%-ra) csökkent, s az országos értékek alá (18,1%) került. A városi magyarság arányának ily mértékű statisztikai csökkenése csak részben tükrözi a városi lakosság körében bekövetkezett etnikai arányok eltolódását: a Magyarországra áttelepült hivatalnokok, értelmiségiek jelentős része városlakó volt, de a nemzetiségváltások is inkább a többnyelvű városi lakosság körében voltak gyakoribbak, mint a falvakban. Ez utóbbin belül nem hanyagolhatjuk el a korábban magát zömmel magyar anyanyelvűnek valló zsidó felekezetűek jelentős részének statisztikai leválasztását a magyarságról a zsidó nemzetiségi kategória bevezetésével az 1921-es és 1931-es népszámlálás során.

Az 1930-as és az 1940-es években a városiasodási folyamatok megtorpannak. A magyarok országosnál hátrányosabb településszerkezeti összetétele markánsan meghatározóvá a II. világháborút követő „hontalanság évei” után válik. 1945 és 1948 között a felvidéki magyar városi lakosság jelentős része és az értelmiség többsége (mely jelentős mértékben városlakó) az is-

mert kényszerítő intézkedések hatására nagyrészt Magyarországra költözik. Az '50-es évektől újból növekszik a városi népesség aránya, mely a '70-es években éri el a legnagyobb dinamikáját. Az '50-es évek elejétől immár a kommunista uralom alatt kerül sor a magyaroknak a csehszlovák állami keretekbe történő reintegrálására, ennek során azonban a magyar városi népesség aránya korántsem emelkedett annyira, hogy megközelítse az országos átlagot: 1970-ben 30%-kal, 2001-ben pedig 26,6%-kal volt alacsonyabb a magyar városiak aránya, mint az összességében.³

2. táblázat A magyar lakosság megoszlása a települések nagyságcsoportjai szerint Szlovákiában, 1980, 1991, 2001 (%)

A helységek nagyságcsoportjai (lakos)	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Magyarok aránya	Szlovákia összesen	Magyarok aránya	Szlovákia összesen	Magyarok aránya
199-ig	0,6	0,3	0,8	0,7	0,9	0,8
200–499	5,0	5,5	5,4	7,4	5,1	7,4
500–999	11,4	16,2	10,5	14,6	10,3	14,8
1000–1999	16,1	21,0	14,0	19,6	14,3	19,9
2000–4999	16,6	21,4	13,2	16,7	13,8	16,3
5000–9999	7,5	10,8	6,6	10,5	6,9	11,5
10 000–19 999	10,9	12,6	8,7	9,5	8,6	9,2
20 000–49 999	11,7	6,9	15,9	14,8	15,8	14,6
50 000–99 999	8,4	0,6	12,1	0,7	12,0	0,6
100 000 felett	11,7	4,8	12,8	5,5	12,4	4,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

SZERKEZETVÁLTOZÁSOK 1980 ÉS 2001 KÖZÖTT

Tanulmányunk következő részében a társadalomszerkezeti változásoknak csak egy viszonylag rövid, de folyamatait tekintve igen jelentős és változatos szakaszát tekintjük át, az 1980 és 2001 közötti időszakot. A vizsgált két évtized két fázisra, az 1989-es fordulatot megelőző, és az ezt követő időszakra tagolható.

Megkülönböztetésük több szempontból is lényeges:

1. Jelentős különbség van a rendelkezésre álló adatok tartalmi és formai összetétele szempontjából.

2. (Cseh)szlovákia társadalomszerkezetének a rendszerváltást követő változásai a statisztikai adatfelvételekben is lecsapódtak. Megváltoztak a szer-

kezeti összetétel kategóriái. Az 1989 utáni adatok jelentős része nem vagy csak alig hasonlítható össze a korábbiakkal.⁴

Ideológiai okokból az 1989-es politikai rendszerváltásig – kivéve az 1960-as évek második felét – Csehszlovákiában nem folytak a nyugati társadalomkutatási standardoknak megfelelő szerkezetvizsgálatok.⁵ Ehelyett a sztálini osztályelméletnek (két osztály és egy réteg) megfelelő modell alapján vizsgálták a szocialista társadalom osztályszerkezetét: azaz a munkások és szövetkezeti parasztok, illetve az értelmiség alkotta e modell magját.⁶

A társadalmi szerkezet összetételének egyéb szegmensei (iskolai végzettség, gazdasági ágazatok szerinti, gazdasági aktivitás foka szerinti megoszlás) az 1980-as és a korábbi népszámlálások adataiból ismeretesek. Közvetve ide sorolhatók egyes demográfiai és településszerkezeti adatok is.

3. A rendszerváltás a társadalomszerkezet fokozatos változása mellett az adatokhoz való hozzáférésben is minőségi változást eredményezett. Ez nem közvetlenül a rendszerváltás utáni első, az 1991-es, inkább a második, a 2001-es népszámlálás adatainál figyelhető meg. Ugyanez érvényes a társadalomszerkezeti adatokra nemzetiségi bontásban is: sokkal komplexebb nemzetiségi bontású adatokkal rendelkezünk a 2001-es, mint az 1991-es, vagy az 1980-as népszámlálásból.

4. Szlovákia társadalomszerkezete a politikai-gazdasági rendszerváltás utáni időszakban (hasonlóan a többi poszt-szocialista államhoz) egyre jobban eltért az azt megelőző időszak szerkezeti jellemzőitől.

5. A piaczgazdaságra való áttérés talán „leglátványosabb” változásai új társadalmi csoportok megjelenésében, majd fokozatos izmosodásában (pl.: vállalkozók és munkanélküliek számában) jelentkeztek. De igen jelentős volt az ágazatok szerinti megoszlás további változása és a regionális különbségek növekedése is.

6. Az egyes szerkezeti kategóriák közti határok kisebb-nagyobb mértékben elmosódtak: a vállalkozók kategóriájába jelentős számú kvázi-vállalkozó is besoroltatott, ők részben kényszer hatására lettek vállalkozók: a munkanélküliség elől, vagy a munkanélküliségből menekültek. Továbbá, a korábbiakban munkaszerződés alapján foglalkoztatottak egy része a munkáltatók nyomására napjainkban vállalkozóként végzi gyakorlatilag folyamatosan ugyanazt a tevékenységet. Az egyes szerkezeti kategóriák relativizálódásához az is hozzájárult, hogy a rendszerváltás előtti időszakhoz viszonyítva igen nagy mértékben megnőtt a több bevételi forrásból élő népesség aránya. Esetükben gyakran nem igen határozható meg, hogy valójában hová, mely csoportba tartoznak. (A rendszerváltás előtt (Cseh)Szlovákiában a dolgozóknak csak a töredéke rendelkezett főállása mellett további legális bevételekkel.)

Első megközelítésben az 1980 és 2001 közötti szerkezetváltozásokat egy dimenzió, az iskolai végzettség változása alapján elemezzük. Választásunk több okból is erre a mutatóra esett. A foglalkozási csoportok szerinti megoszlás a rétegződésvizsgálatok domináns ismervét képezik. Nemzetiségi bontású foglalkozási adataink azonban csak a 2001-es népszámlálás alapján ismeretesek, vagyis e tekintetben a '80-as és a '90-es években lezajlott változásokat nincs módunkban vizsgálni. Ugyanakkor az egyén iskolai végzettsége – legalábbis felfelé – behatárolja a betölthető foglalkozások körét, azaz ebből a szempontból „keményebb” változónak tekinthetjük mint a foglalkozást. (Az iskolai végzettség és a foglalkozási csoportok szerinti megoszlás közti kapcsolat viszonylag szoros.)

3. táblázat A szlovákiai magyarok iskolai végzettség szerinti megoszlásának változásai Szlovákiában, 1980, 1991, 2001 (%)⁷

Iskolai végzettség	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Magyarok aránya	Szlovákia összesen	Magyarok aránya	Szlovákia összesen	Magyarok aránya
Alapiskolai	51,7	63,6	38,2	49,7	26,4	36,3
Szakmunkás – érettségi nélkül	20,7	18,6	25,4	24,3	24,7	27,5
Szakiskolai	2,6	1,5	2,8	2,4	4,7	3,2
Középiskolai – érettségivel	17,8	12,1	24,3	18,8	32,1	26,3
Főiskolai és egyetemi	5,3	2,2	7,7	3,6	9,8	5,4
Iskolai végzettség nélkül	0,7	0,7	0,7	0,6	0,4	0,4
Iskolai végzettségről szóló adat nélkül	1,0	1,3	0,9	0,6	2,0	0,9
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás három kategóriájának (a szakiskolai, iskolai végzettség nélküliek, illetve iskolai végzettségről szóló adat nélküliek) a vizsgálatától eltekintünk, mivel az ezekbe a kategóriákba tartozók száma viszonylag csekély, továbbá nem tartoznak a végzettség szerinti megoszlás meghatározó kategóriái közé.⁸ A négy kategóriásra zsugorodott iskolai végzettség változóban az alulról egymást követő kategóriák az előzőnél magasabb végzettségi szinteket jelentenek. Megfigyelhető, hogy a magyarok relatív (országoshoz viszonyított) aránya a magasabb végzettségi szintek felé haladva csökken.

Az alapiskolai végzettségűek relatív többlete párhuzamosan halad a közép és felsőfokú végzettségűek jelentős hiányával. Az alapiskolai végzettsé-

gűek körében a magyarok relatív többlete az elmúlt évtizedekben nem csökkent, inkább tovább emelkedett. 1980-ban 22,8%-kal, 2001-ben 37,6%-kal volt magasabb a magyar alapiskolai végzettségűek aránya az országos trendeknél.⁹ A magyar szakmunkások aránya a rendszerváltás után, a '90-es években emelkedett az országos értékek fölé. A szakmunkások aránya országosan a 80-as években még (20,7%-ról 25,4%-ra) még emelkedett, a 90-es években viszont már kis mértékben (24,7%-ra) csökkent. A magyar szakmunkások aránya mindkét évtizedben dinamikusán 18,6%-ról 27,5%-ra emelkedett. 1980-ban a magyar (érettségi nélküli) szakmunkás végzettségűek aránya még 10,3%-kal volt az országos trendeknél alacsonyabb, a '90-es években elérte az országos átlagot, 2001-ben pedig már 11,6%-kal meg is haladta azt.

Időközben e végzettségi kategória társadalmi értéke is módosult. A '90-es években egyre nagyobbá vált az igény a magasabb, elsősorban felsőfokú végzettség megszerzésére, ezzel párhuzamosan a szakmunkások jelentős része csak nagy nehézségek árán talál (végzettségének megfelelő) munkát. Úgy is fogalmazhatunk, hogy a magyar népesség jelentős hányada csak hosszabb időeltolódással, egyfajta fáziskéséssel reagál az időközben bekövetkezett változásokra.

A középiskolai (gimnáziumi és szakközépiskolai végzettséggel, illetve az érettségivel rendelkező szakmunkások viszonylag heterogén csoportjait egy kategóriában kezeljük) érettségivel rendelkező magyarok aránya már jóval alacsonyabb az országos átlagnál, de a legnagyobb elmaradás a vizsgált négy végzettségi kategória közül a felsőfokú végzettséggel rendelkezők körében tapasztalható.

Országosan az érettségivel rendelkezők aránya az 1980-as és az 1990-es években 79,6%-kal (17,8%-ról 32,1%-ra) emelkedett. A középiskolai érettségivel rendelkező magyarok aránya 1980-ban 32,1%-kal, 2001-ben pedig 18,0%-kal volt a szlovákiai átlag alatt. Ez 20,8%-os növekedést jelent a két évtized során bekövetkezett szlovákiai változásokhoz képest.

A szlovákiai felsőfokú végzettségűek aránya a középiskolai érettségivel rendelkezőknél még dinamikusabban nőtt. Arányuk 85,6%-kal (5,3%-ról 9,8%-ra) emelkedett a vizsgált időszakban. Az országos trendekhez viszonyítva 31,0%-kal gyorsabban nőtt a magyar felsőfokú végzettségűek aránya. Ennek ellenére a magyar felsőfokú végzettségűek aránya 1980-ban 58,1%-kal, 2001-ben pedig 45,9%-kal volt a szlovákiai értékek alatt. Mindkét végzettségi csoporton belül – a dinamikus növekedés ellenére – a magyarok aránya viszonylag lassan közeledik az országos értékekhez, azonban a felzárkózás esélye a felsőfokú végzettségűek esetében belátható időn belül nem valószínű.¹⁰

A magyarok egyes képzettségi szintjei (kategóriái) ellentmondásosan változtak az utolsó két évtizedben. Egyfajta felemás változás figyelhető meg: a közép, illetve felsőfokú végzettséggel rendelkezők kis mértékű felzárkózása mellett tovább nő a magyarok relatív többlete a munkaerőpiacon alig konvertálható alapiskolai végzettségi szinttel rendelkezők körében. De a magyar szakmunkások arányának az országosnál nagyobb mértékű növekedése sem igen járul hozzá a magyarok munkaerő-piaci helyzetének javulásához. Úgy is fogalmazhatunk, hogy az iskolai végzettség alakulásában egyfajta ambivalens fejlődés figyelhető meg: a magyarok körében a potenciálisan előnyösebb pozíciókat biztosító végzettséghez tartozók aránya gyorsabban növekszik, a leghátrányosabb pozíciókat biztosító végzettséghez tartozók aránya pedig lassabban csökken, mint az országos átlag. (Ezáltal pedig a magyarok körében a legalsó és a legfelső rétegek közti társadalmi egyenlőtlenségek – különbségek – feltehetőleg gyorsabban nőnek az országosnál.)

Az iskolai végzettség szerinti megoszlás elemzését csak a főbb végzettségi kategóriák szerinti bontásban elemeztük. Azonban ezek a kategóriák további belső hierarchiával rendelkeznek. Feltételezésünk szerint ezeken a főbb kategóriákon belül is az eddig megismert „rendező elv” szerint helyezkednek el az egyes végzettségi szintek. Azaz a magyarok relatív (országoshoz viszonyított) aránya a magasabb hierarchikus – ebben az esetben – végzettségi szintek felé haladva csökken.

Ugyanakkor nem minden szint esetében lehet egyértelműen ilyen belső kategorizációt kimutatni.¹¹ A legtisztábban a felsőfokú végzettséggel rendelkezőknél figyelhetjük meg a belső hierarchia rendező hatását.¹² Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a felsőfokú végzettségűek között a magyarok aránya 45,1%-kal kisebb az országos átlagnál. A főiskolai (bakalár)¹³ végzettségűek aránya közelíti meg leginkább az országos trendeket, 19,6%-os lemaradással. Az egyetemi végzettségűek aránya 45,8%-kal marad el az országos mutatótól. A legnagyobb lemaradás a tudományos fokozattal rendelkezők között tapasztalható. Ez utóbbiak esetében több mint kétszeres (53,8%) a magyarok lemaradása az országostól.¹⁴

A gazdaságilag aktív magyar népesség képzettségi mutatói némileg kedvezőbbek a fent figyelembe vett (15, illetve 16 éven felüli) népesség adatainál, mivel nem tartalmazzák a nyugdíjas korúak adatait.¹⁵

A továbbiakban a magyarok körében zajló szerkezetváltozások elemzését egy lakossági csoportra, a gazdaságilag aktív népességre korlátozzuk. Ezen a népességen belül több dimenzió mentén is megvizsgáljuk azokat a tényezőket, ismérveket, melyek a társadalmi különbségek alakulását befolyásolják.

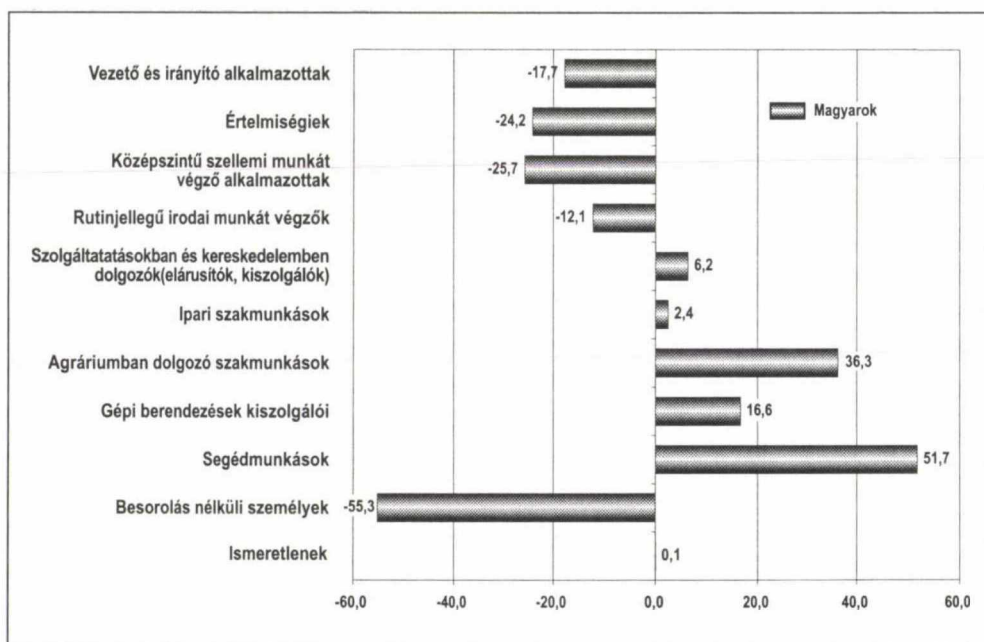
A gazdaságilag aktív népesség megoszlását, illetve az ezen a területen be-

következtetett változásokat több vetületben elemezzük. Nemzetiségi bontásban a gazdaságilag aktív népesség aránya, ennek alakulása, változása vizsgálatunk szempontjából nem túl jelentős információk hordozója. (A népességnek ez a kategóriája igen heterogén, nemcsak a ténylegesen aktívakat, de a munkanélkülieket – értsd: munkát keresőket is – magába foglalja.) A gazdaságilag aktív magyar népesség aránya alig különbözik az országotól. A két évtized alatt kimutatott változások olyan kis mértékűek, hogy ebből jelentősebb következtetéseket nem igen lehet levonni. (Lásd 5. táblázat).

Tanulmányunk szempontjából sokkal több információt hordoz, ha e népesség egyes aspektusaira, szegmenseire, kategóriára összpontosítjuk a figyelmünket. Először a foglalkozási csoportok szerinti megoszlást vizsgáljuk. Itt az egyes kategóriák közti vertikális határok az iskolai végzettség szerinti megoszlásnál elmosódottabbak, de a főbb trendek itt is megfigyelhetők. (2. ábra)

2. ábra

Megfigyelhető, hogy a vezetők és irányítók, menedzserek között a magyarok aránya kevésbé marad el (17,7%), mint az értelmiségiek esetében (24,2%). A szellemi munkát végzők között a középszintű szellemi munkát végzők aránya mutatja a legnagyobb elmaradást (25,7%). A szolgáltatások-

ban és kereskedelemben dolgozók között (akik már inkább fizikai, mint szellemi munkát végeznek) a magyarok aránya az országosnál magasabb (6,2%-kal). A további foglalkozási csoportokban dolgozók között a magyarok aránya jelentősen magasabb az országosnál.

Két csoport esetében kirívóan magas a magyarok aránya: az agráriumban dolgozó szakmunkások és a segédmunkások között. Az utóbbi csoport kiemelkedően magas relatív többletét (51,7%) meghatározza a magyarok körében igen magas alapiskolai végzettségűek aránya. A mezőgazdasági szakmunkások aránya (36,3%) pedig a magyarlakta területek gyenge iparosodottságával van összefüggésben.

A foglalkozási csoportok hierarchiájából „kilógnak” az ún. „besorolás nélküli személyek”, közöttük a magyarok relatív aránya a legkisebb. E kategória egy igencsak amorf csoportot, a hivatásos katonákat tartalmazza. Végzettségük, társadalmi presztízsük igen heterogén, s ebből adódóan az elemzett foglalkozási csoportok közül ők helyezhetők el a legkevésbé egyértelműen a fenti hierarchikus rendszerben.¹⁶ Az egyes foglalkozási kategóriák területi megoszlása jelentős mértékben a település- és államigazgatási szerkezet függvénye. (A szellemi foglalkozásúak inkább városokban és ezen belül is a közigazgatási központokban, a mezőgazdaságban dolgozók természetesen inkább falvakban dolgoznak.)

Az aktív népesség ágazatok szerinti megoszlásánál megfigyelhető az iskolai végzettség vizsgálatánál kimutatott jelenség: az alacsonyabb presztízsű, kevésbé „modern”, nem ritkán kisebb jövedelmet biztosító ágazatokban a magyarok aránya nagyobb, mint a „modernebb”, magasabb presztízsű, és általában magasabb jövedelmet biztosító szektorokban.

4. táblázat A magyar lakosság ágazatok szerinti megoszlása Szlovákiában 1980, 1991, 2001 (%)

Ágazat	1980		1991		2001	
	Szlovákia	Magyarok aránya	Szlovákia	Magyarok aránya	Szlovákia	Magyarok aránya
Primer	15,3	27,3	13,9	23,8	5,4	10,0
Szekunder	53,6	46,8	48,7	41,9	32,8	30,3
Tercier	30,0	24,6	32,9	29,7	39,2	36,6
Ismeretlen	1,1	1,3	4,5	4,6	22,6	23,1
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

2001-ben a gazdaságilag aktív magyar népesség aránya az agráriumban (10,0%) közel kétszer nagyobb, mint az országos érték (5,4%), ugyanakkor a

szekunder és terciér szférákban 2-3 százalékponttal alacsonyabb a magyarok aránya (30,3%, illetve 36,6%) az országosnál. (32,8%, 39,2%). A változások iránya is „ennek megfelelő”: az agráriumban dolgozó magyarok aránya az országosnál kevésbé csökken, ehhez viszonyított többlete a 20 év során 78,4%-ról 85,2%-ra emelkedett. Az iparban dolgozó magyarok arányának különbsége 12,7%-ról 7,7%-ra apadt, a terciér szférában dolgozóké pedig 18,0%-ról 6,6%-ra mérséklődött. Az ágazatok szerinti megoszlás adatainak változása nemcsak az aktív népesség jelentős átstrukturálódásának egyes fázisait mutatja. Megfigyelhető egyfajta bizonytalanság is az egyes ágazatokhoz tartozók valós arányait illetően. Ez az ismeretlenek arányának mintegy 20-szorosára történt növekedéséből fakad. Az ismeretlenek arányának változása csaknem megegyezik a munkanélküliek arányának alakulásával (ezzel tanulmányunk következő részében foglalkozunk).

A szlovákiai rendszerváltás utáni szerkezetváltozásokat két „posztkommunista” mutató segítségével vizsgáljuk. A munkanélküliek és vállalkozók számának alakulása jelzi az időközben lezajlott intenzív átstrukturálódásokat. Az 1989-es „bársonyos forradalom” után másfél évvel a munkanélküliek (munkát keresők) aránya Szlovákiában 4,1%-ot, a magyarok esetében 4,4%-ot tett ki. 10 év alatt a szlovákiai munkanélküliek aránya mintegy ötszörösére (20,4%) emelkedett. A magyar munkanélküliek aránya közel hatszorosára nőtt (25,7%). Ez igen jelentős mértékben, negyedével (26%-kal) magasabb az országos értékeknél.

Szlovákia gazdaságilag aktív lakosságából a vállalkozók aránya 1991-ben még igen alacsony volt (1,3%). Arányuk tíz év alatt mintegy hatszorosára, (7,7%-ra) emelkedett. A magyar népességen belül a vállalkozók aránya úgy tűnik, hogy a rendszerváltás óta folyamatosan magasabb. 1991-ben arányuk (1,6%) még 46,2%-kal volt magasabb az országosnál. A későbbiekben növekedésük jelentősen kisebb az országosnál, 2001-ig arányuk 4 és félszeresére (8,4%-ra) emelkedett, relatív többletük 9,1%-ra apadt az országoshoz viszonyítva.

E két posztkommunista kategória több vonatkozásban is összefügg egymással, mivel a gazdaságilag aktív népesség egyes kategóriái – legalábbis a '90-es években viszonylag puha, cseppfolyós, egymásba könnyen áttanszformálható kategóriákat képeztek. Összemosódik a termelőszövetkezetekben dolgozók között az alkalmazotti és a tagsági viszony, nehezen különíthetők el a vállalkozások alkalmazottai a kvázi alkalmazottaktól. Másrészt az egyes kategóriák belső homogenitása is problematikus. Egy kategóriába lett besorolva a kényszervállalkozó, aki munkanélküli feleségét statisztikailag alkalmazza, és a valódi vállalkozást folytató, kis- de a több száz alkalmazottat foglalkoztató nagyvállalkozó is.

5. táblázat A magyar lakosság néhány szerkezeti mutatójának változásai 1980–2001 (%)

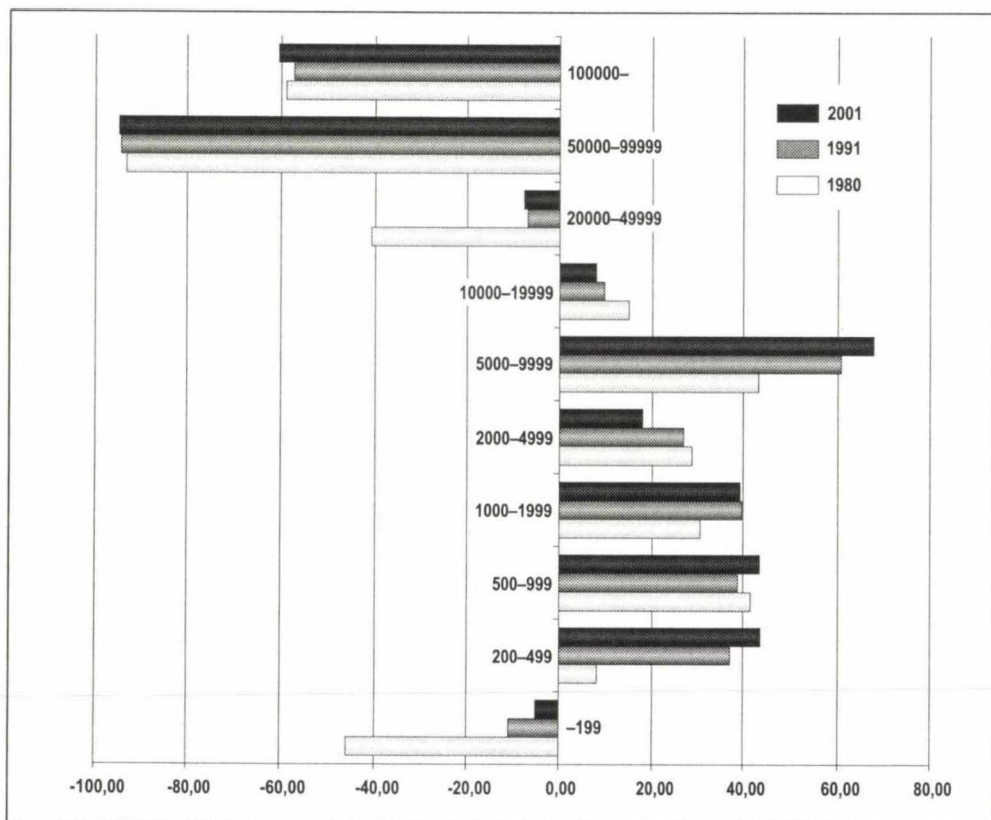
Változók	1980		1991		2001	
	Szlovákia	Magyarok aránya	Szlovákia	Magyarok aránya	Szlovákia	Magyarok aránya
Gazd. aktivitás	49,8	49,6	48,5	49,3	51,1	51,5
Munkanélküliek	–	–	4,1	4,4	20,4	25,7
Vállalkozók	–	–	1,3	1,9	7,7	8,4

6. táblázat A magyar lakosság foglalkozási csoportok szerinti megoszlása Szlovákiában, 2001 (%)

Foglalkozási csoportok	Szlovákia összesen	Magyarok aránya
Vezető és irányító alkalmazottak	4,7	3,9
Értelmiségiek	9,1	6,9
Középszintű szellemi munkát végző alkalmazottak	15,0	11,2
Rutinjellegű irodai munkát végzők	5,6	4,9
Szolgáltatásokban és kereskedelemben dolgozók (elárusítók, kiszolgálók)	9,4	10,0
Agráriumban dolgozó szakmunkások	1,3	1,7
Ipari szakmunkások	16,4	16,8
Gépi berendezések kiszolgálói	8,9	10,3
Segédmunkások	9,4	14,3
Besorolás nélküli személyek	0,4	0,2
Ismeretlenek	19,8	19,8
Gazdaságilag aktívak összesen	100,0	100,0

Az ún. „kemény” társadalomszerkezeti mutatók után vizsgáljuk meg az ezeket befolyásoló – modellünk szerint – az előzőek környezetét, „holdudvarát” alkotó etnikai, demográfiai és településszerkezeti mutatók alakulását. Ez utóbbi „környezeti változók” döntően befolyásolják, és hatást gyakorolnak a társadalomszerkezet alakulására. (lásd 5. táblázat) Az alábbiakban „e holdudvarhoz” tartozó dimenziók leglényegesebb vonatkozásait tekintjük át. (3. ábra)

3. ábra

A településszerkezeti egyenlőtlenségeket két aspektusból vizsgáljuk. Az elsőt (melyet vertikális különbségként értelmezhetünk) a települések lakosság-számának változásait, pontosabban a városiasodás hosszú távú, mintegy 90 éves szakaszát elemezve vázoltuk a magyarok lakta települések rurálisabb szerkezetváltozásainak főbb szakaszait. (A horizontális, vagy regionális településszerkezeti egyenlőtlenségekkel a következő fejezetben foglalkozunk.) Az 1980-as és 1990-es években a magyarok urbanizációja az országos trendekkel párhuzamosan haladt, a korábban megfigyelt leszakadás mintha megállt volna, sőt némi javulás is mutatkozott. Az országostól való lemaradás 29,1%-ról 26,6%-ra csökkent, azaz a 20 év alatt kis mértékben (3,5%-kal) nőtt a magyar városiak aránya az országoshoz viszonyítva. Azonban a településszerkezeti változásoknál szintén megfigyelhető a már korábbiakban vizsgált változóknál is feltárt jelenség: általában a hátrányosabb helyzetű, esetünkben kisebb lélekszámú helységekből a magyarok aránya magasabb, ezzel szemben a kedvezőbb hely-

zetű, magasabb lélekszámú helységekben a magyarok aránya alacsonyabb a szlovákiai megoszlásnál. Ezt az általánosnak mondható tendenciát a magyarlakta településszerkezetnek az országostól való regionális eltérései is „keresztbemetszik.” Ennek következménye, hogy a törpefalvakban élő magyarok aránya nem követi a falusi településekre jellemző tendenciát, nem mutatkozik relatív magyar többlet. (Egyrészt a magyarlakta törpefalvak aránya kisebb, másrészt lakosságuk is etnikailag heterogénebb, mint a nagyobb lélekszámú magyarlakta falvak esetében.) Ennél is jelentősebb, hogy az 50–99 ezer lakosú városokban élő magyarok aránya kirívóan alacsony. Ezek a városok a magyar „nyelvhatártól” északra fekszenek, magyar népességük szórványban él.

Ily módon a magyar településszerkezet domináns összetevőit a falusi települések (de közülük nem a törpefalvak, hanem a nagyobb községek), és mellettük a kisvárosok jelentik. Azaz a magyar városlakók arányának relatív növekedése elsősorban a kisvárosokban élő magyarokra vonatkozik. (lásd 3. ábra)¹⁷

A demográfiai folyamatok képezik a „környezeti tényezők” előző vizsgálatának második csoportját. Ezek közül e helyütt most egyetlen mutatót, az életkor alakulását elemezzük. A közép-európai országokhoz hasonlóan Szlovákiában is egyre előrehaladottabbak az elöregedési folyamatok. A lakosság átlagéletkora 1980-ban 32,1 év, 1991-ben 33,1 év, 2001-ben 35,5 év volt. Míg az 1980-as években 1,0 évvel, az 1990-es években 2,4 évvel nőtt az ország népességének az átlagéletkora. Az elöregedés felgyorsulása az 1990-es évek elejétől bekövetkezett nagymértékű termékenységsökkenésre vezethető vissza. A magyarok körében ezek a folyamatok még előrehaladottabbak: 1980-ban a magyarok átlagéletkora 2,4 évvel (34,7 év), 1991-ben 3,0 évvel (36,1 év) 2001-ben 3,4 évvel (38,9 év) volt magasabb az összlakosságénál.¹⁸

7. táblázat A magyar lakosság főbb korcsoportok szerinti megoszlása Szlovákiában 1980–2001 (%)

Korcsoportok (év)	1980		1991		2001	
	Szlovákia összesen	Magyarok aránya	Szlovákia összesen	Magyarok aránya	Szlovákia összesen	Magyarok aránya
0–14	26,1	22,1	24,9	20,5	18,9	15,0
15–59	60,4	61,4	60,2	61,5	64,8	65,1
60 felett	13,5	16,3	14,8	18,0	15,4	19,5
Összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0	100,0

Az elöregedés folyamatait a főbb korcsoportok szerinti megoszlás változásai alapján elemezzük.¹⁹ Az elöregedő magyar népességet az országostól

jelentős mértékben kisebb arányú gyermekszám, s az előzőnél is magasabb arányú időskorú népesség jellemzi. A felnőtt korúak aránya az országos értékek körül mozog, illetve annál kis mértékben magasabb. Az 1980-as és az 1990-es években ezeknek a különbségeknek további növekedése, az országos trendektől egyre nagyobb mértékű leszakadása figyelhető meg. 1980-ban a magyar gyermekkorúak aránya 15,1%-kal, 2001-ben 20,7%-kal volt alacsonyabb, míg az időskorú magyar népesség arányának növekedése 20,7%-kal, illetve 26,4%-kal bizonyult magasabbnak az országos trendeknél.

A szerkezeti változásokat meghatározó környezeti tényezők közül utolsóként a magyar lakosság számarányának alakulását vizsgáljuk. A magyarok aránya 11,2%-ról (1980-as adat) 9,7%-ra (2001-es adat) esett vissza. 1991-ben a szlovákiai magyarok össznépességen belüli aránya 10,8% volt.²⁰ A magyar lakosság fogyását elsősorban az asszimilációs folyamatok idézték elő, s csak másodsorban vezethető vissza a magyarok országosnál kedvezőtlenebb népmozgalmi folyamataira.²¹ A csökkenés következtében a magyarok lakta települések etnikai összetétele is jelentős mértékben módosult. A korábbi évtizedekben a magyarok lakta helységek etnikai jellege (a településeken élő magyarok aránya) és a településeken élő magyarok száma között egyfajta csaknem lineáris kapcsolat volt megfigyelhető. A legtöbb magyar az erős magyar többségű településeken, míg legkevésbéen a szórványjellegű településeken éltek. 2001-re a magyarok etnoregionális térszerkezete jelentős mértékben módosult: legtöbben az enyhe magyar többségű településeken élnek, az erős magyar többségű helységekben élők száma pedig visszaesett.²²

Az országos adatok szintjén megismert szerkezeti összetétel, illetve ennek változásai a magyarok kedvezőtlen, hátrányos társadalomszerkezetéről alkotott előfeltevésünket erősítik meg. A kedvezőtlen, hátrányos társadalomszerkezet-mintázatokhoz a kedvezőtlen település és demográfiai szerkezet is hozzájárul. (A magasabb lélekszámú helységekben élők iskolai végzettsége magasabb, a magasabb átlagéletkorú települések népességének végzettségi szintje alacsonyabb. A magyarság körében kimutatott magasabb munkanélküliség a kedvezőtlenebb képzettségi szinttel, a rurálisabb településszerkezettel – melynek regionális eloszlása is hátrányos – szoros összefüggésben van.)²³

Felmerül azonban a kérdés, hogy a magyarok körében kimutatott szerkezeti egyenlőtlenségek mennyiben tekinthetők csupán az egész Szlovákiára jellemző jelentős regionális különbségek következményeinek? Másképpen megfogalmazva, vajon az országos szinten kimutatott egyenlőtlenségek regionálisan hasonló jellegűek az országos szinten kimutatott egyenlőtlenségekhez, vagy – a magyarok lakta térségekben – attól eltérően alakulnak? Ezekre a kérdésekre keressük a választ tanulmányunk következő részében.

SZINKRONIKUS VÁLTOZÁSOK

A Szlovákia egyes régiói közti igen jelentős szerkezeti különbségek hosszútávra nyúlnak vissza. A szlovákiai fejlesztési trendek a rendszerváltás előtti évtizedekben nem kedveztek a határmenti területeknek. A főbb fejlesztések az ország középső részein valósultak meg.²⁴ Több évtizedre visszamenő összehasonlításra nincs módunk, a rendelkezésre álló regionális (járási) szintű adatok egymással csak körülményesen vethetők össze.²⁵ Ezért a továbbiakban csak a 2001-es adatok alapján vizsgálódunk.

A regionális különbségek, egyenlőtlenségek változásának mutatójaként a munkanélküliek arányának alakulását választottuk. Választásunk több okból is erre a változóra esett. Munkanélküliség (Cseh)Szlovákiában „statisztikailag” a rendszerváltás óta mutatható ki. Mutatója így módon az azóta eltelt időszak regionális szétfejlődésének vizsgálatára is alkalmas.²⁶ A 2001-es adatok szintjén jelentkező igen nagy különbségek a „távolabbi múlt” és a „közelmúlt” halmozott egyenlőtlenségeiből fakadnak.

Szlovákia területét, függetlenül az éppen aktuális államigazgatási beosztástól, általában három „nagy régióra” – nyugat-kelet irányba haladva Nyugat-, Közép- és Kelet-Szlovákiára – felosztva vizsgálják.²⁷ A különböző gazdasági és társadomszerkezeti jellegzetességek vonatkozásában a nyugat-kelet irány egyúttal a fejlettől a kevésbé fejlett irányába történő haladást is jelenti. Ez az általános trend jó néhány vonatkozásban „felülíródik” annak függvényében, hogy az egyes régiók az észak-déli koordinátarendszerben hol helyezkednek el. Ebből a szempontból az ország középső sávja fejlettebb, s a határmenti területek a kevésbé fejlettek közé tartoznak. Ebben a keleti-nyugati, északi-déli koordinátarendszerben az egyetlen jelentős kivételt Kassa városa és közvetlen környéke jelenti, amely sokkal jobb kondíciókkal rendelkezik, mint a keleti térség többi kistérsége.

A szlovákiai magyarlakta területek regionális különbségeinek vizsgálatánál magyarlakta járásoknak, „kisrégióknak” azokat a járásokat tekintjük, ahol a magyarok aránya meghaladja a két százalékot.²⁸ Ezen felosztási elv alapján a 79 szlovákiai járásból 25 minősült magyarlaktnak. Ezek közül Pozsony területe 5, Kassa 4 járásra tagolódik.²⁹

Első pillantásra eddigi feltételezéseinktől eltérően a magyarlakta járásokban élő népesség általunk vizsgált szerkezeti mutatói különösebben nem térnek el az ország „északi” területének szerkezeti jellemzőitől.³⁰ A „déli” terület bizonyos szerkezeti jellemzői kedvezőbbek, más területekben hátrányosabbak. Ugyan a munkanélküliek aránya (21,6%) a magyarlakta régiókban kissé meghaladja az országos értéket (20,4%), az ország nagyobbik, északi területén ez az érték kisebb (19,6%). A felsőfokú végzettséggel ren-

delkezők aránya (9,6%) viszont jelentősen magasabb az országosnál (7,9%), melytől jelentősen elmarad az északi területen élők végzettségi szintje (6,8%). Az alapiskolai végzettségűek aránya (21,7%) a magyarlakta járásokban kis mértékben magasabb a többi területhez viszonyítva (20,6%).

A magyarlakta járások sajátosságainak vizsgálatához a járásokat etnikai jellegük szerint csoportosítottuk.³¹

8. táblázat A magyar lakosság megoszlása Szlovákia magyarlakta járásában, 2001

A magyarok aránya a járásokban	Lakosok összesen	%	Ebből magyar	%	Relatív eltérés*
2–10% (Pozsony és Kassa nélkül)	163 540	7,6	10 956	2,1	27,6
Pozsony és Kassa összesen	664 765	31,0	25 391	4,9	15,7
10–50%	1 095 379	51,1	309 699	59,5	116,5
50% felett	220 940	10,3	168 636	32,4	314,5
Magyarlakta járások összesen	2 144 624	100,0	514 682	100,0	

* A relatív eltérés a magyarok arányának különbségét mutatja az összlakosságához viszonyítva az egyes kategóriákon belül.

A szóránymagyarságú járásokban a (magyarlakta járások) lakosainak közel 8%-a, a hasonló etnikai összetételű (magyar arányú) Pozsonyban és Kassán együttvéve csaknem egyharmada (31,0%) él. A magyar kisebbségű járásokban több mint 50%-a, a magyar többségű járásokban a magyarlakta járások összlakosságának alig több mint 10%-a él. A magyarok e régió belüli megoszlása ettől jelentős mértékben különbözik. A magyar kisebbségű járásokban érzékelhetően több (59,5%), Pozsonyban és Kassán több mint hatszor kevesebb (4,9%), a magyar többségű járásokban mintegy háromszor több (32,4%), végül a „szórány magyar” járásokban mintegy 3,6-szor kevesebb (2,1%) a magyarok aránya az összlakosságnál. Ezekre a relatív eltérésekre utal a 8. táblázat utolsó oszlopa.

A járások „kvázi gazdasági pozíciója” (melyet a járások munkanélküli aránya alapján értelmezünk) és a magyarok aránya között egyfajta fordított összefüggés is megfigyelhető: a kedvezőbb pozíciójú járásokban a magyarok aránya kisebb és fordítva.

9. táblázat A gazdaságilag aktív munkanélküli magyar lakosság aránya Szlovákia magyarlakta járásában az egyes járáscsoportok szerint, 2001 (%)

A magyarok aránya a járásokban		Munkanélküliek aránya		
		összesen	ebből magyar	különbség (%)
2–10%	(Pozsony és Kassa nélkül)	20,3	20,1	-0,7
	Pozsony és Kassa összesen	12,4	9,4	-24,3
10–50%		27,7	29,1	5,0
50% felett		23,7	23,1	-2,4
Magyarlakta járások összesen		20,4	25,7	25,8

A magyarlakta járásokban a munkanélküliek aránya a járásokban élő magyarok arányának emelkedésével, ha nem is lineárisan, de növekszik.³² A két nagyvárosban (Pozsonyban és Kassán) a legkisebb, (12,4%), a magyar kisebbségű járásokban több mint kétszer nagyobb arányú (27,7%), a magyar többségű járásokban pedig a magyar kisebbségű járások átlagától némileg kisebb (23,7%). A magyarok aránya kisebb-nagyobb mértékben e járási értékek körül ingadozik. Az, hogy a magyarok relatív eltérései a munkanélküliek járási arányától az erős magyar többségű járásokban kevésbé térnek el, mint a kisebb mértékben magyarlakta járásokban, nem igényel magyarázatot.

A magyar munkanélkülieknek a regionálistól való relatív eltéréseit a járások etnikai jellege jelentősen befolyásolja. A két nagyvárosban a magyar munkanélküliek aránya jelentős mértékben (24,3%-kal) kisebb a két város átlagánál, a magyar kisebbségű járásokban nem elhanyagolható mértékben (5%-kal) magasabb, mint az összlakosság körében, a magyar többségű járásokban pedig nem sokkal kisebb a járási értékeknél (-2,4%). Azaz egyfajta összefüggés mutatható ki: a kedvezőbb helyzetű kistérségekben a magyarok mutatói kedvezőbbek a járási mutatóknál, a kedvezőtlenebb pozíciójú kistérségekben pedig fordított a helyzet, a magyar munkanélküliek aránya meghaladja a járási szintet.

Az előzőekben már utaltunk rá, hogy a magyarlakta régió (legalábbis az általunk vizsgált mutatók szempontjából) szerkezeti összetételét tekintve ugyan nem különbözik lényegesen az ország északi, nagyobbik részétől, de e régió belül a magyarok által nagyobb mértékben lakott területek hátrányosabb szerkezetűek. Az, hogy végül is a magyarlakta járásokban a magyar munkanélküliek aránya jelentős mértékben magasabb (25,8%) mint az összlakosság esetében (21,6%) elsősorban nem az egyes járásokon belüli különbségekkel, a magyaroknak a regionálistól való jelentősebb eltéréseivel,

hanem azzal magyarázható, hogy a magyarok eleve hátrányosabb helyzetű területeken élnek, ahol viszont a járások munkanélküli mutatói nem különböznek lényegesen a magyar munkanélküliek arányától.³³ Ugyanakkor az is megfigyelhető, hogy a nem túl jelentős különbségek iránya a fejlettebb régiókban kedvező, a fejletlenebb régiókban viszont kedvezőtlen a magyarok szempontjából. Ennek részletesebb megvilágítására a magyarlakta járásokat a gazdaságilag kedvező, vagy hátrányos pozíciójuk szerint is megvizsgáltuk.³⁴

10. táblázat A gazdaságilag aktív (g. a.) magyar lakosság és a munkanélküliek megoszlása a magyarlakta járásokban, 2001 (%)

A járások gazdasági pozíciója	g. a. népesség	g. a. magyar népesség	munkanélküliek	magyar munkanélküliek	magyar munkanélküliek relatív aránya
nagyon kedvező	23,8	5,8	9,9	1,9	95,6
kedvező	14,2	3,2	12,0	2,1	93,0
közepes	23,4	41,3	23,9	35,7	101,4
kedvezőtlen	31,7	45,1	43,7	54,7	105,2
nagyon kedvezőtlen	6,9	4,6	10,5	5,6	95,4
összesen	100,0	100,0	100,0	100,0	119,7

Az eredmények részben erősítették meg az előzőekben megfogalmazottakat. A gazdaságilag kedvező területeken a magyar munkanélküliek aránya érzékelhetően kisebb a járási értékeknél (95,6%, illetve 93,0%). A gazdaságilag közepes helyzetű járásokban már kis mértékben magasabb (101,4%), a kedvezőtlen járásokban a magyar munkanélküliek relatív többlete tovább növekszik (105,2%). A sorból „kilógnak” a nagyon kedvezőtlen helyzetű járások, ahol a magyar munkanélküliek relatív aránya kedvezőbb a járási értékeknél (95,6%).

Ettől sokkal meghatározóbb, hogy a magyarlakta régió járásaiban a gazdaságilag aktív magyarok eloszlása az összlakosságtól jelentősen különbözik. Az „attraktív” (nagyon kedvező és kedvező) pozíciójú járásokban 4,1 illetve 4,5-ször kevesebb, a közepes és kedvezőtlen pozíciójú járásokban 76,3%-kal, illetve 42,6%-kal több, a nagyon kedvezőtlen pozíciójukban 1/3-dal kevesebb a magyarok aránya a magyarlakta járások átlagánál.

A magyar lakosság tömegeinek objektív létfeltételeit tehát elsősorban nem a magyar munkanélküliek relatív arányának ingadozásai határozzák meg. Ezt sokkal jelentősebb mértékben meghatározza helyük az előnyös-előnytelen pozíciójú járások skáláján. Nos, a magyarok legnagyobb hánya-

da a kedvezőtlen (45,1%) és a közepes (41,3%) pozíciójú járásokban él, a kedvező és nagyon kedvező helyzetű járásokban 5,8% illetve 3,2%-uk, az ellenkező végleten, a nagyon kedvezőtlen pozíciójú járásokban pedig 4,6%-uk. Ettől a „magyarlakta régió” összlakosságának megoszlása jelentős mértékben különbözik. A régió lakosságának eloszlása az egyes kategóriákon belül arányosabb. Legtöbben a kedvezőtlen (31,7%), legkevesebben a nagyon kedvezőtlen (6,9%) pozíciójú járásokban élnek. A nagyon kedvező és a közepes pozíciójú kistérségekben csaknem azonos arányban élnek (23,8%, illetve 23,4%), a kedvező pozíciójú kistérségekben élők aránya jelentősen alacsonyabb (14,2%).

ÖSSZEFOGLALÁS – KITEKINTÉS

Tanulmányunkban a szlovákiai magyarság társadalmának szerkezetváltozásait vizsgáltuk az 1980–2001 közötti időszakban. Kimutattuk, hogy a már korábbiakból ismert kedvezőtlen etnodemográfiai és településszerkezeti sajátosságok mellett a kevésbé vagy alig feltárt társadalomszerkezeti mutatók szempontjából is kedvezőtlen trendek figyelhetők meg. A kedvezőtlen szerkezeti különbségek hosszútávra vezethetők vissza, ugyanakkor a különbségek csökkentésének, a felzárkózásnak az esélyei igencsak bizonytalanok. A felsőfokú végzettségű magyarok relatív aránya ugyan némi javulást mutat, de a lemaradás meghatározó tényezője, az alapiskolai végzettségű magyarok aránya is tovább növekszik, ami az egyenlőtlenségek újratermelődésének meghatározó összetevője. Azt is megfigyeltük továbbá, hogy az egyes mutatók hierarchikus, vertikális mintázatai hasonlatosak: a magyarok közül magasabb azoknak az aránya, akik az egyes szerkezeti mutatók belső hierarchiájában alul, vagyis a kedvezőtlenebb pozíciókban találhatók, s kisebb az előnyös pozíciókat betöltők relatív aránya. Ez az eloszlás-mintázat megfigyelhető az általunk vizsgált „szerkezetváltozók” nagy részénél, a puhább és keményebb társadalomszerkezeti változóknál, de jobbra regionális vonatkozásban is érvényes. A magyarok nagyobb arányban élnek a hátrányosabb helyzetű régiókban. Ráadásul, a kedvezőtlen pozíciójú régiókban a magyarok kedvezőtlenebb, a kedvezőkben ugyanakkor inkább kedvezőbb munkaerő-piaci pozícióban vannak. Ez a jelenség pedig egy további kedvezőtlen strukturális vonásra utal, azt valószínűsíti, hogy a magyarok körében a társadalmi különbségek nagyobbak az országos átlagnál. Ennek részletesebb feltárása azonban újabb kutatásokat igényel.

- 1 Andorka Rudolf: *Bevezetés a szociológiába*. Budapest, 2001. 153. A társadalmak rétegződésének vizsgálata a szociológia egyik legkomplexebb területe. Többek között lásd még Andorka – Hradil: *Társadalmi rétegződés*. Budapest, 1996.; Lenski G. E.: *Power and Privilege. A Theory of Social Stratification*. New York, 1966.; Kolosi Tamás: *Terhes babapiskóta*. Budapest, 2000.; Machonin, Pavel: *Československá spoločnosť*. Bratislava, 1969.
- 2 A szlovákiai urbanizációs folyamatok vizsgálatánál gyakran az 5000 főnél nagyobb lélekszámú települések számítanak „statisztikailag” városoknak, tekintettel a városi jogállású, illetve az 5000-nél népesebb települések köre közötti nagyfokú egybeesésre. Lásd Pašiak, Ján: *Človek a jeho sídla*. Bratislava, 1980. 166.
- 3 A korábbi népszámlálások (1941, 1950 és 1961) községsoros nemzetiségi adatai nem, vagy csak részben állnak rendelkezésre.
- 4 Többek között módosultak a társadalmi csoportok, továbbá a gazdaságilag aktív népesség kategóriái, így a vállalkozók, illetve a munkanélküliek vagy a (cseh)szlovák statisztikákban „munkát keresők” kategóriái csak a rendszerváltás után figyelhetők meg.
- 5 Kivételt jelent Machonin (1969) munkája, mely a nyugati rétegződésvizsgálatokkal összevethető standardok alapján vizsgálta a csehszlovák társadalom szerkezetét. Az 1968-as „prágai tavasz” elfojtása után Machonin munkáját „tiltottá” minősítették.
- 6 Az 1980-as csehszlovák népszámlálási statisztika a gazdaságilag aktív népesség „társadalmi csoportok” szerinti megoszlását az alábbi összetételben publikálta: mezőgazdasági munkások, egyéb munkások, alkalmazottak (kvázi értelmiség), földműves szövetkezetek tagjai, egyéb szövetkezetek tagjai, egyéni gazdálkodók, egyéb önállóak, szabadfoglalkozásúak, egyéb és ismeretlen. Lásd *Sčítanie ludu domov a bytov 1.11.1980. Obyvateľstvo, domy, byty a domácnosti SSR*. Federálny štatistický úrad, Slovenský štatistický úrad, 1982.
- 7 Az 1980-as és az 1991-es adatok a 15, a 2001-es adatok a 16 éven felüli népességre vonatkoznak.
- 8 2001-ben Szlovákia 16 éven felüli népességéből a szakiskolai végzettségűek aránya 3,8%, az iskolai végzettség nélküliek aránya 0,5%, az iskolai végzettségről szóló adat nélküliek aránya 0,7%. Ez utóbbi az ismeretlen végzettségűeket tartalmazza. Lásd *Sčítanie obyvateľov, domov a bytov 2001. Bývajúce obyvateľstvo podľa národnosti, podľa pohlavia, päťročných vekových skupín a štátnej príslušnosti za SR, kraje a okresy*. Štatistický úrad SR, Bratislava, 2002.
- 9 1980 és 2001 között a szlovákiai alapiskolai végzettségűek aránya 49,1%-kal (51,7%-ról 26,4%-ra), a magyar alapiskolai végzettségűek aránya 42,9%-kal (63,6%-ról 36,3%-ra) csökkent.
- 10 Ha a jelzett időszakban megfigyelt változásokat hosszabb időszakra kivetítjük, azaz a felsőfokú végzettségű magyarok arányának növekedését az országosnál 31,0%-kal gyorsabbnak tételezzük fel, akkor mintegy 50-60 év múlva érné el a felsőfokú végzettségű magyarok aránya az országos szintet.
- 11 Ennek véleményünk szerint több oka is lehet: egyrészt időközben megváltozott egyes kategóriák presztízse, másrészt bizonyos kategóriák egyfajta határkategóriát képeznek, végül a magyar nyelvű oktatási rendszer által nyújtott „kínálat” nagymértékben meghatározza a magyar fiatalok iskolaválasztását.
- 12 A belső hierarchia valós különbségeket takar, azaz a *bakalár* (főiskolai szintű végzettség) alacsonyabb végzettségnek számít, mint az egyetemi végzettség. *A hierarchia csúcsán természetesen a megszerzett tudományos fokozat áll*. Azonban nem volna szabad megfélemlenünk a horizontális különbségek két típusáról: az azonos képzettségi szintű szakmák

közt mutakozó látens vagy nyílt különbségekről, továbbá az azonos képzettséget nyújtó iskolák színvonalára közti különbségekről, melyek hosszabb távú hatásai nem hagyhatók figyelmen kívül.

- 13 A szlovák „oktatási és statisztikai terminológia” *bakalárnak* nevezi a főiskolai szintű végzettséget, és ezt átvette a szlovákiai magyar köznyelv is.
- 14 A felsőfokú végzettséggel rendelkezők aránya Szlovákiában 2001-ben 9,85% volt, a magyarok körében 5,40%. Ezen belül országosan a főiskolai (bakalár) végzettségűeké 0,42%, az egyetemi végzettségűeké 8,88%, a tudományos fokozattal rendelkezők aránya 0,54%. A magyarok körében az egyes felsőfokú végzettségi szintekhez tartozók megoszlása 0,33%, 4,82%, 0,25%. (A jobb összehasonlíthatóság biztosítása érdekében az adatokat – melyek viszonylag alacsony értékek – két tizedes számra kerekítve közöljük.)
- 15 A nyugdíjasok sokkal alacsonyabb végzettséggel rendelkeznek a fiatalabb korcsoportoknál. A magyarok körében arányuk jelentősen magasabb az országosnál.
- 16 A szlovák statisztikai hivatal publikációja első helyre helyezte őket, a vezetők és értelmiségiek elé. A publikációban közzétett felsorolás – legalábbis a többi kategória tekintetében – a foglalkozási hierarchiát követi. Lásd *Sčítanie obyvateľov domov a bytov 2001. Definitívne výsledky za SR, NUTS2, kraje, okresy a obce*. ŠÚSR, Bratislava, 2003. Szlovákia népességének és ebből a magyarok foglalkozási csoportok szerinti megoszlásának százalékos adatait a 6. táblázat tartalmazza.
- 17 A magyarok lakosság megoszlását a települések nagyságrendi csoportjai szerint Szlovákiában (százalékban) a 2. táblázat tartalmazza.
- 18 Az adatok számított értékek, melyek néhány tized százalékkal tér(het)nek el a tényleges értékektől. A hivatalosan közzétett adatok csak az összlakosságra vonatkozó átlagértékeket tartalmaznak. A számítás révén pedig az azonos módszerrel kapott (országos és a magyarokra vonatkozó) átlagértékek közti különbség elhanyagolható.
- 19 A változások finomszerkezete a korévek, illetve ötéves korcsoportok szerinti bontású adatok alapján vizsgálva figyelhető meg.
- 20 A szlovákiai magyarok száma 1980-ban 559 490, 1991-ben 567 296, 2001-ben 520 528 fő volt.
- 21 Lásd Gyurgyík László: A szlovákiai magyarság lélekszámcsökkenésének okai. In Gyurgyík László–Sebők László (szerk.): *Népszámlálási körkép Közép-Európából 1989–2002*. Budapest, 2003. 51–58.
- 22 Az enyhe (50-80% magyar arányú helységekben) a magyarok aránya 1991 és 2001 között 33,1%-ról 42,4%-ra emelkedett, az erős magyar többségű helységekben élők magyarok aránya a jelzett évtizedben 45,0%-ról 34,7%-ra apadt.
- 23 A magyar lakosság településszerkezeti, demográfiai, etnikai változásairól a '80-as években lásd Gyurgyík László: *Magyar mérleg – A szlovákiai magyarság a népszámlálási és a népmozgalmi adatok tükrében*. Pozsony, 1994.
- 24 Lásd Krivý, Vladimír–Feglerová, Viera–Balko, Daniel: *Slovensko a jeho regióny. Sociokultúrne súvislosti volebného správania*. Bratislava, 1996. 161–168.
- 25 Az 1996-ban végrehajtott államigazgatási reform következtében megváltozott a középszintű közigazgatási egységek kiterjedése.
- 26 A munkanélküliek arányát egyfajta relatív mutatóként értelmezzük, hiszen a rendszerváltás előtt is igen jelentős különbségek voltak az egyes régiók között. A mesterségesen biztosított kapun belüli túlfoglalkoztatás, a regionálisan eltérő, jobbra magas arányú ingázás, a területileg áttekinthetetlen elvonások és juttatások rendszere szétmaszatalta (összemosta) ezeket a különbségeket.
- 27 Ez a hármás felosztás bizonyos összefüggésekben négy régióra bővül. Ebben az esetben a nyugat-szlovákiai régióból Pozsonyt és környékét külön egységként emelik ki. A jelenlegi szlovák államigazgatási beosztás keretében az ország 8 kerületre tagolódik. Ugyan-

- akkor a Szlovák Statisztikai Hivatal négy nagy régióra bontva közöl adatokat. A Pozsonyi régió területe azonos a Pozsonyi kerülettel, a Nyugat-Szlovákiai régióba a Nagyszombati, Nyitrai, Trencsényi kerületek, a Közép-Szlovákiai régióba a Besztercebányai és a Zsolnai kerületek, a Kelet-Szlovákiai régióba a Kassai és az Eperjesi kerületek tartoznak. A kerületeknél kisebb közigazgatási egységek a körzetek, melyek terület jobbra megegyezik a járások területével. Ez utóbbiak 2004 óta már csak statisztikai egységek.
- 28 A magyarlakta területek vizsgálatánál, más összefüggésben azokat a járásokat minősítettük magyarlaktának, ahol a magyarok aránya meghaladja a 10%-ot vagy ezer főt. A fentiekben említett (a 2%-nál magasabb arányú járások) és az utóbbi empirikus szempontból ugyanazt területet fed le.
  - 29 Ily módon a „magyarlakta régióban” él az ország lakosságának 39,9%-a (2 144 624 fő) a magyarok 98,9%-a (514 682 fő).
  - 30 Szlovákiának a magyarlakta járásokon kívüli nagyobbik, északabbra elterülő területét „északi” területnek nevezzük. A megnevezés annyiban pontatlan, hogy az északon kívül a kelet-nyugat irányba húzódó középső területsávot is tartalmazza. A magyarlakta járások területe nem azonos a magyarlakta településekkel. Ez utóbbiak közé csak azok a települések tartoznak, amelyekben aránya meghaladja a 10%-ot vagy 100 főt. A magyarlakta járásokon belül jelentős számú olyan település is található, ahol nincs magyar lakosság, vagy a fenti határérték alatti a magyarok száma vagy aránya.
  - 31 A járások besorolásánál a települések etnikai jellegének vizsgálatánál alkalmazottól eltérő kategorizációs rendszert alkalmaztunk. 4 kategóriát alakítottunk ki: 1. az első csoportba azok a járások tartoznak, ahol a magyarok aránya 2% és 10% között mozog, kivéve Pozsony és Kassa városát, melyek területe összesen 9 járásra tagolódik. Ezek alkotják a 2. csoportot. 3. a magyar kisebbségű járásokban a magyarok aránya 10% és 50% között mozog, 4. a magyar többségű járásokban a magyarok aránya több mint 50%.
  - 32 A járásokban élő magyarok aránya és ezek fejlettségi szintje között meghúzóódó kapcsolat elsősorban a már említett korábbi évtizedek fejlesztési tendenciáinak a következménye, mely a határmenti régiók fejlesztését nem preferálta. Ezek az egyenlőtlenségek váltak még hangsúlyosabbá a rendszerváltást követő időszakban. A csehszlovák állami keretek között a déli magyarlakta határmenti térségek (nemcsak geográfiai értelemben) egyfajta periférikus helyzetbe kerültek, a centrumok pedig zömmel ezektől északra fejlődtek ki. Ezt a centrum–periféria egyenlőtlenséget részben átszabta, és a rendszerváltás után nagymértékben felgyorsította Pozsony és környékének gyors fejlődése, melynek pozitív hatásából a Pozsony környéki magyarlakta területek is részesedtek.
  - 33 Amennyiben a magyarlakta kisrégiókban (etnikai típusaik szerint csoportosítva) a magyar munkanélküliek aránya azonos lett volna a járási arányukkal, akkor a magyar munkanélküliek aránya 1180 fővel 0,57%-kal lett volna alacsonyabb.
  - 34 Ennek megfelelően a járásokat öt kategóriába soroltuk. A legkedvezőbb munkanélküli mutatókkal rendelkező járások kerültek a „nagyon kedvező” a legkedvezőtlenebb mutatókkal rendelkezők a „nagyon kedvezőtlen” kategóriába. Valamennyi kategória „sáv-szélessége” azonos.

Romániai magyar médiaelit: egy tipológia kísérlete

Papp Z. Attila

Egy a romániai magyar újságíró-társadalom feltárását szolgáló önkitöltős szociológiai kérdőíves kutatásunk során azt találtuk, hogy statisztikai összefüggés mutatható ki a szerkesztőségen belül elfoglalt státus és az úgynevezett társadalmi aktivizmus között: az újságírónak több mint a fele RMDSZ- és közel kétharmada valamilyen civil szervezeti tagságot jelölt meg, e tagságok pedig inkább az idősebb és a szerkesztőségi hierarchiában magasabb pozíciót betöltő újságírókra jellemzőek. Ezt korábban úgy értelmeztük, hogy a „kisebbségi magyarság körében az értelmiségi szerep óhatatlanul 'szétsugárzik', azaz a funkcióhalmozás szerves részét képezi a kisebbségi közszereplésnek”.¹

A kérdőíves kutatás eredményei arra ösztönöztek, hogy vizsgálatunkat egy újabb szemponttal bővítsük ki: ezúttal 24 főszerkesztővel készítettünk interjút,² amelyek során többek között az életút és az előbb említett társadalmi aktivizmus összefüggéseire, továbbá a szerkesztőség belső életére voltunk kíváncsiak. A kérdőíves vizsgálattal szemben az interjúk helyzet előnye, hogy a megkérdezett gyakorlatilag szabadon beszélhet, feltett kérdéseinkre elméletileg olyan szöveget „gyárthat”, amilyent akar, illetve amelyet úgy gondol, hogy önmaga, saját korábbi élete, ugyanakkor egy idegen (a kérdező) számára is elfogadhatónak tart. A feltett kérdésekre válasz formájában „termelt” szövegek teljes igazságtartalmát sem módunkban, sem szándékunkban nem állt „ellenőrizni”. A szövegeket koherens, vagy koherenciára törekvő entitásokként kezeltük, azaz főszerkesztői önbemutatásoknak tekintettük. Az interjúk során szerzett információk ezért elsősorban nem sajtótörténeti adatok, hanem sokkal inkább valamilyen megélés párlatai, a főszerkesztői személyiség megmutatkozásai.

Elemzésünk egyrészt bizonyos típusok felállítását teszi lehetővé, ám ugyanakkor a szövegek „testközelsége” rávilágíthat a különböző megélések mélységeire és módozataira, a különféle viszonyulások szövevényes, ám – eredményeink szerint – mégis (át)látható sajátosságaira.

E tanulmányban körbejárjuk az elemzésünk során beazonosított, tipikusnak tekinthető főszerkesztői habitusokat, a továbbiakban pedig – szoros

összefüggésben e habitusokkal – példákon keresztül érzékelhetővé tesszük a főszerkesztőknek a sajtóval és a sajtón kívüli világokkal szemben megmutató viszonyulási módozatait.

Az interjúk elemzése során első lépésben a beszélgetések során kirajzolódó tematizációkat vettük szemügyre. Mivel félig strukturált interjúkkal dolgoztunk, a tematizációk két nagyobb csoportba sorolhatók: egyrészt találkozunk az úgynevezett *előzetesen várt tematizációkkal* (azaz azokkal a tematikus blokkokkal, amelyek az interjú vázlatában is szerepelnek), másrészt pedig figyelemmel kísértük az *új tematizációkat* is, azaz azokat, amelyeket a beszélgetések során alanyaink mintegy kérdés nélkül jelenítettek meg. Az új tematikák közül az elemzés során főképp azokat használtuk, amelyek több szereplőnél is felbukkantak, vagy amelyek különböző okoknál fogva lényegesnek, a sajtó működtetése szempontjából relevánsnak tűntek számunkra.

Minden interjú alapján *tematizációs táblázat*ot készítettünk. E tematizációs táblázatok elkészítése után igyekeztünk megtalálni azokat a főbb dimenziókat, amelyek mentén a főszerkesztőket valamilyen módon csoportosítani lehetett. Ezt követően azt vizsgáltuk, hogy e csoportok (típusok) milyen mértékben homogének, illetve a különböző tematizációk típuson belüli megjelenítése milyen mértékben mutat hasonlóságokat. Noha az elemzés kvalitatív jellegű, a típusalkotás folyamatában lényeges szempont volt, hogy a meghatározó tulajdonságok, tematizációk nagyobb mértékben forduljanak elő egy adott típuson belül. Mindezek ellenére százalékos leírásokat nem használunk, de az adódó hangsúlyos hasonlóságokat vagy különbségeket jelezni fogjuk.

A beszélgetések elemzése azonban nemcsak a tematizációk számbavételezésére, hanem helyenként a szövegek nyelvi kimunkálásra, megformálására is koncentrált. Az általunk használt módszer alapvetően az interjúkban megjelent tematizációk csoportosított kifejtésére szolgált, ám elismerjük azt a – narratív elemzésekben használatos – tételt, miszerint a beszélgetések szövege végső soron az identitás vagy identitásalakzatok lenyomatait hordozza, amelynek egy időben személyes és kollektív (közösségi) meghatározottsága is létezik.³ Ezért a típusalkotás során helyenként igénybe vesszük e narratológiai megközelítéseket is, annál is inkább, hiszen a beszélgetések egy meghatározó része életút interjúnak tekinthető.

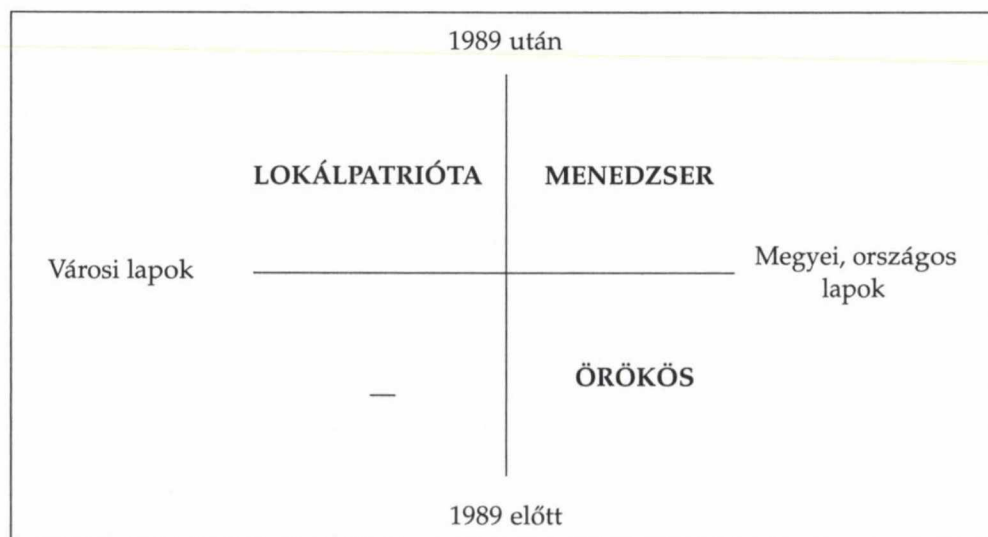
FŐSZERKESZTŐ TÍPUSOK

Az interjúk alapján a lapvezetők három nagyobb csoportba sorolhatók. E besorolások alapját a szakmai életút fontosabb eseményei és a jelenlegi

munkahely jellegzetességei szolgálták. E típusok természetesen nem léteznek a valóságban, azonban fogódzókat nyújtanak a romániai magyar (írott) sajtó működésének megértéséhez. Ugyanakkor azt is meg kell említenünk, hogy egy „hús-vér lapvezető” minden bizonnyal több csoport sajátosságaival rendelkezik egyidőben, ám valamelyik ideáltípus leírása jobban illik rá, mint a többi.

E három csoportot az *örökös*, a *menedzser* és a *lokálpatrióta* címkékkel illetük, és úgy jutottunk el beazonosításukhoz, hogy észrevettük, egy olyan képzeletbeli koordinátarendszer négy mezőjét képezik, amelynek vízszintes tengelye a lap jellegét jelöli (egyik póluson a helyi, városi kisebb lapokat, a másikon pedig a megyei, regionális lapokat kell elképzelnünk), függőleges tengelye pedig a szakmai tapasztalatok megszerzésének idejét jelenti (az origónak 1989-et tekintjük, és ehhez mérten vesszük figyelembe, mikor kezdte el pályafutását a jelenlegi lapvezető). A koordinátarendszerbe nagy valószínűséggel elhelyezhetjük a főszerkesztők „halmazát”.

1. ábra

Mivel nem találtunk olyan főszerkesztőt, aki városi lapot vezetne és 1989 előtt is újságíróként dolgozott volna, így gyakorlatilag három főszerkesztő típus maradt. Az alábbi leírások során ki fog derülni, hogy e típusok meglehetősen „tisztá típusok”, hiszen nemcsak a koordinátarendszer két tengelye által meghatározott térben mutatnak hasonlóságokat, hanem sok más változó vagy beállítódás mentén is.

Nézzük meg kissé részletesebben is e típusokat! A típusokat interjúrészekkel illusztráljuk, a kutatói etika elvárásainak megfelelően azonban a pontos forrásokat mellőzzük, helyenként pedig apró beavatkozásokkal is élünk annak érdekében, hogy az idézet alapján közlőnk ne legyen egyértelműen beazonosítható.

Az örökös

Az örökös általában valamelyik megyei napilapot vezeti, ám természetesen más jellegű lapoknál is előfordulhat. A többnyire első generációs lapvezető már a „89-es változás” előtt került az újsághoz, tanulmányait a kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem filológia karán végezte, ám ha ez nem adatott meg, akkor minden bizonnyal a „Gyurkapista”, azaz a Ştefan Gheorghiu nevével fémjelzett újságíró iskola⁴ hallgatója volt.

Tagja volt az egykori Román Kommunista Pártnak (RKP-nak), ennek érvelésében pedig a rendszer külső kényszerítő ereje (ugyanis az újságíróknak párttagoknak kellett lenniük) egybeolvad valamiféle belső késztetéssel: „hát akkor nagyon nem kellett győzködni engem, hogy belépjek a munkásosztály élcsapatába”. (8.)⁵ E ténykedés magyarázatakor egyfajta közösségi-ség is tetten érhető az elbeszélésekben: „itt mindenki párttag volt”, vagy: „kevesen úszták meg, hogy ne legyenek párttagok”, és érdemes megfigyelni az ironikus hangvételt, amely a párttagság relativizálására, bagatellizálására irányul („belépni a munkásosztály élcsapatába”, „nekem nagy bánatom volt, hogy régebben nem lehettem párttitkár”, „kértem felvételem a pártba, de először visszautasítottak, mert bohémnak tartottak”).

Ezek a főszerkesztők a szocializmus éveiben tanulták az újságírás mester-ségét, szakmai formálódásuk a hatvanas, hetvenes évekre tehető. A cenzúra intézményével gyakorlatilag együtt éltek, majd pedig a cenzúra (értsd: az egykori Sajtóigazgatóság) felszámolásának hivatalos bejelentése (1977. június 29.)⁶ után egyre nagyobb mértékben elsajátították az öncenzúra, a megjelenés előtti előzetes mérlegelés önkínzó, önemésztő mindennapi gyakorla-tát. Az öncenzúra általánossá válása és egyfajta polipszerű sajtóellenőrzés meghonosítása⁷ oda vezetett, hogy az újságokban gyakorlatilag szétvált a forma és a tartalom. A formának, azaz a pártállami elvárásoknak volt primátusa, a szöveg, tartalom már jóformán nem is számított: „amikor megjött a jó nagy Ceauşescu-beszéd, akkor hála Istennek nem kellett semmit csinálni, mert tele volt az újság az ő beszédével”⁸ (6.). A mindennapi öncenzúra alkalmazása azonban nemcsak a szövegek tartalmától való eltávolodást eredményezte, hanem nagyfokú cinizmust is: „Nem az újság hazudott, hanem azok, akik az újságnak az információt szolgáltatták” (2.).

Érthető tehát, hogy az örökös számára a múlt értékelése nagyon fontos, és ez az értékelés két véglet között mozog. Egyrészt az önmagával és az akkori korral való őszinte szembenézés elutasításával, és az ebből származó múlt-szépítéssel találkozunk: „nekem különösebb elszámolnivalóm nincsen... semmiféle lelkiismeret furdalásom sincsen, hogy rosszul tettem volna” (6), illetve pozitív megelégséggel, hiszen az egykori lapnál dolgozni „öröm” (is) volt: „abszolút jó világ volt, nem kellett gondolkozni anyagiakon, mert a párt eltartotta”. Másfelől tömör beismerésnek lehetünk tanúi: „Egyik legsötétebb periódusom nekem az volt [...], mert egyszerűen nem ismertem rá mindarra, amit én írtam.” (8). E kétfajta ellentétes viszonyulás között mintegy átmenetként találunk olyanokat is, akiknek sikerült valamilyen mérleget elkészíteni:

– „Szembenéztünk, mikor jött a változás... vállaltuk korábbi tetteinket, írásaink jó részét is tudtuk vállalni, nem mindegyiket ... Van jó néhány olyan írás, amivel az ember ma nem dicsekedne. Ilyen volt az élet... kevés volt az olyan bátor ember, aki nyíltan szembe mert szegülni, -szállni az akkori hatalommal... Voltak ilyenek, minden tiszteletünk az övék... A többség sorsa az volt... az [olyan] volt, mint az enyém...” (5.)

„Nem hiszem azt, hogy mindaz, ami abban az időszakban [...] létrejött, az értéktelen. Nagyon sok torz vagy fércmű született, nyilvánvalóan az irányításnak megvoltak a hátrányos körülményei. Ennek ellenére, ha ezek a lapok [...] ebben az időszakban nem működtek volna, akkor itt nem lenne magyar szervező élet.” (1.)

Érdemes megfigyelní, hogy mindkét esetben egyfajta önlegitimációs-kompromisszumos eljárásként jelentkezik a közösségiségben való feloldódás igénye is: az egyikben a személyes életút belesimul környezetébe, míg a másodikban az elkészített mérleg pozitívnak tekinthető, és mint ilyen hozzájárul a „romániai magyar közösség” fennmaradásához.

A kisebbségi túlélési küzdelem részének tekintett sajtó óhatatlanul is betölt olyan szerepeket, amelyeket a klasszikus sajtószerpek között (pl. tájékoztatás, szórakoztatás) nem szokás említeni. Ilyenek az anyanyelv-használat, a nemzeti tudat „ébredtartalása”. Ez utóbbiakhoz kapcsolódik a kommunista rendszerben a sajtó sajátos szerepe: ha már nem válhatott a hatalom őrévé (nem tölthette be *watchdog* funkcióját), a sajtó maga lett a Hatalom. És mint a Hatalom megtestesítője szervezett, intézkedett és igyekezett beépülni a mindennapi praxisokba, ami részlegesen sikerült is.⁹ A múlt rendszerben is újságíróként tevékenykedő jelenlegi főszerkesztők említenek néhány olyan technikát is, amelyek által a sajtó-mint-hatalom saját befolyásolási potenciálját növelte, ám érdekes módon a mindennapi térben mintegy megszeliélülve a kisebbség közösségi szervezőjeként is fellépett. Ilyenek voltak például a közösség- és közönségszervező kezdeményezések (sportrendez-

vények, kiállítások, könyvbemutatók szervezése), a jogi esetek követése, utánjárása, burkolt iskolai statisztikák összeállítása.¹⁰ Noha e technikák alkalmazása – nem bevallottan ugyan – „piaci elemeket”¹¹ is tartalmaz (hiszen nem nehéz belátni, hogy a háttérben az olvasótábor megtartásának szándéka is működik), az interjúk elmeséléseiben ezen elemek az egypártrendszer irányítása közepette is a múlt szépséges mivoltát hivatottak érzékelteni. A jelen bizonytalan helyzetéhez képest a korábbi (egyébként stabilan magasabb példányszámot felmutatni is képes) időszak kissé idillikusan átíródik.

„Emlékszem, bizonyos közéleti dolgokban, akkor is voltak ilyen témák, [...] amikor megírtunk egy kritikát valamiről, az első az volt, hogy miután elolvasták a Pártbizottságnál, rátelefonáltak az illetékes igazgatóra, és azok úgy futottak, mint a nyulak hogy valahogy megoldják a kérdést. Most? Bármit megírhatnak, senki még a füle botját sem mozdítja. Akkor? Ha valamiről leírtunk valami negatívumot, három nap alatt biztos meg volt oldva. Aztán, hogy az parancsra ment, hogy ez a pártbizottsági akárki rátelefonált, 'hogy álltok, mi van?', mi nincsen?', akkor azok tudták, hogy ha nem oldják meg, akkor inog a szék. Mostan akármit megírhatok. A visszhangja maximum az olvasó, aki azt mondja, hogy jó, hogy mondják, mert a szívémből mondják, de ennyi.” (6.)

Mindebből az is következik (és ezt többen is kihangsúlyozzák), hogy a pártállami szűrőkkel kondicionált nyilvánosság társadalmi ereje, „hatékony-sága” a jelenleginél erősebb volt. A sajtó és a hatalom összefonódása mindkét felet erősebbé tette, a nyilvánosságban megjelent szövegek társadalmi hatása érzékelhetőbbé válhatott. Ez természetesen nem érvényes minden megjelent szövegre, sőt a '80-as évek végén – mint ahogy előbb is láttuk – már nem is szövegek jelentek meg, hanem formailag elfogadott betűegyüttesek, amelyeknek tartalma teljesen mellőzhető volt, illetve a mindennapi tényekhez vajmi kevés közük volt. Ugyanakkor az is megfogalmazódik, hogy a mai sajtónyilvánosság befogadóbb, ám társadalmi aktivizmusa alacsonyabb.

És elérkeztünk 1989. december 22-hez. Ceaușescu és a rendszer megbukott, a lapok új életet kezdtek: vezetőségi váltásokra, lapnevek megváltoztatására került sor. Megalakult az országos RMDSZ¹² és beindult a helyi szervezetek létrehozásának hulláma. Az új szervezetek létrehozásában nagy szerepe volt az újságírónak. A korábban már említett anyanyelv megőrzésében és a „magyarságtudat” fenntartásában játszott szerepükből kifolyólag az újságírók értelmiségi feladatként élték meg a helyi érdekvédelmi szervezetek létrehozásában történő részvételt. Az örökös azonban nem átlagemberként vett részt a helyi RMDSZ szervezet létrehozásában, hanem nagy valószínűséggel alapító tag is volt. Igazi kelet-európai értelmiségiként viselkedett, aki nem csak hivatásnak érezte a társadalmi aktivizmust, az esemé-

nyekben való részvételt, hanem az ehhez szükséges eszközökkel is rendelkezett. Telosz és techné egyesült benne, ugyanakkor utalás szintjén felbukkan az is, hogy e hivatásszerű feladat teljesítése valamilyen módon összefügg a korábbi évtizedek hatalom-közeliségével¹³ is.

„89-nek a végén itt alapító tagja voltam a megyei RMDSZ-nek, én készítettem el az első alapszabályzatot, az ilyen kiáltványszerűséget, melyet felolvastak az alapító gyűlésen, hatalmas tömeg előtt, kétszer is. Két ilyen nagygyűlés is volt, egyik az RMDSZ alakuló nagygyűlése, a másik pedig a rendszerváltó nagygyűlés, ami a főtéren zajlott.” (8)

„Tagja voltam, kezdve 1964-től egészen a pártnak [RKP-nak] a bomlásáig. Tagja voltam, és 1989-ben együtt néhány barátommal [...] és másokkal az RMDSZ megalapítója voltam.” (1.)

Az alapítás után az örökösök egy része további funkciót is vállal az RMDSZ-en belül (pl. vezetőségi tag, helyi tanácsos), ám van, akinél viszonylag hamar működésbe lép a szakmai öntudat, amely az elköteleződés elutasításával jár együtt:

„A szerkesztőséget át akarta venni a frissen alakult RMDSZ helyi szervezete és ki akarta nevezni vezetőségét. Ennek a lap közössége ellenállt és azon a véleményen volt, hogy demokratikus úton kell megválasztani a lap vezetőségét és nem ki nevezéssel, ahogy ezelőtt a pártbizottság tette” (10.)

„Kezdetben ennél a lapnál olyanok dolgoztak akik a régi pártnál is jelen voltak, és hát mindenki torkig volt már az elkötelezettségekkel, a fentről jött értékes útmutatásokkal és elvárásokkal, úgyhogy amikor erre lehetőség lett, akkor azonnal nyilvánítottuk azt a szilárd óhajunkat, hogy ez egy független újság lesz.” (11.)

Mindezzel együtt az RMDSZ támogatása, szimpátiája gyakorlatilag mindegyik örökösnél fellelhető:

„'90 elején abban a nagy rózsás hangulatban majdnem mindenki RMDSZ-tag lett... Én is az lettem, az vagyok ma is... ezt, ezt vállalom, ezt nem pártnak érzem, hanem kisebbségi szervezetnek, ami a nemzeti közösségünk érdekvédelmére kell, hogy szolgálja. Ez több, kevesebb sikerrel sikerült is, hogy helyileg ez nem mindig így valósul meg, az az emberek hibája, nem az RMDSZ-é [...]. Tisztséget nem vállaltam, az üléseken itt helyileg nem vettem részt, azt elmondhatom azonban, hogy minden RMDSZ kongresszuson ott voltam.” (5.)

„Az RMDSZ-nek szimpatizánsa vagyok, tudniillik úgy döntöttem, hogy egy bizonyos fajta függetlenségre van szükség ahhoz, hogy újságírói függetlenségre szert tehessenek. Egyértelműen szimpatizánsa vagyok az RMDSZ-nek, hűséges szavazója stb., de nem vagyok tagja.” (1.)

„Eddig nem vettem részt a politikai életben. A társadalmiban igen, abban részt vettem, voltam élesztő is és erjesztő is, de én ebben a buliban nem veszek részt. Természetesen tagja vagyok [az RMDSZ-nek], ha eljönnek tagdíjért, akkor fizetek, de én nem járom a házat.” (9.)

A *menedzser* típusú lapvezetőket napilapoknál és hetilapoknál egyaránt megtaláljuk, származás és iskolai végzettség vonatkozásában pedig a legheterogénebb csoportot alkotják. A szülők végzettségét tekintve találunk értelmiségieket és középosztálybelieket, de első generációsokat is. Az iskolai végzettség is megoszlik, ám közös vonásuk az, hogy noha irodalmi próbálkozásaik is voltak, irodalmi körökben is szocializálódtak, csak ritka esetben rendelkeznek filológiai felsőfokú előképzettséggel. Sőt, felsőfokú végzettséggel sem rendelkezik mindegyik menedzser, és aki tehette, 1989 után akár otthon, akár külföldön különböző újságíró képzéseken vett részt.

A *menedzserek* legszembeötlőbb sajátossága az életkoruk: zömük gyermekora ugyan a Ceaușescu-diktatúra éveéhez kapcsolódik, szakmai kibontakozásuk azonban – egy-két kivételtől eltekintve – már a kilencvenes évekre tehető. Életútjuk elmesélése során megemlítik a katonaságot, és a múltra való reflektálásukban felbukkan – igaz, néha csak utalás szintjén – az 1989 előtti elnyomó gépezet és az ahhoz való viszonyulás:

„Összesen 17 hónap katonaságot végeztem, ebből 16-ot építőipari telepeken, máig nem tudom az okát, hogy miért számítottam én gyanús elemnek a hadsereg számára már 18-19 évesen, és miért nem kerültem fegyveres kiképzés alá, hanem eleve munkaszolgálat, úgynevezett munkaszolgálatra.” (4.)

„Agráripari középiskolába iratkoztam be, ahol olyan szerencsém volt, hogy találkozhattam azokkal a tanárokkal, akiket a rendszer száműzött, büntetésként helyezett az agráripari középiskolába azért, hogy ott úgysem fognak elérni eredményeket.” (12.)

„Nagy igény volt a szerkesztőségen belül új arcokra, tehát olyan arcokra, akikhez nem tapadt semmi kellemetlen élmény a korábbi időkből.” (3.)

Narratívájukban a pénz, az egyéni boldogulás kiemelten fontos helyet foglal el, ugyanakkor mindennapi szerkesztőségi munkájukban is a feszebb munkaszervezés érvényesül, lapvezetési stratégiájuk pedig piaci szemléletről (a konkurencia és az olvasói igények figyelembe vételéről) árulkodik, egyszersmind lap-politikában gondolkodnak. Természetesen ezek az elemek a másik két típusnál is felbukkannak, de az itt tárgyalandó esetekben sokkal hangsúlyosabban vannak jelen, részben éppen a lap tulajdonosi struktúrájának köszönhetően (pl. külföldi befektető).

„[a tulajdonosváltás] más mentalitást igényel, más felfogást, más munkastílust igényel részünkről is, tehát egy gyorsabb reagálású, pergőbb ritmusú, egész napos, egész napot igénybe vevő munkafolyamatot igényel. Eddig, azért ez nem így volt, és ez ilyen szempontból pozitív is lehet” (7.)

– „Engem hamarabb hívhatnának egy más lapnál kiadóigazgatónak vagy lapigazgatónak. Mindenesetre az én feladatköröm nagyobbraoszt gazdasági és kisebbreoszt szerkesztési, de szerkesztési is. Nekem a munkaköri leírásomban az szerepel, hogy gazdasági és adminisztratív vezetés, [...] örökös a lap politikája fölött, a lap politikájának kialakítása és reprezentálása.” (23.)

– „Az idő az minket igazolt, és... amikor azt mondom, hogy mindent mi próbáltunk megoldani, ez azt jelenti, hogy megpróbáltuk a saját életünket is – mert nagyjából benne van a saját életünk is ebben az egész vállalkozásban – s a lap életét is úgy összefogni, hogy az lehetőleg életképes maradjon. Természetesen, hogy profitorientált, minden profitorientált, mert a profitból él az ember” (13.)

Ez a beinduló „menedzserizmus” azonban nem csak a munkastílusra hat ki, hanem a kiadványok tartalmi vonatkozására is: egyrészt élesen szétválasztják a hírt és a kommentárt, másrészt pedig valamilyen mértékű bulvárosodást is felvállalnak.

„Ennek a lapnak sikerült több szempontból is szakítani az »erdélyi hagyományokkal«. Hagyománynak lehet tekinteni hogy szakmailag keverednek a műfajok, hogy nem különül el a hír a kommentártól, hibrid műfajok jelennek meg az újságírásban.” (3.)

Regionális megközelítésben is fontos felismerésre juthatunk: a *menedzserek* sokkal inkább olyan vidékeken, megyékben működnek, ahol a magyarak részaránya nem éri el az 50 százalékot sem. Noha a célközönség a magyar nyelvű olvasó, e régiókban a román lapok (is) konkurenciát jelentenek.

E – mondhatni – nemzedéki alapon is behatárolható *menedzser-lapvezetők*, életkorukból kifolyólag, „megúszták” azt, hogy az egykori RKP tagjai legyenek, ám majdnem mindegyikük közel állt eme „beavatáshoz”, csak hogy az 1989-es decemberi történések során ez aktualitását veszítette. Ez nem jelentette ugyanakkor azt is, hogy a majdani lapvezetők ne vállaljanak közéleti szereplést. A későbbi *menedzserek* zöme aktívan részt vett az 1990 elején beinduló különböző ifjúsági szervezetek, intézmények létrehozásában. A ’90-es évek elején az újságírás és az (RMDSZ színekben történő) szervezeti/politikai élet esetükben párhuzamosan zajlott, ám a későbbiekben az újságírói szakma üzése felülkerekedett a politikával szemben, amihez – részben ezért is – egyfajta RMDSZ-bírálat vagy legalábbis egyfajta mérték- és távolságtartó viszonyulás is társult. Nem véletlen, hogy e csoport tagjainak nagy része azt állítja, hogy igenis léteznek tabuk a romániai magyar sajtóban, és a tabuk létét éppen az RMDSZ-vezetők különböző ténykedéseivel hozzák összefüggésbe.

A lokálpatrióta

A *lokálpatrióták* nagy része a megyeinél kisebb terjesztésű lapokat vezeti, ám találunk kivételeket is. Mint nevük is sugallja, legfontosabb tulajdonságuk a szűkebb környezethez való viszony felértékelése:

„Őshonos idevalósi vagyok, még a dédnagymamám is itt született” (24.)

„Én tősgyökeres idevalósi vagyok, itt is születtem. Az egész gyermekkoromat itt töltöttem, iskolába is itt jártam” (21.)

„Itt születtem 42 éve, azóta is itt élek” (20.)

„Itt születtem, gyerekkoromat is itt töltöttem, elmondható, hogy ki se mozdultam a városból” (17.)

A város és vidékéhez való sokrétű kapcsolódás akkor is tetten érhető, ha adott esetben a lokálpatrióta szülőhelye máshol volt:

„Gyerekkoromban kerültünk ide, [...] itteni gyerekkorom az annyira meghatározó, hogy végső soron, ahol most élek, sok mindennel elégedetlen vagyok, de valahogy azt érzem, mintha itt születtem volna.” (16.)

A lokálpatriotizmus, mint vidékiségi a tágabb társadalmi világhoz való elzárkózó viszonyulásként is értelmezhető, a vidéki ugyanis az, aki elsősorban saját magával és szűkebb környezetével foglalkozik. Ez a beállítódás még inkább szembeötlő, ha interetnikus (mentális) térben mozgunk:

„Nem is tudom hogy a közönségünk hogy venné, hogyha én román nyelvű lapban közölnék [...] ez a téma egyébként hogy a románokkal miként konspirálunk... Tegyük fel, hogyha én megírnám a legújabb helyi botrányt egy román lapnak, hazáruónak lennék kikiáltva.” (15.)

A nagyrészt munkás-paraszti családból származó lokálpatrióta egy része akár „kényszer-lokálpatriótának” is tekinthető, hiszen életútja során – noha „jó tanuló” volt a középiskolában – nem sikerült egyetemre bejutnia, vagy ha igen, akkor különböző okoknál fogva felsőoktatási tanulmányai félbeszakadtak. Ez azonban nem jelenti azt, hogy nem sikerült elérnie valamilyen „centrumszerű intézményt”, ugyanis írói és/vagy újságírói ambíciókat táplálva előbb-utóbb kapcsolatba került elismert folyóirattal vagy „illusztris emberekkel”, néhányuk pedig 1-2 éves tanfolyamra vagy szakirányú főiskolára is járt:

„Az újságírás tulajdonképpen a Korunknál kezdődött. Nagyon magas színvonalon. Nagyon illusztris személyekkel szerepeltem egy folyóiratban: Balogh Edgár, aztán Tőkés László püspök úr, és a többi, és a többi... Kántor Lajosról már nem is beszélve... Cseke Gábor, satöbbi. Ő is sokat segített nekem.” (20.)

„Szegeden végeztem egy hat hónapos újságírói tanfolyamot. Nekem végzettségem akkor az érettségi diplomán kívül nem volt. [...] Elvégeztem ezt a tanfolyamot, utána még több ilyen gyorsalpalásos multimédia tanfolyamon vettem

részt... amire a legszívesebben emlékszem és [ahol] igen nagy szakemberekkel találkoztam, az egy Sopronban megtartott rendezvény volt.” (16.)

„Tulajdonképpen ’89 előtt írtam egy pár cikket az Ifjúmunkásnak, utána egyetemista koromban a Korunknak, aminek volt egy nagyon jó fiatal gárdája, többen nőttünk fel közülük.” (18.)

A magyarországi és romániai magyar „nagy szakemberekkel” való találkozások hozadékát azonban nem egyszerű helyi szinten kamatoztatni, hiszen a lehatárolt olvasói kör (egy kivételtől eltekintve 1000–4000-es példányszámokról van szó), a kis méretű szerkesztőség, a helyi politika közelsége, esetenként a helyi konkurencia igencsak korlátozza az újságírói mozgásteret.

Az előbb említett helyi politika közelsége sok esetben a helyi (és ez által az országos) RMDSZ-hez való viszonyulásokban, összefonódásokban ölt testet. Nézzünk meg az alábbiakban egy sokatmondó példát a helyi sajtó kapcsolathálójáról.¹⁴

„Tulajdonképpen itt minden szervezet egy család, itt van például a Pedagógus Szövetség, amelynek az elnöke az egyik megyei RMDSZ alelnök is. Kapcsolatunk van a Tanfelügyelőséggel és a Pedagógusok Szövetségével. Ezen kívül ott van az EMKE, akinek a városi alelnökei Horváth György és Horváth Györgyi szintén állandó munkatársaim a kulturális rovatnál. Ugyancsak munkatársam Kántor Ferenc az EMKE egyik alelnöke és fia, akik a tárlatokról szoktak tudósítani. Az Erdélyi Magyar Múzeum Egyesülettel ugyanez a helyzet, a Rákóczi Társaság elnökével, Tóth Csillával is nagyon jó a kapcsolat, ő különösen a szomszéd városi Rákóczi ünnepségekről szokott beszámolókat írni a lapban. Gyakran ír az újságban a Kossuth Egyesület vezetőségi gárdája, például Harsányi Pál, most újabban pedig Kovács Erika, aki átvette a közeli Józsefvárosi EMKE irányítását. Aki valamilyen szerepet kap, azt megpróbáljuk bevonni, mert azt nem véletlenül kapja. Először is azért, mert az információ náluk van, és másodsorban azért, mert jó tollú emberek.” (18.)

Az interjúalanyok elmesélései szerint továbbá egy helyi szinten érvényesített RMDSZ sajtópolitika körvonalai is kirajzolódnak. E politika szerint minden régióban RMDSZ-közelit lapokat indítottak, azokban a városokban pedig, ahol már létezett (RMDSZ-től) független lap, a helyi médiaegyensúly érdekében szintén indítanak, vagy indítani szándékoznak egy új kiadványt. Megjegyzendő azonban, hogy a helyi médiaegyensúly helyenként az országos RMDSZ-en belüli konfliktusok¹⁵ helyi lecsapódásainak is tekinthetők: egyik helyi lap egy adott platformhoz kapcsolható, míg helyi konkurenciája (ami nem föltétlenül egy adott város másik lapját jelenti) egy másikhoz.

A lokálpatrióta típusú főszerkesztők RMDSZ-hez való viszonya az előbbieken fényében az elkötelezettség (kiegyensúlyozott hűség) és ellenpólusa (a helyi harcok) között mozog.

„S akkor az akkori RMDSZ-vezetés úgy látszik, hogy rám gondolt, mint hát aki nyilván már valamit kapizsgál a dologból... És én ekkor ideiglenes jelleggel elvállaltam – hangsúlyozottan ideiglenes jelleggel – két hónapra elvállaltam a vezetését a lapnak. (...) Nem engedték, hogy visszaadjam a mandátumomat, a nemlétező mandátumomat. Tehát csináltam tovább.” (20.)

„Egy napilapot akar indítani most az RMDSZ. Ugyanis mi nem vagyunk RMDSZ-lap. Bár ránk fogták ezt is, akkor az a baj, hogy ellenzékiek vagyunk, de mi ott szépen középen, ennek is hangot adunk, annak is, és ez nem tetszik ennek, az annak [...] Mondom, azért nem kapunk semmi támogatást, mert nem RMDSZ-lap vagyunk.” (24.)

„Vállaljuk azt, hogy élbe [szembe] kerülünk vezető beosztású emberekkel, hogy megutáltatjuk magunkat bizonyos politikusokkal, és vállaljuk azt is, hogy félnek az emberek a laptól egy kicsit. Igen, ezt mind vállaljuk”. (17.)

*

Az eddigiek összefoglalásaként megjegyezhetjük, hogy a romániai magyar írott sajtó vezetőípusai a lap jellege valamint a szakmai szocializáció mentén három csoportba sorolhatók. E két alapidimenzió kihat a kilencvenes évek közéleti szereplésére is, ezen belül pedig eltéréseket tapasztaltunk az RMDSZ-szel kapcsolatos viszonyrendszer szintjén. A „valóságos” lapvezetők különböző mértékben hordozzák magukban az eddig említett típusjegyeket (azaz: az örökösnek is menedzsernek és lokálpatriótának kell lennie valamilyen mértékben, a menedzser is mutat örökös- és lokálpatrióta jegyeket, és a lokálpatrióta is valamilyen mértékben örökös és menedzser), ám a továbbiakban megvizsgáljuk, hogy egyéb tematizációk, illetve a sajtó működése szempontjából releváns témák mentén, milyen különbségek azonosíthatók be. A főszerkesztők egyes témák szerinti véleményének összevetése azonban nemcsak a típusok közötti különbségekre, hanem az általunk vizsgált sajtónyilvánosság sajátosságaira is rávilágít.

KÜLDETÉS – AZAZ A KISEBBSÉGI SAJTÓ FUNKCIÓI

Az interjúk során rákérdeztünk a főszerkesztőkre, mit tartanak saját lapjuk küldetésének. Noha a *küldetés* szó eléggé általános és megfoghatatlan, ugyanakkor némi fennkölséget, vallási teleológiát sugall, használata mégis nagyon elterjedt az intézményi, főképp a hosszú távú intézményi stratégiák kidolgozása vagy felmérése, illetve valamilyen minőségbiztosításban való gondolkodás során.¹⁶ Az alábbi táblázatban összesítettük azokat a kulcski-

fejezéseket, amelyeket válaszadóink a küldetés kifejezésre mint hívó szóra adtak. A könnyebb áttekinthetőség kedvéért a válaszokat a korábban említett főszerkesztői típusok szerinti bontásban ismertetjük (az idézőjeles részek természetesen interjúalanyaink szavait fedik):

1. táblázat

Örökös	Menedzser	Lokálpatrióta
„Mondani kell a magunkét”	„Demokrácia hajtása”	Biztatás
Ésszerű kompromisszumok	Demokrácia védelmezője	Erkölcsei tartás
Felelősség	Együttgondolkodás	Igazságkeresés
Helyes válaszadás	Képviselni „a kisebbségi vonalat”	Konfliktusok vállalása
Közös gondolkodás	Megszólítani a magyarságot	Közérdek szolgálata
Közösség	Nemzeti önazonosság megőrzése	Magyarság
Közszolgálat	Olvasót kiszolgálni	Magyarság szolgálata
Kultúra	Olvasottság	Önmegvalósítás
Kultúraformálás	Stratégia	Örömet adni
Magyar üzenet	Szórakoztatás	Reményt adni
Magyarság megőrzése	Tájékoztatás (3-szor)	Szórakoztatás
Megmaradás	Tolerancia	Tájékoztatás (2-szer)
Nacionalizmus, kizárás elutasítása	Újszerűség	Tartsa a lelket az itthon maradáshoz
Tájékoztatás-okítás		
Olvasói igények kiszolgálása		

A táblázat oszlopai nemcsak a kisebbségi sajtó sajátos funkcióinak leírását teszik lehetővé, hanem az egyes főszerkesztői típusokon belüli árnyalását is. Eszerint:

- Az örökösök egyfajta „megmaradás-paradigmában” gondolkodnak saját lapjukat illetően, amely a kisebbségi közösség kulturális és felelősségteljes okítása által, valamint a kizárás elutasítása által valósítható meg. Érdeemes megfigyelni, hogy az e csoportba tartozók a lap küldetése kapcsán egyszer említik a tájékoztatást, de azt is összefüggésbe hozzák valamilyen értelmiségi-felvilágosító szereppel:

„Mi tájékoztatjuk őket, minden kérdésben okítjuk (sic!) őket. Én azért nem mondanék le a sajtónak a nevelő, okító szerepéről. Figyelmeztessük őket, részt vegyünk az újságírás eszközeivel a magyarság jogaiért vívott harcban, feltárjuk a nehézségeket, és mondom, mindenhez hozzá kell tenni azt, hogy magyarság. Mert egy újság többet nem tehet, mint azt, amit tennie kell, csak hozzá kell tenni azt, hogy ezt az erdélyi, romániai magyarságért tesszük.” (2.)

- A menedzserek teljesen más szótárt használnak. Náluk a demokrácia és annak védelme, valamint a tájékoztatás kiemelt helyen szerepel, és megjelenik a szórakoztatás igénye is. E lapvezetők szakítani akarnak a múlttal, „az erdélyi hagyományokkal”:

„Mi nem küldetésben gondolkodunk, hanem stratégiában.¹⁷ Mi pontosan tudjuk azt, hogy mit akarunk. [...] Nem abban [hiszünk], hogy azt szeretnénk, hogyha a nem tudom, mi történne. Mi számok mentén gondolkodunk, és nem metaforák mentén.” (22.)

Szóhasználatuk néha oly mértékben kevert, mintha a menedzserizmus és a kisebbségi lét kötelességtudó felvállalásának tételezett ellenpólusai között vergődnének:

„Nem mi vagyunk a fontosak, nem az újságíró, nem én a főszerkesztő a fontos, hanem a kisemberek, a hétköznapi emberek. Az utca emberének írjuk ezt a lapot és őket tartjuk nagyon fontosnak, elsősorban őket, tehát nem a hivatalosságokat és nem az előljáróinkat. Persze ők is fontosak, de mi elsősorban azt tekintem a legfontosabb küldetésünknek, hogy őket szólítsuk meg, és érezzék, érezzék magukénak ezt a lapot, mert, mert nekünk írjuk, nekik írjuk.” (7.)

A dőlt betűsen kiemelt részekben észrevehető az individualista készítés (hiszen menedzser típussal van dolgunk) és a mi- (azaz közösség)tudat közötti minduntalan áthajlás. A beszéd szintjén az előbbi idézetben látható, hogy az egyes szám és a többes szám első személye mintha össze akarna olvadni (pl. „mi elsősorban azt tekintem...”.) Ugyanakkor hierarchikus világszemlélettel is találkozunk, hiszen az olvasókat kisemberekként az „előljárók” ellenében tudja csak elképzelni.

- A *lokálpatriótáknak* is kiemelten fontos a tájékoztatás, illetve a magyarság kérdései és szórakoztatás is megjelennek, mint a lap küldetésének elemei, ám a legszembeötlőbb valamiféle emberi közelség biztosításának vállalása. A lokálpatrióta embertársait biztatni szeretné, örömet, reményt szeretne adni, a mindennapokat legszívesebben elfeledtetné:

„Egyetlenegy célja lehet tulajdonképpen: informálni a lakosságot mindarról, ami a mindennapi élet, mindaz, ami érinti őket, ami a sorsukkal kapcsolatos, örömeiket és bánatokat. Én nagyon szeretnék minél több örömet átadni. Sajnos, inkább csak a gondokról szólnak a híreink, de hát ez az élet. Bemutatunk, nagyon igyekszek bemutatni olyan személyeket is akik úgymond akár példaképek is lehetnek. [...] Meggyőződése, hogy kell a jó példa, és kell látni azt, hogy igenis vannak emberek, akik csinálnak valamit, elérnek valamit. Tehát az ilyesmire különösen hangsúlyt fektetek, hogy ez talán reményt is ad az elkeseredettebb hétköznapiakon.” (21.)

„A lap küldetése, hogy kommunikáljon, információt hordozzon, biztasson, nem utolsó sorban azért, mert egy eléggé borúlátó világ van.” (16.)

A küldetésekre adott válaszok összesítése előrevetíti a továbbiakban részletesebben tárgyalandó főszerkesztői típusok közötti „demarkációs vonalak”, és ugyanakkor általánosabb képet is nyújt az erdélyi magyar sajtó funkcióiról. A küldetések alapján két nagyobb és egy szűkebb csoportba sorolhatjuk a kisebbségi sajtó funkcióit:

1. *Közszolgálat* – például: tájékoztatás, demokrácia védelme, „okítás”, olvasói igények kiszolgálása;
2. *Közösségszolgálat* – például: megmaradás, magyarság és nemzeti identitás megőrzése, tolerancia, erkölcsi tartás;
3. *Szórakoztatás* – csak kis mértékben jelenik meg.

A három csoportba sorolt funkció közül a közszolgálat és a szórakoztatás általában is a sajtó funkcióinak, azaz az újságírói szakmaiság eredményességéből levezethető szerepeknek tekinthető. A közösségszolgálat alá eső sajtós szerepek valamilyen kisebbségi ethosz, kisebbségi erkölcsiség megmutatkozásai. Mint később látni fogjuk, e kompetencia- és moralitásdimenziók minduntalan vissza fognak térni.

MENTÁLIS TÉRKÉPEK: A ROMÁN, A MAGYARORSZÁGI ÉS A ROMÁNIAI MAGYAR SAJTÓ MEGÍTÉLÉSE

Beszélgetéseink során azt is megkérdeztük a főszerkesztőktől, milyennek látják a román, a magyarországi és a romániai magyar sajtót. E kérdések hipotézise az volt, hogy tekintve a történelmi-kulturális adottságokat a főszerkesztőknek valamilyen módon viszonyulniuk kell a brubakeri hármass felosztáshoz: a saját kisebbség, a többségi és az anyaországi nyilvánosság-hoz.¹⁸ Az általánosnak tűnő kérdésfeltevésnek az volt a célja, hogy válaszadóinkat hagyjuk szabadon asszociálni, ugyanis ezáltal érzékelhetővé válnak bizonyos inter- és intraetnikai határok.¹⁹ A határok azonosítása így lehetővé teszi egy olyan sajtós (erdélyi) etnocentrikus attitűdhalmaz körülírását, amelynek fontosabb jegyei nem csak a kulturálisan másnak tekintett román sajtótól, hanem a kulturálisan homogénnek tételezett magyarországi sajtó – reprezentatív szinten jelentkező – sajátosságaitól is eltérnek. A határmegvonások után a „körön belül” maradt jegyek által ragadhatók meg majd a kisebbségi sajtónyilvánosság sajátosságai – legalábbis a főszerkesztői elbeszélések nyomán.

Az inter- és intraetnikai (magyar nyelvű sajtók közötti) határok létre vonatkozó feltételezések során vizsgálódásainkat óhatatlanul is egyfajta antropológiai, szociálpszichológiai perspektívába kell helyoznunk. Szociálpszichológiai megközelítésben egyrészt meg kell különböztetnünk az auto- és

heterosztereotípiákat. Le Vine és Campbell például több kutatás alapján tételes leírását adja az „általános” auto- és heterosztereotípiáknak. Mivel a későbbiekben többször fogunk e dimenziókra visszautalni, illetve a felsorolásban szereplő mondatokhoz hasonló szövegek interjúalanyainknál is felbukkannak, nézzük meg tételesen e leírásokat Csepli György nyomán.

Az *általános autosztereotípiá*, azaz a saját csoportról történő ideális önleírás főbb elemei a következők:

1. Büszkéek vagyunk magunkra, megbecsüljük önmagunkat és őseink hagyományait.
2. Hűségesekek vagyunk.
3. Becsületesek és megbízhatóak vagyunk egymást közt, de nem dőlünk be az idegenek trükkjeinek.
4. Bátrak és haladó felfogásúak vagyunk. Felkelünk saját dolgaink védelmében, megvédjük, ami a miénk, és nem lehet bennünket kiforgatni abból, amit jogosan megszereztünk.
5. Békeszeretőek vagyunk, szeretjük az embereket, csak megátalkodott ellenségeinkkel szemben van szívünkben gyűlölet.
6. Tisztességesek és becsületesek vagyunk.

A fenti leírással szembenálló *általános heterosztereotípiá*, azaz az idegen csoport jegyeit tömörítő kategorizációs sémák elemei pedig a következők:

1. Önzők és individualisták. A saját fajtájukat mindennél előbbre tartják.
2. Összetartanak, másokat kirekesztenek maguk közül.
3. Becsapnak bennünket, amint lehetőségük nyílik rá. Nem becsületesek, nincs bennük morális fék, amikor rólunk van szó.
4. Erőszakosak és terjeszkedőek. A mi kárunkra akarnak előrehaladni.
5. Gyűlölködnek, velünk szemben különösen rosszindulatúak.
6. Erkölcstelenek és becsstelenek.

A fenti felsorolásokból is már-már kirajzolódik, ám más kutatások is azt igazolják, hogy a sztereotípiák rendszerint két struktúra köré szerveződnek: egy részük valamilyen *kompetenciára* épül, más részük pedig a *moralitás* dimenziójában mozog.²⁰ Egy másik hipotézisünk szerint a romániai magyar sajtóelit etnocentrikusan gondolkodik, amelyet a szociális reprezentációkban tetten lehet érni. Várakozásaink szerint ezért a romániai magyar sajtóelit a romániai román és a magyarországi sajtó megítélésekor mint *outgroup*okra fog tekinteni, és ki fogja jelölni az ezektől elválasztó határokat,

önmagáról alkotott reprezentációja pedig a kijelölt határokon belül saját maga felértékeléséhez fog vezetni. A határokat ugyanakkor nem teljesen lezárt dolgoknak gondoljuk, hanem olyan entitásoknak, amelyeknek áteresztőképessége lehetővé teszi a három szféra közötti átjárást és kommunikációt. Eszerint feltételezhetjük, hogy a romániai magyar sajtónylvánosság működtetői (nyelvi-földrajzi-politikai adottságaik függvényében) mindkét másik nyilvánosságból profitálni kíván, azaz a másik két szférából határsértő módon átvesz olyan elemeket, amelyeket életképesen be tud építeni saját működésébe.

Térjünk vissza ezek után az interjúkhoz. Alapvető kiindulási pontunk tehát az volt, hogy a romániai magyar lapvezetőknek valamilyen módon viszonyulniuk kell a román nyelvű és a magyarországi sajtóhoz.²¹ Ugyanakkor arra is kíváncsiak vagyunk, hogy a korábban meghatározott főszerkesztői típusok viszonyulási rendszerében érezhetünk-e valamilyen hangsúlyeltolódást. Másképp megfogalmazva, egyrészt az a kérdésünk, hogy a romániai magyar sajtó elitjének számító főszerkesztők körében milyen módon jelentkeznek a sajtóra vonatkozó sztereotípiák (és ez által talán e réteg értékrendszeréről is megtudunk valamit), másrészt pedig azt is megvizsgáljuk, hogy e rétegen belül körvonalazódnak-e valamilyen típusfüggő aránytalanságok. Az interjú elemzés továbbá azt is lehetővé teszi, hogy végigtekintsük azokat a sajátos tematizációkat, amelyeket alanyaink véleményeik kifejtése során mintegy kérdés nélkül beemelnek narratívájukba, és amelyek hozzájárulnak a kisebbségi sajtó működésének és működtetésének megértéséhez.

Az elemzés e szakaszában a három különböző (román, romániai magyar, magyarországi) sajtóra megfogalmazott jelzőket, értékeléseket az egyes főszerkesztői típusok szerint, valamint pozitív és negatív dimenziók mentén fogjuk ismertetni. A pozitív és negatív dimenziókba való besorolás során figyelembe vesszük a szöveg kontextusát, ugyanis egy adott szó, kifejezés negatív vagy pozitív konotációkat egyaránt hordozhat, ám a szöveggörnyezet segít annak eldöntésében, hogy melyik tartományba soroljuk.²²

A román nyelvű sajtó megítélése

A többségi hazai sajtóra vonatkozó állításokat az alábbi táblázatba foglaltuk össze:

2. táblázat

A román nyelvű sajtó megítélése					
Örökös		Menedzser		Lokálpatrióta	
Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív
Gazdag	Balkáni	Egészséges	Balkáni	Dinamikus	Balkáni
Színes	Befolyásolható (korrupt)	Gazdasági erősség	Etikátlan	Nyelvezete nem görcsös	Bombasztikus
	Bulvár	Gyors	Felületes	Objektív	Dilettáns
	Etikátlan	Mérsékelt tényyszerűség	Hatástalan	Rámenős (képes feltárni ügyeket)	Elfogult
	Korlátolt	Sok információ	Léha	Rétegzett	Etikátlan
	Nacionalista	Színes	Nacionalista	Sokszínű	Gátlástalan
		Technikai kivitelezés	Szabados	Szókimondó	Kommersz
					Korrupt
					Nacionalista (igaztalanul vádol)
					Primitív
					Szemtelen
					Szenzációhajhász
					Zűrzavaros

A fenti táblázatból láthatjuk, hogy a romániai magyar főszerkesztők között mondhatni konszenzus van a tekintetben, hogy a román nyelvű sajtó nacionalista, balkáni, ám ugyanakkor (értékelendő pozitív módon) sokszínű is. Érdekes módon azonban a lokálpatrióták bátrabban fogalmazzák meg véleményüket, a menedzserek a szemléletüknek megfelelő pozitív oldalakat emelik ki (gyorsaság, gazdasági erősség, technikai kivitelezés), az örökösök pedig gyakran visszafogottabban, kissé elzárkózva (ám a konszenzusszerű balkanizmusról nem megelégedve) beszélnek román kollégáik termékeiről. Íme néhány idézet a fentiek érzékeltetésére:²³

„A román sajtót balkáninak tartom. Sokkal színesebb, mint a magyarországi sajtó, pedig ott is fröcsköl a vér, de itt omlik, itt omlik a vér, [és ezért] izgalmasabb. A magyarországihoz hasonlítom, az egy merev, az már nyugati – leszámítva a bulvárt. A bulvár uralkodik most a román lapokban.” (9.)

„[A román sajtót] nyelvében, nyelvezetében szabadosnak tartom, szertelennek, témaválasztásában szintén léhának, túlzottan nacionalista. Én megmondom őszintén, nekem nem tetszik a román sajtó. Olyannyira nem, hogy egyre kevesebbet olvasom, éppen azért, hogy... hogy ne bosszantsam fel magamat túlságosan, és ne vegye igénybe az agysejtjeimet. De mondom, hogy az a negatívuma, ami a pozitívuma is. Az a sokszínűség és ez a, ez a tobzódás, amit... Ha nem lennék érintve azzal, hogy nagyon sokat bántottak meg benne minket is, meg engemet is, mint magyart és újságírókat, akkor azt mondanám, ha kívülről lennék, akkor azt mondanám, hogy ez egy színes, érdekes, jópofa, de így... benne élve... mellette élve ezt a pozitívumát negatívumként élném és élem meg.” (4.)

„Mindenképpen gátlástalanabbnak látom, mint a magyar nyelvűt, sokkal de sokkal gátlástalanabbnak, teljesen gátlástalannak azt lehet mondani. Igen, találkozgatok román újságírókkal is és már a viselkedésük, a habitusuk egészen más mint a romániai magyar újságíróké, sokkal szemtelenebbek, pimaszabbak, ilyenek, biztos meg van abból a hasznuk. Etikátlanabb, ez által a gátlástalanságból fakadóan etikátlanabb. (...) Hát teljesen ilyen uralkodó típusúak. [...] A vezető román lapok nagyon agresszív lapok, így próbálnak közönséget megtartani: agresszivitással, tehát bombasztikus címekkel, nagyon-nagyon odavágva, ha kell, és nem mindig igazságosan. Ez ami szembeötlő a miénkkel szemben, a miénk sokkal visszafogottabb és [...] nem ilyen taktikázó. A román sajtó nem csinál ebből problémát, hát van neki pénze.” (15.)

Poppe előbb említett, a sztereotípiákra vonatkozó fogalmait használva, összesítésképpen a fenti táblázatból azt olvashatjuk ki, hogy a romániai sajtó pozitív oldalait a (szakmai) kompetenciák mentén találhatjuk, míg moralitása igencsak megkérdőjeleződik a sok negatív tulajdonság miatt.

A magyarországi sajtó megítélése

De vajon milyen a megítélése a magyarországi írott sajtónak? Lesznek olyan elemek, amelyeket a romániai magyar sajtó át akar venni, és be akar építeni saját világába, illetve lesznek-e olyanok, amelyeket véglegesen el akar utasítani? Nézzük az előbbihez hasonlatos többdimenziós (főszerkesztő típus és pozitív-negatív dimenzió szerinti) táblázatot:

3. táblázat

Magyarországi sajtó megítélése					
Örökös		Menedzser		Lokálpatrióta	
Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív
„Kevesebb a mocskok”	Egyfunkciós: csak tájékoztat	Jó anyagi háttér	Gazdasági befolyás	Európaibb	Acsarkodó
Könnyebb az utánpótlást biztosítani	Hagyományos műfajok hiánya	Jó munkaszervezés	Lélektelen, elgépiesedik, elszemélytelenedik	Gazdag tartalom	Bulvár
Kulturált	Létezik nacionalista sajtó is	Magasabb fizetések	Pártos	Informált	Két ellentábor
Professzionális	Vidéki lapok: merev, száraz	Minta	Politikailag elkötelezett	Jobb anyagi háttér	Vidéki lapok: silány
Szakmaiság		Példakép: menedzselés és tartalmi szempontból		Magyarországi hatás	
Személyes kapcsolatok		Professzionális		Nagyobb olvasottság	
Többségi sajtó (és ez előny)		Több információ		Nagyobb piac Példakép (Magyar Narancs – nyelvezet) Technikai kivitelezés	

A magyarországi sajtó megítélése során a pozitív oldalon a professzionalitás szerepel, amelyhez a jobb anyagi háttér, illetve a többségi helyzetből származó előnyök társulnak. Az ily módon kompetensebbnek gondolt sajtó gyakran mintaképként tételeződik a romániai magyar főszerkesztők egy része számára. A főszerkesztők azonban a magyar média negatívnak gondolt oldalait is megemlítik: a pártosodást és a vidéki lapok száraz, elszemélytelenedő hírlapjait. E megítélésekben gyakorlatilag nincs nagy eltérés az egyes főszerkesztő-típusok között, legszembetűnőbbnek a menedzserek anyagi állapota, munkaszervezésre utaló megjegyzései hatnak, illetve az örökösök vidéki lapokkal korábban fenntartott személyes kapcsolatai. E kapcsolatok azonban egyre inkább már csak a múltéi, hiszen a magyarországi vidéki lapok tulajdonosai már nem tartják ezeket fontosnak.

„Van egy testvér lapunk [...] azzal ilyen testvérlapi megállapodást kötöttünk, ami kölcsönös látogatásokat eredményezett, ők is voltak itt, meg mi is voltunk ott. Pillanatnyilag nagyjából ez, ahogy mondjuk egy élő kapcsolat. Volt korábban nekünk, pontosabban az előd lapnak volt kapcsolata az egyik megyei lappal, ami

kölcsönös látogatásokat tartalmazó kapcsolat volt, a rendszerváltás után is folytatódott volna ez a kapcsolat, [...] csak időközben ott az újságot privatizálták, s valami osztrák tulajdonos került a képbe, aki azt mondta, hogy effélére nincs pénz.” (8.)

A protokoll-jellegű kapcsolattartáson kívül azonban a magyarországi sajtó, egyszersmind Magyarország gyakran mint példakép jelenik meg:

– „[a romániai magyar sajtó] próbál alkalmazkodni a magyarországi sajtóhoz. Ez már abból is adódik, hogy nagyon sok a közös hely, ahol tanulnak, tehát a romániai magyar sajtókollégiumosoknak a tanárai egy része magyarországi, tehát már így is átkerülnek az irányvonalak, ha úgy tetszik. Nagyon sokan mennek oda gyakorlatozni, ez egy másik pont, ahogy megtanulják ott, hogy is működik a dolog, utána áthozzák ide, és itt próbálják... Hát, arról nem beszélve, hogy a Bihari Naplót most megvette egy cég, amelyiknek magyarországi újságjai is vannak, tehát ő valahol próbálja az irányvonalat követetni itt Romániában is. [...] A Krónika úgyszintén próbálja azt a vonalat követni, amit a magyarországi, tehát az egyértelmű, hogy a magyarországi magyar sajtó és a romániai magyar sajtó valamilyen szinten [kapcsolatba kerül]... talán a romániai próbál felzárkózni hozzájuk.” (21.)

– „Biztosan emlékeznek sokan, hogy volt egy olyan, egy irányvonal, amit pl. a Magyar Narancs szabott meg az új magyar sajtónak, egy újfajta, dinamikus más-ság, nyelvezet, hát olyanok szerettünk volna lenni, aztán lett, lett ami lett.” (15.)

A magyarországi sajtó tehát egyrészt példaképpé, irányadóvá²⁴ vált, ezen túlmenően pedig valamiféle normalitásnak a melegágya is, hiszen „többségi sajtó”, amelynek „csak előnyei” lehetnek. Noha a megítélés pozitív pólusán itt is kiemelkedik a kompetencia dimenziója, ez a többségi sajtó eltér a romániai román – szintén többségi – sajtótól a negatív megítélések birodalmában: míg a román sajtó moralitása gyakorlatilag megkérdőjeleződött az előbbieken, a magyarországi sajtó moralitása nem kerül hasonló mértékben tematizálásra (emlékezzünk: a román sajtó balkáni, korrupt stb.), és csak mint valami szükséges – többségi/kisebbségi összehasonlításban felbukkanó – rosszat, a pártpolitikai beágyazottságot, gazdasági befolyást említik:

– „[magyarországi sajtó] anyagi lehetőségeik jobbak. Reklámpiaci sincs olyan a romániai magyar sajtónak, mint a magyarországi sajtónak. Újságírói sincsenek annyian, és olyan jól képzett újságírók. Én a romániai magyar sajtót azért látom előnyben, ha valami miatt előnyben lehet, hogy azok az újságírók, akik a romániai magyar sajtóban dolgoznak, kevésbé elkötelezettek politikai pártoknak, vagy gazdasági érdekcsoportoknak. Itt még él az a romantikus szemlélet, hogy a romániai magyar újságíró az újságolvasónak elkötelezett.” (12.)

A romániai magyar sajtó megtéltése

Nézzük továbbá a romániai magyar sajtósok gyakorlatilag önmagukról alkotott véleményeiket. Az általános autosztereotípiá feltérképezésénél ezúttal egyrészt a többi esethez hasonlóan általánosan is feltettük a kérdést (hogyan látja összességében a romániai magyar sajtót?), de ugyanakkor konkrétan is rákérdeztünk, hogy saját lapjának melyek az erősségei és gyengeségei.

4. táblázat

A romániai magyar sajtó megtéltése					
Örökös		Menedzser		Lokálpatrióta	
Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív
„Több, mint hírlap”	Bulvárosodási veszély	Gazdag	Aprofesszionális	Bátor	Fél
Hagyomány-őrző	Kevés információ	Kevésbé bulváros	Dilettáns	Hír/kommentár egyben	Nem mer vállalni
Helyi hírek	Szakemberhiány	Kisebbségi lét sajátosságainak őrzése	Egysíkú tartalom	Ironikus	Kezd megosztott lenni
Jogvédelem eszköze		Magyarságtudat őrzése	Felületesség	Kulturált	Konzerváló tendencia
Közösség/küzdelem		Színes	Hatástalan	Magyarság szolgálata	Bulvárosodik
Kulturális		Szókimondó	Hírek későn	Nem kommersz	Hír/kommentár egyben
Magyarság (érdeke) – kisebbség-szolgálat		Szolgáltatás	Kisebbségi lét tematizálása: terjengős	Szókimondó	Nyelvezet
Minőség		Szórakoztatás	Műfaji keveredések	Van	Szakemberhiány
Növekvő professzionalitás		Tárgyszerű	Nem okoz sikerélményt az újságíróknak		
Van	Van	Nem tud közösséget kreálni			
		Nyelvezet			
		Sok cím			
		Vizuális elemek hiánya			

Első ránézésre szembeüthet, hogy mindegyik főszerkesztő típus kihangsúlyozta, hogy a romániai magyar sajtó erőssége éppen léteben rejlik: „van”. A pusztá létezésén túl egy másik erénye egyfajta kisebbségi ethosszal írható le, amely szerint a romániai magyar sajtó szerepe a magyarságtudat megőrzése, az anyanyelv és hagyományok ápolása, a kisebbség fennmaradásáért folytatott küzdelemben való részvétel. Érdekes megfigyelni azt is, hogy az örökösök tudták a legkevesebb (részletező) negatívumot felsorolni, ők elsősorban a kisebbségi erkölcsiséghez kapcsolódó pozitív elemeket emelték ki, amelyek – amint alább is látható – már-már vallási konotációkat idéznek²⁵ (vö.: hosszú küzdelem):

„[a romániai magyar sajtó] nagyon fontos vonása az, hogy van egyáltalán, és aránylag most is színes. [...] Ez a sajtó nyilvánvalóan állandó küzdelemben áll azért, hogy a romániai magyarság, a romániai nemzeti közösségnek az anyagi és szellemi létfeltételei javuljanak. Ez a küzdelem meglehetősen nehéz, teli van kudarccal és sokszor tehetetlenségi erő érvényesül benne.” (1.)

A kisebbségi ethoszt meghaladó szinteken azonban a vélemények megszlanak: a menedzserek egy része szeretné a szórakoztatás, szolgáltatás (és nem szolgálat!) irányába elvinni a lapot, egyfajta bulvarizációt vállalna fel, és élesen szétválasztaná a műfajokat, azaz a hírt a véleménytől. A menedzserek azt is megkockáztatják, hogy talán túlságosan is sok cím (lap) található a romániai magyar sajtópiacon, továbbá szerintük a hírek későn jelennek meg, a kisebbségi problematikák terjengősek a lapban, és ez valószínűsíthetően az újságíróknak sem okoznak örömet.

„A romániai magyar sajtó az egy olyan dolog, aminek a létjogosultsága megvan, a haszna, az igény rá létezik, normális módon elhelyezkedik az össz-magyar nyelvű sajtó kebelében a megfelelő sajátos színekkel, ugyanakkor része a romániai bármilyen nyelvű sajtónak, hiszen sok tekintetben ahhoz tartozunk... A romániai magyar sajtónak középtávon egy olyan irányban történő elmozdulása várható, hogy adott pillanatban túl sok cím van, ahhoz képest, hogy mondjuk egy ugyanekkor területen, lakosság mellett Nyugat-Európában mi a helyzet, vagy akár csak Magyarországon is.” (23.)

„még mindig van egy adag aprofesszionális benne, vagyis másképp írják meg ugyanazt Erdélyben, mint mondjuk Magyarországon.[...] Itt pedig van ennek az egész sajtónak egy plusz funkciója, ami az önazonosságtudat megőrzése például, vagy elsősorban. És akkor emiatt itt sok minden még mindig tabutéma. [...] És vannak műfaji keveredések ebben a sajtóban, amelynek hagyományai vannak, de professzionális szempontból nem biztos, hogy elfogadható. És innen jön egy olyan, ami nem feltétlenül negatív dolog, hogy a romániai magyar értelmiség az sokkal nagyobb mértékben tollforgató, és ma is jelen van ebben a sajtóban, mint például már csak

Magyarországon, de még inkább Nyugaton, ahol az újságíró az újságot ír, és az értelmiségi az olvassa az újságot, meg foglalkozik a maga dolgával." (23.)

„Azt látom, hogy nyilvánosság-vesztett a romániai magyar sajtó, az események után jár, dilettáns többnyire, nem innovatív, nem szakképzett. Azt látom, hogy nem tudja megmozgatni, nem tud közösséget kreálni maga körül, teljesen ki van szolgáltatva a politikai butaságoknak, gyakorlatilag elejébe megy annak, hogy kiszolgálja a politikumot. De lényeges probléma a romániai magyar sajtóval nem ez, nem ez, hanem benne élőként úgy látom, hogy lényeges probléma az, hogy a romániai magyar sajtó nem okoz sikerélményt az újságíróknak. [...] Gondoljunk bele, milyen dolog úgy írni cikket, hogy senki nem reagálja le, milyen dolog úgy írni cikket, hogy látod, hogy a lapnak a példányszáma csökken, úgy, hogy írhat sz bármit, ugyanúgy karakterszámba fizet a szerkesztőség." (22.)

A szakemberhiánnyal küszködő lokálpatrióták a kisebbségi ügyek felvállalását helyi szókimondással erősítik meg, és egy részüket, főképp a tömbmagyarságban élőket nagyon gyakran zavarja, hogy ebben régi nyelvezethez kell folyamodniuk, és magyarországi minták alapján, nem használhatnak új kifejezéseket.²⁶ A híreket általában eseményekhez kapcsolják, és kommentálatlanul nem engedik ki a szerkesztőségből a magyarságra, szűkebb környezetre vonatkozó tényeket.

„A romániai magyar sajtó, azon túl, hogy magyar is és Romániában van, nem engedheti meg magának azt a luxust, hogy puszta tényközlést végezzen és pártatlanságot mutasson. Tehát nem engedheti meg magának azt, hogy leközeljünk, hogy Funár ezt nyilatkozta, s ez az eredmény és punctum. Vagy bármit, tehát ami történik, mint például a miniszter vagy a belügyminiszter kijelentette, hogy elvesztette tekintélyét Hargita és Kovászna megyékben. És ezzel punctum. Ezekhez nekünk úgy érzem, viszonyulnunk kellene. És időnként ezt hiányolom, ezt a fajta elbűjást a szakmai paravánok mögé, hogy hát itt minden menjen nemzetközi szabályok szerint, hadd ne kommentáljunk, csak közöljük a puszta tényeket s akkor ezzel a román sajtóban is egy olyan passzivitást keltünk." (15.)

Összességében tekintve megállapíthatjuk, hogy a romániai magyar sajtó megítélésének pozitív pólusán a kisebbségi erkölcsiséget találjuk, kisebb részben pedig szakmai kvalitásokat, míg a negatív pólus zömmel kompetencia jellegű kérdéseket vet fel.

A sajtóra vonatkozó sztereotípiák összevetése

A poppe-i struktúrákat használva a következő módon összesíthetnénk a három különböző sajtó kapcsán megfogalmazott sztereotípiákat:

5. táblázat

	Magyarországi sajtó		Romániai magyar sajtó		Román sajtó	
	Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív	Pozitív	Negatív
Moralitás		(Politikai elköteleződés)	Kisebbségi ethosz			Nacionalista Balkáni Korrupst
Kompetencia	Professzion- alitás	(Fejlődő szakmaiság)*		Szakmai kvalitások	Sokszínű	

*A zárójel a kisebb mértékű előfordulást, jelenlétet jelzi.

A főszerkesztői elmesélések szerint a romániai magyar sajtó sajátos mozgásteret tehát a kisebbségi ethosz továbbvitele, amelyet morális szinten egyik oldalról a negatív moralitású („erkölcstelen”) román nacionalista, balkáni, korrupst sajtó határol le, másik oldalról pedig a magyarországi sajtóban tapasztalható sajtón belüli politikai megosztottság. Mindkét határkonstitúálás „veszélyeket” is tartogat, ugyanis e határokat nem lehet teljesen lezárni: így egyrészt a közeli (román) balkanizáció, korrupció, bulvárosodás jelent veszélyt, másrészt pedig a magyarországi politikai megosztottság begyűrűzése. Ezeket a „veszélyeket” interjúalanyaink jelezték is, hiszen a „bulvárosodás” és a „kezdeti megosztottság” mint negatívumok szerepeltek a romániai magyar sajtó értékelése során. Mint később látni fogjuk, a tabuk fenntartása e határok megőrzését szolgálja.

Szintén a narratívákból körvonalazódott, hogy a kompetenciák terén beindult egyfajta professzionalizáció, de ez korántsem tekinthető lezárt folyamatnak, hiszen a negatív dimenzióban itt találjuk a legtöbb elemet. A szakmai kvalitások kibontakozásának mozgatórugói lehetnek a néha irigykedve nézett magyarországi és román sajtó, gyakran a többségi helyzettel magyarázott kvalitásai, de ugyanakkor szembe kell nézni a szakmaiság és a romániai magyar „sajtóbirodalom” nagy részét, mondhatni kvintesszenciáját alkotó már említett kisebbségi ethosszal. A kompetenciák és a kisebbségi ethosz közötti szembeütközés, a szakmai kibontakozás igénye az interjúk során a következő, néha az előbbieken érintett, ám az alábbiakban még áttekintendő tematizációkat jelenítette meg:

1. Bulvárosodás
2. Hírforrás – etnikai akadályok, etnotechnika
3. Hír és kommentár viszonya
4. Nyelvezet

1. Bulvárosodás

A bulvárosodás, azaz a szórakoztatóipari elemek felvállalása a román és a romániai magyar nyelvű sajtó megítélése kapcsán is előjött. Míg előbbi esetében nagyrészt negatív konotációkat hordozott, és az ún. balkanizáció egyik sajátosságaként tételeződött, az anyanyelvi sajtóban az egyes főszerkesztő-típusok szerint is megoszlanak a vélemények. Az örökösök veszélyt látnak a bulvárosodásban, a *menedzserek* elfogadott szükséges piaci elemnek gondolják.

„nem kell lehajolni, nem kell bulvárkodni” (9.)

„Nagy a kísértés, hogy engedményeket tegyünk a minőségnek, azért, hogy az olvasót megtartsuk. Fenyegeti a bulvárosodás veszélye a lapokat, nehéz ezt kikerülni, ám úgy érzem, hogy ez a mi esetünkben sikerült. [...] Az olvasók tekintélyes részét sikerült megtartani, de mindenképpen elkerültük a bulvárosodást, tehát mind grafikai, mind tartalmilag egy adott szintet őrziünk, amire a továbbiakban is próbálunk vigyázni” (5.)

„[a romániai magyar sajtó pozitívuma] megpróbálja megőrizni a kisebbségi sorsból adódó sajátosságokat, a negatívumok pedig az, hogy ezt nagyon terjengősen próbálja. Ha kinyitunk bizonyos romániai magyar megyei napilapokat, hát egy betűtenger az egész újság. Tehát a szerkesztés tekintetében azért még van mit javítani és a meglepő az, hogy kis mértékben élnek a vizuális elemek használatával, gondolok itt grafikákra, karikatúrákra, képekre” (7.)

A *lokálpatrióták* csak kisebb mértékben tematizálják a bulvárosodást, amelynek részben az lehet, az oka, hogy fennmaradásuk érdekében már felvállalták (hiszen lapjukban használják) a részleges bulvárosodást, részben pedig a korábbiakban említett lokális RMDSZ sajtópolitika következtében szellemi közösséget vállalnak a kisebbségi ethoszt megtestesítő kanonizált jegyekkel. Ennek szellemében a bulvárosodás megtagadása a „nép okításával társul”:

– „Most inkább kezd megfordulni a dolog. Tehát az olvasó, az igényes olvasó... hangsúlyozom, az igényes olvasókról beszélek, és nem a bulvársajtót kedvelőkről... nincs is miért velük foglalkozni... illetve kell foglalkozni velük, csak velük sokkal több türelemre lenne szükség... Tehát nagyon helyes az, hogy az olvasó igénye motiválja a sajtót [...] Nyilvánvaló, hogy akkor mi teret engedünk a humornak is, a szórakozásnak is, de a lényeges dolog mindig az embereket megmozdító, emberek tudatát, gondolkodását fejlesztő, megmozdító kiadványok, anyagok voltak.” (20.)

2. Hírforrás

Az újságírás és az újságírói termék szociológiai megértésében lényeges a hírforrások számbavétele, ezek működése, illetve az újságírói szféra és a

források közötti kapcsolatok vizsgálata. Manapság már a hírforrások szociológiájáról is beszélnek, mely szociológia főképp az információ menedzselésével foglalkozik, és a különböző sajtón kívüli (*extramedialis*) társadalmi szereplők médiára kifejtett befolyásolási tevékenységét vizsgálja. Ezek a szereplők általában a politikusok, nyomásgyakorló csoportok képviselői, hírességek és minden más olyan közintézmény, amely egyedi, sajátos érdekeitől készítve a lehető legelőnyösebb módon akarja önmagát a sajtóban megjelentetni.²⁷

Mivel külön részben fogunk foglalkozni e témakörhöz kapcsolódó tabusítással, jelenleg csak azokat a jelenségeket villantjuk fel, amelyek a hírforrásokhoz való hozzáférés romániai magyar jellegzetességeire vonatkoznak, és amelyeket interjúalanyaink e sajtó megítélése során említettek (a tabuk létére és nem létére ugyanis külön rákérdeztünk). E jellegzetességek két téma köré szerveződnek:

2.1. A centrum kérdése

Az általunk vizsgált sajtórendszer egy-két kivételtől eltekintve városi, megyei vagy regionális (legfeljebb erdélyi) terjesztésű, és a lapok zöme saját erősségének a helyi híreket tartja. A helyi hírek tekintetében a városi lapok a megyei lapokkal szemben, a megyei lapok pedig a regionális terjesztésű lapokkal szemben élveznek előnyt. Hagyományos hírgyűjtési mód körvonalazódik, hiszen minél közelebb van térben az újságíró és a hírforrás, annál inkább felértékelődik a hírforrás szerepe, és annál könnyebb a hírforráshoz hozzájutni. Az országos hírek a regionális terjesztésű lapok erősségei:

„A mi pályánk a helyi információ. Ez az, amin mi mindennap taposunk magunkba, mert mi naponta erről a megyéről elmondunk 30 féle dolgot, míg a Krónika, legjobb esetben, 3-4-5-öt hozhat le. [...] Ők ebben a tekintetben nem versenyezhetnek velünk. Ők a központi információk tekintetében tudnak minket meghaladni. Az, hogy mindennap el tudják mondani frissen mi történt Bukarestben a Parlamentben, a kormánynál, az elnöki hivatalban.” (6.)

Felmerült tehát a kérdés a megyei napilapok²⁸ esetében, hogy mi lesz az országos jellegű hírekkel? Hogyan lehet ezekhez hozzáférni? A városi és megyei lapok számára túlságosan költséges lenne külön tudósítót alkalmazni a fővárosban, és az a kísérlet pedig miszerint a megyei napilapok horizontális egymásra találása eredményeképpen egy közös tudósítót alkalmaznának, nem vált be. Így néhány napilap sajátos módon oldotta meg ezt a kérdést. Mivel e lapok 1997 óta az Illyés Közalapítvány támogatásával naponta ingyenesen hozzáférnek az MTI műholdas híreihez, gyakran előfordul, hogy a romániai híreket az MTI-től veszik át. Érdekes helyzet áll elő: a bukaresti hírek Budapesten keresztül jutnak „vissza” Erdélybe:

„MTI műholdas híroldalt vagy négy éve kapjuk, ez nagyon megkönnyíti a lapszerkesztést. Rá tudunk figyelni a világ eseményeire, Magyarország eseményeire, és sokszor még az országos történeteket is az MTI-ről továbbítjuk, főleg ami Bukarestben történik.” (5.)

2.2. Etnikai akadályok a hírgyűjtésben

A hírforrásokhoz való hozzáférés azonban helyi szinten sem gördülékeny. Ez leginkább a szórvány vagy szórványosodott vidékeken jelent gondot, azaz ott, ahol a román lapok komoly konkurenciát jelentenek a magyar újságok számára.²⁹ Az ilyen helyeken a hozzáférés csak egyfajta etnikai határátlépéssel valósítható meg. A forráshoz való kerülés akadályoztatása, a határátlépés nehézsége a társadalom mélyrétegeiben meghúzódó előítéletes struktúráknak tulajdonítható és nem egyszerűen nyelvi különbségek eredménye. Már csak azért sem, mert éppen ezeken a vidékeken sokkal gyakoribb a kétnyelvűség, és ez nem csak megkérdezetteinknek a *Milyen nyelveket beszél?* típusú kérdésekre adott „bevallások” alapján állítható, hanem nagyon gyakran tényleges román szószerkezeteket is használnak, sőt van, aki vallomásszerűen is elmeséli „találkozását” a magyar nyelvvel:

„Talán egy kicsit furcsa lehet az, hogy egy magyar újság főszerkesztője vagyok, mivel nem végeztem magyar iskolát, tanulmányaimat végig románul folytattam, [...] ez viszont nem akadályoz abban, hogy jelenlegi tisztességemet [sic! – P. Z. A.] betöltssem. Korábban a román sajtóban dolgoztam, mint újságíró. [...] Én magyarul az egykori megyei magyar nyelvű napilapból tanultam meg olvasni, tehát ott tanultam meg a magyar betűket, nagyon hasonlítanak a román betűkhöz, nem volt probléma. Tehát én ott tanultam meg magyarul, nagyon sokat olvastam magyar nyelven.”

Ilyen újságírói előélet mellett még inkább szembetűnő, és ugyanakkor előbbi, nyelv(ismeret)től függetlenül létező etnikai szűrők hipotézisét erősíti meg az a tény, hogy ugyanaz a főszerkesztő a következő mondja:

„Az igazi konkurenszaink a román újságok, mert sokkal nagyobb apparátussal, helyenként nagyobb költségvetéssel dolgoznak, mint a magyar nyelvű napilapok. [...] Nehéz olyan újságírókat találni, olyan embereket találni egyre szűkebb közösségünkben, akik fölvehetnék a harcot azokkal, akik... nem tudom, nem tudom magam kifejezni rendesen, szóval nehéz felvenni a harcot azokkal, akik többségben vannak. Ez egy tehát ahogy mondják »luptă inegală«... egyenlőtlen küzdelem szerintem. Tehát úgy gondolom, hogy a romániai román sajtó a legnagyobb konkurenszaink. Itt az emberek mentalitásával is meg kell küzdenünk, [mert] amikor meghallják, hogy magyar lapot képviselünk, hogy egy magyar lap újságírói vagyunk, nagyon sokan elzárkóznak attól, hogy azokat az információkat, amelyeket minden további nélkül eljuttatják román kollegáinknak nekünk is megadják. Tehát

startból vannak olyan intézmények, amelyek azt mondják, például a román prefektúra, azt mondják, hogy nem állnak velünk szóba, amelyek rendszeresen kifejteneinket a sajtóértekezletekre való meghívottak listájáról, amelyek nem is állnak szóba velünk, hogyha meghallják, hogy magyarok vagyunk... másképp tárgyalnak velünk. Véleményem szerint nagyon egyenlőtlen ez a harc."

A csatornák (részleges) elzárása így nem csak az olvasói igényeknek való megfelelést akadályoztatja, hanem az újságíró munkáját is megnehezíti. A sajtó így nehezebben tudja betölteni szolgáltató funkcióját:

„Tehát a bürokratikus ügyintézésben segítsük őket [az olvasókat] egy kicsit eligazodni, ez teljesen természetes, jogos igény. És mintha erősebb lenne a szolgáltató jellege a román sajtónak, mint amilyen most van a magyarnak. Tehát ez mindenképpen erőssége, a szolgáltatói jelleg és a jólinformáltság is. Ugyanis az információs csatornái azok elég... nyilván könnyebben... csak a magunk példájából, könnyebben hozzájutnak egy információhoz a rendőrségről, a belügyi szervektől, a hadügytől, mint mi. Ezt, ezt helyi szinten is el tudom mondani és sok... kétszer-háromszor annyit kell dolgozzunk, míg egy rendőrségi hír, egy ügyészégi hír, egy bírósági hírt megszerzünk és megnézzük a hátterét, mint például a romániai román helyi lapok. Sajnos így van.” (7.)

3. Hír és kommentár

A romániai magyar sajtó határainak kijelölésére folytatott harc során az egyik leggyakrabban visszatérő kérdés az, hogy a nyilvánosságban milyen mértékben váljanak szét a hírek a véleményektől. Egy adott újság esetében több mód kínálkozhat a szétválasztásra, mint például egy cikken belüli szétválasztás, vagy a hír és a hozzá kapcsolódó vélemény külön oldalra kerülése stb. A kérdés azonban korántsem technikai jellegű, hanem sokkal inkább egyfajta szakmai felfogásról, ha úgy tetszik világszemléletről is szó van.

Először szögezzük le, hogy ez a jelenség (a műfaji keveredés) noha komoly erdélyi hagyományai vannak, egyáltalán nemcsak erdélyi kérdés, hanem mondhatni, az átmeneti társadalmak sajtójának kérdése. A kilencvenes évek eleji posztoszocialista sajtóban kisebb-nagyobb mértékben mindenhol lezajlott az átmenet az elkötelezett újságírástól a hírlapírássá. Az ilyen irányú szakmai újra kibontakozásra többek között azért is szükség volt, mert ha ez nem történik meg, akkor beigazolódik az a kilencvenes évek első feléből származó megállapítás, miszerint a sajtószabadság kibontakozásának fő hátráltatói éppen az újságírók, akik nem tudnak megszabadulni korábbi beidegződéseiktől (és akár pozícióiktól).³⁰

A romániai román nyelvű sajtóban megfigyelők szerint ez a tisztulás

1993-ban kezdődött el, ám az újságíró-társadalom lassan beinduló önértékelését az 1996-os választási kampány és eredményei³¹ felkavarták, és a sajtó – néhány kivételtől eltekintve – pártossá vált.³²

A romániai magyar sajtósok érdekképviseleti szervezete (MURE) 1995-ben irányelvként fogalmazta meg a hírlapírás meghonosítását. A következő idézetből kiderül, hogy ez szintén egy hosszú folyamat lesz, ha egyáltalán meg fog valósulni:

„A romániai magyar sajtó sajátossága az, hogy sohasem volt igazán csak hírközpontú. A '90-es évek közepén arról beszéltünk a Magyar Újságírók Romániai Egyesületében, hogy egy olyan sajtót kell kialakítanunk, ahol a hír dominál, hiszen az olvasó nagykorú és ki tudja olvasni, hogy mi is történik a világban, és hogy ő milyen attitűdöt kell képviseljen. A '90-es évek vége, az Internet megjelenése némiképpen cáfolta ezt a törekvésünket, és kiderült, hogy a lapokat, az írott sajtót is már azért fogják olvasni, mert egy ismert valaki valamiről véleményt mond. Ilyen szempontból a romániai magyar sajtónak a történetébe nem állt be törés, nem sikerült zavarni ezt a folyamatot.” (12.)

A „híres” újságírókra, „nagy nevekre” a fenti elmesélésből kiindulva továbbra is szükség van. A romániai magyar újságírásban a véleménymondó, igazságkimondó újságíró³³ mintaképe a két világháború közötti időszakra tehető,³⁴ ám a konkrét gyökereket, a szimbolikus nyelvhasználatot, a metaforikus, ambivalens beszéd meghonosodását,³⁵ a hír leértékelődését a publicisztikával szemben a szocialista évtizedek sajtójában kereshetjük. Mivel tényeket nem (vagy csak elferdítve) lehetett közölni, kialakult a jegyzet, mint világértelmezési újságírói technika. Ebben az újságíró kísérletet tehetett arra, hogy valamely téma kapcsán ködös tényközlés mellett véleményt is formáljon. A gyakran csak sorok között kiolvasható vélemény fontosabbá vált a valóságnál (vagy a valóság megismerésénél), és maga a vélemény vált ténnyé, valósággá.

„A lap erőssége az elmúlt rendszerben azt hiszem, hogy két műfajra korlátozható, az egyik a riport, a másik a jegyzet. Volt ennél a lapnál néhány olyan ember, aki értelmiségi lévén részben, részben azért, mert csak formailag hódolt be a kommunista rendszer bugyuta elvárásainak, ezekben a műfajokban bemutathatott valamit, ami közelebb állt a valósághoz, tehát közelebb állt az akkori valósághoz. Persze olyan volt az egész légkör, hogy nyíltan problémákról nem lehetett beszélni, tehát az volt az a dolog, amit meg kellett kerülni, amit valamilyen módon ki kellett játsszani.”

A publicisztikai kényszer és valóságmagyarázó ereje megmaradt, sőt meg is erősödött, hiszen ezúttal „már nem kell kijátszani” a valóságot, és bármit meg lehet írni. A kisebbségi éthosz által uralni akart mezőben az etnikai határokon beengedett hírek azonnali reagálást kívánnak. E magyará-

zatok mintegy naponta megerősítik a kisebbségi élethelyzet átéltségét, egy-
szersmind önbizalom erősítő etnikai támpontokat kívánnak nyújtani a kül-
világ zavaró, kaotikus és ezért veszélyes információival szemben. E magya-
rázatigény a belső magyar világ és a külső román világ ellentételezését fel-
tételézi. A kisebbségi kultúra *watchdogja* így gondolkodhat: „A Mi felségte-
rületünkre nem szabad csak úgy behatolni! Ide csak a kedves, ismerős ven-
dégeket engedem be. Az idegen is bejöhet, ám őt folyamatosan nyomon kö-
vetem, és ha kell, meg is ugatom”. Ez az (etnocentrikus) látásmód óhatatlan-
ul szelektivitáshoz vezet, és az örökös és képzelt közösségének³⁶ helyzetét
érintő tematizációkra érzékeny. A túlfeszített észlelés azonban veszélyhely-
zetet teremt, így nem véletlen, hogy a külvilág (a román sajtó) nacionalistá-
vá, a saját pedig érdekvédővé válik. E logika szerint a kisebbséget „veszély-
lyezettető” híreket azonnal ellensúlyozni kell, mert e magyarázatok mankó-
kat adnak a bizonytalanság legyőzése, a veszélyérzet csökkentése érdeké-
ben. A magyarázat azonban annál sikeresebb, minél inkább elő van készítve
a terep, az olvasó tudatában van saját veszélyeztetett értékeinek:

*„Az a dolgunk, hogy mindig tudatosítsuk az emberekben azt, hogy milyen szel-
lemi értékek sülyedtek el, vagy tűnnének el, ha nem kerülnének szóba időnként a
magyar erdélyi élet vonatkozásában. [...] Nálunk is két műfaj van, és érvényes az,
hogy a hír szent, a vélemény szabad. Nem nagyon keverjük a két dolgot, ez alapve-
tő sajtóetikai illetve szakmai követelmény, de kommentált hír is létezik. Mégpedig
úgy, hogy időnként megy a pucér hír, és ha az újságírónak van hozzáfűznivalója,
nem bő és nem részletező, akkor külön tördelésben, és külön kurziválva akár hírt
kommentál. Na, de hát ez többnyire nem így szokott történni, hanem glosszát, cik-
ket, vezércikket benn [a szerkesztőségben] fogalmazunk. Nagyon ritka, amikor
annyira sürgős a dolog, hogy például nem engedhetünk el egy olyasmit, hogy a
miniszterelnök mit mond, például a magyar tankönyvekről. Mert ha csak úgy pu-
cérán közli az ember, és ez esti órákban hangzik el, és nem készülhet el a vezércikk
vagy glossza róla, nem engedheted el az olvasó elé úgy, mintha a miniszterelnökkel
egyetértene az a lap, ami egyedül jár neki” (9.)*

És így mintha kialakulna egy bűvös kör: az olvasóban tudatosították fe-
nyeztetett helyzetét, ezért azt várja el, hogy az újságírói vélemény enyhítsen
ezen az állapoton, az újságíró pedig azért ír így, mert – szerinte – az olvasó
azt várja el tőle, hogy ily módon segítsen kisebbségi helyzetéből fakadó
gondjainak enyhítésén, és egyébként is ezt a műfajt kedveli:

*„A hagyományos újságírói műfajoktól, mi úgy érezzük, hogy itt a mi helyze-
tünkben nem tekinthetünk el. Nem csak azért mert, szívesebben írnak így a mun-
katársaink, hanem elég az olvasói elvárásnak is, és így tudjuk legeredményesebben,
leghasznosabban szolgálni a közösséget, az olvasótábort.” (5.)*

De kik is az olvasók? És hogyan értesültek a szerkesztőségek az olvasók

igényeiről? Mennyire reálisak ezek az igények? E kérdések megválaszolása természetesen külön fejezeteket igényelne, itt csak azt villantjuk fel, hogy a fenti típusú vélekedések elsősorban az örökös főszerkesztő-típustól származnak, akik szinte kivétel nélkül azonos módon vázolták fel az átlagolvasó prototípusát: falusi középgenerációs vagy nyugdíjas, a fiatalok pedig nem olvasnak:

„Az olvasók többsége nyugdíjas [...] Érdekes, hogy az ifjúságnak van egy ifjúsági oldalunk, de az sem túlságosan népszerű, az az érzésem. Tehát a középgenerációtól felfelé... ebből a társaságból kerül ki a lap olvasóinak a nagy része. Aztán nem tudom, hogy ha a fiatalok beérnek és idősödnek, akkor majd ők is beállnak ebbe a táborba, de úgy általában a fiatalságról nem mondható el az, hogy újságot olvas, úgy általában, nem csak a miénket, hanem nem nagyon.” (8.)

„Különbözik nem is tudunk fiatalokat megszólítani. Úgy érzem, hogy fiatal olvasónk kevesebb van, mint a negyven év fölötti, és többnyire falun élők. Ötven százaléka az olvasóinknak falun él, és jártamban-keltemben tapasztalom, hogy felcsipeszkednek, lábujjhegyre állnak a magasabb színvonal után, a fogalmazási színvonalhoz.” (9.)

„A mi olvasótáborunk nagy része idős személyekből áll, nyugdíjasokból [...] Rengetegen azért olvasnak minket, mert hagyományápoló lap vagyunk” (11.)

Noha e fejezet elején azt állítottam, hogy nem foglalkozom interjúalanyaink „szövegeinek” igazságtartalmával, további fejtegetéseim érdekében itt – ellentételezésként – meg kell említenem egy tudományos „szövegrészletet”:³⁷ „(a médiaszereplők körében gyakori vélekedéssel ellentétben) nincs valószínűsíthető különbség falu és város között a helyi magyar lapok olvasásának gyakoriságában”.³⁸ E szembeállítás arra szolgál, hogy jobban megértsük a romániai magyar sajtó működtetésében még mindig jelenlévő kisebbségi ethoszt. Először is gondoljuk végig a szembeállításból adódó két lehetőséget: a. ha a narratívák állnak közelebb a valósághoz, akkor a tudományos állítás megkérdőjelezhető; b. ha a tudományos állítás fedi le a valóságot, akkor a narratívák érvényessége esik. Tudományos gondolkodás és megéltség látszólag ellentmond egymásnak, ám mindkettő létjogosult, és megjeleníthető akár a nyilvánosságban is. És ez az ellentmondás éppen a kisebbségi ethosz által „keletkezett” és előbb említett bűvös kör lényegét ragadja meg: a kisebbség „szolgálatába” állított sajtó alapvetően hitvezérelt, vagy weberi kifejezéssel élve, érzületetika hatja át. A kisebbségi ethosz által vezérelt sajtószegmens újságíró és olvasó között közösséget kíván létrehozni (és az örökösök által vezetett lapok esetében ez sikerül is). A közösséget itt kimondottan weberi értelemben értjük: „közösségnek nevezzük a társadalmi kapcsolatot, ha a társadalmi cselekvést – az egyes esetekben, vagy az esetek nagy átlagában, vagy a tiszta típusban – a résztvevők szubjektíve átértékelt

(érzelmi-indulati vagy tradicionális) összetartozásán alapuló beállítottság jellemzi.”³⁹

Az újságíró és olvasó által kreált bűvös kör fenntartásában tehát az átéltség és az összetartozás tudata a meghatározó. Ezek a tényezők nagymértékben hozzájárulnak a kisebbségi sajtó határainak kijelölésében, amelyen belül a hír és kommentár szétválasztása azért oly nehéz, mert e művelet éppen a határok legitimitását kérdőjelezné meg.

4. Nyelvezet: „templom vagy börtön?”

A hír és kommentár szétválasztása az újságírói nyelvezet átalakítását is megkövetelné. Mivel ez a szétválasztási igény kevésbé jelentkezik az örökösöknél, érthető, hogy az ő esetükben ezzel a „nyelvi problémával” különösebben nem találkozunk. A *menedzserek* azonban érzékelik e nyelvi fordulat beálltát, hiszen nagy részük, bevallottan vagy nem, szakítani akar az újságírás „erdélyi hagyományaival”. Tisztában vannak a pályára lépésük előtti sajtó metaforikus nyelvezetének egykori, ma már kevésbé felvállalható funkciójával, ám a „szép szabatos magyaros fogalmazásba” való hitüket nem adnák fel a gyorsuló világ hírözöne ellenére sem:

„Azelőtt lehet, hogy sokkal jobban oda tudtak figyelni arra, hogy a nyelvi forma az szebb legyen, ugyanis a kommunizmus idején az volt az egyetlen menedékhely, ahova lehetett bújni, hogy minél metaforikusabb nyelven, minél irodalmibb köntösben valamit mégis meg lehessen fogalmazni. Na most ez a szép szabatos magyaros fogalmazás megmaradt, ám a felgyorsult tempó miatt sokszor kárt szenved, de nagyon-nagyon igyekszünk, hogy ezt lefaragjuk.” (23)

A nyelvi kérdés a lokálpatrióták körében a magyarországi sajtóval való találkozás eredményeképpen került tematizálásra. E tekintetben a vélemények megoszlanak. Ott, ahol a magyarság megélése ünnepszervé válik (a szórványban), a nyelvapolást is emelkedettség övezi, a tömbmagyar régiókban pedig éppen az anyaországi sajtónyelvvel való azonosulás igénye bukkan fel:

„Nemcsak a magyarországi sajtóval, hanem a magyarországi közélettel is bajom van. [...] A televízióban sok olyan nyelvi fegyelmetlenséget érzek, amelyet a magyarországi nyelvészek, mint a nyelv természetes fejlődéseként elfogadnak, de mi nem tudjuk azt elfogadni, hogy segédigével fogalmazzunk. Ha meg akarjuk őrizni a magyar öntudatunkat, aminek a ruhája a nyelv lenne, akkor vigyázzunk az öltözékünkre. És igenis a sajtó legyen templom, ahol ünnep a nyelv.”

„Érdekes módon mi annyira ragaszkodunk ehhez a szép magyar nyelvhez, és ez nem történik meg Magyarországon. Ott be van vezetve a szleng, be vannak vezetve... a modern tájszók... a neologizmusok. Tehát nem ragaszkodnak ők annyira ehhez a szép magyar nyelvhez, mint mi. [...] S ez egy kicsit börtön is.”

A nyelv megítélésétől függetlenül mindkét ellenpólus továbbra is a metafora kísértésébe esik. A nyelvi kérdést akár így is megfogalmazhatnánk: „Templom vagy börtön?”

*

Az előbbieken részletezett tematizációk nyilvánvalóan szándékosan szétválasztott dimenziók. Az egyes tematizációk között átfedések és kölcsönös befolyásolások egyaránt tapasztalhatók. A „nyelvi fordulat” megvalósítása például egyaránt feltételezi a bulvárosodás valamilyen szintű felvállalását vagy a hírek és kommentárok élesebb elkülönítését. Ez utóbbi pedig akkor lehet még sikeresebb, ha a hírforrásokhoz való hozzáférés minél inkább elveszíti etnikai dimenzióit – és mindez fordítva is érvényes.

A TABUK LÉTE ÉS MŰKÖDÉSI MECHANIZMUSAIK

A beszélgetések során interjúalanyainkra rákérdeztünk arra is, hogy véleményük szerint léteznek-e tabuk a romániai magyar, illetve a román sajtóban. A romániai magyar sajtóra vonatkozóan a kérdés már szerepelt kérdőíves vizsgálatunkban is, ám ezúttal nem csak arra kértük a megkérdezetteket, ha úgy gondolják, léteznek tabuk a sajtónyilvánosságban, akkor sorolják is fel ezeket, hanem arra is, hogy indokolják meg, véleményük szerint miért éppen ezek a tabutémák.

A tanulmány legelején említett kérdőíves vizsgálat során azt találtuk, hogy a tabuk elismertsége és a szerkesztőségi hierarchiában elfoglalt hely között fordított összefüggés létezik, azaz minél magasabb pozíciót tölt be valaki egy lapnál, annál nagyobb valószínűséggel azt állítja, hogy nem léteznek meg nem jeleníthető, kényes témák a romániai magyar nyilvánosságban, és fordítva (ezt neveztük a *strukturális öncenzúra* jelenségének). Az interjú vizsgálat során azonban árnyaltabb képet kaphatunk, egyszerűsített verifikálhatjuk a strukturális öncenzúra tézisé.

A főszerkesztők a szerkesztőségi hierarchia felső pozícióiban helyezkednek el, így a kérdőíves vizsgálatra építve az a hipotézis fogalmazódhatna meg, hogy a főszerkesztők nagy valószínűséggel azt fogják állítani, hogy nincsenek tabutémák. Igen ám, de a főszerkesztői típusokra vonatkozó modellünk szerint e réteg korántsem tekinthető homogén társadalmi csoportnak, így ezúttal a *szűkített strukturális öncenzúra* hipotézisét fogalmazhatjuk meg: figyelembe véve, hogy eddigi kutatásaink szerint a tabutémák között

kiemelt helyen az RMDSZ-re és az egyházra vonatkozó hírek szerepeltek, továbbá a főszerkesztő-típusok korábban leírt habitusait, illetve az RMDSZ-szel szembeni viszonyulásokat, várakozásaink szerint nagy valószínűséggel az örökös főszerkesztő típus tagadja, a *menedzser* típus pedig elismeri a tabuk létét; a *lokálpatrióták* helyi politikai játszmákba való involválódásuk eredményeképpen várakozásaink szerint köztes állapotot fognak képviselni.⁴⁰

Érdemes továbbá a tabuk tartalmi oldalát a korábban ismertetett autosztereotípiákkal is összevetni. Hipotézisünk szerint az önmagunkról alkotott kép (autosztereotípiia) és a ki nem mondható témák (tabuk) között egyensúlyteremtő kapcsolat létezik: *a tabu az önkép védelmezőjeként működik*. Minél pozitívabban akarja valaki önmagát megjeleníteni, annál inkább hallgat (képzelt vagy valós) negatív tulajdonságairól. És fordítva: minél több saját negatív (képzelt vagy valós) tulajdonsággal szembesülünk, annál inkább szeretnénk úgy beszélni, hogy ezen a helyzeten változtassunk. Röviden: a pozitív önkép a status quo megőrzésére, a negatív önkép cselekvésre (a mi esetünkben: új témák megjelenítésére) késztet. Mint láttuk, a lapvezetők önmagukról alkotott képe során a morális dimenzió pozitív oldalán egyfajta kisebbségi erkölcsiséget találtunk, míg a kompetenciák szintjén az akadályoztatott (mert a negatív oldalon elhelyezkedő) szakmaiságot találtuk. Az autosztereotípiia morális, pozitív dimenziója ezért a kisebbségi ethosszal kapcsolatos, a kisebbség pozitív önképének megőrzésére vonatkozó tabutémákat fogja generálni, míg a kompetenciák negatív dimenziója a szakmaiság hiányát felszámolni kívánó (tehát, nem a morális dimenzióból, azaz a kisebbségi ethoszból levezethető) tematikákat fogja eredményezni.

A többségi (román) sajtóban létező tabuk létre és tartalmára vonatkozóan szintén a sztereotípiák morális és kompetenciadimenzióiból indulhatunk ki. A heterosztereotípiák és tabuk összefüggésbe állítása szerint a Másik általam negatívnak gondolt saját tulajdonságait nem ismeri el, ezért a negatív oldalai az én számomra tabukat generálnak (hiszen a Másik megmutatkozása nem az Én elvárásai szerint történik), míg a Másik pozitív tulajdonságai számomra nem generálhatnak tabukat, hiszen közöttünk egyetértés van. Mivel a heterosztereotípiák morális dimenziója mentén a nacionalista, balkáni, korrupt megjelölésekkel találkoztunk leggyakrabban, feltételezhetjük, hogy a romániai magyar főszerkesztők e témakörökre vonatkozóan fognak leginkább utalni a román tabutémák megjelölése során. A kompetenciadimenzió mentén leggyakrabban a sokszínűséggel találkoztunk, így valószínűsíthetően ez nem eredményezhet tabutémákat.

Vegyük sorra az alábbiakban az egyes főszerkesztő típusokon belül a tabuk létre és működésére vonatkozó véleménycsoportokat.

Örökösök és tabuk: „nincs, de...”

Az örökösök a romániai magyar sajtóban létező tabukra vonatkozó kérdésünk során leggyakrabban úgy kezdték válaszukat: „nálunk tabuk nincsenek, de...”. A „de...” után következő magyarázat vagy arra vonatkozott, hogy náluk nincsenek tabuk, de más lapoknál illet lehet találni, vagy azt részletezte, hogy tabuk ugyan nincsenek a romániai magyar sajtónyilvánosságban, de valamilyen szintű szelektivitás létezik a szerkesztőségekben. A magyarázatok nagyrészt a Markó-Tőkés-féle politikai viták megjelenítésének arányaira vonatkoznak.

„Tabutémák nem léteznek, léteznek viszont határozatlan, tájékozatlan vagy nem elég leleményes szerkesztők, újságírók” (1.)

„Tabutémákat – lehet, hogy léteznek – én nem fogadok el a romániai magyar sajtóban, még egyházit sem. Bizony bíráltunk már lelkészt, a falu papját, kaptunk is fricskát. Dicsértük és bíraltuk Tőkés püspököt is, Markó Bélát is. Szóval, nálunk nincsenek tabutémák, de máshol léteznek, pl. úgy érzem, hogy az egyik megyei újság túlságosan RMDSZ-elkötelezett, egy másik megyei lap pedig ott vergődik, mert nem privatizáltak, és végül is ők a megyei tanács lapja is, meg nem is. Időnként elengedik a szavaikat, aztán visszahívják, szóval érződik, hogy nem élhetnek azzal, hogy csak a saját zsírjukkal éljenek. Nekiünk se megyei tanács, se városi polgármesteri hivatal nem szól bele, a közleményeiket is pénzért közöljük, semmit bele nem szólhat se baráti alapon, se hivatalos alapon. Én ezt tartom a legnagyobb vívmánynak '90 után, hogy amíg eddig valamilyen szervezetnek, vagy az egyetlen pártszervezetnek voltak tulajdonai, illetve lekötelezettjei az újságok, most ilyen is lehet.” (9.)

„Én azt nem tudom mondani, hogy nálunk tabutémák lennének, de megválogatjuk a témákat. Minek milyen súlyt adunk meg. [...] Mi súlyozzuk a dolgokat és nem minden futóbolondnak a szenzációját kezeljük úgy, hogy ez egy főtéma. Ami a reális kérdés, azokkal foglalkozunk és ilyen szempontból tabutéma nincs. [...] Van válogatás, van szelekció és nem adunk akármit csak úgy le, mert megnézzük mindennek a hatását. Ez lehet, egyfajta saját koncepciót tükröz, hogy mivel foglalkozunk és mennyire, de ez van. Ha maga csinálná, magának is meglennének a szempontjai, amiket érvényesítene [...] és ez nem azt jelenti, hogy vannak tabutémák. Nincsenek lényegében tabutémák. [...] Mi, ha valamit Tőkés László csinál, minden kommentár nélkül betesszük és megírjuk. Nem csinálunk abból problémát, hogy Markó nekünk jobban tetszik, mert realpolitikusként tartjuk, és akkor Tőkést nem tesszük be.” (6.)

Van olyan örökös is, aki mintha sejtene, hogy a „helyes” válasz nemleges kellene, hogy legyen, ám a mondat végére már elismeri, hogy léteznek tabuk, majd pedig ennek okait kezdi részletezni:

„Tulajdonképpen nem léteznek vagy nem kellene létezniük, mégis léteznek. Nem léteznének, ha a kisebbségi helyzetünk nem az lenne, amilyen. Mindaddig, ameddig nem kerülünk abba a helyzetbe, hogy jogainkat minden tekintetben, teljes mértékben élhessük, tehát bizonyos etnikai vagy nemzetiségi megkülönböztetésnek bármilyen szinten, bármilyen területen ki vagyunk téve, mindaddig fog működni egy jó értelemben vett szolidaritás a magyarságban, amelynek megvannak persze a rossz értelmű vonatkozásai is. [...] Túlzásoktól mentesen, de azért most olyan helyzetben vagyunk, hogy sokszor felvállalunk sajnos olyan embereket is, akiket erkölcsileg nem kellene felvállalnunk, csak azért, mert magyarok és mert nem akarjuk a szennyest kiteregetni, érthető okokból. Anélkül is mindig azt mondjuk, hogy támadnak minket eleget, kákán csomót keresve is támadnak bennünket és akkor még mi is kipakoljuk a szennyest. A tabutémák gyakorlatilag ebből adódnak, hogy nagyon kétséges az, hogy ha egy újságíró, egy magyar lap lerántja a leplet magyar piszkosságokról, azt ki és hogyan fogadja el. Nem szívesen fogadják, olvasóktól azonnal meg is kapod a leckét, hogy miért kellett ezt kiteregetni, nem elég az, ami a fejünkön van, még ti is ráraktok egy lapáttal. Ez van egyrészt, másrészt kialakul a sajtóban a tulajdonosi réteg, ne feledjük a tulajdonosi rétegnek érdekei vannak és egyértelmű az, hogy az érdekeit érvényesíteni is fogja. [...] Nálunk még nem annyira, de már látható az, hogy rétegződnek, különböző irányokba elmennek a lapok, ilyen vagy olyan érdekek szerint, vagy, hogy bizonyos embereket megszólaltatnak, másokat nem szólaltatnak meg. Ez egyértelmű, hogy már érződik és be fog következni. [...] Végig lehet követni a különböző véleményeket a lapokról, illetve maguknak a lapoknak az elolvasásából is meg lehet érteni azt, hogy egyik például miért nem készíti első oldalon Markó Bélával interjút, és miért van ott minden számában egy bizonyos politikai irányvonal, míg egy másik lapban ez fordítva van. Én nem mondom, hogy melyik a helyes vagy melyik nem. Nálunk ezek még együtt mind jelen vannak. Ránk is ránk fogják azt, bár nagyon sokszor jogtalanul és méltánytalanul, hogy nem tudom kinek a lapja vagyunk. Persze, hogy vannak szimpátiák, egyértelmű, hogy az újságíró nem csak egy magnetofon, amely csak lejegyez.” (2.)

A tabuk – azon örökösök szerint, akik „tagadva elismerik” létüket – tehát a kisebbségi életfeltételhez mintegy hozzátapadó interetnicitással (román–magyar ellentételezéssel), illetve az RMDSZ-en belüli konfliktusokkal magyarázhatók. E logika szerint a belső (intraetnikus) konfliktusokat nem szabad feltárni, mert azok megerősítik az interetnikus konfliktuspotenciált, ennek elkerülése pedig olvasói és tulajdonosi elvárás is. Ezért, ahogy egyik interjúalanyunk megfogalmazta, akár a „tolvajainkat is meg kell védeni”.

A román nyelvű sajtóra vonatkozóan az örökös típust megtestesítő főszerkesztők elsősorban gazdasági korrupciós ügyeket, és kisebb mértékben politikai témákat említettek, mint meg nem jelenő, jeleníthető ügyeket. Fontos kihangsúlyozni, hogy míg a magyar nyelvű sajtóra vonatkozó tabuk kap-

csán majdnem teljes mértékben nemleges válaszokat kaptunk, a román sajtó kontextusában egyértelmű igenlő válaszokat születtek. Az áttekinthetőség érdekében összesítő táblázatba foglaljuk a fenti véleményeket:

6. táblázat

Léteznek-e tabuk? – Örökösök,	
A romániai magyar sajtóban	A román sajtóban
NEM léteznek, DE találkozhatunk:	IGEN, léteznek, éspedig:
<ul style="list-style-type: none"> – Szelekcióval – Újságírói szimpátiával – Tulajdonosi érdekekkel – Olvasói elvárásokkal – Intraetnikus érdekekkel (szolidaritással) – Interetnikus konfliktus-potenciállal 	<ul style="list-style-type: none"> – Gazdasági ügyek, korrupció – Politikai ügyek

4.2. Menedzserek és tabuk: „van, hát persze...”

Az örökösökkel ellentétben a *menedzserek*, egy kivételtől eltekintve, határozott igennel válaszoltak a tabuk létre vonatkozóan. Az igenlő válasz mindkét nyelvű sajtóra érvényes, és hosszas listát is kaptunk válaszaikból.

7. táblázat

Léteznek-e tabuk? – Menedzserek,	
A romániai magyar sajtóban	A román sajtóban
IGEN, léteznek, éspedig:*	IGEN, léteznek, éspedig:
1. RMDSZ-vezetők gazdasági érdekeltségei	Nemzeti érzés, nemzeti eredet
2. RMDSZ-vezetők korrupciós ügyei	Gazdasági ügyek
3. RMDSZ-vezetők magánélete	Korrupció
4. Egyház	Politikai ügyek
5. Alkoholizmus és következményei a romániai magyarok körében	Történelmi témák
6. Anyaországi támogatások	Ortodox egyház
7. Romániai magyar intézmények	Ritkán: magyar jellegű téma
8. Civil szervezetek	
9. RMDSZ és a titkosszolgálatok	
10. Anyaországi tőkeberuházások	
11. Romániai magyar felsőoktatás	
12. Szex, erotika	

*A sorrend az említések gyakoriságát tükrözi, a 7–12. témákat egyszer említették.

Látható, hogy mindkét sajtóra vonatkozóan részletezőbb listát kaptunk. A romániai magyar sajtó esetében az RMDSZ-t közvetlenül érintő témákon kívül, az egyházi és más (civil) magyar intézmények szerepelnek, de megjelenik a felsőoktatás és alkoholizmus is. Észrevehető, hogy a kisebbségi ethosszal szoros kapcsolatot mutató tematizálásokon kívül, megjelennek a hatalmi-politikai szférán kívüli tematizálások is (például az alkoholizmus és részben a felsőoktatás, a magyar intézmények, beruházások). A román sajtó esetében a nemzeti, történelmi, vallási tematizálások teszik ki az említések nagy részét, ezen kívül a politikai-gazdasági ügyek, és kis mértékben ugyan, ám megjelenik a magyarokat érintő tematizálás is.

A romániai magyar sajtó esetében meg nem jeleníthető témák okaira rákérdezve egyrészt a politikai és gazdasági befolyásolást, másrészt pedig az újságírói, szakmai felismerés hiányát emelik ki:

– „Túl erőteljes, túl erős a politikai és gazdasági kontroll, tehát itt jelezném, hogy a politikai kontrollal rögtön említeni kell a gazdasági kontrollt is. Ma olyan gazdasági megszorítások vannak, amelyek nagyon kemények. Aztán jön a politikai elit, emiatt bizonyos tabumechanizmusok érvényesülnek, tabutémák keletkeznek [...]. Én ezeket részben meg is értem, és magyarázni tudom azzal, hogy kisebbségi helyzetben, ami jelenleg egy hátrányos helyzet, a sajtónak talán nem feladata, hogy sőt tegyen vagy savat öntsön a sebekre. Ez még nehezíti is ennek a közösségnek a helyzetét azzal, hogy feltárja a belső problémákat, illetve mondhatja ezt erre a romániai magyar ember is, van nekünk elég bajunk anélkül is, hogy még a sajtónk is minket szapuljon.” (4.)

– „Mondok egy sarkított lehetséges esetet. Az egyházaknak, az RMDSZ-nek, a különböző magyar civil szervezeteknek lehetnek olyan dolgaik, amiket azért nem ír meg a magyar sajtó – nem is kell nagyon győzködni az újságírót, hogy ne írja meg –, mert ő nem akar ártani senkinek, nem akar ártani általában a romániai magyarság ügyének, nem akar, hogy úgy mondjam, lőszert szolgáltatni, fegyvert szolgáltatni az elképzelt ellenségnek, a románoknak. [...] De nemcsak ezek a tabutémák, vannak olyan tabutémák is, amelyeknek se ilyen hatalmi, vagy ilyen román–magyar vonatkozása nincs. [...] Például az alkoholizmus témájára a romániai magyar újságíró nem állt rá, hogy felfedje és megírja. Mindenki tudja, hogy sokan isznak, s a kocsmák, s a szétszakadt családok, és így tovább, de én szerintem valahogy még egyszerűen nem jutottunk el a felismerés szintjére, sokan az újságírók között, hogy pont erre ráálljanak. De vannak ilyen tabutémák, amelyeket igazán senki nem tilt, de most valahogy nem igyekeznek hozzányúlni.” (23.)

A lokálpatriótáknak a romániai magyar sajtóban tapasztalható tabuk létrehozó véleménye valamilyen mértékben közel áll a menedzserekéhez, a fő különbség – érthető módon – éppen az, hogy a meg nem jeleníthető témákat gyakran a helyi viszonyokra értik. Ugyanakkor az is megállapítható, hogy a kevésbé részletezett vélekedésekben viszonylag kis mértékben találunk az interetnicitáson, hatalmi szférán kívüli témákat. A román sajtó vonatkozásában a magyar kisebbségeket érintő kérdések kerültek első helyre.

8. táblázat

Léteznek-e tabuk? – Lokálpatrióták,	
<i>A romániai magyar sajtóban</i>	<i>A román sajtóban</i>
IGEN, léteznek, éspedig:*	IGEN, léteznek, éspedig:
1. RMDSZ	Magyarokat érintő témák
2. Egyház	Gazdasági ügyek
3. Helyi gazdasági ügyek	Politikai ügyek
4. Szex	Történelmi témák
5. Korrupció	Vallás
6. Helyi politika	Homoszexualitás

*A sorrend az említések gyakoriságát tükrözi, a 3–6. témák egyszer kerültek említésre.

A tabuk létrehozó érvelésben a korábbiakban tapasztalt interetnicitás eleme (értsd: azért nem ajánlatos bizonyos témákról írni, mert a románoknak „muníciót” szolgáltatnak) nem jelenik meg, de a helyi gazdasági-politikai szférával mindenképp számolni kell, a lap megmaradása érdekében nyitottnak kell lenni a kompromisszumokra is. Ez a stratégia a helyi lapokat nagy valószínűséggel a helyi hatalmi szervezetekbe való beágyazódására készíti.

– „Azért ezek a tabutémák, mert ha azt vesszük figyelembe, hogy az RMDSZ az a romániai magyar kisebbség védelmét szolgálja, vagy kéne szolgálja, akkor, idézőjelben, nem illik vagy inkább nem tanácsos ellenkezni ezzel... ezzel a szervezettel. Vagy nem szabadna. Azt mondják, hogy a jó magyar nem ugatja meg a saját háza táját. Hát pedig ebben az esetben szerintem meg kell [ugatni]. A másik, a katolikus egyház, pedig ugye közel áll az emberhez a vallás, de hogyha mégis ezzel foglalkozik egy újságíró, akkor bizonyos szinten közutálatnak fog örvendeni.” (17.)

– „Nyilván, hogy a személyekkel helyi szinten is van olyan, hogy tabutémának számít, ha úgy vesszük. Tehát, ha van nekem egy nagyon jól hirdető ügyfelem, aki mondjuk egész évben hirdet, több tíz millió lejt hagy itt évente, nagyon meggondolom, hogyha valami történik vele, mondjuk autóbalesetet szenvedett annak a cégnek a

vezetője, hogy ezt lehozzuk-e vagy nem. Ez az igazság! Esetleg elveszíthetnek egy pénzforrást, [...] a lap alapítványtól nem kapott támogatást, viszont függünk a hirdető ügyfeleinktől, akiknek a kedvéért az ember általában hajlandó kompromisszumot tenni, hogyha megkér, akkor inkább ezt nem írjuk meg... Ez is egy tabu." (15.)

Összesítve a tabukról

Vizsgáljuk meg a tabuk léteével kapcsolatos véleményeket a maguk összességében is. A romániai magyar sajtóra vonatkozóan a legszembetűnőbb véleménykülönbség az, hogy míg az *örökösök* tagadták a tabuk létét (ám bizonyos hírszelekció létjogosultságát elismerték), addig a másik két csoport majdnem egyöntetűen egyetértett létezésükkel. A tematikai oldalak vizsgálatánál az RMDSZ-szel kapcsolatos témák szerepeltek kiemelkedő helyen, ezután pedig az egyház került említésre, majd pedig – főképp a *menedzser*-főszerkesztők esetében – megjelentek azok a témák is, amelyek közvetlenül nem kapcsolhatók sem interetnikus, sem hatalmi mezőbe.⁴¹ Míg az előbbi két nagyobb csoportot méltán tekinthetjük a veszélyeztetett helyzetűnek felfogott kisebbség integritását szolgáló, az ún. kisebbségi ethoszból levezethető témáknak, az utóbbiakat (mint például a szexualitás, felsőoktatás, alkoholizmus) az újságírói szakma hiányosságaiként tarthatjuk számon. Mindez gyakorlatilag igazolja azt az előzetes feltevésünket, miszerint a tabuk generálása összefügg az autosztereotípiák struktúrájával. Mint láthatuk, a moralitás dimenziójához kapcsolható tabusítások a kisebbség pozitív önképének fenntartását szolgálják, és alapvetően a többséggel szembeni szimbolikus harc részeként értelmezhetők. A negatív előjelűnek látott saját kompetenciák felszámolására irányuló szándékok – amelyek a romániai magyar lapszerkezeten belüli újszerű elemeknél, a *menedzser* és *lokálpatrióta* vezette lapoknál erősebbek – egyre több olyan témát szeretnének megjeleníteni, amelyek újságírói felkészültséget, nyitottságot, az etnikai diskurzus elhagyását feltételezik, egyszersmind az intraetnikus konfliktusok felvállalását jelenti.

A román sajtó vonatkozásában, noha részlegesen, de beigazolódni látszik a tabutémák tartalma és a heterosztereotípiák közötti összefüggés. Előzetes feltételezésünkhöz képest a gazdasági és politikai tematizálások kerültek a magyar főszerkesztők által tabunak tekintett témák közé. Kis mértékben ugyan, de a morális dimenzió negatív oldalára sorolt nacionalista jellemzők is tabukat generáltak, amelyek a romániai magyar főszerkesztők meglátása szerint, úgy működnek tabuként, hogy általuk el nem fogadott konszenzust kreálnak a másik oldalon: „a nemzeti kérdésben nagyon nagy egyetértésben vannak [a románok]”.

9. táblázat

Tabuk léte és tartalma		
Főszerkesztő-típus	A romániai magyar sajtóban	A román sajtóban
Örökös	NINCSENEK TABUK, de van szelektivitás stb.	LÉTEZNEK TABUK, és ezek: – Gazdasági, politikai természetűek
Menedzser és lokálpatrióta	LÉTEZNEK TABUK, és ezek: – morális dimenziókat (kisebbségi éthoszt) érintenek; – kompetenciára vonatkoznak	LÉTEZNEK TABUK, és ezek: – a (román) nemzeti érzést érintik – magyar nemzetiségre vonatkoznak – gazdasági, politikai természetűek

4.5. Tabusítás: két mechanizmus

Összevethetjük a továbbiakban, melyek az ún. tabusított intézmények és melyek azok a politikai retorika szintjén megjelenő, főképp a romániai magyar kisebbség érdekképviselőjét felvállaló szervezet (RMDSZ) által megjelölt intézmények, amelyek a kisebbség fennmaradását szolgálják. Ez utóbbiak közé magán az érdekképviselői szervezeten kívül az egyházat, az oktatási, kulturális, gazdasági intézményeket valamint a civil szervezeteket sorolhatjuk – ezek nélkül nem maradhat meg a kisebbség, állítják. Az újságírók (főszerkesztők) egy része által említett úgynevezett tabutémák azonban éppen ezeket a politikai diskurzus szintjén is a kisebbség fennmaradását szolgáló intézményeket érintik.

10. táblázat

Tabusított témák		Fennmaradást elősegítő („kanonizált”) intézmények
Kisebbségi ethoszból fakadó témák	– RMDSZ-t érintő (politikai, gazdasági) témák; – Egyház; – Civil szervezetek; – Egyéb magyar intézmények;	– RMDSZ; – Egyház; – Oktatás; – Gazdasági intézmények; – Civil szféra; – Kulturális intézmények;
Kompetenciára vonatkozó témák	– Korruptió; – Felsőoktatás; – Szexualitás; – Alkoholizmus;	

Látható, hogy a tabusított témáknál a szexualitás és alkoholizmus jelenik meg, mint nem a „kanonizált” – túlélést segítő – intézmények, az oktatás pedig mintha nem lenne teljes mértékben tabusítva (hiszen „csak” a felső-oktatás jelent meg). Túl azokon a bagatellizáló kijelentéseken, hogy a szexualitás intézménye nélkül nemcsak egy adott kisebbség, hanem egyetlen emberi közösség sem reprodukálhatja önmagát, illetve az alkoholizmusnak komoly közösségromboló hatása lehet, érdemes itt azt megjegyezni, hogy a romániai magyar sajtóban az ilyen típusú témák mellőzése egyrészt a bulvárosodás elkerülésének mértékét, másrészt pedig a szakmaiság hiányát jelenti. Mindez összefügghet egyfajta prűdséggel, de szélesebb kontextusban a piaci elemek tagadását, valamint – látszólag meglepő, de a poppe-i struktúrák alapján logikus módon – az etnicitást feltételezi. Az etnicitás eleme e vonatkozásban azt jelenti, hogy a főszerkesztők zömének meglátása és értékelése szerint a román nyelvű sajtó egyszerűen „balkáni”, és mint ilyen, „ők” gyakran használhatnak szenzációhajász elemeket (mint pl. a szexualitás megmutatása). Következésképpen „mi”, akik különbek vagyunk, nekünk kerülni kell az ilyen kompetenciák kibontakozását.

A tabuk által megvont etnikai határok fontossága a főszerkesztők érvelésében gyakran előjön. Ezekre a meg nem jelenített témákra azért van szükség – állítják –, hogy a másik féllel (értsd: a románokkal) szembe ne váljon a romániai magyarság még inkább védtelenné: „meg kell védenünk a tolvajainkat is”.

A tabusított és fennmaradást szolgáló intézmények további összevetésekor az oktatás jelenik meg, mint tárgyalható probléma. Az oktatás megjelenítésének óriási szimbolikus és politikai ereje van, az oktatási kérdések gyakran válnak kül- és belpolitikai csatározások tárgyává. Csakhogy az oktatás mint fennmaradást szolgáló intézmény összességében (integrált egészként) jelenik meg, mint statisztikai, szimbolikus entitás (hány magyar diák van?, magyar nyelvű intézmények fontossága stb.), és nem mint működő, azaz napi működtetést igénylő rendszer.⁴² A tabusított témák között szereplő korrupció nemcsak politikai, gazdasági vonatkozásban jelenhet meg, hanem az oktatás vonatkozásában is.

A tabusítás a romániai magyar sajtóban nem azt jelenti, hogy nem jelennek meg hírek a kanonizált intézményekről, hanem azt, hogy az újságírói szándék (képzelt vagy jogos) olvasói igényekre építve, illetve mondandójának potenciális interetnikus konfliktusba való helyezése miatt nem hatol be az intézmények falai mögé. A kanonizált intézmények így gyakran – egyik interjúalanyunk szavait használva – „szent tehenekké” válnak. *A tabusítás tehát alapvetően nem az intézményeket érinti, hanem az intézmények működését.* Ennek okai részben a szakmai kompetenciák dimenziójában keresendők, de

nagyobb mértékben azzal magyarázható, hogy a kisebbségi nyilvánosság, valamint az azt működtető értelmiségi elit elsősorban a felmutatható magyar vonatkozású szimbólumokat tartja fontosnak megjeleníteni, hiszen ez által továbbéltheti az etnikai különbözőség tudatát.⁴³ Az elit számára így a szimbólumok és az azokhoz kapcsolódó érzelmi töltet fontosabbá válik, mint a társadalmi tények, avagy a mindennapi élet létfontosságú, ám a szimbolikus politizálás által nem szakralizált történéseinek bemutatása.

A tabusítás tehát a folyamatos etnikai határápítés eszköze, de – tekintve, hogy a főszerkesztők a tabuk létrehozására vonatkozóan is két nagyobb csoportra oszthatók – az etnikai határokon belül is kettősséget produkál. A tabuk a környező világ folyamatos dichotómiákban való elgondolásának eredménye, bináris oppozíciók szüntelen használatának következménye. Ez egyébként a romániai magyar kisebbségi kontextustól függetlenül is érvényes, a tabusítást ugyanis elgondolhatjuk a nyilvánosság reprezentációs modelljén⁴⁴ belül is. A nem nyilvános és nyilvános, illetve a magán és a köz szétválasztására épülő modell esetében, a tabusítás valójában a közszférán belüli (értsd: a köz, a mi gondolatmenetünkben pedig a közösség dolgaira vonatkozó) nyilvánosságot érintő tematizációk nem nyilvánossá tételének szándékát jelenti.⁴⁵ A tabuk tehát a szent és a profán, a (nyilvánosságban) kimondhatatlan és kimondható megkülönböztetését feltételezik, ez pedig kisebbségi és többségi etnikai csoportok létezése mellett, olyan szemantikai struktúrák továbbélését eredményezi, amelyek (etnikai) sztereotípiákat hoznak működésbe. A sztereotípiák továbbá bináris oppozíciókat, ellenségfogalmakat generálnak,⁴⁶ egyszersmind az ellenségnek neve lesz: „a balkáni”, „korrupt” külső ellenségnek,⁴⁷ az „ők”-nek nem szolgáltatja ki önmagát az „erkölcsös mi”.⁴⁸ A határok átlépéséről (pontosabban át nem lépéséről) a tabuk gondoskodnak. A saját erkölcsiségbe vetett hit azonban óhatatlanul kikezdi az önértékelést is, a világ dolgairól szóló tudósítások helyett pedig egyre inkább a saját (tév)képzetek valóságra erőltetett torzformái látnak napvilágot.

Röviden: kétféle tabusítás zajlik egy időben. Az egyik interetnikus mezőben működik, a másik pedig intraetnikus mezőben zajlik. Az előbbi a kisebbségi ethosz fölött őröködik (literaturizáltságot, a kisebbségi neurózis létét eredményezi), a második pedig kompetenciák hiányával magyarázható (és aprofesszionalitásban és akommercialitásban⁴⁹ érhető tetten). Mint az előbbieken láttuk, azonban, az újságíró-társadalomban és a szűkebb főszerkesztői rétegen belül is generációs ellentétek feszülnek, ez pedig minden bizonnyal kihat a kimondható és kimondhatatlan közötti határvonalak újrendezéséhez, azaz a tabuk tárházának változására. Kérdés viszont, hogy ezek a változások oly mértékűek lesznek-e, hogy kihatással legyenek a tabusítás előbbieken ismertetett mechanizmusaira?

NÉHÁNY ÁLTALÁNOS ÉS REGIONÁLIS VONATKOZÁS

Bizonyos megfontolásokból talán éppen ezzel az alfejezettel kezdhettük volna az interjúk elemzését, hiszen mindaz, amit a korábbiakban kifejtettünk összefügg néhány általános, az egész romániai sajtórendszer 1989. december utáni állapotával. A főbb gondok, mint például a terjesztés, a kilencvenes évek eleji papírhány, a megugrott infláció, a lakosság elszegényedése, a munkanélküliség⁵⁰ a magyar nyelvű sajtót és olvasókat is hasonló mértékben érintette.

Az államszocializmus feltételei közepette egyfajta szimulált piaccal találkozhattunk: a hatalom saját legitimitása érdekében arra törekedett, hogy naponta, minél magasabb példányszámban tudja az olvasó asztaláig szállítani ideológiáját.⁵¹ Ezért az egykori kommunista párt megyei és országos szervei ellenőrzése alatt álló lapokat minden eszközzel igyekeztek magas példányszámban megjelentetni és terjeszteni. A nyomtatott sajtó példányszáma megőrzésének biztosításához piacgazdasági feltételek mellett a legkézenfekvőbb eszköz az előfizetések megtartása, illetve növelése. Tekintve, hogy a hetvenes, nyolcvanas években hivatalosan nem létezett munkanélküliség, a felnőtt lakosságot megcélzó országos és megyei lapok „olvasóinak”⁵² toborzását leghatékonyabban a munkahelyen történő előfizetésekkel lehetett biztosítani (a gyerek és ifjúsági lapokat pedig az iskolákban). E gyakorlaton kívül azonban – a kommunista bükkfanyelv szófordulatával élve – adminisztratív módon is „odahatottak” az előfizetésekre, ugyanis a párttagoknak, KISZ-tagoknak és a különféle munkahelyi szervezetek és szakszervezetek tagjainak kötelező volt előfizetéseket eszközölniük.⁵³

A rendszer számára két szempontból különösen fontos volt, hogy a magyar nyelvű lapok is magas példányszámokat produkáljanak: egyrészt propagandisztikus, manipulatív tevékenységét így a magyar kisebbség körében is kifejtethette,⁵⁴ másrészt pedig e példányszámokra hivatkozva visszatámaszthatta azokat a nyugati vádakat, miszerint az országban a kisebbségek szándékos asszimilációja zajlana. A példányszámokat természetesen ebben a szimulált piaci közegben kell felfognunk, ugyanis ezek nagyságát gyakorlatilag a pártszervezetek írták elő, a romániai magyar lapok esetében (is) pedig bármikor számíthatni lehetett a példányszámok csökkenésére. A csökkenés eme lehetőségét az akkori romániai magyar elit a kisebbség létét fenyegető veszélyként értelmezte, ezért ő maga is szorgalmazta a magyar lapok megrendelését. A Hatalom valószínűleg cinikusan szemlélte, ahogy a magyar kisebbség hozzájárul önmaga indoktrinálásához, a sajtót működtető elitnek pedig sikerélményt nyújtott, ha a sorok közé, mögé üzeneteket rejtethetett el, amelyeket vélhetően az olvasók egy része meg is fejtett.

A szimulált piacból, a pártállami kontrollból, illetve a centralizációból való kilépés azon lapok esetében, amelyek 1989-et megelőzően is léteztek eufórikus állapottal kezdődött. Az első lépésnek a „névadás öröme” címet is adhatnánk, hiszen a múlttól való elzárkózás legelső nyilvános gesztusa a lapnevek megváltoztatása volt. A korábbi mozgalmi konotációkat hordozó lapnevek (*Bányavidéki Fáklya* – Nagybánya, *Fáklya* – Nagyvárad, *Igazság* – Kolozsvár, *Vörös Lobogó* – Arad, *Vörös Zászló* – Marosvásárhely, *Szabad Szó* – Temesvár), de a „csak” a megjelenés helyére utaló címeket is (*Hargita*, *Szatmári Hírlap*) néhány kivételtől⁵⁵ eltekintve megváltoztatták. Az új napilapnevek majdnem mindegyike egyfajta (megyéhez vagy városhoz köthető) territorialitást vállalt fel (*Hargita Népe*, *Bihari Napló*, *Háromszék*), amelyhez gyakran az „új” időkre való egyértelmű utalás kapcsolódik (*Bányavidéki Új Szó*, *Temesvári Új Szó*,⁵⁶ *Szatmári Friss Újság*). Az „új idők” felvállalása néha egyszerű kijelentés által valósult meg: *Szabadság*, *Jelen*, néha azonban a negyvenes évek második felére való „visszanyúlással” történt: *Romániai Magyar Szó* (1947 szeptemberében is alakult ilyen néven lap), *Népújság* (1948–51 között is létezett).⁵⁷

A lapvezetők nagy része beszámol arról az eufórikus, és ugyanakkor példányszám növekedésben, lapalapításban is megmutatkozó állapotról, amely 1990 és részben 1991-ben tapasztalható volt.⁵⁸ Ebben az időszakban a korábbi mesterségesen magasán fenntartott példányszámokhoz képest is megugrottak a nyomtatott példányszámok, az új lapok is látványos olvasottságnak örvendtek, ám ennél drasztikusabb és traumatikusabb volt – egyfajta letisztulási folyamat beindulásával egyetemben – a reális piaci igényekkel való szembesülés. Mindehhez még hozzájárultak a postai terjesztés hiányosságai, a papírhány és a lakosság elszegényedése. Ilyen feltételek mellett azok a lapok, amelyek nem kaptak valamiféle tőkeinjekciót és/vagy szemléletünkben, illetve lapstratégiájukban nem tudtak a piachoz igazodni, gyakorlatilag megszűntek. Minden megmaradt lapnak azonban közös vonása a folyamatos oldalszám-növekedés, a grafikai kivitelezés tökéletesítése (a számítógépes tördelésre való áttérés nyomán), egy minimális bulvárosodás felvállalása, mint például a TV műsormelléklet (amely nagy húzóerő, majd mindegyik főszerkesztő megemlítette ennek fontosságát és az ehhez kapcsolható példányszám növekedést) és horoszkóp közlése.⁵⁹

A szemléletváltással egybekötött túlélési harc óhatatlanul nagyobb mértékben érintette azokat a lapokat, amelyek olyan területeken reméltek olvasókat, ahol a magyarok kisebb részarányban, szórványban élnek. A túlélésért folytatott harc a legkülönbözőbb ötleteket szülte, román nyelvű reklám vagy szórakoztató lapok megjelentetésétől kezdve zöldséges bolt üzemeltetéséig, pályázatoktól olvasói pénzügyi támogatásig sok mindent megtalál-

hatunk (ld. például a temesvári *Heti Új Szó* esetét). Egyes lapoknak át kellett térniük a napilapról a heti megjelenésre, „heti megjelenésű napilapokká” váltak.

A kilencvenes évek második felében megjelent a vállalkozói tőke is a napilapok mögött, de ez még korántsem tekinthető általánosnak. A szakmán belül egyfajta polarizálódás alakult ki, van, aki ezt üdvözlendő fordulatnak tartja, ám másik részük komoly veszélyt lát ebben, és attól tart, a romániai magyar sajtó is olyan – egyik interjúalanyunk megfogalmazása szerint – „szalmazörgésű” lesz, mint a magyarországi vidéki sajtó. Talán ki sem kellene hangsúlyoznom, ebben az ellentétben az általunk örökösnek és *mendezsernek* nevezett típus közötti ellentétekről van szó.

Regionális megközelítésben, illetve a piaci és szórványjelleg összevetéséből interjúink alapján az körvonalazódik, hogy a nem magyar többségű régiókban mintha fejlettebb lenne a „piaci tudat” és a piaci alkalmazkodás, mint a tömbmagyar régiókban. Ez utóbbiakban működő megyei napilapok és a városi hetilapok számára sem a helyi román lapok és sem az országos terjesztésű magyar lapok nem jelentenek igazán konkurenciát, esetenként csak a megyei és városi lapok között alakul ki egyfajta, mondhatni kollegiális hírverseny. Igazi konkurenciával azonban itt nem kell számolni, mert a megyei lapok – viszonylag stabil olvasottság mellett – napi megjelenésük által folyamatos jelenlétet tudnak biztosítani, a városi lapok pedig intenzívebben koncentrálhatnak a lokális hírekre.

Azokban a helyi centrumokban, ahol a magyarok kisebbségben vannak, jelentkeznek leginkább a piaci elemek, az ezeket alátámasztó szakmai újítások, illetve az új típusú megjelenési formák. Íme néhány példa: osztrák kiadó Nagyváradon, helyi vállalkozó tulajdonos és fiatal, nem az „etnikai establishmenthez” tartozó főszerkesztő Aradon, piaci és civil társadalmi kezdeményezések a fennmaradásért Temesváron, regionális (tehát a hagyományosnak számító, megyei hatósugáron túlmutató) terjeszkedés Bánságban, sikeres réteglap Déván, önfenntartás Brassóban, a hír és kommentár szigorú szétválasztása a kolozsvári magyar napilapban, magyarországi tőkéjű és internetes napilap Kolozsváron. Ezekben a centrumokban a román lapok komoly vetélytársat jelentenek a hírversenyben, az olvasók könnyebben áttérnek a román lapokra, ha a magyar újságokban nem találják meg a megfelelő híreket. Az előbbi felsorolásszerű jelzések azonban nemcsak az etnikai arányokkal függnek össze, hanem megfigyelhető egy nyugat-kelet ellentét is: a magyarországi határhoz közeledve egyre egyértelműbb piacosodással találkozunk (természetesen vannak kivételek⁶⁰).

Végezetül két nagyon egyszerű(nek tűnő) számadat: a munkatársak száma és a példányszám. Noha interjúink során mindkét adatra rákérdeztünk,

egyikről sem könnyű egyértelműen beszélni. A munkatársak számát azért nehéz meghatározni, mert a lapok nem csak belső („munkakönyves”) munkatársakkal dolgoznak, hanem nagyon sok külsőssel, és ezek száma – a főszerkesztői válaszok szerint – a néhány személytől kezdve akár a százat is elérheti. Így csak a belső munkatársak számát tudtuk kiszámolni, amely az általunk felkeresett 24 szerkesztőség adatait összesítve elérte a 342-t. Ám tudatában kell lennünk, hogy e szám egyes szerkesztőségek esetében csak újságírókra vonatkozik, mások esetében tartalmazza a kisegítő személyzetet is. Figyelembe véve ezeket az eltéréseket⁶¹ *becslésünk szerint a szerkesztőségek belső munkatársaiként tevékenykedő újságíróinak száma nem haladja meg a 280–300-at.*

A lapok példányszámára vonatkozóan még nagyobb a bizonytalanság. Noha két kisebb lapot leszámítva mindegyik lapvezető elmondta lapjának példányszámát,⁶² ezeket az adatokat üzleti titokként kezelik, így kutatásietikai megfontolásokból nem közölhetjük a részletes adatokat. Ez alól természetesen kivételt képezhetnének azok a lapok, amelyek tagjai a romániai példányszámokat auditáló független szervezetnek (BRAT⁶³). Annak érdekében, hogy valamilyen összképet mégiscsak kapjunk az eddig tárgyalt sajtórendszer nagyságát illetően, a következőképpen fogunk eljárni: a főszerkesztők által megadott példányszámokat összesítjük,⁶⁴ és az általunk beazonosított főszerkesztő típusok vezette lapok adatait csoportosítjuk.⁶⁵

11. táblázat

Főszerkesztő típus	Egy napra átszámított példányszámok,	
	Szám szerint	Százalékban
Örökös	66 133	56,4%
Menedzser	45 833	39,1%
Lokálpatrióta	5 200	4,5%
Összesen	117 166	100,0%

Ezzel az eljárással tehát azt tudtuk meg, hogy ha a „sajtórendszer” teljesen egységes lenne, tehát ha 1 országos napilapból állna, akkor mintegy 117 ezres napi megjelenésű lappal lenne dolgunk.⁶⁶ Ha három különféle (és három típusú főszerkesztő által vezetett) napilapként jelenne meg a romániai magyar nyomtatott sajtó egésze, akkor a példányszámok a fenti táblázat adatai alapján változnának. Látható, hogy a legnagyobb példányszámban az örökösök által vezetett lapok jelennek meg, de a menedzsernek titulált lapvezetők termékei is egyre nagyobb teret foglalnak a sajtópiacra. A lokálpat-

rióta lapok „napi” megjelenése első ránézésre alacsonynak tűnik, de ha belegondolunk, hogy ezek a lapok zömében heti megjelenésűek, és városonként, régióként eltéréseket is tapasztalhatunk, egyértelművé válik, hogy egy kisebb város életében jelentős hatást fejthetnek ki. Megjegyzendő továbbá, hogy a táblázat utolsó oszlopában szereplő arányok a példányszámeloszlásokra vonatkoznak és nem a főszerkesztő típusokra. Ezek ugyanis interjúink alapján körülbelül azonos arányban oszlanak meg a három típusban.

A FŐSZERKESZTŐK: RÖVID ÖSSZEGZÉS

Tekintsük át röviden a három főszerkesztői típust. Már említettük, hogy e típusok elméleti konstrukció eredményei, a valóságban egy adott főszerkesztő esetében a három típus jegy különböző mértékben megtalálható. A típusnevek tehát valójában metaforák, amelyeket a korábbiakban leírtak alapján összegző módon itt röviden kifejtünk.

Az *örökösök* az idősebb generációhoz tartoznak, újságírói pályájukat már a hatvanas, hetvenes években kezdték. Végzettségük nagy hasonlóságokat mutat, nagy részük a jelenlegi kolozsvári Babeş-Bolyai Tudományegyetem valamelyik filológia (bölcseleti) szakára járt. Szocializációjuk nagy része tehát az államszocializmus időszakára esik, átértékelték a cenzúrát, mintegy együtt éltek vele. Az általuk vezetett lapok küldetésének a közösségszolgálatot emelik ki elsősorban, ezért a bulvárosodásra fanyalogva tekintenek, és azt állítják, nincsenek tabuk a romániai magyar sajtóban.

A *menedzserek* zöme jelenleg harmincas éveiben jár, nevüket azért kapták, mert lapstratégiájukban több piaci elem is felbukkan, életvezetésükben pedig nagyfokú individualizációra törekednek. Végzettség és családi háttér tekintetében heterogén csoport, ám közös bennük a kibontakozó szakmai öntudat, amely a politikával szembeni távolságtartásra, illetve a sajtó *házörző-kutya* funkciójának felvállalására készíti. A lap küldetésének megfogalmazása során a tájékoztatás kiemelt helyen szerepel, és ezzel összefüggésben elismerik a nem csak a kisebbségi helyzetből levezethető tabuk létét, hanem a szakmai inkompetenciából származókat is.

A *lokálpatrióták* helyi városi, vagy kisebb régióra kiterjedő lapokat vezetnek. Felsőfokú végzettségük nincs, ám a nyolcvanas évektől kezdve irodalmi készítésük során kapcsolatba kerültek romániai magyar sajtóintézményekkel. Valamivel idősebbek a menedzsereknél, és lapvezetési stratégiájuk során elsősorban a helyi érderendszeren belül próbálnak elhelyezkedni (ezért az RMDSZ-szel szembeni viszonyulásuk gyakran a „nagypolitika”

helyi párlatát tükrözi), ugyanakkor fennmaradásuk céljából bátran használnak bulvár elemeket.

12. táblázat

	<i>Örökös</i>	<i>Menedzser</i>	<i>Lokálpatrióta</i>
<i>Végzettség</i>	BBTE filológia és/vagy Stefan Gheorghiu Akadémia	Felsőfokú végzettség: vegyes	– Nincs felsőfokú végzettsége – Újságíró-iskola vagy tanfolyam
<i>Szülői háttér</i>	Első generációs	Vegyes	Első generációs
<i>Életkor</i>	Hatvanasok	Harmincasok	Negyvenesek
<i>RKP-tagság</i>	Tag	Megúsza	Is-is
<i>RMDSZ</i>	Alapító tag Szimpatizáns	Távolságtartó bíráló	Helyi beágyazottság
<i>Tabuk (romániai magyar sajtó)</i>	Nincsenek, de...	Vannak	Vannak
<i>Bulvárosodás</i>	El kell kerülni	Szükséges piaci elem	Kell
<i>Küldetés</i>	Közösségszolgálat	Közzszolgálat	Is-is
<i>Laptípus</i>	Inkább megyei	Megyei és regionális	Helyi

A főszerkesztő típusok valamiféle átmenetet és a lokalitások magukra találását, a nyilvánosság felaprózódását tükrözik. A vezető újságírók körében a generációs és szakmai szocializációs különbségek eltérő szakmai felfogásokat és sikerélményeket eredményeznek.

Az örökösök szocializációja a korábbi évtizedekre esik. Ők mondhatni a rendszerváltás (szakmai és emberi) nyertesei, akik korábbi kulturális és kapcsolati tőkéjüknek köszönhetően sikeresen végigvezényelték (esetleg félig-meddig végig asszisztálták) a már korábban is létező lap spontán privatizációját. Számukra a „fordulat” a lehető legjobbkor jött: a szakmai zsengéken már túl voltak, de a kiegészítés még nem uralkodott el rajtuk. A 89-es események új lendületet adtak életüknek, aktívan részt vettek az új típusú szervezkedésekben. Az elfojtásból a harsány megmutatkozásba fordultak. Amit korábban csak a nem nyilvános szférában tudtak kimondani vagy gondolni, azt most nyilvánosan is elmondhatták. Szerepvállalásuk eksztázisa viszont rövidesen alábbhagyott, beindult a szakmai önkontroll (újra?), társadalmi aktivitásuk „politika melletti” szintre csúszott, a sajtó és politikum viszonyát nagyjából horizontális, kollegiális tengelyen egymás mellé szerveződve képzelik.

A *menedzserek* a piaci viszonyokkal is számolnak, ugyanakkor a politikai erőviszonyok szintjén is mérlegelnek. Ez a csoport egyre inkább többségi-ként akar és tud is viselkedni. Noha valamilyen formában az ő esetükben is jelen van a kisebbségi (hír)érzékenység, ez azonban nem zárja ki a piaci gondolkodás sikerét.

A *lokálpatrióták* mintegy ösztönszerűen ráéreztek a helyi sajtóhágyomány életképességére. Amit nem mondhattak el (mert nem tudtak, vagy mert kapcsolathálójuk csődöt mondott a kiszélesedett médiatájban) nagyobb közönség előtt, azt ezúttal saját „közösségükkel” osztották meg. „Small but beautiful” elve alapján felfedezték környezetük régi és jelenlegi érdekességeit, rájöttek, hogy „itt” nekik dolguk, küldetésük van. A helyi viszonyokba való egyre mélyebb belemerülés ugyan aláásta ezt a kicsinységben rejlő szépséget, de az elhivatottság, a közvetlen környezet biztatása, a kisebb-nagyobb „otthoni” sikerélmények feledtetni engedték a kis- és nagypolitika helyi lecsapódásaiból származó konfliktusok körüli kellemetlenségeket.

MELLÉKLET

Az interjú vizsgálatba bevont szerkesztőségek listája

A lap neve	Megjelenésének helye	Jellege
<i>A Hét</i>	Bukarest	Heti
<i>Bányavidéki Új Szó</i>	Nagybánya	Heti
<i>Bihari Napló</i>	Nagyvárad	Napi
<i>Brassói Lapok</i>	Brassó	Heti
<i>Corvina</i>	Déva	Heti, kétheti, havi
<i>Erdélyi Napló</i>	Nagyvárad	Heti
<i>Európai Idő</i>	Sepsiszentgyörgy	Heti
<i>Gyergyói Kisújság</i>	Gyergyószentmiklós	Heti
<i>Hargita Népe</i>	Csíkszereda	Napi
<i>Háromszék</i>	Sepsiszentgyörgy	Napi
<i>Krónika</i>	Kolozsvár	Napi
<i>Margitta és Vidéke</i>	Margitta	Megszűnt
<i>Népújság</i>	Marosvásárhely	Napi
<i>Nyugati Jelen</i>	Arad	Napi
<i>Romániai Magyar Szó</i>	Bukarest	Napi
<i>Szabadság</i>	Kolozsvár	Napi
<i>Szalontai Napló</i>	Szalonta	Heti

A lap neve	Megjelenésének helye	Jellege
Szatmári Friss Újság	Szatmárnemeti	Napi
Szilágyság	Zilah	Heti
Szilágysági Vidéki Napló	Zilah	Heti
Temesvári (Heti) Új Szó	Temesvár	Heti
Transindex	Kolozsvár	Napi/Internet
Udvarhelyi Híradó	Székelyudvarhely	Hetente 2-szer
Új Kelet	Gyergyószentmiklós	Heti

JEGYZETEK

- 1 Részletesebben erről lásd: Papp Z. Attila: Kisebbségi nyilvánosság sajátosságai. Kísérlet a romániai magyar sajtó nyilvánosság modellezésére. In: Fedinec Csilla (szerk.): *Társadalmi önismeret és nemzeti önazonosság Közép-Európában*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 2002. 189–206.
- 2 A félig strukturált interjúk nagy része 2001 október–novemberben készült, három interjú azonban 2003 folyamán készítettünk. Az interjúalanyok gyakorlatilag lefedik a jelenlegi romániai magyar lapstruktúra teljes palettáját, ugyanis a mintába bekerült az összes országos, regionális, megyei napi- és hetilap, illetve néhány városi helyi lap is. A kutatás keretében megkeresett szerkesztőségek listáját lásd a *Mellékletekben*, a tanulmány végén.
- 3 „Az interjúk helyzetben keletkező narratívában az elemző nemcsak az Én felszíni szövegeinek, hanem a szöveg nyelvi megformálásán keresztül megnyilatkozó lényének, személyes identitásának, identitása különböző arcainak megértésére is lehetőséget kap. Másfelől a nyelv közvetítette létélmény nem képzelhető el közösség nélkül. Ahogy maga a nyelv, az emberi lét élménye is ebből táplálkozik, s abba vezet vissza. Nem képzelhető el közösségben teremtett és őrzött narratívák nélkül, mítoszok nélkül. Egyszerre személyes és közösségi tehát.” Kovács Éva – Vajda Júlia *Mutatkozás. Zsidó identitás történetek*. Budapest, Múlt és Jövő. 2000. 27. o.
- 4 Az RKP Központi Bizottságának 1971. október 5-i határozata értelmében létrehozták a Ștefan Gheorghiu Társadalompolitikai és Vezetőkáder-továbbképző Akadémia Újságíró Szakát (Kuszálík Péter: *Erdélyi hírlapok és folyóiratok 1940–1989*. Budapest, Teleki László Alapítvány, 1996). A képzés működésére vonatkozóan lásd még Tismăneanu, Vladimir: *Arheologia terorii*. [Megjelenési hely nélkül] Editura Eminescu, 1992.
- 5 Itt és a későbbiekben az idézet utáni számok az elemzett interjú sorszámát jelentik.
- 6 Az erre vonatkozó KB Határozat hivatalosan július 1-jén jelent meg. Ld. *Monitorul Oficial al RSR*, anul XIII nr. 57 din 1 iulie 1977.
- 7 Gáll Ernő egy 1984-es levelében említi, hogy míg a cenzúra felszámolása előtt világosan átlátható mechanizmusok voltak érvényesek, 1977 után az volt a legborzasztóbb, hogy nem lehetett tudni, mikor ér véget a beavatkozás. Ld. Gáll Ernő: *Napló I. 1977–1990*. Kolozsvár, Polis, 2003. 430–432.
- 8 Nagy a kísértés felidézni itt a román eszméletörténet egyik leghíresebb, Titu Maiorescutól származó elméletét a tartalom nélküli formákról. Noha az elmélet a román modernizáció kritikájaként, a nyugati intézmények romániai látszatszerű átvételéről szól, jelen kontextusban is értelmet nyer.
- 9 Biró A. Zoltán szerint a szocialista rendszer médiája „az életvilág peremén nyertek elhelyezést, mint önkényesen lehívható és visszavezethető entitások. Fizikailag bent vannak,

- de a mentális síkot vagy a mindennapok folyását tekintve kívül levőnek számítanak”. Biró A. Zoltán: Centralizált hatalmi beszédmód. In Bodó Julianna (szerk.): *Fényes tegnapunk. Tanulmányok a szocializmus korszakáról*. Csíkszereda, Pro-Print, 1998. 16.
- 10 Egyik lapban rendszeresen közölték az első osztályosok neveit.
  - 11 Az idézőjel azt sugallja, hogy valójában szimulált piac működött.
  - 12 Az országos RMDSZ megalakulásának körülményeiről ld. például Domokos Géza: *Esély I. Visszaemlékezés 1989–1992*. Csíkszereda, Pallas-Akadémia, 1996. 14–27.
  - 13 Ma már klasszikusnak számító művükben Szelényi és Konrád kifejti, hogy az értelmiségi tudáshoz mindig kapcsolódnak olyan transzcendens elemek, amelyeket a kor érdekvisszonyaiból, illetve magának az értelmiséginek a társadalmi struktúrában elfoglalt pozíciójából kiindulva érthetünk meg. (Konrád György – Szelényi Iván: *Az értelmiség útja az osztályhatalomhoz*. Budapest, Gondolat, 1989.) Külön elemzéseket igényelne a romániai (magyar) írástudók (írók, újságírók) 1989 utáni politikában való részvétele. Jegyezzünk itt meg annyit, hogy a kisebbség ügyeiért leglátványosabban az írók, újságírók tevékenykedtek, akik éppen ezért kénytelenek voltak kisebb-nagyobb paktumokat is kötni a hatalom képviselőivel. Egy egyszerű példa: a cenzúra kijátszása az őt képviselő személyek megismerésén kívül, a hatalom működésének megértését, a hatalomban való részvételt is feltételezte.
  - 14 Kutatásetikai megfontolásokból a személy-, város- és részben az intézményneveket megváltoztattuk.
  - 15 Legtöbbször ez a konfliktus az RMDSZ mérsékelt szárnya (ún. Markó-vonal) és a Reform Tömörülés (Tőkés-vonal) közötti vitákat jelentette.
  - 16 Manapság minden, önmagára valamit is adó, azaz minőségi szolgáltatást nyújtani kívánó gazdasági, oktatási, kulturális stb. intézmény rendelkezik küldetésnyilatkozattal (Mission Statement-tel). Az intézmények saját minőség koncepciójukon kívül megalkotják küldetésnyilatkozatukat, amely az intézmény „leírására, hirdetésére és tájolására alkalmas”. Setényi János: *A minőség kora. Bevezetés az iskolai minőségbiztosítás gyakorlatába*. Budapest, Raabe, 1999.
  - 17 A küldetés és stratégia ellentételezése éppen az előbb említett minőségbiztosítási ismeretek hiányáról árulkodik. Ezért is fontos tudatosítani, hogy a főszerkesztő típusok címkéi valójában metaforák.
  - 18 Brubaker, Rogers: *Nationalism Reframed: Nationhood and the National Question in the New Europe*. Cambridge University Press, 1996.
  - 19 A tükörhatás (azaz a magyarországi és román nyilvánosság főszerkesztői rétegének egymásról és a romániai magyar sajtóról alkotott véleményének) vizsgálata elmarad, de hipotézisként már most megfogalmazható, hogy a magyarországi és romániai román újságíró társadalom nagy valószínűséggel az „ismeretlen” kategóriájával illetné a romániai magyar sajtót: előbbi azért, mert egy távoli és ezért homogénnek tételezett masszának látná, az utóbbi pedig egyszerűen a nyelvi határok miatt nem tudna releváns válaszokat adni.
  - 20 Poppe, Edwin: *National and Ethnic Stereotypes in Central and Eastern Europe. A Study among Adolescents in Six Countries*. Utrecht, ERCOMER, 1998. A sztereotípiákra vonatkozóan lásd: Le Vine, R. A.–Campbell, D. T.: *Ethnocentrism*. New York, Wiley, 1972; Csepeli György: *Szociálpszichológia*. Budapest, Osiris, 1997.
  - 21 Természetesen a globalizáció feltételei, az Internet elterjedése közepette a főszerkesztőknek elvileg a globális piachoz is viszonyulniuk kell. A beszélgetésekből azonban az derült ki, hogy az Internet használata elsősorban a magyar és román nyelvű sajtó olvasására szolgál, gyakorlatilag egyetlen válaszadónk sem említette, hogy annak segítségével más nyelvű lapokat olvasna. Ennek magyarázata – feltételezhetően – elsősorban a nyelvismeret hiányosságaival függ össze.

- 22 Mint később látni fogjuk, a *bulvárosodás* hol pozitív értéként jelenik meg, hol pejoratív értelmű van.
- 23 Az idézetek olvasásakor „legyen előttünk” az általános sztereotípiák listája, különösen a 6. pont.
- 24 Mindkét előbbi idézetben szerepel az „irányvonal” kifejezés.
- 25 Itt újra felidézhetjük az értelmiségi tudás transzcendens jellegét.
- 26 A „nyelvi kérdés” tárgyalására később visszatérünk.
- 27 McNair, Brian: *The Sociology of Journalism*. London, Arnold, 1998.
- 28 Azért csak a napilapok esetében, mert a heti vagy a hetente kétszer megjelenő lapoknak „van idejük” a tájékozódásra akár a román, akár a magyar nyelvű sajtóból.
- 29 Noha itt külön nem tárgyaljuk (mivel a tematizációkban nem jelent meg), tudatában vagyunk annak, hogy a hírforrásokhoz való hozzáférést etnikai akadályok hiányában is befolyásolják a (helyi) politikai, gazdasági kapcsolódások.
- 30 Splichal, Slavko: *Media Beyond Socialism. Theory and Practice in East-Central Europe*. Oxford, Westview Press, 1994.
- 31 1996-ban Emil Constantinescu személyében először (és mindezidáig utoljára) nyert a választásokon nem az egykori kommunista rendszer némenklatúrájához tartozó elnökjelölt.
- 32 Gross, Peter: *Colosul cu picioare de lut. Aspecte ale presei românești post-comuniste*. București, Polirom, 1999.
- 33 Érdekes idevágó adatot közöl Splichal: egy 22 ország újságíró szakos diákjaira kiterjedő vizsgálat eredményei szerint a fejletlenebb országokból származó diáklányok a tudósítás műfaját kedvelték, míg az összes ország felsőbb rétegeiből származó egyetemista fiúk a véleményrovatokat értékelték magasabbra. A szlovén kutató a nemi különbségek megemlítésén túl ebből azt a következtetést vonta le, minél alacsonyabb státusú környezetből származik a jövőbeli újságíró, annál magasabbra értékeli az újságírást mint szakmát. Splichal i. m.
- 34 Cseke Péter: *Metaforától az élet felé. Kisebbségi értelmiség – kisebbségi nyilvánosság. Tanulmányok* (1987–1997). Bukarest–Kolozsvár, Kriterion, 1997.
- 35 Lőrincz D. József: *Az átmeneti társadalom értékei*. 2002. TLA Könyvtár, doktori disszertáció, kézirat.
- 36 Anderson, Benedict: *Imagined Communities. Reflexions on the Origin and Spread of Nationalism*. London – New York, Verso, 1991.
- 37 Az idézőjeles „szövegrészlet” kifejezés azt hivatott jelezni, hogy a narratívákat és a tanulmány idézetet e kontextusban azonos valenciájúaknak tételezem.
- 38 Magyarai Tivadar: *Elemzések a romániai magyarok sajtóolvasási szokásairól*. In *Erdélyi Társadalom*. I. évf. 2003. 1. sz.
- 39 Weber, Max: *Gazdaság és társadalom. A megértő szociológia alapvonalai 1. Szociológiai kategóriáiban*. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987. 66. Kiemelések az eredetiben.
- 40 A strukturális öncenzúra és szűkített változata között nincs ellentmondás, hiszen előbbi a romániai magyar újságíró társadalom egészére, míg utóbbi csak a főszerkesztőkre vonatkozik.
- 41 A *Transindex* c. erdélyi magyar internetes újságnak 2002-ben volt egy topikja, amely éppen e témával foglalkozott. A *Tabutémák az erdélyi magyar sajtóban* című topikra beérkezett véleményeket Herédi Zsolt dolgozta fel, aki 5 csoportba sorolta a témákat: 1. A saját etnikai csoportra vonatkozó önreflexiók (pl. alkoholizmus, szolidaritás hiánya); 2. Az RMDSZ és más magyar intézményeket érintő cikkek; 3. Szociális érzékenységet igénylő témák (pl. a nők helyzete a munkaerőpiacon); 4. Prüdériából fakadó témák (pl. szexualitás, homoszexualitás); 5. Az államhatalom által tiltott, de romániai magyarokat is meg-

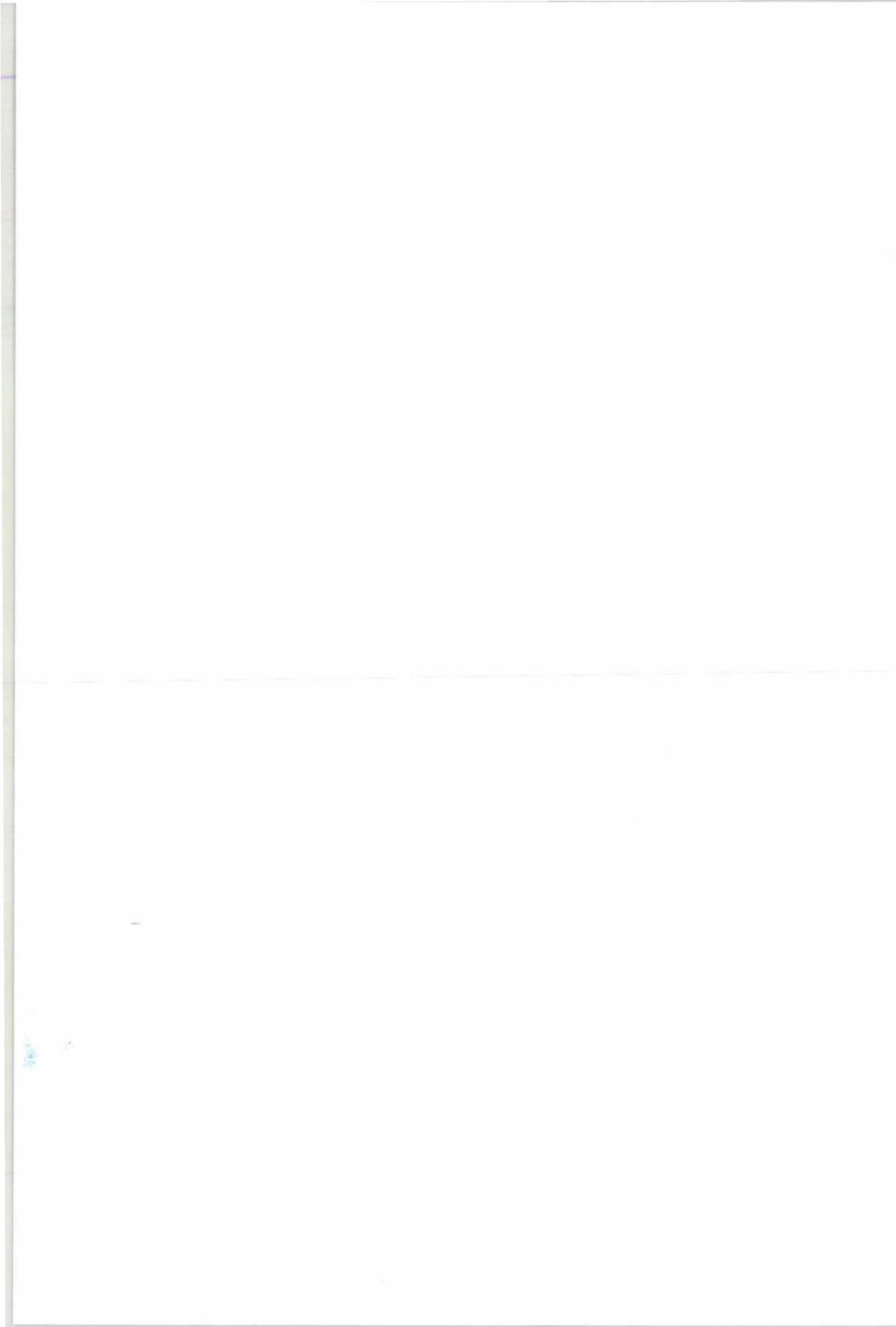

- osztó témák (pl. a határok kérdése). Herédi Zsolt: Klisék, tabuk és egyéb „sajtóficamok” az erdélyi magyar sajtóban. In *Korunk* 2003. 8. sz. 64–72.
- 42 2003 nyarán történt: egy erdélyi nyári egyetem közel három órás kerekasztal beszélgetése során a romániai és magyarországi felsőoktatás aktuális kérdései kerültek terítékre. A beszélgetés során európai kihívásokról, bolognai folyamatról, minőségbiztosításról, információs társadalomról esett szó, míg végül a hallgatók kérdéseket tehettek fel. A legelső kérdező egyik országos terjesztésű lap újságírója (és főszerkesztője) volt, aki feltette azt a kérdést, hogy „Milyen mértékben járul hozzá a romániai magyar nyelvű felsőoktatás az erdélyi magyarok identitásának megőrzéséhez?”. Az előadók kissé meglepődtek, majd udvariasan néhány percben valamilyen általánosságot válaszoltak, miszerint természetesen nagyon hozzájárul, hiszen az egyetem gondolata mindig is közel állt a nemzeti eszméhez stb. A másnapi megyei lapban (tehát nem abban, amelynél a kérdező újságíró dolgozik) *Oktatás és identitás* címmel ismertetés jelent meg az említett beszélgetésről.
- 43 Az ünnepelési szokások 1989 utáni természetét és a sajtó szerepét vizsgálva Bodó Julianna a következő megállapításokra jut: „A médiát vezető elit tudatosan termeli lokális, regionális szinten a ’magyar társadalmat’, s az ünnepi események bemutatása, különösen, ha azokban szimbolikus térfoglalási elemek is vannak, kiemelten fontos terület. [...] A lokális vagy regionális léptékű kollektív reprezentáció termelésében a média kiemelten fontos szerepet vállal, s ez a szerep jóval több, mint a demokratikus társadalmakban szokásos médiaszerep” (Bodó Julianna: Ünnepi események és a média nyilvánossága. In ÜÖ. (szerk.): *Miénk a tér? Szimbolikus térhasználat a székelyföldi régióban*. Csíkszereda, Pro-Print, 2000. 195., 197–198.
- 44 A nyilvánosság reprezentációs modellje nem tévesztendő össze a Habermas által használt reprezentatív nyilvánosság fogalmával, amely elsősorban az uralom jelképeinek nyilvános térben való megjelenítéseire utal. (Habermas, Jürgen: *A társadalmi nyilvánosság szerkezetváltozása. Vizsgálódások a polgári társadalom egy kategóriájával kapcsolatban*. Budapest, Századvég–Gondolat, 1993.) Heller és társai szerint a reprezentációs modellben a nyilvános/nem nyilvános megkülönböztetésnek és e megkülönböztetés fenntartásának van központi szerepe, a két szféra közötti határmegvonás pedig reflexív módon stratégiai aktusok eredménye. (Heller Mária – Némédi Dénes – Rényi Ágnes: Vázlat a nyilvánosság fogalom értelmezéséhez. In Bayer József (szerk.): *Tükör által homályosan. Tanulmányok az ideológiáról*. MTA Társadalomtudományi Intézete, 1990.
- 45 Az ezzel ellentétes folyamatot nevezik oknyomozó újságírásnak, míg a magán szférát érintő nyilvános és nem nyilvános pólusok közötti mozgásokat megmutatkozásnak vagy voyeurkodásnak, illetve elfojtásnak tekinthetjük.
- 46 Koselleck megfogalmazásában: „Egy cselekvő önmeghatározásához ellenfogalmak tartoznak, amelyek a mások ellenében megfogalmazott ’mi-t nemcsak artikulálják, hanem megkülönböztető jegyekkel is felruházzák”. Koselleck, Reinhart: *Ellenségfogalmak*. In Szabó Márton (szerk.): *Az ellenség neve*. Budapest, Jászöveg Műhely, 1998. 15.
- 47 Ld. a román sajtó megítéléséről szóló részeket.
- 48 A jelenségnek közelmúltba vezető gyökerei vannak. Katherine Verdery szerint az államszocializmus korszakában a kommunista antagonisztikus világszemlélet internalizálása által kétpólusú személyiség-struktúrák alakultak ki, amely dichotomizálás által termelte újra az egyéni identitásokat: szétvált a „nyilvános én” és a (privát) „igazi én”. A totalitárius rendszer bukása után a kétpólusú identitást létrehozó dichotomizáció a „hivatalos kommunisták” helyett új „ők”-et keresett, és talált is a különféle etnikumokban. (Verdery, Katherine: *What Was Socialism, and What Comes Next?* Princeton, Princeton University Press, 1996.) Verderyvel ellentétben azonban van, aki úgy véli, ez a dichotomizáció nem kettős mércét eredményezett, hanem az én integritását biztosító és

- ezért pragmatikus, ám ambivalens diskurzust hozott létre. (Lőrincz D. József: *Az átmeneti társadalom értékei*. Csíkszereda, Pro Print, 2004.)
- 49 A literaturizáltság, kisebbségi neurózis, akommercialitás és aprofesszionalitás részlete-sebb kifejtését, ld. Magyarai Tivadar: A romániai magyar média. In *Médiakutató* 2000/ősz. 95–107.
  - 50 Az infláció 1990-es 5 százalékos évi szintről 1993-ban elérte a 256 százalékos szintet, az évtized vége felé pedig visszacsökkent 20-30 százalékra. Ugyanebben az időszakban a munkanélküliségi ráta az 1990-es nulla százalékos szintről (az államszocializmusban nem ismerték el a munkanélküliséget), az évtized közepére 10 százalék körüli emelkedett, majd folyamatosan, lassú csökkenést tapasztalhatunk. (Berevoescu, Ionica et alii: *Fetele schimbării. Românii și provocările tranziției*. București, Nemira, 1999.)
  - 51 A Nagy Nemzetgyűlés 1974-ben elfogadta a Román Szocialista Köztársaság Sajtótörvényét, amelynek 2 cikkelye kimondja: „A sajtó feladata a Román Kommunista Párt politikájának életbeültetésén tevékenykedni”. E „küldetést” az RKP 1975-ös Programja megerősíti: „Az írott sajtónak, a rádióknak és a televízióknak a párt világról és életről alkotott előrehaladott felfogását hajthatatlanul és állandóan közvetítenie kell”. Részletesebben ld. Coman, Mihai: *Puterea și cultura. O istorie a cenzurii*. București, Polirom, 1999.
  - 52 A gyakran adminisztratív intézkedésekkel olvasóvá avasztált munkás vagy értelmiségi nem biztos, hogy olvasónak tekinthető a szó bevett értelmében. Sokkal inkább laphasználoknak tekinthetjük, hiszen a hazavitt újsággal még el nem olvasása esetén is valamit kezdenie kellett. Felhasználhatta akár háztartási célokra, de egyszerűen meg is őrizhette, hiszen időszakosan, kötelező módon részt kellett vennie a „hazafias” papírgyűjtő akciókban.
  - 53 Petcu, Marian: *Tipologia presei românești*. Institutul European, Iași, 2000.
  - 54 E tevékenység a Riggins-féle leírások (Riggins, Stephen H.: *Ethnic Minority Media: An International Perspective*. London, Newbury Park: Sage Publications, 1992.) közül a prozelita modellbe illeszthető leginkább.
  - 55 A kutatásunkban szereplő újságok közül *A Hét* és a *Brassói Lapok* őrizte meg a címét.
  - 56 1994 decemberétől *Heti Új Szó* címen jelenik meg.
  - 57 A sajtótörténeti adatok forrásai: Kuszálík (1996) i. m.; Uő.: *A romániai magyar sajtó 1989 után*. Budapest – Kolozsvár, Teleki László Alapítvány – Erdélyi Múzeum Egyesület, 2001.; Uő.: *A romániai magyar sajtó 1990 után*. In: *A hátsó udvarban. Széljegyzetek az erdélyi sajtó és irodalom történetéhez*. Csíkszereda, Pro-Print Könyvkiadó, 2001.
  - 58 Az 1990 elején, tavaszán beindult sajtópezsgést, újságalapítási lázat egyik interjúalanyunk *laptavasznak* nevezte.
  - 59 A *Transindex* internetes lap 2001. november folyamán körkérdest intézett a főszerkesztőkhöz, amelyben többek között a piaci logika és a „tartalomhígítás” kihívásai kerültek szóba. A kolozsvári *Szabadság* főszerkesztője többek között erre ezt válaszolta: „Tartalomhígításra nem volt szükség. Szabályt erősítő, elszigetelt ellenpélda esetleg a valós piaci igényt kielégítő, de eldugott helyen megjelentetett horoszkóp”. ([www. Transindex.ro](http://www.Transindex.ro))
  - 60 Egy példa interjúink alapján: Zilah. A szilágysági szórványra például lapműködtetés szempontjából nem jellemző az a piaci fordulat, ami más szórvány vidéken tapasztalható volt. Ez részben az örökölt szerkezet hiányával magyarázható, azaz nem volt, amit továbbbővíteni (mint pl. Temesváron), hanem egy teljesen új valamit kellett létrehozni. Ez a létrehozás azonban az RMDSZ égisze alatt zajlott, és a szervezet helyi konfliktusai, valamint a kolozsvári és váradi centrumok között (a kolozsvárihoz talán közelebb álló, ám mégis) vergődő vidék szakemberhiánya rányomta bélyegét a helyi lap(ok) jellegére.
  - 61 Főképpen azt, hogy a legnagyobb belső munkatársi számot a rejtvényekre szakosodott lapvezető mondta.

- 62 Az egyik kivétel a következőképpen búj ki a válaszadás alól: „– Mekkora a lap példányszáma? – Nekem ezt a kérdést, akik ismernek, nem teszik fel. Ám meg fogom válaszolni: pontosan kétannyi a példányszáma a mi lapunknak, mint a konkurenciának. – És mekkora a példányszáma a konkurenciának? – Feleannyi, mint a miénknek.”
- 63 BRAT – *Biroul Român de Audit al Tirajelor*. A Romániában 1998 óta non-profitként működő szervezet honlapja szerint 2003-ban két magyar nyelvű lap vette igénybe a példányszám független megállapítására vonatkozó szolgáltatásukat: a nagyváradi *Bihari Napló* és a kolozsvári *Krónika*. Előbbit osztrák, utóbbit pedig magyar befektetőcsoport adja ki.
- 64 Az összesítés során figyelembe vettük a megjelenés gyakoriságát. Egy hetilap egy napra eső példányszámát úgy számoltuk ki, hogy a főszerkesztő által megadott számot elosztottuk 6-tal.
- 65 Noha már jeleztük, hogy egy adott főszerkesztő több típus jegyeit egyszerre magán visei, e csoportosításnál a dominánsnak gondolt jegyeket vettük alapul.
- 66 Ez a példányszám egy közepes nagyságú országos lapnak felelne meg, mint például Magyarországon a *Magyar Nemzet*: kb. 120 000 példány (ld. Ballai József: Gályarabok. Vidéki lappiac. In *Magyar Narancs* 2003. november), vagy Romániában a *România Liberă*: kb. 110 000 (Petcu i. m.).

Narratív identitás a szociológiai vizsgálatokban

Kiss Tamás

Jelen tanulmány egy kutatási folyamat köztes fázisában született, s mint ilyen elkerülhetetlenül vázlagszerű. A Teleki László Intézet *Új magyar polgárosodás – erdélyi magyar vállalkozók* elnevezésű kutatási programjában (téma-vezető: Kovács Éva) erdélyi magyar vállalkozókkal készült narratív-biográfiai interjúk feldolgozására vállalkoztam.¹ Az alábbiakban a vizsgálat elméleti háttérét vázolom.

1999-ben 35 narratív-biográfiai interjú készült erdélyi vállalkozókkal.² A személyek kiválasztásában egyetlen formális kritériumként az jutott érvényre, hogy a kérdezett valamely bejegyzett vállalkozás tulajdonosa, társtulajdonosa legyen. A „minta” területileg igen szóró: az interjúalanyok közül öt temesvári, kilenc kolozsvári, kilenc marosvásárhelyi, hat székelyudvarhelyi, öt pedig különböző székelyföldi falvakban lakik. A szórtság nem csak területi szempontból érvényesül, hanem a társadalmi pozíciók és az életpályák tekintetében is: az interjúalanyok között találunk olyanokat, akik 300 főt foglalkoztató vállalkozást (pl. nyomdát, gyárat) birtokolnak és vezetnek, de hasonlóképpen magánrendelőt működtető orvosokat, a munkajüküket saját maguk piacra vivő mesterembereket, munkásokat, vagy saját egykori munkahelyüket privatizáló bolti eladókat is. A vizsgálat továbbvitelét *follow up* módszerrel képzeltük el, vagyis arra vállalkoztunk, hogy a 35 interjút, amennyiben ez lehetséges, megismételjük. Az eddigiek során négy egykori kérdezettet kerestem fel.

A kiválasztott vállalkozókat természetesen nem tekintjük statisztikai értelemben vett mintának, így ha a mennyiségi adatfelvételek logikájából indulnánk ki, nem tehetnénk a romániai, (erdélyi) vállalkozókra vonatkozóan érvényes kijelentéseket. A mellett fogunk érvelni viszont, hogy a narratív-biográfiai megközelítésmód alkalmas arra, hogy olyan kijelentéseket tegyünk, amelyek egy hagyományos szociológiai megközelítésmód számára relevánsak, tágabb társadalmi körben érvényesek. Ezzel az eredetét tekintve több diszciplínához kapcsolódó, narratív-biográfiai megközelítést tudatosan egy szociológiai referenciarendszerben kívánjuk működtetni.

Ebből kiindulva szükséges áttekinteni, hogy a vállalkozókkal foglalkozó gazdaságszociológia milyen kutatási célokat határozott meg, milyen narratívákat működtetett. Ettől az áttekintéstől, amelynek nyilvánvalóan elsősorban egy kelet-európai poszt-kommunista, ezen belül pedig romániai szakmai kontextust kell szem előtt tartania, ezúton eltekintünk. E nélkül is utalhatunk azonban arra, hogy a kilencvenes évek vonatkozásában Romániában Dumitru Sandu tanulmányait,³ illetve a *Fetele schmării* [A változás arcai] kötetet emelhetjük ki.⁴ Ezek a vizsgálatok a „rendszer-váltó társadalomtudomány” Kelet-Európában mindenhol megszokott szempontjait és standardjait hozzák. Ha magyarországi példákkal akarjuk összevetni, azt mondhatjuk, hogy nagyon hasonló szempontrendszer hoznak, mint Lengyel György vizsgálatai.⁵ Olyan *survey*-kről van szó, amelyek megmutatják, hogy a román társadalom hány százaléka birtokol bejegyzett vállalkozást, hogy mekkora a vállalkozói potenciál (szubjektíve megvallott hajlandóság arra, hogy valaki vállalkozásba kezdjen), illetve, hogy a tényleges és potenciális vállalkozók milyen társadalmi háttérrel rendelkeznek. A Sandu által hivatkozott vizsgálat 1999-ben, vagyis az elemzésünk alapjául szolgáló interjúkkal egy időben készült. Sandu megállapítja, hogy a romániai felnőtt népesség 6 százaléka tekinthető vállalkozónak, míg a potenciális vállalkozók, vagyis, akik ebbe a rétegbe be szeretnének kerülni, a lakosság 28 százalékát teszik ki. Számunkra ez az adat elsősorban azért érdekes, mert megerősíti, hogy a kilencvenes évek társadalmi és diskurzív kontextusában a vállalkozói státus egy vágyott társadalmi pozíció volt. E mellett Sandu „kemény” változók mentén igyekszik rámutatni arra, hogy mit jelent Romániában vállalkozónak lenni. Kimutatja, hogy a tényleges és potenciális vállalkozók között egyaránt 2/3-os férfitöbbséget találunk, átlagos életkoruk a népesség más csoportjainál jóval fiatalabb és hogy jobban szituáltak másoknál. A tényleges vállalkozók e mellett képzetesebbek is, illetve nagyobb eséllyel voltak a múlt rendszerben valamilyen adminisztratív pozícióban.⁶

A VÁLLALKOZÓSÁG MINT TÁRSADALMI KONSTRUKCIÓ: REPREZENTÁCIÓ ÉS ELISMERTETÉSI STRATÉGIA

E rövid felsorolásból is kitűnik, hogy a kilencvenes években a gazdaságszociológia egyik elsőrendű célja volt, hogy a formálódó vállalkozói réteg közös vonásaira rámutasson. Ezeket a közös vonásokat a vizsgálatok általában a különböző kemény változók szintjén próbálták megragadni. Leegyszerűsítve, e stratégia szerint minél több változóról sikerült kimutatni, hogy szignifikánsan összefügg a vállalkozósággal, annál közelebb kerülünk a

vállalkozóság „lényegéhez”. A magunk részéről ezeket a *survey*-ket fontosnak tartjuk, mi több a romániai magyar népesség vonatkozásában magunk is végeztünk hasonló felvételeket,⁷ mégis úgy véljük, hogy ha a vállalkozókban valami közöset keresünk nem ezen, vagy nem pusztán ezen az úton kell elindulnunk. Lehetséges, hogy a vállalkozók körében bizonyos tulajdonságok (szociális attribútumok) gyakoribbak, mint más csoportokban, azonban nem ez az, ami miatt a vállalkozók, „vállalkozókként” ismernek magukra, illetve, ami miatt a környezetük „vállalkozónak” ismeri őket.

Ez az elem véleményünk szerint a társadalmi konstrukcióként értelmezett vállalkozósághoz; a vállalkozó, mint társadalmi konstrukcióhoz való viszonyulás. Egy első megközelítésben azt mondhatjuk, hogy létezik egy a társadalomban közösen osztott tudás (*common sense*), arról, hogy mi a vállalkozó, a vállalkozóság; ez a közösen osztott tudás pedig egy sor intézmény és diskurzus által társadalmilag felépített. Egy második megközelítésben azonban túlléphetünk azon a nyilvánvaló leegyszerűsítésen és pontatlanságon, amelyet a *common sense* használata eredményez, és azt mondhatjuk, hogy a vállalkozóságról szóló tudás nem társadalmilag közösen osztott, hanem társadalmilag elosztott. Ulf Hannerz beszél a jelentések megosztottságáról beszél, amely megosztottság azonban társadalmilag organizált.⁸ E modell szerint bár a vállalkozóság jelentése nem egységes, a különbözőségek nem esetlegesek, hanem társadalmilag kondicionáltak (vagyis szociológiai szempontból vizsgálhatóak). Ebben a modellben értelmezhetővé válik az a tény, hogy nem ugyanazt jelenti „vállalkozónak” lenni egy székelyföldi faluban, mint Kolozsváron vagy Temesváron. Az elemzés során külön figyelmet fordítottunk a jelentések társadalmi-nemi organizáltságára, amelyet azonban jelen tanulmányban nem fogunk kifejteni.

E társadalmilag konstruált jelentésekhez narratív-biográfiai interjúkon keresztül próbálunk hozzáférni. Ezek értelmezésekor azonban nem hagyhatjuk figyelmen kívül azt sem, hogy az önéletrajzi (vállalkozástörténeti) elbeszéléseknek nem pusztán a jelentésadásban van szerepük, hanem a jelentéseket identitásként jelenítik meg, mutatják fel és ezek elismertetésére törekcsenek. Ebben az értelemben az önéletrajzi elbeszéléseket narratív stratégiáknak neveztük annak ellenére, hogy mint arra a későbbiekben utalni fogunk, nem gondoljuk, hogy az élettörténet (vállalkozástörténet) tetszés szerint (vagyis önkényesen, racionálisan) konstruálható, amit pedig a stratégiai cselekvés kifejezés sugall. Annak ellenére, hogy az élettörténet nem konstruálható szabadon és racionálisan, az identitás-elismertetés motívuma mégis teleologikus, stratégiai jelleget ad az élettörténeti elbeszélésnek. Narratív terminológiában az identitás elismertetése (identitáspolitika) azt az igényt jelenti, hogy mások ugyanazokat a történeteket meséljék rólunk,

amelyeket mi magunk is előadunk magunkról. Az identitáspolitikai kudarc pedig ennek a fordítottja, vagyis, az a helyzet, amikor mások olyan történeteken keresztül jelenítenek meg minket, amelyekkel mi magunk nem tudunk, nem akarunk azonosulni. Nyilvánvaló azonban, hogy az önéletrajzi elbeszélés e stratégiaiának nevezett vetületének is van társadalmi oldala. Az önéletrajzi elbeszélés ugyanis szerkezetét tekintve nem monológ, hallgatóságot feltételez. Ha pedig ez így van, akkor az elismertetés csak abban az esetben lehet sikeres, ha a „hallgatóság” jól konstruált és legitim narratíváról való elképzeléseihez igazodik. Lényeges, hogy a beszélőnek szintén vannak elképzelései a „hallgatóság” elképzeléseiről. Ezek a társadalmi standardok tehát egyaránt meghatározzák azt, hogy mi tekinthető jól konstruált (értelmes) és legitim narratívának.

Más szóval a társadalom (az adott diskurzív közeg) bizonyos elbeszélési stratégiákat kifejezetten bátorít, más elbeszélési stratégiákat pedig blokkol, gátol, delegitimál, mégpedig két értelemben:

(a) Az értelmetlen történeteket előadó elbeszélőket a „hallgatóság” szélsőséges esetben az örült kategóriájába utalhatja. A történetek ilyen értelemben vett rosszul konstruáltságát az elemzések konvencionálisan nem normatív, hanem kognitív szempontból közelítik meg. Egy történet értelmetlen, ha a történetmondás, az események egymásra következésének bizonyos logikai szabályait nem tartja be. Valójában azonban a logikai szabályok egyben normatív szabályok is. Az általam elemzett 35 vállalkozói elbeszélés közül volt egy, amellyel nem tudtam mit kezdeni (ezt a későbbiek során kategorizálhatatlanságként fogom meghatározni). A történet a vállalkozóvá válást egyfajta „ezoterikus” narratívában adta elő, amelyben a történetek szokásos (legitim) kauzális összekapcsolása nem valósult meg. A történet így természetesen a vállalkozóshoz kapcsolódó társadalmilag organizált jelentéskötegebe sem volt belehelyezhető. A *follow up* fázisban ez a beszélő egyike volt azoknak, akiket újra felkerestem, azonban csak az élettársával sikerült beszélnem, ugyanis őt azóta szkizofrénként diagnosztizálták.⁹

(b) Elemzésünk szempontjából a rosszul konstruált narratíváknál nagyobb jelentőségük van a diskurzíve delegitimált narratíváknak. A rendszerváltó társadalomtudomány is azt a kérdést tette fel: Hogy kik a vállalkozók? Kikből lettek vállalkozók? Kik voltak a vállalkozók annak előtte? Erre a kérdésre a szociológia is tulajdonképpen különböző narratívák segítségével válaszol.

Szalai Júlia és Laki Mihály nemrég összefoglalták ezeket a történeteket (hipotéziseket).¹⁰ Történeteik a nagyvállalkozóvá válásról szólnak, azonban narratív mintaként nem csak erre a rétegre hathatnak. (1) A szerzők szerint az első ilyen hipotetikus történet az volt, hogy a múlt rendszer második

gazdaságában dolgozó rétegből lesznek (nagy)vállalkozók. Ez a réteg ugyanis már ebben a periódusban olyan képességeket sajátított el, amelyek későbbi vállalkozói boldogulásukat elősegíti. (2) A második igen markáns hipotézis az volt, hogy az egykori párt- és adminisztrációs elit válik vállalkozóvá, kapcsolatait, igazgatási tapasztalatait és pozíciójából fakadó egyéb előnyöket konvertálva. (3) Harmadik hipotézisként az vetődött fel, hogy a (nagy)vállalkozói réteg külföldiekből verbuválódik, akiknek egy markáns szeletét az egykori emigránsok alkotják. (4) Végül felvetődött az is, hogy az egykori polgári-nagyтőкés osztály lesz képes önmaga reprodukciójára.

Román vonatkozásban Silviu Brucan szintén hipotetikus narratívákra épülő tipológiája emelhető ki.¹¹ Brucan a vállalkozóvá válás hat „folyosójáról” beszél. E folyosók közül négynek a bejára a múlt rendszer különböző hivatali helységeiben kezdődik (ilyenek az állami nagyvállalatok, a külügy, az ifjúsági szervezetek és a titkosrendőrség folyosója). A másik két lehetőség Brucan tipológiájában a *self made man*, illetve az emigráció (az emigrációból hazatért vállalkozó) folyosója. Látható, hogy Brucan esetében a lehetséges narratívák száma tulajdonképpen szűkösebb, mint Laki és Szalai felvetésében, hiányzik ugyanis a múlt rendszerben a második gazdaságban kezdő vállalkozó, illetve a múlt rendszerbeli polgár narratívája. Most azonban az a lényeges, hogy Brucan narratívái tulajdonképpen leleplező jellegűek, arra mutatnak rá, hogy kik is a vállalkozók „valójában”. A тőкеkonverzió történetei amolyan metamorfózistörténetek, amelyek a vállalkozók szempontjából az elismertetés kudarcát jelentik. E metamorfózistörténetek nem azok a történetek, amelyeket a vállalkozók magukról mesélnek, hanem amiket róluk mondanak. Ezek ugyanis nem legitim, önbemutatóként diskurzíve gátolt formációk.

Amennyiben a vállalkozástörténeti narratívákat, mint elismertetési stratégiákat tételezzük, felmerül a kérdés, hogy ki a „hallgatóság”. Azt interjú-szituáció ilyen szempontból látszatra egyértelmű, hisz a narratíva a szociológus „Kérem mesélje el, hogyan lett Önből vállalkozó?” kér(d)ésére hangzik el, vagyis a kérdezett a szociológusnak mesél. Ha ez így van, értelmeznünk kell magát a szituációt, azt, hogy a kérdezett milyen, a saját maga irányába megnyilvánuló szerepelvárásokat tulajdonít a szociológusnak. Ennek egyik indikátora, hogy az interjút mennyire tekinti „hivatalosnak”, illetve „nyilvánosnak”. Pierre Bourdieu szerint az életrajzi elbeszéléseket egy nyilvános/nem nyilvános erőterben elhelyezve elemezhetjük: „az élettörténetnek mind formája, mind tartalma változik a megcélzott piac jellegétől függően, minthogy a kérdezés körülményei is elkerülhetetlenül hozzájárulnak a fellejegyzett élettörténet formájának és tartalmának kialakulásához. Az életrajzi diskurzus voltaképpen tárgya, vagyis az egyéni élet magánjellegű megfo-

galmazása, tehát hivatalossá tétele a sajátos kényszerek és korlátozások erősödését is jelenti”.¹² Keszeg Vilmos azt az esetet írja le, amikor a társadalomtudós (ez esetben néprajzos, nem szociológus) által készített interjúval a kérdezett saját narratívájának a szélesebb társadalmi nyilvánosság számára való megmutatkozás lehetőségét (a „riportermagnót”) asszociálja.¹³ Ebben a vonatkozásban mindenesetre azt kell tudatosítanunk, hogy az interjúszituáció egy a kutatási gyakorlat által konstruált kontextus, ami ráadásul nem is standardizálható. Egyik beszélgetés meghittebb, bizalmasabb, másik kevésbé bizalmas hangulatban zajlik; az interjúalanyok különböző módon reprezentálják a kutatót. Ebből következően az elemzés során, amennyire lehet a tényleges szituáció paramétereire is ki kell térnünk. Azzal együtt azonban, hogy tisztában vagyunk a szituáció konstruált voltaival, azzal, hogy lehet, hogy ezek a történetek máshol és máskor soha nem hangzottak volna el ebben a formában, szociológusként arra törekszünk, hogy az interjúszituáció elemzésén keresztül a szituáción túlmutató megállapításokat szűrjünk le.

TIPOLOGIZÁLHATÓSÁG – TIPOLOGIAKÉSZÍTÉS

A gazdaságszociológusai vizsgálatok tehát a vállalkozói pozíció közös vonásainak megragadására törekszenek. Ennek másik kitüntetett eszköze, a közös vonások felmutatása mellett a tipológiakészítés. A vállalkozótípológiák általában a jelenlegi társadalmi pozíció, illetve a vállalkozók által ténylegesen befutott életút alapján készülnek. Ilyenek a Laki-Szalai-, illetve a Silviu Brucan-féle vállalkozótípológiák is. Erdélyi vonatkozásban a legsikerültebb életút alapján készített vállalkozástípológia a KAM-hoz kötődik.¹⁴ Ezekben az esetekben a szociológus tulajdonképpen saját narratívái alapján tipologizál.

Magunk nem ezt az utat követjük, e helyett a vállalkozók által elmesélt történeteket csoportosítjuk. A fentiekben már megfogalmaztuk, hogy melyek azok az elemek, amelyek a vállalkozástörténeti elbeszélések társadalmi jellegét konstituálják. Ezt most azzal egészítjük ki, hogy a narratívák társadalmi jellege az, ami a tipologizálhatóság feltételeit megteremti. A vállalkozóvá válásról természetesen nem egy történet mesélhető, azonban nem is végtelen számú. A társadalom ugyanis az egyén számára véges számú narratív mintát kínál fel, mindezt társadalmilag organizáltan. A vállalkozástörténetekkel való foglalatosság egyik legfontosabb célja tulajdonképpen ezeknek a mintázatoknak a feltérképezése. A statisztikai reprezentativitással szemben ez biztosítja kijelentéseink szociológiai relevanciáját. Azt mondhatjuk, hogy ebből a szempontból nem a pozíciók és életutak közös vonása-

it, hanem az értelmezés és az identitás közösségeit kívánjuk megtalálni. Másrészt viszont a társadalmi pozíció és az életút összefüggései is fontosak az elemzés számára, ugyanis ezek az egyébként lebegő történeteket mintegy rögzítik. E rögzítés által kerülhetünk közelebb ahhoz, hogy megértsük, azt a módot, ahogy a társadalom a jelentéseket és identitásokat organizálja. A későbbiekben egy más szinten fogunk visszatérni arra, hogy miként képzeljük el azt a köztes állapotot, amit az élettörténeti elbeszélés a társadalom diskurzív rendje és a megélt élettörténet között elfoglal.

A tipologizálhatóság kérdése szemléletünk egyik kulcspontja. A mellette való állásfoglalás tulajdonképpen azzal függ össze, hogy, amint azt már említettük, a narratív biográfiai módszert egy szociológiai referenciarendszerben kívánjuk működtetni. A magunk részéről elvben legitimnek tekintünk egy olyan kutatói magatartást is, amely az élettörténetek egyediségéből indul ki, mondván, hogy ahány életút annyi élettörténet. Amellett fogunk érvelni, hogy a különböző élettapasztalatok elbeszélése társadalmilag kanonizált csatornákon keresztül valósul meg, azonban elfogadjuk, hogy a narratívák közös elemeinek a felmutathatósága fókuszálás, vagyis kutatói döntés kérdése. E kutatói döntés pedig részben a tudományos mező által kondicionált diszpozícióink eredménye, illetve annak a döntésnek a függvénye, hogy mondanivalónkat milyen mezőben kívánjuk pozícionálni.

A NARRATÍV-BIOGRÁFIAI MEGKÖZELÍTÉS MŰKÖDÉSE A SZOCIOLÓGIAI ELEMZÉSBEN

A narratív-biográfiai interjúk készítése három fázisban történik. Első fázis után, amelyben a beszélőt a feltett kérdés után szabadon hagyjuk beszélni. E fázisban, amelyben semmilyen közbeszólás nem megengedett, megkapjuk az ún. főnarratívát. A kérdés az általunk elemzett interjúkban esetében a „*Kérem mesélje el, hogyan lett Önből vállalkozó...*” kérdés volt. Ezt a fázist követően az elbeszélésben megjelenő egyes témák, tartalmak kibontására koncentrálnunk, amit szintén narratívákat generáló kérdéseken keresztül tehetünk meg, pl. „*az említette hogy [...] mesélne-e erről részletesebben*” formula segítségével. Végül a kérdezés végén feltehetjük azokat a strukturált kérdéseinket, amelyek az interjúalany életútjának általunk fontosnak ítélt epizódjai-ra vonatkozik.¹⁵

Az interjúk elemzésének két egymástól jól elkülöníthető szintje van. Az egyik szinten a *megélt életutat*, a másik szinten pedig az *elbeszélt élettörténetet* rekonstruáljuk. Ez az analitikus kettősség teszi a narratív biográfiai elemzést olyan eszközzé, amely segítségével a szociológus világosan tudatosít

hatja saját előfeltevéseit. A narratíva, „folyamatosan felcseréli a jelentést az elbeszélendő események közvetlen másolatával”, mondja Hayden White, Barthes-ra hivatkozva.¹⁶ Mármost a „jelentésnek” és „az események közvetlen másolatának” a szociológia kimondott és hallgatólagos krédójában különböző státusa van. A szociológus azonban, amikor az empirikus adatgyűjtés során akarva-akaratlanul narratívákra támaszkodik, e két általa egyébként különeműnek tartott összetevőt maga is folyamatosan felcserélni. Ez nem pusztán szójáték; a magunk részéről komoly módszertani problémának érezzük, hogy főként az interjús kutatások esetében az interjúalanyok elbeszélései és a szociológus narratívája között nincs meg a világos határmegvonás, így az empirikus anyag episztemológiai státusa sokszor tisztázatlan marad.

E tisztázatlanságot a narratív biográfiai módszer úgy kezeli, hogy a szociológia egyik alap-dichotómiáját, mannheimi terminológiával a lét és a tudat, máshol intézmény és diskurzus, vagy a módszertan könyvekben kemény társadalmi tények és tudati elemek közötti megkülönböztetést megtartja.

HABITUS ÉS MEZŐREKONSTRUKCIÓN

Egyik szinten a megélt élettörténetet rekonstruáljuk. Az interjúból a különböző életeseményeket kigyűjtjük és azt kronologikus sorrendbe rendezzük. Az elemzés során ezen a kronologikus szekvencia-soron haladunk végig, úgy hogy hipotéziseket állítunk fel az életút várható alakulását illetően. Az elemzésnek ezt a fázisát a bourdieu-i értelemben vett habitus- és mező-rekonstrukcióként fogjuk fel. Az életút ebből a perspektívából nem más, mint annak vizsgálata, hogy „milyen kapcsolatok jönnek létre az egyes ágensek, azaz habitusok és a mező erői között”.¹⁷

A mező-fogalom felől közelítve Bourdieu azt mondja, hogy „csak úgy érthetünk meg egy életpályát, ha már előzetesen megalkottuk a mező egymást követő állapotait”.¹⁸ Az életpálya rekonstrukciójának mindig csak a társadalmi struktúrára vonatkozó társadalomtörténeti jellegű tudás kontextusában van értelme. Az elemzés ebből a szempontból a struktúrára vonatkozó ismereteink újragondolását, dinamizálását és mélyítését teszi lehetővé.

A habitus olyan tartós diszpozíciók rendszere, amely a cselekvés alapvonalait jelöli ki, azokat az „objektív”, vagyis a társadalmi struktúra által generált stratégiákat. A habitus fogalmával Bourdieu a teleologikus döntésméleti modellek és a strukturális determinizmus szembeállításából keres ki-

utat. Hadas a habitust a sportolók játszmaérzékehez hasonlítja: „a habitus úgy funkcionál, mint a sportolók játszmaérzéke: tehát a szocializációval elsajátítják a játék szabályait, tudják, hogy mihez kell igazodniuk. De hogy egy adott interakcióban éppen mit tesznek, az már a játszmaérzéktől, a kondicionált improvizációs készségtől függ”.¹⁹ A biográfiai elemzésben ezt a logikát megfordítjuk és a konkrét életeseményeken keresztül próbálunk következtetni a tartós diszpozíciókra.

Más szempontból a kronologikus sorba állított életeseményeket (szekvenciasort) felfoghatjuk a középkori *annales*-ek analógiájaként.²⁰ Ez egyben egy olyan köztes fázis, amelyen keresztül az elbeszélő narratívájával a saját narratívánkat állítjuk szembe. Egy első megközelítésben a két narratíva között az „elemi tényekként” felfogott események közvetítenek. A helyzet azonban nem ennyire egyszerű, maguk az események ugyanis a beszélő által szelektáltak, ez a szelekció pedig a jelen szempontjait (az elismertetni akart szociális státust) tükröző, (a státusaspirációkon keresztül) a „jövő horizontjára” nyitott narratíván keresztül valósul meg. A magunk részéről azonban nem érezzük problémának, hogy az élettörténeti eseménysor szelektált. Sokszor az egyes kikövetkeztethető események hiányára vonatkozó hipotézisek termékenyebbnek bizonyulnak, mint a narratívában megjelenő eseménysor vizsgálata.

Ez az elemzési eljárás, amelynek során az elbeszélő által megjelenített eseményekre a saját narratívánkat „húzzuk rá” szintén megfelel a „legjobb szociológiai hagyománynak”, amelyet Bourdieu egyébként teoretikusan is alátámaszt. Szerinte a habitus által kondicionált, társadalmilag beágyazott stratégiák működtetése mindig e stratégiák eufemizációjával (eufemizációs stratégiákkal) társul. Ezek az eufemizációs stratégiák a mező tényleges működési mechanizmusait, illetve a cselekvők tényleges motivációt – amely mindig a mezőn belüli pozíciójavítás a különböző tőkefajták felhalmozása és ezek konverziója által – hivatottak elfedni. A szereplők maguk részben hiszik is saját eufemizációs narratíváikat, legalábbis Bourdieu azt mondja, hogy a mező működése ekkor zavartalan. Ez annyit jelent, hogy pl. a politikai mező akkor működik jól, ha a politikus maga is hisz saját társadalomjobbító eszméiben, és saját cselekvései motívumait (legalább részben) ennek tulajdonítja, holott másrészt a hatalommaximalizálás, mint cselekvési motívum nyilvánvaló és természetes. Ha azonban ez utóbbi (és kizárólag ez) ami politikus előtt a maga pőreségében megnyilvánul, az a mező diszfunkcionalitását mutatja. Ebben a megközelítésben elkerülhetetlennek látszik, hogy az élettörténeti elbeszélések mint eufemizációs stratégiákra tekintünk és bizonyos értelemben megkérdőjelezzük őket. Ha a habitus és a mező tényleges rekonstrukcióját végre akarjuk hajtani, az eufemizációs

narratíva helyébe azt a narratívát kell állítanunk, amelynek a kérdezett nem, csak a szociológus lehet birtokában. Másrészt viszont ezt pusztán a saját narratívánkon keresztül sem érthetjük meg, hisz a diszpozíciókhoz, illetve a mező működéséhez az eufemizációs narratívák is elválaszthatatlanul hozzátartoznak.

A NARRATÍV IDENTITÁS

Másrésről az elemzés tehát az elbeszélő saját narratívájára irányul, amelyen keresztül, mint már az előzőekben mondtuk, elsősorban társadalmilag kondicionált és organizált identitások termeléseként és elismertetéseként fogunk fel.

Az narratív identitás elmélete az önazonosságot az elbeszélő funkcióhoz, vagyis az elbeszélt élettörténethez köti. Ricoeur különbséget tesz a tárgyi azonosság (ugyanazság) és az önazonosság között.²¹ Az önazonosságra nem kívülről tekintünk, hanem általa magunkhoz viszonyulunk. Ez egyben azt is jelenti, hogy ebben a megközelítésben önazonosságunkat nem jellemünk szilárdsága, véleményeink, tulajdonságainkhoz vagy szokásainkhoz való ragaszkodásunk biztosítja, hanem az, hogy a változások sorát egy koherens narratívába tudjuk foglalni. Tengelyi Heideggerre hivatkozva az önazonosság e koncepcióját ahhoz köti, hogy „képesek vagyunk önmagunk mellett újra és újra tanúságot tenni”.²²

Ulrich Beckre hivatkozva azt mondhatjuk, hogy ezt az önmagunk melletti folyamatos tanúságtevést, vagyis az élettörténeti elbeszélést a késő modern társadalmak intézményesítették.²³ A folyamat társadalmi okait több felől közelíthetjük meg. (1) Érvelhetünk amellett, hogy megszűnik a társadalmi pozíció (osztálypozíció), mint kategorizációs szempont magától értetődősége. Ez a maga során ezen osztálypozíciók rendies jellegének az elenyészésével hozható összefüggésbe. Ebben a megfogalmazásban Beck a weberi rend és osztály kategóriákra megy vissza. Webernél az osztályt az egyének által birtokolt piaci pozíció hasonlósága teremtette meg. Ez nem jelent feltétlenül az érintettek által is átélt közösséget hasonlóságot; módszertani szempontból a szociológus által képzett, másodlagos kategóriaként foghatjuk fel. A rend ezzel szemben Webernél a presztízs, az életforma, a mentalitás közösségére utal, amely egyben olyan kategória, amellyel az érintettek is identifikálódhatnak.²⁴ Beck szerint az osztály a klasszikus modernitásban rendies jellemvonásokkal rendelkezett, vagyis nem pusztán a szociológiai elemzésekben létezett, hanem mindennapi élet egyik legfontosabb identifikációs kategóriája volt. A szociológia osztályszerkezetre vonatkozó elemzés-

sei szerinte azt követően válnak irrelevánssá, hogy az osztálypozíció rendies jellege megszűnik, vagyis már nem működik identifikációs kategóriaként. Ricoeur kategóriáira visszafordítva ez annyit tesz, hogy a rendies osztálypozíciók felszámolódása nyomán a dologi azonossággal (adott külső társadalmi pozícióval való identifikációval) szemben az önmagaság (a narratív identifikáció) kerül előtérbe. (2) A magunk részéről egyetértünk abban, hogy bizonyos osztálypozíciók rendies jellege felbomlott. Véleményünk szerint az emberek a késő-modern társadalmiakban is hajlamosak arra, hogy magukat társadalmilag konstruált pozíciók segítségével identifikálják, bár esetenként ez valóban nem az osztálypozíció. Az élettörténet társadalmi intézményként való felértékelődését elsősorban nem is ehhez kötjük, hanem mobilitáshoz. Egyrészt a mobilitás intenzitásához, másrészt a mobilitás reprezentációjának a megváltozásához. A mobilitás ugyanis a klasszikus-modern társadalmak osztályalapú identifikációjához is szorosan hozzátartozott, ez azonban egy kiszámítható, a struktúra által determinált lineáris pályáívként, narratív terminológiában előre megírt történetként volt reprezentálva. Ennek a relevanciáját az iparosodó Románia esetében szükségtelen bizonygatni. Az élettörténetek az erős strukturális kényszerek következtében nagymértékben kiszámíthatóak, előre-konstruáltak voltak. A poszt-indusztriális társadalmakban a mobilitásnak ez a lineáris jellege kérdőjeleződött meg, a reprezentáció szintjén legalábbis. Ehhez köthető például, hogy sokszor az az érzésünk támad, mintha a múlt rendszer szétbomlásával az addig párhuzamos életutak szétágaznának, ami a szereplőket folyamatos mesélésre, identitásuk újrafogalmazására készíti.

Ennek a folyamatszerűségnek és kiszámíthatatlanságnak a megértésében lehet segítségünkre Tengelyi László fogalmi rendszere. Ennek két központi eleme a *sorsesemény* fogalma, illetve az *értelemképződés* és az *értelemrögzítés* közötti különbségtétel. A sorsesemény olyan élettörténeti eseményre, fordulatra utal, amely az önazonosságot, vagyis az élettörténetben rögzített identitást kikezdi. Ennek megértéséhez ismét el kell mondanunk, hogy az élettörténetek a jelenben elmondott, a jövőre nyitott történetek. Ebből a nézőpontból világos, hogy a múlt újragondolását a jelenbeli pozíció, illetve még inkább a jövőre vonatkozó aspirációk megváltozása teszik szükségessé. A másik kulcselem, vagyis az értelemképződés és az értelemrögzítés közötti különbségtétel egyszerre arra utal, hogy élettörténetünket nem konstruálhatjuk önkényesen és arra, hogy annak konstruált jellege mégiscsak jelen van. Az értelemképződés ellenőrizhetetlen folyamat. Némiképp a Foucault által *A diskurzus rendjé*-ben mondottakra emlékeztet,²⁵ amikor Tengelyi „kezdeményszerű, ingatag és határozatlan élményalakzatok vagy értelemcsírák burjánzásáról” beszél.²⁶ Ezek közül az értelemcsírák közül né-

melyek rögzítésre kerülnek, mások pedig elmerülnek, félretolódnak, vagy elfojtásra kerülnek. Azt is mondhatnánk, hogy a narratív értelemrögzítés vág rendet a „burjánzó értelemcsírák” között. Ugyanakkor esetenként lehetőség van arra, hogy az élettörténeti elbeszélésben a domináns elbeszélési séma mellett korábbi (félretolt, elfojtott) jelentésalakzatokat is felleljünk. A jelentések az értelemrögzítésen keresztül öltének társadalmi jelleget. Így érthető, hogy az élettörténeti elbeszélések egyszerre kötődnek a személyes életúthoz, amit Tengelyi az élmény és értelemcsírák folyamatos termelődésének terepeként határoz meg, és a társadalom diskurzív rendjéhez, amely az értelemrögzítést kanonizálja. Az egyén általában ragaszkodik a rögzített értelemhez (saját identitásához), azonban azt a kanonizálatlan értelemcsírák kikezdhetik. Ilyenkor, mondja Tengelyi, „önazonosságunk szövete felfeshetik”. Ezt köthetjük valamilyen élettörténeti eseményhez, de hasonlóképpen a diskurzív rend átalakulásához is. Beszélhetünk kollektív sorseseeményekről is, vagyis olyan makrotársadalmi történésekről, amelyek egyes társadalmi csoportok stratégiáit tömegesen felülírják.

A VÁLLALKOZÓSÁG NARRATÍV MINTÁZATAI

Azt feltételeztük, hogy a vállalkozóvá válás elbeszélőink számára sorseseemény, vagyis arra készíti őket, hogy élettörténetüket újrakonstruálják. Most azt fogjuk végigkövetni, hogy ezt milyen formákban teszik. Az interjúk segítségével 16 narratív stratégiát azonosítottunk be, lényeges megjegyezni, hogy az élettörténeti elbeszélések nem homogének, vagyis egy-egy én narratívában több stratégia kombinálódhat. Jelen tanulmányban nem fogunk minden narratíva-típust bemutatni, hanem a centrális stratégiákra fogunk szorítkozni. A tárgyalt narratívák a (1) *self made man*, (2) a megőrzött folytonosság, (3) a kényszervállalkozás, (4) a korábbi átmenet és (5) a megszakított polgárosodás.

A „SELF MADE MAN”-EK

A *self made man* narratíva, az önerőből feltört vállalkozó története bizonyult a legmarkánsabb narratív mintázatnak, a vállalkozással kapcsolatos diskurzusok legjelentősebb csomópontjának. Az eredmény nem meglepő, hisz a *self made man*, a saját magára támaszkodó kötődések és eredet nélküli ember a modernitás egyik alapnarratívájának tekinthető. Számunkra azonban nem annyira ez az aspektusa az érdekes, inkább a narratíva „helyi értékére” ér-

demes koncentrálnunk, hisz ezáltal jobban megérthetjük azt a diskurzív kontextust, amelyben ez az önbemutatói stratégia a kilencvenes évek Romániájában működött.

Társadalomtörténeti szempontból a romániai helyzet specifikuma jól megvilágítható, ha Magyarországgal hasonlítjuk össze. Kuczi Tibor ugyanis magyarországi vállalkozókat vizsgálva a mienkkel ellentétes irányú következtetésre jut: „ha nemcsak az önállósodást közvetlenül megelőző éveket vizsgáljuk, hanem az életút egészét, tehát azt az időszakot is, amikor még föl sem merülhetett a váltás gondolata, arra a meglepő felismerésre jutunk, hogy ebben az esetben is jellemzi a pályafutást a magánszféra felé mutató tendencia. Gyorsan hozzá kell tenni: az életpályák említett irányultsága csak a végeredmény ismeretében válik világossá – az érintettek számára is. Gyakran előfordult terepmunkánk során, hogy interjúalanyaink, visszatekintve életük korábbi szakaszaira, meglepődve fedeztek fel olyan mozzanatokot, amelyek utólag önállósodásuk egyértelmű előzményeként foghatók föl. Az életpályának határozott finalitása van; a történetek olyan sorozatából áll, amely jól kivehető vonalban fut a vállalkozás alapítása felé.”²⁷ Az idézet egyrészt kitűnően szemlélteti, hogyan működik a narratív funkció segítségével az értelemképződés és értelemrögzítés, illetve a vállalkozói identitás felmutatásának folyamata.

A mi esetünkben (Romániában) éppen az a szembeötlő, hogy interjúalanyaink (általában) képtelenek egy ilyen történet felmutatására, amelynek finalitása a vállalkozóvá válás. Más szóval, míg a Kuczi által megszólaltatott vállalkozók képesek olyan narratív konstrukciók előállítására, amely az életpálya egészét integrálja, addig a mi interjúalanyaink erre képtelenek. Úgy véljük, hogy a Kuczi által idézett magyarországi és saját romániai anyagunk közötti különbséget társadalomtörténeti tényezők okozzák. Kuczi megállapítja, hogy Magyarországon a rendszerváltást megelőzően egyes rétegeknél strukturált életvezetési gyakorlatok egész rendszere irányult az önállósodásra. Azt is hozzátehetjük, hogy a Kádár rendszer korlátozott mértékben teret engedett ezeknek a gyakorlatoknak. Romániában ilyen típusú gyakorlatok a rendszerváltást megelőzően korlátozott mértékben léteztek, és ami a lényegesebb, hogy ha mégis léteztek, akkor diskurzíve rejtve maradtak. Ez alatt azt értjük, hogy míg Magyarországon a vállalkozóságra vonatkozó diskurzív toposzok már a nyolcvanas évekre kialakulhattak, addig Romániában ezek a kilencvenes évek végén is meglehetősen instabilak voltak. Interjúalanyainkat nehéz helyzetbe hoztuk, amikor vállalkozói életútjuk felmutatására kértük őket, hisz bejártott, és főleg társadalmilag elfogadott toposzok hiányában kellett hozzáfogniuk az építkezéshez.

Másrészt, a *self made man* narratíva más narratívák kontextusában nyeri el értelmét. Érintettük már Silviu Brucan vállalkozótípológiáját, amely valójában narratív tipológia.²⁸ A kilencvenes években a vállalkozókkal kapcsolatos narratívák egyik alapkérdése pedig az volt, hogy „kik voltak annak” előtte az új vállalkozók, megfordítva pedig, hogy kikből, mely társadalmi csoportokból lettek vállalkozók. A szociológus által tipikusnak ítélt mobilitási pályák felrajzolása, a különböző *tőkekonverziós elméletek*, a narratívák szintjén metamorfózis-történetekként jelennek meg. E metamorfózis-történetek pedig nem csak a konferenciatermekben, hanem a médiában és a mindennapokban is forgalomban voltak: *kik is valójában az új vállalkozók?*

Mondtuk, hogy Brucannál a vállalkozóvá válás hat folyosójából négy a múlt rendszer hivatali helységeiben. Vagyis Brucan narratívái a múlt rendszer különböző típusú elitjeinek.) útját kísérik végig, azt a metamorfózist írják le, amelynek révén a régi rendszer elitjeiből az új rendszer elitjei lesznek. A narratíváknak leleplező, rámutató jellegük és funkciójuk van. Azonban Silviu Brucan folyosói között is ott van egy hatodik út, a „*self made man folyosó*”, vagyis annak a vállalkozónak a története, aki ’89 után a semmiből építette fel önmagát. Ennek a narratívának az első nyilvánvaló jellemvonása, amely egyben a többi – tőkekonverzióról, metamorfózisról szóló – narratívától megkülönbözteti, hogy ’89-et követően kezdődik. Ebből a szempontból homológ a legitim modernizációs (tranzitológiai) diskurzussal, amely szintén arról szól, hogy a régió országaiban a piacgazdaság bevezetésével új időszámítás kezdődik. A *self made man*-nek nincs előtörténte, „nincs származása”, nincsenek olyan konvertálható tőkéi, amelyeket az új körülmények között mozgósíthatna, hanem a szó szoros értelmében a semmiből kezdi. Vele kapcsolatban irrelevánsak a leleplező narratívák, hisz ő nem volt azelőtt (vállalkozó). Szemben azokkal, akik tőkét konvertáltak, „utólag” építette fel magát.

A FOLYTONOSSÁG MEGŐRZÉSE ÉS A KÉNYSZERVÁLLALKOZÁS

A vállalkozót a *rendszerváltó társadalomtudomány* az átmenet nyerteseként tettelezte.²⁹ Ezt a képet a *self made man* narratíva visszaigazolja. A rendszerváltás lerombolta a múlt rendszer szerkezetét, ami a vállalkozás kibontakozását akadályozta és új modernizációs történetek elkezdésére adott lehetőséget. Egy más perspektívából viszont az átmenet a régi rendszer modernizációs elbeszéléseivel együtt emberek százezreinek az addig követett stratégiáit is felülírta, azzal fenyegetve őket, hogy az átmenet veszteseivé válnak.

A vállalkozás több interjúban úgy jelent meg, mint lehetőség arra, hogy

az elbeszélő megőrizze a múlt rendszerben megszerzett státusát. Ezekben a történetekben a bonyodalmat a társadalmi-gazdasági környezet megváltozása okozza, azzal, hogy az addig követett stratégiákat lehetetlenné teszi. Ezt az elbeszélők nem úgy érzékelik, mint valamiféle felszabadulást, vagy lehetőséget, hanem, mint a társadalmi kockázatok növekedését. Vállalkozóvá válásuk félig-meddig kényszer. Vagy vállalkozásszerűen űzik tovább addig megszokott tevékenységüket, vagy a rendszerváltás veszteseivé válnak: „Tehát 1966-tól dolgozom a kereskedelemben, akkor végeztem a középiskolát, a kereskedelemben, és akkor úgy gondoltam, hogy ez egy ideiglenes valami lesz és itt ragadtam. És a kalapos üzletben dolgoztam, más munkahelyem nem volt és nagyon rövid idő után, egy olyan két év után, ki-neveztek üzletvezetőnek, 21 éves voltam, és azóta viszem a kalapos üzletet. Ez az X vállalatához tartozott, ez a kereskedelmi vállalat, és '91-ben benyújtottam egy kérést, hogy amennyiben lehet, akkor különváljak és egy magáncéget létesítsek, alakítsak, ami sikerült is, megalapítottam az Y nevű KFT-t. Nem változtattam meg a profilt, mint sok más üzlet, én nagyon ragaszkodtam a alapjaimhoz [hosszabb szünet] Hát mit mondjak még [hosszabb szünet] tehát a lényeg ebből az volt, hogy nehéz volt, nagyon nehéz volt és mindazok dacára hogy ezt csináltam akkor, ugye 25 éven át, azt gondoltam, hogy ugyanúgy megy tovább, de nem, mert lényegesen különbözik az előzőtől, mert akkor volt egy vezetőség, egy igazgató, te csak ezt az üzletet vezetted és a személyzetet természetesen, na és azután nyilván minden a te vállalatod terhelte és egész más volt a hozzáállás, tehát minden rajtad függött, hogy hogy szervezed meg, és nagyon fontos az, hogy hogy szervezed meg ezt az egész dolgot, és előre meg kell gondoljad, hogy milyen árut veszel és mennyit veszel, mert akkor már a te pénzed van benne, és nem engedheted meg azt, hogy mit tudom én raktáron tartsad, mert akkor mindjárt beáll egy blokázs és nem tudsz tovább működni.” (K5)

A vállalkozás, a vállalkozóvá válás célja, hogy az életútban a folytonosságot helyreállítsa, vagy megőrizze. Azt is mondhatjuk, hogy egy „antitranszitológiai” elbeszéléssel állunk szemben, hisz a régi idők biztonságának visszaállítása a cél. A vállalkozás a státusvesztés (hanyatló narratíva) elleni küzdelemként jelenik meg. Ez meghatározza az elbeszélés időszerkezetét, amelyben a múlt rendszer ideje bír kitüntetett szereppel, pozitív viszonyítási pontként.

A kényszervállalkozó narratívája az előbbiektől abban különbözik, hogy itt az elbeszélőnek nem nyílik esélye arra, hogy konzerválja saját múlt rendszerbeli státusát. Ez az esély nincs a narratíva kifutási lehetőségei között, hisz a bonyodalmat épp az képezi, hogy a rendszerváltást követően az elbeszélő státusa összeomlik. A szocialista rendszerben megszokott alkalmazot-

ti léttel neki is fel kell hagynia, ráadásul ez a megszokott mindennapi tevékenységek, illetve a kívülről látható társadalmi státus terén is törést jelent. Az a vállalkozó, akinek története a státus folytonosságának fenntartásáról szól a múlt rendszerben ugyanúgy a pult mögött állt, mint jelenleg, csak ezt most (mármint amikor a történet elhangzott) vállalkozóként teszi. A kényszervállalkozónak először fel kellett hagynia eredeti tevékenységével, el kellett veszítenie egykori státusát, ezután lehet vállalkozó.

A KORÁBBI ÁTMENET ÉS A MEGSZAKADT POLGÁROSODÁS

Az átmenettel, amely megtöri a régi rendszer elbeszéléseit és újakat hoz létre, új időszámítás kezdődik Erre épül a *self made man* narratíva, a kilencvenes évek semmiből előtörő vállalkozójának története. A kényszervállalkozó és a státus-őrző, annak ellenére, hogy számára a múlt rendszer a pozitív viszonyítási alap alapvetően nem kérdőjelezi a legitim tranzitológiai narratíva időrendjét. Bizonyos értelemben ezt teszi viszont a *korábbi átmenet* és a *megszakadt polgárosodás* narratívája.

A *korábbi átmenet* nem önálló elbeszélési stratégia, az ezzel az önbemutatói stratégiával élő vállalkozók is *self made man*-ek. Történetük azonban nem a kilencvenes években kezdődik, és ez elbeszélési stratégiájuk lényege: „Tehát ez '89 szeptemberébe kezdődött. Akkor, mikor decemberben itten lődöztek, akkor én már a vállalkozásom indítottam kis műhely formájába'.” A történet arról szól, hogy a szokásos tranzitológiai menetrend valamilyen oknál fogva felborul. Hősünk más akkor felszáll vonatra, amikor valójában még a jegyek árusítása sem kezdődött meg, majd a vonatablaktól nézi, ahogy később a többiek jegyért tolonganak. Más szóval a történet arról szól, hogy az elbeszélő még azelőtt *self made man*-né vált, hogy lettek volna *self made man*-ek, ezzel saját maga modernizációját „idő előtt” végrehajtja. Kézenfekvő, de Romániában korántsem gyakori, vagy magától értetődő elbeszélési stratégia. Ennek oka, mint mondtuk, hogy Romániában a vállalkozó toposza '89 előtt nem alakulhatott ki, így a megkérdezettek többsége képtelen volt élettörténete korábbi szakaszait az elbeszélésbe integrálni.

A *korábbi átmenet* kézenfekvő esete a külföldről hazatért vállalkozó. Ez a lehetőség egyébként Brucan „folyosói” között is megtalálható. Ez az egyik olyan eset, amikor a történetmondó teljesen legitim módon időben távolabbról indíthatja a történetét. Vállalkozásának alapjait külföldön, még a régi rendszer idejében vetette meg. Következő elbeszélőnk, Ernő a nyolcvanas években emigrált Németországba, majd '90-ben repatriált. Számára a történet az emigrációval kezdődik: „Tehát egy, hogy szembe kellett néznem ma-

gammal. Tehát egy olyan érzelmi sokk volt számomra, egy olyan, hogy le kellett tisztáznom, hogy én most mit akarok, mi az én célom ezen a világon, szóval addig valahogy az volt, hogy mentem az árral, a dolce falimente, tehát ez volt az első alkalom, ahol arra kényszerültem, hogy szembenézzek magammal, hogy mi az, ami fontos, mi az értékrendem, mit várok el az élet-től, nem ment egyszerűen, és kurvára nehezen és kényelmetlen volt. Én úgy érzem, hogy akkor kezdődött el a felnőtté válási (nevet) folyamatom. Későbbre nőtt be az agyam lágya. De azt hiszem ott, az kezdődött el bennem, egy folyamat, hogy próbáljak magammal őszinte lenni, hogy levetkőzzem szintén, ez a polgári létnek azt a fajta negatívumát, ami form and kind, tudni illik, hogy mi illik, és az imidzs, a státusz, amit elfoglalsz abba a városkába vagy valami, ami meghatározza neked a viselkedésedet, az érzelmeidnek a megnyilvánulását, az életpályádat, hogy mit hogyan csinálj és hogyan, a determináltság [hosszabb szünet] ezektől [hosszabb szünet] próbáltam megszabadulni. Hogy rájöjjek arra, hogy mennyire rám nyomta a bélyeget tudatlanul, és milyen kényelmes végső soron, mennyire egyszerű, hogy vannak modellek, ami után mész, nem kell gondolkodjál, nem vállalod át a döntéseidért a felelősséget, mégis ez egy nagyon kényelmes állapot. És mindaddig, amíg ennek valamilyenfajta csődjét nem éreztem, vagy valami miatt nem borult össze bennem a világ, addig erre rá se jöttem, s nem is igazából [hosszabb szünet] csak azt láttam, milyen egyszerű, ez átsegít a nehézségeken, nem kell a kellemetlen döntéseket meghozni, jó állapot volt. Na hát ez a folyamatnak a vége kezdődött el (nevet) ott Németországban.” (K1)

Az emigrációval elbeszélőnk kikerül az addigi „determináltságból”. Egyrészt, mert, mint ahogy az idézett részletben mondja, itt kezdett el „benőni a feje lágya”, itt kezdett önmaga lenni. Azt is mondhatjuk, hogy innen kezdődően *self made man*. A Németországba érkezés *self made man*-né alakulása történetében kitüntetett pont, hisz mint mondja, elveszti azt a polgári státust, ami számára szülővárosában magától értetődő volt. Németországban bevándorlóként társadalmi eredet és státus nélküli emberré válhat. Ez az a pont, ahonnan kezdve megvalósíthatja, felépítheti önmagát, időben megelőzve itthon maradt társait.

Az itthon maradottak viszont, amennyiben megpróbálkoznak ezzel az elbeszélési stratégiával korántsem a fentihez hasonló, magabiztos történeteket mesélnek, önmaguk felépítéséről. Az esetek többségében inkább a múltban való tétova keresgélésről van szó, olyan momentumok után, amelyek egy a rendszerváltás után kialakított identitáskonstrukcióba valahogy beilleszthetők: „Az egyetemem Temesváron végeztem és ott lehetőségem volt különböző gazdasági tevékenységek [hosszabb szünet] mondjam így, megízélésére, a régi rendszerbe’, a piacon árultunk szerb termé-

keket, házaltam, és utolsó éven elnézték, hogy a bentlakásba sört áruljunk. Ezek voltak az első kereskedelmi tapasztalataim. 1987-ben kihelyeztek Szászrégenbe és '88, '89-be a szórakozásom a magyar rádió hallgatása volt és ott már ilyen gazdasági adások mentek, némi ismeret ottan felgyülemlett". (U1)

Az interjúrészletben gazdasági tevékenységek felidézését követő hosszú szünet utalhat a tanácstalanságra, de arra az áthidalhatatlan presztízsbeli távolságra is, amely az egykori bentlakásbeli sörárúsítás, házalás, piacolás, és a jelenben megcélzott vállalkozói szerep között feszül.

A *megszakított polgárosodás* narratívája nem ismeretlen a társadalomtudományi irodalomban. Szelényi, Juhász Pál nyomán, felállítja fel azt a tételt, hogy a hetvenes évek háztáji gazdaságaiból kibontakozó paraszt-polgárosodási folyamatba elsősorban azok a csoportok kapcsolódtak be, akik (vagy akinek a szülei) a kommunista rendszert megelőzően egyszer már rajta voltak a polgári fejlődés nyomvonalán.³⁰ Bennünket ez a tétel most nem a társadalomtörténeti folyamatok, hanem modernizációs narratívaként, a társadalmi identitás szintjén érdekel. Tetten értünk ugyanis egy olyan elbeszélési stratégiát, amely képes arra, hogy a múlt rendszert, az elbeszélő tényleges életútját átugorva az egykor volt polgári időket, a családi legendáriumokat integrálja.

Már idézett elbeszélőnk, Ernő „életeseményei” között több a felmenőkre történő utalás, mint a ténylegesen megélt momentum. Ennek nyilvánvaló oka a vállalkozói önbemutató, az elbeszélési stratégia logikája. A történet ugyanis két síkon játszódik: az egyik sík a családi legendáriumokban megjelenő múlt, míg a másik a saját élettörténet. A kettő vállalkozóvá válásában találkozik: „Ennek az eleje visszanyúlik, kapcsolódik édesapám személyéhez, családomhoz. Késői gyerekként, édesapám fiatalkora az nyilván '48, '47 előtti időkre tevődött és róla tudtam meg, hogy mi az, hogy vállalkozónak lenni. Neki egy óriási élménye volt, hogy a karrierjének a csúcsa a szocializmus előtti időre esett. A nagyapám, a szóhagyományok szerint, mert keveset ismertem, 10 éves voltam, amikor meghalt, a szájhagyományok, meg amik maradtak ránk, az az volt, hogy nagyapám is vállalkozó volt, ráadásul Bukarestben. Tehát ilyen szempontból volt egy családi háttér a szájhagyomány útján a személyes élményen keresztül, amit egyáltalán nem riasztott, soha fel nem tettem, '90-be soha fel nem merült bennem a kérdés, hogy, még már hamarabb se, hogy ha lehet választani egy állami munkahely és egy magán munkahely között, hogy ne a magánt válasszam. Mikor még ma is, a mostani bukaresti munkahelyemen gyakran visszatér az a munkatársaimmal való beszélgetésekben, hogy hát annak idején azért nem vállalkoztak, kezdek neki vállalkozni, mert a biztonságot nem lehet felcse-

rélni, a biztos, de rossz munkahelyet nem lehetett felcserélni a bizonytalan, de lehet, hogy jobbra. Ez nálam nem volt kérdés, tehát ezen, ezt a lelki traumát, ami másnak trauma volt, én azt nagyon egyszerűen, én azt magától érthetően, nem tevődött fel bennem.” (K1)

Ernő nagyapja és édesapja vállalkozó volt, így Ernő számára ebben a létmódban nincs semmi különös. Vállalkozóvá válása egyben a család polgári kontinuitásának helyreállítását jelenti, melyet a rendszer megtört. A polgári hagyományok azonban, amelyek bizonyos szempontból szemben álltak a múlt rendszer valóságával, a családi intimitásban éltek tovább. Az ott elsajátított hagyománynak köszönhetően Ernő maga „belül” különbözött a „külső” valóságtól. Számára már a múlt rendszerben sem volt kérdés, „hogya lehet választani az állami és egy magán munkahely között, én a magánt válasszam”. Más kérdés, hogy ennek a rendszerrel szembeni más-ságként felfogott polgári hagyománynak a múlt rendszerben nem volt esélye a kiteljesedésre. Egy helyen elbeszélőnk kifejti, hogy „külsőleg” nem különbözött. A polgári hagyomány, a családi intimitásban átadott másság a külvilágban nem tudott kifejezésre jutni: „Hát végül is az én karrierem jelenleg, az életem, mint több millió embernek, az egy teljes csőd volt ’90-ig. Szakmai szempontból. [hosszabb szünet] Talán ezért is van bennem, amin én is néha elgondolkodok, hogy honnan van bennem egyfajta készletelés, ami mindig hajt előre.” (K1)

Bár ebből az elejtett részletből is látható, hogy elbeszélőnk végül is nem egy töretlen polgári milióból, hanem a múlt rendszerből „érkezett”. De ez a jelen horizontjából elmondott főnarratívában ez nem jelenik meg. A jelenben (mármint az interjú elkészültekor), vállalkozóként és magas adminisztratív funkcióban lévő hivatalnokként, bukaresti beosztottjaival beszélget, akik vele ellentétben a múlt rendszer gyermekei, amolyan romániai kiadású „homo sovieticusok”. Az átmenet körülményei között pedig immár kiütközhetik elbeszélőnk mássága. A többiek nem mernek vállalkozni, mert többre becsülik az állami munkahely nyújtotta biztonságot, még akkor is, ha ez láthatóan a „biztos rosszat” jelenti. A múlt rendszer által felnevelt homo sovieticusoknak a rendszerváltás traumát okoz, míg a polgári hagyomány talaján álló elbeszélőnknek lehetőséget: „a felgyűlt energiákat megvalósítani, mint hogyha egész életemben erre készültem volna”. Ily módon a múlt rendszert megelőzően elkezdődött modernizációs narratíva áll helyre.

JEGYZETEK

- 1 Kiss Tamás: Vállalkozástörténetek Erdélyben. In Kovács Éva (szerk.): *A gazdasági átmenet etnikai tájképei*. Budapest, Teleki László Intézet, 2004.
- 2 Az interjúkat Sorbán Angella és munkatársai készítették.
- 3 Sandu, Dumitru: Drumul antreprenorilor: fără încredere dar cu relații. *Sociologia Românească* 1999. 2. sz. 117–136.
- 4 Berevoiescu, D.–Chiribuca, M.–Comșa, M.–Grigorescu, N.–Lăzăroiu, A.–Pană, M.–Pop, L.: *Fețele schimbării*. București, Nemira, 1999.
- 5 Lengyel György (szerk.): Vállalkozók és vállalkozói hajlandóság. Budapest, BKE, 1996.
- 6 Sandu (1999).
- 7 A Max Weber Társadalomkutató Központ 2004 decemberében végzett az erdélyi magyarokra reprezentatív adatfelvételt, amely tartalmazott egy vállalkozói szándékokra, vállalkozókkal szembeni attitűdökre vonatkozó kérdésblokkot. Jelen tanulmányban ezeket az adatokat sem elemezzük
- 8 Hannerz, Ulf: *Cultural Complexity. Studies on the Social Organization of Meaning*. New York, Columbia University Press, 1992.
- 9 Érdekes volt a környezet viszonyulása, amikor a különböző hálózatokon keresztül elindulva megpróbáltam az interjúalanyhoz újra eljutni, végül pedig az élettárs fele tereltek. Az elmebetegséghez való viszonyulások vizsgálata azonban nem témája sem e tanulmánynak, sem a tágabb vizsgálatnak.
- 10 Laki Mihály–Szalai Júlia: *Vállalkozók vagy polgárok*. Budapest, Osiris, 2004.
- 11 Brucan, Silviu: *Noile stâlpi ale puterii*. București, Nemira, 1997.
- 12 Bourdieu, Pierre: *A gyakorlati észjárás. A társadalmi cselekvés értelméről*. Budapest, Napvilág, 2002. 75.
- 13 Keszeg Vilmos: A kisebbségi sors narratívumai. In Uő.: *Homo Narrans*. Kolozsvár, Kompress, 2002.
- 14 Biró A. Zoltán–Bodó Julianna–Gagy József–Oláh Sándor–Túros Endre: Gazdasági elit a Székelyföldön. *Antropológiai Műhely* 1993. 2. sz. 7–40.
- 15 Rosenthal, Gabriele: Élettörténet-rekonstrukció. A történet-alkotás szelekciós alapelvei narratív interjúk során. Kézirat, é. n. Sajó Tamás fordítása.; Breckner, Roswitha: *The Biographical-interpretative Method – Principles and Procedures. Working Paper*. University of East London, Centre for Biography and Social Policy, Sociology Department, 1998.
- 16 White, Hayden: A narrativitás értéke a valóság megjelenítésében. In Uő.: *A történelem terhe*. Budapest, Osiris–Gondolat, 1997. 104.
- 17 Bourdieu (2002) 65.
- 18 Uo. 75.
- 19 Hadas Miklós: Pierre Bourdieu-ről. *Magyar Lettre Internationale* 2001. 40. sz.
- 20 Erről lásd White (1997) 112–114.
- 21 Ricoeur, Paul: A narratív azonosság. In László János–Thomka Beáta (szerk.): *Narratívák* 5. Budapest, Kijarat, 2001. 15–27.
- 22 Tengelyi László: *Élettörténet és sorseselemény*. Budapest, Atlantisz, 1998. 109.
- 23 Beck, Ulrich: *A kockázattársadalom. Út egy másik modernitásba*. Budapest, Andorka Rudolf Társadalomtudományi Könyvtár–Századvég, 2002.
- 24 Weber, Max: Szociológiai alapfogalmak. Az uralom típusai. Rend és osztályok. In Uő.: *Gazdaság és társadalom*. I. k. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1987.
- 25 Foucault, Michel: *A diskurzus rendje*. Fantasztikus Könyvtár. Budapest, Gondolat, 1998.
- 26 Tengelyi (1998) 40.
- 27 Kuczi Tibor: Vállalkozói kultúra – az életutak finalitása. *Replika* 1998. 29. sz. 161.

- 28 Brucan (1997).
- 29 Sík Endre: Traktatus a vállalkozó szerepének de-misztifikálásáról. *Replika* 1994. 15/16. sz. 7–12. 7.
- 30 Szelényi Iván: *Harmadik út? Polgárosodás a vidéki Magyarországon*. Budapest, Akadémiai Kiadó, 1992.

Kiadja a Teleki László Alapítvány
Felelős kiadó: Diószegi László
Felelős szerkesztő: Barabás Béla
Nyomdai előkészítés: Teleki László Alapítvány szerkesztősége
Antal Béla, Hingyi Gábor
Nyomtatás és kötés a Szekszárdi Nyomda Kft.-ben készült
Felelős vezető: Vadász József

